

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

**NYELV-ÉS
IRODALOM-
TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI**

XXXIII.

1-4.

A szög „régí levelek” — Az irodalmi közírásról —
Centenáriumí Kodály-émlékülés az Akadémián —
Tudományos ülés J. V. Snellman emlékére —
Dante élete és műveinek időrendje —
A Codex Cumanicus margójára

I. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:

HARMATTA JÁNOS, PAPP FERENC, TÓKEI FERENC,
UJFALUSSY JÓZSEF

A SZERKESZTÉSÉRT FELEL:
SZABOLCSI MIKLÓS
OSZTÁLYELNÖK

SZERKESZTŐ:
TARNÓC MÁRTON

Szerkesztőség: 1051 Budapest, Münnich Ferenc u. 7., I. 136.

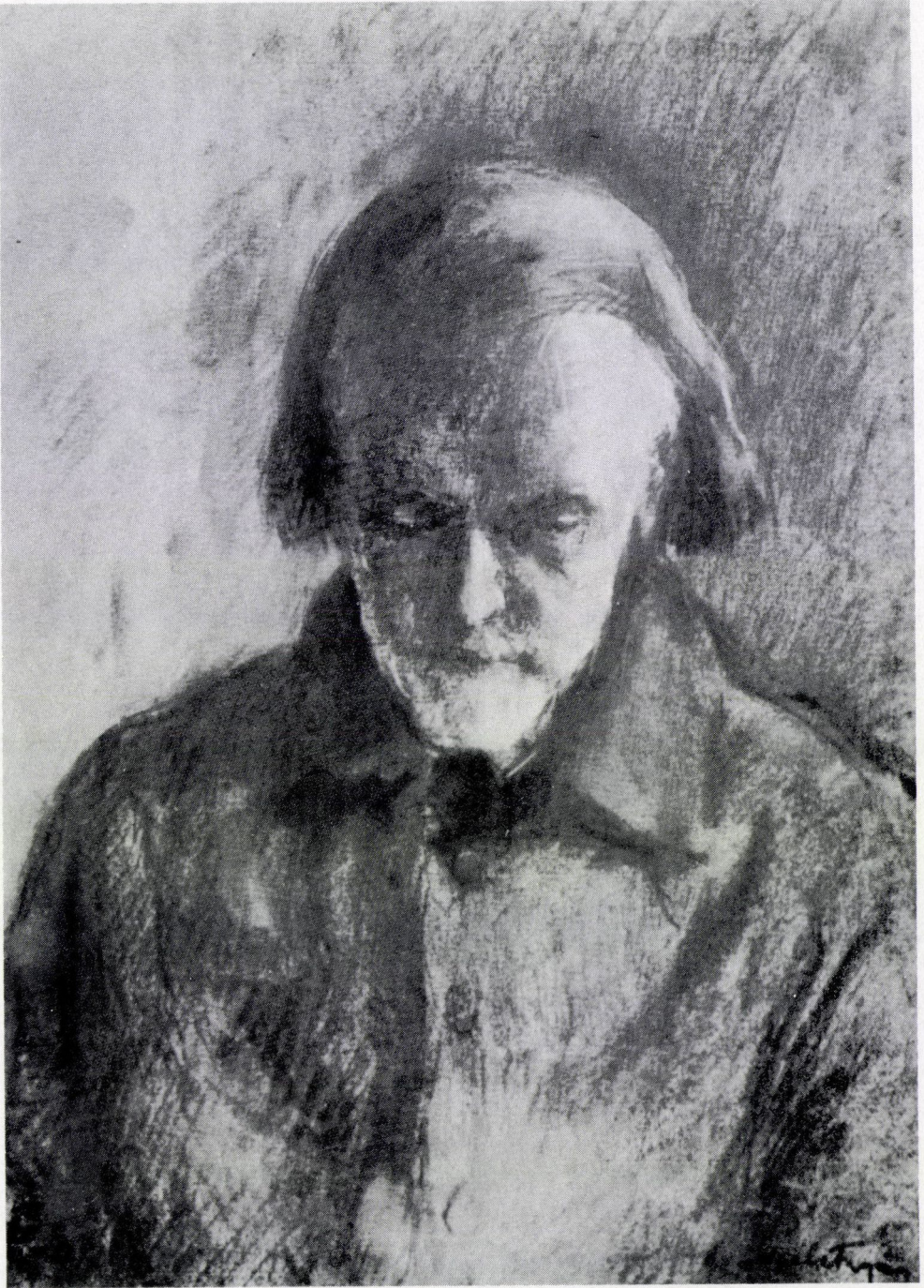
Kiadóhivatal: 1054 Budapest, Alkotmány u. 21.

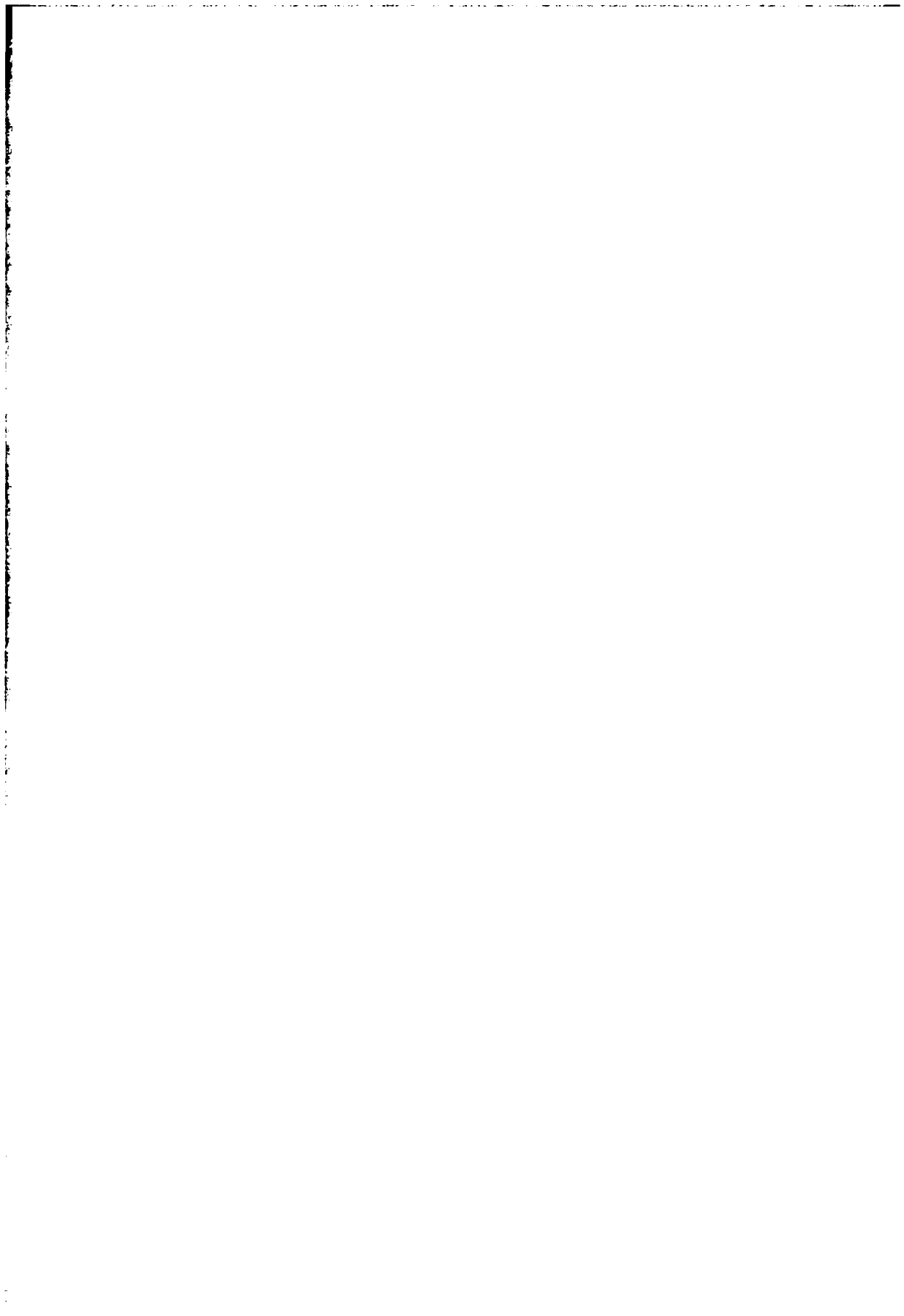
A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya
a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

Acta Antiqua
Acta Ethnographica
Acta Linguistica
Acta Litteraria
Acta Orientalia
Studia Musicologica
Studia Slavica

Az Actákban orosz, német, angol, francia nyelven (az Acta Antiquában latinul is) jelennek meg a nemzetközi tudományosságot is érdeklő cikkek a nyelv-, irodalom-, művészet- és zenetudomány, orientalisztika és klasszika-filológia köréből. A közlés nyelvét a szerző és a szerkesztőség együttesen állapítja meg. Kéziratok magyar nyelven vagy a fenti nyelvek egyikén az illető Acta szerkesztőségéhez küldendők be. Az Acta Antiqua szerkesztősége: 1052 Bp., Pesti Barnabás u. 1., az Acta Ethnographica szerkesztősége: 1014 Bp., Országház u. 30., az Acta Linguistica szerkesztősége: 1014 Bp., Szentháromság u. 2., az Acta Litteraria szerkesztősége: 1052 Bp., Pesti Barnabás u. 1., az Acta Orientalia szerkesztősége: 1064 Bp., Izabella u. 46., a Studia Musicologica szerkesztősége: 1014 Bp., Országház u. 9., a Studia Slavica szerkesztősége: 1052. Bp., Pesti Barnabás u. 1.

A Közlemények előfizetési ára kötetenként 100 Ft (egy kötet négy füzetből áll). Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488), külföldi megrendelések a „KULTÚRA” Külkereskedelmi Vállalat útján (H-1389 Budapest, Fő utca 32. Pf. 149. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 218-10990) eszközölhetők.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

XXXIII. KÖTET

1-4. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1982

I. OSZT. KÖZL.

SZÉKFOGLALÓ ELŐADÁSOK

HARMATTA JÁNOS

A SZOGD „RÉGI LEVELEK” A LEVÉLÍRÁS KEZDETEI KÖZÉP-ÁZSIÁBAN*

A szogd „régí levelek” Stein Aurél legjelentősebb leletei közé tartoznak, amelyeket Belső-Ázsiában tett három kutatóútja során feltárt, s egyben a szogd Közép-Ázsia és Kína történetének és művelődéstörténeti kapcsolatainak és a szogd írásbeliségnek értékes forrásai. A „régí leveleket” Stein 1907-ben a Han-kori kínai limes Tun-Huang-i szakaszának T.XII.a jelzésű őrtornyánál egy hulladékokkal telt kis helyiségben találta.¹ Bár a levelek írása és nyelve akkor még ismeretlen volt, a lelet jelentőségét azonnal felismerte, és mindent megtett, hogy megfejtés céljából illetékes szakemberek kezébe juttassa. A. Cowley, a neves sémi filológus 1911-ig azonban egyelőre csak annyit tudott megállapítani, hogy a levelek írása arameus eredetű, s hogy szövegükben arameus logogramok találhatók.² Ebben az időben azonban F. W. K. Müller már közzétette az újtestamentum szogd fordításának első töredékeit,³ amelyek nyelvét K. F. Andreas 1904-ben szogdnak határozta meg. Ezeknek az ismereteknek a segítségével alig pár hónappal Cowley tanulmányának megjelenése után R. Gauthiot-nak sikerült megállapítania, hogy a „régí levelek”-et szogd nyelven írták.⁴ Stein azonnal Gauthiot rendelkezésére bocsátotta a levelek fényképmásolatait, s remélte, hogy hamarosan megismerheti tartalmukat.

A feladat azonban túlságosan nehéznek bizonyult. Az I. világháború kitéréség Gauthiot-nak nem sikerült számottevő haladást elérni a levelek megfejtésében, 1916-ban pedig háborús sebesülése következtében elhunyt. „Korai halála . . . az iráni tanulmányoknak pótolhatatlan veszteséget okozott, és igen szerencsétlenül késlelteti az én régi szogd leleteim megfejtését” — írta Stein 1921-ben.⁵ Csak jóval később, 1931-ben tette közzé végül a levelek használható facsimiléit H. Reichelt részleges megfejtési és értelmezési kíséreltetel.⁶ Reichelt kiválóan képzett iráni filológus volt, s alapos ismerője az addig közzétett szogd nyelvemlékeknek, azonban a „régí levelek” megfejtésének és értelmezésének nehézségei nyilvánvalóan túlságosan nagyok voltak ahhoz, hogy egyszerre le lehetett volna őket győzni.

Így a „régí levelek”, bár már felnyitották őket, még megőrizték titkaikat. Megfejtésük és értelmezésük nehézségei, amelyek Reichelt kísérlete után csak még nyilvánvalóbbá váltak, hosszú időre mindenkit elriasztottak a további munkától. A levelek a

* Harmatta János, az MTA rendes tagja 1980. február 25-én tartotta meg székfoglaló előadását.

¹ A. STEIN: *Serindia*. II. Oxford, 1921. 671 skk.

² A. COWLEY: *Another Unknown Language from Eastern Turkestan*. *JRAS* 1911. 159–166.

³ F. W. K. MÜLLER: *Neutestamentliche Bruchstücke in soghdischer Sprache*. SPAW 1907. XIII.

Berlin

⁴ R. GAUTHIOT: *Notes sur la langue et l'écriture inconnues des documents Stein-Cowley*. *JRAS* 1911. 497–507.

⁵ A. STEIN: *Serindia*. II. 676.

⁶ H. REICHEL: *Die soghdischen Handschriftenreste des Britischen Museums*. II. Heidelberg, 1931. 1–56.

Bodleian Library-ben végzett felnyitások és szétgöngyölésük során széttöredeztek, és darabjaik nem mindig kerültek vissza eredeti helyükre. A rongálódás miatt szövegükben tetemes hézagok keletkeztek, s a jelek egy része olvashatatlaná vált. Ehhez járul még az, hogy a „régie levelek” a szogd nyelv legrégebb emlékei, s nyelvük lényegesen eltér a későbbi szogd nyelvemlékektől, hogy nagy számban tartalmaznak ismeretlen szavakat és kifejezéseket, s minthogy egyéni fogalmazványok, nem pedig stereotip szövegek vagy fordítások, mint a keresztény, manicheus és buddhista szogd szövegek, nincs semmi támpont tartalmuk meghatározására.

E nehézségek láttán nem csodálkozhatunk azon, hogy csaknem két évtizedig senki sem nyúlt a levelekhez. Csak 1948-ban tett W. B. Henning, aki a II. világháború utáni időben haláláig a szogd nyelvemlékek legjobb ismerője volt, újból kísérletet arra, hogy a II. levél két épebben maradt részletének 29 sorát rekonstruálja és lefordítsa.⁷ E részletnek 7 sorát azonban nem tudta kiegészíteni, s tucatnyi olvasási hibát követett el. Igaz, számára nem annyira a II. levél értelmezése volt fontos, hanem a „régie levelek” korát akarta újból meghatározni. Reichelt munkájának kritikájában P. Pelliot már korábban felhívta a figyelmet arra,⁸ hogy e levélben említés történik a kínai főváros, Lo-yang pusztulásáról, amely a szóban forgó korban, 190-ben és 311-ben kétszer is bekövetkezett. Henning észrevette, hogy a levél szövegében előfordul a hsiung-nu-k neve xwn alakban, s minthogy a kínai forrásokból ismert volt, hogy Lo-yang-ot 311-ben a hsiung-nu-k foglalták el, nem habozott a „régie levelek” régebbi kormeghatározását az i. sz. II. századra elvetni, és keletkezésüket az i. sz. IV. század második évtizedére tenni.

Ez a logikusnak látszó elmélet Henning nagy tekintélye következtében széleskörűen elterjedt a tudományos irodalomban. Kezdetről fogva szembeötlő volt azonban az ellentmondás a kormeghatározás és a levél szövege között. Az is világosnak látszott, hogy a „régie levelek” értelmezése csak teljes szövegük helyreállításával lehetséges. Ez viszont módszertani szempontból bonyolult feladat, és sok hibaforrást rejt magában. A szöveg kiegészítése, helyreállítása ugyanis csak a szövegösszefüggés ismeretében lehetséges, ugyanakkor a szöveg értelmét csak a kiegészítés segítségével lehet megfejteni. Ezért csak fokozatos közelítéssel lehet a helyes értelmezéshez eljutni, hol a szöveg kiegészítését, hol pedig értelmezését helyesbítve. Magam 1962-ben kezdtem foglalkozni a „régie levelek”-kel, s hosszabb-rövidebb megszakításokkal mindig vissza-visszatértem e feladathoz.⁹ Sok év munkájára és erőfeszítéseire volt szükség a levelek szövegének helyreállítására és megszólaltatására.

Most összesen 10 levél szövegét és értelmezését mutathatom be. Stein Aurél leletkatalógusa 8 „régie level”-et említ a töredékeket is beleértve. Ezek közül egy azonban csak az V. levélnek volt az egyik része, tehát voltaképpen mindössze 7 levél szerepel katalógusában. Azonban a töredékekből további 2 levelet sikerült bizonyos mértékben helyreállítani. A lelet tehát eredetileg 9 levélből állott. Ezek közül egy, a III. azonban két külön-

⁷ W. B. HENNING: The Date of the Sogdian Ancient Letters. BSOAS 12(1948) 601–615.

⁸ P. PELLIOU: T'oung Pao 28(1931) 459.

⁹ J. HARMATTA: Eine neue Quelle zur Geschichte der Seidenstrasse. Jb. f. Wirtschaftsgeschichte 1971/II. . 135–143; J. HARMATTA: The Archaeological Evidence for the Date of the Sogdian „Ancient Letters”. Acta Ant. Hung. 24(1976) 71–86; J. HARMATTA: Sogdian Sources for the History of Pre-Islamic Central Asia. Prolegomena to the Sources on the History of Pre-Islamic Central Asia. Budapest, 1979. 153–165.

álló levelet tartalmaz. Ezekhez járul még egy töredék, amelyet Stein Aurél Lou-lan-ban talált, s amely az i. sz. III. századból származik. Még további két levelet talált Stein a Tun-huang-i „Ezer Buddha” barlangszentélyének titkos könyvtárában, ezek azonban jóval későbbiek, az ujgur korból származnak, s külön nyelvi és történeti elemzést igényelnek.

A „régí levelek” lelőhelye kezdettől fogva érthetetlennek tűnt. Stein meg is jegyezte, hogy még megfejtésük után is nehezen lehet feleletet remélni arra a kérdésre, hogyan kerültek ezek a felnyitatlan levelek a karavánúttól aránylag távol eső T.XII.a őrtorony szemétdombjára. Valójában azonban a Tun-huang-i kínai limes, a T.XII.a őrtorony története és a leletkörülmények gondos tanulmányozásából nyerhető adatok segítségével megoldhatjuk ezt a rejtélyt. Nagy valószínűséggel megállapítható, hogy bár a T.XII.a őrtoronyban a késői Han-korban nem volt állandó helyőrsége, a kínai határőrség lovas őrzárai időről időre felkeresték, s ott hosszabb-rövidebb időt töltöttek. A határon kettős ellenőrzés volt: Yü-men-ben, a határerődben a kínai hatóságok, és ezután az úton a katonai járőrök vizsgálták meg az utazókat. Egy ilyen második ellenőrzésnél kobozhatta el egy kínai őrzárát a szogd „régí levelek”-et, s azokat azután felbontatlanul – hiszen úgysem tudták volna elolvasni – pihenőhelye, a T.XII.a őrtorony szemétládájába dobta. Az e célra szolgáló kis helyiségben a levelek 3 lábnyi vastag szemétreteg felett és 1 lábnyi vastag Han-kori réteg alatt kerültek elő, tehát a Han-kor vége felé juthattak oda. A leletkörülmények így egyértelműen bizonyítják, hogy a szogd „régí levelek” a Han-kor vége felé, a II. század végén keletkeztek, s így a világ legrégebb papírdokumentumainak tekinthetők. A papír készítésének feltalálása ugyanis Kínában i. sz. 105-ben történt, s a szogd „régí levelek” a legrégebb fennmaradt emlékei a papír levélíráásra való felhasználásának.

A szogd „régí levelek” közül kétségtelenül a II. levél történeti horizontja a leg-szélesebb. Szövege a következő:

Fordítás

- 1 Az előkelő Nanēθβār Kanak méltóságos urnak ezerszer tizezer üdv
- 2 és térdhajtásos tiszteletadás (kézcsókkal), ahogy azt Őfelsége
kapja. Küldi szolgálja
- 3 Nanēθbandak. Továbbá, Királyi Uram, jó napot (kivánok) Önnek, amely
Önt örömtelinek és egészségesnek látja.
- 4 Királyi Uram, Jó egészséggel együtt nyugalmat is kívánok Önnek.
Ha Ön jól van, akkor én halhatatlannak
- 5 érzem magamat. Királyi Uram, Armätsäč Tsiu-ts'üan-ban jól van, Arsäč
- 6 Ku-tsang-ban szintén jól van. De Királyi Uram, már három éve, hogy
(Kina) belsejéből
- 7 szogd ember jött. Én felszereltem Γötamsäčot, aki jól van
- 8 s azután Huai-yang-ba ment, de most senki sem jön tőle. Most
- 9 leirom Önnek, hogy a szogdok közül (Kina) belsejébe ki utazott,
hogyan
- 10 vannak, milyen népekhez jutottak el. Királyi Uram, az
- 11 utolsó kínai császár – azt mondják – az éhínség miatt elmenekült
Lo-yang-ból. De azután
- 12 fallal körülvett palotáját és a fallal megerősített várost fel-
gyujtották és

- 13 a palota leégett, a várost pedig kifosztották. Nincs többé Lo-yang,
nincs többé Yeh.
- 14 Ekkor azután a hsiung-nu-k (segítségül) jöttek a kínaiakhoz és
azok
- 15 elfoglalták Ch'ang-an-t és kezükben tartják a területet Nan-yang-ig
16 és Yeh-ig. Ezek azok a hsiung-nu-k, akik a minap lettek a kínai
császár alattvalói.
- 17 Királyi Uram, nem tudjuk, hogy a többi kínai
18 ki tudja-e üzni ezeket a hsiung-nu-kat Ch'ang-an-ból, Ts'in-ből,
vagy azok azoktól még további területeket
19 foglalnak el. A szogdok közül Li-yang-ban 100 Samarkand-i nemes-
ember
20 tartózkodik távol hazájától egyedül ottan és ott van még 42
(szogd) közember is.
- 21 Uram, Ön megtalálja számítását, de nekem, Királyi Uram, már három éve,
22 hogy (Kina) belsejéből semmi támogatás, semmi segítség nem érkezik.
Ezért
- 23 Tun-huang-ból Kin-ch'eng-be mentünk át, hogy ott kenderből szőtt
anyagokat
24 és takarókat eladjunk. Akinek ezüstje és rizsborra van, azt sehol
nem tartóztatják fel. Így azután
- 25 [x +]4 szőttest és takarót adtunk el. Királyi Uram, a magunk ré-
széről
- 26 ezt a kereskedelmi tevékenységet, amely Kin-ch'eng-től Tun-huang-
ig fennáll, fenn szeretnénk tartani,
27 amig csak lehet. Ne legyen lábam, legyen öreg
28 és halódó, ha ez már nem lesz. Azonban Önnek nem igaz írást küld-
tek arról,
29 hogy mi hogyan vagyunk. Királyi Uram, ha én mindazt
30 a szóbeszédet megírnám Önnek, hogy Ts'in milyen állapotban van,
torkig volna vele és bosszus volna,
31 semmi haszna sem volna belőle. Azután, Királyi Uram, már 8 éve van,
hogy (Kina)
- 32 belsejébe küldtem Sāyarakot és Farnāzadot, és már 3 éve annak,
hogy tőlük
33 választ kaptam. Derekasán dolgoztak. De most, amióta az utolsó
34 baj történt, nem kapunk tőlük választ, hogyan vannak. Azután 4 éve
már,
35 hogy egy Artixvβandak nevű másik embert elküldtem, amikor
Ku-tsang-ból
36 a karaván elindult. A hatodik hónap volt, hogy
37 Lo-yang-ba érkeztek, de ott mind az indek, mind a szogdok elpusztultak.
- 38 Az éhínség miatt mindnyájan meghaltak. Azután elküldtem Nasyānt
Tun-huang-ba.

- 39 Kilépett (a kínai határon), majd visszajött, azután most újra elment, elköszönt tőlem.
- 40 Nagy adóssága volt neki, de Ki-cheng-ben agyonütötték és kirabolták.
- 41 Méltóságos Uram, a selyembalákat begyűjtöttem Önnek. Ez befolyt az Ön számára. Azután tőlem
- 42 kapott az „Jeprás” Δruvāspbandak 84 statert. Erről
- 43 egy feljegyzés készült, nem pedig nyugta s Önnek azt meg kellett volna kapnia. De a gatzickó elégette.
- 44 Én azonban a statert megszámloltam és Δruvāspbandaknak emlékeznie kell s a Méltóságos Nanēθβárnak is emlékeznie kell
- 45 és a feljegyzés érvényességét el kell ismernie. De számoljon Ön utána és ha
- 46 (a számítás azzal) egyezni fog, akkor adja Ön vissza a kamatot és a zárolt alaptőkét és
- 47 készítsen arról egy feljegyzést (sic!) elismervényt. Ezt a Méltóságos Ur adja. De
- 48 ha Ön helyesnek véli s (a számítás a feljegyzéssel) nem egyezik, akkor vegye Ön el (az alaptőkét)
- 49 és adja másnak, akinek jónak látja. (Ezt az utóbbi esetet a levélíró nyilván nem tartja valószínűnek, mert így folytatja.) Ezt a pénzt inkább
- 50 zárolja. Mert nézze, nekem van egy fiam és ha eljön az ideje, hogy
- 51 az élet útjára indul és eléri a felnőttkort, akkor semmi más segítsége nem lesz, mint ez a
- 52 pénz. Ezért Ön, Nanēθβār Uram, azon fáradozzon, hogy ez a megszerzett összeg szaporodjon. Akkor szememben Ön
- 53 (lesz) az isten a gyermekért és az apa lelkéért. És ha (a fiam), Taxsičbandak felnőtt koru
- 54 lesz, házasítsd meg, de azután se engedd el magadtól. Ezáltal
- 55 növekednie kell a hagyatéknak és a zárolt tőkének. Mi itt már napról napra a halált
- 56 és a pusztulást várjuk. Ha élelmiszerre lenne szükség, akkor vegyél el a pénzből
- 57 1000 vagy akár 2000 statert is. Még annyit, hogy Wanrazmakot Tun-huang-ba küldtem
- 58 32 mosuszcsomagért, amelyeket magamnak szereztem, de Önnek kell elküldenie. Ha megérkezik,
- 59 ossza 5 részre. Három rész legyen Taxsičbandaké, fiamé,
- 60 egy rész Piθaké és egy rész Öné.

1 Ez a levél akkor készült, amikor

2 a folyó hatvanas évciklus számítás 13. éve volt

3 Ταγμιč hónapban.

Azonnal megállapítható, hogy a levélíró, Nanēbandak, fontos történeti eseményekről számol be a címzettnek, Nanēbār Kanak fejedelemnek. Az utolsó kínai császár az éhínség miatt elmenekült Lo-yang-ból, amelyet azután felgyújtottak és kifosztottak, s a császári palota leégett. Hasonló sors érte a Lo-yang-tól ÉK-re fekvő Yeh városát is. Ezután azok a hsiung-nu-k, akik kevéssel előbb lettek a császár alattvalói, csatlakoztak a kínaiakhoz, kezükbe kerítették Ch'ang-an-t, és ellenőrzésük alatt tartották az É-on Yeh-ig, D-en Nan-yang-ig nyúló területet. A hsiung-nu-k a harcokban fontos szerepet játszhattak, s a levélíró még nem tudja, hogy a többi kínaiaknak sikerül-e őket Ch'ang-an-ból és Kína központi területeiről kiszorítani. Ez a történeti helyzetkép kétségtelenül Lo-yang 190-ben történt pusztulásának felel meg. Lo-yang-ot ekkor egy kínai hatalmi csoportosulás foglalta el, amelynek egyik vezére Sun Ch'ien tábornok volt, Sun Ch'üan-nak, a dél-kínai Wu királyság megalapítójának apja. Ez a kínai haderő azonban később kiűrtette Lo-yang-ot és visszavonult. Az utolsó császár, Hsian-ti, el tudott menekülni Ch'ang-an-ba, ahol azonban a hatalmat ténylegesen gyakorló Tung-cho tábornokot 193-ban megölték. Ekkor hívták azután azokat a hsiung-nu-kat segítségül, akik éppen akkor telepedtek be Kínába P'ing-yang környékére. A hsiung-nu nyugati Chu-chi' fejedelem, Ch'ü-pi segítségével a kínai császár tábornokai véres harcokban biztosítani tudták a maguk számára a Ch'ang-an-t egészen 196-ig, amikor visszavitték a császárt és az udvartartást Lo-yang-ba. Utóbbi tény azt is bizonyítja, hogy valóban ellenőrzésük alatt tarthatták Kína központi területeit Yeh és Nan-yang között.

Ezzel szemben 311-ben az események egészen másképpen zajlottak le. A hsiung-nu Liu Ts'ung már mint kínai császár ostromolta meg, és foglalta el Lo-yang-ot, ahol Huai-ti császárt el is fogta és székhelyére, P'ing-yang-ba hurcolta. Ezután a hsiung-nu-k megszállták Ch'ang-an-t, ahonnan azonban már 312 tavaszán távozni kényszerültek, és visszavonultak P'ing-yang körüli területükre. Minthogy Henning feltevése szerint a levél írására több mint egy évvel később, 313 június–júliusában került volna sor, ebben az időpontban lehetetlen lett volna arról beszélni, hogy a hsiung-nu-k Ch'ang-an-t és Kína központi területeit birtokolják. A levél történeti tartalma és a leletkörülmények tehát teljesen egyértelműen amellel szólnak, hogy keletkezését a Han-kor végére kell tennünk. Így írását 196. július 5. és augusztus 4. közé helyezhetjük. Érthető, hogy a levél írója, Nanēbandak elég pontosan tájékozott volt az eseményekről, hiszen valamennyi levél írója közül ő élt Kin-ch'eng-ben legközelebb a történeti színhelyhez. Ennél közelebb csak Ki-ch'eng feküdt a levélben említett szogdok által látogatott kínai városok közül Ch'ang-an-hoz. Ott azonban a helyzet már jóval zavarosabb is volt, mint Kin-ch'eng-ben, hiszen Nanēbandak megbíztját, Nasyant ott megölték és kirabolták.

A II. levél igen gazdag és fontos információt nyújt a szogdok Kínában folytatott kereskedelmére, árucikkeire, kereskedelmi tőkájük szerepére, kereskedői szervezetükre és társadalmukra vonatkozólag is.

Különleges helyet foglal el a „régí levelek” között az I., a III/a és a III/b levelek csoportja, amelyek tartalmilag szorosan összefüggnek egymással. Az I. levelet egy előkelő szogd asszony, Mēvzāya írta anyjának, Čatīsanak, a III/a-t ugyancsak ő írta férjének, Nanēdāt királyfinak, a III/b-t pedig leánya, Šāyana apjának, ugyanazon Nanēdāt királyfinak. A két hölgy nehéz helyzetben van. Az apa és férj Nanēdāt valamelyik nagyobb kínai városban hagyta őket, majd üzent nekik, hogy menjenek Tun-huang-ba, azaz abba az utolsó kínai városba, ahol a határ átlépése előtt a hosszú útra fel lehet készülni. Anya és leánya

három éve váraкоznak Tun-huang-ban, a családfőtől nem kapnak hírt, pénzük elfogyott, nincs élelmük, nincs ruházatuk. Ebben a helyzetben az asszony levelet írt anyjának és férjének, a leány pedig édesapjának. Mind a három levél ugyanazt a helyzetet festi le, azonban hangulatuk, hangvételük és stílusuk is teljesen különböző. Az anyjának írt levél szomorú, de bizakodó, egyben tájékozódás is arról, mit szólna az anya, ha visszamenne hozzá, tehát nyilván elválna férjétől. A férjnek írt levél elkeseredett, hangja a gorombaságig fokozódik, hogy a végén egy pillanatra fellágyuljon. A leány levele igyekszik kiegyensúlyozni anyja szenvedélyes szemrehányásait, s inkább érzelmileg akar apjára hatni. A három levélszöveg bámulatosan fejlett stílusérzékről tanúskodik.

Az I. levél szövege a következő:

I. levél

- 1 Leányától Měvzāyától, a nemes hölgytől a kedves anyjának, Čatīsának áldás és tisztelet, továbbá jó nap,
- 2 amely Téged egészségesnek és nyugodtnak lát. Nekünk az a nap a legjobb, amikor magunk látunk Téged
- 3 jó egészségben. Nagyon bánkódom, és Hozzád akarok menni, de nincs szerencsém. Először Saryarak Bazkramhoz fordultam, de
- 4 Bazkram így szólt: „Más, Nanēdāthoz (férjedhez) közelebb álló itt
- 5 nincs, mint Artiβan. Ekkor Artiβanhoz fordultam, ő meg azt mondta: „Farnxund előkelő rokonságú, én nem akarok nyomást gyakorolni rá, nem is akarok veszekedni vele”. Farnxund viszont így
- 7 szólt: „Ha a családi rokonság nem egyezik bele, hogy Őn az anyjához menjen,
- 8 hogyan vigyem én Önt magammal. Várja meg, amíg a férjeura családjának képviselője megérkezik. Az is lehet, hogy maga Nanēdāt,
- 9 (a férje) megjön.” Csakhogy én nyomorúságot szenvedve élek, ruházat nélkül, élelem nélkül. Kölcsönt próbálok szerezni,
- 10 de senki sem hajlandó nekem adni. Csak a pap vigasztal meg, azt mondta nekem: „Ha útnak indul, akkor tevért adok Önnek (az útra).”
- 11 Így hát induljon útnak az ember, csak azután az úton szerencsém legyen!
- 12 Csak azután megtegye nekem! (Kérlek), küldj nekem levelet.

A III/a levél így hangzik:

III/a levél

- 1 A méltóságos Nanēdāt Úrnak, Őfelsége fiának áldás, térdelhajtó tiszteletadás (kézcsókkal), ahogy azt
- 2 Őfelsége kapja. Jó napot kívánok Neked, amely Téged egészségesnek, örvendezőnek, betegség nélkülinek lát minden
- 3 emberrel együtt. Uram, ha a Te és mindenki jó egészségéről értesülök, akkor magamat halhatatlannak
- 4 érzem. De bizony én most rosszul élek, nem jól, ínséget szenvedek, így magamat nagyon is halandónak
- 5 érzem. Neked időről időre levelet küldök, de Tőled egyetlen levelet sem kapok Így

6 semmi hírem sincs Rólád. Én már éppen 3 éve vagyok nehéz helyzetben és Tun-
 huang-ban
 7 miattad. Egyszer, kétszer, még ötödik alkalommal is volt lehetőség arra, hogy ki-
 utazzak (Kínából),
 8 de nem engedtek a határon kilépni. Ekkor a yi-si-khez (városi előljárókhöz) fordul-
 tam, és előadtam nekik: „Ebben az ügyben
 9 Farnxundhoz fordultam, hogy vigyen a családi közösséghez magával, mert Tun-
 huang-ban nem tudok maradni. De Farnxund azt mondta: „Szol-
 10 gája sem vagyok Nanēdātnak, tőkéje sincs nálam!’ Erre én azt mond-
 11 tam neki, hogy ha nem akar a családomhoz vinni, akkor én ezért
 12 azt kívánom, hogy az anyámhoz vigyen el.” Ekkor az előljárók azt mondták, hogy
 itt
 13 Tun-huang-ban nincs más közelebbi rokonom, mint Artiṣan (hozzá forduljak). De
 Artiṣan meg azt mondta, hogy „Farnxund
 14 ugyen fényes családból származik, de hogy tudná Önt elkísérni, ha nem rokonunk,
 és nincs is tőkeletétje nálunk”. Így azután az a baj
 15 történt velem, hogy elszegényedtem, nincs se ruhám, se élelmem. Persze Te büszke
 vagy,
 16 de hogyan tudtam volna én szívességből minden bajtól megszabadulni, ha nem len-
 nék a kínaiak szolgálója. Mert tudd meg,
 17 az az ember menekült meg, aki adósságra a kínaiaktól szerzett élelmet, s ezzel
 együtt
 18 jó ruházatot kapott. Nekem mindenről finomkodás nélkül értesítést írnál, várjak-e
 Rád, hogy tudjam, maradjak-e (itt). Ha ne várjalak
 19 Téged, azt is írjad meg nekem, hadd tudjam, hogy a kínaiaknak kell
 20 szolgálnom. Nekem nem egy jobb vendégfogadó ilyen konyháján lenne a helyem,
 21 hanem Nálád. Én a személyemre vonatkozó parancsodat megkaptam,
 22 Tun-huang-ba jöttem. De én nem a halálra, nem is a feltámadásra adtam a szavamat!
 23 Félek. Mire fordult az a nap! Az istenek megharagudtak, amikor az a szó a tiédde
 tett. Bár inkább
 24 egy kutya vagy egy disznó felesége lettem volna, mint a Tiéd! Tudj rólam mindent,
 vigyél el!
 25 Küldte szolgálója Mēvzāya.
 26 Készült ez a levél a harmadik hóban a 10. napon.

Végül a III/b levél szövegét a következőképpen fordíthatjuk:

III/b levél

1 Leányától Šāyanától Nanēdāt méltóságos úrnak áldás
 2 tiszteletadás kézcsókkal és jó nap, amely Téged egészségesnek, nyugodtnak,
 3 örvendezőnek lát. Ínséget szenvedő vagyok anyámmal együtt.
 4 Nincs kíséretünk, éppen arra várunk. De másképpen volt nekem, atyám,
 5 Nálád! Az ínség nem távozik (tőlünk). De én okos vagyok,
 6 megértem, hogy így (van). Neked 120 prastha myrobalan van raktáron.

- 7 Mindenről tudnod kell. Farnxund elmenekült, a kínaiak keresik őt,
8 de nem találják. Így most Farnxund hibájából
9 anyámmal együtt a kínaiak szolgálói lettünk.

E levelek az egyéni sorstragédia megrázó ábrázolásán kívül gazdag művelődéstörténeti anyagot is tartalmaznak. Azt hihetnénk, hogy az előkelő hölgy panaszai véletlenül vagy természetzerűleg öltöttek ilyen formát, s kerültek egymással ilyen összefüggésbe. Měwzāya egyrészt hangsúlyozza, hogy ő teljesítette férje parancsát, és elment Tun-huang-ba, másrészt felpanaszolja, hogy nincs élelme, nincs ruházata, idegen helyen van, nem a férjénél, megalázó és megszégyenítő helyzetben, ami egyáltalán nem felel meg az ő előkelő társadalmi rangjának. Ennek a gondolatmenetnek a jelentőségét akkor értjük meg, ha tudjuk, hogy a szogd előkelők pontosan kidolgozott, részletes házassági szerződés alapján kötöttek házasságot. Egy ilyen házassági szerződés fennmaradt a Mug-hegyi dokumentumok között. Ez kimondja, hogy a férj azzal a feltétellel kapja feleségül az asszonyt, ha mint szeretett és kedves feleségét élelemmel, ruházattal, ékszerrel ellátva tiszteletben és szeretetben a saját házában teljes jogú feleségként mindenben úgy tartja, ahogy egy előkelő nemes férfi egy előkelő nemes asszony feleségét tart, az asszony viszont férje parancsát törvénynek tekinti. Měwzāya tehát levelében világosan érzékeltette, hogy ő eleget tett a házassági szerződés előírásainak, férje viszont sokszorosan megszegte azt. Nyilvánvaló, hogy itt már a házasság felbontásának és anyjához való visszatérésének a gondolata és motívumai kerültek előtérbe. Bámulattal ismerhetjük meg e levelekből a szogd rokonsági rendszer szervezetét és jelentőségét, amely Samarkandtól messze távol is e kis szogd közösségeket összetartotta, és a szogdok utazásait még a legzavarosabb körülmények között is lehetővé tette. De nem kevésbé érdekes a kínai viszonyok, intézmények és kifejezések, mint nan-chu-sing és yi-si, pontos ismerete és a kínai közigazgatás funkcionálása ezekben a zavaros időkben. Külön kuriózum a III/a levélnek a kínai vendégfogadó és vendéglő említése, ahol az előkelő szogd hölgy leányával együtt munkát és megélhetést kapott.

Az V. levelet Ku-tsang-ból írta Frixvatāv egy Aspānδāt nevű úrnak. Ku-tsang Kin-ch'eng után a kínai fővároshoz legközelebb eső olyan város, ahol szogd kolónia volt, s ahonnan Samarkandba levelet küldtek. Nem csoda, ha a levél lényegesen zavarosabb viszonyokat tükröz, mint a Tun-huang-ból írott levelek. Szövege a következő:

V. levél

- 1 Aspānδāt méltóságos úrnak áldás, tiszteletadás (kézcsókkal) és jó nap,
2 amely Téged egészségesnek, nyugodtnak, örvendezőnek, betegség nélkülinek, min-
dennel megelégedettnak lát – tulajdon
3 szolgájától. Nekünk az a nap legyen a legjobb, amelyen Önt, Uram, magunk látjuk
4 közelről (kézcsókkal) tiszteletet adva, akár Őfelségének. Én mind-
5 eddig napról napra rosszabbat hallottam, nem pedig jobbat. Éppen olyan
6 valóság, amit írok, mintha velem történt volna meg. Ami az Öné volt, összeszedtem
és megőriztem – ilyen fáradtságosan
7 fáradoztam, Most íme Ku-tsang-ban vagyok, sem ide, sem oda nem megyek.
8 Ennivaló gyümölcs itt nincs. Ku-tsang-ban 4 prastha ólomfém,

- 9 és 2500 prastha bors és 2 prastha *nabid* ital
 10 és 5 prastha *risak* nyalánkság és 10 stater ezüst a készlet. Azután, hogy Γötös
 11 Ku-tsang-ból elment, utána és is eltávoztam. Tun-huang-ba értem.
 12 Azután úgy volt, hogy (Kínából) kifelé induljak. Ekkor Γötös-t el
 13 küldtem az útra felszerelésről gondoskodni. Minket az utasok maguk-
 14 kal vittek volna. Sok szogd volt ott felkészülve, hogy Önhöz menjenek. De nem tud-
 tak útnak indulni,
 15 mert Γötös elment a γarokhoz. Így Tun-huang-ban maradtunk, mert
 16 az embereknek nem volt élelmük. Többi vagyónaról jó hírt tudósíthatok.
 17 Mert senki se fizettetett rá engem, még ha akartam volna is. De azután
 18 rablók jöttek, egy keveset adtam nekik, mire rosszat kívántak nekem. Erre én tűzbe
 jöttem,
 19 de azok gonoszat forraltak ellenem. Így aztán emiatt rosszul
 20 jártam, mert felmálházott ezüstömet a rablóbanda elrabolta. Azután
 21 úgy értesültem, hogy az útra induló az Ön 20 stater ezüstjét kapja,
 22 ahogy a szerződés előírta. Én az ezüstöt odaadtam, ő megmérte,
 23 azután 40 statert követelt. Én viszont azt kérdeztem, hogy ha nekem 20 statert
 küldtek. miért
 24 adjak én negyvenet. Erre azt mondta:
 25 Aspāndāt talán a felét kapta az útra? Azt mondta, ő 70 stater ezüstöt
 26 kapott. Én 4 stater után 1 *dank*-ot fogok
 27 kapni. Végül az utazók az ezüstöt
 28 megkapták, mert azt mondták, hogy élelem nincs,
 29 ezért inkább én legyek ínséget szenvedő, mint ők. Bizonyára
 30 hallottad, Axurmazdak hogy megkárosított engem.
 31 Továbbra is hallgass ránk. Küldte szolgálád. Frixvatāv.
 32 Ez a levél Ku-tsang-ból íródott a harmadik hónap 30-án.

A levél egyik érdekessége a *γar* nép említése Tun-huang vidékén. Jóval későbbi saka dokumentumok többször is említik ezt a rejtélyes népet. Lehetséges, hogy ugyanez a nép jelenik meg a szogd Nāfnāmakban is *γγś'γk* alakban. A felsorolás előtte Qarašahr, utána Turfan-Bishbaliq, majd a Čerčen folyó melletti Taku lakóit említi. A Nāfnāmak felsorolásának sorrendjében tehát *γγś'γk* megfelelhetne a Tun-huang-tól valószínűleg északnyugatra lakó *γar*-oknak. Másik érdekessége a levélnek az utazások finanszírozásának rendszere, amely a Samarkandban és a Kínában élő szogdok hitelügyleteire épült.

A VI. levelet egy Friyāk nevű úrnak az a Farnxund írta, aki olyan sok nehézséget okozott a két előkelő hölgynek Tun-huang-ban. A levél címzettje szemelláthatólag Loulan-ban tartózkodott. Mint a levél szövegéből kiderül, Farnxundot saját ügyei valóban teljesen lekötötték:

VI. levél

- 1 Friyāk méltóságos úrnak ezer üdvöt, térdhajtásos tiszteletadást (kézcsókkal), úgy, ahogy azt őfelsége
- 2 kapja, küld szolgálja Farnxund. Nekem az a nap legyen a legjobb, amikor Önt magam látom

- 3 és Önnek egyenként is és együttesen is tiszteletünket tesszük, akárcsak Ófelségének.
 Uram leányát
 4 feleségül vettem, egy nyakéket adtam neki. Az itt behajtott
 5 ezüst az Öné Lou-lan-ban. Illatos gyantát vásároljon nekem rajta, de ha illatos gyantát ott nem kapni,
 6 akkor az egészen kámfort vegyen, és azt nekem küldje el. Én a hatá-
 7 ron ki akartam lépni, de értesítettek, hogy álljak el attól. Én kegyességüket kértem.
 8 De ha az Ön embere megjön, akkor két (tevét) veszek neki és ő innen [
 10 [] Uram, az ne induljon útnak.
 11 Én az útra készen állok.
 12 Készült ez a levél, amikor [] hónapnak összesen 26 napja múlt el.

A VII. levél írója Paθsākarak, címzettje Farnik méltóságos úr, tárgya gazdasági ügyek, 200 kafiz almaliszt és búza, továbbá rózsaalma eladása. Emellett utal a levélíró arra is, hogy 3 éve senki sem jött Kína belsejéből. Egyedülálló sajátossága e levélnek az egész szogd írásos írásbeliségben, hogy külön jellel jelöli az interdentális zöngés és zöngétlen spiránsokat.

A VIII. levél a II. levélhez hasonlóan hosszú és gazdag tartalmú lehetett. A töredékek 15 sor maradványait őrizték meg. Lehet, hogy a címzett ugyanaz a Nanēθβār volt, mint a II. levélé. Az utóbbin kívül ugyanis csak ebben fordul elő a *xvatāynaβ* „királyi úr” cím. Ez a levél is széleskörűen beszámolt a szogd kereskedők hol- és hogyanlétéről Kínában. Tájékoztatta a címzettet készleteiről, a gabona említése olvasható is, és említette bizonyos termékek összegyűjtését. Ebben a levélben is szerepelt a „harmadik év”-re való utalás, a kínai határon való kilépés nehézsége (valaki nem tudott kilépni) és talán a *γar* nép neve is előfordult valamilyen összefüggésben.

A IX. levél töredékeit 6 sorban lehetett összefüggésben elhelyezni, de még 4 töredék maradt összefüggés nélkül. Ez a levél is közérdekű tartalmú lehetett, mert említi, hogy 4 éve nem jött a szogd ismerősök közül senki Kína belsejéből. Ezenkívül tájékoztattott valamelyik város elpusztításáról is.

A X. levél, amely Lou-lan-ban került elő, gazdasági-kereskedelmi jellegű lehetett. Árucikkeket vagy árukészletet sorolt fel, megjelölve a mennyiséget is. Három árucikket említ: citromot – ez Közép-Ázsiában a citromkereskedelem első említése –, azután ékszer-jadeitot és kiváló minőségű jadeitot. A felsorolás ellenére a töredék kétségtelenül levél, mert 4. sorában ezt olvashatjuk: „és ird meg”.

A szogd „régí levelek” az i. sz. II. század végén Közép-Ázsiában már a levélírás magas fejlettségéről tanúskodnak. Nyilvánvaló, hogy ez az írástudás már a II. század elején is hosszabb múltra tekintett vissza. Valóban, a „régí levelek” üdvözlő formuláinak bizonyos elemei kétségtelenül az óperzsa korból származnak. Magának a levélírásnak a kezdetei még korábbi időbe nyúlnak vissza: valószínűleg egybeesnek az írás feltalálásával. Az írás létrejöttét általában a termékeny folyóvölgyekben megjelenő fejlettebb mezőgazdasági termelés igazgatási szükségleteivel szokták kapcsolatba hozni. Ez az összefüggés bizonyára fennáll, azonban az írásnak kezdettől fogva kettős funkciója volt: az egyéni és csoportos tudat folytonosságának és tudattartalmak közlésének a lehetővé tétele. E kettő szorosan egybekapcsolódhat a gazdasági-igazgatási funkció ellátásában. Az

„Enmerkar versengése Aratta urával” c. sumér elbeszélésben megőrzött hagyomány szerint az írást Enmerkar sumér király találta fel (i. e. 2800 körül) az iráni fennsíkon fekvő Aratta urával kialakítandó kereskedelmi kapcsolatok céljából.¹⁰

Még jóval később, az óperzsa korban is megmaradt a gazdasági-igazgatási funkcióban az írásnak együttes üzenet-levél és rögzítés-feljegyzés szerepe. A gazdasági utasításokat levélformában adták ki és küldték el, s ugyanakkor emlékeztetőt készítettek megőrzés céljából róla. Hogy ez a gyakorlat mennyire általános volt, azt az is mutatja, hogy az óperzsa királyi levéltárban Kyros híres rendelete a jeruzsálemi templom újjáépítéséről, amelyet nyilván levélformában adott ki, szintén emlékeztető formájában maradt fenn.

Az i. e. II. évezredből már gazdag levélirodalmat ismerünk, amely arról tanúskodik, hogy különösen az egyiptomi fáraók és a kasszita királyok levelezésében kialakultak azok az üdvözlő és udvariassági stílusformák, amelyek azután az óperzsa kancelláriákra öröklődtek. III. Amenhotep fáraó 1400 körül egyik levelét így vezeti be: „Kadašmanharbenak, Karaduniaš királyának, testvéremnek mondja Nibmuaria, a nagy király, Egyiptom királya, a Te testvéred. Én jól vagyok. Legyen jó neked is, házadnak, feleségeidnek, fiadnak, főembereidnek, lovaidnak, harci szekereidnek, országaid szívének legyen nagyon jó! Én jól vagyok, házam, feleségem, fiaim, főembereim, lovaim, harci szekereim, harcosaim tömege jól van, és országaim szíve nagyon jól van.” Ez a formula és stílus az óperzsa korra finomodik és kicsiszolódik. Az Óperzsa Birodalom arameus kancelláriáiban már ebben az alakban találkozunk vele: „Aršamától Artahantának. Békét és erőt sokat küldök Neked, és most itt nálam béke van és ott Nálad is béke legyen!”¹¹

A levél azonban mindig hangzó üzenetté válik. Ezért írja Šamšiadad asszír király (az i. e. XVIII. században) fiának, Iašmahadnak: „Tábláidat, amelyeket hozzám küldtél, meghallgattam.”¹² S ezért a levélnek mint hangzóvá váló üzenetnek a stílusjelrendszere mindig párhuzamos a viselkedésformákkal. Az óperzsa kor döntően formálta az ókori világ s azon túl a középkori kultúrák etikettjét és protokollját. Az i. e. V. század közepe táján megjelenik az óperzsa uralkodónak, a nagykirálynak mint az istenvilág képviselőjének ideája: a nagykirály személyében az istenek állnak a közönséges halandó előtt, ezért megszólítása „istenek”. Ez először az arameus nyelvű Aršama levelekben (XIII. 3 'lhy') fordul elő, majd valamivel később babiloni dokumentumokban megjelenik óperzsa alakja is: *bagānu* 'istenek', azaz 'felség'. Az „istenek” természetesen többes számban beszélnek, a protokoll-stílusban feltűnik a pluralis maiestatis is.

Az Óperzsa Birodalom tartományaiban mindenütt működtek arameus kancelláriák, amelyek Nagy Sándor hódítása után is tovább őrizték az óperzsa kori stíluselemeket. Ezek a kancelláriák vetették meg a közép-iráni írásbeliségek alapját. Voltak az Óperzsa Birodalomnak olyan tartományai, amelyekben a társadalmi viselkedésformák a makedón, majd párthus hódítás után is évszázadokig változatlanok maradtak. Így Parthiában az óperzsa kori levélformulát még az i. e. I. században is arameus nyelven, változatlan alakban használják: „Békét és erőt sokat küldök neked, és itt nálam béke van, nálad is ott béke legyen!”¹³

¹⁰ KOMORÓCZY GÉZA: A sumér irodalmi hagyomány. Budapest, 1979. 85 skk.

¹¹ Ókori keleti történeti chrestomathia. Szerk.: Harmatta János. Budapest, 1965. 159, 332.

¹² I. m. 162.

¹³ J. HARMATTA: The Parthian Parchment from Dura Europos. Acta Ant. Hung. 5 (1957), 273 skk.

Ugyanakkor Persisben hamarosan tovább formálták az óperzsa levélstílust, s valószínűleg művészetté fejlesztették azt. A közép-perzsa Nāmak-nibēsišnīh, a levélírás kézikönyve, gazdag és szemléletes képet ad a sāsānida kori levélírás művészetéről.¹⁴ Sok tekintetben önálló volt a szogdok fejlődése is. Az óperzsa korból öröklött arameus kancelláriák gyakorlatából az i. e. II. század folyamán önálló szogd írásbeliséget alakítottak ki. A szogd arisztokrácia a Közép-Ázsián keresztül Kínát Indiával, Parthiával, majd a Sāsānida Királysággal és a Római Birodalommal összekapcsoló kereskedelem révén gyorsan meggazdagodott, és társadalmi viselkedésformái is ennek megfelelően előkelőbbé lettek. A volt Óperzsa Birodalom összes országai, ill. népei közül egyedül a szogd királyok használták az óperzsa nagykirályok *βayān* 'istenek', azaz 'felség' címét, de minden szogd úrnak is kijárt az egyes számú *βay* 'isten', kb. 'őméltósága' megszólítás vagy cím, amely a Sāsānida Birodalomban csak a *Šāhānšāh*-ot illette meg. A társadalmi viselkedésformák rendszerében szintén általánossá vált a szogd előkelők körében a *proskynesis*, a térdhajtásos kézcsók,¹⁵ amely eredetileg csak az óperzsa nagykirálynak járt ki, majd Nagy Sándor kísérelte meg udvari protokolljába bevezetni. A szogd „régí levelek” írói hangsúlyozzák, hogy a címzettnek úgy küldik a „térdhajtó tiszteletet”, azaz a térdhajtásos kézcsókot, „ahogy azt Ófelsége kapja”. Ennek megfelelően alakult ki a szogdoknál az a levélstílus, amelynek legjobb példáit éppen a „régí levelek” szolgáltatják.

A szogd „régí levelek” jelentőségét mindez még távolról sem meríti ki. Adataik épp olyan fontosak az ókínai hangtörténet, mint a selyem-út története, Közép-Ázsia hellénizmus vagy a keleti és nyugati művelődések kölcsönhatása szempontjából. Ha a szogd kereskedők a görög staterban számoltak kereskedelmi ügyleteikben, ugyanakkor a hozzájuk járó görög és szír kereskedők a szogd művelődés elemeit is közvetítették nyugat felé az antik világnak. Közép-Ázsiában a szogd művelődés hatása és a szogd nyelv művelődés-közvetítő szerepe egészen a mongol korig tartott. S ha e vajúdjó korszak viharáiban a szogd nyelv és írásbeliség eltűnt is, az a művelődés, amelynek beszédes emlékeiként a szogd „régí levelek” most megszólaltak, az ókori és középkori Európa közép-ázsiai kapcsolatai útján szerves részévé vált mai kultúránknak. Így van jelen életérzésünkben a szogd „régí levelek” vallomása, „mert – hogy Thomas Mann szavaival fejezzem be előadásomat – a múlt van, mindig van, bárha a régi szólás így mondja: egyszer volt”.

HARMATTA JÁNOS

tudományos munkássága levelező taggá választása óta

1970

New Evidence on Sino-Indian Relations in the Graeco-Bactrian Period. Proceedings of the XXVIth International Congress of Orientalists. New Delhi, 1964. Vol. III. Pt. II. Poona, 1970. 644–646.
 Studies in the History and Language of the Sarmatians. Szeged, 1970. Pp. 131. 8°.
 Új baktriai nyelvemlékek Közép-Ázsiában. Ant. Tan. 17 (1970) 17–23.
 Irán és Kína kapcsolatainak történetéhez. Ant. Tan. 17 (1970) 232–258.
 Gótok, hunok és alánok Pannoniában. Ant. Tan. 17 (1970) 282–286.
 The Last Century of Pannonia. Acta Ant. Hung. 18 (1970) 361–369.

¹⁴ R. C. ZAEHNER: Nāmak nipēsišnīh. BSOS 9 (1937-39), 93 skk.

¹⁵ A *proskynesis* irodalmából F. ALTHEIM: *Proskynesis*, Paideia, 1950. 307–309; F. V. SACHSEN-MEININGEN: *Proskynesis in Iran*. F. ALTHEIM: *Geschichte der Hunnen*. II. Berlin, 1960. 125–166. csaknem teljes irodalommal.

The Oldest Evidence for Silk Trade between China and India. In: F. Altheim—R. Stiehl: Geschichte Mittelasiens im Altertum. Berlin, 1970. 650—684.

† TRENCSENYI-WALDAPFEL IMRE. Magyar Tudomány 15 (1970) 824—827.

† TRENCSENYI-WALDAPFEL IMRE. Nagyvilág 15 (1970) 1269—1270.

† RÉVAY JÓZSEF. Ant. Tan. 17 (1970) 57—58.

† IMRE TRENCSENYI-WALDAPFEL. Acta Ant. Hung. 18 (1970) 217—230.

1971

Görög ábécét használó iráni nyelvű írásbeliség Északnyugat-Indiában. MTA I OK 27 (1971) 33—160. Megjegyzések Közép- és Kelet-Európa házi emlőállatainak fejlődéstörténetéhez. Agrártörténeti Szemle 13 (1971) 211—217.

Az Achaimenidák eredete és birodalomalapítása. Ant. Tan. 18 (1971) 18—28.

Kyros és a babiloni Marduk-papság. Ant. Tan. 18 (1971) 210—221.

Pannonia késő antik fejlődésének problémái. Ant. Tan. 18 (1971) 264—266.

The Middle Persian — Chinese Bilingual Inscription from Hsian and the Chinese—Sāsānian Relations. Atti del Convegno Internazionale sul tema „La Persia nel Medioevo”. (Roma, 31 marzo — 5 aprile 1970). Roma, 1971. 365—376, Pl. I—II.

Eine neue Quelle zur Geschichte der Seidenstrasse. Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1971. 135—143.

Poseidonios über die römische Urgeschichte. Acta Class. Univ. Debr. 7 (1971) 21—25.

Sino-Iranica. Acta Ant. Hung. 19 (1971) 113—143.

The Rise of the Old Persian Empire. Cyrus the Great. Acta Ant. Hung. 19 (1971) 3—15.

The Literary Patterns of the Babylonian Edict of Cyrus. Acta Ant. Hung. 19 (1971) 217—231.

Goten und Hunnen in Pannonien. Acta Ant. Hung. 19 (1971) 293—297.

A 2500 éves Irán. Élet és Tudomány 26 (1971) No. 44. 2087—2093.

† TRENCSENYI-WALDAPFEL IMRE (1908. VI. 16.—1917. VI. 2.) MTA I OK 27 (1971) 245—254.

1972

Irano-Turcica. Acta Orient. Hung. 25 (1972) 263—273.

A föld jogi helyzete Pannoniában. Ant. Tan. 19 (1972) 52—63.

Yemen ókori történetéhez. Ant. Tan. 19 (1972) 183—192.

Az indoeurópai népek régi településterületei és vándorlásai. MTA I OK 27 (1972) 309—324.

Landed Property in Early Roman Pannonia. Acta Ant. Hung. 20 (1972) 123—132.

Landed Property in Late Roman Pannonia. Acta Ant. Hung. 20 (1972) 389—393.

The Bactrian Inscriptions at Kara Tepe. Ann. Univ. Bud. SC 1 (1972) 77—88.

Preface. Ann. Univ. Bud. SC 1 (1972) 3.

† IMRE TRENCSENYI-WALDAPFEL (16th June 1908—2nd June 1970). Ann. Univ. Bud. SC 1 (1972) 5—7.

*A. MÓCSY: Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior. MTA II OK 20 (1972) 314—318.

1973

Altiranische Funde und Forschungen. Die Sprache 19 (1973) 68—79.

Denkmäler einer piktographischen Schrift aus neolithischer und äneolithischer Zeit in Europa und Zentralasien. Anz. ÖAW phil.-hist. Kl. 110 (1973) 115—118.

Zum Lautwert von elamisch *man*. In: M. Mayrhofer: Onomastica Persepolitana. Wien, 1973. 110—111.

Zum Lautwert von elamisch *kur*. In: M. Mayrhofer: Onomastica Persepolitana. Wien, 1973. 113—116.

Sāsānida edényfeliratok. Ant. Tan. 20 (1973) 169—183.

Az elámi ékírás történetéhez. Ant. Tan. 20 (1973) 184—186.

Elámi, óperzsa, parthus és középperzsa feliratok. Ant. Tan. 20 (1973) 213—219.

Inscriptions de vaisselle de l'époque sassanide et post-sassanide. Acta Ant. Hung. 21 (1973) 245—266.

Előszó. In: Kós Péter: Magyar—hindi szótár. Budapest, 1973. V—VIII.

Szabó Árpád hatvan éves. Ant. Tan. 20 (1973) 212—213.

Hahn István hatvan éves. Ant. Tan. 20 (1973) 212.

- Az 1973. évi Ábel Jenő Emlékérem. *Ant. Tan.* 20 (1973) 266–267.
 Moravcsik Gyula emlékezete. *MTA II OK* 21 (1973) 297–299.
 Hozzászólás Szabolcsi Miklós: Tudományos feladatok és társadalmi igény c. előadásához. *MTA I OK* 28 (1973) 380–381.
 † MORAVCSIK GYULA (1892–1972). *Magyar Tudomány* 18 (1973) 683–686.
 † KARDOS TIBOR (1908. VIII. 2.–1973. XII. 20.). *Filológiai Közöny* 19 (1973) 241–244.

1974

- A Gilgameš-eposz. *Ant. Tan.* 21 (1974) 1–6.
 Elymais történetéhez. *Ant. Tan.* 21 (1974) 25–39.
 Két római edényfelirat Pannoniából. *Ant. Tan.* 21 (1974) 65–68.
 Az 1974. évi Ábel Jenő Emlékérem. *Ant. Tan.* 21 (1974) 116.
 Tacitus történet szemléletéhez. *Ant. Tan.* 21 (1974) 239–249.
 A sásánida közigazgatás történetéhez a késő antik Egyiptomban. *Ant. Tan.* 21 (1974) 250–255.
 Egy elymaisi felirat Maszjid-i Solaimanról. *Ant. Tan.* 21 (1974) 256–258.
 Borzsák István hatvanéves. *Ant. Tan.* 21 (1974) 265.
 Czeglédy Károly hatvanéves. *Ant. Tan.* 21 (1974) 266.
 † Párducz Mihály (1908–1974). *Ant. Tan.* 21 (1974) 271–275.
 Two Inscriptions Scratched on Fragments of Pottery from Pannonia. *Folia Archaeologica* 25 (1974) 99–103.
 Remarques sur les inscriptions des vaisselles sassanides. In: *Mémorial Jean de Menasce*. Louvain, 1974. 189–198.
 The Struggle for the Possession of South Arabia between Aksūm and the Sāsānians. In: *IV. Congresso Internazionale di Studi Etiopici* (Roma, 10–15 aprile 1972). I. Roma, 1974/ 95–106.
 Laisser-passer en Egypte à la fin de l’antiquité. *Studia Aegyptiaca* I. Budapest, 1974. 165–175.
 The Bactrian Inscriptions at Kara Tere. In: *Центральная Азия в Кушанскую эпоху*. I. Москва 1974. 328–333.
 Felszólalás a „Hazafiság és internacionalizmus” műhelyvitán. *Magyar Tudomány* 19/1 (1974)
 Les modèles littéraires de l’édit babylonien de Cyrus. *Acta Iranica* 1 (1974) 29–44.
 The Problem of the Juristic Conditions of Land in Pannonia. *Atti del Convegno Internazionale sul tema: I diritti locali nelle province romane con particolare riguardo alle condizioni giuridiche del suolo* (Roma, 26–28 ottobre 1971). Roma, 1974. 77–88.
 Felszólalás a „Hazafiság és internacionalizmus” műhelyvitán. *Látóhatár*, 1974. ápr. 112–113.
 Búcsú Kardos Tibor akadémikustól. *MTA I OK* 29 (1974) 263–264.
 Elnöki megnyitó. Emlékkülés József Attila születésének 70. évfordulója alkalmából, 1975. április 14. *MTA I OK* 29 (1974) 263–264.
 Felszólalás a „Hazafiság és internacionalizmus” műhelyvitán. *Századok*, 108/1. (1974)
 † KARDOS TIBOR. *Magyar Tudomány* 12 (1974) 324–327.
 † GYULA MORAVCSIK (29. I. 1892–10. XII. 1972). *Ann. Univ. Bud. SC* 2 (1974) 3–7.

1975

- Az alánok Kelet-Európában a korai középkorban. *Ant. Tan.* 22 (1975) 256–261.
 A középlelatin lexikológiai kollokvium elé. *Ant. Tan.* 22 (1975) 285–286.
Oeconomica Iranica. *Ant. Tan.* 22 (1975) 1–12.
 Óperzsa *Suguda*. *Ant. Tan.* 22 (1975) 106–107.
 Egy párthus edényfelirat. *Ant. Tan.* 22 (1975) 113–114.
 A közép-perzsa edényfeliratok magyarázatához. *Ant. Tan.* 22 (1975) 140–141.
 The Study of the Ancient World. In: *Science and Scholarship in Hungary*. (Budapest) 1975. 343–363.
Agri vacui und solitudo. (Zu Tac., *Ann.* XIII. 53 ff.). *Acta Class. Univ. Debr.* 10–11 (1974–1975) 101–110.
 La tendance politique d’Hellénicos dans les „Troica”. *Actes du IXe Congrès*, Rome, 13–18 avril 1973. Association Guillaume Budé. Paris, 1975, 147–151.
 The Prehistory of the Greek Language. *Ann. Univ. Bud. SC* 3 (1975) 3–10.
 Two Economic Documents from the Sāsānian Age. *Oikumene* 1 (1975) 225–237.

- Remarques sur le lexique du latin médiéval et le substrat hongrois. *Acta Ant. Hung.* 23 (1975) 335–344.
- Colloque sur la lexicologie du latin médiéval. *Acta Ant. Hung.* 23 (1975) 283–284.
- † MIHÁLY PÁRDU CZ 1908–1974. *Acta Arch. Hung.* 27 (1975) 215–219. 4°.

1976

- Latin írásbeliség és nyelvi szubsztrátum a középkori Magyarországon. *Ant. Tan.* 23 (1976) 75–81.
- Inscriptions élyméennes. In: R. Ghirshman: *Terrasses sacrées de Bard-è Néchandeh et Masjid-i Solaiman*. I. Paris, 1976. 287–303, 4°.
- The Archaeological Evidence for the Date of the Sogdian „Ancient Letters”. *Acta Ant. Hung.* 24 (1976) 71–86.
- Darius' Expedition against the Sakā tigraxaudā. *Acta Ant. Hung.* 24 (1976) 15–24.
- L'apparition des Huns en Europe orientale. *Acta Ant. Hung.* 24 (1976) 277–283.

1977

- Irániak és finnugorok, irániak és magyarok. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Budapest, 1977. 167–182.
- A Biblia és Irán. In: *A Biblia és az ókori Kelet*. Budapest, 1977. 147–169.
- The Origin of the Name Σόγδοι. *Acta Class. Univ. Debr.* 13 (1977) 3–6.
- Anonymus a magyarok kijöveteléről. *Ant. Tan.* 24 (1977) 206–220.
- Megemlékezés Gombocz Zoltánról. *MNy* 73 (1977) 392–395.
- Az 1977. évi Ábel Jenő Emlékérem. *Ant. Tan.* 24 (1977) 86.
- † Horváth János (1911. X. 7.–1977. II. 3.). *Ant. Tan.* 24 (1977) 53–54.
- † Mády Zoltán (1898. IX. 9.–1977. V. 13.). *Ant. Tan.* 24 (1977) 235–236.

1978

- A földrajzi nevek gyűjtésének helyzete és feladatai. *MTA I OK* 30 (1978) 165–169.
- Sir Aurel Stein and the Date of the Sogdian „Ancient Letters”. In: *Jubilee Volume of the Oriental Collection 1951–1976*. Budapest, 1978. 73–88.
- Les Huns et le changement et conflit à la frontière danubienne au IVE siècle après J. C. In: *Transformation et conflits au IVE siècle ap. J. C.* Bonn, 1978. 95–101.
- Ostjak *lila*, Estonian *lis*. *Ural-Altäische Jahrbücher* 50 (1978) 60–62. (F. Oinas-szal közösen írt tanulmány.)
- A világirodalom története. Ókor, *Helikon* 24 (1978) 413–426.
- Migration of the Indo-Iranian Tribes. *Acta Ant. Hung.* 26 (1978) 185–194.
- Mítosz, szimbólum, társadalom. A sas-szimbólum és -mítosz társadalmi funkciójához. *Ant. Tan.* 25 (1978) 129–139.
- L'Union Académique Internationale à sa 52e Assemblée Générale. In: *Union Académique Internationale, Compte rendu de la 52e session annuelle du Comité*, Bruxelles, du 11 au 17 juin 1978. Bruxelles, 1978 12–17.
- Szilágyi János György hatvanéves. *Ant. Tan.* 25 (1978) 223.
- Erinnerung an Zoltán Gombocz. *Ann. Univ. Sc. Bud. SL* 9 (1978) 9–14.
- Emlékezés Horváth Jánosra (1911. okt. 7.–1977. febr. 3.). In: *Opuscula Classica Mediaevaliaque in honorem J. Horváth*. Budapest, 1978. 5–11.

1979

- Prolegomena to the Sources on the History of Pre-Islamic Central Asia. Edited by J. Harmatta. Budapest, 1979. Pp. 339.
- Studies in the Sources on the History of Pre-Islamic Central Asia. Edited by J. Harmatta. Budapest, 1979. Pp. 172.

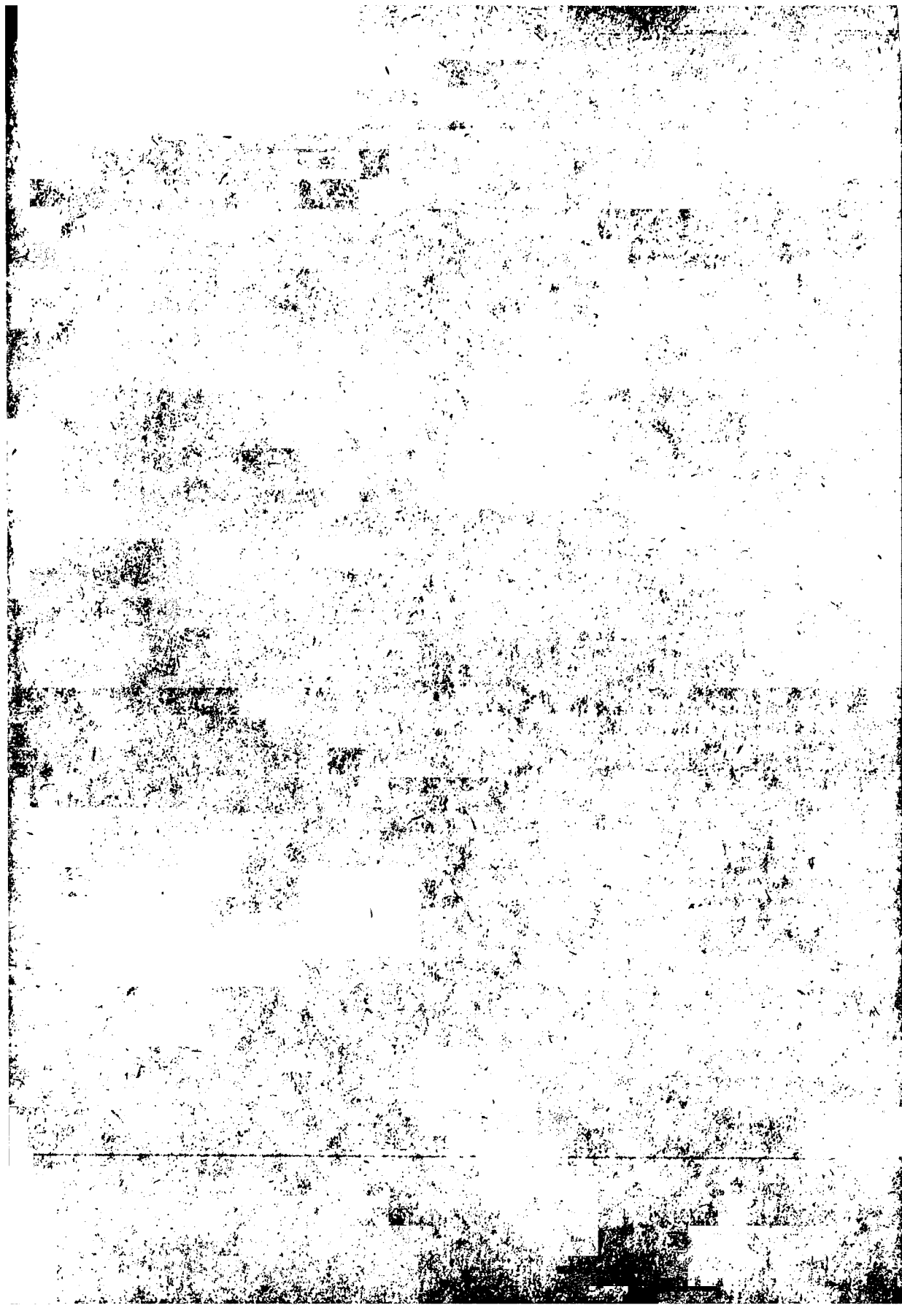
- Sogdian Sources for the History of Pre-Islamic Central Asia. In: Prolegomena to the Sources on the History of Pre-Islamic Central Asia. Budapest, 1979. 153–165.
- Civilisations de l'Asie Central préislamique. In: Union Académique Internationale, Compte rendu de la 53e session annuelle du Comité, Berne, du 17 au 23 juin 1979. Bruxelles, 1979. 15–20.
- Érudition, Tradition orale et réalité géographique dans le récit sur l'exode des Hongrois chez Anonyme. Acta Ant. Hung. 27 (1979) 285–303.
- Royal Power and Immortality. The Myth of the Two Eagles in Iranian Royal Ideology. Acta Ant. Hung. 27 (1979) 305–311.
- Kidara – Kimnara. Ant. Tan. 26 (1979) 71–75.
- Kréta görögök előtti lakossága nyelvének kérdéséhez. Ant. Tan. 26 (1979) 133–146.

1980

- Társadalmi terminológia és szövegtörténet. Hérodotosz szöveghagyományozásához. Ant. Tan. 27 (1980) 1–7.
- A Magyarországi Középkori Latinság Szótára. Ant. Tan. 27 (1980) 81–88.
- Terminológia és társadalmi fejlődés. Az ógörög társadalmi terminológia a magyarban. Ant. Tan. 27 (1980) 151–160.
- L'Union Académique Internationale à sa 54e Assemblée Générale. Compte rendu de la 54e session annuelle du Comité, Bruxelles, du 15 au 21 juin 1980. Bruxelles, 1980. 12–14.
- Kidara and the Kidarite Huns in Kaśmīr. Acta Ant. Hung. 28 (1980) 185–189.
- † J. HORVÁTH (7. X. 1911–3. II. 1977). Acta Ant. Hung. 28 (1980) 455–457.

1981

- Egy nyugati türk uralkodó medaillona Toxaristānból. Ant. Tan. 28 (1981) 21–29.
- I. Mithridates és Kammiskires. Ant. Tan. 28 (1981) 111–133.
- A parthus írásbeliség kezdetei. Ant. Tan. 28 (1981) 134–138.
- Az utolsó Kabneškir. Ant. Tan. 28 (1981). 155–166.
- Egy újabb elymaisi felirat Bard-e Nešandeh-ről. Ant. Tan. 28 (1981) 167–172.
- Eröffnungsansprache. A „Traditionelle Transportmethoden im Raum der Karpaten und auf dem Balkan” nemzetközi szimposium megnyitója, Sárospatak, 1979. szeptember 5. In: Traditionelle Transportmethoden. Budapest, 1981. 7–8.
- Proto-Iranians and Proto-Indians in Central Asia in the 2nd Millenium B. C. (Linguistic Evidence). In: Ethnic Problems of the History of Central Asia in the Early Period (Second Millenium B. C.). Moszkva, 1981. 75–83.
- Parthia and Elymais in the 2nd Century B. C. Acta Ant. Hung. 29 (1981) 189–217.
- Mithridates I and the Rise of the Parthian Writing System. Acta Ant. Hung. 29 (1981) 219–225.
- Wort und Begriff *λαός* von der mykenischen Zeit bis ins 5. Jahrhundert v. u. Z. In: Soziale Typenbe-griffe im alten Griechenland. VI. Berlin 1981. 156–162.

AZ IRODALMI KÖZÍRÁSRÓL*

I. Történelmileg fiatal szocialista társadalmunk, intenzív fejlődési periódusába érve, a művészetet, a tudományt is újszerű próbatétel elé állítja. Sokféleképpen lehetne ezt jellemezni, de minden bizonnyal úgy is, hogy az extenzív szakaszban egységben láttuk a világot, de azon az áron, hogy pontatlanul ismertük önmagunkat; míg ma hasonlíthatatlanul többet tudunk önmagunkról, de ennek a többnek töredékesebb az *egészen látása*.

Nem hiszem, hogy az indoklásra több időt kellene vesztegetni. Egy forradalmi jellegű-édekű átalakulás a valóság szemléletet mindig a maga dinamikájának mentén szervezi, s ezzel redukálja is. A dogmatizmus ezt az objektív tendenciát szervezte és redukálta a maga voluntarizmusának a jegyében „még tovább”, és ezt az immár hazug koherenciát igyekezett tartósítani, többek közt a társadalmi önismeret leszűkítése, az ahhoz szükséges tények egyoldalú szelektálása árán.

A hatvanas években a művészet, a tudomány is ez alól a voluntarista nyomás alól szabadult fel, de az egyidejűleg megindult fejlődés évtizedei mára már társadalmunknak egy olyan új minőségét hozták létre, amelyet többek közt komplexitásával lehet jellemezni. S éppen ez a fejlettséggel arányos összetettség az, aminek *egészen látása*, totális birtokba vétele – valljuk be – hiányos.

Természetesen mindig is tudtuk, hogy társadalmunk – mint minden társadalom – történelmi dinamikájú *rendszer*, de ez az ismeret ma vált a társadalmi cselekvés közvetlen feltételévé, így gazdagítása is elsőrendű feladattá; ma, amikor a normális lépéskényszert a világgazdasági és a világpolitikai helyzet sürgetése is tetézi.

Minél fejlettebb, azaz minél bonyolultabb egy rendszer, működése annál több összefüggés-komplexumot tesz megragadhatóvá, de működtetése, irányítása is annál több nem várt, eldologiasodott következménnyel járhat. Nem tekintélyi érvként, hanem annak illusztrálására, hogy ezt a politikai tudat is mennyire érzékeli, hadd utaljak arra, hogy a társadalmunk egészét érintő politikai döntések jó ideje ennek a totalitásigénynek a jegyében születnek, s hogy az MSZMP XII. kongresszusa is mennyire időszerűen szólított fel, hogy társadalmunkat a gazdasági, a társadalmi, a kulturális-ideológiai élet *kölcsönható egészében*, egyszersmind folyamatában szemléljük.

II. A művészethez, irodalomhoz közelítve talán az arra való emlékeztetésből kell kiindulni, hogy a társadalom önszemléletének teljessége soha – ma különösen – nem mérhető az egyes tudatformák teljesítményeinek pusztá összégével.

Egy társadalom totalitásérzékelésének minősége – s minél fejlettebb, annál inkább – *a tudatformák viszonyán*: a társadalmi-gazdasági szerkezetet tükröző arányán és olyan kölcsönhatásán múlik, amely az egyes tudatformák belső tagozódására is kihat, illetve új tudatforma-képletek kialakulásához, relatív vagy tényleges önállósodáshoz vezet. Ez

*Tóth Dezső, az MTA levelező tagja 1981. február 16-án tartotta meg székfoglaló előadását.

utóbbiak azok, amelyek elavult kategória-rendszerünk hálójával nemegyszer hiába kapkodunk. *Bizonyos értelemben a közties övezetek gyarapodásának*, azok tettenéréséhez, műveléséhez és működtetéséhez szükséges fogalmi és intézményi alkalmazkodásnak a korát éljük.

A művészet, a tudományok egymáshoz való viszonya és belső átrendeződéseik is a növekvő komplexitás átfogásának irányába fejlődtek. A tudományok, köztük a társadalomtudományok erőteljes fejlődése egyszermind a művészetekkel szemben történelmileg kialakult lemaradásuk egészséges „behozását” is jelentette; mint ahogyan a művészeti ágak történelmileg kialakult szereparánytalanságainak csökkenése ugyancsak elvi egyenrangúságuk megvalósulásának irányába jelentett előrelépést. (Nem beszélve tudománynak, technikának egyes művészeti ágakra tett, nemegyszer új művészeti ágakat életre hívó hatásáról, vagy a társművészetek eddig nem tapasztalt újszerű egymásba ágazásának jelenségeiről.) Azaz, e tudatformák egymáshoz való és belső viszonyainak olyan átrendeződései zajlanak, amelyek a társadalom mind bonyolultabb összefüggésrendszerének *totális átfogásához* teremtenek kedvezőbb szerkezeti pozíciót.

Az irodalomra térve: megismerőkészségének is mindig az a mutatója, hogy milyen mértékig képes a társadalom intenzív teljességű megragadására. Nem kívánom felleveníteni azt a sokat tárgyalt kérdést, hogy a hetvenes évek irodalma hogyan viszonylik a hatvanas évekéhez. Így csak jelzem: azoknak az elemzéseknek az álláspontját osztom, amelyek éles szemmel követve a társadalom és az irodalom egymásra vonatkoztatott változásait, elismeréssel fedték fel irodalmunknak azokat a jelenségeit, amelyek a társadalommal való együttmozgására, ezzel összefüggő tartalmas újszerűségeire vallanak. S osztom azt a konszenzusszerű véleményt is, hogy nincs értelme a mai irodalomra a hatvanas évek eredményeit közvetlenül számon kérni. De ezeknek a véleményeknek jogos bizalma, biztatása, indokolt türelme nem változtat azon a – most már nyomatékosan hangsúlyozandó – tényen, hogy irodalmunk napjainkban nem képes az élet olyan totalitásfokú megragadására, s ezzel együtt olyan társadalmi érdekeltésre, mint a hatvanas évek cím szerint sokat hivatkozott példaeredményei.

Irodalmunknak ebben a minden intim változása mellett is tartósnak mutatkozó helyzetében az irodalmi tudat is arra kezd hajlani, hogy az irodalom és társadalom kapcsolatát lényegesebben meghatározó kategóriákat vizsgáljon felül. A stagnáló körülmények közt ezért figyelemreméltó, hogy olyan kérdéseket kezd pedzeni, mint *az irodalom más tudatformákhoz, mindenekelőtt a tudományhoz való viszonya, s hogy kezd tanulmányok erejéig is az irodalom belső műfajarányain, lehetőségmódosulásain, szerepeltolódásain töprengeni.* Az is az érzésem, hogy az irodalom önismeretének elmélyítéséhez a jövőben az ilyen jellegű kérdések elemzése nemcsak elkerülhetetlen lesz, de alighanem a legtermékenyebbnek fog bizonyulni.

Ettől az inkább sejtelemtől, mintsem meggyőződéstől vezetettve teszek e kérdéskör egy-két időszerű elemének megközelítésére kísérletet.

III. Úgy tűnik fel, az irodalom viszonylagos stagnálása többek közt egy rejtett folyamatot hordoz. Nevezetesen, hogy *kifejezett művészi övezetével szemben gyarapszik nem kifejezetten művészi érdekű műfajainak mennyisége*, de mindenképpen súlya, szerepe. Mintha az irodalom a totalitás művészi megragadásának lehetőségcsökkenését érzékelve erőteljesebb, szélesebb hatású szerepet juttatna a publicisztikának, esszének, szociográfának, riportnak, memoárnak, interjúnak. Inkább csak jelezve, mire gondolok: ezek a

műfajok természetesen korábban, a hatvanas években is megvoltak és fejlődtek, de művészi alkotásokkal ellentételezettek voltak. A *Mélytengeri áramlással*, a penészleki riporttal egy sor, nagyjából egyidejű és reveláló regény volt párhuzamba állítható, köztük mondjuk a *Hideg napok*. De a *Parázna szobrok* napjainknak hiába legjelesebb prózai alkotása, közéleti hatását tekintve megközelítőleg sem kelhet versenyre a *Szent tehénnel*. Társadalompolitikai érdekű irodalompublicisztikai viták voltak korábban is, de virulens jelenükkel hol lehet ma párhuzamba állítani egy *Rozsdatemető*-vitát, azaz egy művészi alkotásból kiinduló, szélesen zajló országos eszmecsserét? S alighanem az elmozdulásnak erre az irányára vall, hogy az írói interjú manapság válik kötetképző, önálló irodalmi műfajjává; hogy Déry Tibor életművében a *Napok hordaléka* napjainkban alkotott külön és fontos fejezetet; hogy Vas István, Illyés Gyula memoárjainak jelentőségét önértékükön túl érezhetően s időszerűen a kifejezett szépirodalom konkurrenciájának csökkenése is emeli; s erre a rejtett mozgástendenciára vallanak olyan jelenségek, hogy például Csoóri Sándor esszéírása mára nőtt költészetével egyenrangúvá, vagy hogy Fekete Gyulát – szemben *Az orvos halála* írójával – hovatovább inkább közíróként tartja számon a szellemi közélet. Mint ahogyan erre vall az az általánosabb jelenség, hogy ez a köztes műfajcsoport – főleg a szociográfia, írói publicisztika – az utolsó 10 évben vált folyóirat-arculat-alakító erővé (gondoljunk a *Forrásra*), tett növekvő jelenléte más folyóiratokat versenyképesebbé; egy-egy irodalomközéleti vita kapcsán példányszámugrató tényezővé. Megjegyezve, mert ide tartozik, hogy folyóirataink egyre jellemzőbb készséggel emelik az irodalmi élet szóbeli fórumainak eszmecsereit is a sajtó nyilvános, ill. tartósító közegébe. Mindezt elevenedő kapcsolatban azzal az olvasóval, aki mind hajlamosabb kedvenc folyóiratát e műfajok rovatainál, jeles képviselőik nevét keresve felütni – míg az egyébként is gondosan elkülönített szépirodalmi anyag útvesztőinek nehéz megjárását későbbre halasztja.

Ennek a semmiképpen sem eltűzandó, de érzékelhető hangsúlymódosulásnak az okát, mint jeleztem, az irodalom *mint művészet* totalitásérvényének csökkenésében látom, ami egyszersmind e „totalitáspótló” köztes műfajcsoport közvetlen közéletiségének magyarázatát is adja. A totalitás keresztmetszeti és dinamikus dimenziója ugyanis egymástól soha nem választható el. A *művészetnek* – az alkotói indítékot és a hatást tekintve is – egyszerre van feltáró, megismerő, s ezzel együtt a fennálló megváltoztatására, meghaladására irányuló beavatkozó, cselekvő oldala. S ha a társadalomtörténeti helyzet okán az adott valóság birtokbavételi lehetősége korlátozottabb, akkor ennek arányában a művészet anyagi erővé válása, társadalmi praxis formáló ereje is csökken. A nehezen átláthatóság, illetve az egységben látás igénye ezért a jelzett műfajokra nemcsak a megismerési hiátusok kitöltésének szereptöbbletét rója, hanem *rájuk bízva az ezzel összefüggő cselekvéshiány kompenzálásának feladattöbbletét is*. Durva leegyszerűsítéssel: ha az íróban nem alakul ki az a benyomás, hogy művészi alkotásaival felráz, illetve ha nem képes felrázó hatású művet alkotni, akkor ennek arányában hajlamos lesz társadalomról való véleménynyilvánításában a művészethez képest közvetlenebb kifejezési formákat, műfajokat előnyben részesíteni. Azaz, autonóm tudatformájából kilépni kényszerül, hogy amit művészként nem, azt ismereteit, készségeit felhasználó közemberként a köztérre mint közíró egy más vonzatú közönségnek (közösségnek) nyilvánosan mondja el. S tegyük ehhez azonnal hozzá: ez a most deduktív módszerrel körülírt közéletiség megfelel annak a szocialista tudatnak, amelynek jellemzője, hogy nemcsak megmagyarázni,

de kritikus szemlélet alapján megváltoztatni is — éspedig közös erővel megváltoztatni — kívánja a világot. Mint ahogyan egybeesik irodalmunknak azzal a ma is elevenen közéleti érdekeltiséggel, amellyel mint jellemzővel a politikai cselekvőerőt századokon át nélkülöző történelmünk ruházta fel.

IV. Ami ezt az irodalmon belüli hangsúlyeltolódást illeti, szemmel láthatóan olyan műfajoknak juttat szereptöbbletet, amelyekben a művészi (a képszerű, a katartikus, az esztétikailag mérendő) dominanciájával szemben a más megítélések — végső soron tudományos-tudományos megítélés — alá eső fogalmiság dominál. S ha már a tudomány szót kimondtam: ezt az irodalmon belüli szerepeltolódást összefüggésbe kell hozni társadalmunknak — s úgy hiszem, a világnak — azzal az állapotával, amely a tudományt mint tudatformát előnyben részesíti, az élet különböző szféráit átható strukturáló erővel ruházta fel. De sietek kijelenteni, hogy ebben nem az irodalomnak a tudománnyal szembeni tévesztését, szerep- és jelentőségcsökkenését látom, ellenkezőleg, ezt a tudományos-fogalmi megközelítést igénylő helyzet általános kihívására adott irodalmi válaszként értelmezem, olyan válaszként, ami egyben az irodalom alkalmazkodási, azaz életképességére vall.

Annál kevésbé szabad ezt az áthangolódást az irodalom rovására magyarázni, mert van ennek egy más irányú hatása, következménye is. Nevezetesen, amikor az irodalom a maga gondolati oldalának az átlagosnál nagyobb szerepet juttat, akkor nemcsak a művészetoldalához viszonyítva válik tudományos gondolatívá, a szociográfiát, dokumentarizmust illetően tárgyiasná, *hanem a tudományos, a szellemi élet általános fogalmi jellegét is esztétikumyszerűséggel gyarapítja*, ilyen értelemben szubjektíválja. Hiszen — lett légyen szó akár írói szociográfiáról, írói esszéről, írói publicisztikáról, társadalmi-történeti érdekű írói memoárról, önéletrajzról vagy emlékező-vallomások interjújáról — mindezek megőrzik a maguk lehetséges tudománypárjával szemben irodalmiságukat. Azaz, fogalmiságukat amazoktól mindig különbözően fogja jellemezni bizonyos korlátozott, másodlagos esztétikum, esztétikumyszerűség is; legkevesebb az az intuíció, fantázia, az a képzetkeltő, hangulati hatásokat indukáló, értelmileg és érzelmileg asszociatív kifejezés-mód, ami mindig is indokolja e műfajok „írói” jelzővel való ellátását, s ami természetes sajátja annak a közírásnak, amelyet az írás, a szó szervezésének művésze gyakorol.

Csakhogy ezt a sajátot, köztes műfajövetet kevesebb hagyománnyal, kisebb volumenben, de újabban újszerűen *gyarapítja* a tudomány is. Arra a kérdésre, hogy mi készíti a tudományt analóg elmozdulásra, azt kell válaszolnunk: ugyanaz, ami az irodalmat. Azaz, a tudomány a társadalom teljes átfogására törekedve maga is érzékeli az erre való lehetőség, ill. képesség mai hiányát.

Leegyszerűsítéssel: társadalomtudományaink módszereikben is komplexitásra és interdiszciplinaritásra törekedve sem képesek a gazdasági-társadalmi szerkezet, másfelől a tudat vizsgálatait kielégítően egymásra vonatkoztatni. Így aztán mindkét vonatkozás meghatározottja és meghatározója: a ma nem véletlenül sokat emlegetett emberi tényező marad általuk is körüljáratlanul, a maga középponti helyzetében is felderítetlenül, mint a meg nem hódított totalitás kérdő- és felkiáltójele.

S úgy tűnik — figyelembe véve a tudat-, különösen az erkölcs- és kultúrakutatások viszonylagos elmaradottságát, módszereik tárgyukból is következő egzaktsághiányát, az egymásra vonatkoztatás közvetlen tudományának, a szociálpszichológiának az adaptálatlanságát —, ez az állapot tartósnak ígérkezik.

Egyszóval: a tudományok átfogóképeségének szerkezeti hiánya az, ami a tudományos életet is az irodaloméhoz viszonyítva fordított előjelű, de hasonló következtetésű kezdeményezésekre készíti. A jelek szerint a tudomány törekszik magát, hogy úgy mondjam, „humanizálni”, azaz a hiátus áthidalása, *a totalitás tendenciaszerű érzetése érdekében törekszik kilépni a maga lényegre, törvényszerűsége redukáló fogalmiságából*, törekszik valamelyest oldani a maga „dezanropomorfizáló” alaptermészetét. A társadalmi-történeti totalitáslátásnak ez a mai megkülönböztetett igénye szólítja és juttatja növekvő szerephez, szüli, gyarapítja azt a tudóstípust, akinek szerves karaktertartozéka, hogy a maga szakismereteit az élet más területeire – horribile dictu, még köznapi tapasztalataival is – összefüggésben lássa és láttassa; aki önnön tudományágának totalitásával való összekapcsoltságát átélve, tudományos egzakttsággal már ki nem fejezhető képet alakít ki, ha tetszik, a világról, s azt már így, mint dinamikus világkép-hozzájárulást adja tovább, a teljesség lehetséges gazdagítása érdekében. Legalábbis: szemmel láthatóan gyarapszik az a tudományos közírás, amelyben az átkötő, utaló, retorikusan meggyőző, esszéisztikusan kockáztató, kép-, képzeletkeltő, közvetlen személyiség-jelenlétről árulkodó – egyébként mindig lappangó – elemek az átlagosnál erőteljesebben színezik, oldják a tudomány szigorú fogalmiságát, s amely ilyenformán az írói közírással közelrokonságba kerülve, azzal együtt gyarapítja szellemi életünknek ezt az időszerű, intenzív hatású, sajátosan köztes műfajsvaját.

(S hadd jegyezzem meg: ahogyan ennek irodalmi variánsa, azonmód ennek tudományos változata formálja – úgy érzem – már jó ideje a *Valóság* c. és nagyrészt a *Világosság* c. folyóirat karakterét, s érzeti más társadalomtudományi orgánumoknál – még az egzaktásra érhetően különösen ügyelő *Társadalmi Szemlénél* is – a maga hatását.)

Összegezve tehát azt mondhatjuk, hogy az irodalom végső soron a maga totalitási-igényének jelenlegi kényszerpályáján a kifejezett esztétikum felől a gondolatiság irányába tendál, a tudomány pedig hasonló okokból hajlamos oldani egzakttságát. Durván szólva, hogy az irodalom – perifériáskusan persze – „tudományosodik”, s hogy a tudomány – perifériáskusan persze – „irodalmiasodik”. E két, jelenleg még az irodalom javára egyenlőtlen hozamú forrás a szellemi élet intenzív sodrású közös medrében hovatovább – ha nem is elegyül, de – vegyül: *létrehoz egy gondolati vezérlésű és esztétikai, esztétikumszerű elemeket is hordozó, s épp e sajátosság révén egységben látásra és társadalmi cselekvésre törekvő közéleti irodalmat.*

V. Ennek a köztes közéleti műfajnak, műfajcsoportnak a körülírása, tárgyának, szerepének, kritériumainak jobb megértése azonban elengedhetlenné, bizonyos értelemben döntővé teszi az ún. *hétköznapi gondolkodáshoz* való viszonyítását. A hétköznapi tudat, mint ismeretes, tendenciaszerűen, mintegy lappangva magában hordozza a különböző tudatformákat. A belőle elszármazott művészet, tudomány szólításaira ezért is képes önmagát befogadásukra – természetesen bizonyos erőfeszítéssel – bármikor megszervezni. De a hétköznapi tudatnak jellemzője a tehetetlenségi nyomatéka is, ezért mindig készségesebben lesz reagens olyan előhívásokra, amelyeknek tudatforma-képlete közelebb esik a maga praxistól rövidre zárt, hétköznapien vegyes, stilizálatlan tudatképletéhez. *A mindennapi tudatnak ez a természete, másfelől műfajcsoportunknak köztes jellege, így megkülönböztetett kölcsönhatást tesz köztük lehetővé.* Rövidre zártabb, közvetlenebb, nagyobb és gyorsabb átteresztőképeségű kölcsönhatást, mint amelyet az autonóm, stratégialag egyébként meghatározóbb művészet vagy tudomány képes teremteni. (Különösen

persze akkor, amikor ezek totalitásérvénye visszaesik.) Innen is magyarázandó e sem nem művészet, sem nem igazi tudomány körülményeink között növekvő népszerűsége, visszhangkeltő erejének gyarapodása. Mintha: amit az irodalom mint művészet, s amit a tudomány e közbülső műfaji övezetek kigyöngyözése kapcsán „veszítettek”, azt e köztes műfaj a mindennapi tudathoz közelebb, kedvezőbb pozíciójával, ha közvetve is, „visszanyerné”.

E műfajcsoport a tudományból táplálkozó ismereteit a mindennapokból származó indíttatásokkal vetíti össze, s e köztes tartalmakat a művészet segítségül hívásával emberies komplexussá szervezve, a könnyebb befogadás szélesebb csatornáján visszavezeti a közvéleménybe. Egyszóval ebben az összefüggésben válik nyilvánvalóvá, hogy műfajcsoportunk nemcsak a művészet és a tudomány valamilyen mértékű „köztése”, de elvileg az autonóm tudatformák és a hétköznapi tudat köztes tudatforma-képlete is.

Ezt alátámasztandó: első pillanatra is kitűnik, hogy e köztes műfaj terebélyesedése mennyire összefügg a sajtó, a rádió, a televízió, a szóbeli fórumok, pontosabban a mindezekkel egyre inkább élő, fejlődő közéleti nyilvánossággal. Azzal, ami végső soron a mindennapi élet és tudat gyarapodó, demokratikus hangoltságán, a mindennapi ember öntudatosodó, közéleti érdekeltségén és érdeklődésén alapszik.

S ha már a rádiót, a televíziót említettem, hadd jegyezzem meg, hogy ezek a sajtó mellett rendkívül fontos megjelenítési, esetenként megrendelő vagy éppenséggel alkotó fórumai e köztes műfajnak. De itt van a helye annak a megjegyzésnek is, hogy e köztes műfaj semmiképpen sem tévesztendő össze a tudományos ismeretterjesztéssel. Mert ha lehetnek is közös vonásaik, ezek mindig formális egybeesések. Az ismeretterjesztés elvileg-tartalmilag ugyanis valamilyen kész, nagyjából lezárt ismeretet ad tovább, és képszerűségével illusztrál – a mi köztes műfajunk művészeti-tudományos genezisének megfelelően azonban lényegében heurisztikus, jellemzője a felfedezés dinamikája, képszerűsége pedig végső soron a totalitásigényt és a változtatásra ösztönzést szolgálja.

Mindezek alapján: e műfajcsoport közös jellemzője, hogy érdeklődése – bár jóformán mindenre kiterjed – a totalitás időszerű hiányszakaszaira koncentrálódik, a megoldatlan, az elintézetlen kérdések mentén szerveződik; hogy e kérdéseket a fennállóval, a meglévővel szemben kritikusan és dinamikusán – a történeti távlatokra érzékenyen, illetve programatikusan, nemegyszer javaslattevően – közelíti meg. S mert tematikája és módszerlehetőségei egymást kölcsönösen teszik alkalmassá a nézetek kihívására, megütköztetésére, nemegyszer polarizálására, egzisztálásának legjellemzőbb formája a vita, amely a maga sokfajta nézőpontot aktivizáló szerepével a kérdések komplexségének is egyenértékű kifejezője. Lényeges jellemzője továbbá a korántsem kizárólagos, de szignifikáns folyóirat- és hetilap-nyilvánosság, ami nemcsak művelőinek, de befogadó közönségének is elsősorban nem a tömegkommunikációs fórumok alapján orientálódó, értelmiségi összetételére vall. (Megjegyezve, hogy témák, tárgyak szerint ez a közönségövezet szakérdekeltségek mentén jelentősen kiszélesedhet.)

VI. Közéleti jelentőségük tehát szemmel láthatóan nagy, s minél inkább növekedni látszik, annál fontosabbak az elméleti körülírásnak azok a következtetései, amelyek *minősítő kritériumaik* pontosítását segíthetik elő. Az értékmérés pedig aligha indulhat ki másból, mint hogy valami betölti-e, illetve milyen mértékben tölti be azt a szerepet, amelyre hivatott. S mert műfajunk a tudomány, a művészet és a mindennapi tudat metszéspontján

helyezkedik el, az első kérdés az lehet, hogy milyen minőségi maximum, illetve minimum határai közt tölti be a maga sajátos szerepét.

E szerep egyik szélső határa, amikor e műfajcsoportok valamely tagja „felfelé” veszti el köztes jellegét, azaz amikor művészté vagy tudománnyá válik, amikor a benne rejlő gondolati vagy esztétikai hányadok valamelyike a maga speciális sajátosságai szerint szerveződve még messzebb távolodik a mindennapi élet közvetlenségétől az általánosítás irányába. Ez azonban ritka eset: az esztétikai dúsitásra legalkalmasabb írói szociográfia is döntő többségében jellemeit, helyzeteit, cselekményét csak választott téma, „ügy”, eset összefüggésének erejéig képes kibontani; s ahogyan célja is a társadalmi élet egy meghatározott terepének feltárása, a befogadó sem az ember egészét átélő katarzison, sokkal inkább mindennapi énjének az élet egy szektorához kötött részleges élményén esik át.

A műfaj elvi minimuma viszont az, amikor köztes jellegét „lefelé” adja-oldja fel, azaz, amikor nem képes a mindennapi tudat közvetlenségéből, spontaneitásából kiszabadulni, amikor „köztességéhez” elegendő tudományos-gondolati közvetettséggel és általánosító erővel sem rendelkezik.

Horizontálisan pedig úgy lehetne megvonni a határokat: a maximum a gondolati jelleg és az azt kísérő esztétikumyszerű övezet optimális aránya, amelyet elvben az előbbi dominanciája, az utóbbi harmonikus alárendeltsége jellemez. A minimum pedig, ha ez az arány felbomlik: az esztétikumyszerűség egy bizonyos határon túli csökkenése, akár a gondolati érvény alsó határának túllépése egyaránt a pejoratív értelemben vett zsurnalizmus szépülő vagy okoskodó változatához vezet.

VII. Nagyjából e koordináta-rendszer érvényességi körében működik, s ezzel is mérhető e köztes műfaj természetének minősége. Elméleti megfontolásainkat teljesítményre vetítve nyilván csak verifikálhatjuk, hogy zömében-egészében jól tölti be a társadalmi-történelmi helyzet által számára kiosztott, általa felvállalt felelősségteljes szerepet. Sajátos korlátai közt, élve sajátos lehetőségeivel, gyarapítja totalitásérzékünket, lényeges új jelenségeket konstruktív kritikai hangsúllyal, cselekvésre – esetenként a politikát is cselekvésre – ösztönzően tár fel, világít meg.

Közvetíti a mindennapi tudatvilág fontos jelenségeit a tudomány, a művészet, a politika irányába, s viszont – ezek intuícióit, tanulságait, információit a társadalom egy nem túlságosan széles, de véleményével nyomós közönségrétegéhez. Egyszóval, hogy *része és erősítője a szocialista demokratizmusnak*; a maga egészében jelentős, aktív forrása társadalmi önismeretünknek, nagy hatású tájékoztatója, ösztönzője és formálója a közéleti gondolkodásnak és magatartásnak.

Az elméleti körülírás minősítő következtetései a pusztá verifikálásnál azonban többet adhatnak azoknak a problémáknak, feszültségeknek a tisztázásához – legalább tudatosításához –, amelyek e műfajcsoport szerepnövekedésével arányosan ugyancsak erősödni látszanak.

A tehertételek nagy része e műfajcsoportoknak a mindennapi tudathoz való speciális kapcsolatával függ össze. *Az írói szociográfia, esszé, riport, interjú sokszor nem emeli, nem stilizálja fel kellőképpen a mindennapi tudatmegnyilvánulásokat a tudományos, illetve művészi egyeneműsítés irányába, nem alakítja át oly mértékig szerkezetüket, amilyen mértékig ezt a műfaj köztessege, elválaszthatatlanul nyilvánossága megköveteli.*

Főként az esszé, publicisztika, interjú s a rádiófelvételekből vagy jegyzőkönyvekből nyilvánossághoz juttatott élőszo-műfaj azok, amelyek méltatlanul sokat hoznak magukkal a hétköznapi tudatban természetes, de itt már tehernek számító spontaneitásból, ösztönösségből. A műfajcsoport a maga „köztes”-kötelezettségű gondolatiságát sokszor a hasonlóságokon alapuló összekapcsolás, *a mindennapi tudatra jellemző analógiás gondolkodás szintjén tartja*, oda nyomja vissza. Dominánsan gondolati jellege ellenére sem teszi meg esetenként a maga köztessége alapján elvárható erőfeszítést az elemzés-többletért, a kauzális összefüggések kiküzdéséért, hanem szinte kedvtelve marad meg az analógiás következtetések felületes kétértelműségében, vagy éppenséggel úgy emeli ezeket a maga tudatképletének a szintjére, hogy gondolati kirajzolásuk helyett a maguk nyers mivoltában extrapolálja őket. *A distinkció, az analízis, a tényleges összefüggéseken alapuló általánosítás szükséges mértékének hiányára vallanak az olyan jelenségek is, mint például a népi vagy a „melós” bölcsességre való szüretlen, kritikátlan hivatkozás, azok evidenciaként való feltüntetése. Vagy azok a rendszerint erkölcsi természetű felháborodások, amelyek nélkülözik a hitelükhöz szükséges gondolati vázat*; illetve hogy általában az indulatkifejezések nemegyszer teljesen maguk alá rendelik a logikumot – logikumot is – hordozó szavakat. S bár lehetne, nem kívánom részletezni azokat a gyakori tehertéltípusokat, amelyek a hétköznapi tudat és gyakorlat kapcsolatának közvetlenül rövidre záró mechanizmusát tudatosan vagy ösztönösen, de mindenképpen tévesen súlyos társadalmi kérdések megoldására alkalmazzák, nemegyszer felborítva ezzel a társadalmilag szükséges és lehetséges reális viszonyát.

A koordináta abszcisszája (vízszintes tengelye) mentén a műfaj produktumainak ezek a gyengéi, mint a szükséges gondolati erő csökkenése, illetve mint az esztétikumszerű övezet felduzzadása, s ennyiben formalizálódása jelentkeznek. Ebben az összefüggésben tűnik fel, hogy a mindennapi tudattól való elszakadás elégtelensége milyen gyakran nyit utat a partikulárisnak – a személyes, a csoport-, a réteg- vagy az osztályérdekűség szerint vett partikulárisnak –, éspedig úgy, hiszen ez a probléma, hogy a műfaj szubjektivisztikus lehetőségeivel visszaélve, ezeket *a társadalom egészére általánosító érvénnyel vetíti ki*. Ezzel analóg jelenség, hogy az érvelés során gyakran és szemmel láthatóan keverednek össze az őszinteség és az igazság szinonimaként használt kategóriái. Ilyen jellegű eltolódásokra vezethető vissza – amint ezt már módomban volt másutt kifejezni –, hogy például a paraszti származású értelmiség egy része, amikor sokat tett és tesz épp e műfajok révén a nemzet, a nemzetiség, a közösség, az erkölcs problémáinak megvilágításáért és napirenden tartásáért, éppen rétegszempontjainak és közérzetének kivetítésével, általánosításával mennyire tragizálja, dramatizálja is ezeket az egyébként valós problémákat.

E köztes műfaj hibahányadait, tehertételeit illetően végül is elengedhetetlen, hogy *Lukács Györgyöt idézzem: „... a mindennapi élet legyőzéséhez szellemi erőkre, gondolkodói magatartásmódokra van szükség, amelyek minőségileg túlhaladják a mindennapi gondolkodás látókörét”, s hogy „amikor a gyakorlati cselekvés helyes irányításáról van szó, az a tudomány világát jelenti”.*

Ami tehát végül is az értékmérést illeti, az a köztes műfajt illetően sem lehet más, mint a társadalmi valóság, annak helyes tükrözése. Az azonban nyilvánvaló, hogy ennek az alapvető mértéknek az alkalmazása során a műfaj jellegét figyelembe kell venni. E műfajcsoport szerepét semmiképpen sem tudnám sem az esztétikum, sem a tudományos megismerés megítélési körébe utalni, de nem tudok belenyugodni abba

sem, hogy Lukács György esztétikai rendszere – megengedve ugyan a szabályt erősítő kivételt – e közties műfajokat lényegileg a mindennapi gondolkodás, a hétköznapi tudat világába sorolja. A közties övezetek tudományos és művészeti területen egyaránt tapasztalható gyarapodása, relatív önállósulása arra készíti az embert, hogy oldja – akár egyelőre névtelen tudatformaképletek körülírásával is a kategóriáknak azt a zártságát, amely önállósuló jelenségeket is vagy skatulyába kényszerít, vagy kivételként kezel, vagy elhelyezhetetlenségük okán tényleges jelentőségükhöz képest mellőz. Így tehát – egyelőre a meglevő kritériumszempontok kombinálásával – indokoltnak tűnik minden olyan kísérlet, amelyik legalább törekszik elvileg behatárolni egy szerepében figyelemreméltó közties műfajt, s ezzel minősítési lehetőségét megalapozni.

Annál inkább, mert nyilvánvaló, hogy e műfajcsoport deduktív úton jellemzett negatívumai egyszermind azok a pontok is, amelyek körül e közties műfajok, másfelől – napjainknak kétségtelenül domináns tudatformái – a tudomány, a politika közt a leggyakoribb a súrlódás. A fejlődés hozta nagyobb komplexitás talaján állapotunkat ma a társadalmi mobilitás lelassulása, az ezzel együtt járó bizonyos fokú távlatvesztés, értékelbizonytalanodás is jellemzi. Azaz, e totalitáshiányok vonzásában aktivizálódott közties műfaj szerepénél fogva szükségképpen ezeknek az elbizonytalanodásoknak és bizonytalanságoknak, az ezzel járó véleménymegoszlásoknak is legközvetlenebb terepe, „tudatformája”, amelyben a legkönnyebben kerekednek önmagukat nehezen mederben tartó és nehezen mederben tartható viták.

Szellemi és politikai életünknek ma ezért is van nyomatékos igénye arra, hogy e műfajok megítéléséhez a szemponttalanságot vagy az alkalmi szempontok érvényesítését megalapozottabb kritériumokkal törekedjünk felcserélni. Feltétele ez annak, hogy a jól-rosszul kijelölt körön belül tudományos alapon mérlegelhesük, hogy vajon mikor milyen mértékben van – lehet – igaza, tehet közéleti jelentőségre szert a mindennapi józan ész, a népi bölcsesség, az erkölcsi fölháborodás, a közérzet, a közhangulat, az őszinteség; és csak az elméleti megfontolások további elmélyítése révén lehet e közties műfaj említett tehertételeit, negatívumait is hitelesen elmarasztalni. E tekintetben már e bekerítési kísérlet is valószínűsíti, hogy itt e közties műfajcsoport értelemszerű szerepének tényleges fogyatékosságairól van szó. Nem egyszerűen azért, mert ezeken a pontokon kerül tudománnyal, politikával súrlódásos, esetenként feszült helyzetbe, hanem mert e tehertételeik ténylegesen is megzavarják szellemi életünk valóságtükröző egyensúlyát, elszínezik társadalmi életünk tényleges helyzetét, nem gyarapítják, hanem homályosítják önismeretünket, s olyan esetleges vélekedéseket tesznek közéleti viták tárgyává, amelyek fölöslegesen polarizálnak nézeteket, és csökkentik a viták relatív egyetértésre jutó kimenetelének lehetőségét.

VIII. Végezetül még egy kérdés, nevezetesen, ahogyan ezekre a közties műfajokra maga az irodalmi tudat reflektál, azaz e műfajszerep szereptudata. Ebben a vonatkozásban sem azzal mondhatunk időszerűt, ha ennek a szereptudatnak a műfaj eredményeivel arányos hivatásérzetét, felelősségtudatát méltatjuk – elegendő itt ennek kategorikus leszögezése. Körülményeink közt hasznosabb lehet, ha az e téren mutatkozó feszültségek, bizonytalanságok oldására, téves hangsúlyok korrigálására kísérlem meg kamatoztatni az elméleti körülírást.

E tekintetben elsősorban a műfaj, műfajcsoport esetenként tapasztalható túlbecsülésétől – a művészettel, a tudománnyal szembeállító túlbecsülésétől – kívánatos

óvakodni. Épp e műfajok viszonylagos szerepnövekedése idején időszerű fölhívni a figyelmet arra, hogy vegyes képletük időszerű lehet, de soha nem pótolhatja az irodalmat; az irodalom a tudománnyal, a politikával elvileg egyenrangú csak mint művészet lehet. És nem mehet átmenetileg sem feledésbe, hogy e köztes műfaj művelése is a művészi alkotómunka jussán, hitelén alapszik. Éppen ezért mindig szem előtt kell tartani, hogy e műfajövezet tartalmaival, szempontjaival, módszereivel egyszersmind a sajátos mennyiségek olyan felhalmozását is végzi, ami bármikor valamely új, újszerű, a totalitásra fogékonyabb művészi minőségébe csaphat át.

Az irodalmi tudatnak, úgy érzem, rugalmasabban kellene számot vetnie a szerepfeltételek változásaival is, éppen szerepfolytonossága, ha tetszik, e szerepe presztízsfolytonosságának érdekében. Számolnia kell például a társadalomtudományok fejlődésével. Ismereteim és benyomásaim szerint az irodalmi tudat nem ezekben a tudományokban lát riválist, hanem a jellemzett tudományos publicisztikával szemben érez nemegyszer nyilvánosan is kifejezésre juttatott averziót – nyilván, mert e műfaji jellegét és szerepét tekintve ez mutat az irodalmi közírással „aggasztó”, kihívó rokonságot. Itt természetesen szellemi életünk örvendetes gyarodásáról van szó, amihez az irodalom már azzal is nagymértékben alkalmazkodott, ha a közélet minden területén való illetékességét még elszólások erejéig sem engedi összecserelni annak privilegizálásával. S ez nemcsak a tudomány vonatkozásában elengedhetetlen – hiszen a demokratizmus növekedtével a tudatformák illetékességi hatáskörei egyre teljesebben fedik át egymást. (Igaz viszont, hogy az irodalom érzékenységet sem kívánatos provokálni olyan ugyancsak nyilvánosságot kapott szcientista vélekedésekkel, amelyek szerint a művészetek szerepe a tudományok szerepnövekedésével arányosan csökken.)

S azt hiszem, ma már az is közhelyszerű, de a teljesség kedvéért megemlíthető, hogy az irodalmi tudatnak általában, de a köztes műfajokkal kapcsolatban különösen is, mint alkotási feltételre intenzívebben kell törekednie a tudományos – a témák függvényében szaktudományi, szakszerű – megalapozottságra. A saját hitel okán éppúgy, mint azért, mert a szakszerűség annak a közéleti demokratizmusnak is feltétele, amelynek az írói közírás oly aktív tényezője.

Végezetül, de korántsem utolsósorban az irodalmi tudat – épp e műfajok kapcsán – reálisan kell hogy lássa a politikához való viszonyát. Ha a politikának a tudomány szövetségese, ha egymásra utaltságuknak tudatában van, akkor ennek az érvénye elvileg nyugodtan kiterjeszthető ezekre a végső soron tudományszerű irodalmi műfajokra is. Ami annyit is jelent, hogy az irodalom a történelmi hagyományok okán sem privilegizálhatja ezt a politikával való szövetséget, illetve egymásrataltságot – hogy Illyés Gyula hasonlatával éljek, az ország szekerét vivő két kerék egyike ma már nem, és egyre kevésbé csak az irodalom kereke, abroncsán, küllőin az irodalomnak a szellemi élet más területeivel egyre inkább osztoznia kell.

Az irodalmi tudat – szükségképpen kritikai és cselekvő hangoltságú műfajaiban, mint erre nem egy példa akad – a politikáéval közös elégedetlenséget és azonos irányú cselekvési intencióit gyakran úgy fogja fel, mint valamely, a politikáétól elkülönülő, speciális „irodalmi” elégedetlenséget és cselekvési szándékot. Esetenként olyan jelenségeknek vagyunk tanúi, hogy e pontatlan szerepértelmezés okán, amit a politika egyáltalán nem tart ellenzékieskedőnek, azt az irodalmi publicisztika maga szeretné annak feltüntetni. Ez azonban visszaélés azzal a közvéleményben is élő politikai presztízshagyó-

mánnyal, amelyre az irodalom történelmünk során tett szert; visszaélés azzal, hogy ez a közvélemény végső soron ugyanazért fordul laikus bizalommal az irodalom politizálása felé, amiért olykor fogyatékosan ismeri fel a politikának a társadalmi folyamatok szabályozásában ma ténylegesen betöltött szerepét: a demokratikus politikai iskolázottság hagyományhiányának okán, ugyanazok miatt a történelmi okok miatt, amelyek az irodalmat az idők folyamán megkülönböztetett politikai presztízzsel ruházták fel.

Politika és irodalom viszonyát illető kérdés, hogy az irodalom közéletisége mennyire az általános politikai öntevékenység nyilvános, szerves része, variánsa, vagy mennyire lehetséges, szükséges ezt az irodalmi közéletiséget intézményesíteni. Ezzel kapcsolatban egyáltalán nem véletlen, hogy a jellemzett köztes irodalmi műfajok szerepnövekedése és a „saját” irodalmi orgánumok, illetve az irányzatok szerint szerveződő folyóirat-szerkezet igényének erősödése egymással nemcsak párhuzamos, hanem egymással okozati kapcsolatban álló jelenségek. Az irodalom közvetlen közéletiségének ugyanis ma nyilvánvalóan a jelzett köztes műfajok a reprezentatív hordozói, s az arculat szerint való szerveződési szándék is ezen, nem pedig az egyes művészi törekvések esztétikai közegű kohézióján alapszik. Ezért, s mert e közéleti szempontból ma reprezentáns műfajok gondolati vezérlésűek, az ezek mentén kialakuló szerveződés is szükségképpen ideológiai, társadalompolitikai, politikai és nem esztétikai jellegű lenne. Egy ilyen megoldás elkerülhetetlenül kiemelné és külön politikai erővé avatná az írói közéletet, az irodalmi kulturális folyóirat-rendszert; kifejezetten politikai erővel ruházna fel műfajokat, amelyek alapján véve nem azok. Mintha az irodalmi élet – annak egy része – önmagát akarná ezzel az igényével olyan politikailag túldimenzionált szerepkörbe emelni, mint amibe annak idején ellenkező előjellel a dogmatizmus kényszerítette – nem beszélve arról, hogy ez könnyen szemléletvilágának megfosztottságát is konzerválná és polarizálná. A folyóiratok jelenlegi arculateltérései, a még messze kiaknázatlan vitalehetőségek a jelenlegi felállás mellett is jó időre biztosítják, hogy az irodalmi közírás fedezzen, különböző érdekeket hozzon és ütköztessen, hogy hatékonyan érvényesítse a maga közéleti illetékességét.

Mindez olyanformán is összefoglalható, hogy az irodalom köztes műfajainak kritérium-bizonytalanságát, nehezen minősíthetőségét az irodalmi szereptudat oldaláról a *nagyfokú közéleti, politikai felelősségtudat* kell hogy kompenzálja.

TÓTH DEZSŐ MUNKÁSSÁGJEGYZÉKE

I. Önálló kötetek

Vörösmarty Mihály. Akadémiai Kiadó, Bp. 1957 – Második, módosított kiadás uo. 1974.
Életünk – regényeink. Szépirodalmi Kiadó, Bp. 1963.
Élő hagyomány – élő irodalom, Magvető Kiadó, Bp. 1977.

II. Tanulmányok

A reformkori irodalomról

A magyar irodalom története I–IV. Akadémiai Kiadó, Bp. 1965. c. kézikönyvben az alábbi fejezetek

– A reformkori irodalom fő vonásai	– Garay János
– Vörösmarty Mihály	– Bajza József
– Czuczor Gergely	– Toldy Ferenc

- Irodalmi kritikánk kezdeteinek néhány kérdése. Irodalomtudományi Közlemények, 1958. 2–3. sz.
 Bajza József. – Bajza József válogatott művei. Bevezető. Magyar Klasszikusok. Szépirodalmi Kiadó, Bp. 1959.
 Horváth János irodalomszemléletéről. Irodalomtörténeti Közlemények, 1959. 1. sz. Horváth János: Tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Bp. 1956. c. műve alapján.
 Két „Vörösmarty-epigon”. Irodalomtörténeti Közlemények, 1960. 6. sz.
 A polgári nacionalizmus kialakulása a magyar irodalomban. MTA I. Osztályközlemények 1960. 1–4. sz. Elhangzott az MTA Irodalomtudományi Intézetének tudományos ülészakán.
 A hóhér kötele. Tanulmányok Petőfiről. Akadémiai Kiadó, Bp. 1962.
 A klasszikus lírai hagyomány és fiatal költőink. Életünk – regényeink.
 Vörösmarty Mihály. – Irodalomtörténet, 1975. 4. sz. (A monográfiához képest új szempontokat érvényesítő tanulmány.)

A két világháború közti magyar irodalomról

- Móricz Zsigmond forradalomszemléletéhez (Báthory és Bethlen alakja a Tündérbertben) – Irodalomtörténeti Közlemények, 1959.
 Radnóti Miklós – Kritika, 1969. 7. sz. Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia emlékülésén.

Élő irodalmunkról

- Kritikánk helyzetéről – Kortárs, 1963. 7. sz. Az 1963-as Szegedi Kritikus Konferencia bevezető előadásának rövidített változata.
 Regény – valóság – világnézet. Társadalmi Szemle, 1963. 7. sz.
 Hatalom, erkölcs, osztályharc. Kritika, 1964. 4. sz.
 Gondolatok két évtized magyar irodalmáról. Társadalmi Szemle, 1965. 5. sz.
 A magyar irodalom 1945-től napjainkig. A felszabadulás utáni irodalom (vázlat). A magyar irodalom története. Akadémiai Kiadó, Bp. 1965.
 A felszabadulás utáni magyar irodalomtörténet kézikönyvének szerkezeti kérdései. Kritika, 1965. 9. sz.
 A magyar irodalom története a felszabadulás után. (Tézisek) Kritika, 1965. 12. sz.
 Mai líránk néhány kérdéséhez – Kritika, 1967. 7. sz.
 A szocialista realizmus jellegzetességei a felszabadulás utáni magyar irodalomban. MTA I. Osztályának közleményei, 1968. 1–4. sz.
 Irodalomról – kongresszus után. Kritika, 1971. 2. sz.
 Mai irodalmunk – mai életünk. Társadalmi Szemle, 1976. 8–9. sz.

III. Tudománykritika

- Felszabadult irodalomtudományunk. Irodalomtörténet, 1960. 1. sz.
 Lukács György munkássága 1945-től. A magyar irodalom története. Akadémiai Kiadó, Bp. 1966. V. k.
 Révai József emlékezete. Tiszatáj, 1978. 11. sz.
Kritikák Fekete Sándor, Horváth János, Illés László, Király István, Köpeczi Béla, Pándi Pál, Rényi Péter és mások műveiről.

IV. Irodalomkritika

- Déry Tibor, Dobozy Imre, Fejes Endre, Füst Milán, Galambos Lajos, Gyergyai Albert, Hernádi Gyula, Illés Endre, Illyés Gyula, Jancsó Miklós, Kardos G. György, Juhász Ferenc, Kamondy László, Mészöly Miklós, Moldova György, Nagy László, Ottlik Géza, Szabó Magda, Weöres Sándor és mások műveiről.

V. Kulturális publicisztika

- Parasztság, nemzet, népiesség. Irodalomtörténet, 1959.
 A polgári irodalom „importja” és az ideológiai harc. Nagyvilág, 1965. 12. sz.
 Vita az ízlésről. Népszabadság, 1967. okt. 1-i sz.
 Felelőségünk a művelődésért. Népszabadság, 1967. okt. 21-i sz.
 A kritika felelőségéről. Népszabadság, 1967. ápr. 16-i sz.
 Nemzeti irodalom, szocialista irodalom – ma. Népszabadság, 1967. december 10-i sz.
 Az irodalom becsülete. Népszabadság, 1968. június 29-i sz.
 A művészet, vagy a művészeti élet irányítása. Társadalmi Szemle, 1968. 11. sz.
 Az irodalomkritika pártossága. Jelenkor, 1975. 4. sz.
 Tanulságos viták. Kritika, 1976. 6. sz.
 Hozzászólás a színházi vita szünetében. Kritika, 1976. 8. sz.
 Harminc év szocialista magyar művészete. Népszabadság, 1975. márc. 14-i szám.
 Irodalmunk korszerűsége. Népszabadság, 1976. aug. 20-i sz.
 Hozzászólás a Szegedi Irodalmi Konferencián. Tiszatáj, 1978. 10. sz.

VI. Szerkesztés, sajtó alá rendezés

- Vörösmarty Mihály összes művei I–XVII., Akadémiai Kiadó, Bp., 1960-tól. Kritikai kiadás Horváth Károlyal közösen.
 Ugyanaz III. Kisebb költemények (1840–1855). Sajtó alá rendezés.
 Tanulmányok Petőfiről. Akadémiai Kiadó, Bp. 1962. Pándi Pállal közösen.
 Élő irodalom. Tanulmányok a felszabadulás utáni magyar irodalom köréből. Akadémiai Kiadó, Bp. 1969.

Tudományos ülészek

EMLÉKÜLÉS KODÁLY ZOLTÁN SZÜLETÉSÉNEK 100. ÉVFORDULÓJÁRA (Budapest, 1982. május 3.)

Szabolcsi Miklós osztályelnöki megnyitója

Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya nevében tisztelettel üdvözlöm vendégeinket. Az Osztály úgy vélte helyesnek, hogy közgyűlési osztályülésén Kodály Zoltánról emlékeznek meg születésének 100. évfordulója alkalmából, így csatlakozva az országos ünnepségekhez. Hiszen Kodály Zoltán az Osztály tagja volt, 1943-tól levelező, 1945-től rendes tag, 1946 júliusától 1949 szeptemberéig az Akadémia elnöke, élete végéig az Osztály Zenetudományi Bizottságának elnöke, az Akadémia Népzene kutató Csoportjának vezetője, számos kiadvány szerkesztője.

Születésének 100. évfordulója alkalmából megidézzük Kodályt Zoltánt a tudóst, a tudományszervezőt, keresve azt, hogyan fonódott össze kutatói tevékenysége zeneszerzői munkásságával, művében hogyan erősítette kölcsönösen egymást a művész és a tudós. Ma, amikor tudomány és művészet néha egymás ellen hadakozik, és ritkán találkozik egy személyben igazán nagy tudós és rendkívüli művész, különösen időszerű a munkássága és egyénisége egységének felidézése. Mai ülészakunkon erre teszünk kísérletet.

Az évfordulón sokunkban felidéződik Kodály Zoltán emberi alakja, és így talán nem méltatlan személyes emlékről is szólni. Egy kisgyermek kori emlék él elevenen bennem: amint Kodály, jellegzetes köpenyében bekopogtat az akkori Személynök utca 25-be, a fiatal Szabolcsi Bence kis udvari szobájába. Erre a képre vetül rá annak a már idős mesternek alakja, akivel József Attila-versek ritmikai problémáiról beszélünk, és azé, akit itt, ebben a teremben láttunk előadni, zongorázni, vagy akár másnak kottát lapozni. És éppen ebben a teremben, mely annyiszor hallotta Őt, most szóljunk Róla.

Ezzel ülésünket megnyitom.

Szentágothai Jánosnak, az Akadémia elnökének üdvözlő szavai

Tisztelt ünnepi emlékülés!

Kodály Zoltánban zenei életünk korszakos alakjára emlékezünk születése 100. évfordulójának évében. Emlékülésünk Kodály sokoldalú egyéniségéből természetesen a tudományos és pedagógiai művét emeli ki, mely azonban elválaszthatatlan lenyűgöző művészetétől. Nehéz róla megilletődés nélkül beszélni annak tudatában, hogy ilyen géniusz kortársunk volt. Rajongtak érte, sokan bálványozták, tartottak is féltelmetes ítélőképességétől a zenével és a zenei élettel összefüggő valamennyi kérdésben. Megvesztegethetetlen, kompromisszumokat nem ismerő egyéniség volt, aki szuggesztíven, látnoki módon élt az emberek között, nem magáért élt, nem a hangversenytermi sikerekért, nem

a zeneszerzői díjak elnyeréséért, hanem miértünk, a vele együtt éltekért, az őt túlélőkért, hogy valamennyiünkben termékenyvé válják a zene szeretete, a zene élménye. A 20. század új zenei áramlatai között is magyar zeneszerző maradt, aminek valódi mércéje, hogy ha fölcsendülnek nagy oratóriumai, nagy szimfonikus művei: a Psalmus Hungaricus, a Te Deum vagy a Galántai táncok, a Marosszéki táncok, megremeg mindenki, aki magyarnak született, mert minden ízében érzi, hogy itt most az évszázados magyar zene szólalt meg. Lenyűgözve ül a nézőtéren, ha a Székelyfonóban Erdély ősi dallamvilága felhangzik, ha fölcsendülnek a régi balladák. Ezekben a dráma, az ízig-vérig magyar drámai cselekmény ott zajlik le előtte a színpadon.

„Ha azt kérdezik tőlem, mely művekben ölt testet legtökéletesebben a magyar szellem, azt kell rá felelnem, hogy Kodály műveiben”, mondta egy helyen Bartók Béla. Forradalminak kell neveznünk Kodály munkásságát, amelynek eredményeképpen visszaadta a népnek saját zenéjét, amellyel kiemelte a magyar népet a századelő zenei létbizonytalanságából, amellyel otthont teremtett Magyarországon a magyar zenének, és amellyel európai színvonalra emelte nemzeti zenekultúránkat.

A Magyar Tudományos Akadémia aligha ünnepelhetné meg méltóbban halhatatlan tagjának, nehéz időkben volt elnökének, Kodály Zoltánnak századik születési évfordulóját, mint tudományos, és ami ettől elválaszthatatlan, pedagógiai munkájáról való megemlékezéssel. Ez egyben bizonyos értelemben nyitánya az országszerte számos nagy és számtalan kisebb rendezvényben manifesztálódó Kodály-évnek. A mi feladatunk természetesen elsősorban a zenetudós emlékének felidézése, és ami ebből következik, zene-pedagógiai művére való utalás. Erről ugyan más alkalmakkor történik részletesebb megemlékezés, de már itt is el kell hogy hangozzék a hitvallás, hogy ünnepelt hazánkfia e téren a szó valóságos értelmében „preceptor mundi”, a világ tanítója lett. Vajha méltók lehetnének nagy példaképünkhöz.

Üdvözlésünket nagy tanítványának, munkatársának, Szabolcsi Bencének szavaival zárjuk; szerinte Kodály *„teljes emberséget kíván, mert teljes ember, igaz humanista volt ő maga is: egyike az utolsó klasszikusoknak, akik életükkel és művükkel Európa, a világ és a mai ember osztatlan egységét, halhatatlan méltóságát hirdették, s ennek a méltóságnak a fennmaradását szolgálták a jövő számára”*.

E gondolatok jegyében köszöntöm ünnepi ülésünket.

KERESZTURY DEZSŐ

KODÁLY ZOLTÁN ÉS A MAGYAR TUDOMÁNYOS ÉLET

Kodályról és a magyar tudományos életről helyesen beszélni úgy lehet, ha, bár csak nagyon vázlatosan, fölidézzük életműve egészét.

Akadémiánk értesítője a Magyar Tudomány ez idei 3. számát a kreativitás kérdéseinek vizsgálatára szánta. A tárgyat igen sokrétűen megvilágító tanulmányok — miközben Kodály Zoltán életművének jelentőségét mérlegeltem — azért is kötötték le különös erővel figyelmemet, mert bennük az alkotó embernek, divatosabb megjelöléssel: „a kreatív személyiségnek” számos olyan jellemzője fogalmazódott meg, amelyek

kivételes erővel és egységben ismerhetők fel e nagy művészünk, tudósunk és nevelőnk életének és alkotásának létrejöttében és hatásában. Kodály egyéniségének is lényeges vonása, hogy „ellentétes személyiségi jegyeket hordoz magában”, hogy a tapasztalat iránti nyitottság, az érdeklődés sokoldalúsága, a valóság torzulás nélküli megismerésére irányuló törekvés „az értékek belső központjának” vonzásába, ellenőrzése alá kerül, alkotóerővel párosul s egy magas cél, tágasra és nagyra méretezett életterv egységében nyeri el igazi szerepét és értelmét.

Tudta, hogy mindazt, amire készül, csak hosszú élet folyamán valósíthatja meg: kezdettől fogva gondosan vigyázott törékeny testének egészségére és szívós céltudatossággal működő szellemének rugalmasságára. A határozott és szigorú következetességgel érvényesülő céltudat termékenyen kiegészült benne a személyiség szabadságát gyakorló játékosággal, a vállalt kötelességek tisztelete az ítélet eredetiségével, a komolyság a humorral. Gondolkodásában és cselekedeteiben őrizte függetlenségét, de ismerte határait, s rájuk figyelve mutatta meg, hogy olyan mester, aki vállalja az okos önfegyelmet, de ha kell, az ellentmondás, a megütközés kockázatát is. Nem azért, hogy ezzel tűnjék ki, hanem azért, hogy lényegesnek tudott vállalkozását végrehajtsa, művét létrehozza. Nem akart polihisztor lenni, ilyesmi létrejöttét a mai világban lehetetlennek tartotta, de minden dologra kíváncsi volt, amit közvetlen környezetében vagy a nagyvilágban megtapasztalhatott. Főként a „szakma” ügyei, törekvései és eredményei érdekelték, de kíváncsi volt a társművészetekre, a tudományokra, meg a technikára is; nemcsak a hazai politika, gazdaság, művelődés, társadalom alakulása, hanem az egész világ eseményei foglalkoztatták; azok is, amelyekért nem lelkesült, sőt amelyek ellen minden erejével küzdött. A nemzetközi művészeti mozgalmak őt érdeklő területein – több nyelv használatával, nemzetközi testületek tagjaként, kitüntetések birtokosaként, találkozások, vállalkozások részeseként – személyesen is jelen volt. Ezirányú tevékenységeit is alárendelte azonban „az értékek belső központjának”, a provinciális hazai művelődés megújításának. Kezdeti teljes nyíltsága azért is lett pályájának második felében az alkotás területein zártabb, a tervezés és szervezés területein nyíltabb; akkor, amikor már főként kivívott eredményeinek megőrzésére és megszilárdítására fordította figyelmét. Munkásságának „három piramid”-ja – hogy Arany Széchenyi-ódájának meghatározását alkalmazzam, méltán, Kodály életművére – szorosan egybetartozik: egyaránt jelentős volt ő alkotó zeneszerzőnek, tudósnak és nevelőnek: ez a hármas egység alkotó személyiségének különös jellemzője.

A zeneszerző föllépése heves vitákat váltott ki. Mint az egyéni hangjukat új utakon keresők, ő is főként azzal tűnt ki, hogy kitört az ifjúsága idején kötelező németes, elsősorban bécsi mintákat követő hazai művelt zeneértők világából. A modern zenének azon az útján indult el, amelyet európai érvénnyel főként Debussy jelölt ki. De nemcsak a német zenét utánzó epigonokon lépett túl; elutasította azt a népies műzenét is, amelynek cigányos, nótázva mulató társasági gyakorlata az ő ifjúságában érte el izlésbeli mélypontját és a magyar nemzeti reprezentációban vitát alig tűrő egyeduralmát. Legjobb társaival együtt a nemzeti zeneművészet minőségi forradalmát készítette elő és hajtotta végre. Egyrészt azzal, hogy a hazai népzene, főként a népdalnak azokig a mélységeiig hatolt le, amelyek a századok folyamán az elnyomott néprétegekkel együtt lesüllyedtek, s magukra hagyatottságukban klasszikusan tisztává szűrődtek. Egy eredeti ötvözetű, életerejét megőrzött zenei világnak értékes és termékenyítő rétegeit hozta

onnan napvilágra, úgy, hogy átélte és kifejezésre juttatta annak gazdag társadalmi, emberi problematikáját. Minőségi forradalmár volt azért is, mert e nemzeti sajátosságában hiteles zenei anyag felhasználása, újratemtése közben kora zenéjének és a hagyományoknak mindazokat az értékeit is fölhasználta, amelyek az európai műzene örökségéként, klasszikus, általános emberi érvényre jutottak, vagy éppen — koruk kifejezőjeként — utat törtek maguknak.

Kodály valami hasonlót hozott tehát létre, mint szívesen vállalt nagy elődje, Arany: a nép lassan változó világában létrejött értékeket kiművelte, az általánosabb érvényű nemzeti műveltség összefüggéseinek rendjébe állította, és általános emberi sugallatosságúvá formálta. Nem bízta tehát magát az ihlet személyes közvetlenségére, hanem tudatosan, műveltségét mind tágasabbra növelve, inkább lassan, egy-egy fontos feladatra vissza-visszatérve, a történelmi és társadalmi mélység és magasság területeit mindújra bejárva alkotott. A nemzeti műveltség igényeire, táplálására és nevelésére egyaránt figyelve dolgozott. Zenei életműve azért is inkább gazdagon rétegezett, mint áradó, inkább tömör és szűkszavú, mint terjedelmes. Legalább olyan mértékben volt céltudatos, mint ösztönös művész. Az éber ihletettség és az ihletett éberség költője egyszerre; olyan művész, aki egyaránt elutasította a sugalom nélküli, kimódolt mesterkedést, meg a véletlenre hagyatkozó rögtönzést. A pillanat és a jövő kívánságainak úgy akart és tudott megfelelni, hogy egyaránt merített a társadalom és a történelem mélységeiből.

A szükséges irányeszmék iránti érzékenység meg a nehéz apró munkát is vállaló szorgalom, a képzelőerő szárnyalása meg a valóság tisztelete, a találékonyság meg a módszeresség teremtő együttműködése jellemezte a tudóst is. Kutató és rendszerező munkája főként az alkotó művészetét erősítette, igazolta: fő érdeklődése azért is irányult a művészetét tápláló magyar népzene, az ezt kiegészítő magyar és európai zenetörténet kérdései, meg a modern zeneelmélet és gyakorlat úttörő kísérletei, eredményei felé. Tudta az anyaggyűjtés minden fogását, megtanulta a népi és régi dallamvilág föltárásának, elrendezésének, megőrzésének egész módszertanát. Megbizonyosodott benne, hogy népdalt igazán jól és hitelesen főként a helyszínen lehet gyűjteni, megtapasztalván a népi művészet, az énekes gyakorlat életbeli szerepét, jelentését is. Fölhasználta a rögzítés egyre modernebb eszközeit a fonográftól a magnetofonig, s megtanulta pontosan írásba áttenni a hangzó anyagot, s tudományos módszerességgel rendezni is a gyűjteményt.

Alapos kutatások eredményeként megírta a magyar zenei folklórtudomány alapvető összefoglalásait. Hatalmas kötetekben, jól képzett és gondosan ellenőrzött munkatársak bevonásával a Magyar Népzene Tárának számos igen fontos kötetét tette közzé. Jellemző szemléletmódjának emberséges — ha úgy tetszik társadalmias — voltára, hogy a közzétett darabokat szöveg, dallam és funkció együttesében vizsgálta és csoportosította; nem valamilyen formális jegy, hanem a dalokat létrehívó, éltető, szerepüket meghatározó közeg, alkalom tekintetbevételével. Mert minden művészetnek és műalkotásnak azt a szerepét tartotta legfontosabbnak, amelyiket ez az egyes ember, s főként az emberközösségek életében játszik. Így jutott el addig az alapvető tételig, hogy a magyar zenetörténet — lévén emlékei egy nagyméretű orális, tehát csak az élő közösség emlékezetében tovább öröklődő műveltség töredékei — elképzelhetetlen az összehasonlító folklór segítsége nélkül. Így jutott el a hangoztatásban élő magyar műveltség másik rokonterületének, az anyanyelvnek, pontosabban: a beszélt nyelvnek

vizsgálataig; ezen belül is e változékony, romlékony világ őrzésének, ápolásának, épen-tartásának kérdéseigi. A helyes, szép magyar beszédről szóló fontos előadásának elő-készítésében és megjelentetésében résztvevőként tanúsíthatom, hogy erre a feladatra is éppoly páratlan gondossággal, a fellelhető teljes tudósapparátus mozgósításával készült, mint akármilyen másakra.

Művészi és tudományos munkájának azonban csak egyik, bár döntő fontosságú összetevője volt a szakmai megbízhatóság, a művek rostjaiig hatoló elemző gondosság, s az alkotásoknak egységet biztosító, szárnyat adó szenvedélyes lendület. Mindig alapvetően fontosnak tartotta, hogy amit létrehoz, érthető is legyen, ha mégoly újszerű, magvas és nehéz is; azt akarta, hogy ami zenét szerzett, szöveget írt, a figyelő elme mindig fölfoghassa, követhesse. Ezért fogalmazott oly ritka gondossággal, világossággal, hatékonysággal. Tevékenységének mindkét említett körét áthatotta tudniillik nevelői lelkesültsége és felelősségtudata. Maga mondta, hogy azért tette félre művészpályája derekán Szimfóniáját, mert ráébredt: ha nem nevel közönséget, nem érdemes igazán komoly magyar zenét szereznie.

Pályájának második felét énektanítási módszerének kidolgozására, alkalmazásának országos, sőt az egész világra szóló elterjesztésére fordította. Az énekes zene nem csupán alkotó kedvének felelt meg legjobban, de ezzel tehetta a zenét igazán mindenki birtokává; hiszen ehhez mindenkinek megvan az ingyen hangszere. Ennek kiművelésére egyre több időt és erőt fordított: módszerét évtizedeken át alakította ki, ugyancsak tudós alaposággal. A zene több volt számára szórakozásnál, önmegvalósításnál, feloldódásnál, szakmánál. Az együttes zenélésben, főként az éneklésben rendkívüli közös-ségformáló erőt látott. Ez tette őt is igazán társadalmi, közösségformáló alkotóvá. A nemzeti zenei műveltség kibontakozásának az ő ifjúsága idején legfőbb akadálya volt nálunk a zenei írástudatlanság. Egyik fő feladatát tehát ennek megszüntetésében látta. S hogy ma Magyarország ezen a téren is a művelt nemzetek körébe emelkedett, nem utolsósoron az ő érdeme. A zenei nevelés szolgálatában hozta létre életművének terje-delemre nézve szinte nagyobbik felét. Mindhaláláig azon munkálkodott, hogy zene-tudósok és zenepedagógusok nemzedékeit nevelje fel. Hogy az új zenei nevelő, de a zenetudós utánpótlás is mit köszönhet neki, még fölmérésre vár.

Ha egyénisége és műve forrásvidékét, társadalmi háttérét keressük, főként azokra az értelmiségi rétegekre kell gondolnunk, amelyek kezdeményezői, megfogalmazói és a legváltáságosabb körülmények között is őrzői, hordozói, alkotói voltak az elmúlt század-forduló körül kibontakozó új magyar reformkornak. Tudunk kell, hogy Kodály az akkoriban létrehozott Eötvös Collegium arculatát meghatározó első „nagy nemzedék” kimagasló tagja volt; olyan szellemek közt nevelődött, mint Gombocz Zoltán, Szabó Dezső, Szeffkú Gyula, Balázs Béla, Horváth János, Pais Dezső, Laczkó Géza, hogy csak a legfontosabb neveket említsem. Mindnyájan az első nagy reformkor szellemétől kap-ták az indíttatást, Berzsenyitől, Kölcseytől, Széchenyitől, Vörösmartytól és társaiktól.

Azt gondolom, hogy Bartók erre a forrásvidékre utalt, amikor – kicsit a kettőjük műve közti különbséget is érintve – így jellemezte: „Ha azt kérdezik tőlem, mely művekben ölt testet legtökéletesebben a magyar szellem, azt kell rá felelnem, hogy Kodály műveiben”. A „magyar szellem”-et minden ennek a feladatnak elkötelezett alkotó meg is tanulja, újjá is fogalmazza. Kodály erre készült; Bartók ki a világba. Ebben is válik el útjuk. Kodály így jellemzi indulása idejét: „... amikor a millenium

mámora elszállt, az ittmaradt sivárságban egyre bizonyosabb lett: ez nem a teljes magyar élet, kell még egy mélyebb magyarságnak lenni, igazi arcát még rejti előttünk”. Ezt akár egy századfordulóbeli Kölcsey is írhatta volna; s Arany jellemezte a következőkhöz hasonló ítélettel Madách nemzeti műveltségét: „A magyar társadalom túlnyomó része még nem elég magyar, már nem elég naiv és még nem elég művelt ahhoz, hogy ezek a dalok (ti. az igazán régi népiek) közelebb férközhessenek a szívéhez”. Tudni kell azt is, hogy már az ifjú Kodály a Nyugat munkatársa volt, s a Zeneakadémia direktóriumának legtevékenyebb tagja lett.

Eszményeiért töretlen szívóssággal és okossággal működni különösen nehézzé vált tehát az ellenforradalom és az álkonzolidáció évtizedeiben, amikor a Tekintély szívesen nevezte őt is destruktívnak. S mégis: ekkor lett példája, munkája és műve a nemzeti műveltség jobb részét befolyásoló jelentőségűvé. A mélyeinek s múltjának értékei felől megújuló nemzet szolgálata töltötte be már akkor egész életét. Megrendítően hiteles és fájdalmas hitvallását egy – Misztótfalusi Miklósról írt – tanulmányában fogalmazta meg. Ez az írás, amely egyébként Szekfű Gyula Magyar Szemléjében jelent meg, végleg megerősített abban a meggyőződésben, hogy Kodályt a magyar nemzeti romantika talán utolsó, korunkban mindenesetre legjelentősebb képviselőjének kell tekintenünk.

Ezt a romantikát a megújítandó nemzeti műveltség szolgálatában éber, kiművelt emberfő, a kivételes alkotószellem erkölcsisége, tág látóhatára és kemény hűsége határozza meg. Az alkotó művész, a tudós kutató összegező, és az egész közösséget megjobbítani, emberibb emberré tenni kívánó nevelő szenvedélye együtt hat benne. Méltán fordult tehát feléje a haladó hazai értelmiség bizalma, amikor 1947-ben az ájultságából, szétszaggatottságából új életre eszmélő Magyar Tudományos Akadémia elnökévé választották.

TILKOVSZKY LORÁNT

KODÁLY ZOLTÁN
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ELÉN
(1946–1949)

Az a több mint három esztendő, amikor Kodály Zoltán állt a Magyar Tudományos Akadémia élén, mint annak egyhangúan megválasztott elnöke, igen jelentős szakasz legfőbb tudományos intézményünk felszabadulás utáni történetében. 1946 nyarától 1949 ősziig terjedő elnöksége alatt, aktív közreműködésével alakultak ki mai Akadémiánk szellemi és szervezeti feltételei. Elévülhetetlen érdemei vannak Kodálynak abban, hogy ez az átalakulás, amely az Akadémiát alkalmassá tette a szocializmus építésének szakaszába való átlépésből adódó feladatok ellátására, nem valamiféle elfordulást, szakítást, hanem éppenséggel visszatalálást jelentett egyúttal az Akadémia nagy progresszív hagyományaihoz, amelyek időnként elhomályosulhattak, de még az ellenforradalmi negyedszázad sem ölhette ki a hozzájuk való ragaszkodást az akadémikusok legjobbjaiból.

Az Akadémia azonban, mint intézmény, amelynek felszabadulása előtti elnökét és két más szélsőjobboldali prominens tagját háborús bűnösökként kellett kizárni, mind-
eddig nem tudott a demokratikus közvélemény előtt hitelt szerezni hangoztatott meg-
újulási készségének. Kevésnek bizonyult ehhez, hogy Kodály elnök-elődje, Kornis Gyula
idején, már a felszabadulás utáni első tagválasztás alkalmával friss vért igyekeztek ömlesz-
teni az előregedett, megcsontosodott Akadémiába, egyszerre 36 új, demokratikus
szellemű levelező tag bevonásával, s hogy rendes, illetve tiszteletbeli tagokká léptették elő
az Akadémia olyan antifasiszta, demokratikus múltjuk folytán is kimagasló tagjait, akik-
nek előtérbe kerülése az egész Akadémiára jobb fényt vethet. Így lett rendes tag 1945
májusában az 1940-ben Amerikába emigrált, s közeli haláláig ott élt – 1935 óta levelező
tag – Bartókból, s magából Kodályból is, akit az 1941. évi sikertelen kísérlet után 1943-
ban választottak levelező taggá. Ugyancsak 1945 májusában lett rendes tagból az Akadé-
mia tiszteletbeli tagjává Szent-Györgyi Albert, aki a polgári ellenállási mozgalomban be-
töltött szerepével tette még jelentősebbé az Akadémia számára is tudományos világhír
övezte személyiségét.

Szent-Györgyi volt az, aki 1945–46-ban az Akadémián belül a leghatározottabban
síkraszállt az Akadémia megreformálásáért. Rámutatott arra, hogy az Akadémia csak
akkor tehet szert társadalmi megbecsültségre, s az állam részéről anyagi támogatásra –
amely nélkül, célvagyonát vesztvén, nem működhet –, ha teljes erővel kiveszi részét a
rombadőlt ország újjáépítésének feladataiból. Ez pedig nem lehetséges másként, mint a
természettudományoknak a régi Akadémiától örökölt kiállóan hátrányos részaránya fel-
emelésével, a természettudományoknak a szellemtudományokkal való egyensúlya bizto-
sításával az Akadémia szervezetében. Elképzelhetőnek tartotta volna, hogy a Magyar
Tudományos Akadémia egy önálló és egyenjogú Természettudományi és Szellemtudo-
mányi Akadémiát egyesítsen, közös elnök alatt, aki váltakozva kerülne ki a két önálló
akadémia tagjai köréből. Szent-Györgyi elképzelésének a demokratikus közvélemény-
ben általában kedvező visszhangja volt, annál rosszabb hatást váltott ki azonban az
Akadémián felállított ún. Reformbizottság elutasító állásfoglalása e tervvel szemben: a
Széchenyi-féle alapító elgondolások és az Akadémia hagyományai megsértését látná
abban, ha az egységes Akadémia két önálló részre tagolódnék, s ha a szellemtudományok
elveszítenék az Akadémián majoritásukat.

Szent-Györgyi és hívei erre kiléptek a Magyar Tudományos Akadémiából, és az
Akadémia által eddig tagságra nem érdemesített számos kiváló természettudós bevonásá-
val létrehozta egy, az Akadémiától független Természettudományi Akadémiát. Éles harc
vette kezdetét, s csak hosszas egyezkedő tárgyalások vezettek végül is arra az eredményre,
hogy a Természettudományi Akadémia teljes tagságával beolvad az egységét megőrző
Magyar Tudományos Akadémiába, ahol a III. Osztály (mint a matematikai, fizikai, kémiai
és műszaki tudományok osztálya) mellé IV. Osztályként létrejön a biológiai és orvosi
tudományok osztálya, s ezek együttes taglétszáma egyenlő lesz az I. és II. osztály, tehát a
Nyelv- és Széptudományi Osztály, valamint a Bölceleti, Társadalmi és Történeti Tudo-
mányok Osztálya együttes taglétszámával. Közös egyetértéssel megállapodtak a tárgyaló
felek abban, hogy Szent-Györgyi Albertet a Magyar Tudományos Akadémia másodelnö-
kének tisztségére jelölik, míg elnökké Kodály Zoltánt.

A természettudományokat képviselő Szent-Györgyinek a „szellemtudományok”
részéről egy Kornis, vagy bárki más nem lehetett megfelelő partnere az Akadémia vezeté-

seben; Kodály művészi és tudományos nagysága, nemzetközi hírneve, a legnehezebb időkben tanúsított közismert demokratizmusa és antifasizmusa, áldozatos tiszta közéletisége, a nép felemeléséért, a magyar nemzet megbecsültségéért a maga művészi, tudományos és pedagógiai eszközeivel folytatott szívós munkája és küzdelme, amely széles körű megbecsülést keltett iránta és egyre gyarapította lelkes hívei táborát, sokszorosan indokolta az immár szintén a tiszteleti tagok sorába emelt Kodály elnökségét. Kodály és Szent-Györgyi külön-külön is, de főként így együtt, olyasmit reprezentáltak az Akadémia élén, ami bizalomkeltőnek ígérkezett a tekintetben, hogy az Akadémia helyzete stabilizálódik, fejlődése jó irányban halad, s ki tudja majd vívni az alakuló új társadalomban tevékenysége erkölcsi és anyagi támogatását, amely kiterjedtebb és hatékonyabb működésének jórészt feltétele is.

Amikor az Akadémia 1946 júliusában Kodályt elnökévé választotta, ő már el volt halmozva olyan tisztségekkel és feladatokkal, amelyek – szorosabban vett művészi és tudósi feladatai mellett – közéletileg meglehetősen igénybe vették. 1945 óta elnöke volt a legkülönbözőbb művészeti ágakat összefogó Magyar Művészeti Tanácsnak, és a Zene-művészek Szabad Szakszervezetének is; nemzetgyűlési képviselővé választották; kinevezték a Zeneművészeti Főiskola igazgatósági tanácsának elnökévé. Ezek után történt felkérése az Akadémia elnökségére, amelyről – azt elfogadván – beköszöntő beszédében így nyilatkozott: „Nem kerestem ezt a tisztséget, váltig kértem igen tisztelt tagtársaimat, keressenek rá nálam méltóbbat és alkalmasabbat. Mégsem tudtam kitérni az Akadémia megtisztelő bizalma elől, mellyel az élre parancsolt, előmunkásnak.”

Az Akadémia nem találhatott volna Kodálynál méltóbbat és alkalmasabbat. Utalás történt erre már tiszteleti tagsági helyre ajánlásának szövegében is, amely művészi és tudományos érdemeit értékelve, nem kevesebbet állít, mint hogy Kodály „a legnagyobb magyarok közül való”; európaiságot és magyarságot egységben kifejező, mély humánumból áthatott „életműve győzelem egy történeti hazugság felett” – amely ti. egy nemzetvesztő bűnös politikáért a nemzet egészét teszi felelőssé, s marasztalja el a második világháború után. Hangsúlyozza, hogy „a magyar demokrácia méltán tiszteli benne útjának egyik legkiválóbb lelkű útmutatóját”.

Valóban, a pártpolitikától, napi politikától távol álló Kodály a maga egész életművével politizált. Utat mutatott már 1919-ben a feladatvállalásban, amikor Bartókkal együtt a zenei direktórium tagja volt; példát adott elhűségből – és méltóságból – emiatti meghurcoltatása idején. A destruktívnak bélyegzett Kodály – műveiben és azokkal kapcsolatos nyilatkozataiban – lépten-nyomon figyelmeztetett arra a nagy társadalmi és szellemi nyomorúságra, amely az országromboló igazi destrukció eredménye volt. Olykor szelíd kérő szóval fordult a nemzet lelkiismeretéhez, mint a Hány János 1926. évi bemutatójakor, amikor először szólaltak meg az Operaház színpadán a magyar parasztnép dalai; ekkor arról beszélt, hogy „bár fakadna nyomukban egy kevés szeretet az árva ország legárvább gyermekei iránt”. 1927-ben rendezett dalestje alkalmával népdalgyűjtő kutatóútjai azon tapasztalatáról szólt – úgy érezte, szólnia kell erről ebben az elfajult, beteg társadalomban –, hogy a falvakban is emberek laknak, sokszor égbekiáltó testi-lelki nyomorúságban, s köztük mennyi kallódó tehetség. Egyes műveiben, ahol szöveg és dallam a remekmű izzón magas hőfokán forr csodálatos, elválaszthatatlan egységbe, a vád és harag isteni igazságszolgáltatás után kiáltó szavát hallatja. Félreérthetetlen volt a megrázó Magyar Zsoltár (az 1923-ban bemutatott Psalmus Hungaricus) Istent szólítása: Istent, aki „a szegényeket felmagasztalod, a kevélyeket aláhajigálsz” – mint ahogy később ugyan-

csak magáért beszélt a „Jézus és a kufárok” 1934-ben bemutatott kórusa: „kötélből ostort fonván kihajtá őket a templomból”.

Bámulatos művészi ihletettséggel tudta Kodály kifejezni felfogását a magyarság sorskérdéseiről, amelyek élén, mint láttuk, a magyar nép millióinak elesettsége, kifosztottsága, megalázottsága állt – igazságtevő társadalmi fordulatot követelve. Ebben látta Kodály egy szebb, tartalmasabb élet, kulturáltabb és boldogabb Magyarország feltételét. „Szabad nép, szabad nép” harsogott ki a Kodály által 1936-ban megzenésített Berzsenyi-óda (A magyarokhoz) szólamaiból; az ellenforradalmi Magyarország sivár „jelen valósága” közepette az eljövendő nagy magyar kultúra – s benne a Kodályhoz természetesen legközelebb álló magyar ének- és zenekultúra – eltervezéséhez, sőt fáradhatatlan apostolkodással végzett előkészítéséhez adott erőt a felszabadulásba vetett hit, s a már Berzsenyi által vallott meggyőződés, hogy „szabad nép tesz csuda dolgokat”. 1937-ben már egyesített munkáskórusok ajkán szólalt meg az Ady forradalmi versére írt nagyszerű Kodály-mű, a „Fölszállott a páva” – „hírrel hirdetve”, hogy „másképpen lesz holnap”!

A magyarság legalapvetőbb sorskérdéseiben foglalt állást Kodály azzal is, hogy a hitleri Németország politikája és fertőző szellemisége által fenyegetett magyarság öntudatra ébresztését sürgette, és szolgálta a maga művészi és tudományos eszközeivel. „Ébreszd fel alvó nemzeti lelkedet! Ordítson orkán, jöjjön ezer veszély, nem félek” – hirdette az általa megzenésített „Forr a világ . . .” kezdetű említett Berzsenyi-óda szavaival. Nagy kortársával, József Attilával megegyezően, Kodály is az emberségben és magyarságban kereste a menedéket, „hogy mi ne legyünk német gyarmat”. Cikkei, tanulmányai, amelyek már régebben rávilágítottak arra, hogy az utóbbi évszázadokban igen erős német befolyás alatt fejlődött magyarországi zenei élet a német zenekultúra gyarmatának jellegét viseli, most már átfogóbb érvennyel is megállapították a szellemi gyarmatosítást: ezt meg kell állítani, utat törve a magyarsághoz, visszanyúlva az ősi gyökerű magyar népi kultúrához, abból fejlesztve ki a magunk új típusú, sajátosan magyar kultúráját, mintegy visszaadva ezzel a nemzetnek elcserélt saját lelkét. Tiltakozott az elharapódzott „lelki vazallusság” ellen – olyan körülmények közt, amikor jelentékeny erők dolgoztak már a magyar politikában is azon, hogy az országot a fasiszta tengelyhatalmakhoz szorosan oda-csatlakoztassák. Kodály azt hirdette, hogy merjünk magyarok lenni, a zenében is, és minden egyében.

„Új magyar felelősségérzet kell; a nemzeti öntudat eddig szokatlan felfokozása. Nem zászlós, frázisos hazafiság, hanem az ezernyi kötelesség megdöbbentő meglátása és szótlán vállalása” – mondotta Kodály –, harcban azzal az általa mélyen megvetett állhazafisággal, amely – mint kemény szavakat használva ismételten rámutatott – öblös hangú szónokok üres frázisaiban, recsegő-rikoltozó dalárdák ostoba irredenta műsor-számaiban, handabandázó zászlólengetésben, magyaros maskarákban merült ki. Ugyanakkor egyre gyakrabban szólt bele a hatóság a Kodály-műveket országszerte lelkesen megszólaltató kórusoknak a nemzeti öntudat, nemzeti ellenállás szellemét erősítő, híveit mozgósító, tömörítő munkájába: nem engedélyezte, vagy csak módosított szöveggel engedélyezte egyes forradalmasító hatásúnak ítélt művek előadását, illetve cenzor ceruzája szántott bele Kodály egyes munkáinak újabb kiadásaiba.

Ha csak külsőségekben vagyunk magyarok, s nem lelkünk legmélyéig, mert ott valóban idegen az úr, hiába minden erőlködés, hangoskodás, mégis elveszünk – figyelmeztet Kodály. Az állampolgári egyenjogúságot sértő, sőt hovatovább az emberi méltó-

ságot is megalázó törvények ellen tiltakozva kijelentette, hogy azokra „valamikor minden magyarnak szégyenkezve kell gondolnia!” Ő, aki mindig is az emberiség legnagyobb átkának, a folyamatos békés kulturális fejlődés visszavetőjének tekintette a meg-megújuló háborúkat, megdöbbenve állt az országot a második világháborúba is belesodró katasztrófaelöltség előtt. A magyar függetlenségi mozgalom szellemével összhangban, amely Petőfi nevét és szabadságszimbólumait tűzte zászlajára, a háború legdrámaibb és legtragikusabb időszakában Kodály is Petőfi felé fordult; 1944-ben Petőfi-versekre komponált kórusokat. A „Rab hazának fia” a legkétségbeejtőbb körülmények közt adott hangot a szabadság reményének: „De az ítélet napja eljön talán, s hazám bilincseit lerontja”.

Az a Kodály, aki 1936-ban a Budavári Tedeum megkomponálásával tette emlékeztetővé a török alóli felszabadulás 250. évfordulóját, 1945 februárjában a *Missa brevis*-szel köszöntötte Budapest német és nyilas uralom alóli felszabadulását. Majd a „Vértanúk sírjánál” című zeneművével fejet hajtva a mártírok előtt, belevetette magát az új magyar kultúra – s azon belül számára elsőrendűen az ének- és zenekultúra – felépítésének munkájába, amely előtt a felszabadulás megnyitotta az utat.

Ebben a hatalmas munkában – Kodály felismerése szerint – nem nélkülözhető a Magyar Tudományos Akadémia irányító közreműködése. A néptömegeket átfogó új nemzeti kultúra nem építhető ki az Akadémia legmesszebbmenő tudományos segítségével nélkül. A régi Akadémia 1929-ben létesült Néptudományi Bizottsága például eddigi tevékenysége keretei közt is végzett sok figyelemreméltó és hasznosítható munkát; népzene-tudományi albizottsága pedig hatalmas munkát fektetett már a gyűjtött népdalkincs rendszerezésébe, feldolgozásába, a Magyar Népzene Tára kötetekben való publikálásának előkészítésébe – 1934-től 1940-ig Bartók, majd azontúl Kodály irányításával. Az irodalom- és nyelvtudomány – s nem utolsósorban az Akadémia Nyelvművelő Bizottsága, amelynek munkájában Kodály ugyancsak részt vett –, továbbá a társadalmi és történeti tudományok mind, mind számbavetettek Kodály részéről e nagy nemzeti kultúraépítő munkát szempontjából, s számított azokra a művészekre is, akik az akkori szervezeti konstrukciónak megfelelően maguk is az Akadémia keretei közt foglalhattak helyet.

Kodály azonban nem volt egyoldalúan a szellemi kultúra embere. Az Akadémia elnöki tisztségére nem utolsósorban az kvalifikálta, hogy teljesen megértette a természettudományok jelentőségét általában is, de különösen a rombadőlt ország talpraállításának feladatai szempontjából. Őszinte megbecsülést érzett a természettudományok művelői iránt, s azok is bizalommal fordultak Kodály nagyszerű, tiszta egyénisége és őszinte, nemes törekvései felé. Megalapozottnak látszott Kodály elnöki beköszöntőjében azon reményének kifejezése, hogy az Akadémia megbomlott és csak közvetlenül megválasztása előtt helyreállt egységét sikerül megszilárdítania, s az Akadémián most örömdetesen meg-növekedett számú természettudóshoz való viszonyt sikerül termékeny, szoros együttműködéssé mélyítenie. Ezt elérve, mint mondotta, misszióját befejezettnek tekinti. Ekkor még senki sem tudta, s maga sem gondolta, hogy missziója ennél jóval több és nagyobb jelentőségű lesz az Akadémia történetében.

Egyelőre túlságosan is előtérben állottak a gondok az Akadémia körül. Romos volt az épület, hiányoztak a működés anyagi alapjai; s ugyanakkor az Akadémiának a közelmúlt miatti jogos kritika mellett végtelenül túlzó és sommás elmarasztalásban is része volt. Kodály igazat adott az Akadémia bírálóinak abban, hogy a kor – különösen az utolsó negyedszázad – „az Akadémiára is rányomta bélyegét s tekintélyét meglehetősen

lejáratta”, de védelmébe vette az Akadémiát az igaztalanul túlzó véleményekkel szemben. Mint elnöki beköszöntője hangsúlyozta, nem tud meghatottság nélkül gondolni az Akadémia Széchenyi és Arany János emléke által megszentelt nagy, haladó múltjára, „a régi nagyok szellemére”, akiknek emelkedett gondolkozására, igaz emberségére, a magyar kultúráért való önzetlen, hiúság nélküli, áldozatos munkájára ma is példaként tekinthetünk. Kifejezte hitét az Akadémia megújulási készségében és képességében; az Akadémia tagjait pedig arra figyelmeztette, hogy a régi nagyok példájának követése a ma nagy nemzeti feladataiban való részt vállalással valósítható meg. Az Akadémia akkor fog „vigasztalan jelenéből nagy múltjához méltó jövőre felé haladni”, ha munkásságát az aktuális nagy nemzeti feladatok szolgálatába állítja, s „elsősorban olyan kérdéseket vizsgál, amelyekre felelni a nemzet létérdeke”.

Az Akadémia következő, 1947. évi közülsége keveset változott a helyzet. A működéséhez nélkülözhetetlen anyagi alapoknak az állam részéről való biztosítása az ország akkori rendkívül nehéz és szűkös viszonyai közt továbbra is rendezetlen volt, a tudományos élet pangása komoly aggályokat keltett. Az éppen szovjetunióbeli nagy sikerű hangversenyeiről hazatért Kodály példamutatónak találta azt a gondoskodást, amelyben a honvédő háborújában pedig iszonyúan sok kárt szenvedett szovjet állam részesíti kulturális és tudományos intézményeit, akadémiáját. Kodály a bibliai igét idézve, mely szerint „elvéssz a nép, mely tudomány nélkül való”, az elnöki székéből arra kérte a magyar kormányzatot, „ne hagyja elsorvadni az Akadémiát! Tekintse e nagymúltú és tiszteletreméltó intézmény nemzeti és nemzetközi fontosságát: tegye lehetővé, hogy munkáját teljes erővel folytathassa, és múltjához méltó jövőre felé haladjon.”

Kodály elnökségének idejére esett az 1848-as forradalom centenáriuma, amelynek az Akadémia ünnepélyes, rendkívüli közülséget szentelt. Ez újabb alkalmat adott az ekkor alapított Kossuth-díjjal elsők közt kitüntetett nagy művésznek és tudósnek, hogy fellevenítse az Akadémia progresszív hagyományait. „Ne azt nézzük, milyen gyenge volt időnként az Akadémia, hanem azt, milyen nagy volt, de még inkább: mekkorára lehet még fejleszteni” – mondotta. „Ne dísz legyen a tagság, hanem munkakötelezettség”; az új feladatok vállalása jellemezze az új, demokratikus Magyarország akadémiáját! Újra hangsúlyozta, hogy tagjaiban megvan erre a készség.

Az 1948. évi rendes közgyűlésen Kodály arról számolhatott be, hogy egy alapszabálymódosítás segítségével haladó szellemű társadalomtudósok és természettudósok újabb rajait fogadhatta be az Akadémia. Ezt annál inkább figyelemreméltónak ítéelhetjük az Akadémia történetében, mert velük nagyrészt a marxisták csoportja erősödött meg az Akadémián. Ezúttal sem hiányzott Kodály beszédéből az egybekapcsolt utalás az Akadémia progresszív hagyományaira, s azok méltó folytatásaként a jelen vállalni kívánt feladataira. Ezzel kapcsolatban ekkor különös hangsúlyt adott annak, hogy „a népi demokrácia Akadémiája nem szorítkozhatik a tiszta tudomány, a specializált szaktudás művelésére. Foglalkoznia kell a tudományos eredmények népszerűsítésével is. Ezt nem lehet kontárokra és féltudósokra bízni. A legjobbak éppen elég jók rá.”

Ekkoriban azonban már elterjedt annak híre, hogy párt- és kormányzati körökben a történt változások ellenére sem tartják alkalmasnak a Magyar Tudományos Akadémiát arra, hogy az ország előtt álló nagy feladatokat a maga részéről az elvárható hatékonysággal segítse, ezért a tudományszervezési irányító szerepet egy létrehozandó új szervezetre bíznák. Az Akadémián ezek a hírek izgatottságot keltettek; sokan egyszeriben megérteni

vélték, hogy az Akadémia működése anyagi feltételeinek megnyugtató, végleges állami rendezése helyett miért kellett korlátozott mértékű, esetenkénti kiutalásokkal beérni. Sokan egyenesen az Akadémia létét látták veszélyeztetve; ezzel volt kapcsolatos Kodály tiltakozása az olyan elképzelések ellen, hogy „az Akadémia felrobbantása haladás volna”, hiszen, mint rámutatott, „ezzel pótolhatatlan erkölcsi tőke menne veszendőbe”.

A törvényhozási úton 1948 augusztusában létrehozott Magyar Tudományos Tanács azonban valójában nem az Akadémia felszámolásának, hanem megreformálásának, a tudományirányítói szerepre való alkalmassá tételének lett az eszköze. Az Akadémia tagjai jelentős számban vettek maguk is aktívan részt a szélesebb bázisra támaszkodó Tudományos Tanács mélyebben politikus és életközeli munkájában, s az Akadémia mint intézmény is állandó kontaktusban volt, vezetősége révén, a Tudományos Tanáccsal, annak vezetőségével. Így személy szerint maga Kodály is folytatott tárgyalásokat, vitákat, éberrel ügyelve mindig arra, hogy az új típusú tudományszervezés lendülete ne menjen tradicionális értékek rovására. Ugyanakkor nem vonta kétségbe a teendő intézkedések szükséges voltát, hanem józan javaslataival, sőt még ellenvetéseivel is – amelyeknek persze nem mindig örültek – segítette a nem könnyű átalakulást.

Nem utolsósorban Kodály személyes érdeme, hogy alig egy év múltán, 1949 nyarára az akadémikusok nagy része már maga is híve és sürgetője volt az Akadémia tervezett gyökeres megreformálásának. A fejleményekben nem hagyható figyelmen kívül a Szovjetunió Kodály által mindig példaként említett Tudományos Akadémiájának határozott véleménynyilvánítása a tekintetben, hogy partnerének nem tekinthet mást, mint a szintén nagymúltú és jelentőségű Magyar Tudományos Akadémiát, ha ez a Magyar Tudományos Tanács által képviselt szellemben dolgozik, szervezetileg is alkalmassá téve nagy feladatai korszerű ellátására.

1949 novemberében – egy módosított alapszabály alapján – megvalósult ez az átalakulás. A Magyar Tudományos Tanács megszűnt – beépült a Magyar Tudományos Akadémia szervezetébe, kezébe véve irányítását –, s a törvényhozás idevágó újabb aktusa a Magyar Tudományos Akadémiát nyilvánította a Magyar Népköztársaság legfőbb tudományos intézményévé. A természettudományok a kor kívánalmainak megfelelően most már túlsúlyra jutottak a 6 osztályúvá szervezett Akadémián; külön hangsúlyt kapott a modern biológia és agrártudomány, valamint a műszaki tudományok. Ugyanakkor indokolt volt az I. osztály Széptudományi Alosztályának megszüntetése, annak ellenére, hogy írók, költők, művészek tudósokkal való akadémiai együttműködésének kölcsönösen megtermékenyítő voltáról többször is megemlékezett elnöksége éveiben Kodály, ám ő a maga személyében valójában mégis kivételes módon valósította meg, mégpedig egyedülálló tökéletességgel, művész és tudós – nála elválaszthatatlan – egységét.

Az új összetételű Akadémia kialakítását csak a korábbi tagság egy részének tanácskozó taggá minősítése révén lehetett elérni. Ez az intézkedés, amely a politikailag alkalmatlanok, szakmailag kevésbé érdemesek vagy éppen inaktívak rovására kívánt utat nyitni az akadémiai tagságra érdemesebbeknek, alapvetően helyesnek bizonyult, bár néhány tudós esetében indokolt sérelmet okozott az elbírálásuk során szerephez jutott szubjektivitás.

Kodály a lehető legemberségesebben, tiszta kézzel és józan fejjel járt el mindvégig ennek a nagy átalakulásnak előkészítésében. Az Akadémia mérföldkőhöz érkezett el ezzel a gyökeres reformmal, amellyel együtt járt működése anyagi feltételeinek mindeddig

annyira nélkülözött kellő biztosítása is. Nagy veszteség volt viszont, hogy a bizonytalanság és pangás éveiben több kiváló tudós, így maga a másodelnök Szent-Györgyi is, belefáradva a sokáig sikertelen küzdelembe, az ország határain kívül kereste a tudománya műveléséhez szükséges feltételeket. A velük szemben támadt elítélő hangok ellenében Kodály egyrészt arra utalt, hogy milyen feladatai vannak az országnak, hogy a jövőben itthon tudja tartani nagy szellemi értékeit, másrészt, hogy a magyar tudós, ha igazi tudós, a külföldön is a magyar tudomány hírnevét öregbíti, s a magyar nemzetnek szerez megbecsülést; s hogy a világjárókból vagy külföldre letelepedettekből lehetnek még hazajárók, akik mindazt, amit ott látnak, tanulnak, hazahozzák, hogy azzal is – az Akadémiát alapító nagy Széchenyi szellemében – ékesítsék, gazdagítsák, fejlesszék ezt a minden bajában is hőn szeretett „csúnyácska hazát”.

Így búcsúzott Kodály 1949-ben az Akadémia elnöki székétől – de nem az Akadémiától. Hosszadalmas volna felsorolni, hogy mi mindent tett még az Akadémián és az Akadémiáért, hogy betölthesse szerepét a magyar tudományosság s a magyar kultúra szolgálatában. Hálás szívvel köszöntötte és ünnepelte őt az Akadémia – az egész ország népével együtt – hetvenedik, hetvenötödik, nyolcvanadik születésnapján, s mikor 1967-ben, 84 éves korában meghalt, az Akadémiát is ért nagy veszteség gyászával búcsúztatta el.

Születésének e jelenlegi századik esztendejében reá emlékezve az Akadémián, Kodály következő szavai jutnak eszünkbe: „Sohasem tudtam elfogódottság nélkül belépni az épületbe . . . Nagyjaink nyoma mindenütt. Az ő hangjukat itták be, verték vissza a falak. S ha néha az udvaron messziről láttam egy öreg akadémikust, pillanatra megálltam: nem lép-e melléje Arany János titoknok úr, a botos és kalapos.” Időnként nekünk is meg kell állnunk: mert mintha a régi nagy akadémikusok csoportozatából egyszer csak kiválna egy jellegzetes, felejthetetlen alak, s felénk intene – Kodály elnök úr.

UJFALUSSY JÓZSEF

KODÁLY ZOLTÁN, A TUDÓS

Életműből egy ágat kiragadni mindig kockázatos vállalkozás. Azzal a veszéllyel jár, hogy az elkülönített vizsgálat nemcsak a kiragadott egyet nem segít valóságos természet szerint megérteni, hanem magát az egészet is ferde megvilágításba helyezheti. Különösen áll ez olyan sokágú és gazdag életmű esetében, mint Kodály Zoltáné. Erőteljes, tartalmas, egyéni zeneszerzői alkotás és önmagában is kiterjedt, változatos tudományos munkásság egészíti ki, hatja át kölcsönösen egymást, sugárzik át egyben mindkettő nevelő és szervező tevékenységbe. Melyik hát közülük az elsődleges, melyik a meghatározó?

„A tudományos tevékenység Kodály Zoltán sokrétű munkásságának csupán egyik ága. Még vizsgálat céljára is nehezen ragadható ki abból a szerves egységből, amelyet életműve alkot” – írja Eöszte László is Kodály tudósi működésének össze-

foglaló áttekintésében, „Elöljáróban”.¹ E szerves egység jele az is, hogy egymásból is aligha érthetnők meg az egyes ágazatokat, ha nem tekintenők mindegyiket egyetlen közös, nagyívű művelődéspolitikai program részeinek, megvalósítása egymásba illeszkedő, egymást mozgató fogaskerekeinek.

Elég világos lehet ez akár már az életmű eddig publikált alkotásainak, dokumentumainak ismeretében is. Számomra különösen bizonyítja az a kézirat, amelyet Kodály Zoltán hagyatékában, Kodály Zoltánné szívességéből nemrégiben ismerhettem meg. Ahhoz is ő volt szíves hozzájárulni, hogy itt idézetekkel utaljak a dokumentumra.

Kodály diákkori feljegyzéseinek, a „Zenei jegyzetek”-nek 2. füzetén az „1900 szeptember” dátum áll. A füzet 14 oldalas tanulmánnyal kezdődik, a tanulmány végén az „1901. január 1.” dátummal. Tárgya a nemzeti zeneművészet és zenei műveltség megteremtésének szükségessége, lehetősége és módja. Benne az elsőéves bölcsész és zeneakadémiai hallgató szinte egész további életprogramját előre kijelöli. „A nemzeti zene és költészet szoros összefüggésben van. A nemzeti versforma sajátosságai a nemzeti melódiákon is mutatkoznak, a szoros kapcsolatnak következtében, mely egykor összefűzte őket” – állapítja meg az 1. lapon. Részletesen foglalkozik a zenében meglévő „nemzeti elem”-mel (5. l.), és hozzáfűzi, hogy „... a művészi értékű nemzeti zene érthető a külföldi előtt is, habár legelső és természetes otthona a haza” (6. l.). „Ennélfogva a zenében olyan hangok a legkedvesebbek előttünk, melyek hazánk népdalaiból erednek, vagy azokkal kapcsolatosak” – fejti tovább a gondolatot (7. l.). Úgy látja azonban, hogy ennek „nem a nemzeti érzés” az „egyenes lélektani oka”, „hanem... az emlékezet; a képtőke (hangképzetek, dallamképek) speciális volta, különleges irányú bősége”. Kitér az idegen remekművek erős hatására, majd összefoglal, kitűzi a célt, és kijelöli a követendő utat: „A magyar zene megteremtésére olyan ember kell, aki megáldva erős zenei tehetséggel, alkotó erővel, kora gyermekébe és ifjúságában minden idegen hatástól ment legyen, de a nemzeti-nek a lehető legintenzívebben ki legyen téve. Akkor aztán mint gyermekifjú, tele a nemzeti hangulatokkal, ismerje meg a nagy idegen remekműveket, tanuljon meg rajtuk mindent, amit lehet, ismerjen meg mennél többet belőlük; mert most már nem kell féltetni, hogy az idegen példa lebírja a benne levő eredetiséget, ha kezdetben általános emberi ösztön szerint utánozza is őket” (9. l.).

Közbeveti, hogy véleménye szerint „a rokon keleti elemek beolvasztása szintén hasznos lesz” (11. l.). Figyelmeztet, hogy „Ne kívánjuk a zene Petőfijét, Aranyát, mielőtt Kisfaludy, Vörösmarty itt lettek volna” (12. l.). Hivatkozik az északi zeneszerzők példájára, kivált Griegre, aki „... íme... speciális nemzeti színe mellett milyen népszerű, divatos nálunk mindenütt” (14. l.). Különös fontosságot tulajdonít „Csajkovszky és Dvořák” példájának: „Megfigyelni, hogy emelik az ő nemzetök népdalát művészi alkotások alapjává, táplálékává... Ilyen eszközökkel is siettetni kell a dolgot és ha a tehetség késik, legalább útját kell egyengetni” – fejezi be (14. l.).

¹ EÖSZE LÁSZLÓ: Kodály Zoltán, A múlt magyar tudósai. Főszerkesztő: Ortutay Gyula, Budapest 1971. 7–8.

Az elsőéves egyetemi hallgató jövőbe tekintő céltudatosságánál talán csak az a hajthatatlan következetesség lenyűgözőbb, ahogyan élete során a maga elé tűzött cél elérését vállalta és véghezvitte.

Az értékes nemzeti műzene megteremtésének gondolatára ugyanazok az élmények vezették, amelyek a nála másfél évvel idősebb Bartók Bélát. Egyrészt a millenáris lelkesedés közös nemzeti fellángolása, a századfordulón újraéledő hazafias hullám, másrészt az európai műzenében való szükséges jártasság; elengedhetetlen ahhoz, hogy zenei művelődésünk nyomorúságosan felemás, vagy ahogyan 1941-ben újra kifejtette,² három részre szakadtságát átélje.

A népdallal, Vikár Bélára emlékező írása szerint, már a millenniumi kiállításon találkozott. Itt látta a kiállítási falu egyik házában Fehér László balladájának különféle dallamait, Vikár Béla gyűjtéséből. Amikor disszertációja témáján kezdett gondolkodni, „s a magyar népdalok minden megjelent gyűjteményét” már átnézte, felkereste Vikár Bélát 1903 őszén.³ Itt ismerkedett meg a fonográf kezelésével, készült fel a gyűjtésre.

Tudományos útravalóját a budapesti egyetemen, még inkább az Eötvös Collegiumban kapta. Ide vették fel a nagyszombati érseki főgimnázium jelesen érettségizett diákját magyar–német szakos tanárjelöltként.

Számtalanszor elmondották már, hogy művészeti, irodalmi életünkben micsoda nevezetes nemzedékváltás ideje volt a századforduló, Ady Endre korszaka. Beszéltek az ifjú írók és művészek, Kodály nemzedéktársainak vonzalmáról a francia kultúra iránt. Talán kevesebb szó esett és esik arról, hogy tudományos szemléletünkben is új tájékozódást hozott a korszak. Az 1895-ben alapított báró Eötvös József Collegium javarészt kiváló vidéki tehetségek gyűjtőhelye lett. Elsőrendű feladatának jó tanárok képzését tartotta. Éppen ezért válhatott egyúttal tudósnemzedékek, számos iskola-teremtő tudósunk iskolájává. Kodály kollégista társai közül elég a már végzett, tanárrá előlépett Gombocz Zoltánt, a négy évvel idősebb Horváth János és az ugyanannyival fiatalabb Pais Dezső közötti évjáratokat említenünk, köztük Szabó Dezsőt, Szekfű Gyulát, Balázs Bélát.

Tudományelméleti, filozófiai irányválasztásukban még jelen volt idősebb tanáraik, Gyulai, Beöthy, Thewrewk szemléletmódja, vagy jelen lehetett akár a hazai kantianizmusnak a kolozsvári Böhm Károly képviselte változata. De ebben az időben érkeztek meg Magyarországra a francia pozitivizmus követői, élükön Riedl Frigyessel. Taine tanainak ő volt nálunk nagyhatású szálláscsinálója, de megtaláljuk Taine Philosophie de l'art-jának alapos feldolgozását, jegyzeteit Kodály 1901 szeptembertől keltezett egyetemi jegyzetfüzetében is. Taine tiszteletét Szabolcsi Bence egyaránt örökölhette tőle, Benedek Marcelltól vagy Riedl Frigyestől.

Megtette Kodály az első fontos lépést életprogramja megvalósításához már doktori disszertációjában. *A magyar népdal strófaszervezetéről* értekezett, és mint

² Népzene és műzene. Előadás. In Kodály Zoltán: Visszatekintés, I–II. Összegyűjtött írások, beszédek, nyilatkozatok. Sajtó alá rendezte és bibliográfiai jegyzetekkel ellátta Bónis Ferenc. Budapest 1964, Zeneműkiadó Vállalat. – A továbbiakban: Vt. – II. 262.

³ Emlékezés Vikár Bélára. Vt. II. 403. – Eősze László kutatásai szerint az itt említett „fali tábla” csak „az 1900-as párizsi világkiállításra készült el”, tehát Kodály is csak ezután, Vikár Béla Csillag (ma Gönczy Pál) utcai dolgozószobájában láthatta. EŐSZE: i. m. 15.

bírálója, Ponori Thewrewk Emil is megállapította, témáját immár nem a pusztán népdalszöveg, hanem „a dallam és szöveg rythmikai congruentiájának” szemszögéből,⁴ első gyűjtőútjával a háta mögött, a magyar és a nemzetközi irodalom széles körű ismeretével dolgozta fel. Ugyanez a gondolat tér vissza későbbi, irodalomtörténeti vonatkozású dolgozataiban. Utolsó ilyen publikációjában, a Gyulai Ágosttal közös *Arany János népdalgyűjteményét* bemutató akadémiai előadásában is, Arany János „verstani vizsgálódásainak zenei alapvetése”-re és „verselő gyakorlatának zenei alapja”-ra figyelmeztet.⁵

Mostantól, életének és működésének ebben a periódusában, érdeklődése a népdal felé fordult. Dolgozatai gyűjtési eredményekről, a rendezés és publikálás elveiről szólnak. A *Corpus Musicae Popularis*, a nagy magyar népdalgyűjtemény kiadására nyújt be javaslatot Bartók Bélával együtt a Kisfaludy Társaságnak. Ebben már leszögezi, hogy „kizárólagosan zenei, tisztán a dallamok sajátjaiból merített szempontok szerint, szótárszerűen kell rendezni” a dallamokat, s a további összefüggéseket mutatókra kell bízni.⁶ 1917-ben, tíz évvel Bartók nevezetes erdélyi gyűjtése után publikálja alapvető tanulmányát a magyar népzene ötfokúságáról.⁷ *Kelemen Kőmies balladájának* közlésében gondosan követi az egyes versszakok előadási változatait és szól az utólagos, ellenőrző gyűjtések szükségességéről.⁸

Már korai népzenei közléseiben szembetűnik különös fogékonysága a történetiség és a szociális vonatkozások iránt. *Régi karácsonyi énekek* között 1911-ben, a Nyitra megyei Menyhén, a karácsonyi éjféle mise alatt énekelt olyan dallamokra bukant, amilyenekre „táncolni is lehetett volna”. „Ahogy pedig az akkori kántor megereztette hozzá az orgonát: tisztára úgy szólt, mint a duda”. „... templomba került misztériumot sejtettem a dolog mögött” — teszi hozzá a történeti hagyományra éberén érzékeny Kodály. Misztériumot ugyan nem talált, de az egykori kántor három kéziratot kottás füzetét igen.⁹

Erkel és a népzene kapcsolatáról szólva azt kérdezi: „Hogyan jutottak a sumás lányok, kis libapásztorok operazenehez?” A közvetítőt a katonáskodásban látja,¹⁰ de 1960-ban már utal a népszínmű szerepére is: őt a teljes hagyomány érdekelte.¹¹

Amikor Sebestyén Gyula felkérésére „a Kisfaludy Társaság tervezett szalontai kötete számára a már összegyűjtött dalszövegekhez” kereste a dallamokat, 1916-ban, főként az után járt, „amit Arany János ismerhetett”.¹² A gyűjtésből finom zene-szociológiai következtetésekhez jutott. Arany, „a szalontai hajdú” nemesi öntudata nem talált utat az alsóbb népréteg elzárt szellemi életéhez” — állapította meg, és

⁴ORTUTAY GYULA: Ismeretlen bírálat Kodály Zoltánról. In: Irodalomtörténet 1943. I. Idézi EÖSZE: i. m. 21.

⁵Arany János dallamgyűjteménye. Előadás 1952. október 27-én. Vt. II. 284.

⁶Az új egyetemes népdalgyűjtemény tervezete. Vt. II. 50.

⁷Ötfokú hangsor a magyar népzeneben. Vt. II. 65–75.

⁸Vt. II. 76–78.

⁹Vt. II. 60.

¹⁰Vt. II. 92.

¹¹Vt. II. 95.

¹²Nagyszalontai gyűjtés. Vt. II. 103.

kiegészítette egy érdekes párhuzammal: „A ‚Kádár István históriája’ ott már 1830 körül koldusénekké degradálódott, míg Erdélyben öreg székely gazdák énekelték még a század végén”.¹³

A szalontai gyűjtőút idején Kodály már birtokában volt annak az élménynek, amelyhez 1914-es bukovinai gyűjtése juttatta. Itt találkozott az *Árgirus nótájával*, a népi szájhagyományként megőrzött irodalmi és zenei hagyaték becses dokumentumával. Felfedezését 1920-ban, alapvető tanulmányban tette közzé, széles kitekintéssel a régi magyar énekes hagyomány írott emlékeire.¹⁴ A magyar zenetörténeti és népzenei kutatás módszertanára nézve a tanulságokat 1933-ban vonta le, *Néprajz és zenetörténet* című előadásában, a Magyar Néprajzi Társaság közgyűlésén. Számot vetett benne a magyar zenei művelődés sajátos történelmi sorsával, viszonylagos visszamaradottságával, az írásbeliség hiányával. „... zeneemlékeink egész a XIX. század elejéig jobbra olyan lejegyzésekben maradtak ránk, amelyek a hangnak sem magasságát, sem időtartamát, másszóval sem a dallamot, sem a ritmust pontosan meg nem határozzák. Örökre le kellene mondanunk e dallamok ‚megfejtéséről’ és csak találgatásokra volnánk utalva, ha nem segítene az élő hagyomány. – Régi kéziratos dallamaink egy része ugyanis fennmaradt a nép közt, szinte napjainkig. Ha ezek élő hangzásával fülünkben közeledünk a kéziratokhoz, lassan megnyílik titkos értelmük... Természetesen be kell vonnunk az összehasonlításba az e g é s z élő és írott hagyomány anyagát, az egyházit is.”¹⁵

Jól ismert, fontos tanítás ez, de talán mégsem volt felesleges újból idéznünk. Az írott és a szájhagyomány, az irodalom- és a zenetörténet, mi több, az egész művelődéstörténet feltárásának olyan módszerét adta a magyar zenetörténeti kutatás kezébe, amelynek jelentőségére a nemzetközi zenetörténet- és folklór-tudomány csak mostanában, évtizedek múltán kezd ráeszmélni. Ezért van akkora becse zenetörténetészeinknek a világ zenetudományában most, amikor a világ zenetörténetének megírásába kezd az UNESCO egy zenetudományi közössége.

Az utóbb említett dátumok jelzik, hogy a népzenei kutatások korszaka után Kodály Zoltán munkásságában egy általánosabb történeti érdeklődés kora következett. A tájékozódás kiterjedését, fő irányának változását szemléletesen mutatja a korszakok zeneszerzői termése. Az előző korszak op. 1-ének, az *Énekszónak* a szövegei népdalszövegek. A tízes években a *Megkésett melódiák* verseit már a múlt század magyar klasszikus költőitől, Berzsenyitől, Csokonaitól, Kölcseytől vette. Prozódiái megoldásukhoz egyszerre segítette hozzá a népdalok szövegkezelése és – tudva vagy sem – a görög verselés mintája. A korai fogantatású *Nyári estében* és a zeneszerzői életmű más darabjaiban sem nehéz ráismerni Petőfi, Arany tájékozódásának kései zenei utóhangjára.

A *Psalmus Hungaricus* 1923-ban nem született volna meg, ha a filológus Kodály nem ismeri Kecskeméti Vég Mihály Cantio optimáját, illetve a Gönczi György-féle énekeskönyvben, 1592-ben közölt változatát. A Psalmust a húszas évek-

¹³ Nagyszalonta népdalkincse. Vt. 101.

¹⁴ *Árgirus nótája*. Vt. II. 79–90.

¹⁵ Vt. II. 229.

ben egyre olyan kompozíciók követték, amelyek a nemzet zenében megőrzött történelmi emlékezetéhez fordulnak ösztönzésért, szövegért. Így született meg rendre a *Háry János*, a *Székelyfőnök*, a *Magyar Népzene* sorozat 10 füzete, vagy a két táncfantázia, a *Marossszéki és a Galántai táncok*. Szabolcsi Bence 1952-ben szép tanulmányban fejtette ki Kodály Zoltán munkásságának történelemidéző arculatát, azt, „hogy Kodály munkásságának minden időben egyik legfőbb célkitűzése volt: pótolni a magyar fejlődés elmaradt, elveszített, elszalasztott évszázadait”.¹⁶

Ezek az évszázadok, a magyar zenetörténelmi múlt műzenei öröksége éppen akkor hiányzott leginkább Kodálynak és a magyar művelődésnek, amikor megérték az 1900 őszén felvázolt zenei nemzetnevelő program megvalósításának feltételei. Ez határozta meg Kodály következő tevékenységi korszakának karakterét. Ebben az időben, a húszas években zeneszerző osztályából már nemcsak zeneszerzők, hanem zenetörténészek, népzene kutatók, énektanárok, kórusvezetők, szerkesztők, kiadók, szervezők rajzottak ki. Ott ringott az újabb magyar zenetörténész és folklorista nemzedék bölcsője.

A fontos felismerés, hogy a zenei műveltség kiterjesztésének kórusművekre van szüksége, ismét tudományos érdeklődésének kiegészítésére ösztönözte Kodályt. Figyelmét a reneszánsz mesterek kórusgyakorlata, stílusa felé fordította, egyben Knud Jeppesennek a Palestrina-stílust elemző munkáját adta kezébe. A nagy nyelvismeretű Kodály könnyen lett úrrá a dán nyelv nehézségein: Jeppesent akkor még csak eredetiben lehetett olvasni. A német fordítások csak később jutottak el hozzánk. Mi már ezekből tanultunk.

Nemsokára eljött annak is az alkalmá, hogy az elsőéves bölcsész életprogramjának a keleti rokonokra vonatkozó utalása valóra váljék egy tanulmányban a cseremis népzeneéről,¹⁷ s a *Bicinia Hungarica* IV. füzetében.

Az életmű jól tagolt szakasszossága mutatja, hogy Kodály Zoltán történelmi érzékenysége nem csupán a múlt, hanem a jövőt készítő jelenre is pontosan válaszolt. Kész volt tudományos érvekkel segíteni, bírálni, korrigálni zenepolitikánkat akkor is, amikor az az ötvenes években napirendre tűzte múlt századi műzenei hagyományunk, a verbunkos zene életre keltését, bevonását zenei alkotásunk látókörébe. 1951-ben két régi kéziratot publikált,¹⁸ és mindjárt kritikai, didaktikus megjegyzéseit is hozzájuk fűzte: „Sokat beszélünk újabban a ‚verbunkos’-ról, de keveset tudunk róla” – kezdte *Mihálovits Lukács három nótájának* közlését.¹⁹ Arra is jól emlékezünk, hogy akkoriban fejlődő Bartók-kutatásunkat, Bartók-képünk kialakítását hány pótolhatatlan becsú tanulmánnyal, előadással segítette.

Nem szűnt meg a tudományos dokumentáció, az adatok hű közlésének és feldolgozásának fontosságára figyelmeztetni. Tanítványai gyakran idézgetik ismételt mondatát: „Elméletek elavulnak, de a jól közölt adat sohasem”. Könnyen abba a hibába eshetnénk, hogy ebből a tanításból valamilyen megrögzött, száraz adatokhoz láncolt

¹⁶ SZABOLCSI BENCE: Kodály Zoltán „Magyar Századai”. In: Kodály emlékkönyv. Zenetudományi tanulmányok I. Szerkeszti Szabolcsi Bence és Bartha Dénes. Budapest, 1953. 55.

¹⁷ Sajátos dallamszerkezet a cseremis népzeneben. Vt. II. 145–154.

¹⁸ Mihálovits Lukács három magyar nótája. Vt. II. 271–273.

¹⁹ Vt. II. 271.

pozitivistának könyveljük el őt. Nem így volt. Merészen, nagyvonalúan bánt a termékeny hipotézisekkel és nagy jelentőségű általánosításokhoz jutott adatai gondos mérlegeléséből. Hogy milyen adattár állott rendelkezésére, annak megítéléséhez elegendő egy pillantást vetni *Arany János népdalgyűjteménye* dallamkritikai jegyzeteire. Lenyűgöző az olvasottságnak és az emlékezetnek az a mértéke, amellyel az akkor 70 éves tudós a közölt dallamokat beilleszti a kor zene- és irodalomtörténetébe. De még ekkor sem szűnik meg újabb feladatot tűzni a magyar zenetörténeti kutatás elé: „Valahára meg kell kezdeni a magyar biedermeier zenéjének tüzetes vizsgálatát” – buzdít a gyűjteményt ismertető akadémiai előadásában.²⁰

Újra meg újra hitet tett a tudomány és a művészet elválaszthatatlan egysége mellett. Talán a szigorú ítélet szemére vethetné, hogy a művész ízlése, ösztöne, a művelődéspolitikus, a nevelő céltudata néha befolyásolta a tudós „érdek nélküli” objektivitását. Lehet, hogy az egykori bölcsész nyelvészeti tanulmányai vezették, amikor a népdalok lejegyzésében, közlésében azt az egyszeri megszólalásban nem élő, rekonstruált alakot kereste, amelyet a lingvisztikai gyakorlatban csillaggal szoktak jelölni. Vagy még inkább a tökéletesebb, szebb, művészibb eszmei változat kikövetkeztetésének vágya kerestette vele a nem romlott, példaszerű eredeti formákat. Hiszen a népdal közlése nem önmagáért való cél, hanem eszköz volt számára a magyar zenekultúra megalapozásához. Ezért a lejegyzés módjában sem annyira az egyszeri elhangzás előadásai árnyalatainak sokszor áttekinthetetlenül bonyolult írásos rögzítése volt a mértéke. *Kelemen Kómiás balladájának* változataiban megmutatta, hogy ahhoz is mennyire ért. De külön tudta választani a tudományos célra és a nagyobb olvasótábornak szánt közlésmódot. Utóbb egyre inkább a többekkel, nem a kevesekkel gondolt.

Az esztétikai-filozófiai zenemagyarázat iránt kora ifjúsága óta szkeptikus volt. Erről tanúskodik Balázs Béla egy naplójegyzete 1907-ből.²¹ De igazság, szépség és világos értelem neki egyet jelentett. A közlés nemes és fegyelmezett szépségében talált rá az érthetőség, az egyértelműség biztosítékára. A magyar nyelv számára esztétikai és etikai kategória, művészi és történelmi érték volt. Tudott is vele élni művész módjára. Ez tette őt a magyar értekező próza klasszikus mesterévé.

Mindez együtt jelenti számunkra Kodály Zoltánt, a Leonardo-típusú tudós művészt, vagy művész tudóst, századunk magyar művelődéstörténetének legnagyobb hatású muzikus tanítómesterét és művelődéspolitikusát.

²⁰ Arany János dallamgyűjteménye. Vt. II. 283.

²¹ „1907. február 22. Zoltán művészi materializmusa. Dacos mesterségűség. Nincs művészet, nincs esztétika. Vannak képcsinalók és muzsikacsinalók stb. Die Freude am Material és an der Materie. Mennyire az alakjához tartozik ez.” Közli BREUER JÁNOS: Kodály-dokumentumok I. Németország 1910–1944. Budapest 1976, Zeneműkiadó, 45.

KODÁLY ZOLTÁN, AZ AKADÉMIAI NÉPZENEKUTATÁS VEZETŐJE

A század elején kezdődő, tudományos alapokra helyezett magyar népzene kutatás csak mintegy fél évszázad elteltével lett igazán otthonra, amikor a Minisztertanács 1953. augusztus 1-én létrehozta a Magyar Tudományos Akadémia Népzene kutató Csoportját, s annak élére Kodály Zoltánt nevezte ki. Az azelőtt részben a budapesti Néprajzi Múzeumban, részben itt, az Akadémián és nagymértékben magánlakásokon is végzett népzene kutatás ekkor nyert országos központot avval a megbízással és elvárással, hogy az elérhető valamennyi népzenei adatot összegyűjtse, feldolgozza, továbbá vegye kézbe, jobban mondva folytassa a nagy nemzeti érték méltó, korszerű kiadását. Az immár állami feladattá vált zenei hagyományörzés a korábban végzett úttörő és alapvető munka nagyfokú megbecsülését és elismerését jelentette, egyben olyan lehetőségeket kínált, amelyek a központi irányítás és sokoldalú fejlesztés segítségével új távlatokat tártak elénk. A kutatócsoport megalakulása után a szűk értelemben vett népzene kutatáson túl a zenetörténet és a rokon tudományok területére is kiterjedő korábbi tevékenység változatlanul folytatódott, mégis mindannyian tudtuk, hogy 1953-ban új fejezet nyílt a hazai zenetudomány történetében. 1954 decemberében az egyik, közeli szoba falára márványtábla került, s rajta ez áll: „Itt dolgozott Bartók Béla a Magyar Tudományos Akadémia népdalkiadványán 1934–1940”.

Kodály Zoltán, a hagyományokat mélységesen tisztelő, de minden ésszerű újításra kész igazgatónk nagy jelentőséget tulajdonított annak a támogatásnak, amely az ötvenes évek elejétől kezdve mind sűrűbben jelentkezett a modern technika részéről. 1952-ben még ugyanazt az Edison-féle fonográfot használtuk, mint eleink a múlt század végén, és a felvételeket törekeny, nagy zörejjel járó, háromperces viaszhengerek korlátozták. Az első, acéldrótos magnetofon 1953-ban Amerikából került hozzánk. Ezt követően azután már közelebből is beszerezhetjük a munkánkhoz szükséges, lehetőleg kis méretű, de azért jó minőséget biztosító felvevőgépeket. Evvel együtt a gyűjtött anyag szakszerű tárolása és az eredeti felvételekről munka-kópiák készítése vált szükségessé. Legcélszerűbbnek erre a házilag előállított hanglemezek bizonyultak. Kodály többszöri utánjárására az UNESCO-tól hangosfilm-felvevő berendezést is kaptunk, hogy a dallamokkal együtt a mozgásokat, táncokat is megörökíthessük. Mindez természetesen nemcsak a Csoporton belüli munkára, hanem a vidéki gyűjtésekre is nagy kihatással volt. A megnövekedett lehetőségekkel együtt nőtt a feladatok száma és megváltoztak a munkamódszerek. A korábbiaknál sokkal több és összehasonlíthatatlanul jobb minőségű felvételekről számtalan pontos és részletes leírás készült. Azóta – 12 500 lemezoldalon – mintegy 3500 óra időtartamú népzene gyűlt össze a hangzó archívumunkban. Az elmúlt harminc évben felvett, átjátszott és nagyrészt leírt énekelt vagy hangszeres dallamváltozatok száma ma már megközelíti a százazret.

Miután 1951-ben megjelent a *Corpus Musicae Popularis Hungaricae*, a Magyar Népzene Tára I. kötete, a kezdetben csak néhány főből álló Csoport egymás után, szinte bámulatos gyorsasággal rendezte sajtó alá a sorozat következő tagjait, melyek közül a IV. és a már bilingvis V. kötet nemzetközi Pitré-díjat kapott.

Ezekhez a munkákhoz – mint a szerkesztés során kiderült – számos helyszíni, kiegészítő gyűjtést kellett még elvégezni. Fokozatosan megváltoztak a falusi feladatok. Attól kezdve már nem mindenre kiterjedően, hanem inkább csak egy-egy meghatározott cél érdekében folyt a gyűjtés, a mutatkozó hiányok pótlására kellett törekedni. Ezek az ún. célgyűjtések esetenként nem várt, meglepő eredménnyel jártak. Legyen szabad csak egy példát említeni. A szakemberek előtt ismeretes, de bárki elképzelheti, hogy a rögtönzött halottsiratók megörökítése talán a legnehezebb, a legkegyetlenebb munka, ami egy népzenekutatóra hárulhat, s nem is lehet csodálkozni azon, hogy a kezdettől 1918-ig összesen csak 37 siratót sikerült megörökíteni. 1919 és 1951 között további 48-at, de 1952 és 1963 között, amikor a készülő kötet érdekében mindannyian ennek a már szinte kihaltnak vélt műfajnak a nyomait kerestük, 503 új sirató felvételével nőtt az anyag. Kodály erről így írt: „... a sikert nagyrészt a magnetofonnak tulajdoníthatjuk, de nemcsak annak. Népünk is változott fél évszázad alatt. Nem félénk, nem gyanakszik, tudatára ébredt a maga és hagyománya értékeinek, megértéssel nézi és segíti a hagyománya megmentésére törekvő munkát.” A sors úgy hozta, hogy ez, az 1966-ban megjelent siratókötet volt az utolsó az ő életében.

Az egyes alkalmakhoz fűződő magyar népdalok kiadásával kapcsolatos feladatok természetéből adódott, hogy azokban az években egyre inkább a közösségi munka, a részfeladatok összeillesztése lett uralkodó. A gyorsan szaporodó új gyűjtések meghallgatása, a legtipikusabb és legszebb példák kiválogatása, a valamennyiünket érintő közös ügyek megbeszélése, a tanulságos munkabeszámolók az ún. plénumok hosszú sorát hozták létre. Erről Kodály által is hitelesített jegyzőkönyvek tanúskodnak.

A Magyar Népzene Tára sorozatban kiadásra váró, alkalmakhoz nem kötött dallam-típusok zenei rendjének végleges kialakítása, a Bartók és Kodály által már 1913-ban elindított és attól kezdve több évtizeden át tartó kísérletezések után is nagy terhet rótt a Csoporra. A magyar népzene és műzene, hol összetalálkozó, hol szétváló útjainak bejárása már régóta leginkább a tudós-tanítvány, Szabolcsi Bence vállára nehezedett. A dallamok rendszerezésének rendkívül bonyolult munkájában egy másik kiváló tanítvány, Járdányi Pál járt az élen, aki Kodály aktív közreműködésével a dallamokat a bennük rejlő mozgások alapján, a korábbi elrendezések figyelembevételével, de lényegében mégis új módon kívánta csoportosítani. 1966-ban bekövetkezett korai halála azonban megakadályozta a nagy jelentőségű munka befejezését. Tevékenysége azért elindított egy olyan, ma is érvényben levő folyamatot, amely az egyes dallamok szótárszerű rendszerezése helyett a dallamtípusok rendjét helyezi előtérbe, és így jobban rávilágít a lényeges zenei jegyek között mutatkozó azonos, hasonló vagy eltérő vonásokra.

A Magyar Népzene Tára kötetek kibocsátása révén – de ettől függetlenül is – egyre erősödött népzeneadatásunk nemzetközi kapcsolata. Kodály Zoltán a világ népzene-szakértőit tömörítő International Folk Music Council elnöke volt, s az ő vezetésével megtartott budapesti kongresszus új fejezetet nyitott az akkor még évenként megrendezésre kerülő találkozók sorában. A korábbi gyakorlattól eltérően, kezdeményezésére csak meghívott előadók és meghatározott tárgykörben tarthattak előadást, s ez jelentősen emelte a színvonalat. A személyes ismeretségeken túl hivatalosan szervezett államközi egyezmények is létrejöttek, amelyek mindenekelőtt a szomszéd és rokon népi zenei kapcsolatainkat voltak hivatva szolgálni. De távoli országok és földrészek kutatóival is sikerült jó összeköttetéseket teremteni, akár egyes személyek, akár a kiadványok cseréje révén.

Szeretném külön is kiemelni azt a nagy segítséget és gondoskodást, amelyet Kodály Zoltán személyesen nyújtott a Szovjetunióban élő finnugor rokon népek és a déli török nyelvű szomszédai körében végzendő helyszíni kutatások megszervezéséhez. Ennek fontossága már a század elején is felmerült, a megvalósítás mégis ötven évet váratott magára.

Ma, e szűkre szabott keretek között is időszerű szólni a jó gazda gondosságáról, amely valóban átjárta Kodály Zoltán napi tevékenységét. Szólni kell arról a páratlan felelősségérzetről, amely minden munkájában megmutatkozott. Állandóan foglalkoztatta a nagy mű folyamatosságának biztosítása, az utánpótlás kérdése, s nem szűnt meg figyelmeztetni a ránk váró feladatokra, nehézségekre. Hetvenéves kora után hányszor elmondta, úgy dolgozzunk, mintha ő már nem lenne velünk. És ekkor még öt évig tartó rendszeres tanítást is vállalt a Zeneakadémia Zenetudományi Tanszakán, ahol 1956-ban négyen végeztünk nála. Sőt, ezt követően három évig az aspiránsvezetés gondjait is elfogadta. Ha Pesten volt, hetenként rendszeresen, többször is bejárt a Csoportba, ahol egész délelőttöket töltött. Számára nem volt kis vagy nagy ügy. Egyforma figyelemmel kísérte a dallamok rendszerezésének tudományos, a költségvetésnek gazdasági vagy a lemezzavagnak a technikai munkálatait. Mindig is csodáltuk jártasságát, amely a hazai és külföldi napi eseményekre vagy a ránk vonatkozó rendeletekhez egyaránt kiterjedt. Néhány forintos kifizetést is szóvá tett, ha azt feleslegesnek látta, de a saját pénzből minden év végén valamennyiünknek és a gyermekeinknek külön is ajándékot adott. Miként magától, ugyanúgy a körülötte levőktől is következetes, kitartó munkát, becsületes helytállást kívánt, s ha úgy adódott, akár évek múltán is számon kérte egy-egy feladat végrehajtását. Sokan túlságosan szigorúnak tartották. Pedig a *vir justus* példamutató emberségéhez tartozott, és a hibátlanul végzett munka iránti tiszteletét fejezte ki az a magatartás, amely csak a legjobbat vette természetesnek, s azt is többnyire szótlánul hagyta. Ritkán dicsért, de a serkentésre, bírálatra, javításra soha nem volt fáradt.

Száz éve született, s immár több mint 15 éve nem látjuk magunk között. Hiányát azóta is szüntelenül érezzük, de gondolataiból, magatartásából ma is állandóan meríthetünk. Igyekeznünk kell méltó maradni Hozzá.

EMLEKÜLÉS JUHANA VILHELM SNELLMAN
SZÜLETÉSÉNEK 175. ÉVFORDULÓJÁRA

1981. november 30.

LAKÓ GYÖRGY

JUHANA VILHELM SNELLMAN
A FINN NÉP NEMZETTÉ VÁLÁSÁÉRT

Ünnepeltünk; Juhana Vilhelm Snellman 175 évvel ezelőtt, 1806-ban, tehát akkor látta meg a napvilágot, amikor Finnország még a svéd birodalom keleti tartománya volt, ám már hároméves korától, 1809-től kezdve egy másik Finnországban ébredt öntudatra. Svédország ugyanis az 1809-ben kötött haminai békében lemondott Finnország birtoklásáról a cári Oroszország javára. Mielőtt Snellman működésének méltatásához fognék, szükségesnek látom, hogy megvilágítsam: mit jelentett ez a változás a finn nép életében.

Finnország az ún. keresztes hadjáratok következményeképp kb. 600 évig a svéd birodalom része volt. Hivatalosan a finn népet ugyanolyan jogok illették meg, mint a svéd népet, valójában azonban a hatalom a svédek kezében volt, s az uralkodó nép természetesen messzemenően érvényesítette a finn néppel szemben sajátos szempontjait. Ez együtt járt egyebek közt azzal, hogy Finnországban a svéd nyelv sokkal nagyobb szerepet játszott, mint ez a finnországi svéd kisebbség számarányából ítélve várható volt. A svéd volt az egyetlen hivatalos nyelv, s a törvényeket csak svédül hirdették ki. A hatóságok, a bíróságok és az iskolák nyelve is a svéd volt. Minthogy a finnek túlnyomó része még csak nem is értette a svéd nyelvet, könnyen elképzelhetjük, hogy a jelzett helyzet mennyi hátránnyal járt a finn népre. Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy az idő alatt, amíg Finnország Svédországhoz tartozott, a svéd birodalom szinte állandó harcban állt Oroszországgal. A háborúskodás azonban kizárólag finn földön folyt, a finn föld értékeinek pusztulásával járt együtt, a finn nép elszegényedését vonta maga után, sőt jelentős volt az a vérveszteség is, amelyet a finnek a svéd–orosz háborúk következtében elszenvedtek.

Annak folyományaképpen, hogy 1809-ben Finnország a cári Oroszország tartozéka lett, Finnország államjogi helyzete lényegesen megváltozott. Az ország saját alkotmányt kapott, melynek értelmében a mindenkori orosz cárok – „nagyfejedelem” címmel – egyszersmind Finnország uralkodói is lettek. Ám az államjogi helyzet megváltozása nem vonta mindjárt maga után a finn nyelv és műveltség, irodalom és tudomány helyzetének megváltozását. A század első felében továbbra sem volt még szervezett, kötelező népiskolai oktatás. Az elemi oktatás főleg a szülők és a gyámok kötelessége volt. Ha itt-ott hiányokat lehetett észlelni, pótlásukról az egyházi gyülekezetnek kellett gondoskodnia.

A magasabb műveltség nyelve kizárólag a svéd volt. A turkui (1827-től helsinki) egyetemen a finn nyelvnek a század első felében még nem volt professzora; a finn nyelvet csak egy lektor tanította. Nem csoda hát, hogy a szó szorosabb értelmében a század első évtizedeiben még nem volt finn nemzeti irodalom sem. A finn irodalom olyan ismert nagyjai, mint J. L. Runeberg és Sakari Topelius, még svéd nyelven írtak. Fő vonásaiban megrajzolva ilyen volt a művelődési, irodalmi és tudományos élet egészen a XIX. század

közepéig. Erről a szintről kellett felemelnie a finn népet annak, aki a finneket önmaguk kilétéről tudatos nemzeté akarta fejleszteni. Erre a feladatra vállalkozott az a finn, aki emlékének mai ünnepi ülésünket szenteljük, azaz Juhana Vilhelm Snellman.

Snellman a finn nemzeti dal szerzőjével, Johan Ludvig Runeberggel meg a nagynevű nyelvészsel, Mathias Aleksanteri Castrénnal egy esztendőben, 1822-ben került a turkui egyetemre, s itt filozófiával meg egyéb tudományokkal foglalkozott. 1839-től tanulmányutakat tett számos európai országba, így Svédországba, Dániába, Németországba, Svájcba és Ausztriába. Mondanom sem kell, hogy ezen utazásai nagymértékben ráirányították figyelmét a népek szabadságmozgalmaira, a kis népeknek jogaikért való harcára meg a nemzetiségi kérdésre. Érthető tehát, hogy egyre többet foglalkoztatta a finn nép helyzete is. 1840-ben levelet írt Svédországból a neves finn pedagógusnak, Fredrik Cygneusnak, s választa benne elgondolását jövő életfeladatáról. Finnország egyidejű viszonyairól rendkívül kedvezőtlen képet fest: hazájában nincs hazafias érzés, nincs szellemi élet. Az egyetlen eszköz, amellyel a finn népet szellemi életre lehetne kelteni, s egyben önálló népként megmenteni a pusztulástól, a nemzeti érzés felkeltése lehet, ez pedig csak úgy történhetik meg, ha a finn nyelvet teszik meg a finnországi művelődés nyelvévé. Ám Snellman nemcsak meghirdette e gondolatot, hanem életét is e célnak szentelte. 1842-ben hazatért külföldi útjáról, s hozzáfogott elgondolásai megvalósításához. 1843-ban a tisztán finn lakosságú Kuopio városába költözött, s egy középiskola igazgatójaként hirdette eszméit. 1844-től már két, hetenként megjelenő folyóiratot szerkesztett. Az egyik, a „Maamiehen Ystävä” (A földművelő barátja), finn nyelvű volt; célja az volt, hogy felébressze a finn földművelők körében az olvasási kedvet.

A másik, a „Saima”, svéd nyelvű volt, s néha irodalmi melléklettel együtt jelent meg. Snellman voltaképp a Saimával kezdte meg a nemzeti szellemű művelődés megeremelését célzó tevékenységét. Rámutatott, hogy rendkívül gyenge Finnországban az irodalom és általában a szellemi élet iránti érdeklődés. Maró iróniával bírálta a finnországi sajtót, mert tevékenysége nem szolgálta a közéleti haladást: meglegedett közhelyek ismétlésével, s nem mutatott rá a finn élet hiányosságaira, hibáira meg ferdeségeire; bírálat helyett csak önelégültséget keltett, s olyan színben tüntette fel a finnországi viszonyokat, mintha minden a legnagyobb rendben lenne, s mindenkinek csak meglegedésre lenne oka. Ezzel szemben Snellman egészen másképp látta hazája és népe helyzetét. Hangsúlyozta, hogy a finneknek van hazájuk, saját kormányuk, hazájukban olyan nép lakik, amelynek saját nyelve van, s amelynek meg kellene őrizni, sőt fejleszteni sajátosságait. E cél megvalósítása során értéke van minden erőfeszítésnek, mindenki megtalálhatja a képességeinek megfelelő feladatot, ha szereti azt a népet, amelynek körében él, s amelynek érdeméből a műveltség elemeire szert tud tenni, majd pedig annak birtokában élvezi az élet előnyeit. Tegyük meg a nép nyelvét a művelődés nyelvévé, s ezáltal felszabadítjuk a szunnyadó szellemi erőket — hangoztatta Snellman. Ha ezt a célt elérjük, külső erők már nem pusztíthatnak el bennünket, vonta le egyben a nagy horderejű következtetést. Természetes, hogy ez a tanítás hatott az ifjúságra, s tettekre indította. Haza és nép olyan szent szavak lettek, melyek hallatára az ifjúság már háta mögé, hanem előre nézett, s úgy találta: a hazáért és a népért érdemes élni, dolgozni, vagy — szükség esetén — akár meghalni. Snellman programjának hallatára az ifjúság megtalálta jövő tevékenységének értelmét és célját. A Saima programját már egy-két hónap múlva többen lelkesen üdvözölték a napilapokban, s alakuló gyűlés nélkül is megalakult az ún. fennománok pártja. Ennek

számára Snellman gondoskodott újabb és újabb célkitűzésekről. Amellett, hogy hangoztatta a finn nyelvű nemzeti irodalom megteremtésének nélkülözhetetlen voltát, felhívta a figyelmet az iskolai oktatás megjavításának szükségességére, a nők műveltségi szintjének emelésére, az ipar, a földművelés és az erdőgazdálkodás színvonalának növelésére, úgyszintén a szegénygondozás javítására. Snellman e gondolatainak és Saima-beli cikkeinek hatására Finnország korábban elképzelhetetlen, élénk gondolatcserének s egyben persze vélemények ütközésének a színtere lett. Snellmannak a sajátosan nemzeti feladatokról írt cikkei széles körben lángoló lelkesedést keltettek, és még a svéd nyelv és műveltség varázsától elvakított idősebb értelmiség egyik-másik tagját is megnyerték annak a munkának, melynek célja a snellmani eszmék megvalósítása volt. Az a folyóirat ugyan, amellyel Snellman ezt a munkát megkezdte, nem élhetett sokáig: az ország kormányzójának parancsára a Saimát a szenatus 1847 elejétől megszüntette. Snellmannak ekkor lehetősége nyílt arra, hogy mint a filozófia tanára a lundi svéd egyetemen keresse boldogulásának útját, s a politika helyett ismét a filozófia terén igyekezzék sikereket elérni. Végül győzött azonban lelkében az a felismerés, hogy a finn nemzeti műveltség és irodalom megteremtése érdekében kifejtett munkáját nem hagyhatja abba, s hogy életét — akár nehéz viszonyok között is — továbbra is hazája szolgálatába kell állítania. Erre Elias Lönnrot érdeméből hamarosan kínálkozott is új lehetőség. Lönnrot ugyanis még ugyancsak 1847-ben engedélyt kapott arra, hogy „Litteraturblad för allmän medborgerlig bildning” (Irodalmi lap a polgári közműveltség szolgálatában) címen egy, havonta kétszer megjelenő, svéd nyelvű irodalmi folyóiratot adjon ki Kuopióban. Ennek Snellman lett voltaképpeni szerkesztője. Noha ez a folyóirat nagyobb mértékben volt irodalmi, mint elődje, Snellman ebben is hallatta szavát a közérdekű kérdések fejtegetése során.

Ám a finn nyelv ügyében gyors fordulat nem következett be, sőt a helyzet hamarosan lényegesen romlott. I. Miklós cár uralkodása idején (1825–55) ugyanis a finn nyelvnek nyomtatásban való használatát általánosságban megtiltotta egy 1850-ben kiadott rendelet, s a továbbiakban csupán a vallásos irodalomban meg a gazdasági kérdéseket tárgyaló sajtótermékekben engedélyezte. Kedvező változás e téren csak Oroszországnak a krími háborúban elszenvedett veresége után, 1856-ot követően következett be II. Sándor cár uralkodása alatt (1855–81), mégpedig gazdasági, ipari és közművelődési téren egyaránt. Helsinki és Hämeenlinna közt megépítették az első vasútvonalat, megszervezték a népoktatást, a tisztára finn lakosságú Jyväskyläben 1858-ban megkezdte működését az első finn nyelvű liceum. Maga Snellman is csak II. Sándor cár trónra lépése után, 1856-ban tudott kiharcolni magának érdeklődési körének megfelelő állást. Ez évben kinevezték ugyanis a helsinki egyetemre az „erkölcsstan és a tudományok rendszere” nevű tudományterület, azaz a filozófia professzorává. Ettől kezdve folytatta közben félbehagyott írói tevékenységét az említett Litteraturbladban. Ismét országos fontosságú gazdasági és művelődési kérdéseket vett tollára. Nagy vihart aratott azzal a cikksorozattal, amelyben a svéd sajtóval szállt szembe. A svéd lapok ugyanis az elnyomatás és a szolgaság fészkeként mutatták be közönségüknek Finnországot — olyan országgént, amelyet csak a svéd uralom helyreállítása menthet meg a pusztulástól. A finn művelődési törekvéseket olyan megmozdulásként jellemezték, amely mögött az oroszok állnak, s amelynek célja a finneknek a svédektől való elidegenítése. Ezt az irányzatot szolgálta tollával néhány Finnországból Svédországba költözött finn értelmiségi is. Snellman felvette velük a harcot. Kifejtette: lealázó a finn népre az az eljárás, hogy némelyek szájalomra akarják hangolni

a külföldet a finn nép iránt, ahelyett, hogy erejüket megfeszítve a haza földjén tevékenykednének a finn nép jobb jövőjéért. E bírálatra az ellentábor tagjai azzal vádolták meg Snellmant, hogy cikkeivel csak az orosz kormány kegyeire vadászik. Ez a vádaskodás nem is maradt hatás nélkül: sok finn értelmiségit elidegenített Snellmantól, Snellmant magát pedig elkésértette hátralevő éveire. Ámde a nagy hazafi nem mondott le hazája további szolgálatáról, sőt tekintélye a hivatalos körökben is megnőtt, úgyhogy 1863-ban meghívták a szenátus tagjának és az állami pénzügyi hivatal vezetőjének. Ennek folytán le kellett mondania a Litteraturblad szerkesztéséről, viszont lehetősége nyílt immár arra, hogy beleszóljon fontos kormányzati ügyek intézésébe. 1863-ban javaslatot terjesztett elő a finn nyelv jogairól; ennek lényeges pontjait ugyanezen évben tett finnországi útja alkalmával leirat alakjában II. Sándor cár szentesítette. Eszerint a svéd nyelv továbbra is Finnország hivatalos nyelve marad, de a finn nyelv mindenben, ami az ország finn lakosságát illeti, vele egyenrangú lett. E rendelkezés részben rögtön érvénybe lépett: a hivataloknak ettől kezdve el kellett fogadniuk finn nyelvű ügyiratokat, legkésőbb azonban 1883-ig gondoskodni kellett arról, hogy kiadványaikban a hivatalok is a finn nyelvet használják. Egyben azok a hivatalnokok, akik tudtak finnül, felhatalmazást kaptak arra, hogy ügyfeleik kívánságára már korábban is finn nyelvű jegyzőkönyveket írjanak és ilyen ügyiratokat állítsanak ki. Ami az országgyűlést illeti, az a négy rend képviselőiből álló bizottság (az ún. „januári bizottság”), amelyet a cár rendelkezésére abból a célból hívtak életre, hogy húszéves szünet után előkészítse az 1863-ban összehívandó országgyűlést, finn nyelvű tagjainak javaslatára már 1862-ben úgy döntött, hogy a finn nyelvet ténykedésének minden területén a svéd nyelvvel egyenrangú nyelvként használja. A bizottság tárgyalásairól készült összefoglalásokat mind svédül, mind pedig finnül kinyomtatták.

Persze a finn nyelv hivatali használatára vonatkozó valamennyi rendelkezés írott malaszt lett volna, ha nagyjából egyidejűleg nem lett volna változás a finn nyelv használatára terén az egyetemen is. Hiszen a hivatalnokok többsége nem tudott finnül, s ha egy hányada megértette is a finn nyelvet, ennek írásbeli használatában nem volt gyakorlata. Az 1865-ben kiadott nyelvtörvény az egyetemre vonatkozólag is tartalmazott rendelkezéseket. A jogi karnak alkalmaznia kellett egy rendkívüli tanárt avégett, hogy az szóbeli és írásbeli gyakorlatok által hallgatóiban a finn nyelv szóbeli és írásbeli használatában kellő jártasságot fejlesszen ki. Azoknak a hallgatóknak pedig, akik a bírói vagy a pénzügyi szakra jelentkeztek, fel kellett mutatniuk tanáruk igazolását arról, hogy jogi kérdésekben nemcsak élőszóban, hanem írásban is ki tudják magukat fejezni helyesen finn nyelven. Végül az egyetemi hallgatóknak tanulmányaik megkezdése előtt bizonyítványt kellett szerezniük arról, hogy finn tudásuk elegendő a szakjukkal kapcsolatos finn nyelvű előadások megértéséhez. Ezzel kapcsolatban meg kell említenünk, hogy az egyetemen a korábbi lektorátus helyett már 1851-ben katedrát kapott a finn nyelv. A katedra első birtokosa M. A. Castrén (1851-től 1852-ig), második birtokosa E. Lönnrot volt (1853-tól 1862-ig). Őket 1863-ban August Ahlqvist követte.

Azok az eredmények, amelyeket Snellman a finn nyelv jogaiért vívott harcban elért, korántsem arattak általános tetszést sem az ország határain kívül, sem azokon belül. Az 1800-as évek közepe táján Svédország, Norvégia és Dánia értelmiségi köreiben mély gyökeret vert az ún. skandinávizmus, azaz az a romantikától ihletett és táplált eszme, hogy a skandináv országokat mind művelődési, mind pedig államjogi szempontból közelíteni kell egymáshoz. Egyidejűleg e mozgalom svéd hívei körében megint felmerült az a

gondolat, hogy Finnországot vissza kell csatolni Svédországhoz. Ezek a tervek néhány Finnországból Stockholmba költözött író közvetítésével Finnországban is ismertekké váltak, sőt valamennyire megnyerték az ország értelmiségének tetszését is. Snellman szembeállt ezzel a mozgalommal, s azt hirdette, hogy a finneknek ragaszkodniuk kell az 1809-es alkotmányban nekik megadott önkormányzathoz, mert az több lehetőséget ad nekik nemzeti művelődésük kifejlesztésére, mint amennyit a svéd uralom idején Finnország tartományi minősége biztosított. De a finnországi értelmiség egy része attól tartott, hogy a finn nyelv túlságos előtérbe tolása meg fogja bénítani az egész művelődési életet. Ezen értelmiségiek jó szövetségesekre találtak a Nyugat-Európában keletkezett fajelmélet híveiben, akik között szép számmal voltak svédek is. Ez a fajelmélet persze már ekkor is hirdette a fajok különböző értékét. Erre támaszkodva a tan svéd hívei azt a nézetet terjesztették, hogy Finnországban két, egymástól mind nyelvi, mind pedig faji szempontból lényegileg különböző nép lakik: a svédek és a finnek; az előbbieket az ún. kultúrát teremtő népek körébe tartoznak, az utóbbiak azonban legfeljebb a kultúrát befogadó népek sorába. E nézet szerint a finnországi, svédül beszélő értelmiségnek egyenesen kötelessége volt megőrizni nyelvét és általában a svéd nyelv hatalmi helyzetét, hogy ilyenformán az állam vezetése és az ügyintézés „arra hivatott kezekben” maradjon. Nem támogatták Snellman törekvéseit az 1860-as években szervezkedni kezdő liberális párt tagjai sem. Véleményük szerint a nyelv nem egyéb, mint az emberek közti gondolatváltás eszköze, azaz másodrendű dolog. A fő feladat a liberálisok szerint az ország önkormányzatának megszilárdítása, a társadalmi, gazdasági, egyházi és művelődési viszonyoknak a szabadelvűség eszméinek megfelelő irányban való fejlesztése. A liberálisok meggyőződése az volt, hogy Finnországban a legeszményibb állapot a teljes kétnyelvűség lett volna, s ők úgy vélekedtek, hogy a közös történelmi múlt, a törvények és az állami intézmények lényegbeli azonossága fontosabb a nemzet szempontjából, mint a nyelv. De a Snellmantól megindított fejlődést már nem lehetett megállítani. Tekintélye ekkorra már oly mértékben megnőtt, hogy részt vett azon trónbeszéd előkészítésében, amellyel II. Sándor cár 1863-ban üdvözölte az országgyűlés rendjeit. Oroszlánrésze volt Snellmannak abban is, hogy az ország 1865-től kezdve új pénzalapra tért át: a törvényes fizetőeszköz az ezüstpénz lett, és így az orosz papírpénz értékének változása a továbbiakban már nem érintette Finnországot.

1866-ban Snellman nemesi rangot kapott, de 1868-ban ellentétbe került Finnország akkori kormányzójával, s ennek következtében szenátori hivataláról lemondásra kényszerítették. Ám a lovagi rend tagjaként részt vett az 1867-es, 1872-es és az 1877-es országgyűlés tanácskozásain, s ezek során állást foglalt a kötelező katonai szolgálat bevezetése mellett. Ez természetesen szoros összhangban történt azon cári előterjesztéssel, melynek értelmében Finnország a kötelező katonai szolgálat alapján nemzeti hadsereget szervezhetett. Így a finneknek nem kellett tartaniuk attól, hogy a cári orosz hadseregben kell szolgálatot teljesíteniük.

1870-től 1874-ig Snellman a finn irodalmi és tudományos élet szempontjából rendkívül fontos tisztet töltött be: elnöke volt a Finn Irodalmi Társaságnak. Ebben a minőségében – együtt Lönnrottal – nagy jelentőségű programot terjesztett a Társaság elé. Ennek lényege az volt, hogy a finn nyelvű irodalom alapjának megteremtéséhez le kell fordítani finnre a világirodalom klasszikusait. E kezdeményezésnek komoly eredménye lett: 1879-től kezdve sorra jelentek meg Shakespeare drámái Paavo Cajander fordításában, s

egyidejűleg magyar szépirodalmi művek fordításai is napvilágot láttak. Snellman elnöksége idején született meg a Társaság egy magyar vonatkozású állásfoglalása is: az 1872. március 16-i jegyzőkönyv tanúsága szerint a Társaság fontosnak minősíti a finn nyelv kutatását az összehasonlító nyelvtudomány szempontjai szerint is. 25–30 évvel ezelőtt még felesleges lett volna, ma már nagyon szükséges, hogy hangsúlyozzuk ennek az állásfoglalásnak a fontosságát a finn–magyar kapcsolatok alakulása szempontjából, mert a köztudatból ennek a ténynek a jelentősége nálunk szinte már teljesen elenyészett. Aligha tévedünk, ha az Irodalmi Társaság állásfoglalása mögött Snellman véleményének a kifejezését keressük. Snellman ugyanis már 1848-ban, még kuopioi tartózkodása idején kifejtette, hogy a korabeli nyelvtudomány már egészen más, mint a régi: nem nyelvtani szabályok megfogalmazásából és hangoztatásából áll, hanem *összehasonlító* jellegű, s úgy vélekedik, hogy az anyanyelvi oktatást kapcsolatba kellene hozni az összehasonlító nyelvtudomány eredményeivel. A rokon nyelvekre való utalás révén az anyanyelv oktatását magasabb fokon egyesíteni lehetne a nép őstörténetére vonatkozó következtetésekkel. Az anyanyelv oktatása ily módon nem a formális gondolkodás fejlesztésének eszköze lenne, hanem az anyanyelv fejlődésében megfigyelésekre, gondolkodásra ösztönözne, s egyszersmind az általános műveltség színvonalának emelését is szolgálná. Mindezek olyan gondolatok voltak, amelyek Finnországban is, nálunk is csak néhány évtizeddel később jutottak közelebb a megvalósuláshoz.

Visszatérve Snellman politikai tevékenységének vázolásához, meg kell említenünk, hogy a finn jövendő ezen fáradhatatlan munkása még élete utolsó évében is éles tollharcba bocsátkozott ellenfeleivel. Amikor a liberális párt 1880-ban közzétette programját, Snellman szembefordult vele, mert e párt a nyelvi kérdés megvitatását és rendezését kevésbé fontos kérdésként mellőzni kívánta, s a figyelmet lényegtelenebb kérdésekre akarta terelni. Snellman további éberségére és harcos kiállására annál inkább szükség volt, mert az 1865-ben kelt cári rendelkezés megvalósítása nem vezetett olyan gyors eredményekre, amint várni lehetett volna. A szenátus ugyanis, amelynek feladata lett volna a finn nyelv használatára vonatkozó rendelkezés valóra váltása, közömbös maradt a rendelkezés megvalósulása iránt. Éppoly kevésbé segítettek elő a hivatali ügykezelés finn nyelvűvé válását a svéd tisztviselők. Így érthető, hogy Snellmannak még élete végén is harcolnia kellett a finn nyelv jogaiért és a finn nyelvű hivatalos ügyintézés bevezetéséért.

Kétségtelen, hogy Snellman egész életén át a finn nemzet életre hívásáért, a finn nemzeti állam, műveltség és irodalom megteremtéséért, a finn nyelv jogaiért küzdött. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Snellmannál a nemzeti gondolat, a nemzeti érzés nem jelentett valamilyen szűk körbe való bezárkózást, nem jelentett elkülönülést más népektől, vagy pláne gyűlölködést más nemzetekkel szemben. Ugyanakkor, amikor Snellman a nemzeti érzés fontosságát hirdette, nem tévesztette szem elől azt, hogy a nemzeti létforma nem öncél, hanem csak egyik formája az *emberiség* különféle egységei létének, nem hagyta tehát figyelmen kívül, hogy létezik egy, a nemzetnél nagyobb egység is, s ez az emberiség. Snellman ugyanis így határozza meg a nemzeti érzést: „Kansallistunto ei ole vain pelkkä tyhjää sana, vaan tuohon sanaan sisältyy jonkin kansan kyky ja tahto tehdä jotakin pysyvää ja suuriarvoista ihmiskunnan hyväksi” (a nemzeti érzés nem pusztán üres szó, hanem benne foglaltatik valamely nép képessége és akarata valami maradandót és nagyértékűt tenni az emberiség javára).

Snellman száz esztendővel ezelőtt, 1881-ben halt meg. Élete hét és fél évtizede alatt Finnország és a finn nép felemelkedésének, a finn művelődés fejlődésének számos, eddig még nem említett jelét is láthatta. 1863-ban Jyväskyläben finn nyelvű tanítóképző intézet létesült. A Finn Irodalmi Társaságból a finn nyelvű művelődés igényének megerősödését követően újabb egyesületek ágaztak ki. 1870-ben alapították meg a régészeti egyesületet (Suomen Muinaismuistoyhdistys), a történelmi társaságot (Suomen Historiallinen Seura), 1874-ben a népművelési társaságot (Kansanvalistusseura), a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak megfelelő intézmény (Kotikielen Seura) pedig 1876-ban létesült. 1872-ben megkezdte működését a finn nyelvű színház. Megindult több finn nyelvű napilap és folyóirat szerkesztése is. Társadalmi szempontból változást jelentett, hogy immár számos finn család nem szégyellte anyanyelvét használni, s a finn nyelv az értelmiség társalgási nyelveként is teret hódított. Mindez végső soron jelentékeny részben Snellman kezdeményezésének, rendíthetetlenségének, jövőbe látó képességének tulajdonítható, de nem feledhetjük, hogy része volt ebben kortársainak: J. L. Runeberg költőnek és Elias Lönnrotnak, a Kalevala megalkotójának is. A finn nép tudja ezt, s ezért híven őrzi mindhármuk emlékét.

Befejezésül vizsgáljuk meg azt a kérdést: jelentett-e valamit a Snellman-féle nemzeti program megvalósulása a magyar–finn kapcsolatok szempontjából. Röviden azt válaszolhatjuk: közvetve igen, sőt tanújelét adta Snellman a magyar tudomány iránti érdeklődésének és megbecsülésének személyesen is. Ismeretes, hogy Hunfalvy Pál, a Magyar Tudományos Akadémia egykori igazgató tagja, 1869 nyarán ellátogatott a Balti-tenger országába, s hosszasabban időzött Finnországban is. Érkezésekor a finn művelődési élet akkori vezetői ebédet adtak tiszteletére, s ezen az ebéden megjelent J. V. Snellman is. Hunfalvy persze ismerte Snellmant hírből, nem csoda hát, hogy így nyilatkozik róla: „. . . személyes ismeretsége különösen óhajtott vala előttem” (Utazás a Balt-tenger vidékein II. 1871. 160. l.). Egyben elismeréssel szól vele való kapcsolatáról: „Neki sokat köszönök azért, hogy az égyetem és az ország gazdasági viszonyait megfejtette előttem” (uo.). De nemcsak néhány ismeretséggötés jellemző erre az időszakra; Snellman működése idejére esik a magyar–finn művelődési és baráti kapcsolatok kialakulása is. Több finn nyelvész látogat el ekkor hozzánk, és létesít baráti kapcsolatot magyar pályatársaival, s ugyanezt teszik a magyar nyelvészek Finnországban finn kollégáikkal. Gyümölcsöző együttműködésük eredményeire itt nem térhetek ki. Tény az, hogy a két nép tudósai felfedezik egymás országát, s latolgtatják: melyik nép mit tanulhatna a másiktól. Hunfalvy lelkesen ír arról a Finnországról, amely 1869-ben már messze eljutott a Snellman-féle program megvalósításában: „. . . a finn országos alkotmány jobban tiszteli és magosabb helyre teszi a népet, mint például a magyar. Az ötven finn képviselő, a ki a falusi rendet, vagy a parasztokat, tehát a legsajátosabb jelentésben a népet képviseli, igazán nép-képviselő: holott mi nálunk a nép csak hitvány választó eszköz, melyet minden harmad évben a lelkiösméretlen, gyalázatos korteskedés egy-egy fokkal súlyoszt alább. Nálunk a demokratia, a mint azt nekünk tetszik gyakorlatilag alkalmazni, rontja a népet: a finnországi alkotmány pedig nemesbíti a nép javát színét” (i. m. 123–4). Kb. hetven évvel később egykori falusi működési helyemen volt alkalmam tapasztalni, hogy a Hunfalvy-féle bíráló még akkor is megállta helyét. Lát Hunfalvy még mást is, amit a magyarok szerint eltanulhatnának a finnektől, s ez „a fölényeskedéstől, gögtől mentes bizalom a jövőben és a munka erejében”.

Amit a finnek tanulhattak annak idején a magyaroktól, azt finn részről Antti Jalava (1846–1909) látta meg magyarországi tanulmányútjain, ő írta meg több kötetben finnül és svédül, s ő hirdette szerte Finnországban minden lehetséges helyen és időben. Jalava fordította le először finnre a korabeli magyar irodalom számos remekét, s a finn nép Jalava érdeméből ismerte meg a magyar embert, Magyarországot, a magyar történelmet, a magyar szabadságharc történetét, meg a magyarság olyan vezéralakjait, amilyenek Széchenyi István, Kossuth Lajos és Deák Ferenc voltak. A finn–magyar művelődési és baráti kapcsolatok finn részről a szó szoros értelmében Snellman e lelkes hívének, Antti Jalavának, a Magyar Tudományos Akadémia későbbi külső tagjának a működésével kezdődtek meg, magyar részről pedig Snellman nagy tisztelőjének és munkássága lelkes méltatójának, Szinnyei Józsefnek a munkásságában teljesedtek ki. Antti Jalava munkájáért még adós az elismeréssel a magyar tudományosság, és adósak a magyar közéleti körök. Viszont e mai ünnepi ülés, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia három osztálya rendezett, örömmel tölti el Finnország magyar barátainak szívét, mert alkalmat adott nekik arra, hogy tiszteletüket J. V. Snellman iránt leróhassák. Snellman működése nélkül ugyanis aligha volna ma olyan Finnország, mint amilyen van, és amilyent ismerünk, s jelentékeny részben Snellman eszméi megvalósulásának tulajdoníthatjuk, hogy Finnországgal ma az életnek szinte minden területére kiterjedő együttműködést fejthetünk ki mindkét nép jólétének növekedése, az egyetemes kultúra gazdagodása és a béke megmaradása érdekében.

IRODALOM

HUNFALVY PÁL: Utazás a Balt-tenger vidékein. I–II. Pest, 1871.

J. V. Snellman'in kirjoituksia aikakauskirjallisuuden alalta.

Suomentanut A. Meurman. Ensimmäinen vihko. Helsinki, 1879.

HEIKKI LEHMUSTO: J. V. Snellman ja suomalaisuus. Jyväskylä–Helsinki, 1935.

JOHANNES SALMINEN: Snellman i urval. Helsinki, 1981.

TH. REIN: Juhana Vilhelm Snellman I–II. Neljäs painos. Helsinki, 1981.

KAI HUOVINMAA: J. V. Snellman ja nykyaika. Toimittanut . . . Helsinki, 1981.

15 vuosikymmentä. Kirjallisia dokumentteja erään seuran historiasta. Toimittaneet Maija Hirvonen, Anna Makkonen, Anna Nybondas. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki, 1981.

SZÍJ ENIKŐ

JUHANA VILHELM SNELLMAN ÉS A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

1769-ben az Észak-Finnországból származó turkui diák, C. J. Fagerström ezekkel a szavakkal fejezte be magiszteri dolgozatát: „Te őrizd és oltalmazd, Istenem, csodálatos hazánkat, add, hogy utódainkban is éljen és nemzedékről nemzedékre egyre elevebben lobogjon a szülőföld iránt érzett őszinte szeretet!”¹

¹ HELANEN, VILHO: Suuri murros. (Pohjalainen Osakunta 1828–1837). Porvoo-Helsinki WSOY. 1937; 269: „Suojele ja varjele Sinä, hyvä Jumala, meidän ihanaa isänmaatamme, anna myös puhtaan rakkautemme syntymämaahan elää jälkeläisissämme ja loistaa polvesta polveen yhä eläväm-pänä.”

Ez a hamu alatti parázsként, csendesesen, már-már kihunyóan, de azért makacsul izzó hazaszeretet a turkui egyetemen az 1820-as években lobbant lángra, és az 1830-as évek derekától bevilágította az egész századot.

A finnek lakta terület ekkoriban már csaknem harmadik évtizede az orosz birodalom autonóm nagyhercegsége volt. De ezer szál fűzte az egykori anyaországhoz, Svédországhoz, amelynek közel 660 éven át részét képezte, amelynek törvényeit tisztelte, háborúinak hadszínteréül szolgált, amelyért vérét hullatta idegen földeken, s amelynek „nyugati”² kultúráját és vallását köszönhette, amelyet példaképnek tekintett, s amelynek nyelvét egyre gyakrabban használta. Oly mértékben használta – hol szükségből, hol kényszerből, hol divatból és kényelemszeretetből –, hogy már a svédvé válás veszélye fenyegette.³

Észak-Finnország, elsősorban az Oulu, Kokkola környéki tengerparti vidékek, Kajaani környékéről, a kainuui „éhségföldekről” nem is beszélve, többrendbeli oknál fogva „finnebb” maradt a finneknél, jóllehet mint a belső-finnországi területek kereskedelmi-gazdasági központja, szoros és közvetlen kapcsolatban állott Svédországgal. Nem alaptalanul írta a nem észak-finnországi tudós, K. A. Gottlund, később Reguly Antal barátja, hogy „Pohjalaiset ovat olleet parraat Suomalaiset, hyö ovat tähän astikka enin rakastanneet Isänmoatansa, ja omoo puhettansa”, vagyis hogy „az észak-finnországiak voltak a legjobb finnek, mindeddig ők szerették legjobban a szülőföldjüket és saját nyelvüket”.⁴

Kokkola már az 1760-as években a finnországi haladás gondolatának szülőföldje: itt fejtette ki sokoldalú tevékenységét Antti Chydenius, aki mint a finnországi papi rend képviselője, a svéd birodalmi gyűlésen elsőként követelte a svéd birodalomban a vallásszabadságot, a nyilvánosságot, a szólás- és sajtószabadságot. Ide, Kokkolába költözött vissza 1813-ban az ünnepelt édesapja, Kristian Henrik Snellmann, aki rövid uppsalai egyetemi filozófiai tanulmányok után tengerésznek állva sok más finn honfitársához hasonlóan svéd kikötővárosokban és a tengeren élte le fél életét. Így született idegen földön a fia.⁵ Amikor az 1809-es haminai béke értelmében Svédországtól az orosz birodalomba átkerülő finn tartomány lakói választhattak, melyik ország alattvalói akarnak lenni, Snellman Svédországban élő apja Finnországot választotta. A fia, Juhana Vilhelm Snellman is többször állt ilyen választás előtt.⁶

Apai dédapjához, nagyapjához hasonlóan ő is teológiai tanulmányokkal kezdte, de apjához hasonlóan nem tartott ki mellette, a filozófia érdekelte leginkább, ezt tekintette minden társadalomtudomány alapjának. A tanulásban is a „fontolva haladjunk” elvet követte: kortársaihoz mérten rendkívül lassan tanult, 9 év alatt végezte el az egyetemet.⁷

² PUNTILA, L. A.: Juhana Vilhelm Snellman. Oma maa 5: 180–191. Helsinki, 1959; 181: „Suomen kulttuurin länsimainen perusrunko”, „kansallisella pohjalla jalostettuja oksia”.

³ PUNTILA 185; 1. pl. Linsén, Juhana Gabriel (Mnemosyne v. 1819. No. 60–61: Suomalaisesta kansallisuudesta. In: Suomalaisuuden syntysanoja III. Arwidssonista Snellmaniin. Helsinki, 1929. 84): „Todella näyttää . . . olevan jäljellä ainoastaan askel siihen, . . . että Suomen kansa kokonaan luopuisi äidinkiensä käyttämisestä.”

⁴ Suuri murros (I. HELANEN) 40.

⁵ PUNTILA 181; KUKKONEN, O'TSO: Juhana Vilhelm Snellman. Suomen kirjallisuus III. Turun romantikoista Aleksis Kiveen. Helsinki, 1964, 257–289; Suuri murros 20.

⁶ PUNTILA 181; KUKKONEN 257 kk.

⁷ PUNTILA 181; KUKKONEN 260; „Minä olen tehnyt itse pääni.”

Formálódásában tehát nagy, döntő szerepet játszott a környezete, az ország(rész) egyetlen tudományos központja, az egyetem, egyetemi tanárai, diáktársai, illetve egyetemi tanártársai.

A turkui, majd a Turkuból Helsinkibe költöztetett egyetemen a hallgatók szűkebb hazájuk, a történelmi tájegységek szerint már évszázadok óta diákszövetségekbe, *osakunták*ba tömörültek. Az 1830-as években az egyetemi életben a hangadó a Pohjalainen Osakunta, vagyis az Észak-Finnországi Diákszövetség volt. 1832-ben az egyetem 425 hallgatója közül 109 tartozott ide.⁸ A tevékenység és az eredményes tevékenység indokolta öntudat volt rájuk – mint állítólag minden észak-finnországra – jellemző. „Egész környezetünkben senki sem látott előbbre, mint mi, senki sem akart mélyebbre hatolni, mint mi. Általános volt a sötétség” – olvasható egy visszaemlékezésben.⁹ Sakari Topelius, a későbbi nagy író, ezeknek az időknek hűséges krónikása pedig büszkén írta: „me olemme tulevan ajan ritareita” (mi vagyunk a jövődő lovagjai).¹⁰ Valóban a későbbi „nagyok” egész sora került ki ebből a nemzedékből. Snellmanon kívül ide tartozott a nagy klasszikus költő, J. L. Runeberg, Sakari Topelius, J. J. Nervander, a híres matematikus, M. A. Castrén, a finnországi finnugor nyelvtudomány alapítója, E. A. Ingman, a későbbi orvosprofesszor, akiről úgy tudjuk, a finnek közül elsőként ő járt Magyarországon.¹¹

Ez az egyetemi nemzedék már kiábrándult a svédekből. Nervander pl. 1831-ben svéd úttjáról Snellmannak küldött levelében így írt róluk: „A svédség – csörömpölő vas, csilingelő csengettyű”.¹² Topelius pedig az egykori svéd hősök sírjain selyemcipellőben táncoló Svédországról beszélt.¹³ Ez a nemzedék volt az, amely magát svédnek már nem tartotta, oroszává válni pedig nem akart.¹⁴ 1834. március 20-án az Észak-Finnországi Diákszövetség szokásos vitaestjén éppen E. A. Ingman szájából felhangzott a kérdés: „Voidaanko pitää mahdollisena tehdä Suomi suomalaiseksi?” Finné tehető-e Finnország? – A kérdésre Snellman válaszolt – egész életművével.¹⁵

Az egyetem vezetőségét kétségbe ejtette a „darócruhás jakobinusok” serege, amely a finn nyelvnek, ennek az ördögi nyelvnek („perkelen kieli”) használatát szorgalmazta,¹⁶ és amely a professzori karban „a fényt gyűlölő, elfásult, lusta, önző gyülekezetet” látott.

⁸ Suuri murros. Mellékletek: 1. táblázat 406.

⁹ Suuri murros 213: „Koko ympäristössämme ei nähnyt enempää kuin me, ei pyrkinyt enemmän perään kuin me. Pimeys oli yleinen” (Malmberg, N. G. 1830).

¹⁰ Suuri murros 132; Z. Topelius 1834.

¹¹ TERVONEN, VILJO: Eerik Aleksanteri Ingman (kézirat); Uó: Szinnyi József első finnországi útja. NyK 83: 3.

¹² Suuri murros 278: “Mutta Sinähän tiedät, ettei minulla ole mitään luottamusta ruotsalasiin. Kyllä he meluavat, mutta siinä ei ole mitään ydintä. He ovat helisevä vaski, kilisevä kulkunen” (Nervander levele Snellmanhoz, 1831).

¹³ Suuri murros 278–279: „... he (ruotsalaiset) eivät vastanneet käsitystäni kansasta, jolla on niin suuri menneisyys ,silkkikengin sankarin haudalla tanssiva” Ruotsi

¹⁴ Utalás A. I. Arwidsson híres mondására: „Svédek nem vagyunk, oroszokká válni nem akarunk, legyünk hát finnek!”

¹⁵ Suuri murros 282.

¹⁶ Suuri murros 330.

„Velük büntet mérgében minket az Isten! Megrögzött jezsuiták!” – írta M. A. Castrén.¹⁷ J. V. Snellmant, aki 1832 és 1834 között az Észak-Finnországi Diákszövetség választott vezetője (mondhatnánk tanárelnöke) volt, ebben a körben inkább tisztelték, mint szerették. A szívélyesség, az elnézés, a megbízhatatlanság, pontatlanság, és az emberek szemében sok más oly kedves gyarlóság nem volt jellemző rá. Talán Petőfi szavaival ő is felkiálthatott volna: „Nem csodáltatni, szerettetni, szerettetni!”, ha nem a cél lebegett volna a szeme előtt.¹⁸ Amikor az egyetemi önkormányzat és a diákság önrendelkezési jogáért folytatott küzdelemben alulmaradva „nyakasságért és engedetlenségért” 48 ezüstrubel megfizetésére avagy 24 napi, kenyéren és vízen eltöltendő börtönre ítélték¹⁹ – az ifjúság már egyértelműen a vezérének tekintette, megérezte, hogy az oly nemes feladatot, mint a nemzet ébresztése és a jogok védelme, csak vasakarattal, elnéző mosolyt nem ismerő keménységgel lehet véghezvinni. Ettől kezdve sorsának fordulását ezek szeme kísérte figyelemmel.

Tudták róla, hogy külföldön is maradhatott volna, hiszen mint hegelianus filozófust, több külföldi egyetem is professzornak hívta, de ő hazatért, hogy miként híres levelében 1840-ben Cygnaeusnak megírta: történelmi hivatására ébressze „a sírba lőkött finn nemzetet” („suomalainen kansakunta on siis pantu hautaansa”).²⁰ Az értelmiség, a városi polgárság elsvédesülését, a finn ügyek iránti közönyét, a néptömegek közömbösségét tartotta a legveszélyesebb ellenfélnek. Kuopioi iskolaigazgatóságát, amelyet a közvélemény afféle száműzetésnek tekintett, arra használta föl, hogy a finn nép minden rétegéhez szólva újságjaiban, tudatosítsa bennük, hogy sorsuk jobbrafordulását, nemzeti létük megmaradását saját maguknak köszönhetik. Számára világos volt, hogy a finn autonómia első 2–3 évtizede csak afféle „armon aika” (kegyelmi idő),²¹ melynek végeztével, ha a finn nemzet nem válik idejében finn, akkor mint finn nép el fog tűnni a történelem színpadáról. Tudta, hogy „az eszmék az emberiség fejlődésének hajtóerői, és ahol tudás van, ott hatalom is van”.²² Ezért szorgalmazta a tudományok és a művészetek fejlesztését, létrehozását, megteremtését.²³ Ebből a szempontból ítelt meg mindent, így

¹⁷ Suuri murros 212, 294. Castrén, Mathias Aleksanteri levele Snellmanhoz 1844. okt. 18-án: “Tämä valoa vihaava, paatunut, laiska, itserakas sukukunta, jolla Jumala vihassaan on rangaissut meitä. . . he ovat piintyneitä jesuiittoja . . . Historia myös todistaa, ettei missään siellä ole kehittynt henkistä vapautta, missä poliittinen vapaus on sorrettuna. . . Sen vuoksi, minä pidän kaikkia meidän toimiamme nyt vain kapinan valmisteluna. Ei niin, että omin voimin pystyisimme niin suurenmoista tekoa suorittamaan, mutta me saatamme käyttää tilaisuutta hyväksemme . . . Silloin mekin Suomen soista huudamme turmiota moskovalaisille.”

¹⁸ KUKKONEN 260–261: „Noin vuodesta 1834 on nyt vallassa oleva fennismi kuulunut aikeisiini.”

¹⁹ Suuri murros 224: „niskottelusta ja tottelemattomuudesta virassa” maksamaan sakkoa 48 hopearuplaa „taikka varojen puutteessa pidettäväksi 24 päivää vankeudessa vedellä ja leivällä”. Turun hovioikeus, 1839. jún. 1.); uott 223: „varakansleri Thesleff antoi hänelle (Snellmanille) muistutksen, uhkasipa häntä Siperiallakin”.

²⁰ KUKKONEN 274; KARHU, E.: Isztorija literaturi Finlangyii. Leningrád, 1979, 223–224.

²¹ Pysy Suomessa pyhänä. SKS:n esimiesten puheita vuosina 1834–1964. Helsinki, SKS. 1961. 207 (Krohn, Kaarle), 233 (Tarkiainen, V.).

²² Pysy . . . 74: „. . . aatteet ovat ihmiskunnan vaiheitten johtajina, ja siis, missä tietoa on, siinä on myös valta” (J. V. SNELLMAN, 1872. márc. 16.).

²³ ÖHQVIST JÁNOS: A finnek művészete – ősidőktől maig [sic], Budapest, 1911. 72, 73, 81; Pysy . . . 169.

pl. az egyházon belüli szektás jelenségeket is. A Paavo Ruotsalainen által kezdeményezett és rohamosan terjedő pietista tanok, a herännäisyys (ébredés) nevű „eretnek” mozgalom és a nemzeti ébredést (kansallinen herätys-t) jelentő fennománia közötti hasonlóságot a gondolatok eretnokségében, a hivatalos, az „elvárt” gondolatoktól való eltérésben látta, és úgy vélte: mindkettő ugyanazt a célt szolgálja, a nép meg akarja ismerni önmagát.²⁴

Az 50-es évek közepére Snellman gondolatvilága, eszmerendszere kialakult. 1856-ban, amikor végre a helsinki egyetem filozófia professzora lett, eszmevilága tantárggyá vált. Ekkoriban a filozófia professzora név hivatalosan a „siveysofin ja tieteidien järjjestelmän professori”, vagyis az „etika (erkölcstan) és a tudományok rendszerezésének professzora” volt.²⁵ Snellman gondolatvilágában a tudományok valóban rendszert alkottak, olyan rendszert, amelynek rendszerező elve a nemzeti gondolat volt.²⁶

Snellman szerint az ember észlény, és mint ilyen, a világ eseményeinek központja. Az emberiség története azonos a népek történetével, tehát az egyes ember mint népének tagja, más szóval mint egy nemzeti állam polgára kapcsolódik az emberiséghez. Az emberek néphez tartozásának elengedhetetlen feltétele a közös nyelv ismerete és használata. Mert miként azt a turkui professzor, von Becker 1820-ban és még sokan mások megfogalmazták: „Yhteinen kieli on kunkin Kansan kalliin tawara, jonka kanssa Hän ynnä syntyi, ynnä kasvoi, ynnä Maasta on katoowa” (A közös nyelv minden nép legdrágább kincse, amellyel együtt születik, együtt fejlődik és amelynek vele együtt kell eltűnnie).²⁷ A filozófus Snellman egyik legmesszebbre ható megállapítását tehát magyarul is jól ismert mondatban fogalmazhatjuk meg: Nyelvében él a nemzet. A nemzeti kérdésben lényegében a nemzeti kultúra kérdését látta, és pedig a nemzeti nyelvű nemzeti kultúráét, amelynek alapját a társadalomtudományok képezik, s amelynek létét, hátterét a nemzeti gazdaság fejlődése biztosítja.²⁸ A történelem a mindennapok élete – vallotta Snellman,²⁹ s ebből következik, hogy az ember – jelen esetben a finn ember – mindennapi cselekedeteivel és gondolataival történelmet formál, felelősséget vállal és elszámolással tartozik honfitársainak, embertársainak és a történelem ítélőszéke előtt. Ahhoz, hogy betölthesse felelősségteljes hivatását a földön, az embernek ismeretekkel kell rendelkeznie. De honnan, miből, miként tehet szert az ember ismeretekre? Tanulni, olvasni kell fáradhatatlanul. De mit, miből, hogyan, milyen nyelven?³⁰ Snellman válaszát magyar idézetek sorával adhatnánk meg, melyek közül a legfontosabb: „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudóssá, de idegenen sohasem” (Bessenyei György).

²⁴ Suuri murros 313.

²⁵ PUNTILA 182.

²⁶ KOSKIMIES, RAFAEL: Snellmanin kansallisuusteoria. In: Runebergin Suomi. Esseitä kansallisherätyksen vaiheilta. Suomi 121/3: 67–78. Helsinki, 1977.

²⁷ REINHOLD VON BECKER: Muutamia wilpittömiä sanoja Suomen kielestä, Turun Wiiko-sanomat, 1820. No. 49. – Suomalaisuuden syntysanoja III. Arwidssonilta Snellmanin. Helsinki, 1929. 158.

²⁸ KOSKIMIES 78.

²⁹ ÖHQVIST 73; KOSKIMIES 78.

³⁰ Kirjallinen Kuukauslehti 1873/3: 55.

A nemzeti irodalom mint olyan Snellman filozófiailag megalapozott fogalmai közé tartozik.³¹ Szerinte a nemzeti irodalom a hegeli népszellem legmagasabb rendű terméke, és egyben ennek a népszellemnek legfontosabb megtartója. Ezért tisztelte Snellman a Kalevalát mint közösségi alkotást, és ezért támogatta szóval és tettel az első finn irodalmi klasszikust, Aleksis Kivit.³² Kivi, „Hét testvér” című regényében (1870) a legkisebb fiú Eero sorsában saját gondolatainak megtestesülését látta: „Ő (Eero) volt a járás tevékeny és bölcs fővadása . . . Az általa vállalt ügyek rendszerint jól sikerültek. Jártassága az írásban és a számolásban ugyancsak sok munkát, mindenféle foglalatosságot, de jövedelmet is jelentett neki. . . . Vasárnap és ünnepen pedig vagy az újságját böngészgette, vagy maga is híreket, meg társadalmi eseményeket írt a járásról, hogy elküldje a lapjának. . . . Ezekben a foglalkozásokban szélesedett aztán a látóköre az életről és a világról. A szülőföld nem volt már többé afféle határozatlan terület a határozatlan világban, amiről nem tudja, hol van és milyen. Hanem tudta már, hol fekszik az ország, a világnak ez a drága szöglete, ahol a finn nép lakik, dolgozik és küzd, s melynek keblén őseink csontjai pihennek. Ismerte határait, tengereit, rejtelmesen mosolygó tavait és rözsekerítéshez hasonló fenyves hátságait. . . . És mindebből vágy és törekvés, akarat támadt benne hazánk jósorsa és java iránt . . .”³³

Ez a terjedelmes idézet Kivi megfogalmazásában tartalmazza a snellmani gondolatot, hogy a nemzeti irodalom – beleértve mindazt, ami valaha is finn nyelven íródott – történelemformáló erő. Innen is, Snellman írásaiból is kiderül, hogy a földrajz, geographia szót a szó klasszikus értelmében, „a föld leírása”-ként értelmezte, és fontosnak tartotta, hogy a művelt finn ember tudja, milyen a világ, s hol az ő helye benne. Az idézet kulcsszavai – tevékeny, bölcs; jártasság, törekvés, akarat; szülőföld, világ – mind olyan tulajdonságokra, fogalmakra utalnak, amelyeket Snellman szívesen látott megvalósulni, tudatosulni honfitársaiban. Széchenyi István ezt a gondolatot így fogalmazta meg a *Világban*: „Ha valami fölemelheti a hazát önboldogságára, Ura örök dicsőségére s hozzá illő magasságra, az semmi egyéb nem lehet, mint Nemzetiség s Közértelmesség”.³⁴

A nemzeti irodalom és műveltség megteremtésének kérdését az oktatás oldaláról is körüljárta. Hiszen végtére is pedagógus volt, nevelő, egy nemzet nevelője. Arra, hogy Snellman a végiggondolt gondolatok embere (s egyben a rövid, lényegretörő beszédek embere) volt, tanulságos példa az a beszéde, amelyet 1873. március 16-án mondott a Finn Irodalmi Társaság ülésén mint a Társaság elnöke a finn nyelvű szakmunkásképzés ügyében.³⁵ „Sokan fel sem tudják fogni, mi a jelentősége a nemzeti iparnak a hazai szellemi élet fejlődésében!” A szakmunkások a középosztály részét képezik – mondotta. Ők azok, akiknek a mindennapi kenyere és élete a leginkább függ a haza előmenetelétől, ők azok, akiknek sorsa más népek sorsával is a leginkább összefügg. Ezért nekik is ismeretekre,

³¹ Idézi KOSKIMIES, 77: „Kansalliskirjallisuus on omalla kertaa kansallishengen työn jaloin hedelmä ja tämän hengen, kansallishengen tärkein ylläpitäjä.”; Pysy . . . 76: “Luulin selvää olevan, että kirjallisuus kansassa syntyy, kasvaa ja hedelmöi ennenkuin kansa voipi valtiollisissa suhteissaan päästä pyrintönsä perille.”

³² 15 vuosikymmentä. Kirjallisia dokumentteja erään seuran (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran) historiasta. Helsinki, SKS 1981. 62, 83.

³³ A. KIVI: Hét testvér. Ford. Kodolányi János. Budapest, Stádium, é. n. 360–361.

³⁴ VAJTHÓ LÁSZLÓ: Magyar idézetek könyve. Budapest, 1942. 50.

³⁵ Kirjallinen Kuukauslehti 1873/3: 54–56.

és pedig anyanyelven szerzett szakmai ismeretekre és más népekre vonatkozó általános ismeretekre van szükségük, mert csak ezek birtokában képesek saját népük érdekeit képviselve lépést tartani a világgal.³⁶ A munkásság hazafiságát és nemzetköziségét megfogalmazó és a finn nyelvű szakmai oktatás hiányára rámutató Snellman azt várta a Finn Irodalmi Társaságtól, hogy mint annyi más – nem szépirodalmi – kérdésben, most is legyen a „nemzet lelkiismerete”: a finn nyelvű tankönyvek kiadásának elősegítésével tegye gazdagabbá a nemzetet.

1838-ban, amikor az egyetemi vezetőséggel az említett nézeteltérése támadt, azt írta: „Az, aki lekicsinyli annak jelentőségét, hogy az egyetemi diákszövetségeknek választott avagy kinevezett vezetői vannak, az sohasem fogja föl, mi az egyetemi munka célja és lényege. Az egyetemnek mint oktatási intézménynek az ifjúságot a gyerekes tekintélytisztelettől az önálló meggyőződésig kell elvezetnie.”³⁷ Ebben látta az értelmiség feladatát az egész nemzetet tekintetbe véve. 1872-ben a magát immáron meggyőződéssel finnek valló egyetemi ifjúsághoz intézett beszédében ezt a gondolatot kiegészítette: „A művelt ifjúságnak a múlt ismeretében kell felkészülnie jövő hivatására. A múlt a jelen alapja, a múlt idők tapasztalataiból kell a jövő eszméit leszűrni. Ehhez eszköz a tudomány, az irodalom.”³⁸

Snellman a szó szűkebb értelmében vett tudósként a társadalomtudományok közül a finnországi filozófia történetébe írta be a nevét.³⁹ A többi tudomány, tudományág történetében inkább a katalizátor szerepét játszotta. A *tudomány* nála az *anyanyelvű tudás* szinonimájává vált. A tudás a hozzáértést, a képességet is jelentette nála. Ezért a tudományok és művészetek között nem tett különbséget, számára mindkettő egyaránt fontos volt, amennyiben a nemzeti gondolat ügyét szolgálta. Az idő őt igazolta.

C. J. Fagerström bevezetőként említett kívánsága nem Isten kegyelméből, hanem annak a nagy nemzedéknek köszönhetően teljesült, amelyben Snellman a nagyok közt a legnagyobb volt.⁴⁰ Aki 1828–29 telén belesett az egyik kis helsinki ház udvarán álló kunyhó ablakán, aligha gondolta, hogy a diáktanyán, a szétdobált könyvek között álló ágyban alvó két fiatalembernek – a könyvek gazdájának, Fredrik Cygnaeusnak, az 50-es évek leendő irodalomprofesszorának, kritikusának, a finn művészetek első mecénásának, és a másiknak, a jószívű házigazdának, J. L. Runebergnek – jó fél évszázad múlva bronzszobrot állít a finn nemzet. A három székéből összetákolt ágyon pedig Juhana Vilhelm Snellman aludta az igazak álmát.⁴¹ Ekkor még róla sem lehetett sejteni, hogy születésé-

³⁶ Kirjallinen Kuukauslehti 1873/3: 55. „heidän menestyksensä riippuu myöskin muiden kansain oloista, ja heidän täytyy siis oppia näitä tuntemaan ja tämän tiedon nojassa näitten rinnalla ja näitä vastaanakin valvomaan oman kansansa etuja”.

³⁷ Suuri murros 224: „Ja se, joka väheksyy tämän määräkseen [kuraattorin tuli hänen vakaumuksensa mukaan olla osakunnan luottamuksellisesti valitsema johtaja – Sz. E.] ei ole milloinkaan käsittänyt yliopistosivistyksen tarkoitusta . . . ei ole milloikaan käsittänyt, että yliopiston tulee sivistyslaitoksena johtaa nuorison lapsellisesta auktoriteettiuskosta itsenäiseen vakaumukseen.”

³⁸ Idézi DANIELSON-KALMARI, J. R. suomi IV/5: 47. „Entisyys on nykyisyyden pohja.”

³⁹ Pl. KOSKIMIES: i. m.; PUNTILA 181: „Jos kysytään, millä Snellmanin filosofisen ajattelun tuloksella on ollut kansamme historiassa kantavimmat seuraukset, on epäilemättä vastattava: opilla kielen ja kansallisuuden erottamattomasta yhteenkuuluvaisuudesta.”

⁴⁰ S. Topeliuksen puhe Juhana Vilhelm Snellmanin hautajaisissa 7 p:nä heinäkuuta v. 1881. (Suomen kielen lukukirja II. toim. J. F. Ollinen. Helsinki, 1908. 65–69.)

⁴¹ KUKKONEN 322; Suuri murros 209 (ábrával).

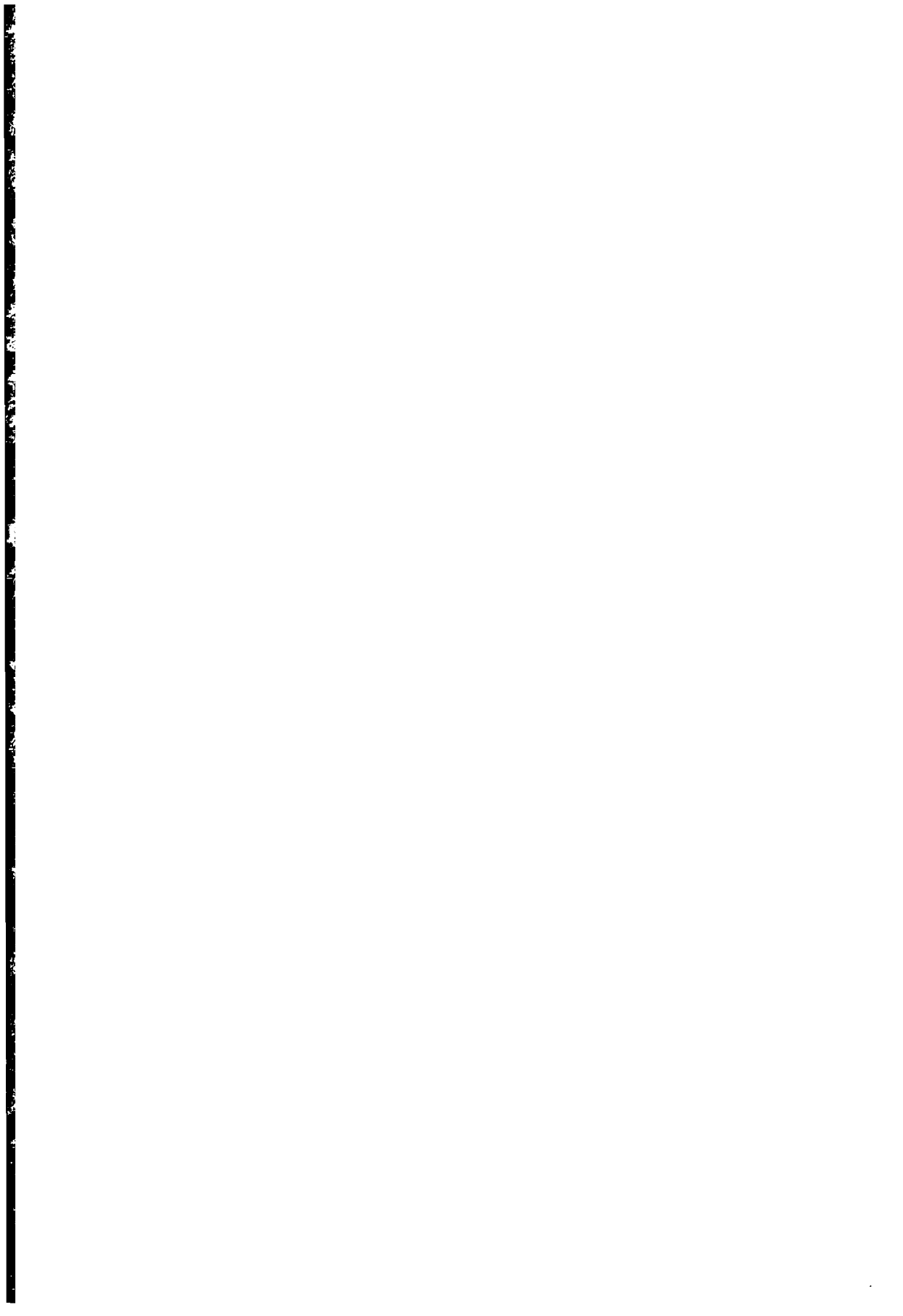
nek 100. évfordulóján országos ünnepségen emlékezik meg róla a finné vált Finnország (suomalainen Suomi), és hogy bronzba öntve a Finn Bank épülete előtt bronz karosszékben ülve fogja hirdetni egy eszme diadalát.⁴² Nem volt nagy termetű ember, szépnek is aligha volt mondható. A korabeli leírások szerint szögletes, merev modorát szinte sejtetni engedték úgymond „bárdolatlan” arcvonásai,⁴³ amelyeket csak magas homlokából tekintő szeme, a szeméből áradó értelem és elszánt akarat tudott feledtetni. „Koponyája éppen elég nagy volt ahhoz — írta Topelius —, hogy egy *ilyen ész* elférjen benne!”⁴⁴ Termete, fizikai ereje nem volt nagy, de szelleme annál inkább. „Gondolatokkal teremtett történelmet, hosszú és büszke fejezetet a finn nemzet történelemkönyvében.”⁴⁵

⁴² Pl. Pysy . . . 323–325; Suomi IV/5:46–61.

⁴³ Suuri murros 221; KUKKONEN 257–258.

⁴⁴ KUKKONEN 258, 289.

⁴⁵ KOSKIMIES 78: “Ajattelemalla hän loi historiaa, pitkän ja ylvään luvun Suomen kansan aikakirjoihin.”

BODROGI TIBOR

MORGAN SZÁZ ÉVE

„Morgan életművének teljes gazdagságával és ellenmondásaival még napjainkban is uralkodó egyénisége az antropológia történetének”.

Godelier 1973:174

Lewis H. Morgan (1818–1881) az amerikai, s egyúttal az egyetemes néprajztudomány egyik legjelentősebb alakja. Munkásságának hatása a XIX. század második felének szociokulturális evolucionizmusának kialakulásában, kora világméretű formálásában, az amerikai etnológia megteremtésében jutott kifejezésre. Teljesítményeinek, eszméinek értékelése időről időre változott, különféle tudományos és világnézeti megfontolások jegyében olykor magasztalták, máskor tényleges érdemeit is elhallgatták. Elismerése életében és részben a halálát követő évtizedekben is – pályatársai egyikének-másikának, mint pl. J. F. McLennan-nak támadásaitól eltekintve – különösen az Egyesült Államok tudományosságában egyértelműen pozitív: 1856-ban az American Association for the Advancement of Science választott tagja, 1868-ban az American Academy of Arts and Sciences „fellow”-ja, ugyanebben az évben Andrew D. White, a Cornell University elnöke kéri fel, hogy vendég-professzorként tartson az egyetemen előadásokat, 1873-ban az Union College-től az L. L. D. fokozatot kapja meg, 1875-től a National Academy of Sciences tagja, 1879-ben az American Association for the Advancement of Science akkor alakult antropológia-szekciójának elnöke. Hasonló magasszintű elismeréssel találkozunk kortársainak róla emlékező írásaiban, nekrológokban, az egyetemes vagy az amerikai néprajz történetével foglalkozó munkákban. A *Nation* nekrológja „Az indiánokkal foglalkozó etnológusok nesztora”-nak nevezi (Anonymus 1881:494.), az *Academy* „az amerikai antropológusok főnöke”-ként emlékezik meg róla (Anonymus 1882:13.), a születésének századik évfordulóján, a szülővárosában, a Cayuga-tó partján fekvő Aurorában lévő Wells College-ben az emlékének szentelt bronz táblán „az amerikai antropológia atyja”-ként szerepel (Anonymus 1919:163.). Korának az etnológia, vagy a társadalmi-kulturális fejlődés problematikája iránt érdeklődő tudósai (így pl. Amerikában F. Parkman, I. W. Holmes, H. Hale, Angliában Ch. Darwin, E. B. Tylor, G. S. Wake, H. Maine, J. Lubbock és mások) nyilatkoztak elismeréssel munkáiról és tartottak fenn vele szoros kapcsolatot, ha megállapításai nem is értettek mindig egyet. Még életében két munkát ajánlottak neki: J. Bachofen 1881-ben az „Antiquarische Briefe” első kötetét, L. Fison és A. W. Howitt pedig „Kamilaroi and Kurnai” c. munkájukat (1880).

Nagyságát, tudománytörténeti jelentőségét, úttörésének fontosságát általában később sem tagadták. Elegendő csak néhány megállapítást idéznünk. Így pl. a *League* új kiadását gondozó és jegyzetekkel ellátó H. M. Lloyd összefoglaló értékelése szerint „Morgan munkássága az etnológiában Darwin más területen végzett tevékenységéhez hasonlítható. Ugyanazokkal a módszerekkel és a zsenialitásnak ugyanazzal a megnyilvánulásával érték el ezek a kiemelkedő gondolkodók azokat az eredményeiket, amelyekért adósuk az emberi-

ség és amelyeket azon tudományok alapjainak kell tekintenünk, amelyek művelésének életüket szentelték”. (1901:175.)

A. C. Haddon szerint „minden bizonnyal Morgan volt a múlt század legnagyobb szociológusa” (1934:133.). F. Egan hasonló véleményen van: „Lewis H. Morgan egyike volt a tizenkilencedik század legkiemelkedőbb társadalomtudósainak. Neki tulajdonítják az antropológia tudományának létrehozását, egyúttal pedig a világméretű társadalmi evolúció vizsgálatának egyik jelentős képviselője volt”. (1968:272.) Az antropológia történetét összefoglaló T. K. Penniman úgy látja, hogy „ő a kialakítója annak a módszernek, amellyel a társadalmi struktúrákat egymásra ható funkciók komplexumaként lehet tanulmányozni”. (1952:166.). L. A. White szerint „... egy amerikai antropológus és szociológus, Lewis Henry Morgan volt az, aki a társadalmi fejlődésre az evolúció eszméjét alkalmazta és megalkotta az intézmények evolúciójának múlt századi leghatásosabb rendszerét” (1948:138.), míg B. J. Stern, első életrajzírója, jellemzésében „az etnológia feltérképezetlen területének volt kiemelkedő úttörője, aki a tudományos ismeretek korlátozottsága és szegényes könyvtára ellenére jelentősen hozzá tudott járulni e tudomány módszertanához és forrásanyagához”. (1927–28:357.) Sidézhetjük A. J. Hallowell-t is. Ő úgy látja, hogy „ismerve mind teljesítményeit, mind pedig azt a döntő hatást, amelyet korábban és később is jelentett, Morgan történeti szerepe az emberről foglalkozó tudomány megteremtésében kimagasló”. (1960:54.)

Különösen fő művének, az *Ancient Society*-nak jelentősége kiemelkedő a marxista etnográfiai-őstörténeti gondolkodás alakításában. Karl Marx, aki M. M. Kovaleszkij közvetítésével ismerkedett meg vele, 1880–1881 telén készített belőle terjedelmes kivonatokat,¹ amelyekből Engels arra következtetett, hogy Marx maga kívánta a könyvet a németekkel megismertetni.²

Engels mindig elismerően nyilatkozott Morganról, akár az *Eredet* 1884-es első, akár 1891-es negyedik kiadásának előszavát, vagy levelezését olvassuk. Így még az *Eredet* megjelenése előtt Kautskyhoz 1884. febr. 16-án intézett levelében a következőket írja: „A társadalom ősszállapatairól egy döntő könyv van, olyan döntő, mint Darwiné a biológiáról, és természetesen ezt is Marx fedezte fel: Morgan „Ancient Society”, 1877. Morgan a tárgya által megszabott határok között a marxi materialista történelemszemléletet önál-

¹ Az időpont vitatott. A Marx–Engels Archívumban 1941-ben orosz nyelven megjelent Morgan-kivonat közreadói a jegyzeteket 1881–82-ből keltezik. A V. I. Zaszulicshoz írt levél első fogalmazványából annyi mindenesetre kitűnik, hogy Marx 1881. február végén–március elején már ismerte az *Ancient Society*-t, sőt a *Systems*-t is, legalábbis erre következtethetünk a Morganra vonatkozó szavakból: „... egy olyan formához, amelyben – mint egy amerikai szerző mondja, aki semmiképp sem gyanúsítható forradalmi tendenciákkal és vizsgálatait a washingtoni kormány támogatását élvezik – ’az új rendszer’, mely felé a modern társadalom tendál, ’egy archaikus társadalmi típusnak magasabb formában (in a superior form) való újjászületése (revival) lesz’ ” (MEM 19:262–3). Marx emlékezetből idézhetett vagy csak Morgan szavainak a lényegét akarta visszaadni. A hivatkozott, jól ismert és Morgan Wells College-beli emléktábláján is mottóként szereplő megállapítás pontosan: „Ez az ősi nemzetségek szabadságának, egyenlőségének és testvériségének megújulása lesz [magasabb formában]”. (1962:426. a [] rész a magyar fordításból hiányzik.) A kivonatok készítésének időpontjára lásd LUCAS 1964:154; KRADER 1974:87–89.)

² „... mint igen részletes kivonataiból látom, ő maga akarta a könyvet a németekkel megismertetni”. Engels levele Kautskyhoz 1884. febr. 16. (MEM 36:108.)

lón újra felfedezte és a mai társadalmat illetően egyenesen kommunista posztulátumokkal végzi.” (MEM 36:108–109.)

Egy másik, 1884. ápr. 26-án ugyancsak Kautskyhoz írt levelében konkrétan fogalmaz: „Morgan lehetővé teszi, hogy egészen új szempontokat állítsunk fel, mert az őstörténelemmel egy eddig hiányzó tárgyi alapot ad nekünk”. (MEM 36:140.)

Az *Eredet* negyedik kiadásának előszavában Engels még tovább megy Morgan pozitív értékelésében, amennyiben eredményeit nemcsak Darwin, hanem Marx felfedezéseinek jelentőségével helyezi azonos szintre. Mint írja: „Az őseredeti anyajogú nemzetségnek mint a kultúrnépek apajogú nemzetségének ez az újrafelfedezése ugyanolyan jelentőségű az őstörténet szempontjából, mint Darwin fejlődésmélete a biológia és Marx értéktöbblet-elmélete a politikai gazdaságtan szempontjából.” (MEM 21:439.)

De még e megállapításoknál is fontosabbnak kell tartanunk, hogy Engels – Haxthausen és Maurer mellett Morgan kutatásaira hivatkozva – „A Kommunista Párt kiáltványá”-nak 1888. és 1890-es kiadásainál az I. fejezet első, alapvető jelentőségű mondatát („Minden eddigi társadalom története osztályharcok története”) jegyzetben így korrigálja: „Azaz minden *írott* történet. 1847-ben a társadalom őstörténete, az a társadalmi szervezet, mely a feljegyzett történetet megelőzően létezett, jóformán ismeretlen volt . . . Végül Morgannak a *nemzetség* igazi természetére és a *törzshöz* való viszonyára vonatkozó, betetőző felfedezése feltárta ennek az ősi kommunista társadalomnak belső szervezetét annak tipikus formájában. Ezeknek az őseredeti közösségeknek a felbomlásával kezdődik a társadalomnak különálló és végeredményben antagonisztikus osztályokra való hasadása”. (MEM 4:442.)

Az alapvető morgani felfedezések ilyen magasfokú elismerése mellett az etnológiai és az őstörténeti problematikában folyamatosan tájékozódó Engels (időközben megismerkedett Morgan *Leveleivel* [1847–48], a *League*-gel [1851] és a *Systems*-szel [1871] is – MEM 21:437.) az *Eredet* 1891-es előszavában helyenként óvatosabban fogalmaz. A családtörténet morgani koncepciójával kapcsolatban pl. megjegyzi, hogy ez „legalább a klasszikus fejlődési fokokat nagyjából és egészében, amennyire a ma ismert anyag erre módot ad, *egyelőre* (kiemelés tőlem) megállapítja” (MEM 21:439.), míg a részletkérdésekkel kapcsolatban úgy véli, hogy az *Ancient Society* megjelenése óta eltelt időszak kutatásainak új anyaga és új nézőpontjai következtében „Morgan egyes részlethipotézisei . . . meginogtak vagy éppen megdőltek”. (MEM 21:440.)³

³Nem tekintjük itt feladatunknak, hogy a marxizmus klasszikusainak az őstörténetet vagy Morgan téziseit illető megállapításait bővebben taglaljuk. A terjedelmes irodalomból lásd LUCAS 1964; KRADER 1973a, 1973c, különösen 1974, 1973b, 1976 (ennek marxista kritikája GUHR 1978). Továbbmenően GUHR 1969; SZEMJONOV 1959, 1964; HARRIS 1968:246–249; KOSZVEN 1936; STERN 1948; JAGARA (F. Rose) 1946 stb. A magyar irodalomból lásd mindenekelőtt ÁGH 1973, a szovjet álláspontot is bemutató irodalommal; TŐKEI 1965, 1977; VOIGT 1971.

„Az evolúció kifejezés jó ideig egyetlen szóként számított a társadalomtudományban.”

Goody 1973:1.

A XIX. század második felének társadalomtudományában (különösen az angolszász országokban mindenekelőtt Ch. Darwin és H. Spencer hatására⁴ az evolucionizmus eszme-rendszere dominált s ha voltak is viták, azok az evolucionista felfogás keretei között zajlottak le, részletkérdések tisztázását szolgálták és még túlzásaikkal, sematizmusukkal is lényegében az irányzat erősítéséhez járultak hozzá. A helyzet a századforduló idején változott meg és az etnológiában a következő fél évszázadot – a szovjet etnográfától és egyes, nem számottevő kivételektől eltekintve – az antievolucionizmus áramlata jellemezte.

Az antievolucionizmus – és különösen a Morgan-ellenes elfogultság – több forrásból táplálkozott. A Morgan újraértékelésében jelentős szerepet játszó L. A. White a világtörténelmi mozgás tükrözését látja az evolucionizmus és az antievolucionizmus váltakozásában. Véleménye szerint „... a kulturális antropológiában akkor virágzott az evolucionizmus, amikor a kapitalista rendszer még növekedett: evolúció és progresszió volt az élet rendje. Amikor azonban a XIX. század végére befejeződött a gyarmati expanzió korszaka, a kapitalista-demokratikus rendszer elérte érettségét és szilárdan meggyökeresedett a nyugati világban, az evolúció már nem volt többé népszerű fogalom. Éppen ellenkezőleg, a status quo fenntartása vált uralkodó elvvé.” (1960a:vi.)

A kapcsolódás nyilvánvaló, hiszen a századforduló idejére jelentősen meglassúdott a kapitalizmus világméretű fejlődése,⁵ amelynek jól érzékelhető árama közvetlenül is befolyásolta Amerikában pl. Morgan, Angliában pedig E. B. Tylor evolucionista gondolkodásának kialakulását. Az ellenáramlatban azonban szerepet játszott az is, hogy bár az *evolúció* eszméje egészében véve tagadhatatlanná és mellőzhetetlenné vált a tudományban, a marxizmus és a munkásmozgalom térhódítása még azokat a polgári köröket is ellentámasztásra készítette, amelyek korábban az evolúció elvében a maguk társadalmi szerepének az igazolását látták. E fordulat találó jellemzésére megint csak L. A. White-ot idézhetjük:

„Az a tény, hogy Karl Marx és a radikális szocialista munkásmozgalom az evolucionista teóriát általában, Morgan elméletét pedig különösen felhasználta, hatalmas ellenállást váltott ki a kapitalista rendszer részéről. Az antievolucionizmus a társadalom bizonyos köreinek hitelvé vált. Ahogyan a „szociáldarwinizmus” az iparban a kíméletlen kizsákmányolás filozófiai igazolásának szerepét töltötte be, ugyanígy lett az antievolucionizmus az egyház, a magántulajdon, a család és a kapitalista állam filozófiájává.” (1959a:109.)

A támadások – jogosult kritikák és téves interpretációk – az evolucionisták közül leghevesebben Morgan, különösen pedig az *Ancient Society*-ben kifejtett nézetei ellen

⁴ Az etnológia területéről csak jelzésként: kultúra és vallás általában TYLOR 1871; vallástörténet: FRAZER 1965; anyagi kultúra: PITT-RIVERS 1906; művészet: HADDON 1895; BALFOUR 1893; GROSSE 1894 stb.

⁵ Ekkorra az Egyesült Államok gyarmatosítása is befejeződött. 1890-ben jelentette a Superintendent of the Census a Kongresszusnak, hogy az Államok területén nincsen többé „Frontier”, azaz az indiánokat a fehérektől elválasztó határsáv, az Államok területe megszakítatlanul nyúlik az Atlanti-óceántól a Csendes-óceánig.

irányultak. Ebben kétségtelenül fontos szerepet játszott az a tény, hogy Morgan a társadalom olyan alapvető kérdéseiről fejtette ki véleményét, amelyek szükségszerűen érzékenyen érintettek minden társadalomteoretikust,⁶ de még döntőbb körülmény volt, hogy elméletét a marxizmussal azonosították, amelynek teoretikusai révén Morgan neve és munkássága világszerte ismertté vált.⁷

Ezt a kapcsolódást-azonosítást Morganról szólva jóformán minden kutató megjegyzi, nemegyszer csodálkozva azon, hogy egy amerikai burzsoá eszméit kedvezően fogadta a marxista ideológia. Így pl. az angol antropológia kiemelkedő alakja, E. E. Evans-Pritchard G. Resek Morgan biográfiájának bírálatában (miután előbb fanyalogva szól Morganról, s nem mulasztja el, hogy a brit hagyományoknak megfelelően ne csipkedje meg az amerikaiakat)⁸ így ír:

„Talán szerencsétlen körülménynek mondható, hogy a múltban írásait olyan nagy mértékben és lelkesen használták fel a marxisták. Furcsa ironia van abban, hogy az amerikai burzsoázia és a kapitalista mentalitás e tipikus képviselője felé ilyen kedvező figyelemmel fordultak az említett körök.” (1961:180.)

Ezért nem meglepő, hogy a Morgant illető kritika a marxizmus őstörténeti-etnológiai felfogása ellen is irányult és irányul sokban ma is, amint ez a marxista és a polgári szerzők kategorikus megállapításaiból egyaránt kitűnik.⁹

Az antievolucionista áramlat harmadik forrását a századforduló táján és századunk első évtizedeiben kialakult új irányzatok jelentik: Észak-Amerikában a Boas-iskola történeti partikularizmusa, Angliában B. Malinowski funkcionalizmusa és A. R. Radcliffe-Brown

⁶ Engels ezt már 1891-ben világosan látta, amint ez az *Eredet* előszavából is kitűnik: „És ha még mindez nem volt elég bűn ahhoz, hogy a hivatalos iskola semmi egyébben, mint hűvösen elhárító bánásmódban ne részesítse, akkor betelt a mérték azzal, hogy Morgan nemcsak a civilizációt, az árutermelő társadalmat, mai társadalmunk alapformáját bírálta olyan módon, amely Fourier-ra emlékeztet, hanem e társadalom jövőendő átalakulásáról is olyan szavakat mond, amelyeket Karl Marx is mondhatott volna.” (MEM 21:440.)

⁷ Az *Eredet*-ről itt nem szólván, Bebel ismert munkája például, amelynek első fejezete Morgan és Bachofen nyomán íródott, 1879–1957 között 58 (!) német kiadást ért meg, míg magyarul 1895–1957 között 5 kiadás látott napvilágot. A német Günther a századforduló körüli időkre emlékezve a következőket írja erről: „[Morgan tana] a marxizmus korában [a munka a nemzetiszocialista Németországban jelent meg] egy időre egyenesen népszerűvé vált, annyira népszerűvé, hogy német munkások az irokézek és a hawaii törzsek családrendszeréről társalgotak egymással. Arra is emlékszem, hogy fiatal éveimben felfigyeltem arra, milyen gyakran lehetett a marxista könyvkereskedések polcain a házasság őstörténetéről szóló munkákat találni, és milyen ritkán a 'polgári' könyvkereskedésekben.” (1940:183.)

⁸ „Jóllehet Morgan nem mondható rokonszenves egyéniségnek, annyi bizonyos, hogy jelentős szellemi szerepet játszott az antropológiai gondolkodás fejlődésében különösen Amerikában.” (EVANS–PRITCHARD 1961:179.)

⁹ A marxista G. GUHR pl. így ír (1969:17): „A marxizmust kritizáló polgári etnográfusok részéről a támadások Morganra összpontosulnak, aki a 'marxista etnográfia' számára az előzményeket szolgáltatja. Valahányszor csak úgy vélték, hogy Morgant ütötték, úgy gondolták, hogy ezzel Engelsre, azaz a marxizmusra mérték csapást”; míg a polgári álláspontot képviselő E. LUCAS szerint (1964:153): „Az Engels írásával (A család, a magántulajdon és az állam eredete) való vita eddig mindenekelőtt az Engels forrásának számító Lewis H. Morganon gyakorolt etnológiai kritika formájában ment végbe. Ez a kritika teljes súlyát azáltal tartotta meg, hogy a szovjet etnográfia... még mindig erősen függ Engelstől és Morgantól.”

strukturális-funkcionalizmusa, a német nyelvterület etnológiájában pedig a kultúrtörténeti (bécsi vagy – a szovjet szóhasználat szerint – katolikus) iskola.

F. Boas, aki Németországban fizikát, földrajzot és matematikát tanult, mindenekelett arra törekedett, hogy az akkoriban kiterjedő etnológiai kutatásokban egzakt módszertant, megbízható vizsgálati technikát, kritikus objektivitást valósítson meg. 1896-ban megjelent „The Limitations of the Comparative Method of Anthropology” c. korszakos jelentőségű tanulmánya – mint J. B. Stern megjegyzi, „az első ágyúlövés a klasszikus antropológusok ellen kezdeményezett csatában”. Az írás azt a (természetesen nem új) kérdést veti fel: hogyan értelmezhetők a világ különböző népeitől ismert azonos (hasonló) kulturális vonások. A kérdésre két válasz lehetséges: az egyezések történeti kapcsolattal, közös eredettel, illetve párhuzamosan végbement független fejlődéssel magyarázhatók („parallel evolúció”). Boas figyelmét főleg az utóbbi, a tanulmány írásának idején Amerikában elterjedt feltevésre fordítva, megkérdőjelezi azt a tételt, mely szerint „ugyanazok az etnológiai jelenségek mindig azonos okoknak tulajdoníthatók”. Ha ugyanis kimutatható, hogy „különféle történeti fejlemények ugyanazokhoz az eredményekhez vezetnek, akkor ez az általánosító megállapítás nem érvényes”. A beható vizsgálódás egy sor esetben pedig éppenséggel azt igazolja, hogy „ugyanaz a jelenség egy sor különféle módon jöhet létre”. (1948:273.) Ebből következik, hogy csak olyan jelenségeket szabad összehasonlítani, „amelyekről bebizonyosodott, hogy azonos okok következményei”, és ilyen előzetes vizsgálódások nélkül kiterjedt összehasonlításokra sem gondolhatunk (1948:275.). Mivel pedig ilyen vizsgálatokra ez idáig nem került sor, ezért „nagyon kétséges értékűnek kell tekintenünk mindazokat a szellemes kísérleteket, amelyek a társadalom evolúciója nagy rendszerének megalkotására irányulnak, hacsak egyúttal nem lehet bizonyítani, hogy ugyanazok a jelenségek mindig azonos eredetűek. Amíg erre nem kerül sor, mindig előnyben kell részesíteni azt a feltevést, amely szerint a történeti növekedés különféle irányok szerint ment végbe.” (1948:276.)

Hasonló óvatosságot ajánl Boas a történeti módszer követőinek is (a „történeti módszer” kifejezés Boasnál a migrációs-diffúziós irányzatokra vonatkozik). A pusztá feltevésnél helyesebbnek véli, ha előbb egy jól körülhatárolható földrajzi-kulturális térségben végzik el az összehasonlítást, és csak ha ebben a térségben már megbízható eredményekre jutottak, szabad kitekinteni más területekre, mindig úgy azonban, hogy figyelemmel legyenek az elterjedés kontinuitására. (1948:277.) A két, biztos módszertani alapokra helyezett megközelítésnek szorosan kapcsolódnia kell, ugyanis „az összehasonlító módszer csak akkor remélheti elérni azokat az eredményeket, amelyeket célul tűzött ki, ha vizsgálataiban olyan kutatások történeti adataira támaszkodik, amelyek az egyes individuális kultúrák komplex kapcsolatainak feltárására irányulnak”. (1948:280.)

Láthatjuk tehát, hogy Boas *nem* tagadta az evolúció tényét (későbbi írásaiban sem nyilatkozik másként) és nem állította, hogy nem lennének egyetemes törvények „... a növekedés történeti folyamatainak összehasonlításával általános törvények állapíthatók meg” (1948:279.), bár munkásságának M. Harris által „harmadik”-nak nevezett szakaszában 1968:280–2.) egyre szkeptikusabb ezek feltárásának lehetőségeit illetően. Mint 1936-ban írja: „... a kultúra jelenségeinek egyedi és komplex volta miatt sohasem fogunk ilyesmit találni, ami megérdemelné, hogy törvénynek nevezzük, kivéve azokat a pszichológiai, biológiai determinált jellegzetességeket, amelyek minden kultúrában megvan-

nak és annak a sajátos kultúrának megfelelően, amelyben manifesztálódnak, sokféle formában jutnak kifejezésre”. (1948:311.)

L. A. White tehát túlzott az evolucionizmusról folytatott heves vitákban (pl. 1959a, 1966), amikor Boast egyértelműen antievolucionistának nevezte (lásd erről Levin 1947). Bár nyilvánvalóan Boas nevéhez kapcsolódik az amerikai antievolucionizmus, az áramlat esetében inkább azt mondhatnánk, hogy a boasi célok közül jobbra csak az első megvalósítására (specifikus törzsek-népek beható tanulmányozása és részben törzsi kultúrák és térségek történetének rekonstruálása) került sor, a konkrét kutatások hevében a tágabb komparációt elhanyagolták, ami a tanítványok (pl. Goldenweiser 1925/26) túlnyomó többségénél már az evolúciós megközelítés lehetőségének a tagadásához vezetett.¹⁰

Angliában két, egymással is harcban álló irányzat fordult szembe a XIX. századi evolucionizmussal, jóllehet ennek két jelentős alakja, E. B. Tylor és J. G. Frazer munkásságával a század első évtizedeiben még hatással volt a közgondolkodásra. Az egyik irányzatot, a brit diffuzionizmust, W. H. R. Rivers, G. E. Smith és W. J. Perry munkássága képviselte. Elvetve a párhuzamos fejlődés lehetőségét, mindhárom kutató (s követői) – más és más térségre, eltérő kiterjedésben alkalmazva a diffuzionizmus elméletét – a kulturális azonosságokat migrációval, átadással és átvétellel magyarázta, olyan szélsőséges feltevésekkel, mint amilyen például Elliot Smith-é és W. J. Perry-é, akik szerint a világkultúra teljes inventáriuma Egyiptomban keletkezett és innen terjedt szét mindenfelé. (Harris 1968:380–2; Goldenweiser 1925/26.)

A másik irányzat, a brit szociálintropológia, az ellenük (s egyúttal a német diffuzionizmus) és az evolucionizmus elleni harcban született meg és hatott a húszas évektől kezdve napjainkig.¹¹

Jóllehet Malinowski főleg H. Spencerre és E. Durkheimre visszavezethető funkcionális elmélete csak századunk harmincas éveiben öltött határozott formát, a lengyel származású kutató már korai írásaiban is az etnológiai kutatás egzakt módszerei kialakításának a szükségességét hangsúlyozza, egyaránt bírálva a diffuzionizmus és az evolucionizmus komparációs technikáit. Programját lényegében már pályája kezdetén megfogalmazta (1911:52.), egyúttal az evolucionizmus, így mestere, J. G. Frazer ellen is fellépve. (Frazerhez való viszonyára lásd Malinowski 1960 [1944] és Leach 1966.) Eszerint „Az egzakt módszerrel dolgozó tudós érdeklődése a jelenleg létező és megfigyelhető társadalmi jelenségek igazi mechanizmusába és lényegébe való behatolásra és ennek megértésére kell irányuljon, nem pedig arra, hogy ezeket a prehisztorikus múlt rejtvényeinek megfejtése kulcsaként használja, amely műltről egyébként empirikusan semmit sem tudhatunk meg. Az evolucionista hipotézisek jelentősek és érdekesek lehetnek, de csak akkor, ha nem

¹⁰ A Boasszal és a XX. század első felének amerikai antropológiájával foglalkozó hatalmas irodalomból a már említetteken kívül lásd különösen HARRIS 1968:250–352.; GOLL 1972:91–109.; BOGLÁR 1975:5–12.

¹¹ R. Firth, az angol szociálintropológia kiemelkedő egyénisége, a London School of Economics antropológiai tanszékén Malinowski utóda, írja mesteréről: „Kétségtelen, hogy a kultúrkör-elmélet és a pánegyiptomi teória agyrémeit idővel korrigálták és elvetették volna. De Európában, legalábbis a fiatalabb antropológus generáció nevében ő vívta és nyerte meg ezt a csatát a húszas évek végén. És bár ma mindez már csak homályos történelem, azok, akik akkoriban voltak diákok, tudják, milyen félelmetes ellenfelekkel kellett megmérkőznie Elliot Smith, Pater Schmidt és követőik személyében.” (1957, in BODROGI 1972:443.)

rendeljük alájuk a tudás összes egyéb formáit. Minden tudományos tevékenység végső célja a tények, kölcsönös kapcsolataik és kölcsönös összefüggéseik ismerete, valamint . . . pontos leírásuk és sokoldalú interpretációjuk. Minden eléggé közhely egy természettudós számára, de legfőbb ideje, hogy a szociológia területén is az érdekes, de nem kézzelfogható, a különféle társadalmi intézmények és hiedelmek eredetéről szóló történetek helyett talán a szociológiai törvények kevésbé vonzó, de sokkal szabatosabb kutatásával helyettesíteni . . . A ténybeli megalapozás nélküli metodológiai filozofizálás ugyanúgy céltalan, mint a tények kritikátlan összegyűjtése és a teóriák tényleges jelentőségét nélkülöző konstruálása.” (Idézi Symmons-Symonolewicz 1968:66.)

Boashoz hasonlóan ő is ellene van a „történeti” szempontokat hangsúlyozó diffuzionizmusnak és mint az evolucionizmust, úgy ezt az irányzatot is „conjectural”-nek nevezi. Világosan kitűnik ez a diffuzionistákkal folytatott vitáról kiadott kötetből, ahol a következőket írja:

„A behatóbb analízis során az extrém diffuzionizmus épp olyan haszontalannak és félrevezetőnek tűnik, mint az a hiedelem, hogy minden kultúra az evolúció független vonala szerint halad. Az antropológia számára a gyógyításnak nem az a módja, hogy az egyik sejtést a másikkal helyettesíti, hanem az, hogy az ember tudományának megteremti a megfigyelhető tények reális alapját, amellyel hozzájárulhat napjaink gyakorlati és életbevágó feladatainak megoldásához.” (1927:34.)

Lényegében ezek voltak azok a megfontolások, amelyekből kiindulva Malinowski és tanítványai, a brit funkcionalisták a diakronikus megközelítésről lemondva szinkronisztikus vizsgálataikat végezték. Pontos, részletező terepmunkáik tették lehetővé, hogy a nem különösebben teoretikus hajlamú Malinowski megalkothassa a kultúra funkcionista elméletét. (Lásd Malinowski, Enc. Brit. 1960.; Bodrogi 1972.; Harris 1968:514–67.; Kuper 1973.)

A következetesen szinkronisztikus megközelítés, és a „conjectural (pseudo) history” elvetése ellenére sem állíthatjuk, hogy Malinowski elvben tagadta volna akár az összehasonlító módszer érvényességét és – különösen munkásságának utolsó szakaszában – ellene lett volna az evolucionizmus és a diffuzionizmus alapvető megfontolásainak. Az elméletét lényeges vonásaiban összefoglaló, az 1940-es években íródott „A Scientific Theory of Culture”-ben pl. kategorikusan kijelenti, hogy „. . . az összehasonlító módszer kell, hogy az alapja legyen bármely teoretikus elvnek vagy bármilyen, tárgyunkra alkalmazható egyetemes törvénynek”. (1960:18.)

Az összehasonlító módszer jogosultságát elismerve, mégis azt hangoztatja, hogy a „survival” fogalmával óvatosan kell bánni (vitázva pl. A. A. Goldenweiserrel, „aki semmi esetre sem támogatta az evolucionista doktrínákat”), mivel az ilyenek tartott esetek gondos vizsgálata nem értelmetlen továbbélésre, hanem új funkciókra mutathat („. . . a survival azért marad fenn, mert új jelentést, új funkciót kapott”). Példaként a nyílt tűzhelyről szólva hangoztatja, hogy az angolszász élet teljes kontextusában vizsgálva ez nyilvánvalóan „meghatározott szerepet tölt be egy angol házban”. (1960:29.)^{1 2}

Az érett Malinowski állásfoglalása mégis egyértelmű és lényegében nem tér el Boasétól: a századforduló óta, ill. előtte is alkalmazott megközelítési módok – megfelelő korrekció-

^{1 2} Hasonló értelemben nyilatkozott a survival problémájáról Marót is, 1945:1–9.

val – továbbra is szükségesek a kultúrának, fejlődésének, elágazásainak megismeréséhez. Megbékülve úgy véli, hogy „az evolucionizmus és a történeti módszer, a fejlődés elve és a diffúzió ténye, a mentális folyamatok szerinti magyarázat és a szociológiai teóriák, nem zárják ki kölcsönösen egymást és lényegükben nem ellenségesek, hanem kiegészítik egymást és elkerülhetetlenül összekapcsolódnak”. (1960:213.)^{1 3}

A sokban szintén durkheimi indíttatású A. R. Radcliffe-Brown ugyancsak a francia szociológustól vette át a funkció fogalmát, amelyet azonban Malinowski-val ellentétben nem a kultúrára, hanem a társadalmi struktúrára vonatkoztatott. Az ő strukturális-funkcionalizmusa „a társadalmi – funkció által kölcsönösen összekapcsolt – struktúra és folyamat elmélete, amelynek semmi köze nincsen az egyén biológiai szükségleteiből levezetett kultúra-teóriához”. (1949:322.)

A kezdetben biológiai-pszichológiai stúdiumok iránt érdeklődő Radcliffe-Brown szerint a társadalmi antropológia nem más mint „az emberi társadalom teoretikus természet-tudománya, azaz a társadalmi jelenségeknek olyan módszerekkel történő vizsgálata, amelyek lényegükben a fizikai és biológiai tudományok által használtakhoz hasonlóak”. (1952:188–9.)

Így érthető, hogy a szociálintropológia számára megbízható, a lehetőségek szerint egzakt vizsgálati módszereket követelt, ami a strukturális-funkcionalista irányzatot követőknél intenzív és kiterjedt terepmunkát eredményezett. Felfogása szerint a tudomány célja, hogy általánosításokhoz jusson el, amelyeket „a szisztematikusan végzett, pontos megfigyelések által nyújtott bizonyítékok módszeres vizsgálata verifikált vagy kimutatott”, ugyanis csak az ilyen általánosítások nevezhetők tudományos törvényeknek. (1952:187.)

Ebből a tudományosan verifikálható tények megismerését hangoztató szemléletből következik a strukturális-funkcionalás iskola szinkron vizsgálatok végzésére irányuló tendenciája. Mindez azonban nem azt jelenti, mintha Radcliffe-Brown Malinowskihoz hasonlóan elvetné a történelmet vagy általában a diakronikus vizsgálatokat, csak a „primitív” társadalmak esetében ezeket nem tartja lehetségesnek. (Ahol történeti forrásanyag állott rendelkezésre, ott Radcliffe-Brown ezt ki is aknázza a fejlődési folyamat nyomon követésére, amint ezt a középkori angol és germán rokonsági rendszerekről adott elemzése mutatja [1950a:15–17.].) Azok az antropológusok, akik ilyen konkrét és hiteles adatok nélkül kísérelnek meg „történeti” folyamatokat rekonstruálni, Radcliffe-Brown szerint „feltevésekre és képzeletükre hagyatkoznak és ’pseudo-történeti’ vagy ’pseudo-kauzális’ magyarázatokat találnak ki”. (1952:3.) Mivel az ilyen jellegű megközelítés az evolucionistákra és a diffuzionistákra egyaránt jellemző, a konfliktus lényegét az ezt a két irányzatot jellemző „conjectural history” és a társadalom funkcionalista vizsgálata között látja. (1929:53.) A helyes általánosítások eléréséhez az analízisre és az összehasonlító módszer kombinált alkalmazására egyaránt szükség van (1950b), úgy azonban, hogy a szinkron analízist a változás vizsgálata kövesse, de „csak akkor érthetőek meg a változások, ha azokat egy funkcionáló rendszerben végbemenő változásoknak tekintjük”. (1950a:2–3.) Ilyen diakronikus vizsgálatokra így csak a konkrétan megfigyelhető „culture change” eseteiben kerülhet sor.

^{1 3} A felsorolt irodalmon kívül lásd még az R. Firth szerkesztette tanulmánykötet írásait (1957).

A „pseudo” vagy „conjectural” történelemmel való szembeállítás tehát Radcliffe-Brownál sem jelent evolúcióellenességet. A századforduló elején elfogadta a *társadalmi* evolúció elméletét és később sem tagadta, hogy a különféle intézmények, szervezeti formák „a társadalmi evolúció termékei”. (1950a:82.) Teóriája azonban különválasztotta az „evolúció”-t a „progress”-tól; az előbbi a struktúra új formáinak kialakulási folyamata, míg a „progress” ideája „az emberi élet javulásának, jobbulásának az ideája”. (1947:82.) Ezért szerinte Morgan sem evolucionista, hanem a progresszió híve, amelynek tetőpontját Rochester gőzgépeiben és monogám házassági rendszerében látta. (1950a:78.) Mégis az evolúció elvének általános elfogadása mellett, a funkcionalistákhoz hasonlóan, a Radcliffe-Brown nevével fémjelzett strukturális-funkcionalista iskola¹⁴ — figyelmét elsősorban a szinkron vizsgálatra fordítva, az evolúció kutatását a háttérbe szorította, gyakorlatilag mellőzte.¹⁵

A német nyelvterület etnológiájában a kultúrtörténeti irányzat fordult szembe az evolucionizmussal és alakított ki egy, a kulturális azonosságokat magyarázó speciális diffuzionista teóriát. Az emberföldrajzos F. Ratzel migrációs-érintkezési koncepciójából eredő irányzat követői a századforduló táján alkották meg első regionális, majd az egész világot átfogó kultúrköreiket (L. Frobenius, F. Graebner, B. Ankermann), míg az elmélet végleges kidolgozását és a kultúrkörök összefüggő rendszerbe való illesztését W. Schmidt és W. Koppers végezték el. Ha nem is állíthatjuk — amint ezt éppen a W. Schmidt köréhez tartozó J. Henninger teszi —, hogy a kultúrkörelmélet kidolgozására azért került sor, hogy „az egyoldalúan természettudományosan és materialisztikusan orientált evolucionizmus világgépével egy kultúrtörténeti építményt állítsanak szembe” (1964:XI.), annyi mindenképpen bizonyos, hogy „Ennek az antievolucionista falanxnak uralkodó alakja . . . vitathatatlanul W. Schmidt volt.” (Dörmann 1968/69:130.)¹⁶

W. Schmidt antievolucionizmusa azonban nem általában a fejlődés gondolata, hanem inkább a természettudományos és materialista megalapozottságú evolucionizmus ellen irányult. A kultúrkörelmélet ún. bécsi iskoláját megteremtő W. Schmidt elméletét M. Harris olyan grandiózus kísérletként jellemzi, amely megpróbálta „kibékíteni az antropológiai őstörténetet és a kulturális evolucionizmust a Genézis Könyvével”. (1968:379.)

A kultúrkörelméleten alapuló etnológia módszereit és elméleti stratégiáját kifejítő könyvében Schmidt maga is kategorikusan kijelentette, hogy „Az evolucionizmus elvetése során egy félreértést mindenképpen el kell kerülnünk: aki az evolucionizmus ellen küzd és azt elveti, ezzel nem harcol az evolúció ellen és ezt nem tagadja.” (1937:10.)^{16a}

¹⁴ A két irányzat sokáig éles harcban állt egymással. Különösen Radcliffe-Brown tiltakozott mindig hevesen, ha funkcionalistának nevezték. Mint egy helyütt írja: „Mint Malinowski funkcionálisnak következetes ellenfelét, anti-funkcionalistának is lehet nevezni.” (1949:320–321.)

¹⁵ Radcliffe-Brown munkásságára és a strukturális-funkcionalizmusra lásd még: HARRIS 1968: 514–567; KUPER 1973, különösen 51–88; BODROGI 1970:308–313.

¹⁶ Schmidt álláspontját jól mutatja következő megállapítása: „Az evolucionizmus minden vonalon összeomlott. Tarthatatlanságát, elégtelenségét arra, hogy az etnológiai problémák megoldására hatékony módszert nyújtson, a vezető etnológusok már felismerték és elfordulnak tőle. A legtöbben ezt radikálisan és véglegesen teszik.” (1921–22:518.)

^{16a} Ez a megállapítás, katolikus papszerzőről lévén szó, merésznek tűnhet. Tudnunk kell azonban, hogy a hivatalos egyházi állásfoglalások mindenekelőtt a természettudományi evolúcióval s ezen belül is az ember fizikai evolúciójával foglalkoznak. A XII. Pius által kibocsátott *Humani generis* enciklika (1950. augusztus 12.) pl. megengedettnek tartja, hogy a kutatók — akár természettudósok, akár

A kultúrkörök ugyanis szintén fázisokon vagy fokozatokon belül helyezkednek el, amelyeket Schmidt nagyjából-egészéből az őstörténet fő európai korszakaival kapcsol össze. Így érthető, hogy a jobbára antievolucionista R. H. Lowie Schmidtet evolucionistának nevezi („... Schmidt semmivel sem kevésbé evolucionista, mint Tylor”, 1948:34.) és ugyanazokban a hibákban marasztalja el, mint a XIX. század evolucionistáit.

Schmidt természetesen nem volt evolucionista, amint ezt Lowienak adott éles hangú válaszában (1935), mindenekelőtt az anyagjog kérdésében védve meg álláspontját, határozottan leszögezte. Schmidt „evolucionizmusá”-nak valóban nincsen köze az evolúció materialista felfogásához, inkább — mint M. G. Levin ezt világosan kifejti (1947) — olyan kísérletet kell látnunk a kultúrfokok és körök hierarchikus elrendeződésének elméletében, amely olyan kompromisszumot kívánt létrehozni az evolúció tagadhatatlan ténye és a katolikus egyház dogmarendszere között, amely a monoteizmust, a magántulajdont és a polgári társadalom egyéb intézményeit őseredeti, kezdettől fogva meglévő jelenségekként fogja fel.¹⁷

„... az evolúció elmélete újból előretört”.

White 1960:VII.

Az antievolucionizmus áramlata a negyvenes években kezdett lassúbbodni, hogy a hatvanas évek elejére átadja helyét az evolucionizmus újabb hullámának. A változást M. D. Sahlins és E. R. Service, az „*Evolution and Culture*” c. kötethez írott bevezetőjükben (1960:2.), a megmerevedett társadalmi rendszerek és az elnyomott, leigázott és a fejlődés útjára lépő népek közötti konfliktussal, a világ különböző részein kialakuló új ipari társadalmak előretörésével indokolja.

Ha ez általánosságban feltételezhető is, az antropológia szűkebb területén a változást inkább az okozta, hogy a kutatók fiatalabb nemzedéke lassacskán megelégtelt mestereinek szűk empiricizmusát és szegényesnek látta azokat az általánosításokat, amelyeket

teológusok — az evolucionizmus tanával foglalkozzanak, „amennyiben az emberi test eredetének a vizsgálatáról van szó”, el kell fogadniuk azonban, hogy „a lelket közvetlenül Isten teremti” és a kutatásnak ezen a területén a legnagyobb mérsékletre és óvatosságra int. Egy korábbi, a Pápai Tudományos Akadémián 1941. nov. 30-án mondott beszédében XII. Pius az enciklika szellemének megfelelően ugyancsak nem foglal véglegesen állást: „Nincs más hátra tehát, mint a jövőre bízni a kérdés eldöntését: a kinyilatkoztatás által megvilágított és irányított tudomány talán komoly és döntő megoldást talál ebben az oly súlyos kérdéskörben.” (Az egyházi megnyilatkozások összeállításáért és a fordításért Bognár Andrásnak mondok itt is köszönetet.) Így nem volt hivatalos akadálya annak, hogy P. W. Schmidt az emberi kultúra történetét illetően az evolúcióra vonatkozó nézeteit kifejthesse. — Az enciklika megjelenése óta a teológusok közül pl. Z. Alszeghy és M. Flick kísérelték meg (1967), hogy az evolúció tényét a hittételekkel egyeztessék. Az üdvösségtörténet őskeresztétől új hipotézist alakítva ki úgy látják, hogy ez beilleszthető „a világ evolucionista szemléletébe”, feltételezik, hogy „Isten kezdettől fogva az általa teremtett anyagot egyre bonyolultabb struktúrák felé mozgatja” és véleményük szerint „minden ember a közös ős-„anyag”-ból származik, amelyet Isten teremtett a hominizáció hordozójául, még akkor is, ha az emberi lét küszöbét különböző genetikus utakon lépi át.

¹⁷A német diffuzionizmusra és a „bécsi iskolára” lásd még: HARRIS 1968:382–392; VAJDA 1949; GOLL 1972:110–118; GOLDENWEISER 1925/26 stb. A német nyelvű etnológia történetének rövid összefoglalása: HEINE–GELDERN 1964.

megállapítottak vagy amelyek megismerésére agnoszticizmusokban, mint pl. Boasék, nem is törekedtek. Bármennyire döntő jelentőségű volt ugyanis a kultúrának, mint összefüggő, organikus egésznek, mint szükségleteket kiegészítő rendszernek az értelmezése (Malinowski), a társadalmi struktúra és a funkció összefüggésének a felismerése (Radcliffe-Brown), a diffúzió jelentőségére és az átadás-átvétel szabályszerűségeire való hivatkozás, a jóformán csak szinkron jellegű vagy ezzel ellentétben a legfeljebb „pseudo-történeti”-nek tekinthető vizsgálódás (így a kultúrkörelmélet esetében): e teóriák nem adtak választ az emberi társadalom és kultúra alapvető és aktuális kérdéseire. Mégis tagadhatatlan, hogy a század első felének említett irányzatai módszeres terepmunkájukkal, a társadalmi organizmus működését elemző megállapításaikkal, összehasonlításra már alkalmas tények megismertetésével jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy a 40-es években szilárdabb alapokra helyeződjék a dinamikus folyamatok, ezen belül is az evolúció kutatása.

Az indítás Leslie A. White nevéhez fűződik (White-ról lásd Service-Beardsley 1976; Sárkány 1973), az ő munkásságával veszi kezdetét az az irányzat, amelyet „neoevolucionizmusnak” szokás nevezni.¹⁸

A Boasnál tanult White érdeklődése Morgan és rajta keresztül az evolucionizmus iránt első munkahelyén, a buffalói múzeumban ébredt fel (1927–30). Mint irokéz területen működő kutató, behatóan foglalkozott Morgan írásaival és hamarosan arra a megállapításra jutott, hogy Morgan mellőzése a kortársi antropológiában jogosulatlan, az evolúcióról kialakított elméletét ugyanis félremagyarázzák. Ehhez járulhatott még az a hatás, amely H. E. Barnes szerint (1960:XXVI)¹⁹ White-ot 1929-es szovjetunióbeli tanulmányútján érte, amikor először ismerkedett meg Marx és Engels írásaival, különösen pedig az őstársadalomról kialakított nézeteikkel. White, aki egyébként a „kulturologia” elméletének megalkotója is (1949, különösen 397–415), az evolúcióval foglalkozó első tanulmányát 1943-ban publikálta „Energy and the Evolution of Culture” címmel, felvázolva benne a kultúra fejlődésének az energia növekvő mennyiségén alapuló törvényét.²⁰ Ezt követték a 40-es évek második felében azok az írásai (1945a, 1945b, 1947a, 1947b), amelyek heves vitát váltottak ki mindenekelőtt az észak-amerikai szakirodalomban (pl. Kroeber 1946; Lowie 1946; Radcliffe-Brown 1947; később Bock 1952. A vitát szovjet részről Levin [1947] értékelte).

A fejlődéselmélet előretörésében jelentős szerepet játszott még az etnográfus-régész J. H. Steward, az evolucionista új hullám másik jelentős alakja, aki White kombinált unilineáris-multilineáris fejlődésmenetet meghatározásával szemben a multilineáris fejlődés elméletét alakította ki és írásaiban, különösen a korai civilizációk vonatkozásában, teore-

¹⁸ White nem értett egyet ezzel a megnevezéssel: „A neoevolucionizmus félrevezető kifejezés: használata arra utal, mintha az evolúció elmélete ma valamiképpen különbözne a nyolcvan év előttről. Mi elvetjük ezt a felfogást. Az evolúciónak ebben a munkában kifejtett *teóriája* nem tér el elvből attól, amit Tylor *Anthropology* c. művében 1881-ben kifejtett, bár természetesen a fejlődés, a teória kifejtése és bemutatása néhány ponton eltérő.” (1959b:IX.) Hasonló az álláspontja Harrisnak, aki az új evolucionista hullámot „kulturális materializmusnak” nevezi. (1968:22. és 23. fejezet.)

¹⁹ A szovjetunióbeli szakmai kapcsolatokra utal a Szovjetszka Etnografijában megjelent tanulmánya (1932).

²⁰ OPLER (1961:18) a White-féle törvényt a marxizmusra vezeti vissza és szemére veti White-nak, hogy írásaiban nem tesz említést a marxista teoretikusokról. A kérdést bővebben lásd HARRIS-nél (1968:638–641.).

tikus kérdések taglása mellett konkrét evolúciós vonalakat mutat be (1948, 1949, 1953, 1955).²¹

Az amerikai antropológia anti-evolucionista korszaka nagyjában-egészében az 50-es évek végével zárult le; ekkor, 1959-ben, tartották a chicagói egyetemen a „Darwin Centennial Celebration”-t, amelyen az evolucionista kulturális- és szociálintropológiát A. L. Kroeber, L. A. White és J. H. Steward, a régészetet-őstörténetet G. R. Willey és R. M. Adams képviselték (Tax 1960). Ugyanebben az évben látott napvilágot White „The Evolution of Culture” c. munkája, amelyben a szerző az antropoidák emberré válásától a vaskor kezdetéig követi nyomon a kulturális fejlődést, és jelent meg az „Evolution and Anthropology” c. tanulmánykötet (Meggers 1959), Whitén kívül pl. az evolucionizmus-hoz közeledő C. Kluckhohn és G. P. Murdock írásaival.²²

A kulturális evolucionizmus – más elnevezései szerint neoevolucionizmus, ill. kulturális materializmus – az Egyesült Államokban a hatvanas évektől kezdődően elfogadott – ha természetesen nem is egyeduralkodó – kutatási irányzattá vált (lásd erre pl. a Sol Tax által kiadott, a kutatási problematikát vázoló tanulmánykötetet [1964a], magyar kritikája Bodrogi 1966a). Mindenekelőtt Steward és White tanítványai azok, akik – jórészt régészeti anyag bevonásával – foglalkoznak a kulturális fejlődés kérdéseivel, figyelmüket elsősorban az evolúciós fokozatok pontosabb meghatározására és a technológia-kultúra korrelációira fordítva.

Az eltérő tudománytörténeti előzményekre épülő brit és európai antropológia – időben megkésetten – más alapokról vetette fel az evolúció vizsgálatának a problémáját. Az Angliában Radcliffe-Brown és Malinowski (valamint követőik), Franciaországban a Durkheim-Mauss, majd Lévi-Strauss nevével fémjelzett strukturalizmus eszméin felnőtt újabb nemzedék (az említett, iskolaalkotó tudósok hatása kontinensszerte érezhető volt) a maga részéről a marxizmus-hoz fordult, szakmai és politikai problémáira egyaránt feleletet keresve. Ez a marxizmus iránti kortárs antropológiai érdeklődés a Malinowski-tanítvány R. Firth szerint három forrásból táplálkozik:

„Ennek egyike az elméleti érdeklődés szélesedése, amelynek során más, a szociológiában jelentős szerepet játszó személyek ideáit is feldolgozták. Ennél fontosabb az antropológusok konfrontációja az anyaguk jellegében végbement radikális változásokkal, amelyekre az ismert elméletekkel nem tudnak kielégítően megmagyarázni. Emellett a bevett intézmények és értékek megkérdőjelezése és ezek ellentmondásainak érzékelése vezette el

²¹ A White–Steward közötti ellentétet igyekszik feloldani M. D. Sahlins a specifikus és az általános evolúció fogalmának a bevezetésével. (1960:12–44.)

²² Az etnológiai evolucionizmus hatása a régészetben is érezhetővé vált. E vonatkozásában White egyik nekrológírója, R. K. Beardsley, Willey-t és Sabloff-ot idézi („A History of American Archaeology”, 1974): „Az 1950-es évek közepén, amikor Willey és Phillips közzétették vázlatukat az Újvilág őstörténetéről, a kulturális evolucionizmus egészében véve még mindig törvényen kívüli volt az amerikai antropológusok körében . . . Az 1960-as évek vége felé változás ment végbe az amerikai régészetben, hallgatólagosan elfogadják a kulturális evolucionizmust.” (SERVICE–BEARDSLEY 1976:619.) – A változásban a „divat” is közrejátszott, amint Sahlins és Service közös előszavukban ezt ironikusan meg is jegyzik: „. . . nem tudjuk túrtörtetni magunkat, hogy ne szóljunk arról a meglepő változásról, ami bekövetkezett: több kitűnő antropológus, aki korábban soha nem mutatott érdeklődést az evolúció iránt (hacsak nem negatív vonatkozásban) most legalábbis felveszi a kifejezést szótárunkba. És most úgy tűnik, mintha néhány vezető antropológusunk (például Mead) mindvégig ugyanúgy ’evolúcióval foglalkozott volna’, mint ahogyan prózában szólottak.” (1960:3.)

őket olyan teóriának a keresésében, amely ezek megválaszolására képes. A marxista doktrína a világ zavarainak koherens diagnózisát és szisztematikus magyarázatát nyújtja, mivel olyan filozófiai megközelítésen alapszik, amellyel megérthető a társadalmi lét belső realitásának princípiumai.” (1975:42.)

Ezt a marxizmushoz való fordulást azonban a 60-as évekig uralkodó iskolák pusztá empiricizmusával és vérszegény teóriáival szembeni szakmai elégedetlenség is indokolja:

„A Marxra irányuló ilyen – pozitív vagy negatív – reakció mögött az a kívánság rejlik, hogy túllépjének azon, amit a funkcionális és strukturális szociálintropológia hagyományos empiricizmusának gondolnak. Nem elégednek meg többé a társadalmi jelenségeknek az ún. 'józan ész' definícióival és interpretációival, és úgy látják, hogy a társadalmi élet 'belső realitásának' felfedezésére inkább megfelelőbbek a deduktív okfejtés elvei, legyenek ezek dialektikusak, vagy általánosabban analitikus jellegűek.”, (1975:50.)

Ez a hetvenes évek elején formálódó, koncepcióiban eltérő és a marxizmust is különféle képpen értelmező irányzat²³ elsősorban az evolúció társadalmi determinánsainak, a változási folyamat jellegének a megismerésére törekszik és a változás dinamikájának a magyarázatában mindenekelőtt szociális-strukturális és anyagi-funkcionális sajátosságok vizsgálatát tartja szükségesnek.²⁴

„A vihar még nem ült el. De ahogyan az évek múltak, az ár Morgannak kedvezőben fordult meg”.

Stern 1946:174

Az evolucionista megközelítés előretörése a nyugati antropológiában kedvezően befolyásolta a Morgan-szemlélet alakulását is. 1960-ban R. L. Bunzel már megállapíthatta, hogy a viták múltával „lehetséges másként szemlélni Morgant és megfelelően értékelni tényleges hozzájárulását az etnográfiahoz, ennek módszeréhez és elméletéhez, valamint szerepét a tudományos antropológia létrehozásában és előrevitelében”. (Mead–Bunzel 1960:157.)

A Morgan iránti érdeklődés megújulásának egyik jele, hogy nehezen hozzáférhető munkáit, többnyire vezető szakemberek bevezetőjével és kommentárjaival, új kiadásokban jelentetik meg Amerikában és más országokban.²⁵ Emellett megkezdődött a morgani

²³ Követői közül különösen M. Godelier, E. Terray, J. Friedman, M. Block munkássága jelentős. Lásd írásait pl. a Bloch által 1975-ben, és a Friedman–Rowlands által 1977-ben kiadott tanulmánykötetben. (Az előbbit ism. Bodrogi 1976a.) Az irányzat folyóiratának tekinthető a „Dialectical Anthropology”, 1975-től (szerk. S. Diamond). Lásd erről BODROGI (1976b) kritikáját.

²⁴ Mint J. Friedman és M. J. Rowlands írják közös bevezetésükben: „Talán újfajta keretre lesz szükség, hogy a társadalmi-strukturális és materiális-funkcionális (hierarchikus) sajátosságokat oly módon egyesítsük, amely képessé tesz bennünket arra, hogy ezeket szisztematikus folyamatoknak tekintsük.” (1977:10.) A régész CHILDE (1962, 1963) evolúciós szemlélete ettől eltérő módon alakult. – Sem az amerikai, sem az angol és kontinentális antropológia evolúciófelfogásának kritikájára itt nem térünk ki, futólagos áttekintésünkkel az utóbbi évtizedek legfontosabb trendjeit kívántuk érzékeltetni.

²⁵ Az *Ancient Society* pl. magyarul 1961-ben látott először napvilágot. Amerikában két kiadás követte egymást: előbb 1964-ben White gondozásában jelent meg, aki a Morgan-példányon levő utólagos megjegyzéseket is közölte s teljessé tette a bibliográfiai adatokat (Bodrogi ismertetése 1966b), majd 1973-ban E. Leacock kommentálta, az újabb, az 1971-es első francia kiadáshoz E. Makarius írt

eszmék újraértékelése is. Így a rochesteri egyetem 1963-ban indított „Morgan Lectures” sorozata keretében 1963-ban Meyer Fortes a rokonsági problematikával foglalkozott (kibővítve Fortes 1969), Fred Eggan 1964-ben „Lewis Henry Morgan and the American Indian” címmel tartott előadásokat (Eggan 1966), 1965-ben R. M. Adams értekezett a civilizáció fejlődéséről, 1968-ban W. H. Goodenough a leírás és összehasonlítás kérdéseit vizsgálta (Goodenough 1970) stb., 1970–71-ben pedig az Anthropological Society of Washington rendezett előadássorozatot a *Systems* megjelenésének 100 éves évfordulója alkalmából (Reining 1972).

Az újraértékelés azonban korántsem egyértelmű. A kortárs antropológusok szemlélete – amint ezt E. Terray találóan megjegyzi (1974:9.) – sajátosan kétarcú. Nem egy szerző számára két Morgan létezik: az egyik a *League*, a *Systems*, a *Houses* írója, a másik az *Ancient Society* szerzője. Míg az előbbi munkákat író Morgant messzemenően elismerik, utóbbi művéről vagy hallgatnak, vagy az evolucionizmussal együtt elítélik. Így pl. Claude Lévi-Strauss, aki Morgant a strukturális analízis előfutárának tartja és a szociálintropológia megalapítójaként tiszteli²⁶ és aki a rokonságról szóló nagy művét Morgan emlékének ajánlja,²⁷ írásaiban csak a *Systems*-re hivatkozik. Ugyanakkor P. Bohannan (1965:VIII–IX), aki Morgan egész életművét értékeli, Morganban nemcsak a szociálintropológia (sőt: komparatív szociálintropológia) megalapítóját, ill. előfutárát látja, hanem olyan funkcionális-evolucionistának tartja, aki fejlődéelméletét az emberek és társadalmi csoportok szükségleteinek kielégítési módjára alapozta, világosan felismerve, hogy a különféle társadalmi-kulturális intézmények kölcsönös összefüggésben állnak egymással.

A divergáló nézeteket jól jellemzi egyebek között az a vita, amely a „Current Anthropology” hasábjain zajlott le Morgan materialista, ill. idealista felfogásáról, az „Morgan–Engels–Marx triád”-ról, Morgan társadalmi, politikai felfogásáról, „rasszizmusáról” stb. (Opler 1962; Harding–Leacock 1964; Opler 1964; Hickerson 1971; Gellner 1975; Schott 1976; Krader–Panoff 1977). A vitából világosan kitűnik, hogy a Morgant támadók Mor-

előszót. Az NSZK-ban 1976-ban H. J. Hildebrand bevezetésével adták ki újból az 1891-es W. Eichhoff és K. Kautsky-féle fordítást. (Az új kiadás helyreigazít néhány pontatlanságot, így egyebek között a „property” szó „Privateigentum”-mal való téves fordítását. HILDEBRAND 1976:24–25.) 1971-ben a *League* faksimile megjelentetésére került sor az 1901-es H. M. Lloyd-féle kiadás alapján, míg a *Systems* és a *Houses* 1970-ben, ill. 1965-ben jelent meg reprintként, az utóbbi P. Bohannan bevezetésével.

²⁶ Pl. a „Strukturele Anthropologie”-ban: „Az utóbbi években a szociálintropológia érdeklődése főleg a rokonság tényeire irányult. Ezzel elkötelezettnek érezte magát Lewis H. Morgannak, akinek *Systems of Consanguinity and Affinity of the Human Family* (1871) c. műve a szociálintropológiát és a rokonsági vizsgálatokat megalapozta és egyúttal megvilágította, hogy az előbbinek miért kell az utóbbinak olyan nagy jelentőséget tulajdonítania.” (1967:314.)

²⁷ Lévi-Strauss ajánlását indokolva mindenekelőtt Morgan úttörését említi és az általa alapított amerikai antropológiai iskola iránti tiszteletét hangsúlyozza, hogy ezzel „. . . ha kis mértékben is, megkíséreljük törleszteni a vele szemben fennálló adósságunkat, emlékeztetve arra, hogy ez az iskola különösen nagy volt abban az időben, amikor a tudományos pontosság és az egzakt megfigyelés nem tűnt számára összeegyeztethetetlennek őszinte teoretikus gondolkodásmóddal és a merész filozófiai hajlammal”. (1969:XXVI.) TERRAY (1974:10) éppen ezért tartja feladatának, hogy az *Ancient Society*-t „újraolvassa” és Morgant marxista szempontból interpretálja.

gan ürügyén a marxizmust és a szovjet néprajztudományt támadják, sőt magát a szocialista rendszert is.²⁸ Józanabb és tárgyilagosabb az a vita, amely az 1964-ben, az „Antropológiai és Etnológiai Tudományok” VIII., Moszkvában megtartott kongresszusán alakult ki különösen a morgani periodizáció kérdésében (Ucsenije Morgana 1967).²⁹

A Morgan-kutatás

Morgan életének és munkásságának kutatása a századforduló táján indult meg a *League* második, 1901-es kiadásával. A munkát gondozó Herbert M. Lloyd nemcsak terjedelmes jegyzeteket fűz a szöveghez, hanem életrajzot, visszaemlékezéseket is közöl, Morgan mellett Ely S. Parkerről és Charles T. Porterről, hosszú időn keresztül barátairól is szólva.

Az érdeklődés Morgan iránt ezután 1915-ben élénkült meg, amikor halálának 97. évfordulója alkalmából a Rochester Historical Society és a Rochester Academy of Sciences együttes emlékülést tartott. A következő évben alapítja meg Rochesterben Alvin H. Dewey a New York State Archeological Association „Lewis Henry Morgan Chapter”-jét; a kiadványsorozat szerzői a New York állambeli indiánok, mindenekelőtt az irokézek etnográfijával, régészetével és történetével foglalkoznak.^{29a} 1919-ben, Morgan születésének 100. évfordulója alkalmából a Társaság szülővárosában, Aurorában rendezett ünnepséget, amelyen emléktábla elhelyezésére is sor került a Wells College-ben.^{29b} (Az emlék-

²⁸ Különösen szembeűfő ez Farb könyvében, amelyet Hickerson emiatt is kritizált. Farb pl. a szovjet szocializmust messianisztikus mozgalomnak, „sablonizált vallás”-nak tartja, amelyben Karl Marx egy „csaknem természetfölötti lény”, Lenin pedig az ő prófétája (Hickerson 1971:92). Morgannal kapcsolatban kapitalista voltát és vallásosságát hangsúlyozza mint pl. ezekben a sorokban: „Furcsa ironia, hogy a League of the Iroquois a marxista teória modellje lett. A Friedrich Engelshez vezető kanyargós ösvény Lewis Henry Morgan, egy rochesteri ügyvéddel és vasutak lobbistájával kezdődött ... [Morgan] száz százalékosan konvencionális ember volt, akinek vallásos orthodoxiája kétségbevonhatatlan és aki egyúttal rendületlen kapitalistának mondható ... Morgant, a burzsoá úriembert napjainkig kegyelettel veszik körül a szocialista gondolkodók pantheonjában.” (Idézi HICKERSON 1971:93.)

^{29a} A progresszív szemlélet előretörését egyébként az is jelzi, hogy az etnológiatörténeti kézikönyvek már nemcsak Morgannal kapcsolatban említik Marxot–Engelst és a marxizmust, hanem a történeti- és dialektikus materializmust is bevonják az antropológiai irányzatok közé. (Pl. HARRIS 1968:8. fejezet „Dialectical Materialism”; HONIGMANN 1976:121–122.)

^{29b} Mint az alapítóokmány leszögezi: „Ennek a 'Chapter'-nek az a célja, hogy előmozdítsa azoknak a készítményeknek, rítusoknak, szokásoknak, hiedelmeknek és más életmegnyilvánulásoknak a történeti tanulmányozását és beható vizsgálatát, amelyek New York állam őslakosainak életét jellemezték a fehérekkel való érintkezés előtt és azt követően, továbbmenően pedig, hogy megőrizze ezeknek a népeknek 'mound'-jait, romjait és múltjuk más tanúit, együttműködve a State Associationnal a New York Állam-i régészet tágabb körű megismertetésében, segítséget biztosítva a szükséges célok eléréséhez.” (Researches and Transactions of The New York State Archeological Association – Lewis H. Morgan Chapter Rochester, N. Y. The Morgan Centennial Celebration at Wells College, Aurora Vol. 1. No. 3. 1919. utolsó lapja.)

^{29b} Az előkészületek 1918-ban kezdődtek meg a „Lewis Henry Morgan Memorial Committee” megalakításával. Az ünnepségen Roland B. Dixon, Kerr D. MacMillan és Arthur C. Parker tartott beszédet (DIXON–MACMILLAN–PARKER 1919).

üléseken elhangzott előadások egy része más, Morgannal foglalkozó írásokkal együtt, 1923-ban jelent meg a Rochester Historical Society Publication Fund II. kötetében.)

Ezekben az években kezdte el kutatásait Morgan első biográfusa és életművének méltatója, Bernhard J. Stern. A rochesteri egyetem Rush Rhees Library-jében őrzött Morgan kéziratok³⁰ felhasználásával írt könyve 1931-ben jelent meg (1927–28-ban egy rövidebb tanulmányban adott első áttekintést Morganról). A munkát, amely addig ismeretlen anyagokat közöl és így a Morgan-kutatás fontos forrása, antievolucionista szemlélet jellemzi és mint L. A. White ismertetésében megjegyzi; „számos tévedés és torzítás van benne”. (1931:483.)³¹

A Morgan-életmű feltárásában és megismertetésében különösen L. A. White-nak van kiemelkedő szerepe. Eltekintve a Morganról írott rövid biográfiáktól, lexikoncikkektől és különféle, vele foglalkozó, egyes kérdéseket tagláló tanulmányoktól White munkássága különösen a kéziratok anyagok, elsősorban a gyűjtőfüzetek és útinaplók publikálásában jelentős. Ezek között találjuk az európai utazás naplóját (1937a), a Morgan–Bandelier levelezésből a Morgannak írott leveleket (1940), a délnyugati Kolorádó vidékén és Új-Mexikóban végzett régészeti kutatás jegyzeteit (1942), az 1859–62-es nyugati expedíciók anyagát (1959c), az *Ancient Society* egyik új kiadását (1964) stb. Nem kis mértékben az ő érdeme, hogy a Morgan-kép egyre élesebb kontúrokkal rajzolódik ki előttünk.³²

Így már elegendő előkészület után foghatott hozzá Carl Resek Morganról szóló rövid monográfiájának (1960) megírásához. A könyvről White elismerő szavakkal szól (1960b:1073–74), messze jobbnak tartja, mint B. J. Stern írását. A munkát még a Morgant és Resek több megállapítását kritizáló Evans-Pritchard is az antropológusok figyelmébe ajánlotta. (1960:179–80.)

A Morgan-kutatás ezzel még korántsem tekinthető lezártnak. A rochesteri Rush Rhee Library Morgan-gyűjteménye még számos publikálatlan kéziratot, előadászöveget őriz, köztük az *Ancient Society* egyes fejezeteinek fogalmazványait, a korai indián gyűjtések és

³⁰ A kéziratok jegyzékét, ill. Morgan publikált munkáinak bibliográfiáját lásd: GILCHRIST 1923, 1936; KABELAC 1969; VINNIKOV 1935.

³¹ Egy későbbi előadásában, amely Morgan portréjának leleplezése alkalmából (Union College, Schenectady) rendezett szimpozionumon 1945-ben hangzott el, STERN (1946) már pozitívebben nyilatkozik Morgan evoluzionizmusáról.

³² A szovjet Morgan-kutatás ígéretes kezdetek után megszakadt, bár munkásságával, nézeteivel, mindeneelőtt Marxhoz és Engelshez való viszonyával sokat foglalkoztak és foglalkoznak. Az első, Morgan életét és munkásságát ismertető tanulmányt halálának 50. évfordulója alkalmából Koszven publikálta 1932-ben a Szovjetszkaja Etnografijában (önálló formában 1933-ban is kiadták). Ez idő tájt vették tervebe, hogy egy, a néprajz klasszikusainak munkáit felölelő sorozat keretében hat kötetben kiadják Morgan munkáit, kézirateit és levelezését. B. J. Stern közvetítésével megszerezték publikált munkáinak és kézirateinak fotokópiáit, ill. mikrofilmjeit. (Stern szerint [1946:173] 1936-ban lépett vele kapcsolatba a Szovjetunió Tudományos Akadémiája, amelynek mintegy 17 000 nyomatot és filmkockát küldött el.) Az előkészítő munkák Blomkviszt szerint (1936:125–126) 1935-ben kezdődtek meg. (A levelezésről és a megküldött anyagról lásd Kabelac 1969-et.) Tudomásunk szerint két szövegpublikációra került sor. Vinnikov 1935-ben 34 Morgannal kapcsolatos levéllet adott közre – ezek elsősorban az *Ancient Society*-re vonatkoznak – megírásuk nyelvén és orosz fordításban s összeállította Morgan kéziratok és publikált munkáinak bibliográfiáját. (Ismerteti White 1937.) Ugyanő adta ki angolul és oroszul 1938-ban Morgannak az amerikai indiánok táncaira vonatkozó nyolclapos kéziratát. (VINNIKOV 1938.)

a michigani Marquette-be tett utak naplóját, a „Great Order of the Iroquois” ülésein elhangzott beszédeket, szabályzatokat, tagnévsorokat stb. Morgan kiterjedt levelezése csak töredékesen került publikálásra (pl. Stern 1933; White 1957b; Woods 1945 stb.), ezek között is inkább a hozzá intézett levelek. Az általa írt levelek közül sok még lappang, pedig pl. az A. F. Bandelier-hez vagy Fison-hoz és Howitt-hoz (Morganhoz írt leveleiket részben publikálta Stern 1930), a J. H. McLivaine-hez vagy a „Nation” főszerkesztőjéhez, W. P. Garrison-hoz és más neves személyekhez intézett sorainak ismerete életműve szempontjából fontosak lennének (White 1947c).³³ Így joggal állapíthatta meg White Resek művének értékelésében: „... még mindig sok minden ismeretlen előttünk, különösen életének személyes részleteit, joggyakorlatát és pénzügyeit illetően”. (White 1960b: 1073–74.)³⁴ A végleges biográfia megírása így még várat magára.

IRODALOM

Rövidítések

Ancient Society = *Ancient Society or, Researches in the Lines of Human Progress From Savagery Through Barbarism to Civilization*. New York, 1877.

Eredet = A család, a magántulajdon és az állam eredete. MEM 21.

Houses = *Houses and House-Life of the American Aborigines, Contributions to North American Ethnology IV*. Washington 1881. (Használt kiadás: Chicago 1966. Szerk. Paul Bohannan.)

League = *League of the Ho-de'-no-sau-nee, or Iroquois*. Rochester/New York/London, 1851. (Használt kiadás: New York, 1901. Szerk. Herbert M. Lloyd.)

Levelek = *Letters on the Iroquois*. By Skenandoah. *American Review* 1847–1848.

Systems = *Systems of Consanguinity and Affinity of the Human Family*. *Smithsonian Contribution to Knowledge XVII*. Washington 1871.

AA = *American Anthropologist*

CA = *Current Anthropology*

SE = *Szovjetszkaja Etnografija*

SJA = *Southwestern Journal of Anthropology*

ALSZEGHY, ZOLTÁN – MAURIZIO FLICK

1967 Ádám evolucionista szemmel. *Mérleg* 1. január 23–29.

ANONYMUS

1881 Nekrológ. *The Nation*, dec. 22. No. 860:493–494.

1882 Lewis H. Morgan. *The Academy*, jan. 7. No. 505:13.

1919 Memorial to Lewis H. Morgan. *Science* n. s. 49:163.

ÁGH ATTILA

1973 Az őstörténet aktualitása. Bp.

BALFOUR, H.

1893 *The Evolution of Decorative Art*. London

BEBEL, AUGUST

1957 A nő és a szocializmus. Bp.

³³ A negyvenes évek vége felé került pl. az „American Philosophical Society” könyvtárába a Parkercsalád jórészt publikálatlan levelezést, naplóját, vázlatokat tartalmazó hagyatéka, amely különösen Morgan korai kutatásairól adhat az eddiginél bővebb tájékoztatást. (FENTON 1951:300–303.)

³⁴ Az utóbbiak feltárásában számottevő munkát végzett BENISON (1953.)

BENISON, SAUL

1953 Railroads, Land and Iron: A Phase in the Career of Lewis Henry Morgan. Ph. D. diss. (kézirat) Columbia University.

BLOCH, MAURICE (szerk.) 1975 Marxist Analysis and Social Anthropology. ASA Studies 2. London**BOAS, FRANZ**

1948 (1896) The Limitations of the Comparative Method of Anthropology. In: Race, Language and Culture, 270–280. New York

1948 (1936) History and Science in Anthropology: A Reply. In: Race, Language and Culture, 305–311. New York

BLOMKVISZT, E.

1936 Izdanyie trudov L. G. Morgana. SE No. 2:125–126.

BOCK, KENNETH

1952 Evolution and the Historical Process. AA 54:486–496.

BODROGI TIBOR

1966a (Ism.) „Az antropológia távlatai” (Horizons of Anthropology.) London 1965. Ethnographia 77:298–303.

1966b (Ism.) Morgan, L. H. Ancient Society. Ed. by Leslie A. White. Cambridge, Mass. 1964. Ethnographia 77:147–148.

1970 Társadalmi struktúra és strukturalizmus. Népi Kultúra – Népi Társadalom. 4:307–322.

1972 Bronislaw Malinowski (1884–1942). In: B. Malinowski: Baloma. Válogatott írások, 441–462. Bp.

1976a (Ism.) Bloch, Maurice (szerk.): Marxist Analysis and Social Anthropology. London 1975. Ethnographia 87:613–616.

1976b (Ism.) Diamond, Stanley (szerk.): Dialectical Anthropology. Vol. I. 1975. Ethnographia 87:616–618.

BOHANNAN, PAUL

1965 Introduction. In: Lewis H. Morgan: Houses and House-Life of the American Aborigines, V–XXI. Chicago/London 1965.

BOGLÁR LAJOS

1975 Előszó. In: Franz Boas: Népek, nyelvek, kultúrák. Válogatott írások, 5–12. Bp.

CHILDE, V. GORDON

1962 Az európai társadalom őstörténete. Bp.

1963 Social Evolution. London/Glasgow

DIXON, ROLAND B. – KERR D. MACMILLAN – ARTHUR C. PARKER

1919 The Morgan Centennial Celebration at Wells College, Aurora. Researches and Transactions of the New York State Archaeological Association. Lewis H. Morgan Chapter. Vol. 1. No. 3. Rochester, N. Y.

DÖRMANN, JOHANNES

1968/69 Bachofen – Morgan. Anthropos 63/64:129–138.

EGGAN, FRED

1965 Lewis H. Morgan and the Future of the American Indian. Proceedings of the American Philosophical Society, Vol. 109. No. 5:272–276.

1966 The American Indian: Perspectives for the Study of Social Change. Chicago. (The Lewis Henry Morgan Lectures 1964. The University of Rochester. Rochester, N. Y.)

EVANS-PRITCHARD, E. E.

1961 (Ism.) Clark, Resek: Lewis Henry Morgan. Chicago 1960. Man 61. No. 206:179–180.

FENTON, WILLIAM N.

1951 Iroquois Studies at Mid-Century. Proceedings of the American Philosophical Society XCV: 296–310.

FIRTH, RAYMOND (szerk.)

1957 Man and Culture: An Evolution of the Work of Bronislaw Malinowski. London

1975 The Sceptical Anthropologist. Social Anthropology and Marxist View of Society. In: Maurice, Bloch (szerk.): Marxist Analysis and Social Anthropology, 29–60. London

FORTES, MEYER

1969 Kinship and the Social Order: The Legacy of Lewis Henry Morgan. Chicago. (The Lewis Henry Morgan Lectures 1963. The University of Rochester. Rochester, N. Y.)

FRAZER, JAMES GEORGE

1965 Az aranyág. Bp.

FRIEDMAN, J. and M. J. ROWLANDS (szerk.)

1977 The Evolution of Social Systems. London/Duckworth

GELLNER, E.

1975 The Soviet and the Savage. CA 16:595–617.

GILCHRIST, DONALD B.

1923 Bibliography of Lewis H. Morgan. Compiled at The University of Rochester. Rochester Historical Society. Publication Fund Series II:84–97.

1936 Manuscript Journals and Record of Indian Letters by Lewis H. Morgan in the Rush Rhees Library. The University of Rochester. Rochester, N. Y.

GODELIER, MAURICE

1973 Lewis Henry Morgan (1818–1881). In: Horizon, trajets marxistes en anthropologie, 174–182. Paris

GOLDENWEISER, A.

1925/26 Diffusionism and the American School of Historical Ethnology. American Journal of Sociology 31:19–38.

GOLL, REINHARD

1972 Der Evolutionismus, Analyse eines Grundbegriffes neuzeitlichen Denkens. München

GOODENOUGH, WARD H.

1970 Description and Comparison in Cultural Anthropology . Chicago. (The Lewis Henry Morgan Textures 1968. The University of Rochester. Rochester, N. Y.)

GOODY, JACK

1973 Evolution and Communication: The domestication of the Savage Mind. The British Journal of Sociology 24:1–12.

GROSSE, E.

1894 Die Anfänge der Kunst. Freiburg/Leipzig

GUHR, GÜNTER

1969 Karl Marx und theoretische Probleme der Ethnographie. Jahrbuch des Museums für Völkerkunde zu Leipzig 26. Beiheft

1978 Bemerkungen zur „Ethnologie und Anthropologie bei Marx“. Abhandlungen und Berichte des Staatlichen Museum für Völkerkunde Dresden 36:5–36.

GÜNTHER, HANS F. K.

1940 Formen und Urgeschichte der Ehe. München/Berlin

HADDON, ALFRED C.

1895 Evolution in Art, as illustrated by the lifehistories of design. London

1940 (1910) History of Anthropology. The Thinker's Library, No. 42. London

HALLOWELL, A. IRVING

1960 The Beginnings of Anthropology in America. In: Selected Papers from the American Anthropologist, 1888–1920, 1–90. New York

HARDING, THOMAS G. – ELEANOR LEACOCK

1964 Morgan and Materialism: A Reply to Professor Opler. CA 5:109–110.

HARRIS, MARVIN

1968 The Rise of Anthropological Theory. New York

HEINE-GELDERN, R.

1964 One Hundred Years of Ethnological Theory in the German Speaking Contries. Some Milestones. CA 5:407–418.

HENNINGER, J.

1964 Einleitung. In: W. Schmidt: Wege der Kulturen. Gesammelte Aufsätze. Studia Instituti Anthropos 20. St. Augustin

HICKERSON, H.

1971 Review. Peter Farb: *Man's Early Rise to Civilization*. New York, 1968. CA 12:92–94.

HILDEBRANDT, H. J.

1976 Einführung. In: Lewis H. Morgan: *Die Urgesellschaft*. München, 1–25.

HONIGMANN, JOHN J.

1976 *The Development of Anthropological Ideas*. Honewood, Ill.

JAGARA (FREDERICK ROSE)

1946 Frederick Engels, Lewis Morgan and the Australian Aborigine. Sydney

KABELAC, KARL

1969 Lewis Henry Morgan. A Register of His Papers in the Department of Special Collection. Rush Rhees Library. University of Rochester. Rochester, N. Y.

KOSZVEN, M. O.

1932 L. H. Morgan (1818–1881). Biografija. SE No 1: 9–43.

1933 L. G. Morgan (1818–1881). Trudi Naucno isszledovatel'szkij asszociacii Insztituta narodov Szevera CIK SSSR, Leningrad. tom I, vipuszk 4–6.

1936 Engelsz i Morgan. Trudi Insztituta Etnografii No 4: 3–30.

KRADER, LAWRENCE

1973a *The Works of Marx and Engels in Ethnology Compared*. International Review of Social History 18: 223–275.

1973b *Ethnologie und Anthropologie bei Marx*. München (Ein Ullstein Buch 1976, No. 3268.)

1973c Karl Marx as Ethnologist. Transactions of the New York Academy of Sciences. Series II. Vol. 35: 304–313.

1974 *The Ethnological Notebooks of Karl Marx*. B. V. Assen, The Netherlands

1976 *Social Evolution and Social Revolution*. Dialectical Anthropology 1: 109–120.

KRADER, LAWRENCE and MICHEL PANOFF

1977 Still More on Marx, Engels and Morgan. CA 18: 333–336.

KROEBER, A. L.

1946 History and Evolution. SJA 2: 1–15.

KUPER, ADAM

1973 *Anthropologists and Anthropology: The British School 1922–1972*. London

LEACH, EDMUND

1966 On the “Founding Fathers”. CA 7: 560–567.

LEVIN, M. G.

1947 Isztorija, evolucija, diffuzija. (Po povodu odnoj diszkusszii.) SE No 2: 235–240.

LÉVI-STRAUSS, CLAUDE

1969 *The Elementary Structures of Kinship*. London

1967 *Strukturale Anthropologie*. Frankfurt a. M.

LYOYD, HERBERT M.

1901 Lewis H. Morgan. In: L. H. Morgan: *League of the Ho-de'-no-sau-nee, or Iroquois*, II.: 162–178. New York

LOWIE ROBERT H.

1941 Review of Leslie A. White (ed.): *Pioneers in American Anthropology: The Bandelier–Morgan letters, 1873–1883*. American Antiquity 7: 196–197.

1946 Professor White and “Anti-Evolutionist” Schools. SJA 2: 240–241.

1948 *Social Organization*. New York

LUCAS, ERHARD

1964 Die Rezeption Lewis H. Morgan durch Marx und Engels. Saeculum 15: 153–176.

MALINOWSKI, BRONISLAW

1911–1915 Totemism i egzogamia. Z powodu ksiazki J. G. Frazera. Lud XVII: 31–56, XVIII: 14–57, XIX: 153–171.

1960 Sir James George Frazer. In: *A Scientific Theory of Culture and Other Essays*, 177–221. New York

1929 Social Anthropology. Article in the Thirteenth Edition of the Encyclopaedia Britannica 3: 862–870.

MARÓT KÁROLY

1945 *Survival és Revival*. *Ethnographia* 66: 1–9.

MEAD, MARGARET and RUTH L. BUNZEL (vál. és szerk.)

1960 *The Golden Age of American Anthropology*. New York

MEGGERS, BETTY J. (szerk.)

1959 *Evolution and Anthropology: A Centennial Appraisal*. Anthropology Society of Washington. Washington

OPLER, MORRIS E.

1961 *Cultural Evolution, Southern Athapaskans, and Chronology in Theory*. *SJA* 17: 1–20.

1962 *Integration, Evolution, and Morgan*. *CA* 3: 478–479

1964 *Reply*. *CA* 5: 110–114.

PENNIMAN, T. K.

1952 *A Hundred Years of Anthropology*. London

PITT-RIVERS, LANE-FOX, A.

1906 *The Evolution of Culture and Other Essays*. Oxford

RADCLIFFE-BROWN, A. R.

1929 *A Further Note on Ambrym*. *Man* 29, No 3: 50–53.

1947 *Evolution: Social or Cultural?* *AA* 49: 78–83.

1949 *Functionalism: A Protest*. *AA* 51: 320–323.

1950a *Introduction*. In: A. R. Radcliffe-Brown and Darill Forde: *African Systems of Kinship and Marriage*, 1–85. London

1950b *The Comparative Method in Social Anthropology*. *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 80: 15–23.

1952 *Structure and Function in Primitive Society*. London

REINING, PRISCILLA (szerk.)

1972 *Kinship Studies in the Morgan Centennial Year*. The Anthropological Society of Washington. Washington

RESEK, CARL

1960 *Lewis Henry Morgan: American Scholar*. Chicago

SAHLINS, M. D. – E. R. SERVICE

1960 *Evolution and Culture*. Ann Arbor

SÁRKÁNY MIHÁLY

1973 *Bevezetés Leslie A. White: A kultúra fejlődése c. munkájának kivonatos fordításához*. *Szociológiai füzetek* 5. Bp.

SCHMIDT, WILHELM

1921/22 *Die Abwendung vom Evolutionismus und die Hinwendung zum Historismus in der Amerikanistik*. *Anthropos* 16/17: 487–519.

1935 *The Position of Women with regard to Property in Primitive Society*. *AA* 37: 244–256.

1937 *Handbuch der Methode der kultur-historischen Ethnologie*. Münster (Westf.)

SCHOTT, RÜDIGER

1976 *More on Marx and Morgan*. *CA* 17: 731–734.

SERVICE, ELMAN R. – RICHARD K. BEARDSLEY

1976 *Leslie Alvin White (1900–1975)*. *AA* 78: 612–629.

STERN, BERHARD J.

1927/28 *Lewis Henry Morgan: American Ethnologist*. *Social Forces* 6: 344–357.

1930 *Selections from the Letters of Lorimer Fison and A. W. Howitt to Lewis Henry Morgan*. *AA* 32: 257–279, 419–453.

1931 *Lewis Henry Morgan: Social Evolutionist*. Chicago

1933 *The Letters of Asher Wright to Lewis H. Morgan*. *AA* 35: 138–145.

1946 *Lewis Henry Morgan Today: An Appraisal of his Scientific Contribution*. *Science and Society* 10: 172–176.

1948 *Engels on the Family*. *Science and Society* 12: 42–64.

STEWART, JULIAN H.

1948 *A Functional Developmental Classification of American High Cultures*. In: W. Bennett

- (szerk.): *A Reappraisal of Peruvian Archaeology. Memoirs of the Society of American Archaeology*, 103–104.
 1949 *Cultural Causality and Law: A Trial Formulation of the Development of Early Civilizations. AA 51: 1–27.*
 1953 *Evolution and Process. In: A. L. Kroeber (szerk.): Anthropology Today: An Encyclopedic Inventory*, 313–326. Chicago
 1955 *Theory of Culture Change: The Methodology of Multilinear Evolution. Chicago*
- SYMMONS-SYMONOLEWICZ, K.**
 1968 *On Malinowski, Frazer, and Evolutionism. CA 9: 66–67.*
- SZEMJONOV, J. I.**
 1959 *Proiszhoszenie szemji, csasztnoj szobsztvenszti i goszudarsztva F. Engelsza g szovremennie etnografii. Voproszi Filozofii No 7: 137–147.*
 1964 *Ucsenyie Morgana, marxizim i szovremennaja etnografija. SE No 4: 170–185.*
- TAX, SOL (szerk.)**
 1960 *Evolution after Darwin. I–II. Chicago*
 1964a *Horizons of Anthropology. Chicago*
- TERRAY, EMMANUEL**
 1974 *Morgan und die zeitgenössische Anthropologie. In: Zur politischen Ökonomie der „primitiven Gesellschaften“, 7–92. Frankfurt a. M.*
- TŐKEI FERENC**
 1965 *Az „ázsiai termelési mód” kérdéséhez. Bp.*
 1977 *A társadalmi formák marxista elméletének néhány kérdése. Bp.*
- TYLOR, EDWARD B.**
 1871 *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, and Custom. I–II. London*
- VAJDA LÁSZLÓ**
 A néprajztudomány kultúrtörténeti iránya és a bécsi iskola. *Ethnographia 60: 45–71.*
- VINNIKOV, I. N.**
 1935 *Iz arhiva Lujsza Henri Morgana. (Materials from the Archives of Lewis H. Morgan.) Trudü Instituta Archeologii i Etnografii II. Akademija Nauk SzSzsZR Moszkva/Leningrad.*
 1938 *Neopublikovannaja rukopisz' L'jujsza G. Morgana. SE 168–175.*
- VOIGT VILMOS**
 1971 *Engels és az őstörténet. Ethnographia 82: 169–187.*
- WHITE, LESLIE A.**
 1931 (Ism.) B. J. Stern: *Lewis Henry Morgan: Social Evolutionist. American Journal of Sociology 37: 483.*
 1932 *Evolucia kulturni i amerikanszkaja skola isztoricseszkogetnologii. SE 3: 54–86.*
 1937a *Extracts from the European Travel Journal of Lewis H. Morgan. The Rochester Historical Society Publications XVI/Part II: 219–389. Rochester, N. Y.*
 1937b (Ism.) I. Vinnikov: *Materials from the Archives of Lewis H. Morgan. AA 39: 158–159.*
 1940 *Pioneers in American Anthropology: The Bandelier–Morgan Letters 1873–1883. I–II. Albuquerque*
 1942 *Lewis H. Morgan's Journal of a Trip to Southwestern Colorado and New Mexico, June 21 to August 7, 1878. American Antiquity 8: 1–26.*
 1943 *Energy and the Evolution of Culture. AA 45: 335–356.*
 1945a *History, Evolutionism, and Functionalism: Three Types of Interpretation of Culture. SJA 1: 221–248.*
 1945b *“Diffusion vs. Evolution”. An Anti-Evolutionist Fallacy. AA 47: 339–356.*
 1949 *The Science of Culture: A Study of Man and Civilization. New York*
 1947a *Evolutionary Stages, Progress and the Evaluation of Culture. SJA 3: 165–192.*
 1947b *Evolutionism in Cultural Anthropology. AA 49: 400–413.*
 1947c *The Lewis Henry Morgan Collection. The University of Rochester Library Bulletin 2: 48–52.*

- 1948 Lewis Henry Morgan: Pioneer in the Theory of Social Evolution. In: H. E. Barnes (szerk.): An Introduction to the History of Sociology, 138–154. Chicago
- 1957 The Correspondence between Lewis Henry Morgan and Joseph Henry. The University of Rochester Library Bulletin 12: 17–22.
- 1959a The Concept of Evolution in Cultural Anthropology. In: B. J. Meggers (szerk.) Evolution and Anthropology: A Centennial Appraisal, 106–125. The Anthropological Society of Washington. Washington
- 1959b The Evolution of Culture: The Development of Civilization to the Fall of Rome. New York
- 1959c The Indian Journals (1859–62) by Lewis Henry Morgan. University of Michigan.
- 1960a Foreword. In: M. D. Sahlins – E. R. Service (szerk.): Evolution and Culture, v-xii. Ann Arbor
- 1960b (Ism.) C. Resek: Lewis H. Morgan: American Scholar. AA 62: 1073–1074.
- 1966 The Social Organization of Ethnological Theory. Rice University Studies 52: No. 4.
- WOODS, C. A.
- 1945 Some Further Notes on Lewis Henry Morgan. AA 47: 462–464.

A MESE

AZ EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM FOLKLORE TANSZÉKE ÁLTAL ORTUTAY GYULA EMLÉKÉRE RENDEZETT KONFERENCIA

VOIGT VILMOS

MI A MESE?

(A MESEKUTATÁS LEGÚJABB EREDMÉNYEIRŐL)

Tudományközi előadásaink bevezetőjeként illendő rövid áttekintést adni, milyen legújabb eredményei is vannak a magyar és a nemzetközi mesekutatásnak. Noha az utóbbi évtizedekben sem nemzetközi, sem magyar viszonylatban nem készült el tüzetes tudománytörténeti szemle, most mégsem adhatjuk ezt, csupán a lehető legrövidebb áttekintést, hivatkozva azokra a kézikönyvekre, amelyekből a korábbi felismerések könnyen összegezhethők. Szemlénk magyar kiindulópontú, a nemzetközi eredményeket egyes-egyedül ebből a szempontból vettük figyelembe.

A meséről nem jelent meg érdemleges áttekintés, sem magyar, sem nemzetközi vonatkozásban. A népmeséről írott kézikönyvek bizonyos fokig pótolják ezt, azonban itt sok olyan kérdés érintetlen marad, amely pedig figyelmet érdemelne. A nemzetközi mesekutatás továbbra is Thompson 1946-os monográfiáját tartja a legfontosabb kézikönyvnek.¹ Ebben érdemi megjegyzés a magyar meséről nincs. A nemzetközi mesekutatás továbbra is az 1961-ben megjelent második nemzetközi mesekatalógust használja. Ez voltaképpen már ugyancsak Thompson munkája, és az ötvenes évek végén készült, bedolgozva az addig nyomtatásban megjelent két (és egy töredék) magyar mesekatalógust, valamint némi más magyar anyagot is.² Magyar népmese-katalógus jelenleg korszerű formában nem áll rendelkezésre. Honti 1928-ban megjelent, Berze Nagy 1935-ben már lezárt katalógusa a magyar népmese arányairól ugyan jó képet ad, azonban az egyes változatok felkutatása terén a hozzáférhető magyar anyag felét sem tartalmazza, inkább csak történeti vizsgálatokra használható. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjában készülő új magyar népmese-katalógusból eddig két részlet jelent meg, amelyek már megjelenésük idején sem tartalmazták a hozzáférhető anyag egészét, most pedig körülbelül fele részben reprezentálják a magyar mesekincset. Ezeket a nemzetközi kutatás – érthető okokból – nem is használja.

Az utóbbi három évtized legfontosabb meseelméleti munkássága a zürichi Max Lüthi nevéhez fűződik.³ 1947-ben jelentette meg az európai népmeséről írott áttekintését, amelynek újabb, kiegészített kiadásait 1974-ben zárta le, mintegy definitív formá-

¹ THOMPSON, STITH: *The Folktale*. New York, 1946. (Új, változatlan újrakiadásokban is.)

² AARNE, ANTTI–THOMPSON, STITH: *The Types of the Folktale*, Helsinki, 1971. (FF Communications 184.) Új, bővített kiadása, néhány javaslat ellenére sem várható.

³ Munkásságát bemutatja: *Világirodalmi Lexikon*. VII. kötet, Bp., 1982. 476., illetve a *Fabula c. folyóirat* 1980-as, tiszteletére kiadott ünnepi száma.

ban.⁴ Ebben is található némi magyar anyag. A meséről írott műfaji kismonográfiája⁵ először 1962-ben jelent meg, új meg új kiadásai a legfontosabb kézikönyve a mese-poétikának, benne a magyar meseelméleti eredmények gondos regisztrációjával is.

Amint ismeretes, a népmeséről Katona Lajos korai kis füzeté⁶ után 1923-ban Braun Soma írt magyarul áttekintést.⁷ Noha több tervek is készültek, mégsem készült hasonló áttekintés. 1935-ben a régi *Magyarság Néprajza* számára Berze Nagy János készített áttekintést, egy igen szerencsés pillanatban, hiszen ekkor fejezte be a maga mesekatalógusát, és így áttekintése volt a teljes magyar anyagról.⁸ Amikor később, valamivel kiegészítették ezt a dolgozatot, ez lényegi változást nem hozott.⁹ Honti János két kis könyve¹⁰ inkább a nemzetközi, mint a magyar anyagra épített. Ortutay Gyula több korábbi áttekintését és egyetemi előadásait összegezte, amikor az 1957-ben megjelent német nyelvű magyar meseválogatás számára előszóként áttekintette a magyar népmesét.¹¹ Ez később magyarul is megjelent,¹² és hosszú ideig összegezésként szolgált. Amilyen kár, hogy a két kifejezetten mesekutató magyar folklorista, Dégh Linda és Kovács Ágnes sosem írt áttekintést a magyar mesekincs egészéről (illetve ezek csak antológiák előszavai), olyan öröndetes, hogy Nagy Olga mesetanulmányai megjelentek,¹³ és várjuk Faragó József mesetanulmányainak kötetben közzétételét is.

Több előkészítés után 1966-os egyetemi jegyzetünkben jelent meg olyan mese-fejezet,¹⁴ amely mind a nemzetközi, mind a magyar meséről áttekintést adott. Amikor egy évtizeddel később egyetemi tankönyvünk mese-fejezete készült,¹⁵ ez magyar vonatkozásban többet, nemzetközileg némileg kevesebbet adhatott, irodalmában azonban korszerűbb lehetett. A legutóbbi időben újabb összegezések is készülnek, az új *Magyarság Néprajza* számára, illetve a magyar népmesék új antológiájának kísérőjeként. Ezek természetesen már a nyolcvanas évek elejének eredményeit tükrö-

⁴LÜTHI, MAX: *Das europäische Volksmärchen*. 1974. München. Az ezzel egyező 1981-es kiadásból készült a jó kommentárokkal ellátott fordítás: *The European Folktale. Form and Nature*. Philadelphia, 1982.

⁵LÜTHI, MAX: *Märchen*. Stuttgart, 1979. Az 1962-es kiadás kéziratos fordítása az ELTE Folklore Tanszékének könyvtárában. Ebből egy részlet meg is jelent: LÜTHI, MAX: *Megjegyzések a meséről*. *Folcloristica* 1 (1971) 105–164.

⁶KATONA LAJOS: *A népmesékről*. Pécs, 1889.

⁷BRAUN SOMA: *A népmese*. Budapest, 1923.

⁸BERZE NAGY JÁNOS: *Mese*. In: *A Magyarság Néprajza*. III. kötet, Bp., 1935. 256–326.

⁹Ugyanaz, 3. kiadás, Bp., 1943. 226–289.

¹⁰HONTI JÁNOS: *A mese világa*. Bp., 1937. – *Az ismeretlen népmese*. Bp., 1945. Újabb adatokkal, bibliográfiával. *Válogatott tanulmányok*. Bp., 1962., illetve újrakiadás: *A mese világa*. Bp., 1975.

¹¹ORTUTAY, GYULA: *Ungarische Volksmärchen*. Berlin, 1957. 7–72. „*Das ungarische Volksmärchen*”. A tanulmány 1956 márciusában készült el.

¹²ORTUTAY GYULA–DÉGH LINDA–KOVÁCS ÁGNES: *Magyar népmesék*. Bp., 1960. I. 5–66.

¹³NAGY OLGA: *Hősök, csalókák, ördögök*. Esszé a népmeséről. Bukarest, 1974. – *A táltos törvénye*. *Népmese és esztétikum*. Budapest, 1978. Meseszociológiai könyve most készül.

¹⁴VOIGT VILMOS: *Mese*. In: *DÖMÖTÖR TEKLA–KATONA IMRE–ORTUTAY GYULA–VOIGT VILMOS: A magyar népköltészet*. Bp., 1966. 95–117, szövegek 260–293. Ugyanez bővített kiadásban. Bp., 1969. 115–153, szövegek 314–361. (Ez újabb levonatokban is, legutóbb 1974-ben.)

¹⁵VOIGT: *Mese*. In: *ORTUTAY GYULA szerk.: A magyar folklór*. Bp., 1979. 205–257.

zik. Megemlíthetjük, hogy megjelent a *Magyar Néprajzi Lexikon* egésze, benne Kovács Ágnes (és némileg mások) mese-címzavaival, amelyek néha aránytalanul is részletes képet adnak a magyar mese egyes jelenségeiről.¹⁶ Ezekben egy kissé kevesebb az eligazítás a nemzetközi mesekutatásról, mint kellene, de első tájékozádnak megfelelők. Néhány más lexikont leszámítva, legutóbb megjelent a *Világirodalmi Lexikon* illetékes kötete,¹⁷ amelyben a mese és mesekutatás sok területe kapott áttekintő bemutatást.

A nemzetközi mese-lexikonok között két alapvető fontosságú műre kell hivatkoznunk. 1930-tól jelent meg Lutz Mackensen szerkesztésében a *Handwörterbuch des Deutschen Märchens* két kötete, amely azonban csak a G-betűig jutott el. Igaz, munkatársai között voltak magyar folkloristák (Heller Bernát, Honti János), a magyar mese szempontjából ez a munka mégsem közölt alapvető fontosságú adatokat, noha máig sem tekinthető elavultnak. Kurt Ranke szerkesztésében, sok éves előkészítés után 1975-től kezdve jelenik meg az *Enzyklopädie des Märchens* kötetsorozata, amely a legutóbbi negyedik kötetével az E-betű végére ért. Ebben számos magyar szerző és tanulmány olvasható, ugyanakkor a magyar meséről érthető okból csak jóval később készülhet áttekintés.

Immár több mint két évtizede működik a nemzetközi mesekutató társaság (*International Society for Folk-Narrative Research*). Ennek munkásságáról már készült magyar áttekintés,¹⁸ úgyhogy itt csak az újabb eredményeket kell összegezni. A társaság rendezvényein magyar mesekutatók rendszeresen vesznek részt, eredményeiket nagy elismerés övezi. Az 1974-es helsinki konferenciának csak válogatott anyaga jelent meg,¹⁹ az 1979-es edinburghi konferencia ugyancsak válogatott anyaga most van megjelenőben.²⁰ A társaság „elméleti munkabizottsága” eddig két ülést tartott. Az 1979-es visegrádi tanácskozás anyagát mi adtuk ki,²¹ az 1982-es párizsi mesekonferencia anyaga most van megjelenőben.²² Ezek a megbeszélések jó alkalmat adtak a magyar folkloristáknak arra, hogy elgondolásaikat összevegyék a mai nemzetközi áramlatokkal.

Az utóbbi időben megelégnült a narratív formák nem folklorisztikai vizsgálata is. Itt a legjelentősebb eredmények irodalomtudományunk úgynevezett „szegedi iskolá”-jának tevékenységében jelentkeznek. Évkönyvükből (*Studia Poetica*) eddig három kötet jelent meg,²³ mindegyikben nemcsak irodalmi elbeszélések, hanem folklór szövegek

¹⁶ A vezető címszavakat (népmese, népmesekutatás stb.) Kovács Ágnes írta (III. kötet, Bp., 1980. 739–742), utalásokkal a további címszavakra.

¹⁷ A vezető címszó („mese”) idevágó részét, valamint több más címszót (mese- és mondalélexikon, mesekatalógus, mesemondó, mesetípus- és motívummonográfiák stb.) Voigt Vilmos írta (VIII. kötet, Bp., 1982. 274–289).

¹⁸ VOIGT VILMOS: Az International Society for Folk-Narrative Research első évtizedéről. *Ethnographia* 82 (1971) 155–164.

¹⁹ Folk Narrative Research. Some Papers presented at the VI. Congress of the International Society for Folk Narrative Research. Ed. by: Juha Pentikäinen–Tuula Juurikka. Helsinki, 1976.

²⁰ ARV – Scandinavian Yearbook of Folklore 36 (1980) és Fabula 31 (1981).

²¹ *Artes Populares* 4–5 (1978–1979) Bp., 1979.

²² *Analyse des contes: Problèmes de méthode*. Paris, 1982. mars 23–26. Anyagának kiadása: Paris, 1984.

²³ *Studia Poetica* 1 (1980). Az irodalmi elbeszélés elméleti kérdései, narratológiai tanulmányok – 2 (1980) *Literary Semantics and Possible Worlds – Literatursemantik und mögliche Welten* – 3 (1980) *Studies in the Semantics of Narrative – Beiträge zur Semantik der Erzählung*.

vizsgálatával is. A még meg nem jelent konferenciákon is hasonló témák kerültek szóba. 1980-ban Szegeden a narratív formákról, 1982-ben Kecskeméten az egyszerű formákról rendeztek megbeszélést, ezek anyaga adja a két utolsó kötetet. Mivel e megbeszéléseken a folklór mesék vizsgálata kellő irodalomelméleti összefüggésbe került, eredményeik nyilvánvalóak az egész magyar folklorisztika számára. A mi 1981-es konferenciánk éppen ezért inkább összehasonlító, mint elméleti kérdésekkel foglalkozhatott.

Külön figyelmet érdemel az újvidéki narratív-kutatóiskola. Itt nem csupán Thomka Beáta esszé-kötetére²⁴ utalhatunk, hanem számos olyan fordításra, amelyekben a francia narratív irodalomtudomány elgondolásai váltak magyarul hozzáférhetővé.²⁵ Pszichológiai felfogást képvisel Siklaki István kis könyve,²⁶ amelyben azonban a mesekutatás eredményei is tükröződnek. Az irodalmi szövegek elemzésének nálunk Petőfi S. János kezdeményezte elmélete újabban kiterjedt a narratív szövegek tüzetes vizsgálatára is. E voltaképpen szövegelméleti megközelítésben inkább a kommunikációelmélet, mint a narratív-elmélet a kiindulópont, mivel azonban magyar kutatók is részt vettek e munkálatokban, megemléstük indokolt.²⁷

Érdekes viszont, hogy korábbi előzmények után is immár több éve magyarul is olvasható Propp mesemorfológiája,²⁸ anélkül azonban, hogy érdemi munkát eredményezett volna. Kéziratban ugyan van néhány magyar mesemorfológiai elemzés,²⁹ ezek azonban eddig nem jelentek meg. Az erdélyi magyar irodalomtudomány inkább stilisztikai vonatkozásban foglalkozott e témakörrel, a nyitrai magyar irodalomelméleti iskola pedig csak távolról érintette e témakört, konkrét vizsgálatokat nem kezdeményezett.

Furcsa a magyar meseesztétika sorsa is. Honti János megsejtései, Ortutay Gyula ötletei, Katona Imre és mások tömör stilisztikai jellemzései után sem történt érdemi kutatómunka ezen a területen. Néhány javaslat pedig tüzetesebb kidolgozást érdemelne. Hasonló a helyzet mesei stilisztikánkkal is, amelynek pedig van egy – ugyancsak kézíratos – áttekintése. (Nagy Olga munkáit már fentebb idéztük.)

A nem magyar anyaggal foglalkozó újabb magyar mesetanulmányok közül kiemelkedik Lőrincz László mongol mesekatalógusa,³⁰ amely nemzetközi szempontból figyelemre méltó esemény, ugyanakkor azonban nem elméleti, hanem gyakorlati célokat követ. Vekerdi József cigánymese-monográfiája³¹ és egyéb írásai egy igen polémikus területen képviselik a szerző elgondolásait. Különösen az Európa Könyvkiadó *Népek*

²⁴ Thomka Beáta: Narráció és reflexió. Újvidék, (1980).

²⁵ A legutóbbi ezek közül: TODOROV, TZVETAN: Narratív transzformációk. Új Symposion 194. szám (1981) június, 17. évfolyam, 220–225.

²⁶ SIKLAKI ISTVÁN: Elbeszélő szövegekkel kapcsolatos kutatások. Bp., 1980.

²⁷ 1977-ben indult meg a Research in Text Theory – Untersuchungen zur Texttheorie c. könyvsorozat, amelynek szerkesztője Petőfi S. János. Ebben több tanulmány vonható a narratív kutatási körébe.

²⁸ PROPP, V. J.: A mese morfológiája. Bp., 1975. (Egy másik fordítótól a Folcloristica 1 (1971) számában már közöltünk részleteket.)

²⁹ Az ELTE Folklore Tanszékének archívumában.

³⁰ LŐRINCZ LÁSZLÓ: Mongol mesetípusok. Bp., 1977. – Mongolische Märchentypen. Bp., 1979.

³¹ VEKERDI JÓZSEF: A cigány népmese. Bp., 1974.

meséi sorozata jóvoltából igen sok nép többé-kevésbé hiteles meséi megjelentek immár magyarul. Ez nagyon kitágította nemcsak az olvasóközönség, hanem a kutatók horizontját is, noha mégsem mondhatjuk, hogy mesekutatásunk mindenben csakugyan felismerte volna a mese világirodalmi távlatait.

Ami a műfaji vizsgálatokat illeti, Kovács Ágnes hagyományos és katalogizálási szempontok szerint foglalkozott a hősmese kérdéseivel (vagyis az úgynevezett „varázsmese” vagy „mágikus mese” nálunk igen fontos alműfajával).³² Strukturális és esztétikai elemzést adott a tréfás mesei műfajokról írt monográfiájában Vő Gabriella.³³ Ugyancsak esztétikai problémákat feszegetett, főként a stílus kérdéseivel kapcsolatban Horn Katalin.³⁴ A legjelentősebb külföldi magyar mesekutató, Dégh Linda számos itthoni könyvében és tanulmányában foglalkozott a mese társadalmi beágyazottságának kérdéseivel. Újabban kommunikációelméleti és hagyományozáselméleti kérdésekre is kiterjedt figyelme. Noha munkássága széles körben ismert, nálunk is szerepel kézikönyvekben és lexikonokban, újabb tanulmányainak elmélyedt értékelése azonban eddig nem született meg.³⁵

Nincs most terünk arra, hogy felsoroljuk mindazokat a dolgozatokat, amelyek szerzői foglalkoztak az irodalmi mese, a gyermekmese, vagy a szépirodalmi elbeszélés kérdéseivel. Összegezően is azt jegyezhetjük meg, hogy ezekről a szükségesnél jóval kevesebb írás jelent meg, és csupán néhány készülő nagyobb tanulmányról tudunk. A már említett szegedi irodalomelméleti iskola kivételével az elbeszélés témája, szűsége vagy cselekménye ritkán nyert olyan kutatókat, akik nem csupán asszociációikra hagyatkoznak, hanem módszeresen vizsgálják a felmerült kérdéseket.

Arra a kérdésre, mi a mese, az újabb kutatások egészét figyelembe véve lehet csak választ adnunk, olyan módon, hogy a megállapítás kiterjedjen nemcsak a népmese, hanem a többi mese lényegére is. Ehhez pedig mind nálunk, mind a nemzetközi kutatásban még sok empirikus ismeretet kell felhalmozni, összehasonlító kutatást folytatni, és esztétikai értékelést elvégezni.

Anélkül, hogy a problémakör felvillantásán túlmenően másra is vállalkozhatnánk, utalni szeretnénk arra, hogy itt voltaképpen három, egymással szorosan összefüggő kérdéscsoport tisztázására van szükség.³⁶

Társadalomtörténeti szempontból a mese műfajok csoportja, amelyek kultúránként és ezen belül kommunikációs közegenként lényegesen változhatnak. Különbözik egymástól az állatmese és a novellamese, a magyar mese és a szlovák mese, a televíziós mese és a bábszínházi mese, a barokk és a reneszánsz meséje. Ha e tényezők közül

³² KOVÁCS ÁGNES. A hősmese. *Ethnographia* 90 (1979) 457–497.

³³ VŐ GABRIELLA: Tréfás népi elbeszélések. Bukarest, 1981. „A tréfás népi elbeszélések” című bevezetője, voltaképpen önálló disszertáció (9–180), amelynek rövid, kivonatos formája: A magyar népi tréfa – *snoava populara maghiara*. Cluj–Napoca, 1980. korábban csak sokszorosítva és néhány példányban volt csak ismert.

³⁴ HORN, KATALIN: Volksmärchen und individuelles Schöpfertum. *Stilanalyse eines Märchens von János Tombác*. *Orbis Litterarum* 35 (1980) 291–317.

³⁵ Munkásságát sok szempontból összegezi a tiszteletére kiadott ünnepi kötet: *Folklore on Two Continents. Essays in Honor of Linda Dégh*. Edited by Nikolai Burlakoff–Carl Lindahl. Bloomington, 1980.

³⁶ A következőkben egy hosszabb, eddig nem kiadott dolgozat néhány alap gondolatát idézem, eltekintve a részletes dokumentálástól.

csupán egyetlen egyet változtatunk meg (a nemzetközi mesekutatás tudott ilyen példákat idézni), akkor is megváltozik a mese, mindazáltal továbbra is mese marad, megtalálható benne a „meseiség”.

Szemantikai és szövegelméleti szempontból éppen ennek a „meseiségnek” a meghatározása a legfontosabb, egyszerűsége a legnehezebb feladat. Ha úgy állítjuk, hogy minden irodalmi szövegben (ide értve a népköltészeti alkotásokat is) van egyfajta sajátos szövegszerveződés, erre jellemző egyfajta szemantikai univerzum, amelyet „nem igazat mondó” művek esetében fikciónak, fiktivitásnak nevezünk. Ehhez képest is különös a mese sajátos meseisége, fabulozitása, hiszen egy regény és egy mese egyformán „nem igaz”, ugyanakkor a mesének különös törvényszerűségei vannak, amelyek közé nemcsak Tolsztoj, de Jókai regényeinek epizódjai sem illeszthetők. A fiktivitás és fabulozitás közti szemantikai különbséggel különösen az utóbbi időben foglalkoztak, anélkül azonban, hogy végleges eredményeket mutathattak volna fel.³⁷

A valósággal való összefüggést illetően a mese genetikája és funkciója a leginkább vizsgálандó szempont. Itt kell vizsgálni a gyermekvilág, a fantázia és a mese összefüggéseit éppúgy, mint a mesei vágyvilág meglétét, a szórakoztató és az esztétikai szerepet. Sok olyan vonása is ide tartozik a mesének, mint például tudatos archaizálása, ugyanakkor a technikai innovációk iránti rokonszenve, amellyel ugyan foglalkozott már a kutatás, de korántsem ilyen szempontból. A mese didaktikus volta is itt vizsgálандó, valamint az a többrétű viszony, amely a valódi eseményt megkülönbözteti annak referáló elbeszélésétől, az elbeszélés ilyen közvetlenségét a később önállósodó narratívától, hogy azután ehhez képest kialakuljon maga a mese.³⁸

Az említett három kérdéscsoportot illetően nálunk is és nemzetközileg is mindig sok érdekes felismerés fogalmazódott meg, és új meg új eredmények születnek. Ezeknek összekapcsolása, illetve csoportosítása azonban ritkán született meg. Voltaképpen éppen ezt, a komplex felfogást tarthatjuk olyan újdonságnak, amelynek alkalmazása elválaszthatatlan egységbe foglalja a mese mindenféle változatát.

Ezért mondhatjuk azt, hogy a mese összetett jelenség, amelyet több oldalról is egyszerre kell megközelíteni, mégpedig úgy, hogy a vizsgálat egységét mindvégig szem előtt tartjuk. Noha ez az igény mind a hazai, mind a nemzetközi kutatásban, mind a folklorisztikai, mind az irodalomelméleti vizsgálatokban már sokszor megfogalmazódott, még mindig inkább csak elérendő cél, mint már megvalósított eredmény.³⁹

³⁷Erről *Folktale or Tale of Folk* c. dolgozatomban részletesebben beszélhettem. ARV – *Journal of Scandinavian Folklore* 36 (1980) 77–83.

³⁸A narratív szerveződésének kérdéseit érinthettem a szegedi narratívikai konferencián elhangzott áttekintésemben (ennek vázlatos szövege nem érett meg kiadásra).

³⁹E dolgozat lezárása után megjelent munkák közül csak a legfontosabbakra kell itt hivatkozni. Megjegyezhetjük továbbá, hogy itt nem volt módunk értékelni külföldi magyar kutatók mesevizsgálatait (ezek között a legfontosabb Görög Veronika számos afrikai mese-tanulmánya, Bozóky Edina dolgozatai a középkori narratívokról), néhány hazai kutató mesekutatásait (Scheiber Sándor, Fröhlich Ida és mások sémi filológiai dolgozatait, Dömötör Ákos szláv és más mesetanulmányait stb.). A mai magyar mesekutatásról pedig azért sem adhattunk itt végleges áttekintést, hiszen éppen tanulmánygyűjteményünk ad új, eddig nem tárgyalt lehetőségeket a mesevizsgálat körében. Dolgozatomban lezárása után jelent meg BERNÁT LÁSZLÓ: *A magyar legendamesék típusai* (AaTh 750–849.) c. katalógusa. (Bp., 1982.)

BORZSÁK ISTVÁN

NÉPMESE? KIRÁLYTÖRTÉNET? RITUÁLIS DRÁMA?

A mese problematikájának szentelt emlékülésünkön egy Hérodotos-részlet interpretációs kísérletét terjesztem elő. A „Perdikkas, a kisbéres” c. elbeszélést az óperzsa novellák szakértője¹ annak idején „tisza népmesének”, egyben kuriózumnak minősítette. Kuriózumnak azért, mert „egyformán távol áll . . . a tipikus polis-történetektől és a perzsa elbeszélésektől”. Tárgya „az irigy és ostoba király, aki könnyelmű kijelentésével odaajándékozta háza tűzhelyét és ezzel királyságát is a kisbéresnek, a gyermek pedig, három testvér közül a legkisebb, . . . szimbolikusan elfogadja az ajándékot, és egy eljövendő dinasztianak őse lesz, — annyira igazi népmesére vall ez mind, hogy szinte fölösleges tovább foglalkoznunk a történettel”. A továbbiakban ezt az „igazi népmesét” vesszük szemügyre.

Lássuk először Hérodotos (VIII 137 skk.) szövegét! A salamisi vereség után Mardonios perzsa vezér Alexandrost, a „philhellén” makedón királyt — ugyanakkor perzsa vazallust — küldi Athénba követnek. Hérodotos ehhez kapcsolódva tekint vissza Alexandros őseire, az Argosból elűzött Témenos-fiakra, akik Makedónia akkori királyához szegődtek szolgálni. A legidősebb fiú legeltette a lovakat, a középső a teheneket, Perdikkas, a legkisebb az aprómarhát. Mikor a Perdikkasnak szánt kenyér mindig a kétszeresére dagad, a király gyanút fog, a kenyércsodát *jelentős téρα*-nak értelmezi és a Témenidákat kiutasítja országából, azok viszont a bérüket követelik. A király, akinek az isten elvette az eszét, elvakultságában így szól: „Bért? Méltó bért adok én nektek, ezt!” — és a tetőnyíláson besütő napnak a padlón világitó fényfoltjára mutatott. A két nagyobb csak állt értetlenül, bezeg a gyermek felkiáltott: *Δεκόμεθα, ὦ βασιλεῦ, τὰ διδοῖς*, és késével a padlón körülrajzolta a napfényt, majd „háromszor meritven keblébe a napból” (*ἐς τὸν κόλπον τρις ἀρυσάμενος τοῦ ἡλίου*) testvéreivel együtt távozott. A király csak későn jön rá, hogy Perdikkas *σὺν νόφῳ* járt el: már hiába küldi embereit utánuk, mert a hirtelen megduzzadt határfolyó lehetetlenné teszi az üldözést. Ez a Perdikkas ragadta aztán magához a királyi hatalmat Makedóniában.

A szakirodalom „eredmények” felsorolásának nem volna értelme; elégedjünk meg a régi kommentárokban öröklődő hérodotosi párhuzamokkal. A szkíta *logos* négy eredethagyománya közül két változatot (IV 5—10) bizvást egybevetethünk az imént ismertetett történettel. A szkíták szerint Targitaos három fia közül csak a legifjabb tudta az égi eredetű, izzó aranytárgyakat (*χρύσεια ποιήματα*, köztük egy ivócsészét) megfogni, mire az idősebb két fivér át is adta neki az uralmat; hasonlóképpen a pontosi görögök hagyományában szereplő Héraklés-fiak közül is a legkisebb oldotta meg a „héraklési” feladatokat, így ő lett a király, a szkíta uralkodók őse.

Kitaposatlan ösvényen próbált előbbre jutni legutóbb H. Kleinknecht „Herodotos und die makedonische Urgeschichte” c. posztumusz tanulmányában: Perdikkas „napmerítését” az iráni *χvarənah*-képzettel magyarázta.² Úttörő teljesítményének aprólékos ismertetésétől itt eltekinthetünk. Kleinknecht minden jel szerint joggal utasította el a semmitmondó korábbi értelmezéseket, melyeknek szerzői Hérodotos előadásában „történelmileg értéktelen alapítási mondát”, „homályos és torz költői mesét” stb. vélték felfedezni. Szerinte „királytörténettel” van dolgunk, amelyben a választott személy a „keblébe meri” a nap aranyugarait, vagyis a szakirodalomban

¹ SZABÓ ÁRPÁD: Óperzsa novellák. Bp. 1948, 208.

² Hermes 94 (1966) 134 skk.

„Lichtglanz”-nak, „Glücksglanz”-nak vagy „királyi dicsfénynek” (Königsglorie), „méltóság-nak” (majesté) stb. fordított *χvarānah*-t, az istenségnek tetsző uralom szimbólumát, egyben zálogát, amely az uralkodásra rendelt hőst legitimizálja, oltalmazza, uralkodói bölcsességében megvilágítja, győzelemhez segíti. A *χvarānah* iráni elképzelés szerint az igazi uralkodással együttjáró *győzelmes szerencse* napszerű megjelenése.

Kleinknecht a 60-as években persze már ismerte (l. a 142, l. jegyzetet) — egyebek közt — Fr. Altheim „Gesicht vom Abend und Morgen” c. könyvét.³ Ebben (94 skk. l.) Altheim — szokott stíluskészségével — részletesen tárgyalta a középperzsa *Kār-nāmak-ī Artaxšēr-ī Pāpakān* (III. rész) legendás elbeszélését, az első Sāsānida trónrajutását: Artaxšēr-Ardašīr, Sāsān fia, mikor Ardavān parthus király kegyelt hölgyétől értesül arról a mágus-jövendölésről, hogy azé lesz a királyság, aki három napon belül megszökik az udvarból, tette szánja el magát, és a lánnyal (meg a királyi kincsekkel) együtt titokban elmenekül. Az üldözésükre eredő király először azt hallja, hogy a széleseben menekülők közül az egyik *mögött* egy jól megtermett kost láttak; ez a kos másnap már Ardašīr lova *mellett* haladt, harmadnapra pedig a lovas háta mögé telepedett a nyeregbe. A mágusok feje megmagyarázza a királynak, hogy a kos „az uralom fénye”, a *χvarānah*, amely Ardašīr nyomába szegődött, kitartóan követte, majd utol is érte, így nincs értelme a további üldözésnek: a királyság a *χvarānah* birtokosát illeti. Ardašīr le is győzte Ardavānt, leányát pedig feleségül vette.⁴

A kiválasztott hősnék szerencsét hozó *χvarānah*-t a baktriai görög pénzekben Tyché alakjában ábrázolták;⁵ a középperzsa írásban használatos arameus ideogramm úgyszintén „szerencsét” jelent. A kos alakjában megjelenített *χvarānah* a görög hősmundában is felbukkan: Pelops utódai közül azé Mykéné uralma, aki a Herméstől Atreusnak ajándékozott aranygyapjas bárányt (Eur., Or. 998- *τό χρυσόμαλλον ἀρνὸς τέρας*, Él. 705 *χρυσέαυ ἄρνα καλλιπλόκαμον*) a magáénak mondhatja. Ez a *τέρας* szerepel egy Cicerónál (De nat. deor. III 27, 68) fennmaradt tragikus-töredékben is:

*quod mihi (Atreo) portento caelestum pater
prodigium misit regni stabulimen mei,
agnum inter pecudes aurea clarum coma, —*

hogy a kolchisi aranygyapjú megszerzésének történetét (vö. Varro, De re rust. II 1, 6) ne is említsük.^{5/a}

³ Frankfurt a.M.—Hamburg 1955. — A régebbi irodalomból: FR. SPIEGEL: Eranische Alterthumsk. II (Leipzig 1873) 42 skk.; III 598 skk.; G. HOFFMANN: ZDMG 32 (1878) 742, l. j.; FR. CUMONT: RE „Gad” 434; A. DIETERICH: Eine Mithraslit.³ Leipzig—Berlin 1923, 51; újabban: H. S. NYBERG: Die Religionen des alten Iran. (Neudruck.) Osnabrück 1966, 71 skk., 257 sk.; G. WIDENGREN: Iranisch-semitische Kulturbegegnung in parth. Zeit. Köln—Opladen 1960, 43 és 68; La légende royale de l’Iran antique. Hommages G. Dumézil (Bruxelles 1960) 228 skk., különösen 235; Die Religionen Irans. Stuttgart 1965, 54 skk. és *passim*; P. CALMEYER: Fortuna—Tyché—Khvarnah. JDAI 94 (1979) 360 (és *passim*).

⁴ Részletesen tárgyalja a jelenetet Widengren is: Relig. Irans, 311 skk., a kosról: 313; vö. már Fr. Spiegel megjegyzéseit: III 599.

⁵ Vö. M. P. NILSSON, Gesch. der griech. Relig. II. 190 skk.

^{5/a} Az aranygyapjú-monda anatóliai hátteréről vö. újabban: V. HAAS: Medea und Jason im Lichte hethitischer Quellen. Acta Ant. Hung. 26 (1978) 243 skk.

Altheim fogalmazása szerint (108): „Gold und himmlischer Glanz ist auch dem *χvarānah* wesenhaft eigen”. Érthető, hogy a szót — akárcsak a *kat'exochén* „király” Kyros nevét (Plut., Artox. 1) — a *nappal* érezték rokonnak.⁶ Az égből alábocsátott, izzó aranyak a szkíta eredetmondában ugyanaz a szerepe, mint a *χvarānah* egyéb megjelenéseinek: Skythés ugyanúgy habozás és baj nélkül ragadta meg a királyi aranytárgyakat, mint Perdikkas a királyi ház padlóján körülhatárolt, vagyis birtokba vett (a keblébe rejtett) napot, vagy Ardašir a kos formájában társául szegődő *χvarānah*-t.

Kyrost *kat'exochén* királynak mondtuk az imént. A trónrajutását ígérő csodajelek közül most csak egyet említünk. Cicero (De div. I 23, 46) a perzsa-szakértő Deinóntól (*ex Dinonis Persicis*) idézi Kyrosnak egy álmát: *cum dormienti ei sol ad pedes visus esset, ter eum scribit frustra adpetivisse manibus, cum se convolvens sol elaberetur et abiret: ei magos dixisse . . . ex triplici adpetitione solis triginta annos Cyrum regnaturum esse portendi*. A Kyros lába előtt megjelenő és tovaguruló nap H. S. Nyberg⁷ szerint „kétségtelenül” az iráni *χvarānah*-nak értelmezendő.

Amint látjuk, a királyok „tevésében és döntésében” (Dan. 2, 21 *καθιστῆ βασιλεῖς καὶ μεθιστῆ*, Vulg.: *transfert regna et constituit*) az égi *χvarānah* birtoklása a döntő; ha az *átszáll*, a birodalom is *transfertur*. A *translatio imperii* eszméjéhez jutva⁸ feltesszük a kérdést: a perzsa birodalom *translatio*-jával kapcsolatos hagyományban nem volna nyoma a *χvarānah átszállásának*?

E „sajátos iráni fogalom”⁹ eredeti („Lichterscheinung”, „Glücksglanz”) jelentésének nyomozása során rendkívül tanulságosnak bizonyult a plutarchosi Alexandros-életrajz 30. fejezetének ilyen célzatú vizsgálata. Ebben a gaugamélai döntés előtt a felesége halála miatt gyászoló Darcios a makedón táborból visszazökött eunuch kamarás azzal vigasztalja, hogy Stateira az ellenség fogságában sem nélkülözött semmit, legfeljebb a király „fényét” (30, 5 *τὸ σὸν φῶς, ὃ πάλιν ἀναλάμψει λαμπρὸν ὁ κύριος Ὀρομάσδης*). Dareios ezután a sátor belsejében faggatja tovább az eunuchot: ha „a perzsák szerencsésével” együtt ő (az eunuch) is nem pártolt át a makedónokhoz (*εἰ μὴ καὶ σὺ μετὰ τῆς Περσῶν τύχης μακεδονίζεις*), akkor „Mithras nagy fényére” (*Μιθροῦ φῶς μέγα*) kéri, mondja meg neki, nem élt-e vissza Alexandros fogolytartói helyzetével.^{9/a} A jelenet Plutarchosnál ugyanúgy Dareios hálaimájával végződik, mint Curtius

⁶ Vö. H. W. HAUSSIG: Herod. Hist. (übers. v. A. Horneffer, Stuttgart 1971) 727, 59. j.

⁷ I. m. 74. Vö. azzal a jövendőléssel is, amelyet Athénaios (XIV 33. p. 633 d) ugyancsak Deinónra hivatkozva őrzött meg. A *χvarānah*-ért vívott harc három mozzanatáról: 257 sk.; Yimát is háromszor hagyta el a *χvarānah*: WIDENGREN: i. m. 54.

⁸ Vö. W. GOEZ: *Translatio imperii*. Tübingen 1958, 7 skk.; hasonló című előadásunk az „Idő és történelem” c. kiadványban (Bp. 1974). 33 skk.

⁹ L. WIDENGREN: id. m. 59.

^{9/a} Hahn István (baráti hozzászólásában, 1981. március 18-án) egyebek közt a Dávid ellen lázadó Absolonnak „az egész Izrael szeme láttára” végrehajtott „gyűlöletes” aktusára (II. Sám. 16, 22), valamint Salamonnak trónralépte utáni „keménységére” (I. Kir. 2, 21–22) emlékeztetett: mikor bátyja, a „selfuvalkodottan” uralkodásra vágyó Adónia Abiságot, Dávid agkori melengető ágyását kéri feleségül, Salamon azonnali kivégzési paranccsal válaszol a trónigénylő vakmerőségére. (22: „Miért kéred — ti. Bethsabe — Abiságot Adóniának? Kérjed néki az országot is!”) Nyilvánvaló a párhuzam: Dareios ideges aggodalommal tudakolja, hogy ellenfele — *et dominus et iuvenis* (Curt. Ruf. IV 10,32) — nem „méne-e be” Stateirához, vagyis nem birtokolja-e máris szakrális királyságának egyik legjelentősebb — a háremtartásban megtestesülő — kiváltságát. (Vö. Hérod. III 68: Smerdis, mint Kambysés „jogutóda”, ehhez I. H. Stein kommentárját: „Der Harem ist gleichsam ein Teil des Kroninventars, das auf den neuen Herrscher übergeht

Rufus előadásában (IV 10, 34 *di patrii, primum mihi stabilite*¹⁰ *regnum; deinde, si de me iam transactum est, precor, ne quis potius Asiae rex sit, quam iste tam iustus hostis*): „Istenek . . . , adjátok meg nekem, hogy a perzsák szerencsésjét¹¹ helyreállítva hagyhassam utódaimra . . . Ha viszont közel jár ama rendelt idő, amely az osztályrészünkül jutott változással véget vet a perzsa birodalomnak (*εἰ δ' ἄρα τις οὗτος εἰμαρτὸς ἤκει χρόνος ὀφειλόμενος νεμέσει καὶ μεταβολῇ παύσασθαι τὰ Περσῶν*), akkor csakis Alexandros üljön Kyros trónjára.”

Idézzük itt még Diodóros előadásából Alexandrosnak azt a válaszát, amellyel a diplomáciai tárgyalásokat megszakította (XVII 54, 5): mint ahogy a *kosmos* rendje felborulna, ha két nap világítana, az *oikumené* nyugalma sem tűr két királyt.¹² (Ugyanígy XXX 21, 4; Iust. XI 12, 15 *neque mundum posse duobus solibus regi, neque orbem summa duo regna salvo statu terrarum habere*; Plut., Mor. 180 b.)

Ezek után térjünk rá a Nagy Sándor-regénynek egy különösen hírhedt részletére, amely eddig a legjobb szakértőket is arra készítette, hogy a zavaros szerkesztményről általában elítélőleg nyilatkozzanak. Kalandos előzmények után, de ott tartunk a „regényben” is, ahol az imént: a döntő csata előtt. A királynak a kosfejű Ammón isten jelenik meg álmában¹³ és felszólítja „fiát”, hogy az ő alakjában maga menjen követségbe Dareioshoz (II 13, 5–6). Alexandros vállalkozik a veszélyes útra és egy folyón átkelven szerencsésen meg is érkezik *πρὸς τὰς πύλας τῆς Περσίδος* (II 14, 4). A W. Kroll kiadásában olvasható „*recensio vetusta*” szövege egyelőre világos: *οἱ δὲ ἐκεῖ τεταγμένοι ἰδόντες τὸ ξένον τοῦ προσχήματος ὑπενόουν θεὸν εἶναι, ἐμάνθανον δὲ ἄγγελον Ἀλεξάνδρου ὄντα* — vagyis a perzsák a különleges kosztümben megjelenő Alexandrost először istennek nézték. A folytatás — sajnos — romlott, de éppen a változatok miatt tanulságos. Ti. a *recensio vetusta* szövege egészen mást mond, mint pl. a H. van Thiel modern kiadásában hozzáférhető L-kéziraté: Alexandros, mikor megpillantja a királyi díszöltözetben egy dombtetőn ülő Dareios, *ἀθρήσας τὸ πολὺ θαῦμα Δαρείου παρ' ὀλίγον αὐτὸν προσεκύνησεν ὡς θεὸν Μίθραν νομίζων οὐρανοῦ κατελθόντα* (Kroll), ill. *συναθροίσας δὲ Ἀλέξανδρος τῇ θεωρίᾳ τῆ ξένης*

und *die Rechtsmässigkeit seiner Würde bekräftigt*”; ugyanígy III 88 Dareiosról; Curt. Ruf. III 3, 22–24.) Jellemző, hogy a *translatio imperii*-nek erre a vonatkozására a görög-római szerzők *nem* utalnak; Arrianos (IV 19–20) is csak moralizál; Scipio nagysándori *continentia*-jának — ennek a józan megfontolásból eredő *politikus* gesztusnak — magasztalói pedig (Liv. XXVI 49–50; vö. Gell. VII 8) végképp nem a keleti hatalmi ideológia kategóriáiban gondolkodnak.

¹⁰ Vö. a fentebb id. Vulgata-fogalmazással és Atreus királyságának támaszával (*regni stabilimen*). — Figyelmet érdemel a párhuzamos hagyomány (Arr. IV 20,3; Plut., Mor. 338 e) is.

¹¹ A *lectio difficilior* (*τὴν Περσῶν τύχην*) helyett K. Ziegler és J. R. Hamilton (Plut. Alex. A commentary. Oxford 1969, 79) — Arrianosra (IV 20,3 *ἔμοι φύλαξον Περσῶν τε καὶ Μήδων τὴν ἀρχήν*) és Curtius Rufusra (IV 10, 34 *primum mihi stabilite regnum*) hivatkozva — a C kódex kényelmesebb olvasatát (*ἀρχήν*) részesítette előnyben, fölöslegesen, sőt tévesen; vö. Plut., Mor. 338 e *διὰ τύχην, f ἐπιτυχία*.

¹² L. ehhez P. Goukowsky jegyzetét (Coll. G. Budé, Paris 1976, 210). Az Achaimenidák egyetemes igényeire vonatkozó források: H. H. SCHAEEDER: *Das persische Weltreich*. 1941, 5 skk.; S. K. EDDY: *The King is dead. Studies in the Near-Eastern resistance to Hellenism*. Lincoln 1961, 42 („single monarch and single monarchy”); Aisch., *Pers.* 762 skk.; Hérod. I 4; VII 8; IX 116; Xen., *Kyrop.* VIII 7, 11.

¹³ Plutarchos (Alex. 18, 6–7) és Curtius Rufus (III 3, 2–5) *Dareiosnak* egy korábbi álmáról ír (*castra Alexandri magno ignis fulgore conlucere ei visa sunt, et . . . Alexander adduci ad ipsum in eo vestis habitu, quo ipse fuisset . . .*), amelynek Dareiosra kedvezőtlen értelmezése szerint (5): *illustria Macedonum castra visa fulgorem Alexandro portendere, quem vel regnum Asiae occupaturum esse . . .* — A *fulgor* itteni jelentése (vö. Hor., *Epist.* II 1, 13 *urit enim fulgore suo . . .*; Val. Max. VIII 1, 11 f. *gloriae*; Plin., *Nat. hist.* VII 26, 95 *aequato Al. Magni rerum fulgore, sc. a Pompeio* stb.) külön tanulmányt érdemelne.

πάντας, παρ' ὀλίγον δὲ προσεκύνησεν αὐτῷ Δαρεῖος θεὸν νομίσας αὐτὸν (sc. Ἀλέξανδρον) κτλ. (v. Thiel), vagyis az előbbi változatban Alexandros borul le majdnem Dareios előtt, az utóbbiban meg fordítva.

A „követ” mindenesetre Alexandros nevében szólítja fel Dareios, hogy késlekedés nélkül üzenje meg általa, mikor áll ki a döntő csatára. Dareios a merész szószólónak is megadja, ami követnek kijár, és *jobbába karolva*¹⁴ lakomára invitálja, amit Alexandros jó jelnek vesz (14, 10) és a palotában a díszhelyre telepszik. A perzsák csodálkozva méregetik az apró termetű Alexandrost, ἀλλ' ἡγνούν, ὅτι ἐν μικρῷ ἄγγελῳ ἔκχυμα τύχης ἐστίν (15, 1 Kroll; ὅτι ἐν μ.ἄ. τύχης οὐρανοῦ ἦν δόξα v. Thiel).¹⁵ Megkezdődik az ivás; Alexandros, ahány kelyhet a kezébe kapott, a keblébe rejtette (15, 2 οὓς γὰρ ἐλάμβανε σκῦφος, ἔσωθεν ἔκρυβεν Kroll; ἔσωθεν τοῦ κόλπου ἔβαλεν v. Thiel; *cum porrectum fuisset Alexandro poculum aureum, bibii et misit id in sinum suum*, Leo J.), még pedig háromszor egymás után. Mikor Dareios megkérdezi tőle, miért teszi ezt (πρὸς τί ταῦτα ἐγκαλοπίζει . . .), a vendég a makedón szokásra hivatkozik; de végül is felismerik, így kénytelen gyorsan távozni, persze az aranykelyhekkel ἐν τοῖς κόλποις. Ezután jön a kalandos menekülés a hol befagyó, hol felengedő folyón, amely Alexandros lovát is elsodorja, az üldözőket pedig visszafordulásra kényszeríti: csak Alexandros *szerecséjéről* (15, 14 εὐτύχημα) számolhattak be uruknak.

Erről a részletről írta R. Merkelbach, a Nagy Sándor-regény legjobb mai ismerője,¹⁶ hogy Münchenhausen báró is elmondhatta volna. Annyi igaz, hogy a „regény” hőse nem mindig viselkedik hőiesen.¹⁷ Ad. Ausfeld annak idején¹⁸ egész lajstromot állított össze *ennek* az Alexandrosnak *alexandriai* vonásairól: a regény címszereplője „igazi hősiesség helyett olyan tulajdonságokkal van felruházva, amelyek az alexandriai kalmárok szemében becsebbek a királyi büszkeségnél és hősi eszményeknél. Ez a hős okos és ravasz, mint ők; ért a rábeszéléshez és a megtévesztéshez; alkalomadtán szöszegő, sőt *néha még lop is . . .*” Az utóbbi célzás Dareios aranykelyheinek „bekebelezésére” vonatkozik. Fatális tolvajlás valóban, amely nemcsak a modern kutatókat, hanem már a hybrid Alexandros-„történet” kompilátorait is tévútra vezette.

Az előzmények és összefüggések ismeretében megkockáztatjuk a feltevést, hogy mindebben a királyi uralom ősi ideológiájának maradványával van dolgunk, amelynek külső formái későbbi korok, idegen társadalmak tudatában rég elvesztették valódi értelmüket és jelentőségüket. Hérodotos még képes volt felfogni Perdikkas király-történetének mitikus tartalmát, amelyet a késő hellenisztikus — regényes-drámái — történetírás hatásvadászó

¹⁴ H. Heubner kommentárja (*ad Tac. Hist. I 15, 1 adprehensa Pisonis manu*: „Geste der Zuneigung, betont hier zugleich das Intime der Szene”) biztosan *keveset* mond.

¹⁵ Van Thiel fordítása („wussten sie doch nicht, dass in einem kleinen Gefäss der *Glanz* eines übermenschlichen Geschicks verborgen war”) látszólag nem pontos, de valójában helyes. Leo szövege (p. 91 Pf.: *qualis virtus et qualis audacia*) az értelmezés bizonytalanságát mutatja. Vö. FR. SPIEGEL: *Eran. Alt. II 44*: a „*Glanz*” jelentésű örm. *p'ark* szót a görögben *δόξα*-nak szokták fordítani. — Ezzel kapcsolatban említjük itt meg a Miatyánk utolsó mondatának problematikáját: a Mt.-ev. néhány későbbi kéziratban olvasható doxológiájának (σοῦ γὰρ ἐστὶν ἡ βασιλεία καὶ ἡ δύναμις καὶ ἡ δόξα) feltehető előzménye (Dávid hálaíma, ill. Salamon felkenetése, I. Krón. 11 σοί, κύριε, ἡ μεγαλωσύνη καὶ ἡ δύναμις καὶ ἡ νίκη καὶ ἡ ἰσχὺς . . ., 12 παρὰ σοῦ ὁ πλοῦτος καὶ ἡ δόξα, 23 καὶ ἐκάθισεν Σαλωμων ἐπὶ θρόνον Δ. τοῦ πατρὸς αὐτοῦ καὶ ἐδοκίμηθῃ, 25 ἐμεγάλυνεν κύριος τὸν Σ. ἐπάνωθεν καὶ ἔδωκεν αὐτῷ δόξαν βασιλέως) az uralkodás attribútumainak felsorolása, tulajdonképpen a *χναρnah* részletező körülírása. L. még Dán. 4, 30 és 36 (Sept.).

¹⁶ R. MERKELBACH: *Die Quellen des Alexanderromans*. München 1954, 57.

¹⁷ Vö. W. KROLL: *RE „Kallisthenes” 1711*.

¹⁸ AD. AUSFELD: *Der griech. Alexanderroman*. Leipzig 1907, 236.

képviselői — olvasóikkal egyetemben — már nem értettek:¹⁹ a szinte rítusnak felfogható *translatio imperii*-jelenetben csak valami groteszk csinytevést, trickster kópéságot érezhettek, nem annak megjelenítését, hogy a világalalom kiválasztotta a nagykirály arany ivócsészéinek megkaparintásával a királyság ragyogását, a *χvarənah*-t veszi át.

Bizonyára merésznek tetsző feltevésünket azonban további megfigyelések is támogatják. G. Widengren egyik tanulságos könyvében²⁰ találtam egy utalást a *Dēnkart* c. középperzsa (IX. századi) teológiai kompilációra, amelyben egyebek közt Zarathustra fiatal anyjáról olvashatunk (ed. Sanjana, VII 1, 56—58), amint a tűz formájában beléje költözött *χvarənah* fénye megvilágítja előtte az utat, amerre jár.

Most térjünk még egyszer vissza a Nagy Sándor-regény előbb tárgyalt részletére (II 15, 6): „Amikor Alexandros látta, hogy felismerték, az aranykelyhekkel *εν τοις κόλποις* titokban távozott. Kint felpattant a lovára, és midőn a kapunál egy perzsa őrtállóba akadt, megölte és elvágtatott. Dareios fegyvereseket küldött utána, hogy fogják el, Alexandros azonban folyvást sarkantyúzta a lovát, *διευθύνων αὐτοῦ τὴν ὁδόν* (v. Thiel: erhellte ihm den Weg), mert sötét volt az éjszaka, és üldözői közül sokan a mélységbe zuhantak. *Ὁ δὲ Ἀλέξανδρος ἦν ὡσπερ ἀστὴρ ἐξ οὐρανοῦ φαειρὸς ἀνιῶν μόνος.*” A folyón való csodás átkelés után a nagykirály emberei — mint láttuk —, már csak Alexandros *εὐτύχημα*-járól számolhattak be.

Ez a hely önmagáért beszél. De talán még érdekesebbek az L-kézirat idézett *eredeti* szövegének és a Kroll-féle *recensio vetusta* sorozatosan *kiegészített* változatának az *eltérései* (p. 84, 11—18): *ἐκτὸς δὲ τῶν βασιλείων ἰδὼν τινα Πέρσῃν παραφυλάσσοντα δᾶδας μετὰ χεῖρας ἔχοντα, ταύτας βασιτάξας ἐσφαγίασε τὸν ἄνδρα . . . ὁ δὲ Ἀλ. ὑπὸ τοῦ θεοῦ βοηθούμενος . . . προέβαλλε τὴν πύκην καὶ ἐφωταγώγει τὸν πῶλον. ἦν γὰρ νύξ βαθεῖα . . . ὁ μὲν γὰρ ἔχων τὴν πύκην ὡς ἀστὴρ ἀπελάμπετο ἑαυτῷ . . .* Bárki láthatja, hogy az L-kézirat szövege (a modern kiadó betoldásai nélkül) itt *eredetibb* és értelmesebb, mint az ún. *recensio vetusta*. A sikerületlen „javítások” mutatják, hogy a *χvarənah* birtokosából áradó fénnel hovatovább nem tudtak mit kezdeni és éppen ezért az „érthetetlen” részeket jó alaposan „megmagyarázták”.

A regényhős lopási ügye W. Krollt is foglalkoztatta: a „szerző moráljának” megrovása után²¹ — mintegy enyhítésül — megjegyezte, hogy Leo, a X. századi nápolyi archipresbyter az inkriminált részt „megváltoztatta” (Leo hat das geändert). Valójában csak annyit változtatott a történeten, hogy a rajtakapott tolvaj nem *ὁ ἡμέτερος Ἀλέξανδρος* makedón *taxiarchéseire* és *paraspistéseire*, hanem — korszerűen — egy X. századi hűbérúrra és „katonáira” hivatkozik (II 15, p. 91, 26 Pfister): *Noster senior^{21/a} sedens in convivio donat militibus vascula, cum quibus bibunt.* Különben ugyanazt olvassuk nála: *Alexander . . . vidit quendam Persen tenendo in manu facculam . . . ; abiit . . . portans in manu facculam* etc.

Annál tanulságosabb az ezután következő csataleírás (II. 16, p. 93 Pf.): *. . . tunc ascendit Alexander equum, qui dicitur Bucefalo,^{21/b} et occurrit et stetit in medio ante omnes. Videntes eum*

¹⁹ Ugyanezt a jelenséget figyelhetjük meg pl. Pindaros I. pythiai ódájának városalapítás-mitoszával kapcsolatban, vö. J. TRUMPF: Stadtgründung und Drachenkampf. Hermes 86 (1958) 129 skk., különösen 140.

²⁰ Iranisch-semitische Kulturbegegnung, 68. — A *χvarənah*-ról általában vö. H. W. BAILEY: Zoroaster. Problems in the 9th cent. books. Oxford 1943, 1 skk.; a kérdéses helyről a 32. lapon.

²¹ RE „Kallisthenes” 1711.

^{21/a} A londoni Lambeth Palace 342. sz. kézírata (Bergmeister, 160) szerint: *id est rex noster.*

^{21/b} A ló neve után a J₁ és J₂ szövege (Bergmeister, 166—167) félreérthetlenebb: *et amoto eo (sc. equo) cursu velocissimo stetit (sc. rex) in medio ante omnes suos.*

Perses dubitabant . . . ire super eum (sc. Alexandrum) eo, quod divinitas cooperiebatur eum. Ugyanezt találjuk a Leo-fordításhoz közel álló, szír változatban: „weil *Götterkraft* auf ihm ruhte”.²² A két legfontosabb görög változat egybevetése itt is érdekes eredménnyel jár. Kroll romlottnak jelzi a szöveget (II 16, 4 p. 86): *προσεγγίσει δὲ τούτῳ οὐδεις ἡδύνατο διὰ τὴν ἐν αὐτῷ θεοθιότητῃ*, amit az L másolója — a *nehéz* szó elhagyásával és a *ló* vadságának betoldásával — „érthetővé” tett (II 16, 6): *προσεγγίσει δὲ τούτῳ τῷ ἴππῳ οὐδεις ἐδύνατο*. Nyilvánvaló, hogy a névmás nem a lóra, hanem a királyra vonatkozik, és így az értelmetlen *θεοθιότητα* helyett, melyet Kroll a szír fordítás „*Götterkraft*”-jára és Leo *divinitas*-ára gondolva *θειότητα*-ra javított, különösebb merészség nélkül javasoljuk a *tökéletesen* ideillő *εὐθιότητα*-t.²³ Ezzel a szövegjavítással — érzésünk szerint — komoly nyereséget könyvelhetünk el: sikerült visszanyúlnunk a regényes Nagy Sándor-hagyománynak olyan rétegéig, amelyben az *εὐθιότης*-szal is értelmezhető *χvarānah* szinte az iráni ábrázolásokhoz²⁴ hasonló testi elevenségben lebeg birtokosa fölött, „befedezi” és győzelemhez segíti.

Egy másik romlott hely bonyolultabb ösvényekre csábítja az Alexandros-hagyomány vizsgálóját. Kroll itt is bevallja tehetetlenségét (II 7, p. 72, 20): *καὶ γὰρ δεδοίκαμεν* — mondja Dareios — *μὴ τὸ μείζον* (azaz a perzsa sokaság) *τοῦ ἐλάττονος* (a csekélyebb létszámú makedón seregnél) *ταπεινότερον εὐρέθη, τῆς ἄνωθεν προνοίᾳ τῶν κατὰ τὴν μεταβολὴν ποιησαμένης*. Van Thiel össze-visszaszabdálja az L-kézirat szövegét: *[παρὰ] τοῦ καιροῦ καὶ [ἢ] τῆς προνοίας μεταβολή<ν> τοῦ διαδήματος παραχωρούσης*. Érdemes szemügyre venni Leo reménytelenül kusza fordítását is (II 7, p. 81 Pf.): . . . *adiungitur in virtute et victoria sua . . . Victoria*^{24a} *sequitur eum . . . Dubito, ne accrescat tempus illius adiuuando eum superna providentia volendo illi concedere diadema regni.* (Az ugyancsak romlott Bambergensis szövegét G. Landgraf így próbálta orvosolni: . . . *adiuando eum tempus et superna providentia.*) Az V. századra tehető örmény változat görög fordítása (R. Raabe) pedig így hangzik: *τοῦ καιροῦ καὶ τῆς ἄνω προνοίας μεταβολὴν τοῦ διαδήματος αὐτῷ παραχωρούσης*. Ebből a zűrzavarból annyit szűrhetünk le, hogy a Dareios szájába adott történelemfilozófiai eszme-futtatásban egymás mellett szerepelt a *τύχη* (vagyis *χvarānah*) birtokosához szegődő győzelem, a *καιρός* (*tempus*) és az égi gondviseléstől (*προνοία, providentia*) függő *μεταβολή τοῦ διαδήματος*, vagyis a *translatio imperii* minden faktora. Nem csoda, hogy ebben az eleve zavaros (szinkretisztikus) spekuláció-halmazban a hagyománynak nemcsak járatlanabb közvetítői — és magyarázói — tévedtek el.

Úgy érezzük, gondolatmenetünk megalapozottságát erősíti R. Merkelbach legutóbbi figyelemre méltó tanulmánya²⁵ is, amelyben a Nagy Sándor-regény egyik hírhedten fantasztikus epizódját, a világhódítónak sasok vontatta kalitkában megkísérelt légiútját (II 41, 8—13 v. Thiel; Leo III 27, p. 126 Pf.) a perzsa királyszentelési rítus egyik mozzanatával hozta összefüggésbe. A nagykirály minden lépését szabályozó kultikus előírások közül a görögök jóformán csak annyit tartottak számon, hogy bíborszőnyegen jár, és lába sohasem érintheti a

²² V. Ryssel német fordítása szerint: Archiv für das Studium der neueren Sprachen 90 (1893) 83 skk. — Az „interpolált” (J₁₋₃) változatokban: *eo, quod (aspectus eius) terribilis videbatur*.

²³ Vö. LIDDELL—SCOTT: *s.v. εὐθιός* II 3: „fortunate, lucky”, l. pl. Ilias XXIV 530; Od. XV 488; XIX 547; XXIV 311; Pind. Pyth. I 84; IV 175; Soph., OK 1506 *τύχη*, Eur., Iph. Aul. 609 *γάμοι*.

²⁴ Vö. legújabban P. CALMEYER: i. h.

^{24a} A J₁₋₂ változatokban: *prospera et victoria sequuntur eum*.

²⁵ R. MERKELBACH: *Mythische Episoden im Alexanderroman*. Festschr. K. Doerner, II. (Leiden 1978) 602 skk., különösen 615 skk.

földet. (Vö. Aisch., Agam. 906 skk.)²⁶ Azt már nem tudhatták, hogy trónraléptekor — egyebek közt — valóságos rituális mennybemenetelt jelenítettek meg, amely nemcsak *ἀπαθανατισμός* volt, hanem — mint a római *triumphus* — az ember figyelmeztetése is, hogy ne feledje létének korlátait. Az elszórt adatokból, főleg képzőművészeti emlékekből képszerűen rekonstruálhatjuk a szertartások során megjátszott mitikus cselekvényt (*δρώμενον*), és nem túlzás Merkelbach megállapítása: „Selbst wenn der ursprüngliche Zusammenhang verloren gegangen ist, wenn nur eine bildliche Darstellung ohne Handlung, oder nur eine Erzählung ohne direkte Beziehung auf einen rituellen Zusammenhang übrig geblieben ist, — selbst dann kann aus zerstückelten Resten der Sinn des ursprünglichen Ganzen leicht wieder verstanden werden” (617), — legfeljebb a *könnyűséget* véljük viszonylagosan.

Merkelbach fejtegetéseinek ismeretében, ugyanakkor a fennmaradó nehézségeket sem titkolva kockáztatunk meg itt — záró kitekintésül — két sejtést. A Merkelbachtól rekonstruált intronizációs *δρώμενον*-nal — először is — a párizsi nagy varázspapirusz „Mithras-liturgiájának” *ἀπαθανατισμός*-leírását rokonítjuk: amiképpen a „felemeltetés” és rituális mennybemenetel döntő mozzanat az uralkodó és az ország életében, úgy jelenti a lélek felemelkedése a Mithras-hívő számára a legfőbb szentséget.²⁷ Másodszor pedig a *mystés* mennyberagadtatásának receptje (Dieterich 6, 4 *ἔλκε ἀπὸ τῶν ἰκτινῶν πνεῦμα τρις ἀνασπῶν ὁ δύνασαι*)²⁸ óhatatlanul Perdikkas háromszoros megismételt „napmerítésére” emlékeztet bennünket. Így jutunk vissza kiindulási pontunkhoz, a figyelemre sem méltatott népmeséhez. Érzésünk szerint nemcsak a Hérodotosi „királytörténet” napjának *χvaranah*-értelmezését sikerült — szélesebb, meggyőzőbb összefüggésbe sorolva — hitelesítenünk, hanem a regényes Nagy Sándor-hagyománynak a *translatio imperii*-eszmekörhöz kapcsolódó, váratlanul kínálkozó epizódjait is elfogadhatóan magyaráztuk. Talán nem rugaszkodunk el a történeti valóság talajától akkor sem, amikor Merkelbach ötletét, Nagy Sándor fantasztikus léghajozásának az iráni királyavatási szertartás részeként ajánlott értelmezését — a Mithras-liturgia *ἀπαθανατισμός*-ával kiegészítve — Perdikkasnak a nap „bekebelezése” révén megvalósított királlyá emelkedésével próbáljuk kapcsolatba hozni.

²⁶ Ed. Fraenkel Agamemnón-kommentárjában (II 416 sk.) a „barbár, keleti szertartás” kapcsán a kyméi Hérakleidésen (ap. Ath. XII 514 C) kívül bibliai helyekre (II Reg. 9,13; Mc. 11,8) is hivatkozik. Plutarchos (Artox. 3) a perzsa királyavatási szertartásról szólván következetesen a *τελετή* főnevet, ill. a *τελεσθήναι*, *δρᾶν* igét használja. Merkelbach (615) a perzsa uralkodó trónraléptekor „bemutatott” mennybemenetelt (eine Art Himmelfahrt) „rituális léghajozásnak” (eine rituelle Luftfahrt) mondja. — Előadásom elhangzása után olvashattam Harmatta János tanulmányát: Mítosz, szimbólum, társadalom. A sas-szimbólum és -mítosz társadalmi funkciójához. Ant. Tan. 25 (1978) 129 skk. A kérdés legjobb szakértője volna a megmondhatója, hogy az iráni uralkodói ideológiának három különböző *lelet*ből kiinduló értelmezései mennyiben erősítik (vagy gyengítik) egymást.

²⁷ A. DIETERICH: i. m. 23, 91. j.: „Die Himmelfahrt der Seele war das höchste Sakrament, dessen der Mithrasmythe teilhaftig werden konnte.” A *mystés* égbeemelkedése, mint valóságos *ἀπαθανατισμός*: uo. 179; hasonló összefüggésben — a megistenülő Héphaistión babiloni máglyájának sas-ábrázolásával (Diod. XVII 115, 3) kapcsolatban — Alexandros sasok-röpítette égi alkalmatosságát már Dieterich is említette: i. m. 184, 3. j.

²⁸ Vö. az ugyancsak „felemelkedő” brahmanok eljárásával, Philostr. v. Apoll. p. 93, 15 KAYSER: *πῦρ ὀργιάζουσιν, ὃ φασιν ἐκ τῶν ἡλίου ἰκτινῶν αὐτοὶ ἔλκειν*. Így emelkedik fel Pompeius *umbra*-ja, *postquam se lumine vero implevit* (Lucan. IX 11); a „felszállás gyermekeinek” ekstatiszikus élményéről vö. W. BOUSSET: Die Religion des Judentums im späthellenist. Zeitalter.³ Tübingen 1926, 398, 2. j. Az összefüggéshez l. „Temesvári Pelbárt és Laskai O. exemplumainak antik vonatkozásai” c. tanulmányunkat, Itk. 70 (1974) 59 sk.

MESE ÉS TÖRTÉNELEMSZEMLÉLET AZ ÓKORBAN*

Még napjainkban is, amikor a klasszikus antikvitásra vonatkozó ismeretek a nagyközönség körében kétségkívül meggyérültek, kevés olyan, iskolázottabb emberrel lehet találkozni, aki ne hallott volna Menenius Agrippa történetéről. A hagyomány szerint ugyanis e politikus, amikor i. e. 494-ben a *plebs* fegyverforgató férfitagjai kivonultak a *mons sacer*-re, megtagadva Róma számára a katonai szolgálatot, s új város alapításáról gondolkodtak, a következő elbeszéléssel igyekezett jobb belátásra bírni a lázadókat. „Abban az időben, amikor még, nem úgy mint ma, az emberi testben nem állt minden egyetértésben (*non ... omnia in unum consentientia*), hanem mindenegyes testrésznek (*singulis membris*) megvolt a saját véleménye és a saját szava, az összes többi szerv (*reliquae partes*) méltatlankodni kezdett, hogy a has (*venter*) az ő gondoskodásuk, munkájuk és szolgálatuk révén szerez meg mindent, az a has, amely csak pihen közben, és semmi mást sem tesz, mint élvezi a neki nyújtott örömeiket. Ezért összeesküdtek, hogy a kéz nem visz a szájhoz ételt, a száj sem fogadja be, amit kap, és a fogak sem őrlik meg. Ebbéli haragjukban, miközben kiéheztetéssel akarták megjuhászítani a hasat, vele együtt a végtagok és az egész test is (*membra totumque corpus*) a legteljesebb sorvadás állapotába (*in extremam tabem*) jutottak. Ebből kitűnt, hogy a hasnak sem restség a feladata, és nem annyira őt táplálják, mint inkább ő nyújt táplálékot, eljuttatva a test minden egyes részébe (*in omnes corporis partes*) azt a vért (*sanguinem*), amelyből élünk, amelytől erősek vagyunk, s amelyet a táplálék feldolgozása után érett állapotban, egyenlő mértékben szétoszt az erekben. Ebből párhuzamot vont le, hogy a test belső lázadása mennyire hasonló a népnek az atyákkal szembeni haragjához (*quam intestina corporis seditio similis esset irae plebis in patres*), és sikerült megváltoztatnia az emberek elhatározását.”

Ez a legjobban Livius előadásából (2, 32, 9 kk.)¹ ismert történet kétségkívül mese. Erre tulajdonképp már maga a történetíró is igyekszik felhívni a figyelmet, utalva rá, hogy Agrippa előadásmódja elüt egy magasabb rendű műfajjal, jelen esetben az *annales*-szel vagy a *historia*-val szemben támasztott elvárásoktól, követelményektől. Livius szerint ugyanis Agrippa ősi és nyers beszédmóddal (*prisco illo dicendi et horrido modo*) mesélte el (*narrasse*) fentebb idézett szavait. A rendelkezésünkre álló

* A történelem antik értelmezéséről jól használható áttekintést ad (s. v. Geschichte) Chr. Meier az O. Brunner—W. Conze—R. Koselleck által kiadott „Geschichte Grundbegriffe”-ben (II, Stuttgart, 1975, 595 kk.).

¹ A régebbi szakirodalomból l. hozzá mindenképp W. Nestle nagy anyagot és sok párhuzamot felvonultató gondos tanulmányát (Die Fabel des Menenius Agrippa, Klio, 21, 1927, 350—360), bár a szerzőnek az a következtetése, hogy Livius a történetet Aelius Tuberótól vette át, aligha bizonyítható egzakt módon. Az újabb irodalomból főleg R. M. Ogilvie-nek a liviusi helyhez írt részletes magyarázata emelendő ki, vö. A Commentary on Livy, Books 1—5, Oxford, 1965, 312 k. Az utóbbi munkában a további jelentősebb vizsgálatok jegyzéke is megtalálható (l. Mommsen, Ed. Meyer, Skard, W. Jaeger, Momigliano stb. idevágó írásait).

párhuzamok is alátámasztják, hogy itt *fabuláról* van szó. Már a *corpus fabularum Aesopicarum*-ban találkozunk egy példázattal, amely előképe lehet a Menenius Agrippa-féle mesének. A *κοιλία και πόδες* (132 Hausrath, 197 Halm) előadja, hogy a has vagy a gyomor, meg a lábak vitába keveredtek a hatalom kérdésében. A lábak annyiban vallották magukat erősebbnek, amennyiben ők emelik magasba a gyomrot vagy a hast. Erre a has vagy gyomor azzal replikál, hogyha ő nem kap táplálékot, akkor a lábak sem elég erősek ahhoz, hogy őt fölemeljék. Mindez az aisóposi történetben annak bizonyítására szolgál, hogy semmit sem számít a hadjáratok idején a nagy tömeg, ha a katonák nem gondolkoznak a legderekabb módon. A párhuzam minden eltérés ellenére annyira szorosnak látszik, hogy komolyan kell vennünk Dionysios Halikarnasseus megjegyzését, aki maga is elmondva a Menenius Agrippa történetet, kiemeli, hogy ez nem más, mint *μῦθος εἰς τὸν Αἰσώπειον τρόπον* (6, 83, 2).² Hasonló példázattal persze az antik irodalomban másutt is találkozunk. Ezek lényege, hogy a test összhangjára hivatkozva próbálnak buzdítani a békés együttműködésre. Ilyen *exemplum*-ot ad Xenophón is a *Memorabilia*-ban Sókratés szájába (2, 3, 18). Itt a görög bölcs arra biztatja Khairekratést, aki összekülönbözött fivérével, Khairephónnal, hogy tegye meg az első lépéseket a kibékülésre, mert a testvérek nem arra születnek, hogy egymásnak ártsanak, hanem arra valók, hogy egymást kölcsönösen segítsék. Ennek igazolására azt hozza fel: az istenség azért teremtette meg a két kart, hogy egymás hasznára legyenek, a két lábat pedig azért hozta létre, hogy együtt működjenek, nem pedig azért, hogy feladatukról elfeledkezve, egymást gáncsolják. Az alapmese elterjedtségét és népszerűségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy bár a *fabula* Phaedrusnál nem található meg, követőinél és utánczóinál annál sűrűbben előfordul és igen sokféle változatban. Az idevágó példák gazdag tárházát adja Hervieu hatalmas munkája: *Les fabulistes latins, depuis le siècle d'Auguste jusqu'à la fin du moyen âge* (P., I—V, 1893),³ amelyben megannyi variáció található a *Membra et venter* témára, így Vicentius Bellocensis-től, Gualterus Anglicustól és másoktól. Felesleges lenne itt azonban mindezeknek a meséknek az előszámlálása, mert azt minden kétséget kizárólag megállapíthatjuk, hogy Livius a patriciusok és a plebejusok harcának leírásához egy *fabulát* használt fel. Sokkal fontosabb annak a kérdésnek a feltevése, miért élt ezzel az eljárással, ha egyszer, mint történetírónak, egyenesen mentegetőznie kellett egy efféle közönséges és csiszolatlan példázat előadásakor. A választ feltehetőleg vagy a liviusi változat végkövetkeztetésében vagy alapfelfogásában találhatjuk meg.

A Menenius Agrippa-mese fő tanulsága feltétlenül a *concordia*, vagyis az, hogy az államon belül egyetértésnek, megfelelő egyensúlyi állapotnak kell kialakulnia.⁴ Az

² Ugyanígy W. NESTLE, i. m., 351.

³ Vö. még D. G. HALE: *The Body Politic. A Political Metaphor in Renaissance English Literature*, The Hague—Paris, 1971, 40—41, mely azonban *Hervieux*-höz képest ebben az összefüggésben nemigen hoz lényegileg újat.

⁴ Livius kifejezetten a *concor civitas* kifejezést is használja, l. pl. 2, 9; 57 stb. Ez a megjelölés mintegy az egyetlen szívverésre működő állam eszméjét sugallja. A végső remény igazából *in concordia civium* lehet (2,

adott történelmi helyzetben Livius szerint ez a patriciatust és a plebs, vagy másképp a senatus és a plebs zavartalan funkciómegosztását jelentené, ahogy azt később Plutarchos is újrafogalmazta a Coriolanus-életrajzban, amikor maga is előadta az Agrippa-fabulát. Ez a felfogás kétségkívül egyfajta arisztokratikus álláspontot tükröz, amennyiben az a célja, hogy fenntartsa a kialakult osztályviszonyokat, igazolja egyesek kiváltságos, irányító helyzetét, míg mások esetében az alávetettségre, a kizsákmányoltságra találjon magyarázatot.⁵ Ez az elképzelés megpróbálja kiküszöbölni az államot alkotó különféle társadalmi komponensek között a küzdelmet és vetélkedést a jogokért, a gazdagságért és a befolyásért, azt hangoztatva, hogy az egyes alkotóelemek szükségszerűen kiegészítik egymást, működési körüknek minden megváltozása súlyos egyensúlyi zavarokat eredményezne. Rómában az i. e. 4. és 2. sz. között számolhatunk egy olyan arisztokratikus társadalmi-politikai szerkezettel, amikor a senatus tekintélye és irányító szerepe egyértelműen érvényesült, amikor ezen irányító közeg privilegizált helyzete lényegében vitán felül állt,⁶ s feltehetőleg ekkorra tehető a Menenius Agrippa-féle történetnek, mint az aiséposi mese római viszonyokra alkalmazott változatának kialakítása, s Livius magyarázója, Ogilvie Fabius Pictor és követői nemzedékében véli megtalálni a *fabula* végső római forrását,⁷ bár ezt tulajdonképpen semmi sem támasztja alá igazán szilárd módon, s az is lehet, hogy az *exemplum* csak jóval később került át Itália földjére, mert első biztos jelentkezése mégiscsak Liviusnál található. Elvben annak lehetősége sem kizárható, hogy Livius akár több példa közül is választhatott volna a *concordia* elvének illusztrálására. A latin terminus technicus ugyanis a görög *δμόνοια* visszaadása kívánt lenni, mert a görög városállamokban ez a társadalmi ideológia már jóval korábban fontos szerepet kapott.⁸ Különösen nagy jelentősége volt az arisztokratikus államberendezésű Spártában, ahol Polybios egyenesen az alkotmány alapjának tekintette a *δμόνοια*-t (6, 46, 6). De azért Sókratés is az állam tartóoszlopának tartotta az egyetértést. Mindez megmagyarázza, hogy görög körülmények közt kialakultak olyan mesék is, amelyek kifejezetten a *δμόνοια*-t, s annak erejét kívánták szemléltetni. A korábban ismertetett 132-es vagy 197-es Aisépos-példázat a hasról és a lábokról tulajdonképp elég távolról kapcsolódik ehhez a témakörhöz, nem véletlen, hogy maga az összhang szó elő sem fordul benne. Ugyanakkor viszont van a *corpus fabularum Aesopicarum*-nak olyan darabja, a *γεωργου παίδες* (53 Hausrath, 103 Halm), amelynek végső tanulsága kifejezetten a

32), ahogy az is tény: *civitatem in concordia fore* (3, 1). Nem véletlenül minősíti Livius Menenius Agrippát *interpres arbiterque concordiae civium*-nak (2, 33).

⁵ Vö. C. NICOLET: *Les idées politiques à Rome sous la république*, Paris, 1964, 11 és főképp 26 k.

⁶ D. G. HALE: s. v. *Analogy of Body Politic*, *Dictionary of the History of Ideas*, I, 67 arra a következtetésre jutott, hogy bár az államnak élő szervezetként való felfogása sokféle kormán/zat igazolására szolgált, azért elsősorban mégis az egyeduralmi, hatalmi vagy arisztokratikus berendezéseket támogatta.

⁷ R. M. OGILVIE, i. m., 313.

⁸ A *homonoia*-val kapcsolatos antik irodalomnak a jelentőségére témánkkal összefüggésben már W. NESTLE, i. m., 353 is utal. Általánosságban I. H. KRAMER: *Quid valeat δμόνοια in litteris Graecis?*, [diss.], Göttingen, 1915. Újabban a római összefüggéseket is vizsgálva: J. HELLEGOUARC'H: *Le vocabulaire latin des relations et des partis politiques sous la république*, Paris, 1963, 125 k., főképp 127.

ὁμόνοια körül forog. A közismert történet szerint míg az egyes vesszőket könnyűszerrel el lehet törni, addig a vesszőnyalabot nem. Következésképp az embereknek ὁμοφρονοῦντες-nek kell lenniük, hiszen a mese világossá teszi, annival erősebb a ὁμόνοια, mint amennyire megvetésre méltó az elkülönülés (διάστασις) (II, 11; 14–15). Ha Livius elsősorban és kizárólag a *concordia*-t akarta volna a patriciusok és plebejusok harca kapcsán egy példázattal megvilágítani, tulajdonképp mi sem lett volna számára természetesebb, mint a paraszt fiainak történetét igazítani az i. e. 5. sz.-i római helyzethez. A történetíró mégsem ezt tette, hanem egy olyan *exemplumot* vett alapul, s alakított a történelmi szituációhoz, amelynek végkövetkeztetése tulajdonképpen nem állt kapcsolatban a *concordiával*. Miben kereshetjük Livius ezen eljárásának magyarázatát? Megítélésem szerint abban, hogy az aisóposi *κοιλία και πόδες*-nek ha nem is a végkövetkeztetése, de alapfelfogása, egész belső szemléletbeli mechanizmusa sokkal közelebb állt történetírónknak a társadalmi és a politikai élet mozgásáról vallott koncepciójához, mint az aisóposi gyűjtemény bármely más darabja.

A szóban forgó Aisópos-fabula ugyanis az élő test egységéből, harmonikus működéséből indul ki, egyfajta biológiai értelmezést ad.⁹ A Menenius Agrippa-történet ugyanezt az organikus szemléletet viszi át egyértelműen az i. e. 5. sz. eleji római politikai életre, s egyáltalán nem egy példázat véletlenszerű átvétele, különösebb átgondoltság nélküli felhasználása révén. A *fabula* ugyanis a legszerveesebben épül bele Livius munkájának átfogó biológikus alapvetésű történelemfelfogásába, amelyet ha nem is teljes mélységben, de részben már M. Ruch kutatásai körvonalaztak.¹⁰ A történetíró mindjárt az egész hatalmas mű elé írt *praefatio*-ban leszögezi, hogy az *imperium Romanum*-ot élő szervezetként fogja fel, hiszen a pataviumi szerző azt kívánja megírni, miként történt, hogy Róma *ab exiguis profecta initiis eo creverit, ut iam magnitudine laboret sua* (4), és az *origines suae*-t visszavezeti *ad deos . . . auctores*, mert a *populus Romanus*-nak megvan a maga *parens*-e: Mars. Így lehet Livius célja annak megmutatása *per quos viros quibusque artibus . . . et partum et auctum imperium sit* (9), s így lehet maga a történelmi tudás is: *salubre* (10). Ez utóbbira annál inkább szükség van, mert a birodalom olyan korszakában van, amikor *nec vitia nostra, nec remedia pati possumus* (9). Ez az organikus történelemfelfogás aztán az egész művön végigvonul.¹¹ Romulus törvényei révén a tömeg egyetlen nép testévé tudott

⁹ Bár Livius — mint láttuk — a *concordia*-t biológikus módon fogja fel, azért ebben az összefüggésben találkozunk nála mechanikus jellegű képekkel is, vö. *maximum concordiae vinculum* (2, 39). Felfogására mégis alapvetően az organikus értelmezés nyomja rá a bélyegét, akárcsak a *discordia* esetében, l. pl. *non segnior discordia domi* (2, 43), hiszen *discordia intestina dissolvi rem Romanam posse* (2, 44). Nem véletlen, hogy Livius szerint *civiles discordias serant* (3, 40), ugyanúgy, ahogy a növényi magvakkal is teszik. Másrészt: *discordia ordinum est venenum urbis* (3, 67).

¹⁰ Le thème de la croissance organique dans le livre I de Tite-Live, *Studia Classica*, 10, 1968, 123–132; *uő.*, Le thème de la croissance organique dans la pensée historique des Romains, de Caton à Florus, *ANRW*, I/2, 1972, 834 kk.

¹¹ Livius biológikus történelemfelfogása nyilvánvaló. Az államot annyira élő testként kezeli, hogy *E. Dutoit* már több mint harminc éve megjelentetett egy ilyen című tanulmányt: Tite-Live s'est-il intéressé à la médecine?, *MH*, 5, 1942, 122. Livius organikus történelemszemléletét az egész első *decas*-ban nyomon

egybeforrni (*multitudo . . . coalescere in populi unius corpus . . . legibus poterat* — 1, 8, 1), majd a város növekedésnek indult (*crecebat interim urbs* — uo., 4), végül a római állam annyira erős lett (*adeo erat valida* — uo., 9, 1), hogy bármely szomszédos városállammal egyenlőnek bizonyult a harcban. De nemcsak maga Róma alakul élő szervezet módjára, hanem a lakói, polgárai számára oly fontos *libertas*-nak is megvan a maga *origo*-ja (2, 1, 7), hiszen a még fel nem serdült *nondum adultae*) államot szétzilálta volna a meghasonlás (*discordia*), de a hatalom nyugodt mérséklete ápolta őt, és táplálásával (*nutriendo*) odajuttatta, hogy immár ereje teljében (*maturis iam viribus*) képes volt meghozni a szabadság édes gyümölcsét (*bonam frugem libertatis* — uo., 6).¹² A további hasonló példák szaporítása felesleges lenne itt, annyi mindenesetre az eddigiek alapján is megállapítható, hogy a Menenius Agrippa példázat egy mese felhasználásával igyekszik még jobban alátámasztani és kimunkálni Livius általános felfogását a római történelem fejlődésmenetéről.

Az állam és társadalom azon organikus értelmezése és kezelése persze, amelyet a pataviumi szerző követett,¹³ nem volt teljesen új megközelítés. Az emberi organizmus

kísérhetjük, melynek egyik lényeges gondolata az, hogy *mutatur forma civitatis* (3, 33, 1). A történetíró a *leges-t res salubrior*-nak tekinti (2, 3), maga a *ius* pedig szerinte *valuit* (2, 4), ill. a Tizenkétévtől Törvények *corpus omnis Romani iuris* (3, 34), és ez nemcsak átvitt értelemben értendő. A biológikus érvelést Livius nem pusztán a *libertas* jellemzésére használta, hanem a királyi hatalom visszaállítására irányuló propaganda szempontjából is alkalmazhatónak tartotta, vö. *se regem augentem bello Romanum imperium* (2, 6), bár ugyanakkor felfogása szerint a *mos pellendū reges is oriens* (2, 9). Livius a politikai, hatalmi, erkölcsi, katonai stb. kategóriákat is esetenként élettani aspektusból mutatta be, vö. pl. *matura gloria* (2, 7), *maturata est seditio* (2, 32), *tribunitiae potestatis vires salubres* (2, 44), *mortua ac sepulta tribunitia potestas* (2, 55), *senescentia vitia, maturescens virtus* (2, 12), *haud salubris luxuria* (3, 64, 1), *pace parta* (3, 19, 1). Livius egyik központi problémája a *salva* . . . *Roma* (l. pl. 2, 15), ill. a *forma salvae civitatis* (3, 17). Ezért az egyes politikusok különféle gyógy módokhoz fordultak az állam érdekében. Servilius pl. *lenibus remediis aptior* volt (2, 23). Ezekre az orvosságokra annál inkább szükség van, mert az államot állandóan betegségek támadják meg, különösen a *discordia*, amely *labes civitatibus opulentibus*, s melynek következtében *magna imperia mortalia essent* (2, 44). Livius szerint pl. *crecere . . . malum in dies* (2, 27), úgyhogy esetenként szinte úgy tűnik: *dispersam et dissipatam esse rem publicam* (2, 28), ill. *distractam laceratamque rem publicam* (2, 57). Bizonyos politikai elképzelések egyenesen *longinquus et forsitan insanabilis morbus*-t hozhatnak az államra (5, 5), mint amilyen pl. az *urbanae seditionis contagio* (5, 12). Róma városa azonban képes az újjászületésre, így a gall katasztrófa után is (vö. *renata urbs* — 6, 1). Ennek az új településnek a további fejlődése pedig szintén az élő szervezetéhez hasonlóan történik: *et Roma cum frequentia crescere, tum tota simul exurgere aedificiis . . . intraque annum nova urbs stetit* (6, 4). Ennek a *civitas*-nak *immortalis*-nak kell lennie, nem szabad bármely vezetőjének testével együtt *pati consenescere vires* (6, 23). Ha mégis baj lépne fel, szinte orvosi beavatkozásra van szükség a politikában, mert csak így érhető el a *sanata discordia* (2, 34), ill., hogy a *res Romana validior* legyen (2, 39). De még az is megeshetik, hogy a *civitas* annyira *aegra*, hogy a szokásos *remedia*-val nem is állítható talpra (3, 20). *A res publica* a consul nélkül maga is *orba* (2, 47). Az államot alkotó egyes rendek is élő szervezet módjára viselkednek, így Livius a patriciusok vonatkozásában *totius ordinis vires-ről és cuius ordinis languor-ról* (2, 35; 3, 19) beszél, míg a *concordia* Livius számára azt jelenti, hogy *cum patribus coalescerent animi plebis* (2, 48). Ha megvan ez az egység, ha *nullum fastiditur genus, in quo eniteret virtus, crevit imperium Romanum* (4, 3), *urbe . . . in immensum crescente* (4, 4). Az egységes városállamnak az a záloga, hogy a patriciusok és a plebejusok rendje képes legyen *coalescere . . . miscerique* (4, 5).

¹² L. már M. RUCH, ANRW, 837.

¹³ Livius organikus történelemfelfogása persze az első *decason* kívül is megmutatkozik (vö. pl. 22, 8), csak éppen a korlátozott terjedelem miatt nincs mód itt e kérdés behatóbb vizsgálatára. Lényegében P. G.

képét az istenek olymposi államának megjelenítésére már az i. e. 5. sz.-ban alkalmazta Métrodóros,¹⁴ majd a hippokratészi iskola erős hatása következtében az i. e. 4. sz.-ban egyre jobban körvonalazódik az állam és a társadalom biológiai felfogásának gondolata. Platón nemcsak a világmindenséget tekintette élőlénynek, amelynek megvan a maga lelke és intellektusa (Tim., 30b), hanem magát az államot is az ember analógiájának megfelelően értelmezte. Az államra is ugyanaz a négy erény érvényes, mint az emberre (rep., 4, 427), az állam is az emberhez hasonlóan igazságos (441), minden társadalmi jelenségnek megvan a maga élete (442b), továbbá: az igazság a lélek egészsége, a jogtalanság pedig a betegsége (444c). Így érthető, hogy Platón szerint a politikus tevékenysége olyan, mint az orvosé (332d). A görög filozófus azt vallja: a korai állam élete egyszerű és egészséges (371b kk.), s megfelelő növekedésre van szüksége, hogy tökéletessé váljék (371e). Egy idő után azonban a gazdagság és a szegénység növekedése aláássa az állam egészségét (421c kk.; 432b/c kk.). Az állam tehát megbetegedhetik, ahogy a *tyrannis* nem más, mint *πόλεως νόσημα* (544c), s ha az államnak bármely része fáj, azt ugyanúgy az egész megérzi, akárcsak a test esetében, ahogy azt már Hippokratés is leszögezte (462c kk., vö. Hippokr., VI, 276—7; 278 ed. Littre). Ezek figyelembe vételével logikus végkövetkeztetésnek hatnak Sókratésnek Glaukónhoz intézett szavai, melyek kimondják: nehéz ugyan, hogy egy alkotmányos állam megváltozzék, de mint minden, ami *megszületik*, ez is ki van téve a romlásnak (*ἀλλ' ἐπει γενομένω παντὶ φθορὰ ἐστίν* — 545e/546a kk.). A túlzásba vitt szabadság is betegséget (*νόσημα*) okoz (563e—564a), s a hitvány emberek ugyanúgy ártanak a társadalom szervezetének, mint a genny és az epe.

Platónnak ezt a biológiai alapokon kimunkált állam- és társadalom-felfogását azután Aristotelés¹⁵ fejlesztette valóban rendszerré. Számára az egyik legfőbb történeti kérdés az alkotmányok sokféleségének megmagyarázása volt. A választ az állati szervezetekkel való egybevetéssel adta meg. Ahogy az állatok osztályozása igen

WALSH (Livy, Oxford, 1974, Greece and Rome, New Surveys in the Classics, no. 8, 8 kk.) is ráértett arra, hogy a római történétíró születésében, majd elfajzásában igyekszik bemutatni az *imperium Romanumot*, s ennek megfelelően alakította ki történeti művének elrendezését, szerkezetét is. WALSH azonban kifejezetten nem használja az organikus-biológikus történetkoncepció kategóriáját.

¹⁴ Vö. H. DIELS: Die Fragmente der Vorsokratiker, Brl., 1903, 8. Auflage hrsg. von W. Kranz, 1956⁸, I, 414 nr. 48, 4. Magának a társadalomnak organikus felfogása azonban valójában már jóval korábban, a kb. i. e. 570 és 500 közt élő, pythagoreus jellegű természetfilozófusnál és orvosnál, a krotóni Alkmaionnál is fölmerül (töredékeihez l. Vorsokr., I 210—216), igaz nála ez épp az *isonomia* gondolatával összefüggésben (24 B 4), mert szerinte az erő, a nedvesség, a szárazság, a hideg, a meleg, a keserű, az édes stb. egyensúlya (*ισονομία*) az egészség (*ὑγιαία*), ugyanakkor az egyeduralom (*μοναρχία*) ezek esetében betegséggel (*νόσος*) jár. L. ehhez még G. E. R. LLOYD: Dictionary of the History of Ideas, I, 61 s. v. Analogy in Early Greek Thought; UÓ., Polarity and Analogy: Two Types of Argumentation in Early Greek Thought, Cambridge, 1966, 216. l. 1. jegyz. A görög-római antikvitásra jellemző, az államot organikus egységként felfogó nézettel foglalkozik Ernst Meyer egyik tanulmánya is (Vom griechischen u. römischen Staatsgedanken, Eumusia, Festgabe f. E. Howald, Zürich, 30—53, főleg 43).

¹⁵ Az aristotelési organikus felfogáshoz általánosságban, nem kifejezetten a történelmet véve alapul, l. újabban P. LOUIS: La découverte de la vie: Aristote, Paris, 1975, főképp 185 kk. Vö. még S. BYL: Note sur la polysémie d' organon (*ὄργανον*) et les origines du finalisme, LAC, 40, 1971, 121—133.

különböző testrészek sokféle kombinációja alapján végezhető el, ugyanúgy az államok is sokfajta *μέρος*-ból, a legkülönbélebb módon tevődnek össze (Pol., 4, 4, 1290b), s ennek megfelelően csoportosíthatók. Aristotelés pontosan fel is sorolja azt a nyolc testrészt, amely szerinte az államot alkotja, kezdve a *pléthos*-tól és a *geórgoi*-tól egészen a gazdagokig és a hivatalviselőkhig (uo., 1291a—b). E felfogás jegyében veti aztán össze a Stagirités a jól kormányzott város felépítését az állati testtel (de motu anim., 703a, 29 kk.), s jut arra a következtetésre, hogy az alkotmány az állam életének egy bizonyos módja: *ἡ γὰρ πολιτεία βίος τις ἐστὶ πόλεως* — Polit., 1295b). Mindezek után természetes, hogy Aristotelés az államok, alkotmányok fejlődését teljesen a természeti jelenségnek s azok törvényszerűségeinek megfelelően képzele el. Ahogy a természetben végzettszerű szükségszerűség (*ἀναγκαῖον*) a virágzás és a halál, az *ἀκμάζειν καὶ φθίνειν* elve, ugyanez érvényes általánosságban az államokra és társadalmakra is, ahol a növekedéssel végső soron szintén együttjár a felbomlás folyamata (uo., 4, 11, 1295b; 13, 1297b; 8, 6, 1341a), amelynek a görög filozófus szerint megvan a maga erkölcsi vetülete is, mert a gyarapodás, ill. az oszlásnak indulás következtében az állampolgárok között kezdett elharapódzni az a szokás, hogy nem akartak egyenlőséget, hanem vagy arra törekedtek, hogy parancsoljanak, vagy pedig inkább készek voltak elviselni a felettük való uralkodás nyűgét. Aristotelésnél tehát lényegében egy moralizáló, biologikus, a felvirágzáson át az elöregedésbe hanyatló történelemkoncepcióval találkozunk, amely azonban csupán elméleti, filozófiai síkon van még kidolgozva.

A tulajdonképpeni történetírás hosszú időn keresztül nem igen hasznosítja a társadalom és a politika mozgásának leírásakor azokat a lehetőségeket, amelyeket a felvázolt bölcséleti értelmezés kínált volna fel számára. Hérodotos vagy Thukydidés mindössze néhány, az élő organizmusra utaló megjegyzést tesz a politikai események kapcsán, legföljebb előadásukat kívánva ezzel képszerűbbé tenni, ugyanúgy, ahogy egyes görög szónokok is csak illusztrációnak használnak az állammal összefüggésben egy-egy biológiai párhuzamot, analógiát. Ennek megfelelően nem tulajdoníthatunk koncepcionális jelentőséget annak, amikor Hérodotos a súlyos polgárháborúktól betegeskedő Milétosról beszél (5, 28), vagy amikor Thukydidés a sebborította törvényes rend (*ἔπουλος ἐδνομία* — 8, 64) kifejezést használja. Mégis az utóbbi történetírónál azért talán már inkább felsejlenek az organikus történelemkoncepció körvonalai, mert Athén sorsa kapcsán szinte egyetemes érvénnyel látszik megfogalmazni a gondolatot: minden azért születik, hogy elpusztuljon (*πάντα γὰρ πέφυκε καὶ ἐλασσοῦσθαι* — 2, 63, 4).¹⁶

Mégis a platóni—aristotelési biologikus történetfilozófiai elvet konkrét történelmi folyamatok átfogó értelmezésére és leírására elsőként valószínűleg a Livius által is jól ismert, bár néha félrefordított Polybios alkalmazta, használta fel. Szerinte ugyanis az organikus magyarázati lehetőség mindenekelőtt a római államra érvényes, mert a

¹⁶ C. N. COCHRANE: Thucydides and the Science of History, Oxford, 1929 már több mint félszázada hangot adott annak a nézetnek, hogy Thukydidés történetírói módszere, megközelítése a hippokratészi iskola hatása alatt született meg. Részben elfogadta és további érvekkel erősítette meg ezt az elméletet J. H. Finley is (Thucydides, Cambridge Massachusetts, 1942, aki többek közt rámutat arra, hogy a

természetnek megfelelően (*κατὰ φύσιν*), miután kezdetben elnyerte testi fölépítését (*σύστασις*), később növekedésnek (*αὔξησις*) indult. Ezt a gondolatát azután a görög történetíró még egyszer, részletesebben is kifejti: „Ami pedig a rómaiak államát illeti, a vizsgálatnak leginkább azzal a nemével fogjuk megérteni, hogy miként öltött testet és növekedett meg, majd pedig indult virágzásnak (*ἀκμή*), de ugyanúgy reá is valami ellenkező irányú fordulat vár (*εἰς τοῦμπαλιν . . . μεταβολή*). Mert ez az állam úgyszintén, ahogy valamely más is — mint már kevéssel előbb mondtam — a természet rendje szerint kezdetben testet öltött és növekedésnek indult, de a természet rendje szerint ellenkező irányú változáson is keresztül fog menni.” (6, 9, 12—13).¹⁷ Polybioszal párhuzamosan egy római szerzőnél, Catónál¹⁸ is elég jól kitapintható az egyes városállamok, köztük bizonyára Róma organikus fejlődésének, növekedésének és elhalásának, sőt talán újjászületésének gondolata. Erre utal történeti művének már maga a címe is, minthogy az egyes itáliai városok *origo*-ját, keletkezését vizsgálta a szerző. Még inkább alátámasztja Cato biologikus történelemmegközelítését Velleius Paterculus egy hivatkozása: *Ego, pace diligentiae Catonis dixerim, vix crediderim, tam mature tantam urbem* (sc. *Capuam*) *crevisse, floruisse, concidisse, resurrexisse* (1, 7, 4 = HRR, frg. 69). Ugyancsak Catóra hivatkozva Cicero úgy véli a római államot a legkönnyebben bemutathatónak: *si nostram rem publicam . . . et nascentem et crescentem et adultam et iam firmam atque robustam ostendero* (rep., 2, 1).

Az i. e. 1. sz.-ban az organikus történelemfelfogás különösképp elterjedt volt Rómában. Sallustius monográfiáiban annak jegyében, hogy *omnia . . . orta occidunt et aucta senescunt* (Iug., 2, 3), úgy tekint a *res publicára*, mint a korábbi növekedés után elöregedő, felbomló testre.¹⁹ A kortárs Asinius Pollio is azon kívül, hogy az emberi *natura*-nak és törekvéseknek tulajdonított a *fortuna* mellett meghatározó erőt, szintén olyan élő szervezetként fogta fel az államot, amelynek igazi életetője a *pax* és a *libertas*, miközben a *dominatio* a köztársaság pusztulását jelenti (vö. Cic., fam., 10, 31; 33).²⁰ A biologikus történelemmegközelítés az egykorú költőknél is megtalálható, Ovidius pl. egy egész világtörténelmi koncepciót épít erre a teóriára, s a *Metamorphoses*ben így

történetíró a háború okára ugyanazt a *πρόφασις* szót használja, amellyel az orvosi szerzők jelölik a betegség okát, ill. magyarázatát, a történeti munkájának ugyanazt a prognosztikus funkciót tulajdonítja, mint az orvostudománynak (p. 68). *Finley* szerint Thukydides felfogásában „the social, like the individual, organism (a kiemelés tőlem — H. L.) is subject to periods of crisis” (p. 70). Elemzései végén *Finley* ekképp foglalja össze a görög történetíró koncepcióját: „the social as much as the individual, organism acts as a unit following the laws of its being” (p. 109).

¹⁷ A Polybios-féle történeti biologizmussal számos munka foglalkozott több-kevesebb részletességgel az utóbbi időben, vö. pl. F. W. WALBANK: *A Historical Commentary*, I, Oxford, 1957 (l. itt a megfelelő helyekhez írt magyarázatokat); P. PÉDECH: *La méthode historique de Polybe*, Paris, 1964, 309 k. Ezen kívül l. még *R. Weil* kitűnő bevezető tanulmányát a Polybe, *Histoires*, livre VI, Paris, 1977 (Coll. des Univ. de France) kötethez (pp. 50—54), ahol a további fontosabb szakirodalom is megtalálható.

¹⁸ L. erről M. RUCH: ANRW, 829—30, bár megállapításait még további adatokkal lehetne kiegészíteni.

¹⁹ L. erről pl. M. RUCH, ANRW, 832 k.

²⁰ Minderről részletesen írok tanulmányomban: Asinius Pollio és a római köztársaság válsága, ACD. 16, 1980.25—36. [angol nyelven].

fogalmaz: *sic tempora verti // cernimus, atque illas assumere robora gentes // concidere has* (15, 420 kk.).

Mint közismert, Livius — bizonyos fenntartásai ellenére — nagy tisztelője volt Cicerónak, akinek stílusát mindenesetre igyekezett némiképp átvinni a történetírás műfajára. De a pataviumi *historicus* talán történelemszemléletet is kölcsönzött a nagy szónok-politikustól. Mert bár igaz, hogy Cicero államelmélete nem vezethető le pusztán egy organikus szemléletből,²¹ mégsem fér hozzá kétség, hogy ez a felfogás is megtalálható nála, különösképp a *de officiis*-ben.²² Itt azt tanácsolja a vezető államférfiaknak, hogy az állam egész testét ápolják (*totum corpus rei publicae curent*), nehogy míg egyik részéről gondoskodnak, a többit elhanyagolják. (1, 25, 85.) Sőt e munkájában Cicero a következő példával igyekszik megvilágítani azt a tételét, hogy a társadalmon belül az egyén nem szolgálhatja saját javát mások rovására: „Ha mindenegyestestész azon a véleményen lenne, hogy elgondolása szerint akkor is erős, amikor elorozza magának a legközelebbi testrészt egészségét, szükségképpen meggyöngülne és elpusztulna az egész test; ugyanígy, ha mindegyikünk megkaparinthatná mások javait, és egyéni nyereség céljából elvehetné, amit csak akar, akkor az emberi társadalom és közösség is szükségképpen gyökerestül kifordulna.” (3, 5, 21—22.) Aligha helytelen, ha ezt a cicerói megfogalmazást úgy tartják számon, mint a Menenius Agrippa-fabula egyik legközelebbi párhuzamát. A történetírónak nem kellett mást tennie, mint elődje gondolatát összekapcsolni részben az aisóposi *μῦθος*-szal, részben egy konkrét történelmi szituációval és névvel; de persze annak lehetősége sem kizárt, hogy Cicero emelte az aisóposi mese gondolatát általánosabb erkölcsfilozófiai szintre, vagy éppen fosztotta meg a Menenius Agrippa-történetet korhoz és helyhez kötöttségétől, s tette egyetemes érvényűvé a benne foglalt tanulságot.

Bármi legyen is e kérdés megoldása, az kétségtelennek látszik, hogy a görög filozófiai és meseirodalomból, a hellenisztikus és a római történetírás hagyományaiból leszűrhető, biologikus megalapozottságú történelemfelfogást Livius alkalmazta elsőként teljesen következetesen és valóban átfogó módon a római történelem fejlődésmentének részletes bemutatására, ennek alapján próbálva megmagyarázni a

²¹ M. RUCH, ANRW, 831 kk.

²² A cicerói történelemszemléletben megmutató organikus-biologikus koncepcióval tömören foglalkozik M. Rambaud, *Cicéron et l'histoire romaine*, Paris, 1953, 88 kk., különösképp 89. Kimutatja, hogy Cicero nemcsak magát a római *res publica*-t szemlélte megszülető és fölserdülő szervezetként, hanem hasonlóképp látta és láttatta az egyes római intézményeket is. Így a római szónok-politikus szerint a *tribunitia potestas* úgy mutatkozik meg, hogy *ad seditionem nata sit: cuius primum ortum si recordari volumus, inter arma civium et occupatis et obsessis urbis locis procreatum videmus. deinde cum esset cito ablegatus, tamquam ex XII tabulis insignis ad deformitatem puer, brevi tempore creatus, nulloque tetrrior et foedior natus est.* (de leg., 3, 8, 20 k.). Nem véletlen, hogy Cicero szinte minden területen érvényes természeti törvénynek tekinti a születést és az előregedést, ill. a megsemmisülést, vö. Tusc., 2, 2, 5. Az államnak élő szervezetként való cicerói értelmezését tükrözi a p. Cluent., 146 is: *ut corpora nostra sine mente, sic civitas sine lege suis partibus ut nervis ac sanguine et membris uti non potest* (vö. J. BÉRANGER: *Recherches sur l'aspect idéologique du principat*, Basel, 1953, 232. *Rambaud*-nál a cicerói történelemszemléletre vonatkozó régebbi irodalom is megtalálható. Rómában egyébként az i. e. 1. sz.-ban elég elterjedt lehetett az állam organikus felfogása, vö. Cic., Mur., 51; Plut., Cic., 14, 6.

római állam sajátos vonásait, intézményeit is. Konceptióját még nagyobb következetességgel, majd csak Florus adaptálta a római történelemhez, amikor a város és a birodalom történetét négy életkorra tagolta: a gyermek, az ifjú, az érett férfi és az öregember életszakaszára,²³ egy olyan történetfilozófiai gondolatot indítva ezzel útjára, mely különösen a reneszánsz és a barokk időszakában játszott igen nagy jelentőséget,²⁴ de amelynek továbbgyűrűzése lényegében mind a mai napig tart, a legkülönfélébb történeti, szociológiai és filozófiai iskolák részéről nyerve újabb és újabb megfogalmazást. Számunkra persze itt nem az a feladat, hogy ennek az elképzelésnek az útját nyomon kísérjük, hanem csak azt kell világosan látnunk: a Menenius Agrippa-történet Liviusnál nem egy mese-topos véletlenszerű megjelenése, hanem az egész történeti mű alapkonceptiója szempontjából lényeges alkotóelem, amely a szélesebb közönség számára is nyilvánvalóvá kívánta tenni a történetíró organikus állam- és társadalomfelfogásának helyességét. Ennek az organikus történelemfelfogásnak a jelentőségét pedig az adott periódusban aligha szabad lebecsülnünk. Az antikvitás általában kevésbé ismerte fel az igazi történelemformáló erőket, s ezért a történelem mechanizmusának bemutatásához többnyire külső analógiákhoz volt kénytelen fordulni. E szempontból különösen előrevívó volt az élő szervezet rendjének az antik városállam a mienknél sokkal organikusabb rendszerére való átvitele, de hasznosnak mutatkozott az analógiának az alkalmazása egyes birodalmak fejlődésmenetének bemutatására is, mert így lehetőség kínálkozott a történelmi egy helyben topogás téveszméjének leküzdésére, a változás gondolatának egyértelmű megfogalmazására.

Végül egy kérdést szeretnék még föltenni: mennyiben felelt meg a liviusi organikus állammfelfogás annak az augustusi rendszernek, amelynek ideológiáját a pataviumi történetíró minden állítólagos pompeianus rokonszenve ellenére olyan teljességgel kifejezte és megszólaltatta?²⁵ Magában az Augustus által megszerkesztett *Res gestae*-ben nem igen találhatók olyan egyértelmű helyek, amelyek félreérthetetlenül azt bizonyítanák, hogy a *princeps* maga is valamiféle élő szervezetnek tekintette

²³ L. erről G. HÖHN: Einteilungsarten der Menschen- u. Weltalter bei Griechen u. Römern, Progr. Lohr a. M., 1911/12, 44 kk.; R. HÄUSSLER: Vom Ursprung u. Wandel des Lebensaltervergleichs, RhM, 92, 1964, 77 kk.; HAHN I.: Florus prooemiumának kronológiai adatai, AntTan, 1964, 77 kk.; Havas L. utószava Florus magyar kiadásához, Bp., 1979. Átfogó monografikus feldolgozást ad V. ALBA: La concepción histórica de L. A. Floro, Madrid, 1953.

²⁴ A problémakörhöz l. példának okáért J. CÉARD: La querelle des géants et la jeunesse du monde, The Journal of Medieval and Renaissance Studies, 1978, num. 1, 37 kk. E tanulmány középpontjában tulajdonképp a *mundus senescens* felfogása áll, mely végső soron talán epikureista eredetű gondolat, vö. P. BOYANCÉ: Lucrèce et l'épicurisme, Paris, 1963, főleg 132—34. L. még A.-H. CHROUST: The Corporate Idea of Politics, 9, 1947, 423—52. E. LEWIS: Organic Tendencies in Medieval Political Thought, American Political Science Review, 32, 1938, 849—876.

²⁵ Az egész problémakörhöz lazán kapcsolódva, igen tág horizonttal, l. K. D. Brächer — ismereteim szerint — sajnos mindmáig csak gépirásos formában megközelíthető értékes disszertációját: Verfall u. Fortschritt im Denken der frühen römischen Kaiserzeit, Studien zum Zeitgefühl u. Geschichtsbewußtsein des Jahrhunderts nach Augustus, Tübingen, 1948.

volna az államot.²⁶ Mégis legalább egy olyan mozzanatot idéznünk kell, amely kétségtelenné teszi, hogy az augustusi és tiberiusi korai principatus egyfajta organikus értelmezést tett a magáévá. Tacitus a következőket adja elő a Tiberius hatalomra kerüléséhez kapcsolódó szenátusi ülésről. Ezen fölmerült, hogy Augustustól eltérőleg az új uralkodó esetleg csak az állam igazgatásának egyes részterületeit vállalná el. Amikor Tiberius ezzel összefüggésben burkoltan kifejezésre juttatta nemtetszését, Asinius Gallus elzengve egy *laus de Augusto*-t, kifejtette, hogy nem szabad szétválasztani azokat, amik megbonthatatlanok, az állam teste is egy (*unum esse rei publicae corpus*), s ezért egyetlen ember szelleme kell, hogy irányítsa *unius animo regendum*) (ann., 1, 12, 1—3).²⁷ Az a biologikus alapvetésű társadalomfelfogás tehát, amely annak idején mindenekelőtt az arisztokrácia hatalmi helyzetének igazolására jött létre, miként az a Menenius Agrippa-fabulában is fölfedezhető, végül arra is alkalmasnak bizonyult, hogy a monarchia²⁸ szükségességének gondolatát támogassa, úgy, ahogy később az egyház, vagy a középkori királyság és nemesség pozícióinak is védelméül szolgált.²⁹

ADAMIK TAMÁS

AZ AISZÓPOSZI MESE A RÉTORIKÁBAN

Arisztotelész Rétorikájának II. könyvében található az alábbi két aiszóposzi mese: „Sztészikhorosz, amikor a himeriaiak teljhatalmú hadvezérré választották Phalariszt, és testőrséget akartak mellé rendelni, többek között elmondta a következő mesét: A ló egyedül foglalta el a mezőt, de odajött a szarvas, és pusztítani kezdte legelőjét. A ló, hogy bosszút álljon a szarvason, megkérdezte az embertől, hogy bosszút tudna-e állni vele együtt a szarvason. Igen — válaszolta az ember —, de csak akkor, ha felzabolázhatlak, és dárdával a kezembe felülhetek a hátadra. Megegyeztek. Az ember felpattant a lóra, s a ló ahelyett, hogy bosszút állt volna, az ember szolgája lett.”

²⁶ Az augustusi organikus állammfelfogásra következtethetünk esetleg Maecenas beszédének híres Cassius Dio-féle előadásából is (főképp 52, 26), már amennyiben ez az elbeszélés részleteiben is híven és autentikusan tükrözi a principatus ideológiáját. L. ehhez M. HAMMOND: *The Significance of the Speech of Maecenas in Dio Cassius' Book LII*, *TaPhA*, 63, 1932, 101; J. BÉRANGER: i. m., 239 (további irodalommal).

²⁷ E hellyel, valamint a vele párhuzamos szövegekkel s a kapcsolatos egész problémakörrel kapcsolatban l. J. Béranger idézett alapvető munkájának „Idée de l'Unité: *corpus imperii*” fejezetét (218 kk.).

²⁸ I. sz. 376-ban pl. Symmachus így írt Gratianushoz: *unum corpus est rei publicae atque ideo maxime viget quo capitis robusta sanitas valetudinem membrorum tuetur* (orat., 4, 6).

²⁹ L. erről mindenekelőtt D. G. HALE: *The Body Politic* . . . , 28 kk. A még későbbi organikus történelemértelmezéshez l. többek közt F. M. BARNARD: *Natural Growth and Purposive Development: Vico and Herder, History and Theory*, 18, 1979, 16 kk. F. W. COKER: *Organismic Theories of the State: Nineteenth Century Interpretation of the State as Organism or as a Person*. N. Y., 1910.

„Vigyázzatok, nehogy bosszút akarván állni az ellenségén, ti is ugyanúgy járjatok, mint a ló. A zablá már rajtatok van: teljhatalmú hadvezért választottatok; ha testőrséget is adtok neki, és ha megengeditek, hogy a hátatokra üljön, attól kezdve Phalarisz szolgáló lesztek.” Aiszóposz, amikor a számosziak előtt beszélve védelmezett egy demagógot, akit főbenjáró bűnnel vádoltak, a következő mesét mondta el: „A róka — átkelve a folyón — beszorult egy sziklahasadékba. Mivel nem tudta kiszabadítani magát, hosszú ideig szenvedett, mert sok kutyatetű mardosta. Arra vetődött a sündisznó, észrevette, megszánta és megkérdezte tőle, hogy leszedje-e róla a tetűket. Nem — válaszolta a róka —, és amikor a sündisznó megkérdezte, miért nem, így szólt: Ezek már jóllaktak, és csak kevés vért szívnak ki belőlem. Ha leszeded őket, más tetűk jönnek, éhesek, és a maradék véretem is kiszívják.” „Így hát nektek sem fog ez már több kárt okozni, számoszi férfiak (mert már meggazdagodott). De ha halálra ítéletek, helyette mások jönnek, szegények, akik meglopván benneteket, elherdálják a maradék közpénzt is.”¹

E mesék kapcsán három kérdésre szeretnék válaszolni: 1. Miben térnek el e mesék későbbi feldolgozásaitól? 2. Milyen szerepet töltenek be Arisztotelész Rétorikájában? 3. Mi a mese funkciója az Arisztotelész utáni rétorikában?

1. A lóról és a szarvasról szóló mesét sokan feldolgozták a későbbi korokban. Fönmaradt Konónnál,² Horatiusnál,³ az aiszóposzi mesék gyűjteményében,⁴ az

¹ Arist. Rhét. II 20, 1393b.

Στησίχορος μὲν γάρ, ἐλομένων στρατηγὸν αὐτοκράτορα τῶν Ἰμεραίων Φάλαριν καὶ μελλόντων φυλακὴν δίδοναι τοῦ σώματος, τᾶλλα διαλεχθεὶς εἶπεν αὐτοῖς λόγον ὡς ἵππος κατεῖχε λειμῶνα μόνος, ἐλθόντος δ' ἐλάφου καὶ διαφθείροντος τὴν νομὴν βουλόμενος τιμωρῆσασθαι τὸν ἐλαφον ἡρώτα τὸν ἄνθρωπον εἰ δύναιτ' ἂν μετ' αὐτοῦ τιμωρῆσασθαι τὸν ἐλαφον, ὃ δ' ἔφησεν, ἐὰν λάβῃ χαλινὸν καὶ αὐτὸς ἀναβῆ ἑπ' αὐτὸν ἔχων ἀκόντια συνομολογήσαντος δὲ καὶ ἀναβάντος, ἀντὶ τοῦ τιμωρῆσασθαι αὐτὸς ἐδοῦλευσεν τῷ ἀνθρώπῳ. «οὕτω δὲ καὶ ἡμεῖς» ἔφη «ὄρατε μὴ βουλόμενοι τοὺς πολεμίους τιμωρῆσασθαι τὸ αὐτὸ πάθητε τῷ ἵππῳ τὸν μὲν γὰρ χαλινὸν ἔχετε ἤδη, ἐλόμενοι στρατηγὸν αὐτοκράτορα ἔαν δὲ φυλακὴν δῶτε καὶ ἀναβῆναι ἐάσητε, δουλεύσετε ἤδη Φαλάριδι.» Αἰσωπος δὲ ἐν Σάμῳ συνηγορῶν κρινομένῳ δημαγωγῷ περὶ θανάτου ἔφη ἀλώπεκα διαβαίνουσαν ποταμὸν ἀπωσθῆναι εἰς φάραγγα, οὐ δυναμένην δὲ ἐκβῆναι πολὺν χρόνον κακοπαθεῖν, καὶ κυνοραϊστὰς πολλοὺς ἔχασθαι αὐτῆς· ἐγίνον δὲ πλανώμενον, ὡς εἶδεν αὐτήν, κατοικτεῖραντα ἐρωτᾶν εἰ ἀφέλοι αὐτῆς τοὺς κυνοραϊστὰς· τὴν δὲ οὐκ ἔαν' ἐρομένου δὲ διὰ τί, ὅτι οὗτοι μὲν φάναι ἤδη μου πλήρεις εἰσὶ καὶ ὀλίγον ἔλκουσιν αἱμᾶ· ἔαν δὲ τοὺς ἀφέλης, ἕτεροι ἐλθόντες πεινῶντες ἐκπιούνται μου τὸ λοιπὸν αἷμα. «ἄταρ οὖν καὶ ἡμᾶς» ἔφη, «ὡ ἄνδρες Σάμοι, οὗτος μὲν οὐδὲν ἐτι βλάψει (πλούσιος γὰρ ἐστίν) ἔαν δὲ τοῦτον ἀποκτείνητε, ἕτεροι ἤζουσι πένητες, οἳ ἡμῖν ἀναλώσουσι τὰ κοινὰ κλέπτοντες.»

² Konón Narrat. 31.

³ Hor. Ep. 1, 10, 34—41.

*Cervus equum pugna melior communibus herbis
pellebat, donec minor in certamine longo
inploravit opes hominis frenumque recepit.
Sed postquam victor violens discessit ab hoste
non equitem dorso, non frenum depulit ore.
Sic, qui pauperiem veritus potiore metallis
libertate caret, dominum vehet improbus atque
serviet aeternum, quia parvo nesciet uti.*

⁴ Corpus fabularum Aesopicarum. Hausrath-Haas. Lipsiae 1956. 238. mese.

Aiszóposz-regényben,⁵ Phaedrusnál,⁶ Babriosnál,⁷ és egy sor későbbi szerzőnél.⁸ Az arisztotelészi változat, mely időben mindenképpen a legkorábbi, egyszerű és tárgyilagos. Csak a tényeket ismerteti, mégpedig csakis azokat, amelyek a mese mondanivalója szempontjából lényegesek. Nem részletezi, hogyan pusztította a szarvas a ló legelőjét, arra sem tér ki, miért nem tudott a ló egyedül bosszút állni rajta. Az emberről beszél, aki nem állt bosszút a szarvason, hanem becsapva a lovat, leigázta. Konón a következő változatot őrizte meg: „A legelésző ló elment inni a forráshoz; a szarvas keresztülvágtatva a mezőn összetaposta a fűvet, és felzavarta a forrásvizet. A ló bosszút akart állni a jogtalanságért, de nem tudta utolérni a szarvast. Ezért segítségül hívta a vadászt, aki megígérte, hogy könnyen bosszút áll érte, ha eltűri, hogy fölzablazza és fölüljön a hátára. Így is történt. És a szarvas dárdától sújtva holtan terült el a földön, a ló pedig azon vette észre magát, hogy a vadász szolgálja lett.”⁹ E változatról megtudjuk, hogy a szarvas a ló vizét is föl kavarta, és hogy gyorsabb volt a lónál, ezért fordult a ló a vadászhoz, aki teljesíti ígéretét, de nem engedi el a lovat. A mesélő a cselekmény minden mozzanatát felsorolja és megindokolja, s éppen ez az akkurátusság árulkodik arról, hogy későbbi feldolgozásról van szó.

Ugyanezt mondhatjuk arról a változatról, mely az aiszóposzi mesék gyűjteményében maradt ránk: „A vadkan és a ló ugyanazon a vidéken éltek. Mivel a vadkan folyton letaposta a fűvet, és összepiszkolta a vizet, a ló bosszút akart állni rajta, és a vadászhoz fordult segítségért. A vadász megmondta, hogy másként nem segíthet neki, csak ha eltűri a zablát, és elfogadja őt lovasának. A ló mindenbe beleegyezett. A vadász pedig felszállt rá, s bár megölte a vaddisznót, de azután a lovat is elvezette és a jászolhoz kötötte.”¹⁰ Ebben a mesében ismét találunk egy módosítást, mely feltehetőleg a valóságosságra való törekvés következménye: A szarvas nem tud ártani a lónak, a vaddisznó igen: feltúrhatja a legelőt, bepiszkolhatja a vizet. Ugyanerről tanúskodik a mese részletező befejezése: „elvezette és jászolhoz kötötte” (*προσαγαγὼν τῆ φάτνη προσέδησεν*).

⁵ Kiadták: WESTERMANN: Vita Aesopi. Braunschweig 1845; B. E. PERRY: Aesopica I. Urbana (Illinois) 1952. Vö. HAUSRATH: RE VI 1909, 1711—1714.

⁶ Phaedrus 4, 4.

⁷ Babr. 166.

⁸ A legfontosabbakat I. L. HERVIEUX: Les Fabulistes Latins. Paris 1884, II. 223—224; 279—280; 566—567; 801; V. 374—375.

⁹ Konón Narrat. 31. «Ἴππος» φησὶ «νεμόμενος ἐφοῖτα πιούμενος ἐπὶ κρήνην, ἔλαφος δὲ τὸ πεδίον διαθέουσα τὴν τε πόαν κατέστειβε καὶ τὸ νᾶμα ἐτάραττε. Καὶ ὁ ἵππος ποθῶν τὴν ἀδικουσαν τιμωρῆσαι, τάχει δὲ ποδῶν λειπόμενος, ἄνδρα κυνηγέτην βοηθὸν ἐκάλει ὁ δὲ, εἰ χαλινὸν δέξοιτο καὶ ἀναβάτην, ῥῆστα ἀμύνειν αὐτῷ ὑπισχνεῖτο. Καὶ ἐγένετο οὕτως. Καὶ ἡ μὲν ἔλαφος ἀκοντίοις ἔκειτο βληθεῖσα, ὁ δ' ἵππος ἤσθετο δεδουλωμένος τῷ κυνηγέτῃ.»

¹⁰ Aiszóposz meséi. Fordította, az utószót és a jegyzeteket írta Sarkady János. Budapest 1969, 238. mese; vö. Hausrath-Haas 238. mese: 4, 4.

οὗτος ἄγχιος καὶ ἵππος ἐν ταῦτῳ ἐνέμοντο. τοῦ δὲ σοῦς παρ' ἕκαστα τὴν πόαν διαφθείροντος καὶ τὸ ὕδωρ θολοῦντος ὁ ἵππος βουλόμενος αὐτὸν ἀμύνασθαι ἐπὶ κυνηγέτην σύμμαχον κατέφυγε. κἀκείνου εἰπόντος μὴ ἄλλως δύνασθαι αὐτῷ βοηθεῖν, ἐὰν μὴ χαλινὸν τε ὑπομείνη καὶ αὐτὸν ἐπιβάτην δέξηται, ὁ ἵππος πάντα ὑπέστη. καὶ ὁ κυνηγέτης ἐποχηθεὶς αὐτῷ καὶ τὸν σὺν κατηγωνίσαστο καὶ τὸν ἵππον προσαγαγὼν τῆ φάτνη προσέδησεν.

οὕτω πολλοὶ δι' ἀλόγιστον ὀργὴν ἕως τοῦς ἐχθροῦς ἀμύνασθαι θέλουσιν, ἑαυτοὺς ἐτέροις ὑπορρίπτουσιν.

Phaedrus ez utóbbi változatot variálja tovább: A vadkan felzavarja a ló vizét. Haragjában a ló az ember segítségét kéri. Az ember megöli a vadkant, és így szól: „Boldog vagyok, hogy segítettem neked, mert zsákmányra tettem szert, és megtudtam, milyen hasznos vagy.” A ló is megszólal, de bánatosan: „Amíg esztelenségemben kis dologért akartam bosszút állni, szolgasorsra jutottam.”¹¹ A frappáns arisztotelészi befejezés itt bőbeszédűvé válik. Phaedrus az ember és a ló szempontjából egyaránt értékeli az eseményeket, sőt a tanulásban általános szempontból is: jobb bosszúlatlanul sértést elszenvedni, mint szolgaságba esni. A súlypont az esztelen haragra tevődik át, s a hasznosság emlegetésével sajátosan phaedrusivá válik a feldolgozás: a pedagógiai szempont érvényesül benne. A súlypont az esztelen haragra tevődik át, s a hasznosság emlegetésével sajátosan phaedrusivá válik a feldolgozás: a pedagógiai szempont érvényesül benne.

Teljesen új szempontok jelentkeznek a késő császárkori Romulus terjedelmes feldolgozásában. A ló irigysége és a vadász kapzsisága a cselekmény mozgatója: A ló irigységgel látta, hogy a szarvas minden tekintetben kiváló. Ezért elmegy a vadászhoz, és elmondja neki, hogy nagyszerű zsákmányhoz juthatna, ha elejtené a szarvast: húsa finom peccsenyét adna, bőrét, csontját és agancsát pedig drága pénzért eladhatná. A vadászt elfogja a kapzsiság, és megkérdezi a lótól, hogyan ejthetné el a szarvast. Mire a ló közli vele, hogy majd ő a hátára veszi, s a vadász dolga csak az lesz, hogy dárdájával ledöfje a menekülő szarvast. Valóban elkezdődik a hajsza, csak hogy a szarvas gyorsabb náluk, és sértetlenül elmenekül. A ló zihálva fut, de egyre jobban fárad, s végül azt mondja a vadásznak: Nem tudjuk elérni célunkat, hagyjuk az egészet, s éljünk mindketten úgy, ahogy eddig éltünk. Mire a vadász így szól: Nem mehetsz oda, ahova akarsz, mert zabla van a szádban, s nem is ugrálhatsz, mert nyereg nyomja a hátadat. Ha pedig rúgkapálni kezdesz, korbács van a kezemben.¹²

A mese tanulsága itt általános érvényűvé válik: „Ugyanigy sokan, míg esztelen haragjukban az ellenségnek akarnak bosszút állni, saját magukat másoknak vetik alá.”

¹¹ Phaedrus 4, 4;

*Equus sedare solitus quo fuerat sitim,
Dum sese aper volutat, turbavit vadum.
Hinc orta-lis est. Sonipes iratus fero
Auxilium petiit hominis, quem dorso levans
Redit ad hostem. Iactis hunc telis eques
Postquam interfecit, sic locutus traditur:
Laetor tulisse auxilium me precibus tuis;
Nam praedam cepi et didici, quam sis utilis;
Atque ita coegit frenos invitum pati.
Tum maestus ille: Parvae vindictam rei
Dum quaero demens, servitutum repperi.
Haec iracundos admonebit fabula:
Inpune potius laedi quam dedi alteri.*

¹² A mese szövegét L. Hervieux kiadása alapján közlöm: I. m. II, 223—224.

Equus et Cervus inimicitias inter se dixerunt. Cumque videret Equus Cervum in omnibus aptum, excussum, leviozem et corpore decorum, et arboreis cornibus ornatum, Equus, livore coatus, se ad Venatorem contulit. Cui ait: Est in prospectu Cervus omnibus ad videndum mirabilis. Quem si venabulo poteris transfigere,

A rókaról és a sündisznóról szóló mese különlegessége abban van, hogy nem található meg egyetlen antik mesegyűjteményben sem.¹³ Ez azért feltűnő, mert Arisztotelész szerint ezt a mesét Aiszóposz mondta el a számosziak előtt. Az aiszóposzi szerzőség mellett szól Plutarchos is, amikor így összegezi a mese lényegét: „Mert bizony az aiszóposzi róka nem hagyta, hogy a sünn leszedje róla a tetűket. Ha ugyanis — mondta — e jóllakottakat leszeded rólam, éhesek jönnek helyettük.”¹⁴ A mese szereplőinek azonossága (ἀλώπηξ, ἔχινος), valamint egyéb szövegevezések (οὐκ εἶα, ἕτεροι . . . πεινῶντες) arra utalnak, hogy Plutarchos Arisztotelész megfogalmazását tartja szem előtt.

Van azonban e mesének egy másik változata is, amit Iosephus Flavius Tiberius császárnak tulajdonít,¹⁵ aki az alábbi mesével világította meg, miért nem váltotta gyakran a provinciák kormányzóit: „Egy sebesült feküdt a földön, és nagy csapat légy lepte be a sebét. Egy járókelőnek megesett rajta a szíve, mert arra gondolt, hogy magatehetetlen, s már éppen azon volt, hogy elkergesse róla a legyeket. Amikor a sebesült megkérte, hogy hagyjon fel ezzel, a járókelő megkérdezte, miért nem akar megszabadulni nyomorúságos helyzetéből. ‘Azért — válaszolta a sebesült —, mert sokkal nehezebb helyzetbe hoznál, ha elűznéd őket. Ezek, mivel már jóllaktak a véremmel, nem olyan fürgék és valamennyire békén maradnak. De ha frissek jönnek, éhesen, s megszállják már elgyengült testemet, még el is pusztíthatnak.’” Említésre méltó, hogy bár ez a változat ugyanazt a gondolatot kívánja szemléltetni, mint az arisztotelészi, mégis teljesen más szavakkal és más stílusban fogalmaz, hosszabban, szövevényesebben.

abundabis pulcherrima carne ad escam; cuius cornua et ossa pecunia vendes non parva. Ille Venator cupiditate accensus: Quomodo, ait, poterimus capere Cervum? Equus Venatori dixit: Ego monstrabo capiendum meo labore Cervum. Tu vero sedens super me, cum consecutus fuero, venabulo manu tua excusso, vulnerato Cervo et occiso, tua venatione perfecta gratulabimur ambo. Hoc dicto Venator super Equum ascendens, de loco Cervo moto, cum agitaret in cursum, Cervus, non immemor sui naturalis ingenii, celeres tendebat pedes, transiliens campos, in saltu cursu veloci illaesus evasit. Equus vero cum sudore se maceratum et fatigatum videret, sic dixisse sessori fertur: Quo tendebam attingere non potui. Descende et vade solito more transigere vitam tuam. Cui contra desuper sessor: Non habes, inquit, potestatem currendi, quia frenum in ore habes, nec saltum dare, quia sella te premit. Si calcitrare volueris, flagellum in manu teneo.

Illos increpat haec fabula, qui, cum aliis voluerunt nocere, se potius subjungunt.

E mese értelmezését és nyelvi kommentárját l. G. THIELE: *Der Lateinische Äsop des Romulus*. Heidelberg 1910, XXIII; 270—274.

¹³ L. M. Dufour megjegyzéseit: ARISTOTE: *Rhetorique*. II. Paris 1938, 105, l. lábjegyzet.

¹⁴ Plut. *An seni sit gerenda res publica* 12, 1—2. Ed. Hubert-Pohlenz; Lipsiae 1957.

ἡ μὲν γὰρ Αἰσώπειος ἀλώπηξ τὸν ἔχινον οὐκ εἶα τοὺς κρότωνας αὐτῆς ἀφαιρεῖν βουλόμενον ἄν γὰρ τούτους ἔφη μιστοὺς ὄντας ἀπαλλάξῃς, ἕτεροι πρησιασι πεινῶντες.

¹⁵ *Antiquitates Iudaicae* 18, 174—176. A szöveget az alábbi kiadás alapján közlöm: Josephus with an English translation by Louis H. Feldman. London 1965, IX.

τραυματία τινι κειμένῳ μυῖα κατὰ πλήθος τὰς ὠτειλάς περιέστασαν. καὶ τις τῶν παρατυχόντων οἰκτείρας αὐτοῦ τὴν δυστυχίαν καὶ νομίσας ἀδυναμία μὴ βοηθεῖν οἷος ἦν³ ἀποσοβεῖν αὐτὰς παραστάς. καὶ δεομένῳ παύσασθαι τῶν ἐπὶ τοιοῖσδε, ὑπολαβὼν ἤρετο τὴν αἰτίαν τοῦ ἀπρομηθοῦς εἰς τὴν διαφῆν κακοῦ τοῦ ἐφροστηκότης. «μειζόνως γὰρ ἂν ἀδικοῖς με,» εἶπε, «ταύτας ἀπαγαγόν. ταῖς ἤν γε ἤδη πληρωθείσαις τοῦ αἵματος οὐκέτι ὁμοίως ἐπειεῖς ὄχλον μοι παρασχεῖν, ἀλλὰ πῃ καὶ ἀνίσχουσιν. αἱ δ' ἀκραίφνει⁴ τῷ κατ' αὐτὰς λιμῷ συνελθοῦσαι καὶ τετρομένον⁵ ἤδη παραλαμβάνουσαι κἂν⁶ δλέθρω παραδοῖεν.»

Figyelemreméltó még La Fontaine igen szép, de terjedelmes feldolgozása, mely mintha ötvözné az előbbi két változatot, egy sebesült rókáról ír, aki gödörbe esett, s belepték a legyek, s egy sün akarja tőlük megszabadítani. Maga La Fontaine azonban a mese végén forrásaként Arisztotelészt említi: *Aristote appliquait set apologue aux hommes* (Fables XII, 13.). E mesét La Fontaine két változatban dolgozta ki, s mivel a másik változat utolsó sorában azt írja, hogy Arisztotelész szerint a mesét Aiszóposz mondta el (*Cette fable est d'Esopé, Aristote le dit*),¹⁶ feltételezhető, hogy La Fontaine, vagy forrása, csak az arisztotelészi változatot ismerte.

Általános tanulságként mindkét vizsgált meséről megállapíthatjuk, hogy az idő múlásával egyenes arányban nőtt terjedelmük: a későbbi változatok egyre színesebbé, egyre terjedelmesebbé váltak. Ha e terjedelmi növekedésnek valószínű okát akarjuk kutatni, vissza kell térnünk Arisztotelész Rétorikájához.

2. Arisztotelész meghatározása szerint „a rétorika olyan képesség, mely minden egyes tárgyban feltárja a meggyőzés lehetőségeit”.¹⁷ Következésképpen a rétorika lényegét a meggyőzés eszközeinek, a bizonyítékoknak a feltárása alkotja. Háromféle bizonyíték létezik: „az első a szónak jellemében van, a második a hallgatóságra tett hatásban, a harmadik pedig magában a beszédben”,¹⁸ amennyiben megfelelő tényekkel és logikával bizonyítja ügyünk igazát. Ez utóbbinak legfőbb eszközei a példa és az enthüméma. Ahogy ugyanis a dialektikában van egyrészt indukció, másrészt szillogizmus, ugyanúgy van a rétorikában is: itt a példa megfelel az indukciónak, az enthüméma a szillogizmusnak. „Amikor sok hasonló esettel bizonyítjuk, hogy valami úgy van, a dialektikában ez indukció, a rétorikában példa.”¹⁹ Ha két állítás ugyanazon nemhez tartozik, az, amelyik ismertebb a másiknál, példának tekinthető. Például: Dionüsziosz zsarnokságra törekszik, amikor testőrséget akar magának. Mert Peiszisztratosz is akkor lett zsarnok, amikor testőrséget követelt, ugyanígy a megarai Theagenész is.²⁰ Mindezek a példák bizonyítékok lesznek Dionüsziosz ellen.

A II. könyv 20. fejezetében Arisztotelész a mindhárom beszéd-fajban közös bizonyítékokról beszél, s ennek keretében továbbfejt a példát. Szerinte kétféle példa van: „az egyik megtörtént események elmondása, a másik ilyen események kitalálása”.²¹ Ez utóbbinak ismét két alfaja van: a parabola és az aiszóposzi mese,²² melyet a

¹⁶ LA FONTAINE: Fables. Par M. E. Thirion. Paris 1912.²¹

¹⁷ Rétorika I 2, 1355b.

¹⁸ Uo. I 2, 1356a.

¹⁹ Uo. I 2, 1356b.

²⁰ Uo. I 2, 1357b.

²¹ Uo. II 20, 1393a.

²² Arisztotelész tehát két fajtáját különbözteti meg az állatmesének: *Αἰσώπειοι καὶ Λιβυκοί*. Quintilianus ugyanígy fogalmaz, feltehetőleg Arisztotelész alapján: *ἀλῶν Γραεὶ vocant et αἰσώπειους ut dixi, λόγους et λιβυκοὺς* (Inst. 5, 11, 20). Isidorus meg is mondja, mi a különbség az aiszóposzi és a libiai mese között: *Sunt autem fabulae aut Aesopicae, aut Libysticae. Aesopicae sunt, cum animalia muta inter se sermocinasse finguntur, vel quae animam non habent, ut urbes, arbores, montes, petrae, flumina. Libysticae autem, dum hominum cum bestiis, aut bestiarum cum hominibus fingitur vocis esse commercium*. Etymol. I 40, 2. Vö. HAUSRATH: RE VI 1909, 1719—1723.

fentebb tárgyalt két mesével szemléltet, majd hozzáfűzi, hogy a mesék a népgyűlésen hatásosak, s nagy előnyük, hogy bármikor ki lehet találni őket, hasonló eseményeket viszont meglehetősen nehéz találni. Különösen alkalmasak az ilyen mesék kitalálására azok, akik járatosak a filozófiában, mert képesek arra, hogy a különböző dolgok között észrevegyék a hasonló vonásokat. E megállapítások nemcsak azért fontosak, mert kitűnik belőlük, hogy a rétorok kitalálhatnak meséket, hanem azért is, mert nyilvánvalóan mutatják, hogy Arisztotelész a mese funkcióját a bizonyításban látja. Ez a funkció szabja meg azt a logikus, száraz hangnemet, amelyben a fenti két mesét megfogalmazta.

3. Az Arisztotelész utáni rétorikában némileg változik a mese funkciója. A későbbi szakírók is hangsúlyozzák a mese exemplum jellegét, például Cicero kiemeli, hogy a mese hihetetlen ugyan, mégis képes az emberek megindítására.²³ Ugyanezt emeli ki Quintilianus: „Azok a kis mesék is, amelyek, bár nem Aiszóposztól erednek (mert valószínű, hogy Hésziodosz volt megteremtőjük), de többnyire Aiszóposz neve alatt szerepelnek, nagy hatással szoktak lenni különösen a falusi nép és a tanulatlan emberek lelkére, kik a költött dolgokat is jámbor hittel hallgatják, s a hallottak élvezetétől megvesztegetve, könnyen elhiszik azt, amiben gyönyörűségüket lelik. Amint hogy Menenius Agrippa is a hagyomány szerint azzal az ismeretes mesével békítette ki a népet a patriciusokkal, mely az emberi test tagjairól szól, mikor fellázdattak a gyomor ellen. S Horatius sem vetette meg még költeményeiben sem az ilyenfajta példa felhasználását.”²⁴ A cicerói és a quintilianusi fogalmazásból úgy tűnik, hogy a mese nem logikájával győzi meg a népet, hanem szépségével. Megkapja őket a mesehallgatás gyönyörűsége: *capti voluptate*. De éppen ez a voluptas az, mely a mesének olyan funkciókat is biztosít a rétorikaelméletben, amelyeket Arisztotelész még nem vesz figyelembe.

A *Rhetorica ad Herennium* a beszéd részeit tárgyalva megjegyzi, hogy vannak olyan alkalmak, amikor a megszokottabb közvetlen bevezetést (*exordium*) nem alkalmazhatjuk: a) ha becstelen ügyet képviselünk, b) ha előttünk meggyőzték már a hallgatóságot, c) ha a hallgatóság már nagyon elfáradt. Ilyen esetekben *insinuatío*val, közvetett bevezetéssel (behízelgéssel) kell élnünk. A hallgatóság fáradtsága esetén olyasmiből kell kiindulni, ami képes megnevetetni a közönséget. Az ajánlott receptek között első helyen említi az *apologust*,²⁵ azaz az aiszóposzi mesét. A hallgatóságot nevetésre készítő aiszóposzi mese nyilván nem olyan, mint a fenti két mese, hanem

²³ Part. 11, 40: *fabula etiam non numquam, etsi sit incredibilis, tamen homines commovet.*

²⁴ Inst. 5, 11, 19—20: *Illae quoque fabellae, quae, etiam si originem non ab Aesopo acceperunt (nam videtur earum primus auctor Hesiodus), nomine tamen Aesopi maxime celebrantur, ducere animos solent praecipue rusticorum et imperitorum, qui et simplicius quae ficta sunt audiunt, et capti voluptate facile iis, quibus delectantur, consentiunt: si quidem et Menenius Agrippa plebem cum patribus in gratiam traditur reduxisse nota illa de membris humanis adversus ventrem discordantibus fabula. Et Horatius ne in poemate quidem humilem generis huius usum putavit in illis versibus . . .*

²⁵ 1, 10: *Si defessi erunt audiendo, ab aliqua re, quae risum movere possit, ab apologo, fabula veri simili . . .*

olyan humoros, vicces történet, melyet eleve szórakoztatás céljából állítanak össze, például Az öszülő ember és barátnői, vagy A bolond lány és az anyja c. mese.²⁶ Jó néhány efféle darab található az aiszóposzi mesék gyűjteményében és az Aiszóposz-regényben, ahol is Aiszóposz éppen azért mondja el e meséket, hogy rabszolgatársait szórakoztassa.²⁷

A szónoki beszéd második része a narratio, a tényállás elbeszélése. Az antik rétorikák pontosan leírják fajait. Cicero a *De inventioné*ban három válfaját különbözteti meg: a) a tényállást leíró elbeszélés, b) a kitérő elbeszélés, *digressio*, c) az irodalmi elbeszélés, melynek célja a *delectatio*. Ez utóbbi lehet személyekkel és eseményekkel kapcsolatos. A személyekkel kapcsolatos a regényes elbeszélés. Az eseményekkel kapcsolatos elbeszélés lehet mesés vagy történeti jellegű.²⁸ A mese tehát a rétorikai elmélet szerint a narratióban is helyet kapott, s ezt a funkcióját a késő antikvitásban is megőrizte. Priscianus így osztja fel az elbeszélést: *species autem sunt narrationum quattuor: fabularis est ad fabulas supradictas pertinens, fictilis ad tragoedias sive comoedias ficta, historica ad res gestas exponendas, civilis, quae ab oratoribus in exponendis sumitur causis.*²⁹

A meséknek az exordiumban és a narratióban való felhasználása nevetető és gyönyörködtető funkcióval érezhetően kihatott a mesék nyelvi megfogalmazására. Árnyaltabb, részletesebb és színesebb nyelvi formát tett szükségessé, mint a bizonyítékként alkalmazott exemplum-mese, mely tömör, logikus felépítésével igen alkalmas volt arra, hogy a szóban forgó konkrét esetre alkalmazható legyen. A bő lére eresztett, kiszínezett mesék inkább általánosabb funkciók betöltésére voltak alkalmasak: szórakoztatásra, gyönyörködtetésre, vagy általános érvényű nevelési célok elfogadtatására.

Mivel a mesének olyan funkciói alakultak ki a rétorikában, melyek eltérő terjedelmet, feldolgozásmódot tettek szükségessé, természetesnek kell tekintenünk, hogy a rétoriskolákban felkészítették a hallgatókat hasonló mesevariációk kidolgozására. Quintilianus a grammatikus feladatai között említi az ilyen gyakorlatok elvégeztetését: „...Aiszóposz meséit, melyek a dajkamesék után következnek, egyszerű és keresetlen, a köznapi beszédnél semmiben sem különböző nyelven tanulják meg elmondani, majd gyakorolják magukat ugyanezen egyszerű stílus elsajátításában. Először szedjék a verseket prózai szórendbe, aztán mondják el a mese tartalmát más szavakkal, majd próbálják meg kibővítve szabadabban átalakítani, miközben egyes részeket megrövidítve, másokat kiszínezve adhatnak elő; csak arra vigyázzanak, hogy a hely eredeti értelme megmaradjon.”³⁰ Quintilianus itt arról a gyakorlásról beszél,

²⁶ 31. és 305. mese.

²⁷ Az Aiszóposz-regény modern feldolgozásában is több ilyen mese található: ARNOLT BRONNEN: *A púpos frigiai*. Gondolat 1972. (Fordította Soltész Gáspár), 273., 279. l.

²⁸ CIC Inv. 1, 27: *Ea, quae in negotiorum expositione posita est, tres habet partes: fabulam, historiam, argumentum. Fabula est, in qua nec verae nec veri similes res continentur.*

²⁹ Prisc. Praeex. 2, 5.

³⁰ Inst. 1, 9, 2: *Igitur Aesopi fabellas, quae fabulis nutricularum proxime succedunt, narrare sermone puro et nihil se supra modum extollente, deinde eandem gracilitatem stilo exigere condiscant: versus primo*

melyet a rétorikában *pluribus modis tractare* vagy *modi tractandi* címszóval jelölnek, mely ugyanazon gondolat különböző feldolgozási módjait tüzi ki célul.³¹ Az efféle gyakorlatok kezdettől fogva jelentős helyet foglaltak el a rétorikai előgyakorlatokban, melyeket *progümnaszmatának* vagy *praeexercitationes*nek neveztek. A *Rhetorica ad Herennium* az *expolitio* (finomítás) címszó alatt tárgyalja, és részletesen foglalkozik vele, mert „ez a legfontosabb gyakorlási mód az ékesszólás készségének elsajátítására”.³²

A mese feldolgozásának módjait nemcsak Quintilianus taglalja, hanem a későbbi rétorok is. Priscianus például kifejti, hogy kétféleképpen lehet feldolgozni ugyanazt a mesét: röviden (*breviter*) és hosszabban (*latius*), majd rövidebb és hosszabb formában elmondja a városalapító majmok meséjét.³³ Rövidebb formában csak a cselekmény menetét rögzítik, s többnyire függő beszédben adják vissza a szereplők dialógusát. A hosszabb formára az egyenes beszéd jellemző: beszélgetik a szereplőket (*sermocinatio*).³⁴ Ez az elméleti tanítás áthatotta a gyakorlatot is; erről tanúskodnak ugyanazon mesék ugyanazon szerzőtől származó eltérő terjedelmű változatai. Jó példát szolgáltat erre egy bizonyos Alexander, aki Avianus néhány meséjét költötte át. A sasról és a teknősbékáról (*De aquila et testudine*) c. mesét három változatban dolgozta fel. Először *copiose*, azaz bőbeszédűen: 32 sorban; majd *compendiose* vagyis röviden: 10 sorban; s végül *subcincte*, vagyis tömören: 4 sorban.³⁵ Feltehetőleg ilyen rétorikai gyakorlatoknak köszönhetik létrejöttüket azok a már szinte elbeszéléssé kikerekedő mesék, melyek szórványosan ugyan, de több antik szerzőnél megfigyelhetők; ilyen például Gelliusnál a pacsirta meséje.³⁶ Az efféle gyakorlatok hatása olyan rangos írók életművében is megmutatkozik, mint Apuleius, aki a *De deo Socratis* prologusában kijelenti hallgatói előtt, hogy nem szégyell mesét mondani (*non pigebit aliquid fabulari*), majd megejtő ékességgel előadja a holló és a róka meséjét harminc sornyi terjedelemben, s tüstént utána még egyszer, három sorba tömörítve.³⁷

4. Stefan Josifović A Reálenciklopédia új Aiszóposz cikkében felsorolja az aiszóposzi mese különféle antik és újabb meghatározásait, majd megjegyzi, hogy a sok meghatározás közül egyik sem találó, mégpedig azért nem, mert e mese egyszerűen kitalált történet a legkülönbözőbb természeti lények életéből, akik mint emberek

solvere, mox mutatis verbis interpretari, tum paraphrasi audacius vertere, qua et breviare quaedam et exornare salvo modo poetae sensu permittitur.

³¹ E kérdéseket részletesen tárgyalják az antik rétorikával foglalkozó kézikönyvek: H. LAUSBERG: *Handbuch der literarischen Rhetorik*. München 1960, I 531—533; R. VOLKMANN: *Die Rhetorik der Griechen und Römer*. Leipzig 1885, 236—237; J. MARTIN: *Antike Rhetorik*. München 1974, 16; 120; 122.

³² 4, 54—58 . . . *multo maxime per eam exercemur ad elocutionis facultatem.*

³³ Prisc. Praeex. 1, 2—3.

³⁴ Vö. LAUSBERG: I. m. 533.

³⁵ HERVIEUX: I. m. III 463—464.

³⁶ II 29.

³⁷ IV: *Eandem istam fabulam in pauca cogamus, quantum fieri potest cohibiliter: corvus ut se vocalem probaret, quod solum deesse tantae eius formae vulpes simulaverat, grocire adortus praedae, quam ore gestabat, inductricem conpotivit.*

beszélnek bizonyos célok érdekében; e célok azonban esetről esetre változnak, így nem létezik olyan meghatározás, mely minden mesére érvényes lehetne.³⁸ De a mese célját sem lehet egyöntetűen megragadni; kezdetben talán életbölcességet kívánt közölni vagy szórakoztatni akart, majd a rétorika hatására a tanító szándék került előtérbe. E szándéktól függően alakultak az egyéb mesefajták: a didaktikus, a filozófiai, a gnómikus, a politikai és a komikus mesék. Talán a didaktikus mesét lehetne a legegységesebbnek tekinteni, mivel bizonyos didaktikum szinte valamennyi mesében fellelhető, még a szórakoztató mesében is. Ez az oka annak, hogy az aiszóposzi mesékhez promüthiont vagy epimüthiont,³⁹ tanulságot fűznek, s a mese egésze erre koncentrál; nélküle szinte elképzelhetetlen, sőt olykor érthetetlen. Még az olyan kifejezetten politikai mese is, mint a ló és a szarvas meséjének arisztotelészi változata, később általánosabb érvényű tanulságok hordozójává vált. Jól szemlélteti ezt a változást — a már idézett változatok mellett — Heltai Gáspár feldolgozása, melyben a következő tanulságot olvashatjuk: „E fabulával arra int a bölcs, először hogy jámbor és csendeséges életűek legyünk és senkit ne bántsunk, senkivel egybe ne vesszünk. Mert abból irigység, gyűlölség és bosszúállásra való kívánság és igyekezet támad, mellyekből leszen mindenféle nyavalya és veszedelem. Jobb az embernek, hogy barátai legyenek, hogy nem mint ellenségei. Jobb, hogy ezer baráti legyenek, mint csak egy ellensége is. Ennek utána arra int e fabula, hogy bosszúállásra ne igyekezzünk, mert gyakorta történik, hogy az Úristen ítéletéből visszafordul a kasza és ahol mi másnak akartunk ártani és mást igyekeztünk elveszteni, ott mimagunknak teszünk kárt és mimagunknak keresünk veszélyt fejünkre. Mert igaz az Isten, ki magának kívánja a bosszúállást. Vajh ha ezt meggondolnák a nagyurak, bizony jobb állapotban volna az ő dolguk. Budában nem volna Török Basa. De az nyereg hátunkon maradott s a zabola az szájunkban. Úristen! A Te igaz haragodban emlékezzél az Te nagy irgalmasságodról! Amen.”⁴⁰

³⁸ Aisopos. RE Supplementband XVI. München 1974, 24.

³⁹ Uo. 32—33. Azt is lehetne mondani, hogy a tanulság a mesék allegorikus tartalmának a megfejtését adják; ha ez a *parainesisz* a mese elején van, *promüthion*nak nevezik, ha a végén *epimüthion*nak. Vö. LAUSBERG: I. m. 533—534.

⁴⁰ A bölcs Esopusnak és másoknak fabulái . . . Kiadta Heltai Gáspár. Budapest 1958, 74.

A MESEKÖNYV SZÖVEGÉNEK ÉS ILLUSZTRÁCIÓJÁNAK ELEMZÉSE

A mesét, a mesekönyvet minden gyermek szereti.

Mérhetetlenül nagy a gyermekmesekönyvek száma. A típusuk is olyan sokféle, hogy még a velük foglalkozó szakirodalom is alig tudott eligazodni a kérdésekben és feldolgozni a mesetémát. Két dolog azonban különösen feltűnő.

Feltűnő először az, hogy bár kialakult a gyermekmeséknek egy olyan tipologizálása, mint pl. az, hogy melyek az óvodáskorú, a kisiskolás és a nagyobb gyermekek számára alkalmas mesék, azonban ez a csoportosítás, ha nagyjából elfogadható is, de csak empirikus gyakorlatra épült, és nem is igen foglalkoztak eddig még korszerű pszichológiai alapon magával a mesehallgatással vagy olvasással, a gyermekmesekönyvek hatásának működésével, továbbá általában az olvasó és a könyvek viszonyának, mint „életformának” vizsgálataival, mint az általános könyvkultúraelmélet alapjával.

Feltűnő másodsor az, hogy bár a mesekönyvekkel foglalkozó irodalom igen gazdag, ám ez az irodalom – természetesen – „szövegközpontú”. Viszonylag elhanyagolt a mesekönyv-illusztrációk és a képeskönyvek irodalma, pedig a mesélő szó mellé kezdettől a kép köti le a kisgyermek figyelmét, hiszen a gondolkodása „szemléletes”, s az illusztrációknak a mesekönyvekben is jelentékeny a szerepe. Mégis, a mesekönyvekkel foglalkozó irodalmat az eddigi méltatásokban az illusztrációnak inkább a tartalmi, s kevésbé a vizuális esztétikai aspektusa érdekelte, vagy ha igen, akkor sem a szövegrész és az illusztrációk összefüggésének szinkretikus (egymást kiegészítő) viszonya, pedig a verbális és a vizuális műfajoknak ez a dialektikája a mesekönyvekben érdekes, még alig érintett és általános probléma.

A gyermekmesekönyvek verbális és vizuális elemző vizsgálatát azzal kezdjük meg, hogy kiindulunk a meseolvasás és illusztrációnézés pszichológiai kérdéseiből, csak ennek a leírása azonban nem lenne elegendő, mert az nem adná meg magának az olvasó életformának megismerését, márpedig abban van a könyvkultúra jellemző lényege.

Az olvasó életforma megismerésének útja tehát az, hogy felbontjuk az olvasás gyakorlatának pszichológiai fogalmát, és eljussunk a kommunikáció befogadásának elméletéhez.

Mi elfogadjuk tanulmányunkban a kultúraelméletnek azt az álláspontját, hogy a gyermekmese a népmeséből ered, ezért a népmesék és a gyermekmesék viszonyát analóg morfológiai-strukturális aspektusban írjuk le.

A szemiotika, a jelek és jelentések megelőző vizsgálata alkalmas arra, hogy a mesékben megláttassuk az általános, elvi jellegű kérdéseket, mert a szemiotika felől jól közelíthető meg a meseszövegek morfológiai-strukturális elemzése és a kommunikáció elmélete is.

A gyermek a képeskönyv vagy mesekönyv kézbevitelénél a képek nézetegetésekor határozza el a könyv elolvasását. Ezeket a képeket természetesnek vagy szimbolikusnak foghatja fel. Ez utóbbiak „megfejtése” a szöveg elolvasásával lesz lehetséges, azaz azokat kommunikálás céljából készítették.

Ennek az értelmezési stratégiának három típusát különböztetjük meg. A természetes esemény – maga a látvány –, majd a látványnak a képpel való összehasonlítása, az azon levő szimbolikus jelek, melyeknek kommunikációs jelentésük van.

Itt tehát a kommunikálás olyan folyamat, ahol a vizuális és verbális esemény egyes aktusainak elemzésénél azokat egyetlen folyamat részének tekinthetjük.

Részletes anyagvizsgálatunkban egy mesekönyv (Bakó Ágnes: Szélelbeült karácsony. Móra Kiadó, 1977. Bp.) egyik meséjének („A hópolyhek tudták . . .”) elemzését (mind szövegének, mind illusztrációjának elemzését) a már előbbiekben jelzett Propp-féle morfológiai-strukturalista módszer szerint írjuk le.

A funkciókat a cselekmények mozzanatai szerint ebben a mesében a következőképp csoportosíthatjuk: az I–VIII. szegmentumokban a fenyőfa titkát nem érti a többi fa, negatív a funkciójuk, de a IV. és V. szegmentumban a hópolyhek közben pozitív funkciót töltenek be. A IX. és X. szegmentumban következik be a fordulat és a XI.–XV. szegmentumokban a mese hőse, a fenyő betölti a funkcióját, kialakul a karácsonyi öröm és a békesség a fák között. Ez a mese szintagma-sora is.

A Propp-féle binaritás ebben a mesében: a fenyőfa titka – karácsonyi örömet szerez. A mese morálját a XV. szegmentum fejezi ki.

Jellemző ebben a mesében, hogy egyes passzív funkciókat töltenek be – a X. szegmentumban egyszer feltűnő új szereplőtől eltekintve – a negatív alanyok, a kert fái, és aktív funkciót töltenek be a pozitív alanyok, a hópolyhek.

A negatív alanyok háromféle funkció betöltésében szerepelnek: eleinte még a tisztelt, de azután a gúnyolódás és a meglepetés hangján. A funkciók összekapcsolását maga az elmesélő író mondja el, ezt olykor a hópolyhek „szájába” adva, hiszen „a hópolyhek tudták . . .”.

A történet motiváló elemei közül az alapvető funkció a mese első kilenc szegmentumában a mese hősének, a fenyőnek „titka”, ezzel szemben a többi fa hol tisztelő, hol gúnyolódó megnemértése, irigykedése; a XI. szegmentumtól kezdve a motivációt tovább a karácsony varázsos hangulatának kialakulása, mint a „titok” megoldása adja meg.

A motiváló elemek fenti leírása megmutatja már maguknak a funkcióknak a megosztását a szereplők közt. Az első és pozitív főszerep a fenyőfáé, a vele majdnem egyenlőrangú szerep a hópolyheké; ezek szerepe aktív, és olyan mint a népmesékben az „adományozó”. A többi fa szerepe negatív, ha nem is népmesei „ellenfelek” a fenyővel szemben, de nem nyerik el az olvasó rokonszenvét sem. A X. szegmentumban a gazda szerepe speciális, összekötő funkció. A szerepkörök megosztása szerint a főszerepet egymaga a fenyőfa tölti be, még ha a szerepe a mesében látszólag passzív is. A többi fa együtt egyetlen negatív szerepkört tölt be, míg a hópolyhek a jótévő aktív szerepkörét.

Szóljunk most a mese egészéről, morfológiai-strukturális szempontból: milyen is ennek az egésznek a jellege? A mese a fenyő „titkától” a „titok” megoldásáig több menetben halad előre: az I. és II. szegmentumban megismerkedünk a fákkal, a III. szegmentumtól, a hópolyheknek a mesében való megjelenésétől két télforduló epizódjaival két menetet formálnak a történet előhaladásában, mígnem a XI. szegmentummal kezdődik az utolsó menet, csak a X. szegmentum jelent egy beékelődött rövid menetet.

A szöveg fenti elemzése után, a mese esztétikai kvalitásai közül csak a szimbolikus jelentéseket és azok tartalmi analízisét emeljük ki. A mese pozitív hősének, a fenyőnek nyilvánvaló a szimbólum mivolta. Hiszen leírásában egyrészt megtartja természetes jellegzetesség-

geit, másrészt – különösen, ha a gyermek meglátja a könyv címlapján egy feldíszített karácsonyfa színes képét – nyomban felismerheti. De a szövegben is felismerheti a fenyőnek a naiv gyermeki képzeletben oly kedves karácsony, a karácsonyi játékos öröm irreális, jelképes jelentését. Ám ott van a pozitív értéket jelentő fenyő mellett a többi fa negatív szerepe is – akárcsak az életben látjuk –, amint először meg nem értő tisztelettel, majd irigykedéssel sőt gúnyolódással nézik a fenyőt, mígnem a karácsonyi varázs őket is elborítja. . .

Ha a morfológiai-strukturális elemzésnél a cselekvést jelentő „főneveket” jól választjuk meg, akkor az már nemcsak a szöveg csupasz „struktúráját” tárja fel, hanem végül sugározni fogja a mese költőiségét, érzelmi atmoszféráját is: a karácsonyi békeség édes nyugalmát. Ennek a mesének fenyőfa-szimbólumáról elmondhatjuk, hogy annak az ábrázolása – szövegben és illusztrációban is – olyan, amely „a jelenséget eszmévé, az eszmét képpé változtatja át” (Goethe).

A mesének egyetlen illusztrációja van. Ezen a kiinduló szituációt és a szöveg I–III. szegmentumának képét látjuk. Ez a szöveg témájánál való általános analógián túl, egyezik vizuálisan a mese eszméjével is. Ezt morfológiai-strukturalista, azaz kompozicionális szempontból a következők mutatják.

Kétfelől egy kert kerítései vannak, középen a fenyő áll, vastagon megrakva hóval. Nagysága, ágainak mozdulata, egész megjelenése maga a bemutatkozás: „fenyőfa vagyok”. Ezt a jelenséget még kiemelik a hóbuckák, amelyek körülkanyarítják az alakját. A fenyő mögött áll tisztelettudóan három fa kopasz ágakkal. Mindegyik fának – a fenyőnek is – beszédes arca van. Sűrűn hullanak a hópelyhek. A hó színe, a fenyőn és körülötte, mögötte is a fehér papíron „hideg”kék színnel van festve. A kerítés és a három kopasz kis fa van csak fekete krétával rajzolva. Ezek a „jelek”, (állítványok, alanyok, attribútumok stb.) mutatják, hogy megtartják a jelenségek természetes jellegzetességeit is ugyanakkor, amikor a rajzoló irreális formákat (pl. arcokat) is beiktatott a képbe, így jelképes jelentéssel „eszmével” is telítve az ábrázolást.

Az illusztráció egyébként úgy van a szöveggel egy oldalon, hogy a kép keret nélkül terjed el a papíron, a fehér papíron az illusztráció vonalainak fekete színeivel és a szöveg fekete betűivel szép egységben, amit a kék színű festés élénkít.

Áttérve a vizualitás további esztétikai szempontjaira, a mese illusztrációja a következőket mutatja. A kép első globális formai jelentése a fenyő, három fa, fekete rajzolat és a szép kék szín! Ezen (a morfológiai szempontból) első „állítványokon” épül fel az illusztráció esztétikai befogadásának további folyamata is. Az első pillanatban még globális „képfolt” észlelése után a további vizuális jelek, az „irányok” differenciálása következik, amiből az egyes alakok (morfológiai „alanyok”) „jelentései”, attribútumai stb., s így az illusztráció egész szüzséje bontakozik ki. Feltűnik az is, hogy a papír fehér színe milyen kétértelmű: jelenti elsősorban a rajzok alapját, az olyan „háttérter” is, ami már „nem érdekes” (mint a gyermekrajzoknál is gyakorta), de ennél az illusztrációnál a fehér szín megfelel a hónap, a téli hangulatnak is. Ugyanakkor a hópelyheket a fehér papíron kék foltokkal festette meg az illusztrátor (mint a gyermekrajzoknál is gyakorta látjuk, azt a szimbólumot, hogy a felhő kék színű, és az ég marad ki fehéren), ugyanakkor fehér színe van a hópelyheknek a fenyő kék színű alakján s a hóbuckák kék színén is. Ebben a mesekönyvben különben az illusztrációk mind ilyenek: fehér alapon fekete és kék színűek, egész oldal szélességben, az alakokat körülvevő teret nemcsak alapként látjuk, hanem egyúttal ez a tér mintegy hozzátartozik az ábrázolt alakokhoz, azoknak saját létezési tere.

A kerítés, a három fa rajza határozott vonalakkal van meghúzva, (amiképp a gyermek is gyakorta „bevisi” a vonalakat), a fák merev vastag törzsükkel, egyvonalas ágakkal (mint a 7 év körüli gyermekek rajzain). Viszont a fenyő ágainak hólepte vastagsága s a hóbuckáknak a fenyő köré kanyarított foltja már olyan rutinos bátorsággal van megfestve, ahogyan még egy „tehetséges” gyermeknek is ritkán sikerülne.

A kétféle vizuális „jel”, a fekete vonalas elemek s a kék színű foltok érzéki hatásuk súlyának elosztásában szimmetrikusan kiegyenlítik egymást. Ezt az „egyensúlyt” az egyes formai elemek különböző rezonanciája tagolja. A fekete vonalas rajzi elemek „határozottságának” dinamikája ritmikus helyeket teremt a kép globális megjelenésén belül, a vidáman hulló hópelyhek apró puha foltjai pedig felbontják a karácsonyi téli kép feszültségét, amit a hóbuckák körbefutó súlyos tömegének kék foltjai és a szintén kék színűen havas „fenyő vagyok” bemutatkozása, a döntő „állítvány” érzelmi rezonanciája uralnak. Igen, a fenyőnek és a lendülettel köréje kanyarított kék pacninak ez a „jelentése” dominálnak a könyvnek ezen az oldalán.

A gyermeki stílus, „észjárás” megértése az illusztrátor gyermekszeretetéből ered. Ez a stílus a tiszta szívű naivitás magas művészete. Az illusztrációnak nemcsak a témája analóg a szöveggel, hanem a morfológiai-strukturális elemzésnek is, a kiinduló szituációtól első menetének – a második menet megindulásáig – korrelatív megfélel s egészében a mese szövegével adekvát a „lelki atmoszférája” is.

Tanulmányunk zárótémájához értünk azzal, hogy a verbális és vizuális művészetek műfajainak, szövegnek és képnek problematikus viszonyáról írunk, s ezzel a sajátos rendeltetéssel áttekintjük az eddig mondottakat is. Bár a téma lényegéről Lukács György azt írja, hogy „minden műfaj magáért való világ”, mégis a mesekönyvnél – egy bizonyos határon belül – megközelíthető probléma a két műfaj dialektikája, mert a mesekönyv olyan szinkretikus világ, amelyben kiegészíti egymást a verbális és a vizuális művészet.

A mesekönyv szövege és illusztrációi közt négy formában találhatunk dialektikus viszonyt.

1. Ha a mesekönyv több önálló mesét tartalmaz, vagy az egész könyv egyetlen mese, elsősorban a szöveg *témái* adnak alkalmat arra, hogy az illusztrátor egyes epizódokat vagy epizódok sorát, vagy – például a könyv tábláján – a könyv egészét jellemző *tárgyi analógiákat* emeljen ki azok közül, és így a szövegben szereplő egyes objektumokat (személyeket, tárgyakat, eseményeket stb.) s azok jellemző tulajdonságait ábrázolja. Az illusztrátor néha kiegészíti az objektumokat olyan elemekkel – ha a kép teljessége azt kívánja –, amelyek nem zavarják a témát, vagy ellenkezőleg: az illusztráció leegyszerűsítheti az objektumokat. Mindez az illusztratív kommunikációnak a legegyszerűbb formája, amikor az egyes objektumok, illetve csoportjuk, csupán egzisztenciális megjelenésükben szerepelnek, illetve az illusztrációk csak a köznapi értelemben „szimbolizálják” azokat.

Ami ezt a szimbolizálást általában illeti, a következőket kell tudnunk vele kapcsolatban. A meseszöveg szavai és mondatai, (a verbális jelek és jelentések) nem szemléletes fogalmakat és szemléletes képszerű képzeteket egyaránt jelenthetnek. Az illusztráció vizuális jelei és jelentései viszont – szemléletes képszerű képzettartalmuk mellett – (még ha az illusztrációt csak szó nélkül gondolatban elemezzük, akkor is), szintén tartalmaznak nem szemléletes fogalmakat. Például: a kisebb gyermeknél – amikor a „Náthás medve” c. képeskönyvet nézi – nem szemléletes fogalom, (vagy még inkább csak a fogalom csírája) – a „mulatságos” fogalma és viszont képszerű-szemléletes képzet „a medve”; nagyobb gyer-

meknél pedig nem szemléletes fogalom „A hópelyhek tudták . . .” c. mese olvasásánál a „szeretet ünnepe” és viszont képszerű-szemléletes képzet a könyv tábláján is látható „karácsonyfa az égő gyertyáival”.

A fogalmak és képzetek így kölcsönösen összefüggnek egymással, s a szöveg, illetve az illusztráció szinkretizmusában adottak, éspedig abban, amint a verbális és vizuális jelek és jelentések a mesekönyvben kölcsönösen kiegészítik, értelmezik egymást. Ezért van az is, hogy a tárgyi analógiák képszerű, illusztratív, köznapi értelemben vett szimbolizálása lehetséges. A szimbolizálást – már a fiatal gyermeknél is – kísérhetik érzelmi (affektív, de még nem esztétikai) élmények, ezek eleinte még egyszerűek, pl. a felismerés öröme; a fogékonyabb, nagyobb gyermeknél viszont beszélhetünk már a par excellence esztétikai emóciók kibontakozásáról.

Az illusztrációknál, még a legegyszerűbb, köznapi értelemben vett szimbólum is, tartalmazhat bizonyos deformált részleteket, gyermeki képzetekhez közel álló naiv formában, az esztétikai szempontból értékes szimbólumok pedig, ha megvan bennük a gyermek önfelismerése, akkor azok annak a talaján azonosak a realizmus fogalmával.

Természetesen, ha a mese szövegéhez – mint a legtöbbször – nincs is sok illusztráció, azért a szöveget olvasáskor belső képszerű – szemléletes képzetek kísérik, amelyekkel szabadon fantáziálhat a gyermek.

2. A mesekönyv szövege, (az egyes szövegek, vagy az egész) a témák tárgyi tartalma valamely *irodalom-esztétikai* szempontból sajátos formai (strukturális) rendszert alkot, amelyet az illusztrátor is átvihet többé-kevésbé az illusztrációk formai rendszerébe, a kompozíciójába. A meseszöveg és illusztráció ilyen viszonya ekkor nem más, mint egyfajta korreláció. Az irodalmi és képi-esztétikai rendszernek ezt a megfelelését az analógiák és metaforák bonyolult hosszú sora jellemzi. Az ilyen összefüggéseknek, műveleteknek többféle módja lehet. Például Propp irodalmi morfológiai strukturalizmusa szerint – amely példát mi követtünk – a népmesék szövegének rendszerében (*A*) a következő elemek vannak: *a*, szegmentumok, *b*, kiinduló szituáció, *c*, a szereplők funkciói, *d*, a mese alkotóelemei: állítványok, alanyok, tárgyak stb. Ezt a rendszerleírást logikai szimbolizmusnak is nevezhetjük. A Propp-féle *A*-rendszert alkalmaztuk „A hópelyhek tudták” c. mese szövegelemzésénél is. Ez az elemzés – a logikai szimbolizmus nyelvén homomorf (egyalakú) leképezés volt. A népmeséknél természetesen nincs a szövegnek megfelelő eredeti népi illusztrációs (*B*)-rendszer. „A hópelyhek tudták” c. mese illusztrációinak elemzésénél azonban a szöveg és illusztráció közt – a logikai szimbolizmus nyelvén – izomorf (hasonló alakú) leképezésnek nevezhető viszonyt alkalmaztunk.

A logikai szimbolizmus jelölési módja szerint tehát, ha például a „Tündérszép Ilona és Árgyélus” népi mese szövegének formai (strukturális) rendszere Propp szerint *A* és az elemek *a*, *b*, *c*, *d* stb., „A hópelyhek tudták . . .” c. mai mese szövegének ebben a rendszerben a homomorf jelölése ugyanez lehet indexszel: *A'* és *a'*, *b'*, *c'*, *d'* stb. és a vele korrelációban levő illusztráció rendszerének (kompozícióelemzésének) izomorf jelölése pedig következetesen *B'* és az elemek *a'*, *b'*, *c'*, *d'* stb., lehet.

3. Az előbbieken csupán formai szempontból mutattunk rá a szöveg és illusztráció közti irodalmi és képi esztétikai korreláció egyfajta lehetőségére. Ámde a kétféle műfaj, szöveg és illusztráció (*A* és *B*) nyilván nemcsak (morfológiai-strukturális) formai rendszer, hanem ezzel együtt az esztétikai forma-tartalom egységének hordozói is, s e kettőt csak az elemzés kedvéért választottuk el eddig egymástól. Az előbbieken után tehát szólni kell

most az esztétikai tartalom formai rendszerezéséről is, egyelőre az eddigieket követve morfológiai-strukturális szempontból. Ha az esztétikai forma és tartalom nem választhatók el egymástól, leghelyesebb – a korreláció továbbfejlesztése miatt –, hogy a formai rendszerezésnél eddig alkalmazott logikai szimbolizmus aspektusát és jelölési módját folytassuk, s így az esztétikai tartalomról szólva is a szöveg jelölése Propp szerint következetesen A'' és az elemeké, b'' , c'' , d'' stb. lehetne, illetve az illusztrációknál – kiegészítve Propp rendszerét a jelölés B'' és az elemeké: a'' , b'' , c'' , d'' stb.

Mi e tanulmányunk keretében azonban a mesék szövegével nem szándékoztunk sem szemiotikai-nyelvészeti szempontból foglalkozni, sem a szövegek irodalom-esztétikai tartalmi szempontjaival, mert úgy véljük, hogy erről elég sokat mondtak már más fórumokon.

Az illusztráció vizuális-esztétikai problémáit azért lehet az irodalmi *tartalmi* esztétikától függetlenül tárgyalni, mert mint szintén már idéztük: „... minden műfaj... eredeti esztétikai elven alapul...” Az illusztráció vizuális-esztétikai problémáit illetően először annak az „eredeti esztétikai elvét” filozófiai oldalról indítva (esztétikai egység, valóság, érték, realitás), ezután a vizuális szemiózis folyamatát (receptió, vizuális jelek és jelentések) először ezután pedig az illusztrációk vizuális grammatikai és jeltipológiai elemzését írjuk le. Ezeknek az alapján „A hópelyhek tudták...” c. mese illusztrációinak vizuális-esztétikai tartalmi jellemzését is úgy, hogy azt – R. Jakobson szavaival élve – „közös nevezőre hozzuk” a mese szövegének morfológiai-strukturális elemzésével. Ezért az illusztrációk vizuális-esztétikai tartalmi jellemzésénél is a Propp-féle morfológiai-strukturális rendszert követtük.

4. A vizuális jelek és jelentések, ezek egymáshoz való viszonya adta azt az egész vizuális jelrendszert, amely az illusztrációk esztétikai tartalmának is alapja volt. A jelrendszer elemei esztétikai tartalmukban is azért voltak egyértelműek, mert abban segített a mesék szövege, mivel a vizuális jelek a szöveg szimbolikus ikonográfiai motívumai és így a gyermekek számára is érthetőek az illusztrációk képi konvenciói. Ez biztosítja általában a mesekönyvek verbális és vizuális szemantikai egységét és a vizuális jelek kommunikációs esztétikai funkcióját. A mesekönyvek szövegének és illusztrációinak ilyen esztétikai jellege így a gyermeknek szinte kimeríthetetlen információt ad a világról.

Mindaz, amit a szöveg és illusztráció esztétikai viszonyáról mondhattunk, utal arra, amit a mesekönyv szemantikájáról írva a verbális és az azt „helyettesítő” vizuális jelentésekről mondtunk. A két műfaj szinkretizmusát – az egymást kölcsönösen és dialektikusan kiegészítő, magyarázó szerepét – természetesen csak az egyes mesék konkrétan adott folyamatában, a befogadásban ragadhatja meg a gyermek. A vizuális esztétikai tartalmi rendszer leírása tehát egyfelől az illusztráció denotátuma kellett hogy legyen, az, hogy melyek a jelek, másfelől az illusztráció konnotációs értelmezése, az, hogy mi a jelek jelentése, végül ezek esztétikai jellemzése, mindezek a morfológiailag hangsúlyozott b'' , c'' , d'' stb. elemek. Természetesen a leírás nem pótolhatta a konkrét illusztrációk szemléletét, közvetíthetett azonban valamit azokból az emóciókból, amelyeket a vizuális élmény a befogadó gyermekben kelt, a dialektikus szubjektum–objektum–szubjektum elemző menete szerint. Ebbe beleszövődik az illusztrációk alakításának egész mondattani folyamata, és a kontextusban vele együtt a meseszöveg is. Eközben átvált a gyermek a vizuális esztétikai elvek elvont síkjáról a két műfaj szinkretikusan adott élményére, a szubjektum–objektum–szubjektum váltásaival, az eddigi vizuálisan adott információkról a sze-

mantikai verbális jelekre, illetve jelentésekre, majd újabb tudati váltással (objektum–szubjektum–objektum), az eddigi szemantikai verbális konkrét rétegekről a vizuális érzéki-érzelmi rétegbe. Így vezérli a gyermek tudatát hol a szöveg, hol az illusztráció. Ami a vizuálisan nyert információ elhithető hatását illeti, az a gyermeki tudat fejlettségétől, a vizuális esztétikai normák és rendszer felfogó képességétől függ. Ettől függ mindenesetre az illusztrációból sugárzó hatásra meginduló esztétikai emóció, ez pedig összefügg az illusztráció művészien értelmezett realitásától, illetve a gyermekben élő realitás képzetétől, a képzelettől, a művészi formai konvenciók, esztétikai szimbólumok megértésétől.

Így teremt a verbális és a vizuális tényezők korrelációja végül adekvát esztétikai atmoszférát a gyermek személyiségében.

GÖRÖG VERONIKA

AFRIKAI MESÉK ELEMZÉSEI

I.

Mielőtt néhány meseelemzést mutatnék be, röviden beszélek a bambarákról. Nyugat-Afrikában, főleg Mali államban élnek, mintegy milliónyian vannak. Ezenkívül Szenegálban és Felső-Voltában is megtalálhatók. Maliban élnek még a malinkék, akik a legközelebb állnak a bambarákhoz, valamint a fulániak, szoninkék, dogonok és még sok más törzs.

A család alapegysége a patrilineage, vagyis egy családba tartoznak azok a férfiak, akik egy közös őstre tekintenek vissza, továbbá az ő feleségeik (több is lehet) és gyermekeik. Az ily módon összetartozó családok mindegyikének van egy külön házikója, de együtt laknak, és az összes ház körül van véve egy kerítéssel. Ez a kiterjedt család, ennek élén egy kijelölt idősebb ember áll, aki családi ügyekben dönt. Ezek a családfők ugyanakkor engedelmességgel tartoznak a falu-főnöknek, aki a földek fölött rendelkezik, valamint az avatások szervezője és a kultikus tevékenységek felelőse is. A társadalom másik szervezési rendszere a korcsoportok intézménye. Gyermekkortól kezdve felavatásig, hagyományosan 20–22 éves korig, minden bambara gyermek egy ilyen csoportba tartozik. A közös csoportba tartozók, akiket egy időben avattak fel, egész életükben összetartozónak érzik magukat. Az élet minden vetületében majdnem erősebbnek számít ez a kapocs a vérségi kapocsnál. Egyes csoportokon belül 3–4 további alcsoport, „társaság” van, és ezeken keresztül kell menni, mielőtt az ember egy másik csoportba kerülne. Oktatás is folyik itt, elsajátítják a mítoszokat és meséket, és főként a bambara „filozófiát”. Az összes bambara felett az ún. *Fama* uralkodik, az ő szavának akkora ereje van, hogy ő nem is beszél hangosan, nehogy ártson az embereknek. Rendeleteit mindig csak suttogja – ennek azért több oka is van – és egy közvetítő aztán hangosan deklamálja. Ez általában a kovács vagy a *griot*.

A főnök jogkörébe tartozik a háború, az igazságszolgáltatás és az adófizetés. A mesteremberek helyzete nem egyértelmű, mert egyrészt lenézik őket, másrészt, mivel szükségük is van rájuk, az átlagnál szabadabbak.

II.

Először egy olyan mesének a bemutatásával kezdem, amely Európában is elterjedt, mert úgy gondolom, hogy érdekes lehet azt látni, hogyan alakul át Afrikában egy mese. Ez a *Terülj, terülj asztalkám!* meséje, az AaTh 563. Igyekszem a következőkben bemutatni elemzésem módszerét, mert végső soron azt hiszem, hogy a legérdekesebb mások módszerének a megismerése. Kiindultunk ebből az európai meséből és megpróbáltuk megkeresni a lehető legtöbb afrikai változatot. Főleg nyugat-afrikai mesékkel foglalkoztunk és találtunk körülbelül harmincat vagy talán többet is. Ezeket bizonyos jegyeik alapján csoportokba osztottuk, és így három altípusát állapítottuk meg ennek a mesének. Közös jegye volt mindegyik altípusnak, hogy ellentétben az európai mesével, nem három tárgy szerepelt benne, hanem csak kettő. Az egyik egy ételt adó tárgy, egy tőkhéjedény.

Egy mese az első csoportból: A hős megy, mondjuk az erdőben, az úton, és egyszer csak egy tőkhéjedény megszólítja: „Köszönjél nekem!” A hős engedelmesen köszön neki. Azt mondja az edény: „Most vegyél fel!”, erre fölveszi, „Vigyél haza!”, hazaviszi. Otthon azt mondja az edény: „Mondd azt nekem, hogy: Tem, tem, tem, adjál nekem enni!” Amikor a hős elmondja ezt a formulát, a tőkhéjedény ételt kínál. A hős megeteti először a családját és azután elviszi az edényt a főnökhöz. (Ez egy afrikai sajátosság, kötelező lépés: ha valami történik az emberrel, a főnöknek arról tudnia kell.) Megetetik az egész falu népét az ennivalóval, ekkor aztán bekövetkezik a baj, mert az emberek nem akarnak többé semmit csinálni, teljesen eltunyulnak, leáll a falu szervezettsége, mindenki csak eszik. Amikor ez már nem mehet így tovább, akkor az edény nem ad több ennivalót. A hős kétségbeesik, mert a főnök őt teszi felelőssé, és útra küldi újból. A hős megint elmegy vándorútra, találkozik egy másik tárggyal, egy bottal. A bot is azt mondja: „Köszöntsél!”, köszönti; „Vegyél fel!”, felveszi; „Mondd azt nekem, hogy: Tem, tem, tem, verj meg!” – a hős engedelmeskedik, mert varázstárgyaknak nem lehet nem engedelmeskedni, úgyhogy a bot jól elveri őt. Hazaviszi a botot, jól elveri a családját is és utána elmegy a főnökhöz és megmondja, hogy megint talált egy tárgyat. A bot elveri a főnököt, elveri a falu összes emberét is, de az általános verés után magától visszalendül a főnök kezébe, és az a mese vége, hogy azóta a bot a főnök kezében van.

Ez voltaképpen egy eredetmonda arról, honnan van a főnök hatalma. Ebben a formában ez a mese igen elterjedt, különösen a jorubáknál. A meséből azt is láthatjuk, hogy ez a két tárgy egy férfi tárgy és egy női tárgy. A tőkhéjedény Afrikában a par excellence női szimbólum, víziváshoz, főzéshez használják – ezek mind női feladatok. A tőkhéjedénynek Afrikában az anyaméhhez is van szimbolikus megegyezése, ez nem csak az etnológusok belemagyarázása, hanem az afrikaiak számára is evidenciának tűnik. A bot a férfi szimbólum, fallikus formájánál fogva is. A női szimbólumhoz, a tőkhéjedényhez az kötődik, hogy korlátlanul van étel, továbbá egy olyan paradicsomi állapot, ahol nem kell semmit csinálni, béke és bőség van, teljes tétlenség, tehát lényegében leállnak az élettevékenységek. Ezzel szemben megjelenik a férfi elem, a fegyelem, a bot, az, hogy ütni kell. A női elem volt az egyenlőség, az erőfeszítés nélküli élet megtestesítője, ahol bőség van, mint az anyaméhben. Ezzel szemben a férfi tárgy a valósághoz kapcsolódik, mert a valóságban nincs bőség, hanem dolgozni és küzdeni kell, tehát a kényszer és hierarchia is szükséges. Ebben a mesében az a felismerés is rejlik, hogy mindezekre szükség van. Ezért kicsit szomorú is a mese. Érdekes, hogy az európai hármas szám Afrikában kettősséggé

alakul át, és ennek az alapmodellje a szexuális megosztottság: a férfi uralkodik a nő fölött, mint ahogy a bot uralkodik a tökhéjdedény fölött. Ennek a látszólag ártatlan *Terülj, terülj asztalkám!* mesének az egyik afrikai változatsorozata alapvető eredetmondává alakult át.

A második alcsoportja ennek a mesének Afrikában úgy alakult, hogy a két tárgynak két különböző megtalálója van. Ezt a mesét bizonyos fokig hasonlítani lehet az AaTh 480-ashoz, amely egy ismert mese, a *Két nővér története*. Avatási meseként is felfogható, akárcsak a *Terülj, terülj asztalkám!* mese második csoportja. A mese úgy szól, hogy a hősnek van a folyóparton egy fája, azon van egy gyümölcs, amely leesik a vízbe. Mivel ez az ő tulajdona, elindul utána, hiszen kapott egy jelet, hogy mennie kell. (Itt egy pillanatra az avatási rítusra is utalhatunk, ahol a hős mindig akkor indul el, amikor jelt kap, vagyis amikor mondják, hogy el kell mennie.) A mesében a hős a gyümölcs után lemegy a folyó alatti világba, az avatáskor pedig az erdőbe távozik. A valóságban különböző, elég kemény próbáknak vetik alá az avatandókat, de tanítják is őket. Ennek a tanításnak felel meg a mesében pl. az az elem, hogy udvariasan kell viselkedni, mert az udvariasság nagyon fontos a társadalomban. A mese hőse, aki lemerült a folyóba, elmegy az ottani királyhoz és udvariasan mondja el, hogy miért jött, nem követelőzik. Vissza is kapja a gyümölcsöt és ajándékba kap még egy tökhéjdedényszerű tárgyat, amely ételt ad. Feljön vele a folyóból és ő is eteti az embereket. Megirigyli ezt az egyik barátja és ő maga szakít le egy gyümölcsöt, és elmegy utána. Ez arra utal, hogy az avatást nem lehet erőszakolni, csak akkor lehet és kell menni, amikor hívják az egyént. A mesében ez a másik ember is elmegy, de rosszul viselkedik, követelőző (egyrészt, mert leszakította azt a gyümölcsöt, aminek magától kellett volna leesnie; másrészt, mert amikor lent van, akkor kártérítést is követel), ezt látszólag megkapja, de amikor visszatér, az ő tárgya bottá válik, és jól elpüföli őt. Ebben a mesében nincs olyan társadalmi jelentőségük a tárgyknak, mint az előző mesében, amely eredetmondává alakult. Itt inkább egy egyéni avatási élménnyel van kapcsolatban a mese. A *Terülj, terülj asztalkám!* mesének ebben a második formájában a jó hős megkapja a tárgyat és meg is őrzi azt, boldog, gazdag és jóllakott lesz, ugyanakkor a második szereplő nem nyer semmit, csak jól eltárgyalják.

A mese harmadik alakulási formájában egy gonosz királyt és egy szegény alattvalót találunk. Elmegy a szegényember és talál egy etető tárgyat, hazaviszi, eszik belőle. A király megtudja, hogy van ez a tárgy, és elveszi azt a szegényembertől. A szegényember akkor bosszút esküszik, és visszaszerzi a tárgyat – egyes mesékben úgy, hogy megöli a királyt, másokban csak jól elveri őt. Ez a harmadik típusú mese egy szociális igazsághelyreállításról szól.

III.

A következőkben egy másik munkáról teszek röviden említést; itt közösen dolgoztunk, de mindenki külön írta meg a cikkét. Az eredmény egy háromkötetes munka lett „*A fa az afrikai mesékben*” címmel, bár igaz, hogy nem csak afrikanisták tanulmányai vannak benne. Itt nem egyetlen mesetípust tanulmányoztunk, hanem kerestünk egy témát és elkezdtük a hozzávaló meséket átolvasni. Az én figyelmemet a fa igazságszolgáltatási funkciója keltette fel, erről szólt a tanulmányom. Az előbbi tanulmányhoz abban hasonlít, hogy itt is több nyugat-afrikai törzs meséinek összehasonlításával foglalkoztunk.

Hogy mit értek a fa igazságszolgáltató funkcióján, látható lesz abból, ha röviden elmondom egy mese tartalmát.

Egy asszonynak van egy saját gyereke és egy mostoha gyereke, akivel rosszul bánt. Ebéd előtt mindig azt mondja a gyerekeinek, hogy mossanak kezet, és akinek előbb szárad meg a keze, az kapja az ebédet. A saját gyerekének vízzel mossa a kezét, a másiknak meg olajjal kell mosnia. Könnyű kitalálni, hogy melyiknek szárad meg előbb a keze, és melyik marad mindig éhes. Ez a mostoha gyerek, aki többnyire lány, bánatában elmegy az erdőbe, és talál egy fügefát, amelyikről fügét ebédel. Egyszer haza is visz magával belőle, és amikor a mostohája észreveszi, rögtön kérdezi tőle, honnan kerülnek ezek a fügék ide, és ha a gyerek ilyen jókat talál, miért nem szól neki. Jól megszidja és elmegy vele a fügefához. A mostoha fölmászik a fügefára és egyszer csak a gyerek elkezd énekelni, hogy „Emelkedj fel fügefá, emelkedj, emelkedj fel ezzel a gonosz mostohával és vidd fel őt az égbe!” A fa föl is emelkedik. Közben ez kitudódik a faluban, és a falu kivonul, és a vezetők kérik a gyereket, hogy engedje le a fát. Bizonyos mesékben a gyerek leengedi, más variánsokban nem, mindenesetre, miután leengedi, attól fogva nagyon jó dolga lesz neki is, és az árváknak is. Ilyen a fa igazságszolgáltató funkciója, és ebbe a csoportba soroltam azokat a meséket is, amelyekben a fa menedéket jelent.

Megjegyzem, hogy ezekben a tanulmányokban, ahol az összehasonlító anyagot vizsgáltuk, azért majdnem mindig a saját gyűjtésünkre is támaszkodtunk, hiszen úgy is kezdtünk érdeklődni egy-egy téma iránt, hogy saját gyűjtésből már több változatát ismertük. Ugyanígy kezdtünk el foglalkozni azzal a témával is, amit „enfant terrible”-nek vagy „vásott kölyök”-nek lehetne nevezni. Összegyűjtöttem ehhez az összes bambara variánst, amit csak tudtam, azokat is, amiket a kollégáim gyűjtöttek a környező törzsek-nél, és azokat is, amelyeket nyomtatott forrásokban találtam. A sok variáns azért fontos, mert a mesék elemzésekor rájövünk, hogy a variánsok összevetésével és kiegészítésével bontakozik ki igazán a mese értelme.

Magam hosszú évek óta foglalkozom bambara mesék gyűjtésével és elemzésével. Módszerünket két példán mutatom be.

Volt egyszer egy öregember, aki, amikor közel volt a halála, azt mondta a két fiának: „Ha meghalok, ne veszekedjétek!” Beleegyeztek. Volt az udvarban egy halom gabonaféleség. Amikor meghalt az öreg, a fiatalabb fiú azt mondta az idősebbnek: „Égessük el a gabonát!”, az idősebb azt mondta: „Égessük el a gabonát? Hát mit eszünk akkor?” A fiatalabb azt mondta: „Nem mondta az apánk, hogy ne veszekedjünk?” Az idősebb elismerte, hogy így volt. Erre a fiatalabb meggyújtotta a gabonát és elégette. Akkor a fiatalabb azt mondta: „Fivérem, ne öljük meg a feleségeket?” Erre az idősebb azt mondta: „Most már nincsen gabonánk, akkor nem lesz többé asszonyunk se, mit eszünk?” A fiatalabb azonban mégis megölte a feleségeket. Amikor a király megtudta ezt, megtiltotta, hogy a fivérek a faluban töltsék az éjszakát. A fiatal megtudta ezt és elmondta a testvéreinek. Elmenekültek az erdőbe, és felmásztak egy fára.

A király és az emberek nagyon sokáig keresték őket, de nem találták, végül leültek a fa alá pihenni. A fiatalabb azt mondta a fivérének a fán: „Fivérem, én most a fejükre fogok vizelni”. Az idősebb azt mondta neki, hogy ne tegye, de a fiatal nem engedelmeskedett. Akkor az emberek, akik ott ültek, azt mondták: „Mi az, esik az eső, száraz évszakban?” Felnéztek és meglátták őket, elkezdtek kivágni a fát. Már majdnem ledőlt a fa, amikor megszólalt az egyik: „Mindnyájan egyenlőek vagyunk!” Ahogy ezt kimondta, a fa

felegyenesedett, mert a gyík a fejét a fának szorította. A fiatal fiú azt mondta: „Ha ez a gyík még egyszer a fának üti a fejét, megölöm.” A gyík még egyszer megakadályozta a fa lezuhanását, és a fiatal fiú megölte a gyíkot. A két fivér már majdnem leesett a fával, amikor egy ragadozó madár megfogta őket, elvitte a szárnyain és felszállt az égbe. Megszólt a fiatal fiú: „Ennek a madárnak bűdös a szárnya. Vágjuk le a szárnyát!” Le is vágta. Mind a ketten leestek és meghaltak. Arra jött egy teknősbéka, ott találta őket, azt mondta: „Itt van a táskám, a táskámban a táskám, a táskában a táskám, a táskám.” (Ez egy varázsvers szövege.) Kivett a táskájából egy varázsszert, és a nagyobb testvérnek az orra alá tette, az tüszentett és fölkelt és azt mondta: „Ne tedd az orvosságot az öcsém orra alá.” A teknősbéka azt mondta: „A te orrod alá is tettem” és felélesztette a fiatalabbat is. A fiatal meg akarta enni a teknőst, és elment az erdőbe tűzifát keresni. Ezalatt a nagyobb fiú elengedte a teknősbékát és figyelmeztette, hogy ne menjen arra, amerre az öccse ment. A teknős mégis arra ment, az öcs megfogta, megsütötte és megette. Ezután elmentek a kovácshoz és megbízták, hogy kovácsoljon egy láncot. A munka elkezdődött, és a fivérek minden nap eljöttek, megnézték, elég hosszú-e ahhoz, hogy fölérjen egészen az Istenig. Amikor elég hosszú lett, akkor jöttek a falubeliek, hogy ők is elkísérik a testvéreket. El is indultak, amikor az idősebb testvér felért és belépett az égbe, a fiatalabb elengedte a láncot és az összes ember leesett. A két fivér fenn van az égben ma is, a fiatalabb kiabál és az idősebb halkán beszél.

Általában ilyen ez a mese. Utaltam arra, hogy vannak epizódok, amelyek egyik variánsból kimaradnak és egy másikban benne vannak. Itt két ilyen elem van. Abból is látszik, hogy fontosak, hogy minden más variánsban megtalálhatók, csak éppen ebből a szövegből hiányoznak. Az egyik akkor történik, miután megölik a feleségeket és elmennek az erdőbe, ahol egy oroszlánanyára bukkannak és felajánlják, hogy vigyáznak a gyermekeire. A fiatal testvér fogja magát és egyenként megeszi a négy kisoroszlánt, de olyan ravaszul, hogy az anya csak később veszi észre ezt. Utána az anyát is megeszi. A másik hiányzó epizód a kováccsal kapcsolatos, aki itt teljesen jelentéktelen. Más verziókban hozzá is beállnak dolgozni, és amikor alszik, a fenekébe vagy a heréjébe tüzes vasat szúr a fiatal, és ezután elmenekülnek.

Most az első, kommentárszerű elemzés bemutatását kísérem meg. Az utolsó kívánság a bamaráknál nagyon fontos, és mindig igyekeznek ott lenni, amikor valaki, de különösen az apa, haldoklik a családban. Az utolsó kívánságot kötelező betartani, nemcsak az apa iránti tiszteletből, hanem azért is, mert úgy hiszik, hogy minden baj az életben az utolsó kívánság be nem tartása miatt éri őket. A gabona elpusztítása az egész élet munkájának a megsemmisítése, és mert az apa is benne van, ezért azt is lehet mondani, hogy ez enyhített apagyilkosságnak felel meg. Itt tulajdonképpen az apa szavaival való visszaélésnek vagyunk a tanúi, hiszen ezekre való hivatkozással erőszakolja ki a fiatalabb fivér bátyjától a beleegyezést olyan tettekhez, amelyeket az apa is elítélt volna. Ugyanakkor a bambara világban a gabona megsemmisítése egyben a termékenység megsemmisítése is, és az apa megtagadásán túl a világ megtagadását is jelenti: teljes megszántságtelenítés. Következő lépés a feleségek megölése, tehát a vegetáció termékenysége után az emberi termékenység lehetőségének elpusztítása. Itt utalok arra, hogy a fiatalabb testvér a legtöbb variánsban még csak kamasz, tehát nincs még körülmetélve, nem felnőtt. Több variánsban nem is saját feleségét öli meg, hanem csak egy nőt, egy potenciális feleséget és anyát. Amikor tehát a király elüldözi őket, ez teljesen normális és jellemző reakció, hiszen

az ifjabb testvér teljesen társadalomellenes személy. Mégsem merik megölni, mert félnék tőle, hátha valamilyen erő áll mögötte. Éppen ezért megpróbálják eltávolítani a testvéreket. A következő hasonló elem a király levizelése, ez megint gyilkosságnak felel meg, hiszen társadalmilag lehetetlenné teszi. Ugyanakkor a király is egy apafigura: társadalmi apa, mindnyájunk atyja. A király „megölése” után kerül sor a kisoroszlánok és az anyaoroszlán megölésére, ami azért érdekes, mert itt egy anyát ölnek meg, aki pedig befogadta őket. Újabb gaztettként látunk egy anyagyilkosságot is. Nagyon gyakori afrikai mesékben, hogy egy ilyen rettenetes dolgot, mint az anyagyilkosság, inkább állattá átalakítva mutatnak be. Figyelemre méltó, hogy ez a támadás a fánál történik. Azáltal, hogy felmásznak a fára, rákényszerítik a falubelieket, hogy támadjanak a fára. Afrikában minden falunak van egy fája, ez a fa a társasélet központja: itt ülnek egész nap az öregek, beszélgetnek, döntenek a falu ügyeiben. A fának ugyanakkor egyértelműen kapcsolata van az ősókkal, különösen annak a fajta fának, amiről itt a mesében szó van, kimondottan az istenekkel és az ősókkal köt össze. Azáltal, hogy saját fájuk kivágására kényszerítik a falu lakosait, tulajdonképpen önmaguk megsemmisítésére veszik rá őket. Észrevehettük, hogy eddig a cselekményt a vásott kölyök irányította, innentől kezdve azonban a kezdeményezés átkerül az állatokhoz, hiszen a gyík magától ajánlja fel a segítséget, és a fiú visszautasítja, sőt megöli a gyíkot. A gyík egy földhöz kapcsolódó állat, utána következik a madár, a levegő állata, amely a levegőbe emeli őket, és a mese végét figyelembe véve ezt már az első felemelkedési kísérletnek tekinthetjük. Először felmennek egy fára, aztán felemeli őket egy madár, de még nem sikerül, mert lezuhannak és csak legközelebb sikerül, amikor lánccal másznak. A lánccal tulajdonképpen az égígérő fa megfelelője. A madár is magától segített, és ezt a segítséget is elutasították. A következő állat a teknősbéka, az ő segítségét is elutasítják. Említettem, hogy a többi mesében maga a kovács is áldozat lesz.

Most azt is jelezni kell, hogy nem minden variánsnak ez a vége, bár valószínűleg ez felel meg legjobban a mitologikus világképnek. Ugyanakkor az is igaz, hogy vannak olyan variánsok, amelyekben, miután mindezeket a szörnyűségeket véghezvitték, az egyik faluban felajánlják a fiatalabb testvérnek, hogy legyen a királyuk, ő ugyan nem vállalja, de elfogadja az idősebb, és ő lesz a király, egy földi király. Ebben a variánsban a mese végén felkerülnek az égbe, ahonnan a fiatal erősen kiabál, ez azt jelenti, hogy mennydörgéssé alakul át, és a másik testvér, aki halkán beszél, a mennydörgés halk visszhangja. Ilyeténképpen kozmikus elemekké válnak a hősök. Jellemzője a bambara mitológiának, a mesevilágnak, akárcsak az európainak, hogy akit az istenség magához vesz (felkerül az égbe), az a hős nem lehet teljesen negatív. A mesében van egyfajta erkölcsiség, hogy a rosszat nem lehet megjutalmazni, ha tehát itt ez történik, akkor tovább kell keresnünk, hogy megpróbáljuk ezt a mesét mégegyszer átgondolni.

Ezt a második szintű elemzést azzal kezdeném, hogy a hős még gyerek, vagyis nincs felavatva. Ennek a bambarák számára két fő jelentése is van. A bambara mitológiában, aki nincs körülmetélve, részben negatív. Az idők kezdetén az emberek androgynok voltak és boldogan éltek, azonban egy gonosz öregasszony ármánykodásainak következtében – aki incesztus-félét követett el – ez az egységállapot megszűnt, az emberek kettéváltak, vannak férfiak és nők. Egészen a körülmetélésig minden férfiban van egy női rész és viszont, és ezt távolítják el a körülmetéléssel. A gyermekben is van valami rossz, mert még benne van az a rész, aminek már nem kell a felnőtt emberben meglennie. Ugyanakkor azonban a

gyerek egyszersmind teljes is, mert megvan benne mind a férfi, mind a nő, és mégiscsak a mitikus szép időkkel lehet asszociálni őt.

Említettem már korcsoportok és alcsoportjaik fontosságát, ezeknek állattemblémai vannak. Az egyik csoportnak, a „domo” nevűnek, amibe kb. 12 éves koruktól tartoznak, a következő állatok az emblémái: oroszlán, béka vagy gyík és madár. A mesében előforduló állatoknak ugyanez a szigorú sorrendjük van, tudniillik ezek az emblémáknak felelnek meg. Lehetséges, hogy az embléma egyben a csoport tudását és szimbolikáját jelzi. Az oroszlán a tanítással kapcsolatos, a madár pedig a papsághoz, az éleslátáshoz kapcsolódik, a teknősbékának a világ teremtésében volt fontos szerepe. A mesében szereplő állatok a mitológiában is fontos szerepet játszanak. A fának szintén nemcsak a mesében, hanem a mitológiában is fontos helye van, az avatás sok fontos fázisa itt zajlik. Láttuk, hogy a hős elpusztította ezeket az állatokat, és elég nehéz ezt a motívumot pontosan értelmezni. Az sem rendjén való, hogy az avatók maguk kezdeményezzék az avatást, ennek fontosságát már az előző mese elemzésénél említettem. Lehetséges, az az elem, hogy a hős megöli ezeket az állatokat, arra utal: ez egy olyan különleges hős, aki ezekkel a tettekkel nyilvánítja ki azt az akaratát, hogy a kezdeményezés az ő kezében maradjon. Ugyanakkor nagyon érdekes, hogy ami számunkra destrukciónak látszik, az egy bambara számára a pusztítás mellett elsajátítást is jelent, tehát itt ezeknek az állatoknak az elpusztítása, elfogyasztása egyben tudásuk elsajátítása is. Az egyéb dolgok elpusztítása (gabona, feleségek) lehet annak a kifejezése, hogy bár a bambarák nagyon érdeklődnek a földi javak iránt, mégis vannak olyan periódusok az ember életében – ilyen az avatás –, amikor a világi értékek megszűnnek értékek lenni, egy másik, fordított világba kerülünk át. Ilyenkor a metafizikai értékek a fontosak, az emberek keresik önmagukat, és csak az számít, hogy sikerül-e nekik az avatás. Az avatás eléggé nehéz és félelmetes számukra, nagyon is komoly szakasz az életükben, mert ha valaki nem állja ki a próbákat, akkor teljesen lehetetlenné válik a faluban.

Említettem már a „domo” nevű korcsoportot, az ezt követő korcsoportban kötelező a fordított viselkedés, pl. az emberek ürülékét esznek, és ez is bizonyítja, hogy ilyenkor minden mást, ami máskor rossz, meg kell tenni. Ez is azon alapszik, hogy az ürülék tulajdonképpen egy gazdag valami, mert ebben feldolgozva benne van minden, amit megeszünk. Továbbá ugyanakkor nagyon obszcén módon viselkednek, ami egyébként nem jellemző a bambarákra.

Az, hogy ketten vannak a testvérek, valójában azt jelenti, hogy nem két emberről van szó, hanem egy embernek a két aspektusáról. Tehát az egyik részünk az – mondhatjuk, egy kissé a pszichoanalitikus terminológiával élve – az idősebb fivér, azaz a felettes én szerint él, vagyis azt csinálja, amit kell, aki mérsékelt, aki nem akar megölni senkit, aki teljesen úgy viselkedik, ahogy kell. A másik pedig a fiatalabb fivér, az, aki az ösztönei szerint él, ezeket kiéli, de ugyanakkor az előrevívót, a dinamikus elemeket képviseli. Ennek a mesének és ennek a hősnek az értelmezését e tekintetben is az avatási folyamat-hoz lehet kötni.

A másik, amit meg akarok említeni, az, hogy Afrikában a hatalom – most nem a politikai hatalomra gondolok, hanem a hatalomra, amivel egy ember rendelkezhet – nagyon ambivalens dolog: egyrészt az ember nagyon is tör a hatalomra, másrészt a hatalom rögtön gyanússá is válik. A bambarák mágikus és néha negatív forrásokra vezetik vissza, tehát félnék tőle és veszélyesnek tartják. Említettem, hogy amikor ilyen rendhagyó

emberről van szó, akkor igyekeznek eltávolítani azt, de nem merik bántani. Egy másik variánsban a király először megpróbálja megölni őket, de végül mégsem teszi, mert azt mondja: „Nem, nem ölöm meg őket, ha az ilyen emberekért még az ég is közbejön, még a föld is közbejön, nem ölöm meg őket.” Tehát itt a hős részben varázsló, akitől egyszerre félnek és tisztelik is.

Kérdés, mennyire bambara-malinke ez a hős? Erre azt lehet válaszolni, hogy a mese rendszere megfelel a bambara-malinke értékeknek, annyiban, hogy ez egy olyan társadalom, amelyben a nevelésben a fiatalokat harcias erényekre buzdítják, és azt akarják, hogy vállalkozó szellemű legyen az ember, hogy a félelmet legyőzze, hogy sztoikus legyen és eléggé agresszív is. Láttuk ezeket a jegyeket a mesében is.

Ugyanakkor a szomszédos számoknál is megcsinálták ugyanezt a meseelemző tanulmányt. A szamo társadalomban, ahol – szemben a bambara királysággal – nincs főnök, illetve nincsen semmi hatalma, nem szeretik, ha az emberek kiválnak, szóval nem nevelik őket nagy cselekedetekre, nem olyan hősi mentalitású a nevelés. Ezekben a szamo mesékben a szellemi értékek is meglehetősen különböznek. A hős mindig egy medvefigura, aki nagyon erős, és akaratlanul megöli a falusi gyerekeket, csak eldob egy botot, és rögtön megöl tizenegy embert, és ezért félnek tőle. A saját apja elkergeti a faluból, és végeredményben az a mesék nagy részének a vége – kivéve azokat, amelyek erős bambara hatás alatt állnak –, hogy ezt az elemet kiküszöbölik, megölik, tehát nemhogy az égbe nem kerül, hanem a saját apja öleti meg. Itt a társadalom mintegy figyelmezteti a családot, hogy ezt a különös elemet ki kell irtani.

Ezért volt érdekes azt megnézni, hogyan alakul ugyanaz a mesefigura két társadalomban – és biztos, illetve valószínű, hogy ez a mese a bambaráktól került a számokhoz.

Megjegyzés

Terepmunkám során különböző bambara csoportok körében járhattam. Maliban jelenleg három csoportban élnek, a főváros, Bamako környékén, valamint Ségou és Bougoumi környékén. Régebben a bambarák két királyságban éltek, Ségou és Kaarta központtal. Ezeket a királyságokat a XIX. században döntötték meg a fulánik. A bambaráknál a legnemesebb munka a földművelés, főként rizst, yamot, kölest és banánt termesztenek. Ha feleslegük van valamiből, akkor a pásztor fulánikkal cserélnek. Életmódjuk az utóbbi évtizedekben meglehetősen modernizálódott, rendkívül érdekes hagyományos kultúrájuk mégis jól megfigyelhető és maguk is öröködnék megtartásán, nagyra értékelik a saját életfilozófiájukat, kultúrájukat.

IRODALOM

- CALAME-GRIAULE, Geneviève ed.: Le thème de l'arbre dans les contes africains. I–III., Paris, 1969–1970–1976. SELAF.
- GÖRÖG, VERONIKA–PLATIEL, SUZANNE–REY-HELMAN, DIANA–SEYDOU, CHRISTIANE: Histoires d'enfants terribles (Afrique noire). Paris, 1980. G.-P. Maisonneuve et Larose.
- GÖRÖG, VERONIKA: Littérature orale d'Afrique noire. Bibliographie analytique. Paris, 1981. G.-P. Maisonneuve et Larose.
- GÖRÖG, VERONIKA: Bambara mesék. Budapest, 1984. Európa (Népek meséi).

A NÉMET ROMANTIKUS IRODALMI MESE SZERKEZETE
E. T. A. HOFFMANN-NÁL

E. T. A. Hoffmann „Der goldne Topf” című meséje a német romantikus meseirodalom egyik sajátos alkotása. Szerkezete meglehetősen összetett, s bonyolult motívum- és szimbólumvilága is megnehezíti értelmezését. Alapos elemzés révén azonban, amelynek során elsősorban egyes motívumok ismétlődését, ill. ellentétét vettük figyelembe, feltárható az elbeszélés alapstruktúrája. (Ez az alapstruktúra nem felel meg a mese felszíni szerkezetének, amely – művészi és műfaji szabályszerűségeknek engedelmessé – a cselekmény folytonosságát megszakító jó néhány időbeli permutációt alkalmaz, vagy különböző helyszíneken egyidőben végbemenő eseményeket a szövegben egymástól elszakítva ábrázol.) Ebben a struktúrában világosan elkülöníthető néhány nagyobb egység – a történetet tekinthetjük bizonyos számú „lehetséges világ” univerzumának: „A narrative universe is composed of a number of possible worlds . . . The set of all possible worlds relative to a given fundamental universe has a relation of accessibility defined on it.” (Kahn 1973 : 7). Egy-egy „lehetséges világ” felfogható úgy, mint „eine Menge von Sachverhalten, die logisch konsistent ist und in dem Sinn vollständig, daß für jede Tatsache in unserer Welt sie selbst oder ihre Negation in dieser Menge enthalten ist” (Kutschera 1976 : 23), azzal a megszorítással azonban, hogy egy-egy „narratív világ” a fenti értelemben nem szükségszerűen teljes, s így egy-egy világ leírása csak az adott mű univerzumán belül szükséges tényállásokat tartalmazza (l. erről a kérdéstről Kanyó 1980 : 28).

Esetünkben a „Der goldne Topf” című mesében egy-egy szereplőhöz mint argumentumhoz rendelődnek hozzá „lehetséges világok” (néhány kivételtől eltekintve egy szereplőhöz több is), s e világokat a hozzájuk tartozó – az elemzés révén megállapított – elvont tematikai jegyek felsorolásával írjuk le (ez az eljárás megegyezik azzal, amikor a halmazelméletben egy halmazt elemeinek felsorolásával definiálunk).

Mielőtt azonban a „Der goldne Topf” narratív univerzumának lényegi vonásait összefoglalnánk, röviden át kell tekintenünk a mese elemzését és annak eredményeit. (Itt természetesen csak a részletes elemzés sűrített ismertetéséről lehet szó.)

Anselmus diák, a mese főszereplője a polgári világban él és próbál boldogulni. Egyes tulajdonságai (ügyetlenség, divatjamúlt ruházat, pénztelenség) miatt azonban nem illeszkedik teljesen ebbe a világba, amelynek főbb prédikátumai éppen az Anselmus által elérni vágyott tulajdonságok (ügyesség, divatos ruházat, társadalmi siker). A polgári világnak ellentmondó tulajdonságok viszont éppen annak feltételét jelentik, hogy Anselmus más, a polgári világban nem (vagy nem teljesen) értelmezhető világokkal találjon kapcsolatot. Az egyik ezek közül az almáskofa által képviselt csodás világ, amely elsősorban negatív tulajdonságokat mutat fel (csúnyaság, kellemetlen hang, visszataszító környezet, ellenséges viselkedés Anselmussal szemben), és amelynek fő célja az, hogy Anselmust a polgári világhoz láncolja (fő eszköze ennek elérésében Veronika, ill. Veronikának Anselmus iránt érzett, a polgári világon belül maradó szerelme). Anselmus kapcsolatba kerül egy másik csodás világgal is, amely az előbbivel ellentétben főként pozitív tulajdonságokkal rendelkezik (szépség, csodálatos természeti környezet, kellemes hang,

barátságos viselkedés Anselmussal szemben, sőt – Serpentina révén – szerelmes Anselmus iránt – a hétköznapi boldogulást felülmúló boldogság ígérete). Anselmus szerelemre gyullad a csodálatos zöld kígyó, Serpentina iránt, s e szerelem hatása alatt egyre jobban megérti e csodás világ megnyilatkozásait, képessé válik a Lindhorst mint szellemfejedlem által kitűzött feladat teljesítésére, ezáltal mindjobban eltávolodik a polgári világtól. Ez a fejlődése azonban nem egyenes vonalú, hanem a csodás világokba vetett hit és a polgári világ értelmezésének elfogadása közötti vissza-visszatérő ingadozásokat foglal magába (a polgári világ tagjai ugyanis alapvetően nem hisznek sem az egyik, sem a másik csodás világ létezésében).

Az almáskofa által képviselt csodás világ – varázseszközök igénybevételével – végül döntőnek látszó győzelmet arat Anselmuson (ezáltal a másik csodás világon is): elfordítja őt e csodás világtól, és visszavezeti a polgári világba (Anselmus ekkor nem hisz e csodás világban, és Serpentina helyett Veronikába szerelmes). A két csodás világ között lezajló – és csodás eszközökkel megívott – küzdelem végső soron a Lindhorst képviselte csodás világ végleges győzelmét hozza magával; Anselmus is visszatér ehhez, sőt bele is épül (feleségül veszi Serpentinát, megkapja a szimbolikus értékű aranycserepet), és a természet-től elszakadt modern polgári világból kilépve, „minden lény szent összhangját”, a költészet lényegét felismerve él. A polgári világban ugyanakkor Heerbrand lép Anselmus helyére, ő éri el a kitűzött társadalmi sikert, ő veszi feleségül Veronikát, így ebben a világban is harmonikus végső állapot következik be.

Az elemzett mese egyik legfőbb szerkezeti vonása az, hogy majdnem minden szereplőnek két „lehetséges világa” van. (Kivételek alól Serpentina, akinek csak a „csodás világa” van, valamint Heerbrand, aki Serpentina ellenpárjaként csak egy „polgári világgal” rendelkezik, azonkívül a mellékfigurák, mint Paulmann, Fränzchen). Ennek megfelelően Anselmusnak van egy „polgári világa” és egy ezzel ellentétes „csodás világa”. Lindhorst az egyik világban polgári foglalkozást űző levéltáros, a másikban szalamandra és szellemfejedlem. Az almáskofa az egyik világában polgári öregasszony, az öreg Liese, Veronika egykori dajkája, a másikban pedig boszorkánymesterséggel foglalkozó figura. Veronika az egyik világában jólnevelt polgárkisasszony, a másikban pedig a boszorkány almáskofa segítőtársa. Az egyes szereplők saját világi egymással ellentétes prédikátumokat tartalmaznak, így például Anselmus „polgári világa” kizárja Anselmus „csodás világát”, pl. ilyen ellentétes prédikátumok alapján: (– hit a csodás világ létezésében) vs. (+ hit a csodás világ létezésében); (+ társadalmi érvényesülésre törekvés) vs. (– társadalmi érvényesülésre törekvés); ugyanígy szembeállíthatók egymással a többi szereplő világi is. Megjegyezzük azonban, hogy egy-egy adott világon (pl. Anselmus „polgári világán”) belül nem szerepelhetnek oppozicionális prédikátumok, tehát egy-egy világ önmagában véve konzisztens (l. ezzel kapcsolatban a C. ~ Hintikka-féle feltételt, Hintikka 1969: 59).

Ugyanakkor viszont egy-egy szereplő oppozicionális világi különböző „fölrendelt” világokhoz rendelődnek hozzá. Egy-egy ilyen „fölrendelt világ” tehát halmazok halmaza, amelynek elemei a szereplők egyes világi, a hozzárendelés pedig egy-egy kitüntetett prédikátum meghatározásával történik. Így a (± hit a csodás világ létezésében) prédikátum alapján meghatározható a polgári világ ($W_{b\ddot{u}rg}$), amelynek elemei Anselmus, Lindhorst, az almáskofa, Veronika, Heerbrand, Paulmann polgári világi. Vele szemben áll a csodás világ, amely a (– törekvés Anselmus polgári világhoz kötésére) prédikátum alapján két újabb „fölrendelt világra” bontható: W_{wb_1} elemei Anselmus, Lindhorst

csodás világi és Serpentina világa, W_{wb_2} elemei pedig az almáskofa és Veronika csodás világi. W_{wb_1} , valamint W_{wb_2} ellentétes a $W_{bürg}$ -el, de W_{wb_1} és W_{wb_2} egymással is oppozícióban áll. Ennek az oppozíciónak a $W_{bürg}$ -el való ellentétől némileg eltérő jellege van: W_{wb_1} -nek és W_{wb_2} -nek vannak közös tulajdonságai is (átalakulás képessége, varázsszükséglet alkalmazása), de az oppozicionális tulajdonságok végeredményben dominálják ezeket.

Az egyes szereplők világainak posztulálása révén (az egyes világok, ill. a megfelelő fölérendelt világokhoz tartozás alapján) szereplőcsoportok is elhatárolhatók: a „Der goldne Topf”-ban az egyik csoport tagjai: Anselmus csodás világa, Lindhorst csodás világa és Serpentina, a másik csoport tagjai pedig Veronika, az almáskofa és Anselmus polgári világa, ill. az Anselmus helyére lépő Heerbrand. A két csoport egymással oppozícióban áll, és oppozícióban vannak egymással a két csoport megfelelő alakjai is, így Anselmus csodás világa vs. Anselmus polgári világa/Heerbrand világa; Lindhorst vs. almáskofa; Serpentina vs. Veronika. Ugyanakkor azonban az egyes szereplőknek a csoporton belüli funkciója megegyezik az ellentétes csoport megfelelő tagjának funkciójával: Anselmus₁, ill. Anselmus₂/Heerbrand a szerelmes ifjú, Lindhorst, ill. az almáskofa a segítő, Serpentina, ill. Veronika a szeretett lény, a küzdelem jutalma.

Az egyes „fölérendelt világok” tehát bonyolult kölcsönhatás és oppozíciós rendszereket építenek ki. Az elbeszélésben hol az egyik, hol a másik, hol a harmadik dominálja a többit, s természetesen a szereplők individuális világait is dominálja a megfelelő „fölérendelt világ”, azaz az individuális világok csak meghatározott oppozíciós kapcsolatba kerülhetnek egymással (pl. Anselmus csodás világa nem kerülhet ellentétbe Lindhorst csodás világával, annál inkább Anselmus polgári világa). E. T. A. Hoffmann e meséjére (és többi meséjére is) azonban az jellemző, hogy az egyes világok dominanciája nem teljes, és az éppen domináló világok gyorsan váltják egymást. A mese végén sem lesz döntő W_{wb_1} dominanciája: bár W_{wb_2} megszűnik, és Anselmus polgári világa sem marad fenn, $W_{bürg}$ mint „fölérendelt világ” is fennmarad W_{wb_1} -től függetlenül, de vele párhuzamosan – sajátos vonása ez az E. T. A. Hoffmann-meséknek, amelyekben csodálatos és reális különös keveréke jön ezáltal létre.

Külön kell említenünk még a 3. és a 8. vigiliában Lindhorst, ill. Serpentina által elmesélt történetet, amely emblemikus, így csak szövegen kívüli vonatkozások alapján értelmezhető teljesen. Voltaképpen a romantikus poétika és világnézet lényegi gondolatainak szimbolikus kifejezése (a prózaivá vált, a természettől elfordult korban sajátos szemlélet szükséges ahhoz, hogy feltáruljon a természet, „minden lény szent összhangja”, amely voltaképpen a költészetben lehetséges). Viszont bizonyos motívumok, ill. prédikátumok révén ez a szimbolikus történet koherensen illeszkedik is az elbeszélés struktúrájába, világába, sőt, értelmező, valamint előrevetítő funkciója is van. Értelmező funkciója abban áll, hogy ez az elbeszélés a „Der goldne Topf”-ban elhatárolható világok és a két szereplőcsoport viszonyának egyfajta magyarázata (főként Lindhorst és az almáskofa csodás világainak vonatkozásában); előrevetítő funkciója annyiban, hogy az elbeszélés az egész történet előrevetítése is Anselmus világainak viszonylatában (Anselmus sorsa tulajdonképpen Lindhorst sorsának más szinten való megismétlődése), valamint előrevetítés a Lindhorst és az almáskofa közötti küzdelmet illetően is.

Fontos strukturális szerepet töltenek be a mesében az író közvetlen megszólalásai is (4., 7., 10., 12. vigília). Az író vagy elbeszélő, akinek számára a szöveg valamennyi világa

elérhető (l. accessibility relation), ezt az elérhetőséget könnyíti meg az olvasó számára az értelmezés és kommentár funkciójú megszólalásaival. (Megjegyezzük, hogy a történeten belül az egyes szereplők meghatározott világai számára csak meghatározott világok érhetőek el, így például Paulmann számára Lindhorst vagy Anselmus csodás világa nem elérhető – az elérhetőség itt az adott „fölérendelt világ” függvénye). Az olvasó számára is csak akkor válik a szöveg valamennyi világa elérhetővé, ha megfelelően tudja értelmezni őket, ehhez pedig bizonyos műfaji konvenciók ismerete szükséges (esetünkben például olyanoké, hogy mi a mese, mi a romantika, mi a romantikus mese stb.), anélkül a befogadás nem lehet adekvát. Az adekvát és inadekvát befogadás között a lehetőségek széles skálája képzelhető el: lehet a befogadás részleges is, amennyiben az olvasó számára a szöveg bizonyos szintjei elérhetőek, mások viszont nem. Ugyanakkor viszont az adekvát befogadáshoz szükséges ismeretek nem mindig explicit módon vannak jelen, így egy népmesét megfelelően tudja befogadni az az olvasó is, akinek nincsenek erre vonatkozó elméleti ismeretei.

Az író/elbeszélő megszólalásai az elemzett műben olyan szerepet is játszanak, hogy (végső soron látszólag) megkérdőjelezzik a történet végkifejletét, így a 12. vigliában Lindhorst két világa egyesítve jelenik meg, s W_{wb} -nek a költészettel való azonosítása révén [„Ist denn überhaupt des Anselmus Seligkeiten etwas anderes als das Leben in der Poesie, der sich der heilige Einklang aller Wesen als tiefstes Geheimnis der Natur offenbart? ” (E. T. A. Hoffmann 1980 : 114)] az olvasó számára még hangsúlyosabbá teszik a történet fikatív jellegét. E. T. A. Hoffmann későbbi meséinek fokozódó ironikus vonásai tovább fokozzák ezt a sajátosságot, így például már a „Meister Floh”-ban az elbeszélő ironikus közbeszólásai egészen a műfaji sajátosságok relativizálásáig, konvencionális jellegük fokozott kiemeléséig vezetnek el.

IRODALOM

1. HINTIKKA, J. 1969 *Models for Modalities; Selected Essays*. D. Reidel, Dordrecht, Holland.
2. E. T. A. HOFFMANN 1980 |Der goldne Topf. In: E. T. A. HOFFMANN: *Märchen und Erzählungen*. Aufbau-Verlag, Berlin u. Weimar, 31–114. (Bibliothek der Weltliteratur)
3. KAHN, E. 1973 *Finite-state models of plot complexity*. In: *Poetics* 9 : 5–20.
4. KANYÓ, Z. 1980 *Die Verwendung der Semiotik der „möglichen Welten” in der Analyse literarischer narrativer Texte*. In: CSÚRI, K. (ed.): *Literary Semantics and Possible Worlds*, *Studia Poetica* 2, Szeged, 23–31.
5. KUTSCHERA, F. von 1976 *Einführung in die intensionale Semantik*. Walter de Gruyter, Berlin–New York. (Grundlagen der Kommunikation).

BANÓ ISTVÁN

AZ AZONOSSÁG ESZTÉTIKÁJÁNAK ÉS A MEGLEPETÉS ESZTÉTIKÁJÁNAK ESZKÖZEI A NÉPMESÉBEN

„... textológiai szempontból a stílusnak nemcsak kifejező, hanem szövegszervező funkciója is van.”

SZABÓ ZOLTÁN: Szöveggrammatika és stilisztika. (A Magyar Nyelv Grammatikája. Akadémiai Kiadó, 1980. 731. l.)

Szeretettel üdvözlöm a tudományos megbeszélés résztvevőit: előadókat és érdeklődőket.

Nagyon örülök, hogy meghallgathattam a számomra sok újat jelentő előadásokat és ismertethetem — segítő szándékú észrevételeiket, tanácsaikat, kiegészítéseiket várva — annak a problémakörnek egy részletét, amellyel most foglalkozom.

A népmese-esztétika több alapvető kérdése foglalkoztat mostanában. Ennek néhány részletét vizsgálnám meg a következőkben konkrét meseelemzések alapján.

I. *Az azonossági esztétika* eszközeit most elsősorban abból a szempontból vizsgálom, hogy mi a szerepük a művészi *kódolás és dekódolás* biztosítása szempontjából. Az a feltevésem ugyanis, hogy a *kódolás és dekódolás megvalósulása* területén olyan sajátosságokat figyelhetünk meg, amelyek *megkülönböztetik egymástól a tudatos (magas) művészet és a folklór művészet alkotásait*, és segítik a folklór művészet néhány esztétikai sajátosságának a meglátását is.

Minden művészi alkotás létrehozása ugyanis egyfajta sajátos kódolási tevékenység is. A mű alkotója az általa létrehozott művet gondolatok, érzelmek, indulatok és elhatározások hordozójává, a műélvezet forrásává akarja tenni. A mű tartalmi, gondolati, érzelmi gazdagsága attól függ, hogy milyen mértékben sikerült a mű alkotójának művét értelmi, akarat, érzelmi töltésű információk hordozójává tennie.

Ehhez az alkotó az egyes műalkotási formák (képzőművészet, zene, mozgásművészet, szóművészet és ezek kapcsolata) megfelelő alapanyagot és stilisztikai eszközöket használ fel.

Maga a dekódolás viszont nagymértékben függ a befogadó, műélvező: a szemlélő, éneklő, zenélő, hallgató, olvasó befogadó-tevékenységétől. Ez a műértő, műélvező tevékenység ugyanis egyben sajátos, esztétikai elemeket tartalmazó dekódolás is.

A szóművészetről: irodalomról, népköltészetéről beszélve a dekódolás a nyelv közvetítette alapvető információknak a befogadásán túl az alkotásban felhasznált esztétikai eszközök felismerésétől, befogadásától, a művel való együttérzés, együtt hullámmás megvalósulásától is függ.

Az igazi műélvezet éppen ezért nem lehet azonos a passzív átvétellel, hanem a befogadó aktív együttműködését is megköveteli: Az egyes művek interpretálása, értelmezése, mondanivalójának a megértése a befogadó élettapasztalataitól, művészi élményeinek mennyiségétől és minőségétől, azaz műveltségi kincsétől is függ.

A legfőbb különbség a két művészeti fajta szempontjából a *kódolás–dekódolás* közti időviszonyok különbözőségében figyelhető meg.

A folklór művészetben a kódolásnak–dekódolásnak szinte *szimultán* megvalósulásáról, időbeli *szinkronjáról* beszélhetünk.

A közönség jelen van. Többé-kevésbé aktívan részt vesz nemcsak a dekódolásban, hanem részben a kódolásban is.

A tudatos (magas) művészetben a *dekódolást* a *kódolástól* hosszabb-rövidebb időköz választja el. Az időbeli eltolódás a történelem folyamán csak fokozódott.

A közönség nincs jelen. A megírástól az olvasásig néha meglehetősen hosszú idő telik el.

Amikor lazul a kapcsolat a kódoló és dekódoló közt, mint pl. néhány mai mesemondónál (egyik legjobb példa erre Ámi Lajos), ez a műalkotás esztétikai értékcsökkenéséhez vezet.

A folklór művészet szempontjából eljuthatunk tehát egy olyan általánosításhoz is, hogy amíg valamilyen művészet *megmarad folklór művészetnek*, a *kódolás–dekódolás* bizonyos fokú *szinkronjának* megmaradása *elengedhetetlen* feltételnek látszik.

Érdekes párhuzamként idézhetjük Voigt Vilmos: A folklór esztétikájához c. munkájából (332. l.)

„... Ha az egyes alkotóművészekkel bekövetkezik is az, hogy hivatásosnak vehető művészekké válnak, a folyamat rendszerint azzal jár, hogy a művészetük elveszti folklór jellegét.”

Ha tehát művészetük elveszti folklór jellegét, nem őrizheti meg büntetlenül a folklór művészetre jellemző életformáját sem.

Távolabbi analógiaként ide kívánczok egy kultúrpolitikai probléma felvetése is. Itt kereshetjük az egyik okát talán annak a jelenségnek is, hogy a folklór jellegű művészkedés keretéből kilépő egyének rendszerint a giccs, a talmi, a csiricsaré kedvelőivé válnak.

II. *A kódolás–dekódolás* egységének a megteremtése sajátos módon, *sajátos eszközök felhasználásával valósul meg a különféle népköltési műfajokban* (együttes éneklés a népdal, kórus és egyedi éneklés némely gyermekjátékban, szerepjátszás utánzó gesztusokkal a dramatikus hagyományokban stb.)

Mi most ezt a problémát *a népmese* – ezen belül is *a varázss- vagy tündérmese* szempontjából vizsgáljuk.

A népmese terén a kódolás–dekódolás szinkronjának a megteremtésében döntő szerepet a lotmani *azonosság esztétikának* az eszközei játszanak. Ezek biztosítják a mese számára azt a különleges jelleget, hogy benne a várt, az óhajtott, sőt az ismert jelenik meg.

Ezeknek egy része nem közvetlenül stilisztikai eszköz. Ezért velük itt most a rájuk való pusztán utaláson túl nem foglalkozunk. Ide tartozik a népmesék alapanyaga: a meséknek a hagyományokban gyökerező és abban továbbélő építőkövei: a meseelemek, motívumok, epizódok.

A stilisztikai eszközök közül két tényezővel szeretnénk foglalkozni: 1. *a mese szerkezetével* és 2. *a formuláknak, sztereotípiáknak és néhány más stilisztikai eszköznek* a szerepével.

1. A mesei szerkezet jelentőségét nagyon jól meglátta és nagyon határozottan kiemelte Honti János. „A mese világa” c. munkája II. fejezetének ezt a címet adta: „A

mese – szerkesztés.” A szerkezetnek a mese formálásában való rendkívül fontos szerepére mutatnak rá ugyanennek a művének a következő sorai: „A mesekeletkezés útja a szerkesztés, a felépítés. A mese felépítése a rend világához tartozik. Annyira megy a rendszer, a szerkezet uralma a mese felépítésében, hogy nem nyugszik addig, amíg létezését nem mutatja meg teljes egészében”. (71. l.).

A meseszerkezet egy-egy elmondott mese egyedi sajátja. Azonban az egyes mesék szerkezete sok hasonlóságot mutat egymással; ebből levonhatók olyan általános sajátosságok, amelyek a mesék összességére jellemzők.

A népmese szerkezete zártságával, kerekdedségével logikai biztonságot ad mind a mesemondónak, mind a mesehallgatónak.

A mese szerkezetének a lényege: a mese kinyílik, újabb személyek, állatok, tárgyak stb. kapcsolódnak a történet folyamatába. A mese bezárul, azzal, hogy minden bekapcsolódott szereplő elvégzi feladatát.

A mesei epizódok, a mesetípusok és a különféle típuskapcsolási módok segítségével létrejött *mesék* sokszínűségét az adja, hogy más-más szerepkörök kapcsolódnak be a mese menetébe, és azok is meglehetősen gazdag lehetőségek határain belül.

A mese szerkezeti kerektségének egyik biztosítója, hogy az adott mesének addig nem lehet vége, amíg a meseszöveg menetébe belekerült szereplők, tárgyak, ígéretek vagy fenyegetések be nem töltik funkcióikat.

Nagyon jellemző motívum ebből a szempontból, amikor a táltos az tanácsolja a hősnek, hogy az ne nézzen le. Az, hogy a hős mégis lenéz, ennek a tanácsnak a sajátos következménye. Amit a hős meglát, azt fel kell venniük. Az így felvett tárgyaknak aztán – művészi fogásnak is pompás! – jelentős szerepe lesz a mese további alakulása szempontjából.

Ez a motívum szerepel a Berze Nagy 531. típusához tartozó mesék legnagyobb részében.

Néhány érdekes példa a meseszerkezetnek az azonosságot biztosító szerepéről.

A hallgatók főleg a meseszerkezet sajátos logikájának a betartását igénylik. Ha e téren hibát követ el a mesélő, a hallgatók figyelmeztetik, mint ahogy a Penavin Olga által idézett közbeszóló is:

„Nem úgy van a! Ennye kend, hát má éfelejtette?! Hát nem emlékszik rá? Most annak meg ennek kell jönni”. (Jugoszláviai magyar népmesék. 18. l.)

Két – más szempontból is – nagyon érdekes példát mutatunk be két, jugoszláviai magyar népmesét tartalmazó kötetből arra vonatkozóan, hogy a mesélő a szerkezet bizonyosfajta megsértésével járó tévedését hogyan javítja ki, mintegy előre kivédeni akarván a hallgatók esetleges észrevételeit.

Penavin Olga szerkesztette Jugoszláviai magyar népmesék c. kötet 53. sz. „A gonosz testvérek” c., (BN (és AaTh) 613: Igazság és Hamisság – BN (AaTh) 554: Hálás állatok – BN 531 (AaTh 531 II. b.) Aranyhajú leány egyes epizódjaiból összeszerkesztett mesében a szemvilágát visszanyert mesehős, János (Igazság és Hamisság) három állatot, egy egeret, egy méhecskét és egy baglyot szabadít ki nehéz helyzetéből, tőlük egy-egy sípot kap (Hálás állatok). Az Aranyhajú leány típusához tartozó, a happy endet előkészítő epizódban a király lehetetlen feladatait kell végrehajtania. Az elsőt (nagy halom búzából az összes konkolyt kiszedni) az egér segítségével meg is oldja. A második parancs végrehajtása: a viaszból való palota építése, a kis méhecske segítségével olyan jól sikerült, hogy

„A király nagyon még vót elégedve és nem tette többé Jánost próbára, hanem keblére ölelte és vejévé fogadta.” (PENAVIN: Jugoszláviai 312.)

A mesélő azonban észrevette, hogy megsértette a Hálás állatok típusához tartozó epizódokban előre jelzett hármasságot, tévedését rögtön korrigálta is: „A bagoly sípjára már nem vót többé szükség. János mint kedvös emléket őrizte halála napjáig”. (PENAVIN: Jugoszláviai 312.)

Ennek a korrigáló mondatnak még van egy másik érdekessége: egyben a mese időnkívüliségének, ill. egyszerűségének a kifejezője is. A mesei történések örökre lezárul. Nem jöhet már többé olyan fordulat, amelyben erre a tartalék bagoly-sípra még egyszer szükség lehetne.

A másik megvizsgálandó példa egyszerre vonatkozik két mesére, ill. egy mese két változatára és sajátos módon két mesegyűjteményre is. (PENAVIN: Jugoszláviai, Katona: Kopácsi).

Ezt a mesét, ill. annak két változatát ugyanaz a mesélő mondta el egymástól elég távoli, mintegy 20–24 évnyi különbséget mutató időpontban. Ez a Katona-féle 6. sz.: elmondta Horváth Antal (melléneve Tyúkos), ill. Penavin-gyűjtemény 15. sz.: elmondta Tyúkos Horvát Antal.

Ez az összevetés három szempontból is tanulságos:

1. Alkalmat ad a felejtés romboló hatásának a tanulmányozására. Amikor Katona Imre az első variáns 1942-ben rögzítette, a mesélő 48 éves volt. A Penavin-kötet egyes meséinek a gyűjtési időpontja nincs jelezve. A Bevezetés első mondatai szerint a néprajzi gyűjtőmunka, amelynek nagyon értékes „másodlagos terméke” lett a mesegyűjtemény, az 1960-as évek elején indult meg. Tehát a legkorábbi lehetőséget figyelembe véve mintegy 20 év telhetett el az első feljegyzés óta; a valóságban azonban valószínűleg ennél több is. Ekkor a mesemondó tehát már 68–70, 72 éves körül lehetett.

A Katona Imre által feljegyzett és közölt első változat jó stílus-készséggel, részletező kedvvel előadott terjedelmes mese (26 lapnyi), a Penavin Olga által közölt Satai Pál gyűjtötte második változat ennél sokkal rövidebb (5 és fél lapnyi).

A nagymérvű lerövidítésnek az az oka, hogy az első változat három típus összekapcsolásából áll: Berze Nagy: 554. Hálás állatok + 571. Szomorú királykisasszony + 568.* Hűtlen feleség. (Azért hivatkozom elsősorban – itt a félreértések kikerülése érdekében kizárólagosan is – Berze Nagy János típusaira, mert ott az illető mesetípus részletes ismertetése mellett a magyar változatok bő tartalmi ismertetése is megtalálható. Ez pedig az adott esetekben mindenkor elég nagy jelentőségű tényező.)

A második változatban viszont csak a középső típus (571. Szomorú királykisasszony) őrződött meg viszonylagos teljességben, a másik két típusból csak töredékes elemek maradtak meg.

Így az is érthető, hogy a mese „azonosságára” utaló megjegyzés a két gyűjteményből hiányzik. A mesecímek sem teljesen azonosak. Katonánál: „A három aranyszőrű bakkecske”, Penavinnál: „A fiú meg a három aranyszőrű kiskecske.”

2. Nagyon érdekes módját figyelhetjük meg annak is, hogy egy – az adott esetben minden bizonnyal – felejtésből származó szerkezetromlást hogyan próbál kijavítani a mesemondó.

A második változattól a mesélő kifejejtette a hálás állatokat, így a mesehős pusztán kézzel toppan be a csúf öregasszonyhoz szolgálatot keresni.

Ezen most már úgy javít a mesélő, hogy a csúf öregasszony egyéb mesei attributumainak megtartása mellett, szokásos gonoszságát annullálja. Az öregasszony ugyanis így nyilatkozik önmagáról: „Ném vagyok olyan rossz hírű, akármilyen csúf vagyok is. Nálam három nap az esztendő”. (PENAVIN: Jugoszláviai 140.)

Ennek megfelelően az aranyszörű kecskének megőrzése sem jelenthet különösebb problémát: „A gyerekek meg kihajtották a három aranyszörű kecskét. Hát azok meg csak legelésztek, nem szaladtak azok széjjel, nem kótologtak azok el sehova sem. Egyik nap a másik után elméنت. Lejárt a három nap . . .”. (PENAVIN: Jugoszláviai 140.)

A kezdeti hiba kijavításával tudta tehát elérni a mesélő azt, hogy a hős megkapja a szokásos mesei jutalmakat, köztük azt a három aranyszörű bakkecskét, amelyeknek olyan nagy szerepük lesz a mesének egyetlen épen maradt részletében.

2. A formulák, sztereotípiák és néhány egyéb stilisztikai eszköz.

A formulák, sztereotípiák és más stilisztikai eszközök is fontos szerepet játszanak a meseszerkezet szilárdságának, biztonságát adó szerepének a megőrzésében.

Itt szintén csak utalunk az olyan közismert dolgokra mint a kétszeri, ill. még gyakrabban, a háromszori ismétlődés, a mesekezdő és záróformulák szerepe és jelentősége.

A formulákról és sztereotípiákról is csak annyit szeretnénk megjegyezni, hogy pusztán sztereotíp jellegük önmagában is alkalmassá teszi őket arra, hogy az azonossági esztétika eszközei legyenek: „Köszönd, hogy Öreganyádnak szólítottál”, „Mi járatban vagy?” „Megyek szerencsét próbálni.” vagy „Szolgálatot keresek” „Nálam három nap egy esztendő.”

A mesei párbeszédnek jelentős hányada is sztereotípiákból épül fel: a mesehős párbeszéde a táltoslóval: „Hogy menjünk . . .”? „Úgy, hogy se neked, se nekem bajom ne legyen”. – A sárkány párbeszéde az istállóban toporzékollással jelt adó lovával stb. stb.

A formulák, sztereotípiák, párbeszéd és más olyan stíuselemek mint pl. az archaikus mondatformák, a névmáshalmozás (L. BANÓ I.: Három archaikus népmesei stíuselem . . . Ethn. 1981. 1–14. l.) által is segítik a szerkezet tiszta kirajzolódását, hogy mintegy fejezet címként jelzik a meseszerkezet csomópontjait.

A meséknek a szerkezet szempontjából fontos fordulópontjai ugyanis: új elemnek a cselekvéssorba való bekapcsolódása, az epizódváltás, a feladatok kijelölése, a tanácsadás, a segítő állatokkal való találkozás stb. egyben sűrűsödési pontjai is a fentiekben elemzett stilisztikai eszközöknek.

A szerkezet és a szerkezeti elemek hangsúlyozására szolgáló stilisztikai alakzatok fontosságára nagyon jól példákkal szolgál a *rosályi meséket* tartalmazó kötet, főleg azáltal, hogy több olyan mese is szerepel a kiadványban, amelyeket ugyanaz a mesemondó 6–8 év elteltével mondott el ugyanannak a gyűjtőnek. Az első rögzítés kézi feljegyzéssel, a második magnófelvétel útján történt. Ilyenek a kötet 16. a–b., 23. a–b., 50. a–b., 52. a–b. sz. meséi.

A kötet jegyzetanyagát elkészítő Kovács Ágnes mind a négy esetben azt állapította meg, hogy a korábban elmondott mesék alapvető tartalma és szerkezete hiánytalanul megőrződött a második elmondásban is.

A mesék párhuzamos változataiban megőrződött a sztereotip alakzatok, formulák jelentős része is. Ez minden kétséget kizáróan arra utal, hogy a sztereotip értékű – egyedi vagy közösségi jellegű – formuláknak szerepük van a szerkezeti elemek tudatosításában és állandósításában is.

Végül a fent elemzett kopácsi mese két változatával kapcsolatos *harmadik* tanulságként utalhatunk arra, hogy itt érdekes bizonyító anyagot találhatunk a formulák szerkezetmegőrző szerepére és makacs állandóságára is. A szomorú királykisasszony megnevettetésére szolgáló jelenség: a kecskékhez ragadó emberek és tárgyak sora fokozatosan alakul ki. A mindig új elemmel bővülő sor egy lineáris felépítésű haladványos formula felépítéséhez vezet. Ez a formula – természetesen mindig bővülő formában – ötször-ötször fordul elő mind a két mesében. A formula tehát a szerkezet megőrzésének egyik nagyon fontos eszköze. Valószínűleg a formulának, ill. következetes ismétlésének is köszönhető, hogy a mesének ez a része ép formában őrződött meg a másodszori elmondásban is.

Mind a két meséből közöljük a formula utolsó, a lánc összes elemét magában foglaló alakját. Ez a formulák kitartó állandóságáról is tanúskodik. A kettő között ugyanis alig van valami különbség, ha van, az szintén az első változat bizonyos fölényét mutatja (a 6 szóra kiterjedő, *k* hangra épülő alliteráció, amelyet 7 *o* hangra kiterjedő belső alliteráció követ):

– Haj, három aranszörű bakkecském! Három lány a farodon, lán farán lapát, lapát nyelin vénasszony, vénasszony kötőjin katona, katona kezibe(n) kötőfék, kötőféken ló, lovon olló, ollón szabó, szabón muzsika, muzsikán cigány. Húzd rá cigány, likadjon ki a pofád!” (KATONA: Kopácsi 159–160.)

„... haj, három aranszörű bakkecském, három lány a farodon, lány farán lapát, lapát nyelin vénasszony, vénasszonyon katona, katonán a lova, ló farkán olló, olló nyelin a szabó, szabó hátán muzsika, muzsikán a cigány. Húzd rá cigány, lukadjon ki a pofád!” (PENAVIN: Jugoszláviai 142–143.)

III. *A meglepetés esztétikája* is fontos szerepet játszik a népmesékben, mint az azonosság esztétikájának ellenpontja. Nincs közöttük ellentét, nem egymás rovására érvényesülnek. Éppen együttes jelenlétük biztosít sajátos esztétikai értéket a népmesének.

Solomon Marcusnak a tudományos és költői kommunikáció sajátosságait meghatározó oppozíciói közt a költői közlés egyik velejárójaként a váratlanság, az előreláthatóság alacsonyabb foka is szerepel. (MARCUS, SOLOMON: A nyelvi szépség matematikája. Gondolat, Budapest, 1977. 153. l., 46. oppozíció).

A költői nyelv egyik jellegzetes vonása a szókincshasználásban megnyilvánuló gazdagság. (L. költői, írói szótárak).

A költői stílus értékmérő sajátosságai közt szerepel a követési valószínűség viszonylag alacsony volta is.

Ez nyilván a népmesére is érvényes. Az ismert, várt elemekből – áttekinthető szerkezetben – épülő népmese sem lehet meg meglepetést tartalmazó, a váratlanság örömet nyújtó elemek nélkül.

Közülük a leglényegesebbre utalnánk.

a) Egyik ilyen a *mesei névadás*. Az éppen most elkészült – mindössze 25 (nem is csak meséket tartalmazó) kötet névstatistikáját tartalmazó füzet (Marosi Teréz: Tulajdonnevek a magyar népmesében. Budapest, 1981.) meggyőzően igazolta a gyakorlati tapasztalatok alapján kialakult feltevésemet.

Csak a személynevekből készítettem statisztikát. A személynevek összes száma 1007. Ebből csak egyszer fordul elő: 816 (az összes nevek jó 81%-a). Tízszer vagy többször mindössze 20 név szerepel a feldolgozott népmeseanyagban.

b) *Néhány stilisztikai alakzat gyakoriságát* azzal szeretném illusztrálni, hogy egy csak úgy vaktából kiválasztott rövid népmeséből (Török Károly: Csongrád megyei gyűjtés. MN Gy. II. VII. sz., A loncsos medve) idézek rájuk példákat:

Szokatlanabb jelzők: loncsos medve; bécsi bicska; szerván túsök; kő bálvány; diribdarab kő;

Hasonlatok, metaforák: De beszélhetsz a kő bálványnak, rá se hederít az.
mikor aztán már elfogyott a tőröm olaja, . . .
hát csak úgy hull belőle ki a dirib darab kő meg a
szerván túsök, hogy szeme szája elállt bele.
ette a körtét a kis bécsi bicskájával amúgy istenigazába . . .

Egyéni szóhasználat: – Ne szúrkálj kis gyerek! mert bizony megtűrűcsköllek!
Addig kunyorált, árguválódott . . .

Nem úgy, kis *gagó* . . .! (a mesehős kisfiú megszólítása).

c) *A mindennapi élet egyes jelenségei* alkalmat adnak *színes, mozgalmas leírások* számára:

– Eredj te szolgáló, hordd tele a nagy üstöt vízzel, gyűjts alá, melegítsd fel jól!

No jól van, a szolgáló hát telehordta a nagy üstöt vízzel, tüzelt erősen a katlan alá;
mikor felforrt a víz . . .

Megparancsolta azután a szolgálójának, hogy a kemenczét tüstént fűtse be irgalmatlanul, a kis gyereket meg süsse meg benne. Avval maga elment, megtisztálkodott s minthogy nagyon el volt fáradva, lefeküdt egy kicsit delelni.

A szolgáló hát sok fát hordott be, azzal úgy felfűtötte a kemenczét, hogy majd összedőlt; mikor már csak úgy szikrázott a kemencze feneke, behozta a sütőlapátot . . .

d) *Vannak olyan sajátos népmesei szólások, fordulatok, amelyek tartalmukban* egyediek, *újak*, s így a *meglepetés eszközeiként* foghatók fel. *Formájuk* azonban a népmesei *hagyományos ritmusképletekhez igazodik*. Ez a tulajdonságuk viszont az *azonosság eszközeivé* is teszi őket.

Egy-egy mesén belül az azonosságot azzal is szolgálják, hogy az adott mesében többször is ismétlődnek. (Erre a fentiekben szándékolatlanul is több példát hoztunk fel.)

Az ilyenfajta szólások, fordulatok gyakoriságának az illusztrálására szintén csak egyetlen meséből (KATONA IMRE: Kopácsi népmesék 1. sz.) hozunk fel példákat:

Elsőnek egy nagyon népszerű kéttagú, $(a + a^1)$ képletű szókapcsolatra hívnánk fel a figyelmet:

esztendő egy nap

Ez az a határidő, ameddig a királykisasszonynak nem szabad férjhez mennie. Ennek az első tekintetre jelentéktelennek tűnő szókapcsolatnak azonban a mesemondó is nyilvánvalóan formula értéket tulajdonított: a mesében összesen tizennégy alkalommal használja.

Ebben a mesében találunk olyan párhuzamos felépítésű kételemű alakzatokat – képletük annak ellenére, hogy több szóból állnak, szintén $(a + a^1)$, amelyek a kalevalai gondolatritmus egyszerűbb rokonaiként hatnak.

Hát az útja amerre ment, hát egy városba vezette az út.

... űneki nem lehet vární, űneki menni kell!

A kettősség négyessé válik azáltal, hogy a feleletet kérdés előzi meg az alakzat mindkét tagjában; képlete $(a + b) + (a^1 + b^1)$.

Hát mos(t) mi(t) csináljon? Itt kő(ll) neki há(l)ni! Hát mos(t) már hová legyen? Éjszakára nem megy ki a városba.

Két szép példát is találunk a kettős alakzat + beékelte mondat + az első kettős alakzat tartalmi megismétléséből álló $(a + b) + X + (a^1 + b^1)$ képletű összetett szerkezetre:

... hát űk most megin(t) kérték az apjukat, hogy engedje el űket! Bemőntek az apjukhol és kérték, hogy engedje el űket ...

Hát akkor erre az utcára, arra az utcára, mon(d)ta a kocsisnak, hogy erre menjen, meg amarra!

Kettős alakzat háromszori megismétlésével a következő képletű sorozat jön létre: $(a + b) + (a^1 + b^1) + (a^2 + b^2)$.

Hát szóval meglett a gyerők, de kettő. Meglett a kutya, de kettő. Meglett a csikó, de kettő.

Ennek a variánsaként fogható fel, amikor a kétszer megismételt alakzat mindegyike három tagú. Adott példánkban a második és harmadik tag szó szerint ismétlődik. Képlete: $(a + b + c) + (a^1 + b + c)$.

Ezzel vette azt a lovat, aki akkor lett, mikor ű, fogta a kutyát, aki akkor lett, mikor ű;

Ha az olyan, az elbeszélés szövegébe jobban belesimuló, lazább szerkezetű alakzatokat is figyelembe vennénk, mint a példaként az alábbiakban bemutatandó $(x + a + b) + (a^1 + Y + b^1)$ képlettel leírható szövegrész, akkor a formulák száma, ill. előfordulási aránya igencsak megnőne.

... mindig várta, hogy mikor vér(r)ad már, hogy mehessen. Hát egyszer megvér(r)adt. Hát a gyerek pakolódik, hogy ű megy.

e) *Végül két példa* a meglepetés esztétikájának egyik legszebb és a népmesére nagyon jellemző eszközére, a *késleltetésre*.

Az első példát Török Károly Csongrád megyei kötetének 1. sz., A vasfejű ember c. meséjéből vesszük.

A vasfejű ember meg akarja ölni a mesehőst, Pétert ...

– Na már látom, mondja Péter, hogy itt kell vesznem, csak annyit engedj, hogy hármat kiálthassak!

– Nem bánom én, kiálthatsz tőlem százat is, akár addig, míg a bárzsingod ki nem szakad, hanem annyi szent igaz, hogy mindjárt kicserzem a bőrödet.

Elkezdett hát Péter kiáltani:

– Erősmintavas, Nehézmintaföld, Jólhall, édes kutyáim gyertek elő!

Jólhall meghallotta a gazdája kiáltását, azt mondja hát a másik kettőnek:

– Halljátok hé! gazdánk hí bennünket.

– Hogy hina, bolond, – mondja Nehézmintaföld – nem tudod, hogy most ebédel? avval jól pofonvágja Jólhallt, hogy miért hazudik.

Megint kiáltott Péter:

– Erősmintavas, Nehézmintaföld, Jólhall, édes kutyáim gyertek elő!

Ezt a kiáltást már meghallotta Nehézmintaföld is, azt mondja hát a többieknek:

– Halljátok hé? gazdánk csakugyan hí bennünket.

– Már hogy hina!?! mondja Erősmintavas, hisz' jól tudjátok, hogy most ebédel, avval pofon üti Nehézmintaföldet, hogy miért tenné lúddá a többieket.

Már Péter nem tudott hová lenni, hogy a kutyái kétszeri hívásra sem jöttek elő; elkezdi hát torkaszakadtából, a mint csak telt tőle:

– Erősmintavas, Nehézmintaföld, Jóhall, édes kutyáim gyertek elő!

De már ezt a kiáltást meghallotta ám Erősmintavas is, azt mondja hát a másik kettőnek:

– De már igaz ám, hogy gazdánk hí bennünket, azért azt mondom, hogy menjünk! Erre a szóra Erősmintavas széllyel rugta az ólat, melybe be voltak rekesztve, s futottak mind a hárman arra felé, a merről a kiáltást hallották jönni.

A másik példát baranyai kötetemből veszem (54. l.).

János már megszerezte két hálás állat jóindulatát, azok ki is segítték az előző két nap a bajból. A harmadik nap reggelén is megjelenik végre a testi hibája miatt is sokat sejtető harmadik állat . . .

János kiért a lovakkal a legyelőre, szabadon engedte őket. Talát egy fóras-kutat, oda lételepődött, és megröggelizött. Amin reggelizött, egy sánta mönyét még odamönt hozzá, nézte, hogy micsináll János.

János dobott neki egy darab húst. A mönyét azt fölvette és mögötte.

Megenn csak nézött Jánosra, megenn csak dobott neki egy darab húst. Fölvötte, mögötte. Ismét nézött Jánosra a mönyét, János megenn dobott neki egy darab húst. Akkor émönt a mönyét a fórasra, és nagyott ivott rája. Akkor a mönyét odaát János elibe.

– Aszmongya:

– Na János, mivel jótartottá, adok neköd egy sípot, ha bajba kerüsz, ebbe a síbba fújj bele, mingyár a segiccségödre gyüvök.

A népmese sajátos szépségének egyik forrása éppen abban a finom és sajátos egyensúlyban van, amelyet az azonosság, ill. a meglepetés esztétikájának az eszközei szolgáltatnak. A kettő közül a nagyobb jelentőségű az azonosság, ill. az abból származó biztonság, amely vezető szerepet játszik a kódolás–dekódolás szinkronjának a megteremtésében. A meglepetéseknek inkább színező, élénkítő, szórakoztató szerepük van. Soha nem zavarják az azonossági tényezők hatását, sőt igen gyakran azokkal párhuzamos hatást is gyakorolnak.

IRODALOM

(Az előadásban idézett művek)

BANÓ ISTVÁN: 1941 Baranyai népmesék. U M N Gy II. Budapest.

BERZE NAGY JÁNOS: 1957 Magyar népmesetípusok I–II. Baranya megye Tanácsa, Pécs.

BÉRES ANDRÁS: 1967 Rozsályi népmesék. A jegyzeteket készítette Kovács Ágnes. U M N Gy XII.

ERDÉSZ SÁNDOR: 1968 Ámi Lajos meséi. U M N Gy XIII–XV.

HONTI JÁNOS: 1937 A mese világa. Pantheon, Budapest.

KATONA IMRE: 1972 Sárkányölő ikertestvérek. Kopácsi népmesék. Fórum, Újvidék.

MAROSI TERÉZ: 1981 Tulajdonnevek a magyar népmesében. Magyar Névtani Dolgozatok 13. Budapest. ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszék csoport Névkutató Munkaközössége.

PENAVIN OLGA: 1971 Jugoszláviai magyar népmesék. U M N Gy XVI. Budapest.

MARCUS, SOLOMON: 1977. A nyelvi szépség matematikája. Válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Máté Jakab. Gondolat, Budapest.

TÖRÖK KÁROLY: 1872 Csongrádmegyei gyűjtés. M N Gy II. Pest.

VOIGT VILMOS: 1972 A folklór esztétikája. Kossuth Kiadó, Budapest.

A MAGYARORSZÁGI NÉMET NÉPMESEKUTATÁS EREDMÉNYEI ÉS FELADATAI

A Magyarországon élő nemzetiségek népköltészetének gyűjtése, úgy tűnik, elhanyagolt területe a magyar folklorisztikának. Ez a megállapítás különösen vonatkozik a magyarországi németiség mesekincsének gyűjtésére. Az első világháború végéig ezen a területen is folyt ugyan némi munka – ennek eredményeiből viszont csak Johann Reinhard Bünker: *Schwänke, Sagen und Märchen in heanzischer Mundart* (Leipzig, 1906) című munkájára tudunk utalni. Bünker, aki az egykorú Nyugat-Magyarország németiségének, a hienceknek kitűnő kutatója volt, soproni tanító korában gyűjtötte fel Tobias Kern, soproni német utcaseprő mesekincsét. Tobias Kern az 1895-ben 64 éves írástudatlan utcaseprő 113 történetet mesélt Bünkernek, aki 436 oldalas kötetben adta közre az anyagot népnyelvi lejegyzésben. A kötet előszavában Bünker a mesék műfaji felosztását is elvégezte. Az anyagra vonatkozó egyéb jegyzeteket, a soproni nyelvjárás leírását ugyan csak itt találjuk.

A két világháború között a gyűjtés szinte teljesen megszűnt. Itt csupán Anna Loschdorfer és Elli Zenker-Starzacher nevére hivatkozhatunk, akik ez alatt az idő alatt gyűjtöttek a Bakony és a Vértes hegység németlakta falvaiban. Az anyag nagy része egy-egy kötetben megjelent, a kéziratban maradt gyűjtésnek többsége elveszett a háborús évek alatt, a maradékot pedig ma a Német Szövetségi Köztársaságban archívumban őrzik. Ezek az anyagok egyébként – mint látni fogjuk – nagy jelentőségűek voltak és a későbbi kutatások kiindulópontjául is szolgáltak.

A két világháború között publikált anyagból Anna Barnett-Loschdorfer: *Deutsche Volksmärchen mit Melodien aus dem Bakonyerwald* és Elli Zenker-Starzacher: *Eine deutsche Märchenerzählerin aus Ungarn* c. köteteket emelhetjük ki.

Elli Zenker-Starzacher munkája 1938-ban a Vértes hegység egy kis falvában Gestitschben (Várgesztes) gyűjtött anyagot tartalmazza. A lejegyzés és később a publikáció is az eredeti dunai-bajor nyelvjárásban történt. A mesélő Lisi Pallanik, akkor 65 éves asszony a szomszédos Gántról került 20 évesen ebbe a faluba férjhez. Meséit szüleitől tanulta kislány korában, amit tud, azt a szájhagyományból tudja, hiszen írni, olvasni nem tanult meg, így mesét könyvből sosem olvasott. A kötetben a történeteket a szerző aszerint csoportosította, hogy a mesélő kitől tanulta őket. Az anyától hallott mesékből négyet találunk a kötetben, míg az apa öt mesével szerepel. Finom, de egyértelmű különbséget találunk az anyától és az apától tanult mesék között. Az anya meséi komolyabbak, archaikusabbak. Az apától hallottak elsősorban hosszabbak, szemléletesebbek és trufaszerűek. Ezek a mesék közelebb állnak a mindennapi élet eseményeihez, ezáltal mulatságosabbak is. A szerző szerint ez nem véletlen, hanem a férfi és nő eltérő mesemondásának következménye, ugyanis míg a nők a mesemondásban is inkább ragaszkodnak a hagyományoshoz, addig a férfiak élenkben, mondanivalójukat széles gesztussokkal kísérve mesélnék. Ezen felül a mesélő előadásmódjával is elkülöníti a történeteket, aszerint, hogy kitől hallotta őket. A kötet bevezetőjében utalást találunk a mesélés alkalmaira és lehetőségeire, a mesélők egyéniségére is. Ez a gyűjtemény 1941-ben Münchenben jelent meg.

Szintén 1941-ben, Hamburgban adták ki Györgypál-Eckert Irma: Die deutsche Volkserzählung in Hajós című munkáját. A kötet nyolchetes gyűjtőmunka eredménye, és mindenképpen továbblépést jelent az eddigiekhez képest, ugyanis a pusztá szöveggközlésen túlmenően megpróbál a társadalmi háttérre is figyelemmel lenni. Vizsgálja a hajósi népmesekincs szociológiai, gazdasági és pszichológiai hátterét. A mesélők egyéniségének szem előtt tartásával magyarázza a mesélés jelentőségét a közösség számára. Vizsgálja a magyar és német mesekincsben kimutatható különbségek társadalom-pszichológiai következményeit. Feltárja a különböző évszakok és a mesélési alkalmak közti összefüggéseket. A kötet végén számba veszi mindazokat a ponyvakiadásokat, népkönyveket, amelyek a későbbiekben a szájhagyományozott történeteken kívül gazdagították a hajósiak mesekincsét.

Ezután hosszú szünet következett a kutatásban, újabb publikációkkal legközelebb csak az 50-es évek végén találkozunk. A gyűjtés ebben az időben a háború után Magyarországról az NSZK-ba kitelepített németek között kezdődött meg.

Ilyen anyagot tartalmaz Gottfried Henssen: Ungar-deutsche Volksüberlieferungen c. munkája is, melyet 1959-ben Marburgban adtak ki. A gyűjteményben a „Schwäbische Türkei”, a Dunántúli középhegység és a Bácska egykori németségének mesekincsét találjuk. A lejegyzés és a publikáció ebben az esetben is nyelvjárásban történt. A kötet a meséken kívül dalokat is tartalmaz. A kötet végén a szerző a mesék tipizálását az Aarne-Thompson katalógus szerint végzi, de feltünteteti más rendszerezési eljárások számait is. A leggazdagabb fejezetet a Budai hegyvidék meséi alkotják: 43 tündérmesét, 6 trufát és 5 eredetmondát, illetve állatmesét találunk itt.

A Dunántúli középhegység meséit tartalmazó fejezet, az eredetileg Anna Loschdorfer és Elli Starzacher által a Bakonyban és a Vértes hegységben gyűjtött anyagot foglalja magában. A „Von der Hollerdudl” című mesét 1938-ban jegyezte le E. Starzacher Gánton egy vak lány elbeszéléséből; ez a mese a későbbiekben még Künzig hanglemezen megjelentetett mesegyűjtésében is szerepel.

Johannes Künzig és Waltraut Werner hanglemezen jelentették meg 1958-ban és 1960-ban Gánton, valamint 1967-ben Hajóson gyűjtött meséiket. Gánton egy vakon született testvérpár Mary és Lini Hercheröder mesélt el bajor-osztrák nyelvjárásban 11 mesét. Róluk már Elli Starzacher 1938-as Vértes hegységi gyűjtése is említést tesz, hangsúlyozva kivételes előadói készségüket. A történetek nagy része szájhagyományozott, néhány valószínűleg népkönyvekből átvett, erősen ponyva ízű elbeszélés.

A másik hanglemezen megjelentetett gyűjtés Hajósról való. Ennek előzménye a fentiekben már ismertetett Györgypál-Eckert Irma 1941-es hajósi gyűjtése. A Künzig-féle gyűjtemény 9 mesét tartalmaz, a mesélő maga – Rosine Huber, akkor 75 éves hajósi asszony – „Rätsel”-nek nevezi meséit, mivel azokban rendszerint megoldhatatlannak látszó helyzetekről van szó, a hősnek próbákat kell kiállnia, vagy furfangos kérdésekre választ adnia – tehát, a Rätselhez (= rejtvény) közel járnak ezek a történetek, amikor is a „Rätsel” megválaszolásától vagy meg nem válaszolásától szerencse vagy pech, gyakran élet vagy halál függ.

A mesélő apjától tanulta tudását. Meséi közül 5 trufa, 2 példázat és 2 tündérmese. 1941-ben Györgypál-Eckert még tipikus mondaként jegyezte fel a „Der Webergesell und die Hexe” című mesét. A jelen változatban már inkább példázat. Azáltal viszont, hogy a sztereotip kezdő- és befejezőformákat használja, mesei jelleget ad a történetnek. Ebből

is látszik, hogy néhány évtized eltelte alatt, mennyiben változnak a szájhagyományozott történetek. A mesék nyelve egyébként néhol sajátosan keveri a magyart és a németet.

Ismét hosszabb szünettel kell számolnunk, míg 1976-tól a Német Néprajzi Társaság keretében a kelet-európai németiség néprajzával foglalkozó bizottság kiadványsorozatának 15. köteteként megjelenik Alfred Cammann és Alfred Karasek: *Donauschwaben* erzählen című négykötetes válogatása a magyarországi németek mesei és mondai hagyományából. A szerzőpárosból Karasek már a 30-as években is gyűjtött Magyarországon, elsősorban a „Schwäbische Türkei” területén. Gyűjtőmunkáját a háború után a Magyarországról kitelepített németek felkutatásával folytatta. A „Kommission für Ostdeutsche Volkskunde” egy brémai ülésen találkozott Cammann-nal (brémai tanár és folklorista) és keltette fel érdeklődését az általa kutatott terület iránt. (Karasek 1970-ben elhunyt, hagyatékát Josef Lanz kezeli.)

Alfred Cammann tehát Karasek ösztönzésére és nyomán kezdett munkához a Darmstadt melletti St. Stephanban, mely akkoriban a visszatelepítettek egyik mintatelepülése volt. Az itteniek segítségével sikerült egyre több olyan helyre eljutnia, ahol még az óhazából ismert jó mesélőre akadhatott. Karasek gyűjtött anyagát ő maga, később pedig Josef Lanz is Cammann rendelkezésére bocsátotta azzal, hogy a mesekutatásban elért saját tapasztalatai alapján dolgozza fel a 30-as évek anyagát. Ezek az évek, valamint a visszatelepítettek történeteit a munka első kötetében találjuk.

Itt nemcsak pusztá szövegközlésről van szó, hanem Cammann rendszerező, elemző tevékenységet is végzett. A szövegekkel kapcsolatos észrevételeket és megjegyzéseket a kötet utolsó fejezetében találjuk, mely részletes tájékoztatást ad a kötetben szereplő községek társadalmi és földrajzi viszonyairól, az adatközlők személyéről és világáról. Nagy mesélő egyéniségeket fedez fel Cammann, és az előadók repertoárján belül műfaji csoportosítást is végez. Olyan egyéniségeket ismerünk meg, akik nemcsak továbbmesélik a történeteket, hanem maguk is foglalkoznak gyűjtéssel, lejegyzéssel. Ezzel is a szerző segítségére voltak. Cammann Karasek halálát követően kétszer is járt Magyarországon, itt gyűjtött anyagát munkája további három kötetében adja közre. Ezekben a kötetekben a szerző szempontja a lehetőleg minél több szöveg közlése volt. Ily módon a gyűjtés körülményeinek ismertetésére ezúttal kisebb teret biztosított. Az mindenesetre tisztázott, hogy a kutatásokat két nagyobb tájegységre koncentrált a szerző: a Mecsek hegység és a Bánáti hegyvidék területére. Ez a három kötet is több azonban pusztá szövegközlésnél. Tanúskodik arról, hogy mi készíti az embereket a mesélésre, feltárja gondolkodásmódjukat, magatartásformáikat, tudásukat.

A továbbiakban Cammann tervei között szerepel az eddigi gyűjtésekre vonatkozó szövegelemzések kiadása, valamint külön kötetet szán a nagy mesélő egyéniségeknek is.

A fent vázoltakból kitűnik, hogy a magyarországi német mesekutatás mind ez ideig elsősorban a német kutatókat foglalkoztatta. A magyar kutatók közül csak Vargha Károly, a pécsi Pedagógiai Főiskola német tanszékvezetőjének nevét emelhetjük ki, aki a magyarországi német mesekincs sajátos műfaját, a bányászmeséket gyűjti és elemzi. Bányászmesékkal Cammann köteteiben is találkozhattunk a Mecsek vidékéről. Ez az anyag és Vargha gyűjtései is bizonyítják, hogy gazdag anyaggal kell számolnunk. A bányászéletnek még ma is megvannak a mesélési alkalmai, ha ezekre ritkábban is kerül sor, mint régebben. Az is megállapítást nyert, hogy a bányász-folklor legszembetűnőbb jellemvonása egy bizonyos internacionalizmus. A variánsok viszonylag nagy száma pedig

azzal magyarázható, hogy ezeknél a meséknél igen nagy szerep jut a mesélő előadókészségének. A bányászmesékkal kapcsolatban az eredet kérdésének tisztázása fontos dolog lenne, erre vonatkozóan azonban biztosat csak akkor tudunk mondani, ha már elvégeztünk egy összehasonlító vizsgálatot a hazai és a közép-európai anyaggal.

A fenti rövid áttekintésben a magyarországi német népmesekutatás eredményeit próbáltuk összefoglalni.

Ami a feladatokat illeti, bőven van tennivalónk. Talán még nem lenne késő minél több német falu teljes meseanyagának összegyűjtése és közreadása. A kiadás elképzelhető lenne esetleg sorozat formájában, az UMNGY mintájára. Egyes mesei műfajok pótlólagos gyűjtésére is szükség lenne, mint pl. életrajzi történetek, viccek. A német mesekincs nagyban merít a ponyvakiadványokból, népkönyvekből, ezek gyűjtése sem lenne haszontalan. Tisztázni kellene az egyes mesei műfajok arányát a magyarországi német népmesén belül, e tekintetben összehasonlítást lehetne végezni a magyar anyaggal. Vizsgálni kellene a német mesék esztétikai tanulságait is. A jelen dolgozat szerzője évekkal ezelőtt bizonytalan ígéretet és kísérletet tett a magyarországi német népmese-katalógus összeállítására. A vállalkozást nem adtuk fel, de a megvalósításban elég lassan haladunk. Továbbá a magyarországi német népmesének kötetet tervezünk összeállítani az Európa könyvkiadó „Népek meséi” sorozatában.

Mindezen munkák végzésénél pedig véleményünk szerint számítani kellene és minden bizonnyal lehetne is a német kutatókkal való további együttműködésre, hiszen a magyarországi német mesekincs a német kutatók számára nagyértékű, archaikus anyag, a magyar folklorsztikának pedig elsőrendű összehasonlítási anyagot szolgáltatathatna, mind tartalmi, mind formai szempontból. A további gyűjtő- és rendszerező tevékenység tehát, minél nagyobb területre kiterjesztve, mindenképpen szükséges lenne.

VEKERDI JÓZSEF

A FEHÉRLÓFIA MESE CIGÁNY VÁLTOZATÁHOZ

Dobos Ilona szép népmese-gyűjteménye, a „Gyémántkigyó” (Bp., 1981) két tehetős mesemondó történeteit tartalmazza. Egyikőjüknek, Kovács Károlynak, apja muzsikus cigány volt, anyja nem cigány asszony. Ő maga soha nem tudott a magyaron kívül más nyelvet; dunántúli tájszólásban beszélt. Feltételezhetőleg már apja sem tudott cigányul. Ezzel kapcsolatban Dobos Ilona megjegyzi: „Kovács Károly meséi nem cigánymesék, hanem magyar parasztmesék.”¹

Igen helyes, hogy Dobos Ilona figyelme kiterjed erre a mozzanatra. A cigány folklórnak a magyar folklóron belüli önállósága számos félreértésre ad alkalmat. Bármily különösen hangzik, sok híve van annak a sajátos álláspontnak, amely szerint a cigány származású egyén szellemi javai (beleértve népi kultúráját és alkotóművészetét) nem magyarok, hanem származási alapon cigánynak tekintendők akkor is, ha az illető egyénnek már elődei teljesen elmagyarosodtak, és ő maga a magyar nyelven és kultúrára

¹ I. m. 21.

kívül semmi mást nem ismer.² E sajátos elgondolással szemben a valóság az, amire Dobos Ilona utal Kovács Károly meséivel kapcsolatban: az elmagyarosodott, cigányul már nemzedékek óta nem értő cigányok (ún. *romungrók*, akik a magyarországi cigány származású lakosság 71%-át teszik ki) a magyar paraszti kultúrát vették át, és nem rendelkeznek ettől eltérő, önálló cigány szellemi kultúrával.

Azonban részleteiben vizsgálva a kérdést, bizonyos árnyalati vonatkozásokban pontosabb megfogalmazást alkalmazhatunk. Az egységes magyar népi kultúrán belül természetzerűleg számos eltérő vonás figyelhető meg az egyes etnikai csoportoknál (pl. palócok, székelyek, moldvai csángók). Ezek az eltérések olykor igen lényegesek lehetnek, pl. ruházatban, dallamstílusban stb. Érthető, hogy a szintén magyar kultúrán *belüli* romungró etnikai csoportnál ugyanilyen, sőt esetleg nagyobb mértékű eltérések figyelhetők meg, hiszen asszimilációjuk folyamata alig egy évszázaddal ezelőtt fejeződött be. Ezeknek az eltéréseknek a jellege és mértéke világosan lemérhető a népmeséken.

Dobos Ilona megfigyelését általánosítva, leszögezhetjük, hogy a mai magyarországi romungrók (nyelvükben elmagyarosodott cigányok) meséi a magyar parasztmese-kincsen belül helyezkednek el. Mindenekelőtt száz százalékosan érvényes ez a tétel tartalmi vonatkozásban. Tartalmi szempontból még messzebb mehetünk az általánosítással: egyetlen ország cigányságánál sem ismerünk olyan meséket, amelyek tartalmilag ne a befogadó nép mesekincsén alapulnának. Nem tartható fenn Wlisslocki Henrik elgondolása, aki az európai népi kultúrából átvett meséken kívül ősi, Indiáig visszanyúló motívumok megőrzését feltételezte a cigányoknál.³

A tartalmi megfelelés kérdésében különbséget kell tennünk az egyes európai (közelebről középkelet-európai) népek mesekincsének tartalmi *rokonsága* és a cigány meséknek a befogadó nép mesekincsével való tartalmi *azonossága* között. Ismeretes, hogy pl. a román és a magyar népmese-típusok messzemenő tartalmi megegyezést mutatnak, azonban bizonyos részletekben eltérő, önálló sajátosságok figyelhetők meg mindkét oldalon: hiányoznak egyes mesealakok (pl. a román sorstündérek, az *ursitoarek*, ismeretlenek a magyar népmesékben; itt király, ott császár az állandó mesealak stb.) eltér egyes mesehősök szerepköre, jellemzése, a motívumok kapcsolódása („affinitás”), a stílusformulák stb. Ilyen jellegű eltérések, önálló sajátosságok nem figyelhetők meg a cigány mesékben. Míg pl. a mesehősök neve gyökeresen különbözik magyarban, románban vagy ukránban, mindig azonos a magyarral a magyarországi cigányban. Pl. Fehérlófia vagy Csonkatehén fia román megfelelőjének nevében (*Fiul iepei*, *Fiul vacii*) tudomásom szerint sohasem szerepel a „fehér”, ill. „csonka” jelző, a magyarországi cigány mesélők viszont pontosan a magyar névalakot használják. A magyar előkép követése olyan erős, hogy nemcsak magyar nyelvű mesékben, hanem cigány nyelven elhangzó mesékben is mindig magyar

² Pl. ilyen alapon adták ki, a „Gyémántkigyó”-val egyidőben, elmagyarosodott muzsikuss cigány családból származó költők magyar nyelvű verseit „Fekete korall. Cigány költők antológiája” címen. Vö. Kritika, 1981/7, 6.

³ Vö.: Beiträge zu Benfey's Pantschatantra. ZDMG 42 (1888), 113–150; Märchen des Sidhi-Kür in Siebenbürgen. ZDMG 41 (1887), 448–460; E kápiká te mishelyo. Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn, Bd. I. (1887–89), Nr. 2. Sp. 166; Erdélyi cigány monda a világ teremtéséről. EPHK VIII (1884), 763–773.; Vom wandernden Zigeunervolke (1890), 377–378, 385; Volksdichtungen der siebenbürgischen und süngarischen Zigeuner (1890), Teil VII, passim. — Wlisslocki cigány meseközlései mindmáig a cigány néprajzi kutatás legnagyobb rejtélyét képezik.

néven szerepelnek a mesealakok (*Fehérlőfija, Fanjűvõvo, Kõmoržolõvo, Tindrsip Ilona stb.*) még cigányra történõ tükörfordítást sem alkalmaznak. Moldvai vagy havasalföldi cigány nyelvû mesékben a megfelelõ román nyelvû nevekkel találkozunk: *Fiovaçi, Frakepetre, „Kõmorzsolõ”* stb. A szereplõk kalandjai is lényegében véve az egyes országok mesekincsében megszokott körülmények között (illetõleg e megszokott körülmények variálásával) sorakoznak az illetõ országok cigányságának meséiben. Míg a magyar vagy a román népmesekincs egymással és számos más néppel állandó kölcsönhatásban alakult, ahol többnyire nem lehet meghatározni, ki volt az átadó, és ki az átvevõ, egy-egy adott cigány csoport népmese-állománya egyoldalú átvétel eredménye a mindenkor befogadó néptõl (akár cigányul, akár az ország nyelvén).

Tartalmilag tehát egyoldalú átvétellel állunk szemben. Szerkezetileg viszont nem mindig ilyen pontos a megfelelés. Kétségtelen, hogy a cigány mesemondók (elsõsorban az elmagyarosodott, cigányul már nem tudó romungrók) az esetek jelentõs részében majdnem vagy teljesen változatlanul adják elõ a hagyományos magyar népmeséket (mást, mint magyar népmesét, trufát stb. nem tudnak; legfeljebb alkalmi anekdotáikban figyelhetõ meg olyan arányú eltérés, mint bármely más helyi anekdoták között). Azonban nem ritkán felbukkan egy-egy olyan fordulat a cselekményben a cigány mesemondó ajkán, amely eltér a megszokottól, sõt az sem ritka jelenség, hogy az egész mese felépítése erõsen szokatlan. Nagy számban iktatódnak közbe olyan motívumok, amelyek az illetõ típusban nem szoktak szerepelni, úgyannyira, hogy a gyûjtõ számos cigány meséhez (éppen a legérdekesebbekhez) kénytelen hozzáfûzni a „nem tipologizálható” megállapítást. A motívumok gyakran nem eredeti funkciójukkal szerepelnek, gyakran töredékesen vannak jelen, egymást átfedõ és fölöslegessé tevõ motívumok vagy epizódok egymás mellé kerülnek.⁴

Vizsgáljuk meg ebbõl a szempontból Dobos Ilona kötetének 13. sz. meséjét, amely a fõszereplõ neve után a „Csonkatehén fia” címet viseli. A gyûjtõ jegyzetben (467. l.) találhatóan utal rá, hogy a mese tartalmában és *elõadásmódban* (kiemelés tõlem – V. J.) meglehetősen eltér a kötet másik mesemondójának azonos típusú meséjétõl. A mese azonos a közismert „Fehérlõfia” mesével (BN 301A, MNK 301/B), amely itt (és ritkán a magyarban is) keveredik a ritkán elõforduló, s többnyire más típusokkal keveredõ „Csonkatehén fia” altípussal (MNK 301BI*; vö. Néprajzi Lexikon II, „Fehérlõfia” címszó).

Egy árva gyerek elindul szerencsét próbálni. Betéved egy tanyára. (Ez eddig átlagos magyar népmese kezdete is lehetne.) A tanyában egy úriember fogadja. (Ilyen nincs a magyar népmesékben.) Tizenkét tehenet kell legeltetnie (ez tulajdonképpen jól ismert magyar stb. népmesei motívum: a boszorkány állatainak õrzése (AaTh 556F*, MNK 317*), azonban magyarban az õzésre bízott jószág motívumának funkciója a varázslatos eltûnés-visszaszerzés, ami itt teljesen hiányzik: közönséges, mindennapi legeltetésrõl van szó, bárminemû következmény nélkül. A motívum ilyen funkcióvesztése szokatlan a magyarban, míg a cigányban gyakori jelenség a csodás vagy szimbolikus elemeknek a hétköznapi sîkjára való leszállítása; vö. az „úriember” alakjának megjelenését ördög stb. helyett. Egyszer csak egy csonkaszarvú tehén ereszkedik le a felhõbõl, fiává fogadja és hét évig szoptatja a fiút. (Itt ugrik be az a motívum, amelynek a mesét indítania kellett volna: állattól születõ, vagy állattól felnevelt gyermek története, mint a név is mutatja. Nincs rá

⁴Vö.: VEKERDI JÓZSEF: A cigány népmese (1974), 99–127.

magyar példa, hogy felnőtt fiút kezdjen szoptatni az állat. A tehén megjelenését sem indokolja semmi ebben a változatban.) A tehén a fiút kétszer hét évig szoptatja (magyarban általában háromszor hét évig), ezután a fiú elindul világot próbálni, anélkül, hogy szó esnék az őrizetere bízott tehenekről és a gazdáról, aki a magyarban ördög, varázsló vagy boszorkány, s akinek a fondorlatait a fiúnak le kell győznie. Egyébként az egész legetetési motívum nem tartozik a Fehérlófia típusba: nincs funkciója ebben a történetben. Útja során Csonkatehén fia a szokásos módon találkozik Fanyűvővel, Kőmorzsolóval és Vasgyúróval. Útjukat elzárja egy hegy, amelyet csak Csonkatehén fia bír eltolni. (A jelenetben valószínűleg egy motívumváltozat töredékes emléke kísért: egyes változatokban Hegytoló is szerepel, s az ő feladata lehetne a hegy eltolása; itt a szereplő nélkül játszódik le a reá szabott cselekvés.) A hegyet eltolva, földalatti palotába jutnak, amelyben egy öregasszony, a sárkány anyja, fogadja őket. A hazaérkező sárkány mind a négyüket elpusztítja. (Az öregasszony alakja főleg a jelenetben, sem jótanáccsal nem látja el a hősöket, sem boszorkányi szerepköre nincs; magyarban – de nem ebben a történetben – valami hasonló indok kellene felléptetéséhez.) Megjelenik a Csonkatehén, saját három lelkének beléjük lehellésével és élete feláldozásával kelti életre őket. (A Csonkatehén-epizód hasonlóan szerepel a magyar változatban, legfeljebb a cselekménynek ezen a helyén, az érdembeli kalandok *előtt* hat szokatlanul a jelenet.) Ezek után legyőzik a sárkányt, tovább mennek, ismét egy palotához érkeznek, négy tündérlányt találnak benne. (Magyarban szokatlan a palota-motívum megismétlődése két, egymástól független epizódban; csak ugyanazon az epizódon belül szokott réz, ezüst és arany palota fokozás szerepelni. Egyébként az előző palotának nincs tulajdonképpeni szerepe a történetben, s ilyen funkciótlan motívum-halmozás, pusztán kalandosság kedvéért, kevésbé szokásos a magyar népmesékben.) Feleségül veszik a tündéreket, akiket egy arasznyi ember tart rabságban. (Magyarban sohasem értesülünk előre a bakarasznyi emberke létéről, a tündérlányokat pedig valamennyi mesetípusban egyenként szokták megszabadítani, és a szörnyeteg legyőzése után szokták feleségül venni, hacsak nem elrabolt feleségről van szó.) Másnap Fanyűvő otthon marad, a többiek vadászni mennek, ezalatt a tündérek eltűnnek. (Magyarban elképzelhetetlen az a fordulat, hogy egy már ismert szörnyeteg, maga a fogvatartó, rabolja el észrevétlenül férjüktől a királylányokat; itt teljesen összekeverednek a különböző típusokban előforduló „eltűnt királylány” „eltűnt hitves” motívumok; a Fehérlófia történetbe nem tartozik szervesen ez az eltűnés.) Ezek után az volna várható, hogy a hősök az eltűnt hitvesek keresésére indulnak. Itt nem ez történik. Némi bánkódással napirendre térnek feleségük eltűnése fölött, s másnap teljes lelkingalommal ismét vadászni indulnak, otthon hagyva Vasgyúró ebédet főzni. (Előző alkalommal is ezt a motívumot vetítette előre a mesemondó, szokatlan módon.) Következik az ismert főzési jelenet, valamivel köznapiabb részletezéssel előadva, mint ahogyan a magyar mesében megszoktuk, ahol többnyire egyszerűen kását főz az otthon maradó. Itt egy tányér levest, húst, főzeléket, kenyeret kínál a megjelenő törpének Vasgyúró. Kettejük párbeszédében is kissé szokatlanul hangzik Vasgyúró ékes szövegfordulata: „Megrúglak úgy, hogy fölszállsz a levegőbe, azt leesöl onnan, azt akkor semmivé válsz!” A következőkben szokásos módon van előadva az étel elfogyasztása a három nagy erejű segítőtárs hasáról, a törpe legyőzése, szakállának tuskóba szorítása, elszökése tuskóstul az alvilágba, Csonkatehén fiának leereszkedése a lyukon. Az alvilágban azonban nem a törpét találja meg, hanem a négy elrabolt tündérnőt, akiket a törpe átadott a sárkányoknak. (A helyzetnek ilyen kombi-

nációjára egyetlen példa sem ismeretes az egész magyar népmesekincsben.) Csonkatehén fia legyőzi a sárkányokat, és csak ezután keresi meg és pusztítja el a törpét. (Ez a sorrendi változtatás is szokatlan a magyarban.) Ettől kezdve minden úgy történik, mint a szokásos változatokban. Felhúzzák a nőket, lent hagyják Csonkatehén fiát. Griffmadár fiókáit megoltalmazza a jégesőtől, a madár felviszi a felvilágra. Rátalál hitvesére, társainak megbocsát, boldogan élnek, ha meg nem haltak.

Mint látható, a mese megfogalmazása számos ponton lényegesen eltér valamennyi változattól. Ennek ellenére sem beszélhetünk a történet „cigány redakciójá”-ról. Az eltérések alkalmiak, véletlenszerűek, improvizációs jellegűek. Minden cigány mesemondó más és más változtatásokat eszközöl a hagyományos magyar szövegen, ha ugyan nem változatlanul adja elő. Pl. Berki János varsányi cigány mesemondó Fehérlófia történetét nemcsak magyarul, hanem cigány nyelven is úgy mondta el, hogy akár illusztrációul szolgálhatna a mese klasszikus magyar prototípusához, ahogyan a Néprajzi Lexikon címszavában Kovács Ágnes tömörítésében olvashatjuk; legkisebb eltérés sem tapasztalható a megszokott magyar változatoktól.⁵

Vizsont a bagi cigánysoron élő Pandúr Péter „Szépasszonyfia” c. változatában az az egyedülálló megoldás olvasható, hogy a törpe nyomán leereszkedő Szépasszonyfia az alvilágban először megszabadítja a három királylányt, és ezután, két évi alvilági bolyongás után akad rá Nagyszakállúra, megszabadítja a szakállát becsípő fától, és Nagyszakállú hálából elvezeti a griffmadárhoz. A gonosz törpének hálás segítővé változtatása Pandúr egyedi improvizációja. Szintén Pandúr egyedi ötlete az, hogy Fanyűvő kunyhót épít fából az erdőben, Vasgyúró a vasas szekerekről rakatja le a vasat. (Babszem Jankó nem ide tartozó meséjéből átvett epizód, és a szereplők alakjának cigány mesemondókra jellemző realizálása a hétköznapi élet síkján.)⁶

A görgényüvegcsúri Jakab István előadásában minden sorrend fenekestül felfordul, különböző mesetípusok olvadnak egybe, úgyhogy az ismert motívumokból egészen újszerű mese áll össze. Tanulságos a gyűjtők és az MNK tipologizálása: AaTh 301A(–409B*) + 328A*(–302) + 301A(321 + 401), illetve: AaTh 312D–301A–300A–301B.

A mese Babszem Jankó történeteként indul, de egyebek közt a Fehérlófia típus jellegzetes motívumai is bele vannak dolgozva a hosszú mesébe.⁷

Bukovinai cigány nyelvű változatban *Šiu jepej* (= román *Fiul iepei* „Kancafi”) a szakállas emberkét húzatja fel társaival az alvilágból (!), ő odalent világtalan házaspárhoz szegődik be, visszaszerzi szemüket a boszorkánytól (AaTh 321), erre ezek minden további nélkül eltávoznak (!), s ő folytatja bolyongását, amíg a griffmadárra nem talál.⁸

A bánáti üstfoltozó cigány családból származó svédországi Taikon cigány nyelvű szövegében a szereplők alakja és különböző mesetípusok cselekménye összekeveredik. Volt egy ember, akit Kancafinak (*la grasneđko šav*) hívtak, mert kancától született. Fogta magát és útnak indult. Találkozott egy emberrel, aki koronájuknál fogva hajlítottá le a

⁵ VEKERDI JÓZSEF: A magyar cigány nyelvjárás nyelvtana. Tanulmányok a cigány gyermekek oktatásával-nevelésével foglalkozó munkacsoport vizsgálataiból IV. Pécs, 1981, 65–89.

⁶ UMGY III. 110–130.

⁷ NAGY OLGA–VÖÖ GABRIELLA: A mesemondó Jakab István. Bukarest, 1974, 107–157.

⁸ FR. MIKLOSICH: Über die Mundarten und die Wanderungen der Zigeuner Europa's IV. Märchen und Lieder der Zigeuner der Bukowina (1874), 9–13.

fákat. *Fiovatši* ('Tehénfia', román *fiul vacii*) volt a neve. Megkérdezte tőle: „Te vagy Fiovatši? No, miért hajlítod a fákat?” – „Mert nincs más dolgom.” Mennek tovább, találkoznak Kómorzsolóval, majd Messzire-hallóval, Didergővel, Messzire-látóval, Nagyléptűvel, Nagyevővel (AaTh 513A mesetípus szereplői! A cigány szöveg nem nevezi meg a segítőtársakat, csak körülírja szerepkörüket). Kancafi, aki ettől kezdve Fiovatši néven szerepel (!), a császárnő palotájában társai segítségével végrehajtja a szokásos elvégzhetetlen feladatokat, megszökteti a császárné lányát, mágikus menekülés (AaTh 313).⁹

A különböző helyeken gyűjtött cigány változatok eltéréséből több rendbéli tanulság adódik. Mindenekelőtt világos az, hogy még egy országon belül sem létezik egységes cigány mesekultúra, s még kevésbé van egység a különböző országokban élő cigányok között. Másrészt a példák igazolják azt a fentebb említett tételt, hogy minden ország cigány népi kultúrája a befogadó ország (esetleg az előző tartózkodási hely) népi kultúrájának átvételén alapul. Harmadrészt azonban az is megfigyelhető, hogy az átvétel módjában bizonyos közös törvényszerűség érvényesül, függetlenül az országtól: mindenütt megvan a hajlam a hagyományos szerkezet megbontására, különböző típusok keverésére, a kalandosság előtérbe helyezésére, a logikai összefüggés háttérbe szorulására. E jelenség értelmében tehát valóban indokolt az, hogy a magyar etnikai csoportok között külön foglalkozunk az országban élő különböző cigány csoportokkal. Ezzel kapcsolatban bizonyos átfedéssel is kell számolnunk. Ugyanis az összes többi etnikai csoport regionális jellegű, területileg egységes. Egyetlen kivétel a cigány etnikai csoport, amely szétszórtan él az egész magyar nyelvterületen, és ennek következtében az adott helyi nem cigány etnikai csoportok hatása külön érződik az egyes területek cigány folklóráján. Pl. a székelyföldi magyar cigányok (és az Erdélyből a mai Magyarország területére bevándorolt ún. oláh cigányok) népmese- és népdalkincse erős székely hatást tükröztet,¹⁰ ami nincs meg pl. a magyarországi romungróknál (őseik Szerbia felől vándoroltak be a 17. sz. táján).

A cigányok által jellegzetes improvizációkkal előadott magyar népmesék párhuzamba állíthatók a muzsikus cigányok (romungrók) által előadott magyar nótákkal és verbunkosokkal. Noha ezek mind dallamilag, mind szövegeileg kizárólag a magyar népies dalkultúra termékei, a cigányzenészek félreismerhetetlen cigányos technikával, jellegzetes improvizációkkal játsszák. Liszt Ferenc alapvető félreértése az volt, hogy a másodlagosot helyezte az elsődleges elé, az előadásmódot az anyag elé, s ilyen alapon önálló, hagyományos cigány népzeneének vélte a magyar népies zenét.¹¹ Ma már világosan látunk a „cigány zene – magyar zene” nagy vihart felkavaró kérdésében, és analógiát szolgáltat hozzá a „cigány mese – magyar mese” kérdése.

További vizsgálatot igényel az a szempont, hogy milyen távolabbi összefüggésekbe illeszthető be a cigány népi kultúra sajátos kettőssége: teljes tartalmi függősége a mindenkori befogadó nép kultúrájától, ugyanakkor – az esetek jelentős részében – nagyarányú

⁹ O. GJERDMAN–E. LJUNGBERG: The language of the Swedish coppersmith Gipsy Johan Dimitri Taikon (1963), 174–186. – N. b. a Berze-Nagynál említett cigány változat nem tartozik ide.

¹⁰ Vö. Kovács Ágnes jegyzeteit Csenki Sándor püspökladányi oláh cigány gyűjtéséhez: ILONA TAUSENDSCHÖN; Zigeunermärchen und – schwänke aus Ungarn. Bp., 1980, 169 ff. – Kovács Ágnesnek e helyütt mondok köszönetet tanácsaiért.

¹¹ Des Bohémiens et de leur musique en Hongrie (1859); magyarul: A cigányokról és a cigány zenéről Magyarországon (1861). A kérdés összefoglalását l. SÁROSÍ BÁLINT: Cigányzene . . . (1971), 127–135.

formai-szerkezeti önállósága az előképekkel szemben. Talán nem tévedünk, ha a cigányság sajátos gazdasági-társadalmi szerkezetében keressük a kulcsot. A cigányság az egyetlen euráziai népcsoport, amely történelmi múltja során sohasem önálló termelőmunkával tartotta fenn magát, hanem a mindenkori környezet gazdasági függvénye volt: alkalmi szolgáltatásokból élt,¹² kiegészítve a vándor gyűjtögetés különböző formáival (ide értve a koldulást és lopást).¹³ Ennek a gazdálkodásnak felelt meg a hagyományos cigány társadalmi szerkezet: a nagycsalád volt a legmagasabb társadalmi szervezeti egység, amellyel rendelkeztek.¹⁴ A jelek szerint ez a gazdasági-társadalmi alap magával hozza a kulturális felépítmény hasonló függőségét a mindenkori környezettől. Másrészt viszont megfigyelhető, hogy a cigányság túlnyomó többsége ma is egyedülálló szívóssággal őrzi hagyományos élet- és gondolkodásmódját, országoktól és társadalmi rendszerektől függetlenül. Ez az alapvonásaiban rokon vagy egységes cigány gondolkozásmód eredményez rokon vonásokat a különböző cigány csoportok folklórájának ízlésbeli, szemléleti, szerkezeti kérdéseiben.

WOLF SCHMID

A NARRATÍV SZINTEK (A „TÖRTÉNÉS”, A „TÖRTÉNET”, AZ „ELBESZÉLÉS” ÉS AZ „ELBESZÉLÉSÁBRÁZOLÁS”) SZEMIOTIKAI STÁTUSA

A *fabula* és a *szűzsé* formalista dichotómiája az elemzési gyakorlatban igen problematikus.¹ E fogalmak nem egyértelműek, és így kevésbé alkalmazhatóak. A formalisták különböző jelentéssel használták e két kategóriát. Még azokban az esetekben is, amelyekben az alapintenziókat vették alapul, miszerint a *fabula* = a *szűzséformálás anyaga*, a *szűzsé* = a *fabula anyagának megformálása*,² de — amint

¹² R. M. HAYDEN találóan „service nomadism”-nak nevezi ezt a jellegzetes indiai életformát: *The cultural ecology of service nomads*, in: *The Eastern Anthropologist*, vol. 32 (1979), No. 4. 297–309.

¹³ Vö. H. ARNOLD: *Die Zigeuner* (1965), 207, 229, 269.

¹⁴ VEKERDI J.: *Nyelvészeti adalékok a cigányság őstörténetéhez*; sajtó alatt: *Nyelvtudományi Közlemények*. Uő.: *On the social prehistory of the Gypsies*; sajtó alatt: *Acta Orientalia Hung.*

¹ A *fabula* és a *szűzsé* dichotómiájára vonatkozó számos metateoretikus értekezésből a következőket említjük meg: EMIL VOLEK (1977) és AAGE HANSEN-LÖVE (1978: 238–273). — Szovjet tudósok újabb rendszeres és műelemző műveit a letterszági Daugavpils Pedagógiai Főiskoláján *Вопросы сюжетосложения* címmel kiadott gyűjteményes kötetek, azonkívül L. M. Cilevics (1972) és B. F. Jegorov és mások (1978) munkái tartalmazzák. — A csehszlovák kutatást a *Problémy sujetu* c. kötet reprezentálja (Krausová és mások 1971; N. Krausová, J. Števec, F. Miko, O. Čepan, M. Grygar, J. Findra, V. Marčok, K. Tomiš munkáival, idegen nyelvű összefoglalókkal). A gazdag lengyel kutatás legújabb munkáit tartalmazza a *Tekst i fabula* c. gyűjteményes kötet (1979).

² L. V. SKLOVSKIJ (1921: 296f) meghatározását: „(...) фабула есть лишь материал для сюжетного оформления. (...) сюжет 'Евгения Онегина' не роман героя с Татьяной, а сюжетная обработка этой фабулы, произведенная введением перебивающих отступлений.” („A *fabula* csak a *szűzsé*-formálás anyaga (...) Az *Anyegin* *szűzséje* nem a hős és Tatjana regénye, hanem a *fabula* *szűzsészerű* feldolgozása, amely megszakító eltérések bevezetése révén jön létre.”)

hamarosan látni fogjuk —, ez egyáltalán nem mindig történt így, a fogalmak extenziói meglehetősen bizonytalanok voltak.

A szemantikai jegyek eltérő rangsorolása és más-más jegyek középpontba állítása révén a fogalmak tartalmában bekövetkező módosulás mellett a formalistáknál és a hozzájuk közel álló tudósoknál az intenziók teljes visszajára fordulása, ill. a jelentők felcserélődése is megfigyelhető. Tanulságos példa erre Mihail Petrovszkij intenzionális meghatározása (1925: 197), amely a *nominák* felcserélésével mintha Sklovszkij *conceptus*-át fogalmazná újra: *a szűzsé = a költői alkotás anyaga a maga költészet előtti formájában* (материя поэтического творчества в ее допоэтическом оформлении), *a fabula = a költőileg megszerkesztett szűzsé* (поэтически обработанный сюжет). Fel kell azonban figyelniük egy jelentős eltérésre Sklovszkij elképzelésével szemben: a Sklovszkij és a Petrovszkij által a *szűzsé* megnevezéssel jelölt kategóriára adott meghatározás közötti időben az intenzióban egy látszólag jelentéktelen, valójában azonban igen jellemző eltolódás figyelhető meg. Amíg ugyanis Sklovszkij a maga szűzsé-fogalmát a forma vagy a formálás kategóriáival határozza meg (обработка — „megszerkesztés”, оформление — „formaadás”), Petrovszkij a vele egyenértékű fabula-fogalommal már szubsztanciát, „költőileg megszerkesztett anyagot” jelöl.

Különbségek elsősorban abból adódtak, hogyan rendelték hozzá a fabula és a szűzsé dichotómiáját az *irodalmisság-előttiség* és *irodalmisság* ellentétéhez (I. TODOROV 1971: 12—19). Míg Sklovszkij a fabulát esztétikailag közömbös, az irodalmat megelőző történéssel azonosította, és szűzsének tekintette annak művészi alakítását („deformálás”), Borisz Tomasevszkij a motívum fogalmának bevezetésével már a fabulának is — legalábbis implicit — irodalmi jelleget tulajdonított (a fabula „a motívumok összessége logikai, oksági-időbeli összefüggésükben”), a szűzsét pedig egyrészt mint a fabula által előre adott motívumok permutációjának eredményét, másrészt mint a művészileg rendezett motívumsor perspektivikus ábrázolását határozta meg.³

A formalista dichotómiából adódó nehézségek alapvető oka azonban abban keresendő, hogy a két fogalom, bárhogyan is definiálják őket, nem elegendő az elbeszélő mű felépítésének leírására. Mindenekelőtt olyan kategóriák hiányoznak, amelyek a fabulát mint a költői képzelet termékét, mint szubsztanciát képző és értelmet létrehozó műveletek eredményét mutatják be, és művészi jelentőségét felismerhetővé teszik. Ez a

³ Kérdéses természetesen, hogy Tomasevszkij „more coherent way of viewing”-ja (TODOROV 1971: 15) és megoldása, amelyet a fabula és a szűzsé problémájával kapcsolatban általában az orosz formalizmus végső, „kanonikus” megnyilatkozásának tartanak (VOLEK 1977: 142), formalista gondolkodást tükröz-e még egyáltalán. HANSEN-LÖVE (1978a: 268) Tomasevszkijnek a témára orientálódását a konstrukció egységét megteremtő elvnek tartja, „amely éles ellentétben áll az FI immanencionizmusával (azaz az orosz formalizmus első fázisával, amelyet a „paradigmatikus redukciós modell” jellemez) és az FI/III funkcionálisával is” (azaz a második, „szintagmatikus”, ill. harmadik, „pragmatikus” szakasszal).

hiányosság igen jellemző. A fabula és a szüzsé dichotómiája kicsinyítve tükrözi legalábbis a „korai” formalizmus egyszerűsítő esztétikáját.⁴

A formalisták az esztétikai jelleget kizárólag a megformálási műveletekben vélték felfedezni, és a megformálandó anyagok esztétikai jelentőségét meglehetősen alábecsülték. A „művészet” „eljárás” volt — amint azt Sklovszkij „Искусство как прием” c. esszéjének programatikussá címe feltételezte — és az eljárás kimerült annak az eleve adott anyagnak az átcsoportosító műveleteiben, amelyek a dolgok elidegenítését és az érzékelés megnehezítését eredményezték. Az esztétikai érzékelés tárgyát maguk az azt megnehezítő megformáló műveletek képezték, vagy — ahogyan Sklovszkij metaforikusan-metonymikusan megfogalmazta — „az eke mögött táncolás”,⁵ „egy dolog megcsinálása”.⁶ A megformálással megszerkesztett anyag, mondjuk pl. „az érzelmek, a lelki élmények világa”, (Jakobson 1921: 32f) vagy Anyegin „regénye Tatjánával” (Sklovszkij 1921: 296f) „az igazolás eszközévé” („оправдание”), az eljárások pusztán motivációjává degradálódtak (Jakobson 1921: 32f). Az anyag megformálásából származó terméket, a „megcsináltat”, a „felszántott földet” pedig mint „nem fontosat” elintézték egy kézlegyintéssel.

Bármilyen eltérően határozták is meg a formalisták a fabulát és a szüzsét, közös volt az a felfogásuk, hogy az elbeszélő mű esztétikuma a fabula elidegenítő megszerkesztésében nyilvánul meg. Művészi értéket kizárólag a szüzsének tulajdonítottak. A szüzsé azonban formára (vagy megformálásra) redukálódott. „Ugyanolyan forma (volt), mint a rím” (Sklovszkij 1916b: 108f), „a stílus egy jelensége, a mű szerkezeti felépítése” (Sklovszkij 1928: 220); alapjában véve a fabulát deformáló összes eljárás „összegével” vagy — később — „rendszerével” azonosították. Sklovszkij újra meg újra hangsúlyozta, hogy a szüzsét nem mint anyagot képzelte el, pl. mint megformált tartalmat vagy mint az eljárásoknak a fabulára alkalmazásából eredő anyagi terméket, sőt kiemelte, hogy a szüzsé számára a tartalom fogalma irreleváns: „A ‚tartalom’ fogalmára a műalkotás szüzséjére vonatkozó elemzésben nincs szükség” (1916b: 108f).

Ennek megfelelően a fabulát mint *anyagot* leértékelték. A fogalomban több jelentés keresztezte egymást.

Az „anyag” gyakran a „*megformálatlan szubsztancia*” szinonimája volt. Ebben az értelemben a fabula jelentette azt a nyersanyagot, amelyet csupán a szüzsé révén formáltak meg.

⁴ Vagyis annak a — nem kronologikusan értendő — FI „szakasznak” az esztétikáját, amelyet HANSEN-LÖVE (1978a; 1978b is) a „paradigmatikus redukciós modellre” való irányultsággal jellemez, és amelynek a fabuláról és a szüzséről vallott felfogása főként Sklovszkij (1928-ig írott) műveiben nyilvánul meg. — A kérdés másfajta, funkcionálisztikus (de kevésbé operacionálizálható) modelljét I. TINYANOV 1927 (vö. MAURER 1970, TODOROV 1971: 16f., VOLEK 1977: 145f., HANSEN-LÖVE 1978a: 348—352.)

⁵ „(. . .) мы пляшем за плугом; это оттого, что мы пашем — но пашин нам не надо.” („Az eke mögött táncolunk; azért, mert szántunk, de a felszántott földre nincs szükségünk.”) SKLOVSKIJ 1916b: 36f.

⁶ „(. . .) искусство есть способ пережить деланы вещи, а сделанное в искусстве не важно.” („A művészet eszköz arra, hogy egy dolog megcsinálását átéljük; A megcsinált dolog ellenben a művészetben nem fontos.”), SKLOVSKIJ 1916a: 14f.

Egy másik értelmezésben az „anyag” a megformált szubsztanciával volt egyenlő. Ez azt feltételezte, hogy a fabulának már önmagában véve is van formája vagy szerkezete. A szűzsé ebben az esetben olyan eljárások rendszere volt, mint a fabula részeinek, ill. motívumainak átrendezése, (перестановка), párhuzamba állítása (параллелизм), lépcsőzetes fölépítése (ступенчатое построение), a fabula rendjének átformálása, meghaladása, megsemmisítése új, művészi elrendezés révén. Az ezen az anyagfogalmon alapuló elképzelést, miszerint nemcsak az *ordo naturalis* után következő *dispositio* és az *ordo artificialis*-t bevezető *compositio* között jön létre feszültség, hanem a különféleképpen megformált tematikus szubsztanciák között is, már csak a szerkezetelemző Tomasevszkij, Petrovszkij (1921, 1925, 1927) és Reformatszkij (1922) képviselte némileg is explicit és szisztematikus módon (l. e témával kapcsolatban Doležel 1973, Hansen-Löve 1978a: 263—273). Amennyiben a formalisták hajlamosak voltak arra, hogy a forma fogalmát az „esztétikailag hatékony” fogalmával azonosítsák, annyiban a fabula — számukra esztétikailag közömbös — megformáltságát az anyag „eleve adott” tulajdonságának tartották, nem pedig művészi tevékenység eredményének, legalábbis nem ama művész tevékenysége eredményének, aki a fabulát a szűzsé-eljárásokkal megformálta (l. ehhez kifejezetten Petrovszkij 1925: 197). De abban az esetben is, amikor a fabulát mint *irodalmilag* megformált szubsztanciát ismerték el (mint kezdeményezésként Tomasevszkij), formáját akkor is az alapjában véve negatívan értékelt anyagfogalom extenziójához sorolták be. Az elemzést végző számára csak mint a szűzsé érzékelésére szolgáló háttér volt jelentős, mint olyan mérték, amely lehetővé tette, hogy az eltérés irányát és nagyságát, következőképpen pedig az esztéticitás fokát felismerjék.

Az „anyag” harmadik intenziója azt jelölte, *ami a megformálást megelőzi és alapjául szolgál* (az arisztotelészi *hypokeimenon* értelmében). Erre a (specifikusabb intenziók alapját képező) legáltalánosabb jelentésre hivatkoztak a formalisták, amikor azt hangsúlyozták, hogy egy idegen mű „automatizált” szűzséje egy új, újraesztétizáló és/vagy parodisztikus szűzséformálás „anyaga” lehet.

Az „anyag” mindhárom jelentésében a fabula valami alárendelt dolgot jelölt, amelynek létjogosultsága csak annyiban volt, hogy egy elidegenítő szűzsé alapjául szolgált. Csak azért volt fontos, mert meg kellett haladni, mert ellenállt a deformálásnak, anélkül, hogy önálló értékű fenomenológiai tárgyá vált volna, és végső soron éppen az ellenállást legyőző eljárások, azaz a szűzsé „érzékelhetőségét” („ощутимость”) fokozta.

A formalisták, radikális antiszubsztancializmusuk miatt, nem vették észre az átalakítandó fabula saját művészi értékét, „csinált voltát” és szemantikai tartalmát. Ez akadályozta meg őket abban is, hogy a fabulát és a szűzsét eltérő módon megformált szubsztanciáknak tartsák, melyek különbözősége — az ebből eredő feszültséggel együtt — a pusztá elidegenítő hatáson túl új tematikus értelem lehetőségét hordozza magában.

A fabula és a szűzsé dichotómiájában rejlő szemantikai és esztétikai redukcionizmus különösen szembetűnővé válik azokban a kvázi-formalista műelemzésekben,

amelyekben anélkül alkalmazzák a kategóriákat, hogy a redukciókat végső soron kiegyenlítő valódi formalista megismerési szándék vezérelné őket.

A fabula és a szűzsé formalista dichotómiájának redukcionizmusát tanulságosan, mintegy katalizátorként tárja fel Vigotszkij példaszerű elemzése Ivan Bunyin Könnyű lélegzet (Легкое дыхание) c. elbeszéléséről (1925: 187—208).⁷ Vigotszkij a maga elméleti fejtegetéseiben a (korai) formalizmus előfeltevéseit kritizálja és korrigálja (1925: 69—91), és, ami számunkra különösen érdekes, a forma fogalmának és a „művészi alkotásnak” az extenzióját a fabula szerkezetére is kiterjeszti,⁸ valamint hangsúlyozza az anyagnak a műalkotás esztétikai hatására gyakorolt önálló értékét is.⁹ Műelemző kísérlete — nyilvánvalóan a formalista modell bűvöletében — jellemző módon mégsem ad kielégítő eredményt.

Vigotszkij az elbeszélés esztétikai hatását a „tartalom” és a „forma” közötti „dialektikus ellentétre”, „harcra”, a (schilleri) „forma általi tartalommegsemmisítésre” vezeti vissza. „Tartalomnak” vagy „anyagnak” a „fabulát”, azaz az irodalom előtti vagy irodalmon kívüli történést tartja, „formának” pedig a „szűzsét”, azaz az anyag „átdolgozását” („переработка”) és „megszüntetését” („преодоление”) tekinti, ami az anyagnak „a művészi konstrukció törvényei alapján történő elrendezését” jelenti. Az esztéticitás alapjául szolgáló tulajdonképpeni feszültség Vigotszkij szerint az anyag és az „elbeszélés” (рассказ) eltérő struktúrájából származik. Míg az előbbi (a „konstrukció diszpozíciója”, „anatómiája”, „statikus váza”) az anyagot „az események természetes rendjében” mutatja be (естественное расположение событий, ez megfelel a retorika *ordo naturalis*-ának), addig az „elbeszélés struktúrája” (a „kompozíció”, a „fiziológia”, a „kompozíció dinamikus váza”) az anyagot „művészi rendbe” rendezi (ez az „искусственный ряд”, azaz az *ordo artificialis*). Vigotszkij — más eljárásokra, főként a megnevezésre, a perspektíva megválasztására való elméleti utalásai ellenére — gyakorlatilag az anyag átrendezésének (перестановка) eljárására redukálja a szűzsét, mivel számára a művészi megformálás, a korai formalista redukcionizmus szellemében, az előre adott formák lerombolásával egyenlő; szerinte ez az eljárás — és ez jelenti az elidegenítés koncepciójának döntő kibővítését — megváltoztatja azt az „értelmet” és „érzelmi jelentést”, ami az anyagot önmagában véve jellemezte (. . .).

⁷ Vigotszkij Психология искусства с művének az orosz formalizmushoz való viszonyát (már csak 1915 és 1922 között keletkezett részeinek eltérő fejlődési foka miatt is) nehéz meghatározni. Kifejezett formalizmus-kritikája ellenére is Vigotszkij a későbbiekben az esztétikai reakció pszichológiáját teljesen a formalizmus kifejezéseivel (mégpedig a „korai” — Sklovskij — és a funkcionalista — Tynanov — szakaszéival egyaránt) modellálja. Külön vizsgálatot érdemelne a kérdés, hogy az azonos elnevezések mennyiben jelölnek azonos fogalmakat és egyenértékű heurisztikus kontextusokat.

⁸ „Már az elrendezés, azaz a megformálendő tények kiválasztása is teremtő aktus. (. . .) Az író, aki csak az eseményeknek az ő számára szükséges vonásait választja ki, ezáltal az életanyagot a legerőteljesebben átdolgozza és átépíti (перерабатывает и перестраивает жизненный материал),” 206.

⁹ „A téma vagy a konstrukció anyaga egyáltalán nem közömbös az egész műalkotás pszichológiai hatása szempontjából,” 80.

Vigotszkijra nyilvánvalóan hatott Tinyanov tanulmánya a vers nyelvéről (1924) és az abban található utalás a költői szerkesztés szemantikai funkciójára. Ennek alapján Vigotszkij a rá jellemző metaforikus előadásmódban kezdeményezi a fabula és a szüzsé egyidejűleg adottságából származó szemantikai „kettősségének” (двойственность) a szemiotikai elemzését, amit azonban a továbbiakban nem visz következetesen végig: „Az elbeszélés vagy a vers szavai saját egyszerű jelentésüket, a ‚vizez’ hordozzák; a kompozíció e szavakon túlmenően új értelmet teremt, mindezt teljesen új szintre is helyezi és ‚borrá változtatja’. Így itt a könnyelmű gimnazista lány élettörténete a bunyini elbeszélés könnyű ritmusává alakul át.” (201).

Vigotszkij elemzésében a fabula és a szüzsé formalista felfogásából eredő két súlyos leegyszerűsítés figyelhető meg:

1. az „anyag által kiváltott érzelmek” funkcionálisan alárendeli a „forma által kiváltott emóciónak”, az anyag minőségeit és érzelmi hatásukat lefokozza a forma végső minőségeinek közvetítő szubsztrátumává (Vigotszkij az anyag önálló értékének elméleti elismerését az elemzésben ad absurdum viszi. Az elbeszélés végső hatását számára mégis az anyag megformálásának statikus eredménye, az a bizonyos, a novella címében kifejeződő „könnyedség” jelenti, nem pedig, amint azt a dialektikus premisszák alapján elvárhatnánk, magának a fabulának és a szüzsének a kettőssége (двойственность), a („tartalom”) „súlyos életközelsége” és a („forma”) „átlátszósa” közötti disszonancia, az egymásnak *ellentmondó* érzéki benyomások¹⁰ komplex, formás *egysége*, és nem is — amint azt a könyv későbbi részében, Tinyanovra való hivatkozással (1924: 10) általánosan feltételezi — „az alárendelő, konstruktív tényező és az alárendelt tényezők közötti kölcsönös kapcsolat alakulásának (...) érzékelése” (279)),

2. szembenőzően alábecsüli a szubsztancia és az „anyag” „struktúrájának” az értelem létrejöttében játszott szerepét. Bunyin elbeszélésében az elbeszélte egzisztenciális momentumok nyomasztó hatásától való katartikus szabadulás nem annyira momentumoknak a szüzsében való „átrendezéséből”, hanem sokkal inkább magának a fabulának a művészi megszerkesztéséből ered. Maga a fabula olyan kompozícióval rendelkezik, amely az egzisztenciálisan „szörnyűséget” (elcsábítás, elvetemültség, emberölés, gyász stb.) kiragadja az érzékelő szubjektum életével való *közvetlen* kapcsolatból, a lét eseményeinek az életben betöltött közvetlen fontosságát egyúttal zárójelbe teszi, és a szomorú történetnek (nemcsak az elbeszélésnek!) komikus-vidám színezetet ad, természetesen anélkül, hogy a tragikus alaphangot megszüntetné. Az ezt megvalósító eljárásokhoz tartozik e műben a helyzetek, tárgyak és szereplők komikus-véletlen *csoportosítása*, főként az elbeszélte személyek igen gyakori *egyenértékűsége*, a *szemantikai* ekvivalenciák, amelyek e személyek rokoni viszonyaiból, azonos vagy ellentétes társadalmi helyzetéből és köréből, ideológiájából és magatartásából fakadnak, a *pozicionális* ekvivalenciák, amelyek a főhősöknek a történet egymással

¹⁰ Az elbeszélés és az elbeszélte dolog ellentétes benyomásainak egyidejű hatékonyságával és formai egységükkel kapcsolatban l. SCHMID 1981.

párhuzamba állítható helyein való fellépéséből következnek, valamint nem utolsósorban a *verbális* ekvivalenciák, amelyek a szereplők beszédében és beszédei között fellépő ismétlődésekből származnak (s amelyek a „fabulának” a részei, nem a „szűzsében” lépnek föl először).

Anélkül, hogy Bunyin elbeszélését részletesen elemeznénk, megállapíthatjuk, hogy a tragikum és a komikum dialektikája már az „anyagban” megvan. A szűzsé megformálása, amelyhez a részek permutációján kívül a sűrítés és az elnyújtás, a verbalizálás és a perspektíva megválasztása is hozzátartozik, csupán az ellentmondó érzelmeknek már a fabulában megalapozott egyidejűségét *domborítja ki*. Mint a formalistáknál általában, itt Vigotszkijnál is a fabula értelemalkotó jelentőségének lebecsülése a szűzsé teljesítőképességének felértékelésével jár együtt.

A *fabula vs szűzsé* felosztást a francia strukturalisták a *récit vs narration*-ra (Barthes 1966), ill. az *histoire vs discours*-ra (Todorov 1966) való tagolással helyettesítették, de ez is csak részben oldja meg a narratív szerkesztés problémáját. Kategóriáik meghatározásakor a franciák Tomasevskij didaktikusan lecsiszolt (ezáltal lényeges formalista dimenziókkal szegényebb) koncepciójához tértek vissza, és előszeretettel hivatkoztak annak a Теория литературы (1925: 137) híres lábjegyzetében adott, tudatosan leegyszerűsítő magyarázatára (figyeljünk csak föl az idézőjelekre!): „Röviden: a fabula mindaz, „ami ténylegesen volt”, a szűzsé pedig az, „ahogyan az olvasó erről tudomást szerzett”. ”

Todorov, nyilvánvalóan ebből kiindulva, a következő meghatározást adja: „A legáltalánosabb szinten az irodalmi műnek két oldala van: egyidejűleg történet (*histoire*) és elbeszélés (*discours*). Történet abban az értelemben, hogy egy bizonyos valóságot idéz fel (. . .) De a mű egyidejűleg elbeszélés is (. . .) Ezen a szinten nem az elmondott események a fontosak, hanem az a mód, ahogyan az elbeszélő megismerteti azokat velünk.”

Seymour Chatman a *Story and Discourse* c. könyvében szintetizálni igyekszik a formalisták és a francia strukturalisták kiemelkedő feltevéseit, de alapvető definíciójában ő is megismétli Tomasevskij leegyszerűsítését: „Egyszerűen szólva, az elbeszélésben a történet (*story*) az, *amit* a mű leír, az elbeszélés (*discourse*) pedig az, *ahogyan* ez végbemegy.” (1978 : 19)

A formalista ős-fogalomtól való függősége és a kategóriák látszólagos egyezése ellenére a francia *histoire (récit) vs discours (narration)*-dichotómia az extenzió kibővítése és a tagok hierarchiájának pragmatikai megváltoztatása révén legalább három lényeges hangsúlyeltolódást tartalmaz, amelyek hozzájárulnak a narratív szerkezet megfelelő modellálásához:

1. A francia strukturalisták rehabilitálják az *histoire*-t az anyagiség vádjá alól, és kifejezetten saját művészi értéket tulajdonítanak neki (l. Todorov 1966: 126f). A történet felértékelésével néhányan a szűzsé egyoldalú előtérbe helyezésével ellentétes végletbe esnek: kizárólag az *histoire* vagy a *récit* felépítését meghatározó szabályok érdeklik őket (a legnyilvánvalóbb ez Bremond jól ismert műveiben).

2. Sklovszkij ugyan nyomatékosan utalt a költői megnevezés elidegenítő hatására és a parallelizmus, a szakaszos felépítés és a kitérők kiváltotta lassabb észlelésre, és az ő szűzsé-fogalmának az extenziója is elég tág volt; a formalisták viszont, különösen a francia narratológiára legnagyobb befolyást gyakorolt Tomasevszkij, a szűzsé eljárásai közül *de facto* a fabula részeinek permutációját helyezték előtérbe. Ezzel szemben viszont a franciák kiemelik az amplifikáció, a perspektíva megválasztása és a verbalizálás eljárását is.¹¹

3. A szűzsé fogalmát a formára vonatkoztatva határozták meg, a *discours* vagy *narration* fogalma az anyagra vonatkoztatott szemléletmódot fejez ki. Emellett a *discours/narration* fogalmában két szempont fedi egymást: a) a formalisták szellemében a *discours* vagy a *narration átalakított formában* tartalmazza az *histoire-t (récit-t)*, b) a *discours/narration*-nak kategoriálisan más a szubsztanciája, mint az *histoire/récit*-nek: az előbbi fogalompár olyan „beszédet”, „elbeszélést”, szöveget jelöl, amely nem egyszerűen tartalmazza a történetet, hanem azt mint szignifikátumot létre is hozza.

A narratív szerkezet modellálásában további előrelépést jelentett Karlheinz Stierle (1971) „Történés, történet, a történet szövege” által alkotott triádjá. Érdeme abban áll, hogy az értelmes történet és az általa feltételezett és értelmezett történet megkülönböztetése révén az a szint, amely a formalisták számára esztétikailag közömbös, előre adott anyagnak tűnt, nála mint értelmet létrehozó művészi műveletek eredménye szerepel. Kétséges természetesen az, hogy a történés és a történet ellentéte valóban az „értelemmel bírni” jeggyel írható-e le („A történéssel ellentétben a történetnek értelme van”, Stierle 1971: 51). A két szint szemiotikai státusának különbsége sokkal inkább az értelemmel bírás módjában keresendő. A történés „momentumai” között is van „intencionális kapcsolat” (ezt Stierle nem ismeri el), de ez a viszony csak a történet szintjén fejeződik ki, mégpedig azért, hogy a történés kimeríthetetlen narratív tárházából bizonyos cselekvések kiválasztódnak, és az egész és részei is szegmentálódnak (a kezdet és a vég meghatározása révén). Nemcsak a történet nem „elsődlegesen adott”, hanem már az alapjául szolgáló történés is művészi tevékenység, nevezetesen a költői képzelet eredménye. A történet minden bizonnyal a történés lehetséges jelentését konkretizálja, de még az az értelem is, amellyel „bír”, még olyan meghatározatlan, hogy nemcsak konkretizálásra, hanem intencionális irányultságának az utána következő szinteken végrehajtott értelemmeghatározó műveletekkel való megállapítására is szükség van.

Stierle triádjában a „történet szövegének” fogalma is bírálendő. A *discours* fogalmához hasonlóan ez is két heterogén szempontot egyesít: 1. a történetnek a nyelv közegében való megnyilvánulását, 2. a tagoknak művészi alakzattá való átrendezését. Stierle látja, hogy a két művelet a szerkesztés különböző szintjein működik, és figyelembe is veszi ezt azért, hogy „kiegészítésképpen” különbséget tesz a „nyelven túli” „discours I” (a „mély-discours”) és a „discours II” (a „felszíni discours”) között, amely „a történet” és a „discours I” (nem a történés! — W. Sch.) kettős

¹¹ Az I. és 2. ponttal kapcsolatban l. még SHLOMIT RIMMON 1976: 36.

intencionalitását az egy adott nyelv lehetőségei által megszabott materializálódásával „megváltja” (54).

Stierlének a „történet szövegéről”, ill. a „discours II”-ről szóló fejtegetéseit még azzal is ki kell egészíteni, hogy az anyagi hordozóját tekintve semleges „discours I” verbális megalapozása implikálja az elbeszélői ábrázolás cselekvését is. Ezt a cselekvést az elbeszélő, „narratív”, „diegetikus” cselekvéssel szemben *elbeszélő cselekvésnek* nevezzük; olyan művekben, amelyekben az elbeszélés folyamata az — explicit módon vagy jelzésszerűen — ábrázolt dolgok dimenziójába épül be, az elbeszélő cselekvésnek magának is történés jellege van, amely az elbeszélő cselekvés momentumainak kiválasztása és szegmentálása révén történetté alakult át. Az *elbeszélés története* az elbeszélő öt jelzésszerűen közlő kommentárjaiból (amelyek az elbeszélő történet minőségeit és jelentéseit tematizálják) és az elbeszélőnek mint „actant”-nak az elbeszélő történetet explicit módon ábrázoló, önmagát és az elbeszélés folyamatát (mint saját funkcióját) tematizáló kijelentéseiből jön létre.

A továbbiakban az elbeszélő művek szerkezetének olyan modelljét ismertetjük, amely igyekszik figyelembe venni az előzőekben felvetett hiányosságokat is. A fabula és a szűzsé dichotómiájában szereplő fogalmak, ill. a belőlük levezetett *histoire/récit* és *discours/narration* fogalompárok két-kétértékű extenziójának megfelelően e modell négy szintre tagolódik:

1. a *történés* (az elbeszélő műben levő, azaz explicit módon ábrázolt, jelzésszerűen megmutatott és logikailag implikált személyek, helyzetek és cselekvések körülhatárolhatatlan, végtelenül sok részre osztható és végtelenül pontosan konkretizálható totalitása; a narratív feldolgozás fikcionális nyersanyaga, de nem a formalista anyagfogalom negatív értelmében, hanem mint a költői *inventio*, a *heuresis* esztétikailag már releváns eredménye),

2. a *történet* (a személyeknek, a helyzeteknek és cselekvéseknek a történés momentumainak lezárhatatlan teljességéből való strukturáló és értelemaktualizáló *kiválasztás*, valamint minőségeik *konkretizálásának* eredménye, azaz a történés momentumaihoz rendelhető tulajdonságok végtelen halmazából való kiválasztásnak és a cselekményszálak *szegmentálásának* eredménye; az antik költészettan fogalmaival kifejezve: a *dispositio*, a *taxis* eredménye, a történés kiválasztott, konkretizált, szegmentált részeit *ordo naturalis* szerint tartalmazza),

3. az *elbeszélés* (a kompozíció¹² eredménye; a történés részeit *ordo artificialis*-ban tartalmazza; az idetartozó eljárások: a) a történetben egyidejűleg történő dolgok *linearizálása* egy ábrázolási sorban, b) a cselekvések időbeli dimenzióval való felruházása *sűrítés* és *elnyújtás* révén, c) a történet szegmentumainak *permutációja*),

¹² A cselekmény művészi felépítéséről szóló tanítás hiányzik az antik retorika rendszeréből. A *compositio* (*syntheke*) megfelelő fogalma az antikvitásban nem a *diegesis* (az elbeszélő cselekmény) felépítéséről szóló tanítást, hanem a szavaknak a jóhangzás szerinti mondatokká fűzéséről szóló tanítást jelöli, így az *elocutio* (*lexis*) területére tartozik, l. CURTIUS 1948:80.

4. az *elbeszélésábrázolás* (a három „geno”-szinttel szemben a „feno”-szint, az *elocutio*, a *lexis* eredménye; az idetartozó eljárás a verbalizáció, azaz a még megalapozatlan elbeszélés verbális — és nem pl. mimetikus vagy filmi — visszaadása).

Ha az *elocutio* maga válik (explicit vagy implicit módon) ábrázolt tárggyá, akkor megjeleníti fiktív létrehozó szubjektumát, az elbeszélőt is. Az elbeszélte történéshez fűzött kommentárjai és önmagát tematizáló kijelentései a szerkezet szempontjából nemcsak az elbeszélés kiegészítésének tekinthetők, hanem az *elbeszélés történetét* is jelzik, ill. jelölik, amelynek folyamán az elbeszélésábrázolás először föltűnik.

Az elbeszélő műben ábrázolt világ tehát két, teljesen különböző cselekvést egyesít: 1. az ábrázolt elbeszélést és 2. magát az ábrázolást, tehát az elbeszélés saját magát megalapozó történetét.

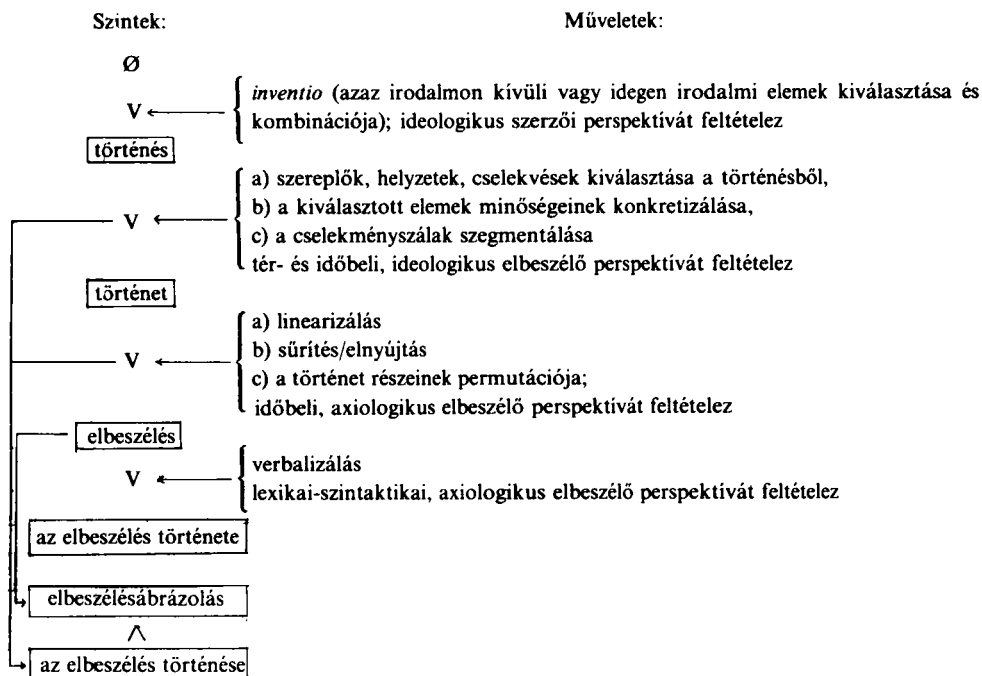
Ha a mű nem tartalmazza az elbeszélő kommentárjait és önmagát tematizáló kijelentéseit, akkor az adott műben nem jelenik meg az elbeszélés története. De fel kell tételeznünk az *elbeszélés* (természetesen szintén fiktív) *történetének* létezését, amely nélkül nem lenne elbeszélte történet. Az elbeszélés történetéből ekkor egy elem sem alakult át az elbeszélés esetleges történetévé. Ilyenkor az olvasónak kell az elbeszélés történetét az egész narratív szerkezetben rejlő jelekből rekonstruálnia. Ha a transzformációs műveletek elég világos jeleket tartalmaznak, akkor látszólag teljesen „elbeszélő nélküli” művekben is felfedezhetők az elbeszélést irányító tudati cselekvések (. . .)

Különleges problémát jelent a perspektíva megválasztása vagy a gyújtópontba helyezés (*focalisation*) (Genette 1972: 206—223) is. A *cselekmény*, a *történet*, az *elbeszélés* és az *elbeszélő szöveg* szintjét magába foglaló négytagú modelljében (ez nem azonos a fent ismertetettel) Mieke Bal (1977: 32f) a *focalisation*-t az *elbeszélés* megszerkesztéséhez rendeli hozzá (Bal „*focalisation*”-fogalmának kritikáját l. Bronzwaer 1981): „Mindegyik ‚szerep’ az egyik szintről a másikra átmenetet valósítja meg: a szereplő, aki a cselekményt anyagként használja föl, a cselekvés történetét hozza létre; a ‚focalisateur’, aki kiválasztja a cselekvéseket és megválasztja a nézőpontot, amelyből bemutatja őket, a cselekmény elbeszélését alkotja meg, a narrátor pedig az elbeszélést szavakba önti: megalkotja elbeszélő szövegét.”

Attól eltekintve, hogy az absztrakt szerző kiiktatása (explicit kifejtése Bal 1981: 42), amely már Genette elméletének értékét is mérsékelte (l. Bronzwaer 1981), a felsorolt funkciók, főleg a „*focalisateur*” egészen naiv túlértékeléséhez vezet, Bal szuggesztív modellje ráadásul a „*focalisation*” összetettségét is megengedhetetlenül leegyszerűsíti. A perspektíva megválasztása nem egy művelet a sok közül, és nemcsak egyetlen szinthez, ill. a szintek közötti egyetlen átmenethez rendelhető hozzá. Mint már Uspenszkij (1970) is megmutatta (l. Schmid 1971), ez a művelet különböző műveleti szinteken lép föl, azaz több szint eljárásaiból jön létre. Alapjában véve az összes narratív művelet eredménye. A megnevezés (mint lexikai-szintaktikai perspektíva) és az értékelés (axiológikus perspektíva) területén ez a művelet az elbeszélésábrázolást létrehozó verbalizáció szükséges kísérőjelensége. Más megjelenési formái, mint a térbeli, az időbeli, de az ideológiai perspektíva is, már a második és a harmadik

szinten alapulnak, mégpedig mint (a történetet történetté alakító) szelekció, konkretizálás, szegmentálás és (a történetet elbeszéléssé tevő) linearizálás, sűrítés/elnyújtás, permutáció következményei. A szerző ideológiai perspektívája ezen túl már a történetet elképzelő *inventio*, azaz az irodalmon kívüli vagy idegen irodalmi elemek értelmes kiválasztásának és szereplőkké, helyzetekké és cselekvéssé való összekapcsolásának következménye.

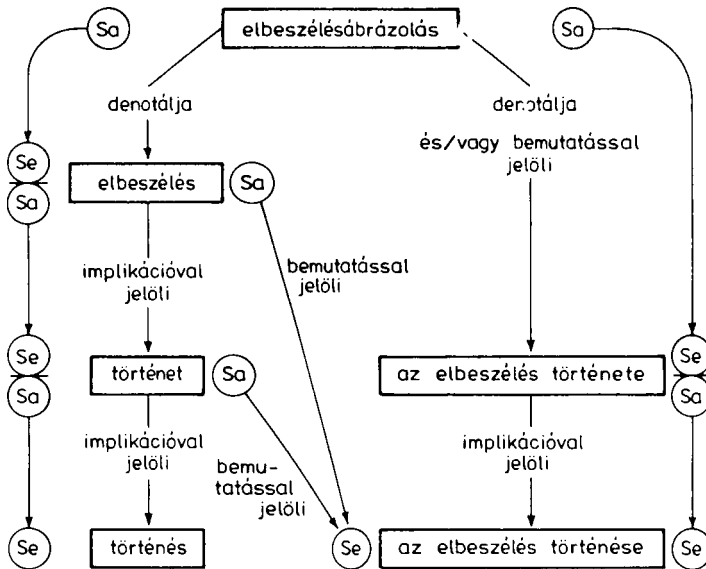
A következő ábra a narratív szerkezet létrejöttét ábrázolja eszmei-genetikus szempontból:

1. ábra

A narratív szintek szemiotikai megalapozása ellentétes irányban megy végbe:

A szemiotika számára elsősorban az érdekes, hogyan vesznek részt a narratív szintek, ill. az őket alkotó műveletek az értelem létrejöttében. Kiindulhatunk abból a tényből, hogy fiktív cselekményekben és az őket anyagilag redukáló vagy átszerkesztő, ezáltal értelmező transzformációkban az értelem az elemek közötti hasonlóság és ellentét létrehozásával teremtdődik meg. A két relációtípus az ekvivalencia archi-relációjában egybeesik. Az irodalmi művek jelentésének megalkotásában az ekvivalencia az alapvető reláció, a legkisebb építőelem. Az ekvivalencia két vagy több, legalább egy közös jeggyel rendelkező elemnek olyan paradigmáját hozza létre, amely a szintagmatikus síkon jelenik meg. Azt, hogy egy ekvivalenciát hasonlóságként vagy

Sa = signifiant (jelölő)
 Se = signifié (jelentett, jelölt)

2. ábra

ellentétként fogunk-e föl, nem a közös jegyek halmaza dönti el, hanem kizárólag az összekapcsoló vagy szétválasztó jegyeknek a mű hierarchiájában betöltött helye szabja meg. Az ellentét feltételez közös jegyeket, és a hasonlósághoz legalább egy jegy nem hasonlatossága is szükséges. Ha a kontextus a közös jegyeket aktualizálja, akkor az ekvivalencia hasonlósággént jelenik meg, ha ellenben a nem közös jegyek kerülnek előtérbe, akkor, függetlenül attól, hogy az elemeknek hány közös jegye van, az ekvivalenciát oppozícióként érzékeljük.

A *történésben*, azaz a határtalan és strukturálatlan narratív anyagban az ekvivalencia *materiális* ekvivalencia. A szereplőket, helyzeteket és cselekvéseket végtelenül sok materiális ekvivalencia kapcsolja össze. Mindegyikük lehetséges értelemhordozó, de a műben csak kevés szerepel szignifikánsként. A történés tehát nem értelem nélküli, hanem lehetséges értelmekkel túlterhelt. Ezek aktualizálása a narratív transzformációk feladata. Ez az aktualizálás a materiális ekvivalenciák kiválasztásának és a kiválasztott relációk másfajta, nem materiális szubsztanciájú ekvivalenciák segítségével való megformálásának eredménye.

A *történet* a következő három redukáló művelet révén jön létre: a) szereplők, helyzetek és cselekvések kiválasztása, b) a kiválasztott elemek minőségeinek konkretizálása = bizonyos minőségek kiválasztása az elemekhez a történésben hozzárendelhető tulajdonságok végtelen halmazából, c) a cselekményszálak szeg-

mentálása = szekvenciák kiválasztása. Ez a három művelet okozza a történesben jelenlevő materiális ekvivalenciák radikális csökkenését is. A redukció azonban értelemmeghatározást feltételez: a kiválasztott ekvivalenciák tartalmi szerepe kategorikusan nő. A materiális ekvivalencia *tematikussá* alakul át, és szemantikai jegyek „kötegeinek” találkozási pontjaként jelenik meg. Az elsődleges, tematikus ekvivalenciához a kezdet és a vég kijelölése, valamint a rész-szekvenciák szegmentálása révén topológiaiilag strukturált történetben egy másodlagos, *pozicionális* ekvivalencia is társul. Bizonyos szereplők, helyzetek és cselekvések azáltal válnak egyenértékűvé, hogy a történetben azonos értékű *helyeken* fordulnak elő.

A tematikus ekvivalencia mint az értelem eleve erre rendelt hordozója jelentkezik. A költészetben, amelyet az összes látszólag csupán formai elem szemantikai jellegének feltételezése jellemez, formai jegyekkel minden ekvivalencia szemantikai viszonyt sugall (nem pedig egyszerűen magába foglal!). Ehhez hasonlóan itt is minden pozicionális ekvivalenciát virtuálisan szemantikainak — vagy inkább: szemantizálhatónak — kell tekintenünk. (...)

Az *elbeszélésben* a linearizálás és elsősorban a szegmentumok sorrendjének megváltoztatása hoz létre új pozicionális, vagyis virtuálisan értelemhordozó megfelelezéseket (harmadfokú ekvivalenciákat). Az átrendezés a történesnek egyenesen olyan lehetéseg értelmeket is kölcsönözhet, amelyek a történetben még nem voltak meg, sőt a történet értelemét ellentétükbe is fordíthatja. Ugyanakkor természetesen az antitézis (az elbeszélés értelme) tartalmazza a tézist (a történet értelmét). A kompozíció művészi funkciója ugyanis nem egy végleges értelem létrehozása, amely a történet értelmét kiszorítja vagy pusztán közvetítő átmeneti állapotá degradálja, hanem a jelentés olyan dialektikus mozgásának megteremtése, amelynek valamennyi szakasza fenomenális adottsággá válik. A műben, mint ismeretes, a jelentés létrejöttének folyamata fontosabb annak eredményénél.

A kompozíció természetesen ritkán vezet az értelem ellentétébe fordulásához. Többnyire olyan megfelelezéseket hangsúlyoz és domborít ki, amelyek már a történetben is megvoltak, és rejtett kapcsolatokat tár fel, hogy értelemhordozóként aktualizálja őket. (...)

Az *elbeszélésábrázolásban* formai (negyedfokú) és pozicionális (ötödfokú) ekvivalenciákat kell megkülönböztetnünk. Az előbbieket a verbális ábrázolási formák hasonlósága vagy ellentéte révén jönnek létre, ilyen pl. az azonos vagy ellentétes lexikai repertoárok, szintaktikai mintáknak, a beszéd- és gondolatábrázolás sablonjainak alkalmazása. Az ábrázolás mondatokra, bekezdésekre és fejezetekre tagolása az ábrázolt tartalmak, az elbeszélés szegmentumai között teremt pozicionális ekvivalenciákat.

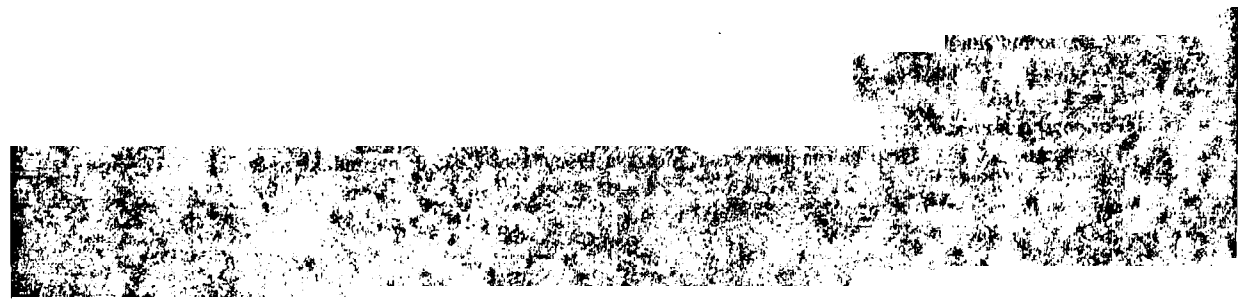
A másod- és harmadfokú ekvivalenciákhoz hasonlóan a negyed- és ötödfokúak is *szignálok* (Bühler 1934 értelmében). *Felhívják* az olvasót, hogy az ekvivalens formákban és helyzetekben ábrázolt tárgyak és tényállások közötti tematikai megfelelezéseket megkeresse, szemantikai jegyeik „kötegeit” összevesse egymással, és a bennük levő azonosságra és különbségre összpontosítson. A történetet elbeszélésábrá-

zolássá alakító kiválasztó, újrarendező és szubsztanciáló műveletek ekvivalenciák és ekvivalenciák közötti kapcsolatok igen bonyolult alakzatát hozzák létre. Ez interpretálja a történet, azaz feltárja lappangó lehetséges jelentéseit, és irányítja a lehetőségek aktuális értelemmé válását. Ennyiben a narratív transzformációk alakzata *kód*hoz hasonlítható, amely az elemek látszólag véletlen változatosságát jellemezi. Más üzenetek kódjától eltérően a művészi üzenetet megfejtő kód nem előre adott, hanem magában a műben valósul meg az összes művészi eljárás eredményeként.

IRODALOM

- BAL, MIEKE 1977 *Narratologie. Essais sur la signification narrative dans quatre romans modernes*, Paris.
- 1981 *The Laughing mice, or: On Focalisation*. — In: *Poetics Today*, Bd. 2: 2, 202—210.
- BARTHES, ROLAND 1966 *Introduction à l'analyse structurale des récits*. In: *Communications*, 8, 1—27.
- BRONZWAER, W. 1978, *Implied Author, Extradiegetic Narrator and Public Reader: Gérard Genette's Narratological Model and the Reading Version of „Great Expectations”*. — In: *Neophilologus* 62: 1—18.
1981. *Mieke Bal's Concept of Focalisation. A Critical Note*. — In: *Poetics Today*, 2: 2, 193—201.
- BÜHLER, KARL 1934 *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Jena.
- CHATMAN, SEYMOUR 1978 *Story and Discourse. Narrative Structure in Fiction and Film*, Ithaca/London.
- CILEVICS, L. M. 1972 *Диалектика фабулы и сюжета*. — In: *Вопросы сюжетосложения* 2: 5—17.
- CURTJUS, ERNST ROBERT 1948 *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Bern 1965.
- DOLEŽEL, ĽUBOMIR 1973 *Narrative Composition — A Link Between German and Russian Poetics*. — In: S. BANN/J. E. BOWLT (szerk.); *Russian Formalism*, Edinburgh, 85—101.
- JEGOROV, B. F./ZARECKIJ, V. A./J. M. GUSANSZKAJA/J. M. TAVORISSZKAJA/A. M. STEINGOLD 1978 *Сюжет и фабула*. — In: *Вопросы сюжетосложения* 5, 11—21.
- GENETTE, GÉRARD 1977 *Figures III*, Paris.
- HANSEN-LÖVE, AAGE A. 1978a *Der russische Formalismus. Methodologische Rekonstruktion seiner Entwicklung aus dem Prinzip der Verfremdung*, Wien.
- 1978b *Wissenschaftliche Theoretisierung künstlerischer Modelle und künstlerische Realisierung (Literarisierung) theoretischer Modelle — dargestellt am Beispiel des Russischen Formalismus*. — In: *Wiener slawistisches Jahrbuch*: 24: 60—170.
- JAKOBSON, ROMAN 1921 *Новейшая русская поэзия. Набросок первый. Виктор Хлебников*. („Die neueste russische Poesie. Erster Entwurf. Viktor Chlebnikov.”) — Russ./dt. In: *TEXTE II*, 18—135.
- KRAUSOVÁ, N./ŠTEVČEK, J./MIKO, F. (Szerk.) 1971 *Problemy sujetu (Litteraria 12/1969)*, Bratislava.
- MAURER, KARL 1970 *Eine unvollendete Poetik des Films*. — In: *Poetica* 3: 564—569.
- PETROVSKIJ, MIHAIL 1921 *Композиция новеллы у Мопассана. Опыт теоретического описания и анализа*. — In: *Начала* 1921: 1: 106—127.
- 1925 *Морфология пушкинского „Выстрела”*. — In: V. BRJUSZOV (szerk.), *Проблемы поэтики*. Moskva/Leningrad, 173—204.
- 1927 *Морфология новеллы*. — In: M. P. (szerk.): *Ars poetica*, Moskva 1: 33—62.
- REFORMATSKIJ, A. A. 1922. *Опыт анализа новеллистической композиции*. Moskva — angolul („An Essay on the Analysis of the Composition of the Novella”) In: S. BANN/J. E. BOWLT (szerk.), *Russian Formalism*, Edinburgh 1973, 85—101.
- RIMMON, SLOMIT 1976 *A Comprehensive Theory of Narrative. Genette's „Figures III” and the Structuralist Study of Fiction*. — In: *PTL* 1: 33—62.
- SCHMID, WOLF 1971 *Recenzió Uszpenskij 1970-ről*. — In: *Poetica* 4: 124—134.
- 1981 *Jedinstvo suprotnih utisaka u percepciji. Pripovedanje i ono sta se pripoveda u „Braći Karamazovi-ma”*. — In: *Književna reč (Beograd)*, Nr. 161. — Kibővített orosz változata („Единство разнонаправ-

- ленных впечатлений восприятия. Рассказывание и рассказываемое в „Братьях Карамазовых” (in: *Dostoevsky Studies*, 2/1982; angolul („Narration and Narrated Content in Dostoevsky's „Brothers Karamazov”) megj. előtt.
- 1982 *Komposition und Intertextualität in Puskins Novellen „Der Schuß” und „Der Posthalter”*. megj. előtt in: *Poetica*.
- SKLOVCSKIJ, V. 1916a *Искусство как приём („Kunst als Verfahren”)*. — Russ./dt. In: *TEXTE I* 2—35.
- 1916b *Связ приёмов сюжетосложения с общими приёмами штиля (Der Zusammenhang zwischen den Verfahren der Sujetfügung und den allgemeinen Stilverfahren”)*. — Russ./dt. in: *TEXTE I* 36—121.
- 1921 *Пародный роман. „Тристам Шенди” Стерна („Der parodistische Roman. Sternes „Tristram Shandy”)*. Russ./dt. in *TEXTE I* 245—299.
- 1928 *Материал и Стиль в романе Толстого „Война и мир”*, Moszkva.
- STIERLE, KARLHEINZ 1971 *Geschehen, Geschichte, Text der Geschichte*. — legutóbb in: K. S.; *Text als Handlung*, München 1975, 49—55.
- Tekst i fabula*, 1979. Wrocław/Warszawa/Kraków/Gdańsk.
- TEXTE I. Texte der Russischen Formalisten. Bd. 1: Texte zur allgemeinen Literaturtheorie und zur Theorie der Prosa*. Hrsg. von J. Striedter, München 1969.
- TEXTE II. Texte der Russischen Formalisten. Bd. 2: Texte zur Theorie des Verses und der poetischen Sprache*. Hrsg. von W-D. Stempel, München 1972.
- TODOROV, TZVETAN 1966 *Les catégories du récit littéraire*. — In: *Communications*, 8: 125—151.
- 1971 *Some Approaches to Russian Formalism*. — In: S. BANN/J. E. BOWLT (szerk.) *Russian Formalism*, Edinburgh 1973, 6—19. Francia eredetije: in *Revue d'Esthétique*, Nr. 24 (1971), 129—143.
- ТОМАСЕВСКИИ, В. 1925 *Теория литературы*, Leningrád. — A „tematika” c. fejezet francia változata in: TODOROV (szerk.), *Théorie de la littérature*, Paris 1965, 263—307. Angolul in: L. T. LEMON/M. J. REIS (szerk.), *Russian Formalist Criticism*, Lincoln 1965, 61—95.
- TINYANOV, J. 1924 *Проблема стихотворного языка*, Leningrád. németül „Das Problem der Verssprache”, München 1977.
- 1927 *Об основах кино (Über die Grundlagen des Films)*. — Russ./dt. in: *Poetica* 2/1970, 510—563.
- USZPENSZKIJ, В. А. 1970 *Поэтика композиции. Структура художественного текста и типология композиционной формы* Moszkva. németül („Poetik der Komposition”), Frankfurt a.M. 1975.
- VOLEK, EMIL 1977 *Die Begriffe „Fabel” und „Sujet” in der modernen Literaturwissenschaft*. — In: *Poetica*, 9: 141—166.
- Вопросы сюжетосложения. Bde 1—5*. Riga 1969—1978.
- VIGOTSKIJ, LEV 1925 *Психология искусства*, Moszkva 1965, ²1968 (1925-ös nyomdakész kézirat).

TANULMÁNYOK

BÁN IMRE

DANTE ÉLETE ÉS MŰVEINEK IDŐRENDJE*

Ifjú évek

A *Dante* név a *Durante* (= Szilárd)¹ rövidítése, és egyáltalán nem volt ritka Toscanában. Költőnk ismert poéta-barátja és levelezőtársa a Dante da Maiano nevet viselte. Az *Alighieri* családnév a korabeli okmányokban a legváltozatosabb formában szerepelt (Allagheri, Allegherii, Alleghieri, Alighieri, Aldighieri), maga a költő latinul *Dantes Alagheri*nek írta magát.² Az *Alighieri* névalak a XIV. század folyamán állandósult. Egyesek – főleg német kutatók – e nevet germán eredetűnek tartják, ami az ilyfajta népelemek beolvadása okán nem teljességgel kizárt, az olasz kutatók viszont egyhangúlag tagadják ezt a feltételezést.³ Maga a család római eredetűnek tartotta magát (lásd a *Pokol* XV. énekének 77. sorát).

Dante Alighieri 1265 májusában született Firenzében (*Pokol*, XXIII, 94–95., *Paradicsom*, XXV, 1–9). Pontosabban szólva, születésének időpontját az Ikrek csillagkép (Gemelli) és a Nap együttállásának szakaszába helyezi (*Par.* XXII, 112–117), tehát május 21. és június 21. közé, de Boccaccio *Commedia*-kommentárjában Danténak egy halálos ágyán tett nyilatkozatára hivatkozik: eszerint májusban született.⁴

Atyja Alighiero di Belincioni, anyja egy közelebről meg nem nevezett Bella (Gabriella) volt. Atyja a jelek szerint pénzember (pénzváltó- és kölcsönző) volt. Feltételezik, hogy anyja a tekintélyes Abati-családból származott, s ha ez igaz lenne, keresztnéve is könnyen magyarázható: ismerünk egy *Durante di Scolaio degli Abatit*. Ha ő lenne Bella apja, akkor a költő anyai nagyapja nevét kapta, s ez általánosan elterjedt szokás volt. Költő fia szép emléket állított anyjának a *Pokol* VIII. énekében, midőn Vergilius, Dantéhoz szólva, a Lukács evangélium szavaival dicséri: „... benedetta colei, che in te

*Egy készülő Dante-monográfia fejezete. Ennek elvi szempontjait a debreceni *Studia Litteraria* 1981. évfolyamában megjelent tanulmány próbálja rendszerezni.

¹ Van olyan magyarázat is, hogy a *Durante* „hosszú életút”, „halhatatlant” jelent.

² Így a VII. (VII. Henrik császárhoz intézett) és a Cangrande della Scalának küldött XIII. sz. levelében. Az utóbbi helyen szerepel a híres „florentinus natione non moribus” (csak származására, de nem erkölcsére nézve firenzei). Az *Alagherii* latin névalak nyilván az *Alagherius* genitivusa, amint azt Mario Casella *Indice analiticója* is mutatja. (Le opere di Dante. Testo critico, 1921) – Firenzében egyébként más, a költőével nem rokon Alighieri-család is élt.

³ Többek között germán (longobárd vagy német) eredetű névnek tartják F. X. Kraus (1897), Konrad Falke (1922) és Friedrich Schneider (1960). Részletesen értekeznek e kérdésről NICOLA ZINGARELLI: *La vita, i tempi e le opere di Dante*, Milano, 1931, I. 59–62. Fejtegetéseit e lakonikus mondattal zárja: „Non è vero” (nem igaz!)

⁴ Lásd GIORGIO PADOAN: *Introduzione a Dante*, Firenze, 1975, 10. A Boccaccio-kommentár legújabb kiadása ugyancsak tőle (Esposizioni sopra la Comedia, Milano, 1965, Tutte le opere, vol. VI).

s'incise . . . Boldog az asszony, ki méhében hordott'' (45. sor). Bella 1275 táján halt meg: úgy hogy Danténak még egy leánytestvére volt.

Őseiről egyedül a sommo poeta beszámolójából tudunk. A *Paradicsom* XV–XVI. énekében Dante ükapja, Cacciaguida ad felvilágosítást a család eredetéről és utódairól. Eléggé bonyolult csillagászati megjelöléssel írja körül születési időpontját (a Mars bolygó, amelyben ükunokájának megjelenik, 580-szor fordult meg a Nap körül, s került az Oroszlán jegyébe): a modern kommentátorok 1099 és 1101 közé helyezik. Közli, hogy III. Konrád császár avatta lovaggá, vele harcolt a második keresztes hadjáratban (1147), s a Szentföldön lett a hit vértanújává. Öccsei Moronto és Eliseo voltak,⁵ felesége a Pó völgyéből származott, s a költő ükanyja (Aldighiera?) nevét viseli. Így hívták Cacciaguida fiát is (Alighiero), aki több mint száz éve, tehát legalább 1200 óta a purgatórium első körében, a gögösök között vezekel.⁶ Körülírással jelöli meg a lovag családja firenzei lakóhelyét a Porta San Pietro közelében. Ezen a tájon született a költő is, a San Martino del Vesovo templom szomszédságában, de nem a Cacciaguida megjelölte házában. (A ma születési helyként megnevezett két épület hitelesnek tartható.) Cacciaguidáról még annyit tudunk, hogy 1131-ben Ádám nevű atyjával együtt hivatalos okmányban tanúként szerepelt. A keresztes lovag további felvilágosításokat nem nyújt ükunokájának, sőt az üdvözülthöz illő szerénységgel így szól:

De őseimet elég ennyi szóra
méltnom; honnan jöttek? kik valának?
szebb tán hallgatni, mint beszélni róla.

(Par. XVI, 40–42)⁷

A költő viszont nem tudja elhallgatni, hogy ősi nemességére még az égben is büszke volt (XVI, 1–9). Cacciaguida leszármazottairól csakugyan sok adatot ismerünk, s nem jelentéktelen szerepet játszottak a város történetében. I. Alighiero előkelő házból nősült,⁸ két fia volt: Bellincione és Bello; az elsőtől származott II. Alighiero, a költő atyja, a másiktól Geri del Bello, akit a költő a pokolban a vizsályszítók körébe helyez (XXIX, 17). Dante atyjának egyik testvére, Brunetto nevezetes szerepet játszott a firenzei guelfek számára oly végzetes montaperti ütközetben (1260): a *Carroccio* védői között szerepelt. (Ez a Firenze zászlaját hordozó ökrök-vonta harci szekér volt.) Geri del Bello szintén tevékenyen részt vett a pártharcokban. Úgy tűnik számunkra, hogy a család a tekintélyes városi (cittadina) nemesség körébe tartozott; kezdetben nyilván vagyoniilag is tehetősebb

⁵ Calciaguida nem azt mondja, hogy az *Eliseiek* családjából származott, hanem azt, hogy ez utóbbiak öccse leszármazottai. N. Sapegno *Paradiso*-kommentárja a Moronto és Eliseo neveket egyazon személyre vonatkoztatja (értsd: „Moronto, akit Eliseonak is neveztek”).

⁶ Babits Mihály fordítása e ponton (*Par. XV. 94*) félrevezeti az olvasót, amikor I. Alighierót a költő nagyapjának nevezi. Az olasz *bisavolo* itt dédapát jelent. Dante nem ismerte bizonyosan halála évét: I. Alighiero 1201-ben még okmányban szerepelt.

⁷ E sorok annyit mindenesetre bizonyítanak, hogy Dante Cacciaguidán túl nem ismerte családfáját. Ádám nevű szépapjáról sem tudott.

⁸ Bellincione Berti de' Ravignani egyik leányát vette nőül, akinek nővérei egy Guido grófhhoz, egy Adimarihoz, egy Donatihoz mentek nőül. Vö. *Pok. XVI, 37; Parad. XV, 112–114; ZINGARELLI, i. m. I. 64.*

volt, később a folytonosan erősödő polgárság mellett háttérbe szorult, de még Dante atya is rendelkezett közepes vagyonnal (házak és vidéki birtokok), amely szerény, de kiegyensúlyozott jólétet biztosított a család számára. A költő atya semminő közéleti tisztséget nem viselt, neve csak pénzületekkel kapcsolatban fordul elő.

Első felesége halála után II. Alighiero újra házasodott, Lapa di Chiarissimo Cialuffit vette nőül. Tőle született Francesco nevű fia és Tana (Gaetana) leánya. Az első házasságból származó leány – Boccaccio szerint – Leone Poggiohoz, Tana Lapo Riccomannóhoz ment férjhez, s több gyermekük született.⁹ A férjek társadalmi helyzete (kistisztviselő, kereskedő) éppen nem volt kiemelkedő. Francesco egész életében hűségesen ragaszkodott nagy hírű bátyjához, s több ízben anyagilag is támogatta. Az atya 1283 előtt halt meg, ebben az évben Dante már nagykorúként intézkedik vagyoni ügyekben.

Költőnk gyermek- és ifjúkoráról gyér adataink vannak. Társadalmi helyzetéből következett, hogy Firenzében elvégezte a grammatikai iskolát, latinul is tanult,¹⁰ bár maga említi a *Lakomában* (II, XII, 4), hogy későbbi tanulmányai során Cicero és Boëthius olvasása először nehézségeket okozott számára. Szokás feltenni azt, hogy megfordult Bologna egyetemén (itt viszont csak jogi tanulmányokat végezhetett; igaz, hogy ezeket az *ars dictaminisszel*, a retorikával kezdték). Ez az állítás azonban nem bizonyítható. Hogy életében többször megfordult Bolognában, az kétségtelen. A híres Garisenda nevű ferde tornyot a *Rime* LI. darabjában és a *Pokol* XXXI. énekének 136–138. sorában is említi.

A *Lakoma* fentebb idézett helyén azt is közli, hogy miután „beleszeretett” a filozófiába, kezdett eljární „az egyháziak iskoláiba és a filozófiai vitákra”. A magyar fordítás (ÖM) nem pontos, az eredeti szövegben *religiosi* (= szerzetesek) olvasható, s az értelem így helyes: a Santa Maria Novella domonkos és a Santa Croce ferences *studiumairól* van szó.¹¹ Úgy látszik, hogy Dante az 1290-es évek első felében látogatta őket. Filozófiai tanulmányainak idejét kb. harminc hónapra teszi (*Conv.* II, XII, 7). A „filozófiai vitákon” nyilván világi tanulmányokat kell érteni.

Itt kell szót ejtenünk Brunetto Latiniról (1220–1294), s a Dantéra gyakorolt hatásáról.¹² Ismeretes, hogy a *Pokol* XV. éneke egészében neki van szentelve, s a költő

⁹Nem tudjuk, melyik nőtestvérét említi Dante az *Új életrben* (XXIII, 12): „la quale era meco di propinquissima sanguinitate congiunta” („... akit a legközelebbi vérségi kapcsolat fűzött hozzám . . .”)

¹⁰Dante gyermekkorában okmányokban fordul elő egy „Romanus doctor puerorum”, aki az Alighieri családdal is közeli kapcsolatban állhatott: egy fontos jogi ügyekben tanúként szerepelt; ő lehetett Dante oktatója. (ZINGARELLI, i. m. 91–92.) Tankönyvei az Európa-szerte használt kézikönyvek voltak: *Aesopus* (Esopus, Isopo), a *Disticha Catonis* és többek között a híres *Ecloga Theoduli* (Theodolus, Theodorus). Ugyanezeket tanították a magyar iskolák is. (Vö. MÉSZÁROS ISTVÁN: A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola. Bp., 1972, 113–126.) Minderre lásd ZINGARELLI, i. m. 93–96. és PAUL RENUCCI: Dante disciple et juge du monde gréco-latin. Paris, 1954, 22–26.

¹¹A domonkosoknál Aquinói Tamás tekintélye uralkodott, a Santa Maria Novella híres *lectora* Remigio de’Girolami az ő tanítványa volt Párizsban. A ferenceseknél a *spirituálisok* (a ferencrend szigorúbb ágának) szelleme hatott Pietro Olivi személyében. Igaz, hogy ő 1289-ben távozott Firenzéből, de utána Ubertino da Casale még nagyobb hévvel képviselte a lassanként eretnekké váló *spirituális* tanokat. (Lásd Dante és a joachimizmus c. tanulmányomat az *Eszmék és stílusok*, 1976. c. kötetben.)

¹²Brunetto Latiniról kitűnő összefoglaló cikk található a P. Toynbee–Ch. S. Singleton szerkesztette *A dictionary of proper names and notable matters in the works of Dante*, Oxford, 1968.

oly hálás tisztelettel beszél Brunetto „kedves atyai arcáról”, hogy hosszú, szinte gyermekkori kapcsolatra kell gondolnunk. Iskolai értelemben tanítója nem volt Danténak, annál inkább szellemi vezetője, tanácsadója, irodalmi munkásságának irányítója. A XIII. századi Firenze kiemelkedő szellemi vezérei közé tartozott. 1260-ban, a montaperti csata idején X. Alfonz kasztíliai királynál járt követségben, innen Franciaországba emigrált, s csak Manfréd király halála után (lásd a *Purgatórium* III. énekét!), 1266-ban tért haza. Giovanni Villani azt írja róla krónikájában (VIII. 10.), hogy „nagy filozófus volt, legfőbb mester a retorikában . . . ő kezdte kiművelni a firenzeieket, járatosakká tenni a helyes szónoklásban, megtanítani őket, hogyan kell irányítani és kormányozni köztársaságunkat a politika szabályai szerint.”¹³ Fő művét (*Li livres dou Tresor*) francia prózában írta, ennek rövidített olasz verses változata a *Tesoretto*. Dante nyilván neki köszönheti francia nyelvi ismereteit, valamint enciklopédikus tudásának jelentékeny részét.

Költőnk egyébként a nemesi ifjak szokott életét élte. Leonardo Bruni a híres firenzei kancellár 1436-ban írt életrajzában közli, hogy Dante, komoly tanulmányai ellenére, „nem zárkózott magába, nem vonult félre a világtól, sőt a vele egyívású ifjakkal mulatott és pajtáskodott, s illemtudó, ügyes és bátor lévén minden ifjonti vállalkozásban, elismerést érdemlő jeles ifjúként hőiesen küzdött a lovasok során legelől abban a nagy és emlékezetes campaldinói csatában, amikor is komoly veszedelemben forgott.”¹⁴ Bruni részletesen elbeszéli a csata lefolyását (1289. június 11.), s Dante egy általa ismert, számunkra már elveszett levelére hivatkozik.¹⁵ Maga a költő a *Purgatórium* V. énekében részletesen beszélget az ütközetről az ott elesett Buonconte da Montefeltróval (91. skk. s.), említi a *Pokol* XXII. énekének 1–9. sorában is. Bizonyos, hogy részt vett Caprona ostromában ugyanazon év augusztusában (*Pokol* XXI, 94–95. s.). Megjegyezzük, hogy a lótarás kötelezettségével járó szolgálat (*cavallata*) főként a nemesek feladata volt. Mint tekintélyes – és ekkor már jelentékeny költői hírnévre is szert tett – lovag vett részt Martell Károly Anjou hercegnek, a magyar trón várományosának 1294-es firenzei (esetleg már sienai) fogadtatásában: közte és a fejedelem között – a jelek szerint – szíves barátság szövődött, s a trónkövetelő ígéreteket is tehetett a költő számára. Ezt bizonyítja a *Paradicsom* VIII. éneke, itt az Anjou-ivadék (Károly Róbertünk atyja) többek között ezt mondja:

Szeretnél engem, s volt is okod arra;
ha még lenn élnék, hozzád hajlamomnak
gyümölcse volna ma, s nem pusztán galyja.

....

c. enciklopédiában (113–116). Nevét számos helyen írják *Latinónak* is. – A *Li livres dou Tresor* modern kiadása F. J. Carmodytól, Berkeley, 1948.

¹³ Magyarul is megjelent A három Villani krónikája, Bp., 1909. (Ford. Rácz Miklós), itt azonban saját átültetésemben adom.

¹⁴ Kaposy József fordítása a Boccaccio-féle Trattatello in laude di Dante, Gyoma, 1921. (Monumenta Literarum I. sorozat, 4. sz.) függelékében, a 20. lapon.

¹⁵ A csata napját minden forrás az általunk megadottan rögzíti, Padoan az Introdutionében májusra teszi. Az elveszett levelet Bruni alapján E. Pistelli is idézi a *Testo-critico* (1921) 447.

S a világ látta, hogy homlokomon van
 ama föld koronája, hol az osztrák
 partoktól elvált Duna vize csobban.

(55–57, 64–66. sor)¹⁶

Dante ifjúságának fontos mozzanata volt házassága. A szülők, a kor szokásai szerint, hamar jegyest kerestek fiuk számára Gemma Donati személyében. A gyermekleány anyja, Manetto Donati, igen tekintélyes firenzei családból származott, noha ennek kevésbé vagyonos ágából. Mutatja ezt a kikötött hozomány szerény volta is (200 „kis forint”, persze aranyban). Az eljegyzés 1277 februárjában történt (Dante ekkor még csak 12. évében járt), a házasság valószínűleg 1285-ben jött létre. Maradt fenn olyan hagyomány is, Boccaccio révén, hogy a házasság csak 1290-ben, Beatrice halála után történt, ennek az adaléknak azonban nincs komoly hitele.¹⁷ A lányokat 15 éves koruk betöltéséig rendszerint férjhez adták. A házasságból több gyermek származott: Giovanni, Pietro, Jacopo és Antonia. Az első fiú csak egy 1308-as luccai okmányban fordul elő (*Johanne filio Dantis Alagherii de Florentia*)¹⁸ a másik két fiúról viszont számos adalékkal rendelkezünk. Antonia minden bizonnyal azonos azzal a Beatrice nővérrel, aki a ravennai Santo Stefano dell’Ulivo kolostor apácája volt. Zingarelli helyesen emeli ki,¹⁹ hogy a három fiú neve nem fordul elő az Alighieri-családban, megegyezik viszont annak a három apostolnak a nevével, akik Dantét a *Paradicsomban* a hit, remény és szeretet tantételeiből „vizsgáztatják” (XXIV–XXVI. ének). Egyébként ez a három apostol tartozott Krisztus szűkebb környezetéhez (Máté 17 : 1, Márk 9 : 2, Lukács 1 : 28), Dante nyilván ifjúsága óta kivételes tisztelettel gondolt rájuk. Ezek a családi események meggyőzően bizonyítják, hogy Dante nem volt ferences szerzetesjelölt, amint azt a *Pokol* XVI. éneke 106–108. sorainak félremagyarázásával néhány régi kommentátor állította.²⁰

¹⁶ Lásd részletesen Kaposy József könyvében (Dante Magyarországon, Bp., 1911, 15–29.) Martell Károly anyja, Mária, V. István és Kun Erzsébet leánya, II. (Sánta) Károly napolyi király felesége jogán tartott igényt a magyar trónra. Hazai koronázás természetesen nem történt, a herceg a magyar trónt nem foglalhata el. A dantei terzinákban nincs „osztrák” kitétel, helyesen *ripe tedesche*-t olvasunk. Az olasz kommentátorok nagy része máig sincs eléggé tisztában a magyar viszonyokkal, s még Sapegno is azt írja, hogy az Anjouk 1301 után jutottak a magyar trónra. Gmelin nagyszerű német kommentárja ezt a részletet egyáltalán nem magyarázza. Igaz, hogy Károly Róbert már 1300-tól hadakozott Magyarországon, de Vencel és Ottó királysága, valamint az oligarchia lázadása után csak 1312-ben sikerült uralmát megszilárdítania. Teljesen fölösleges annak a találgatása, milyen jutalmakra gondolt az Anjou-trónkövetelő.

¹⁷ Dante élete, ford. Füsi József, Bp., 1979, 15. – A leányok korai férjhezadását maga Dante is említi a *Paradicsom* XV. éneke 103–105. soraiban (Cacciaguida szavai).

¹⁸ ZINGARELLI, i. m. 372. – Semmi szükség annak feltételezésére, hogy Giovanni a költő házasságon kívül született fia volt, csak azért, mert Dante egy luccai hölgyet – Gentuccát – bizonyos gyengédséggel említi meg a *Purgatórium* XXIV. énekében (37. skk. sor). Inkább egyik jótévőjére kell gondolnunk. (ZINGARELLI, i. m. 507–508.)

¹⁹ Uo. 371. és 372–373.

²⁰ Az idézett helyen a család szimbólumát képviselő Geryon-szörnyet Vergilius a Dante derekát övező kötél (*corda*) segítségével hívja fel a mélységből. Minthogy a ferenceseket éppen e kötélről nevezték el (ol. *cordigliero*, fr. *cordelier*), ezért keletkezett Dante körül ez az alaptalan mendemonda. (A dantei kötél értelmezése mindmáig nem világos.)

Boccaccio a *Vita di Dante*-ba hosszú házassággellenes kitérést iktat be, s a hitvesi együttélést kínzó gyötrelmeket festi,²¹ majd így folytatja: „Egyáltalán nem állítom, hogy ezek a dolgok Dantéval is megestek, hiszen ezt nem tudhatom, de annyi bizonyos, hogy akár ilyesmi, akár más lett légyen is az oka, elhagyván utóbb azt az asszonyt, ki néki gyötrelmeinek enyhületére adatott, soha míg élt, fel nem kereste többé, s nem tűrte, hogy valaha is utánamenjen, noha szülőatyja volt több közös gyermeküknek.”²² A nagy novellista – egyébként a *Corbaccio* szerzője²³ – e szavai adtak tápot Dante rossz házasságának legendájához, noha retorikai gyakorlatnál egyébnek aligha tekinthetjük őket. Kétségtelen, hogy Gemma nem követhette férjét a száműzetés viszontagságai közé. Tehette volna ezt négy kiskorú gyermekkel együtt? Reá várt a család vagyonának oltalmazása is, s ezt előkelő firenzei rokonsága segítségével viszonylag könnyen végezhette. Dante sohasem térhetett vissza Firenzébe, sőt 14 éves koruk után fiait is száműzték, de élete végéig vágyódott „a szép juhakolba” („il bello ovile”, *Par.* XXV, 5), a családi élet melegére. Az, hogy 36 éves koráig nyugodtan alkothatott s bámulatos ismeretanyagának nagy részét összegyűjtötte, bizonyára a nyugodt családi légkör, a szerető és megértő asszony érdeme.²⁴ Úgy vélem, hogy Gemma éppenséggel büszke volt férjére, aki már menyegzőjük idején Firenze elismert költője volt, később egyik vezető politikusa. A költő ravennai tartózkodása során három gyermeke (Giovanni bizonyára már nem élt) vele volt. Gemma valószínűleg nem, vagy ha igen, férje halála után visszatért Firenzébe: 1333 előtt még élt, de elhunytának éve bizonytalan.²⁵

Ideje, hogy rátérjünk az *Új élet*ben közölt életrajzi adatokra. A modern kutatásban közmegegyezés, hogy ez az ifjúkori mű csak a legnagyobb óvatossággal használható a biográfia megalkotásához. Ez a könyvecske (libello, XXVIII. r.) misztikus, legendaszerű, számszimbolikus légkörében gyakoriak az átértelmezések, s csak ezek kódén keresztül bukkan fel egy-egy valóságosnak elfogadható mozzanat. Legfontosabb kétségtelenül a Beatrice-kérdés. Feltétlenül igaza van G. Padoannak, „ma már senki sem vonja kétségbe Beatrice történeti valóságát (la realtà storica)”.²⁶ Bizonyos, hogy Folco Portinari és Cilia Caponsacchi leánya volt, Dante egyik kedves barátjának nőtestvére (vö. *Új élet* XXXII, 1–4), majd Simone de’Bardi felesége. Bizonyos, hogy atyja 1289-ben halt meg (*Új élet* XXII, 1), végrendeletét (1288) ismerjük. Beatrice halálát Dante 1290. jún. 8-ára teszi (*Új élet* XXIX, 1). Egyéb adatot nem tudunk róla. Ha igaz az, hogy Dantéval közel egykorú volt, s 1283-ban a 18. évében járt, halálakor nem lehetett több 25 évesnél. Bár Dante minden életrajza megemlíti, mégsem vetnek rá kellő súlyt, hogy költőnk imádata férjes asszonyra irányult, noha ez a trubadúroktól és a francia lovagköltészettől örökölt, szinte kötelező gyakorlat volt. Egészen természetes, hogy minderről az *Új élet*ben nem esik szó,

²¹ Id. ford. 15–18.

²² Uo. 18. – Irodalmunkban Mohácsi Jenő írt regényt *Gemma* címmel (Bp., 1943). Adatai a képzelet szüleményei.

²³ Boccaccio leghevesebb nőgyűlölő irata. Magyarul is olvasható Jékely Zoltán fordításában, Boccaccio művei, Bp., 1964, 931–996.

²⁴ ZINGARELLI, i. m. 371.

²⁵ Az idézett nagy monográfia 1342-re teszi.

²⁶ Introduzione . . . 20–21.

noha a fent ismertetett házassági szokások szerint Beatrice frigye évek óta fennállhatott.²⁷

Mielőtt azonban az *Új élet* elkészült volna (1292–1293 táján), Dante Alighieri már évtizedes költői múltra tekinthetett vissza. Első híressé vált verse *A ciascun' alma presa e gentil core*, Urunk, azaz Ámor-isten nevében (ÖM 11 . . .), amely egyébként az *Új életnek* is első szonettje, kétségkívül 1283-ben, nagykorúságának évében született. Anélkül, hogy itt e titokzatos szonett értelmét magyaráznók, meg kell említenünk, hogy ez a költemény szerezte meg Dante számára Guido Cavalcanti barátságát, akit első (azaz legfőbb!) barátjának nevez (*Új élet* III, 14–15), s akinek e „munkácskáját” ajánlja (uo. XXX, 3).

Guido Cavalcanti Firenze leggazdagabb és legelőkelőbb családjai egyikéből származott (atyja szintén Guido, anyja állítólag a Guidi grófok családjából való volt), s talán tíz évvel idősebb Danténál (*1255?). Korán eljegyezték a nagy ghibellin vezér, Farinata degli Uberti Beatrice leányával (VII, 15). Kiváló képességű, nagy műveltségű, megjelenésében is imponáló, de büszke, zárkózott férfiúnak jellemezték a kortársak. Dante és későbbi kommentátorai (Dino Compagni, Boccaccio, Benvenuto da Imola) egyenesen vallástalansággal vádolták. Firenzében őt tekinthetjük a *dolce stil nuovo* („édes új stílus”) iskolája fejének, Dante szerelmi lírája egyik mintájának. Költőnk sokszor említi G. Cavalcantit *De vulgari eloquentiájában*; két nevezetes utalás található a *Commediában* is (*Pokol* X, 60–69; *Purgatórium* XI, 97–98). 1300 augusztusában halt meg, amint erre alább még vissza kell térnünk.²⁸

A nagy tekintélyű Guido Cavalcanti válasza méltatta Dante említett első versét (*Vedeste, al mio parere, onne valore*)²⁹ s ezzel Dante költővé avatása meg is történt. Ugyanerre a versre Cino da Pistoia és Dante da Maiano is válaszolt.³⁰ A kiterjedt kutatások ellenére máig sem látunk elég világosan Dante szétszórta, az *Új életbe* és a *Lakomába* fel nem vett verseinek időrendje tekintetében: annyi bizonyosnak látszik, hogy jó részük a száműzetés előtt keletkezett, s az is, hogy nem valamennyi Betaricéhez szólt. Egészen bizonyos, hogy költőnk nem Beatricéhez intézte a *Violetta* nevét említő szonettet (e fiatal hölgy személyéhez több más verset is kapcsolhatunk, ÖM 81–83. l); felbukkan egy női keresztnévnek felfogható Pargoletta (= csitri) megnevezés (ÖM 114. l), és különös súllyal esik latba a Pietra asszonyhoz intézett négy remekbe készült *canzone*

²⁷ Vö. ZINGARELLI, i. m. 297–300. – PADOAN, i. m. 20–21. – Konrad Falke, (*Dante, Seine Zeit. Sein Leben. Seine Werke*, München 1922, 192–193.) ügyesen részletezi azt a benyomását, hogy Beatrice az *Új élet* történései során mindig asszonynak képzelendő. – A Bardi-család egyébként Firenze legelőkelőbb és leggazdagabb családjai közé tartozott. Bankházuk európai hírnevű pénzüintézet volt. Boccaccio atyja a Bardi-bankház egyik „részvényese” volt, az írónak Beatrice kilétére vonatkozó értesítését már csak ezért is komolyan kell vennünk. (Mostohaanyjának nagyanyja még személyesen ismerte a Dante-kortárs Bardiakat és a Portinariakat, hiszen maga is Portinari-lány volt.) Vö. ZINGARELLI, i. m. 300.

²⁸ Életrajzára lásd ISIDORO DEL LUNGO: *Dal secolo e dal poema di Dante*; Michele Barbi SD I (1920). – BOCCACCIO: *Decamerone-jában* is szerepel (VI, 9), valamint Sacchettinél (68. novella). Összegyűjtött verseit (*Le rime*) G. Favati adta ki, Milano–Napoli, 1957. Néhány verse magyar nyelven is olvasható RÓNAI MIHÁLY ANDRÁS: *Nyolc évszázad olasz költészete* (Bp., 1957) c. antológiájában.

²⁹ *Testo crit.*, 1921, 57.

³⁰ Uo. 58.

(ÖM 128–135. 1.): ezekből a rejtelmesen tudós stílus (a *trobar clus*)³¹ fátyolán is átizzik az érzéki szenvedély heve, bár ez valószínűleg nem meghatározott személyre irányul. Egészen bizonyos az is, hogy az *Új élet* XXXV–XXXVII. fejezeteiben említett nemes hölgyet („*donna gentile*”), aki Dante Beatrice halála miatt érzett bánatán szánakozik, szintén valóságosnak kell felfognunk, nem a filozófia allegóriájának, ahogyan a költő később, a *Lakomában* (I, II és II, XII) átértelmezte. Boccaccio említi is Dante „szerelmes természetét” (la *lussuria*)³² noha költőnk érzelmi életének sokszínű rezdüléseire, adatok híján, inkább csak verseiből következtethetünk. Van olyan Beatricét megnevező Dante-költemény is (a *Rime* LXVIII. darabja, *Lo doloroso amor che mi conduce*, Contini 21, magyarul ÖM 94. 1), amely nem került be az *Új életbe*, mert az imádott hölgyet túlságosan kegyetlennek ábrázolja, s így nem illik e *prosimetrum*³³ misztikus, legenda-szerű légkörébe. Pusztán életrajzi adalékként említjük a *Rime* LII. darabját (ÖM 80. 1),³⁴ amely baráti tréfálkozás hangján fejezi ki azt az óhaját, hogy varázslat folytán szeretne egy csónakba kerülni Guido Cavalcantival, Lapo Giannival és szerelmeseikkel: az itt csak körülírással említett hölgy nem Beatrice. Guidónak annyira tetszett Dante szellemes költeménye, hogy három szonettben válaszolt rá.

Dante maga vallja, hogy Beatrice halála után életének bűnös, tévelygő korszaka következett. Ennek csattanós bizonyítéka többek között, hogy a Forese Donatival lefolyt híres *tenzone*ja (= verses vetélkedés), amely kettejük írta hat szonettből áll (3–3), a szabadszájú gúnyolódás hangján szól. Firenze népe híres volt csipős szellemességéről. A két rokon (F. Donati Dante feleségének unokatestvére volt, Corso és Piccarda Donati testvére) obszcén és sértő célzásokkal vádolja egymást (Forese felesége még augusztusban is fázik, mert egyedül kell aludnia; Dante koldus és szégyenletes kéregetéssel tartja fenn magát; Forese tolvaj és nagyevő, Dante atyja pedig uzorás volt; a Forese-testvérek túlságosan is jó sógorok: „*sanno a lor donne buon cognati stare*”).³⁵ Mindez természetesen csak „komisz szájaskodás” volt, s legfeljebb a *divino poeta* idealizált személyiségének hódolói ütköznek meg rajta.

³¹ A provence-i trubadúrok zárt, azaz akarva homályos modora. Danténak a *Vita nuova*ba és a *Convivio*ba fel nem vett verseit legjobb kiadásban lásd GIANFRANCO CONTINI: *Rime*, Torino, Einaudi, 1939. A kitűnő Dante-kutató indokoltan emeli ki (9. l.), hogy ezeket a szétszórt verseket („extravaganti”) nem helyes *Canzoniere*nek nevezni, mert ez a kifejezés – Petrarca nyomán – megszerkesztett lírai ciklusra utal. Dante e verseivel nem törődött, szöveghagyományuk is meglehetősen bonyolult. Contini e kiadása 80 verset vesz fel, közülük 54 hiteles, a többi 26-ot többkevesebb fenntartással lehet csak Danténak tulajdonítani. E kiadással kapcsolatban mindig a versek sorszámat idézem. – A *donna Pietra*hoz intézett négy *canzone* Contininál a 43–46. sorszámot viseli. (Egyes kutatók addig mentek el, hogy Danténak sógornője, Francesco öccsének felesége iránt felleobbant szerelmét tételezik fel.)

³² KAPOSY JÓZSEF *Trattatello*-fordítása, 6. l.

³³ Prózával váltakozó versek cselekményes füzére, mint Martianus Capella (i. sz. V. sz.) De *consolatione philosophiae* Boëthiustól (i. sz. 480–524). Dante számára mindkettő elsőrendű forrás volt. (Vö. E. Q. CURTIUS: *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Bern, 1954², 119.) Boëthius szép magyar fordítása Hegyi Györgytől, Bp. 1970.

³⁴ A szonett magyar fordítása hiányos.

³⁵ *Testo critico* 85–87; ÖM 100–105.

Dante a *Purgatórium* XXIII. énekében mondja el a *palinodiát*: itt találkozik az 1300-ban már halott Forese Donatival.

És én feleltem: „Ha visszaidézed,
 hogy' éltünk együtt, én veled, s te vélem,
 az emléket ma is súlyosnak érzed.”

(115–117. sor)³⁶

Ebből a bűnös életből („a sötét erdő”) vezette ki őt, Beatrice parancsára Vergílius.

A modern Dante-kutatók ide szokták kapcsolni az *Il fiore* (= a virág) kérdését is. Minthogy ezzel a későbbiekben nem kívánunk foglalkozni, itt némi részletességet engedhetünk meg magunknak.

Ferdinand Castets, a montpellier-i egyetem romanista professzora az egyetem könyvtárából 1881-ben tett közzé egy XIII. századbéli olasz kéziratot, amely 232 szonettben a francia *Roman de la Rose* mindkét részét (tehát mind a Guillaume de Loris, mind a Jean de Meung által írtakat) igen fordulatosan, kiemelkedő költői készséggel foglalja össze. A szerző két ízben is ser Duranteként nevezi meg magát, hangneme szatirikus, olykor erősen gúnyolódó, antiklerikális; nem egy helyen költői fordulatokkal burkolt obszcenitások is felbukkannak benne. A költemény-füzér *Il fiore* címet visel, s kétségtelenül összetartozik a néhány évvel később (1888) a firenzei Laurenzianában Salomone Morpurgo által felfedezett *Detto d'amore* (= szerelmi költészet) c. töredékekkel.³⁷ Stílusuk alapján ugyanazon szerző művei. Közismert, hogy a *Roman de la Rose* a XIII. századi *naturalista* szerelemfelfogás hirdetője, szemben a lovagi ideál korántsem tiszta, de sok vonatkozásban mégis szublimált szerelemtanával. E „naturalizmus” eredetét a polgári-intellektuális körökben divatos XII. századi chartres-i platonizmusban kell keresnünk: ez nyíltan vagy burkoltan mindig a testi szerelem jogosultságát hirdette.³⁸

Azonnal felmerült a kérdés: lehet ez az erotikus alaptónusú mű a *donna angelicata*, Beatrice rajongó imádójának szerzeménye? A kritikai közvélemény erősen megoszlott: az eredetiség (pontosabban az „authenticitas”) kérdésének éppúgy akadtak védelmezői, mint

³⁶ A fordítás pontatlan: az utolsó sor *érzed* szavát csak a rím kényszere idézi fel: az eredetiben a megbánás közös, ahogyan szükséges is: „ancor fia grave il memorar presente” (= az emlékezés ma is legyen súlyos).

³⁷ A két költemény legjobb kiadása E. G. Paroditól, a Società Dantesca Italiana Testo criticójának függelékeként jelent meg 1922-ben. – Okfejtésünk forrásaira lásd GIANFRANCO CONTINI: La questione del „Fiore” c. tanulmányát a Dante nella critica d'oggi c. kötetben, Firenze, Le Monnier, 1965, 768–773, valamint G. PADOAN: Introduzione... 36–37. – A Laurenziana a Mediciek híres könyvtára Firenzében.

³⁸ A lovagi szerelemtan irodalmára Balassi Bálint platonizmusa c. tanulmányomban utaltam (Eszmék és stílusok, Bp., 1976, 127. 28. jegyz.), valamint Francesca da Rimini c. dolgozatomban (Kortárs, 1979/6.) Kiváló Erich Köhler kötete: Trobadorlyrik. – A chartres-i platonizmusra CURTIUS i. m. Göttin natura c. 6. fejezete, 116–137. Az utolsó szakasz (§ 6.) a Rózsaregényről szól. Ennek az iskolának híres képviselője, Alanus ab Insulis (Alain de Lille) szintén Dante forrásai között szerepelt. (Vö. CURTIUS, i. m. 127. skk. 1. Ugyanő: Gesammelte Aufsätze, Bern-München, Francke, 1960. 346. skk.) Lásd még RUDOLF PALGEN: Werden und Wesen den Komödie Dantes, Graz, 1955, 47–107. Értekezett erről ALDO VALLONE is Studi su Dante medievale c. kötetében, Firenze Olschki, 1965. (Alanusra 42. skk. 1)

támadói. Legújabbán Contini nagyon meggyőző belső (lexikai, szintaktikai, metrikai) bizonyítékai alapján a kutatás hajlandó Dante fiatalkori művének tekinteni mindkét említett írást: valószínűleg még az *Új élet* megszerkesztése előtti időből, vagy akár vele párhuzamosan, hiszen a Forese-tenzonét 1293–1296 közé szokták tenni. Danténak volt mit megbánnia Beatrice színe előtt a *Purgatórium* földi paradicsomában! (XXX–XXXI. ének)

Bármely rövide fogjuk is mondanivalónkat a *Fiore* ügyében, egy negatív és egy pozitív érvet meg kell még említenünk. Az előbbi abban áll, hogy a vitatott költeményeknek csak egy-egy kézírata van: a fontosabbik éppen Franciaországban. A pozitív viszont az, hogy Dante hiteles költeményei között van egy Messer Betto Brunelleschihez intézett szonett (Testo crit. XCIX, 102. l. és ÖM 127. l), amelyben tréfás hangon egy „leánykát” (pulzelletta), azaz költeményt küld neki, amely komoly magyarázatot és elmélyedt olvasást igényel. Ha az „Albert fráterek” nem tudnák megvilágítani, egyenesen „messer Gianóhoz” kell fordulni. Semmi lehetetlen nincs benne, hogy ez éppen a *Fiore* dedikációs verse. Albert fráteren Machiavelli szerint az álszenteket kell érteni, Giano mester pedig maga Jean de Meung, a *Rózsaregény* második, erotikus részének szerője. G. Padoan azt is megpendíti, nem kell-e „messer Brunelleschi” helyett „messer Brunetto”-t olvasnunk: Dante mestere a korabeli Firenze legnagyobb „francia szakértője” volt, s mint „világiás férfit” (G. Villani) élvezhette az ilyfajta költeményeket.³⁹

Dante életútjának vázolásához visszatérve, két feltételezett, de erősen valószínű korai utazását kell megemlítenünk. A *Pokol* III. énekében a közönyösök körében így szól a költő:

Hogy ráismertem párra, köztük állván
láttam árnyát és megismertem annak,
aki a nagy Lemondást tette gyáván.

(58–60. sor)

A régi kommentárok szinte egybehangzó véleménye szerint és Dante eszmei–politikai felfogásának ismeretében itt csak V. Coelestinus pápáról lehet szó, aki Gaetani bíboros, azaz VIII. Bonifác ösztönzésére lemondott a pápai trónról, s ezzel tönkretette az egyházi reformpárt reményeit. Az olasz *vidi e conobbi* személyes ismeretségre utal (a *conobbi* a XIII. században gyakorta állt *riconobbi* értelemben is, azaz „felismertem”). Ezt az ismeretséget csak akkor szerezhetette meg, ha részt vett az 1294 októberében az új pápa üdvözlésére Nápolyba küldött firenzei követségben. Ő, mint Martell Károly barátja, erre az útra mindenképpen alkalmas volt.⁴⁰

³⁹ A *frate Alberto*-ra Kardos Tibor ÖM 1033. l. PADOAN, i. m. 37. – Betto Brunelleschi lovag egyébként Boccaccio egyik novellájában is szerepel (VI, 9). – Zingarelli nagy monográfiájában (I. 150. skk. 1.) tagadja Dante szerzőségét. Az az érve, hogy a *Jean* francia személynév nem lehet az olaszban *Giano*, bennünket magyarokat nem győz meg, hiszen Kesincai Jánosunk Itáliában azonnal *Janusra* változtatta nevét, s az olaszok is Giano Pannonióként fogadták el. Vö. még *La vita nuova e il canzoniere*, Milano, Hoepli, 1921, 377. (ed. Michele Scherillo.) – CONTINI, i. m. 42.

⁴⁰ ZINGARELLI, i. m. I. 316–317. – Padoan nem tartja bizonyítottnak ezt az utazást (i. m. 42.).

A másik nagyon valószínűnek tartható tény Dante 1300. évi római zarándoklata. A *Pokol* XVIII. énekének néhány sorában így mutatja be az első *malebolgia* elítéltjeinek vonulását:

Rómában a jubileumnak évén
 rendezték így járását a tömegnek,
 a hídon, a tolongás nagyra nővén,
 hogy át az Angyalvár felé mehetnek
 egyik szélén Szent Péter templomához,
 a másikon meg vissza csak a hegynek.

(28–33. sor)⁴¹

Meg kell itt jegyeznünk, hogy az első *szent évet* („l’anno del giubileo”) VIII. Bonifác hirdette meg, és költőnk a szakrális 1300. évre teszi csodálatos túlvilági útját. A nagy *búcsúra* (= a jubileumi bűnbocsánatra) céloznak Casella szavai is a *Purgatórium* II. énekében (98–102. sor). A fent idézett részletben előforduló *hegy* a Monte Giordano, valójában kisebb domb a Tiberis bal partján, ahol ma az Orsiniek palotái állnak. A hatalmas guelf érzelmű hercegi család éppen az Angyalvár hídját védte, amint arról alább még szó esik.

Közéleti–politikai szereplés

Ideje, hogy rátérjünk Dante közéleti–politikai tevékenységének vázolására. Firenze mozgalmas és gyakorta viharos-véres történetét fentebb vázoltuk, itt már csak a költőnk személyét közvetlenül érintő eseményekre kell utalnunk. Láttuk, hogy mily vitézül küzdött Campaldinónál a nemes lovagok sorában. Ezt a győzelmet a firenzei nemesség főként önmagának tulajdonította, s ennek következményeként fennhéjázó módon viselkedett a polgárság (*popolani*) irányában. Egy 1292-es néplázadás után a nemesi származású Giano Tebaldi della Bella állt a népi reformtörekvések élére (reá céloz Cacciaguida a *Paradicsom* XVI. énekének 131–132. sorában), s megalkotta az *Ordinamenti di giustizia* (= igazságügyi szabályzatokat, 1293). Ezek a nemességet minden hivatalviselésből kizárták, a hatalmat teljesen a céhek kezébe adták, és a rend szavatolására megszervezték a *Gonfaloniere di Giustizia* (= az igazságszolgáltatás zászlótartója) tisztségét, akinek ezer gyalogos állt a rendelkezésére. Mindezt főként Dino Compagni krónikájából tudjuk, aki 1293-ban a harmadik *gonfaloniere* volt.⁴²

⁴¹ Az olasz szövegben nincs szó arról, hogy a tolongás nagyra nőtt, hiszen a „molta gente” (= a tömeg) nagyon is „modo colto” (= rendben) haladt át a hídon. – Egyesek az albai hegyekre is gondoltak, de ezek túlságosan távol esnek. Ebben a zarándoklatban G. Villani is részt vett.

⁴² Dino Compagni krónikája magyarul is olvasható a Középkori krónikások sorozatban, Brassó, 1902. Rácz Miklós ford. – Giano della Bella, akinek megvesztegethetetlen jellemét minden kortárs és későbbi történetíró magasztalja, a nép háládatlanságának áldozata lett: az ellene szőtt intrikák miatt önkéntes száműzetésbe vonult (MACHIAVELLI: *Istorie fiorentine*, II, 13). A *gonfaloniere* éppúgy két hónapig volt hivatalban, mint a priorok.

Minthogy azonban a folyton gazdagodó és erősödő polgárságnak érdeke volt a nemesség megosztása és a *nobiltà cittadina* politikai-szellemi tapasztalatainak hasznosítása, 1295-ben enyhítettek az *Ordinamenti* szigorú rendelkezésein. Nemesek is viselhettek hivatalt, ha beiratkoztak valamelyik cég tagnévsorába. Dante, mint filozófiai tanulmányok művelője, az orvosok és gyógyszerészek (*medici e speziali*) közé lépett be, ahogyan a nemesi értelmiség nagy része (G. Cavalcanti is). Így nyílt meg Alighieri előtt a politikai pálya.⁴³

1295. nov. 1-től 1296. ápr. 30-ig tagja volt a *Consiglio speciale del popolónak* (= néptanács), sőt egyesek feltételezik, hogy az 1295. év második felében a *podestà* (= főbíró) tanácsának is. Barbi ezt tagadja, mert senki sem lehetett tagja egy időben két tanácsnak. 1298 júliusától 1301 februárjáig hiányoznak a tanácsi jegyzőkönyvek, de más forrásokból tudjuk, hogy Dante állandóan részt vett szülővárosa kormányzásában. 1300 májusában követségben járt San Gimignano-ban (ahogyan nevezték, a „tornyok városában”), hogy megerősítse a toszkánai guelf városok szövetségét, érdekes módon nem a császári hatalom, hanem főként VIII. Bonifác pápa uralmi törekvései ellen. A nagy *theokrata* szerette volna a pápai székek alávetni egész Toscanát. Dante 1300. jún. 15-től aug. 15-ig a legmagasabb állami méltóságot, az egyik *priorét* töltötte be. Ismerjük prior-társait is: Bicho Spadario, Nerio del Giudice, Noffo Guidi, Nello Arrighetti, Bindo Bilenchi: csupa jelentéktelen ember. Körükben Dante óriási szellemi fölénye korlátlanul érvényesülhetett.⁴⁴ Az előtte megválasztott (pontosabban kisorsolt) prior kardkovács volt. Annál fontosabb politikai szerepet játszott az 1300. év egyik priorja, a jogász Lapo Saltarelli, majd az 1301. évben, de már jóval előbb is, Dino Compagni.⁴⁵

Az 1300. év politikailag is végzetes fordulópontot jelentett Firenze és Dante életében: megosztott maga a guelf párt és a Pistoia-tól átvett nevekkel *fehéreknek* (*bianchi*), ill. *feketéknek* (*neri*) nevezték magukat.⁴⁶ A fehérek – legalább elvben – a VIII. Bonifác pápa uralmi törekvéseivel helyezkedtek szembe, a feketék viszont támogatták ezeket. Valójában a megosztás két ellenséges nagy familia hatalmi viszálykodása volt: a Cerchieké

⁴³Lásd minderre ROBERT DAVIDSOHN: Geschichte von Florenz, Berlin, 1908, II. Band, II. Teil. – ZINGARELLI, i. m. I. 325–333.

⁴⁴Dante politikai pályafutásának rajzában főként Michele Barbi tömör összefoglalását követem, Dante Vita, opere e fortuna, Firenze, Sansoni, 952, 16–18. – ZINGARELLI, i. m. 374–378. és 389–391. – A priorok hatan voltak, s két hónapi időtartamra. Vö. ROBERT DAVIDSOHN: Forschungen zur Geschichte von Florenz. Dritter Theil, Berlin, 1901, 279. I. (A priorok névsora. A 273–283. lapon Dante priorságának egész eseménykrónikája.)

⁴⁵Saltarelli személyéről Dante elítélőleg nyilatkozik a *Paradicsomban* (XV, 128); Dino Compagniról nem ejt szót, s a krónikás is csak száműzetését említi (II, 24), egyébként rossz dátummal. Az a benyomásunk, hogy Compagni, noha pártfelek voltak, legfeljebb hűvös tartózkodással tekintett Dante személyére, a maga érdemeit annál jobban szerette előtérbe tolni. Éppen ezért nem nagyon hiszem, hogy a költő reá gondolt volna, amikor Ciaccio szavaival, Firenze két igaz emberét („giusti son due”, *Pokol*, VI, 73) emlegette. Érdekes, hogy Dinónak nem kellett száműzetésbe vonulnia egy olyan törvénynél fogva, mely szerint a priorságot viselő polgárokat hivataloskodásuk lejárta után egy évig semmiféle vád vagy büntetés nem érthette. (Rácz Miklós id. ford. bevezetése, 21.) Emlékeztetek még arra, hogy a *nemes* Alighieri és az *iparos-polgár* Compagni között társadalmi különbség is volt.

⁴⁶Machiavelli (*Istorie fiorentine*, II. 16) a pistoiái *fehérek* elnevezését a pártfőnök, Cancelliere Bianca nevű feleségétől származtatja. Magyarul lásd Iványi Norbert fordításában Machiavelli művei, Bp., 1978. 78.

és a Donatiaké. Az események közvetlen résztvevője, Dino Compagni így ír: „Újból⁴⁷ megoszlott a város az előkelő, a közép s alsó osztályokban egyaránt; még a papság sem tudta magát megvédeni a pártszenvédelemtől, hogy a mondott pártok egyikéhez vagy másikához ne csatlakozzék. A Cerchiekkel tartottak a ghibellinek valamennyien, mert enyhébb bánásmódot reméltek tőlük, s mindazok, kik Giano della Bella érületén voltak, mert úgy tetszett nekik, hogy a Cerchiek fájlalták elűzését. Pártjukon volt még Guido Cavalcanti, mert ellensége volt Corso Donati úrnak . . .” (*Krónika* I. 22). A továbbiakban Dino felsorolja a Donatiak tekintélyes párthíveit is.⁴⁸ Kevéssel előbb a Cerchieket így jellemezte: „. . . alacsony eredetűek, de jó kereskedők, nagyon gazdagok, szépen öltöztek, sok szolgát és lovaskíséretet tartottak díszes megjelenéssel . . .” (I. 20.) Corso Donati, a feketék pártjának feje, feltűnő, szinte fejedelmi jelenség volt. Compagni a római Catilinához hasonlította, igen szép, nemes megjelenésű, előkelő modorú, éles elméjű és beszédű lovagnak jellemezte, aki azonban „folyton gaztettekre irányuló” erőszakos jellemnek mutatkozott. (II. 20.) Modern terminológiával, amely némileg nyilván félrevezető, a fehéreket hazafias néppártnak, a feketéket arisztokratikus jobboldalnak nevezhetjük. Itt említsük meg Guido Cavalcanti és Corso Donati gyilkossági kísérletekig fajuló személyes ellenségeskedését: ez utóbbi Guidót egy compestellai zarándokútján akarta meggyilkoltatni, míg a Cavalcanti Firenzében sikertelen utcai támadást kísérelt meg Corso ellen (Compagni I, 20, 75. l.). Költőnk Corsót Firenze és a maga vesztének egyik okozójaként mutatja be, és saját testvére, Forese szavaival ítéli el (*Purgatórium* XXIV, 82–90).⁴⁹

Ilyen körülmények között lett prior Dante Alighieri. Súlyosan nehezedett a város közhangulatára az 1300. május 1-én (*calendimaggio*) a Cerchiek és Donatiak egyik erőszakos összecsapása is, amelyben az előbbi család egyik tagja súlyosan megsebesült (Compagni I. 22., 78. l.).

VIII. Bonifác mindezt éber figyelemmel kísérte és ügyes politikai sakkhúzásként 1300-ban, még Dante priori hivatalba lépése előtt, „békéltetőként” (paciere, paciario) Firenzébe küldte a ferencrendi biborost, Matteo d’Acquaspartát, Porto püspökét. Feladata hivatalosan a két párt ellentéteinek kiegyenlítése lett volna, valójában a pápai hatalom érdekeinek érvényesítése az állandóan fehér guelf kormányzat (*signoria*) ellen.⁵⁰ Compagninál ennek a küldetésnek részleteit is megtaláljuk (I. 21). A bíboros nem tudott szót érteni a többségi *fehér* kormányzattal, s 1300 őszén, már Dante priori tisztének lejárta után, kimondta az egyházi átkot Firenzére és elvonult.

Dante priorságának nehéz pillanata lehetett, amidőn 1300. június 23-án a *Signoria*, a béke megőrzésének biztosítása végett oly határozatot hozott, hogy a két vetélkedő párt

⁴⁷ Azért újból, mert amint már tudjuk, 1215, Buondelmonte de’ Buondelmonti meggyilkoltatása óta szilárdan kialakult a *guelf* és *ghibellin* párt.

⁴⁸ Köztük voltak a Bardiak, Beatrice családja is. Lehet azonban, hogy Compagni téved, mert Machiavelli a Bardiakat a *fehérek* közé sorolja (i. m. 79.). Igaz, hogy ez utóbbi hozzászól: *részben*.

⁴⁹ Villani szerint (VIII, 96) 1308-ban erőszakos halállal pusztult el. Lásd a *Purgatórium* id. helyének kommentárjait.

⁵⁰ Dante őt is elítéli a *Paradicsom* XII. énekének 124–126. soraiban Szent Bonaventura szavaival. Nem politikai szerepére céloz, hanem a ferencrend szigorú szabályainak tágítását („laxismus”) veti szemére. Ítéletébe azonban kétségkívül belejátszik a bíboros rendfőnök kétszínű politikai magatartása is, de erről 1300 húsvétján, a túlvilági utazás időpontjában még nem lehetett nyilatkozni.

több vezetőjét száműzetésbe küldi. A fehérek között volt Guido Cavalcanti, Gentile Cerchi, a feketék között Corso Donati. Cavalcantit Sarzana mocsaras területére irányították, s bár már augusztus második felében hazatérhetett, az ott szerzett maláriától megbetegedve, még ebben az évben meghalt. Dante politikai pártatlanságáért kemény árat fizetett „első barátjá”-nak elvesztésével. Lehet persze, hogy a határozatot kedve ellenére hozták, azaz leszavazták.⁵¹

Költőnk továbbra is tagja maradt a különböző tanácsoknak, s 1301 áprilisában őt bízták meg a San Procolo út kiszélesítési munkáinak felügyeletével. 1301. június 19-én két tanácskozáson is elhangzott a Capitano del Popolo javaslata, hogy Acquasparta bíboros levélbeli kérése alapján Firenze küldjön százt lovast a pápa támogatására. Dante mindkét esetben a javaslat ellen szavazott, a jegyzőkönyvek szavaival: „Dante Alagherij consuluit quod de servitio faciendo domino papae nichil fiat.” (= D. A. azt tanácsolta, hogy a pápa úrnak teendő szolgáltatásból semmi se legyen.)⁵²

Könnyen elképzelhetjük, mennyit adott Corso Donati a fehér *Signoria* száműzetési parancsára. Azonnal Rómába sietett, hogy VIII. Bonifácot az uralkodó párt ellen tüzelje. Nagy segítséget kaptak a feketék a Spini bankháztól, a Curia pénzügyeinek intézőjétől; Dante simoniavádja a pápa ellen (*Pokol* XIX, 53) nem volt alaptalan: ömlött a firenzei lilimos arany a pápai célok szolgálatára.⁵³ Bonifác úgy döntött, hogy a makacs fehér kormányzat ellen a francia királyi ház segítségét veszi igénybe, behívta Itáliába Valois Károly herceget, az uralkodó IV. Szép Fülöp öccsét. Károly 1301. június elején indult el Párizsból, az Egyház kapitányának címével felruházva. Júliusban Milanóban volt, augusztus elején Bolognában: nem mert egyenesen Firenze ellen vonulni, sőt előbb az akkor Anagninban tartózkodó pápával kívánt tanácskozni.⁵⁴

Ily körülmények között a firenzei kormány követséget küldött Rómába a pápa jobb tájékoztatása céljából. A követség három tagja Corazza Ubaldini da Signa (nemrég gonfaloniere), Maso Minerbetti üzletember (Róma jó ismerője) és Dante Alighieri (a múlt évben prior) volt.⁵⁵ A követség tagjainak kiválasztása határozott politikai ügyességre mutat, s nem rajtuk múlt, hogy semmit sem végeztek. E követség összeállításához Boccaccio egy anekdotát fűz (*Trattatello*): Dante állítólag azt mondta volna: „Ha én megyek, ki marad, ha maradok, ki megy?” E szellemes fordulatnak azonban semmi hitele nincs.⁵⁶

A pápa magánkihallgatáson fogadta a firenzeieket, hangoztatta, hogy csak javukat akarja, fogadják el ajánlatait, noha ekkor már megindította Valois Károlyt Firenze ellen.

⁵¹ Minderre BARBI, i. m. 18–20; PADOAN Introduzione . . . 43. – Részletesen Compagninál I. 21, id. kiad. 76–77.

⁵² Dante szinte minden életrajzában megtalálható. Lásd KRAUS: Dante, 1897, 49; MICHELE SCHERILLO: Le origini . . . Milano, 1919, 106; PADOAN, i. m. 46.

⁵³ A *simonia* (egyházi javak pénzért áruháza, vagy pénz használata egyházi-hatalmi célokra) bibliai eredetű kifejezés. Egy Simon nevű mágus az apostolok csodatevő hatalmát pénzért akarta megvásárolni (Ap. Csel. VIII, 18–21). Lásd a *Pokol* XIX. énekének kommentárjait!

⁵⁴ Igen tömören és pontosan SCHERILLO, i. m. 109–110; PADOAN, i. m. 46.

⁵⁵ SCHERILLO, i. m. 110; PADOAN, i. m. 46.

⁵⁶ PADOAN, i. m. 47. (Azt is tudjuk, hogy a visszatért két követ köpönyeget fordított, és fontos titkokat szolgáltatott ki a hatalomra jutó fekete pártnak.) A firenzei követséggel együtt bolognai is indult.

Dante másik két társát visszaküldte, őt viszont egy ideig Rómában tartóztatta. Dante monográfusai ellentétes értelemben magyarázzák e pápai döntést: egyesek szerint Bonifác félt Dante szellemi fölényétől és elszántságától, ezért nem akarta jelenlétét Firenzében a francia herceg bevonulásakor. A pápa gőgjét ismerve, ez nem valószínű. Számára egy firenzei nemes – ha költő volt is – nem számított semmit! Sőt azt is lehetne mondani, hogy a pápa egyenesen megmentette a nagy költőt, hiszen tudhatta, mi vár rá otthon. Mindez azonban csak bizonytalan találgatás: a tény az, hogy Dante Alighieri sohasem tért vissza többé szülővárosába, VIII. Bonifácot viszont mindörökre odaállította a világ-történelem pellengerjére.⁵⁷

A Valois herceg november 1-én (Ognisanti) vonult be Firenzébe:

Látom az időt, s messze sincsen az tán
 hogy egy új Károly jó francia honból
 magát és népét valóban megmutatván.
 Egyedül jó, és fegyver nélkül rombol,
 csak a Judás lándzsáját hozva, mellyel
 Firenze gyomrát fölhasítva tombol.

(*Purg. XX, 70–75*)⁵⁸

Károly csakugyan „békéltetőként” érkezett az Arno partjára, de a Cerchiek gyávasága és a hatalmon levő *Signoria* tehetetlensége miatt könnyen engedhetett szabad utat a fekete párt dühöngésének. November 4-én már az utcákon öldököltek, a következő napon megjelent Corso Donati, s megindult a zsákmányolás és gyűjtogatás a fehérek házai ellen (valószínűleg az Alighierieké ellen is). Hallgassuk Compagnit:

„Akik ellenségeiktől féltek, elrejtőzködtek barátaik házában; az ellenségek sértették egymást, a gyűjtogatások megkezdődtek, rablások történtek; a becsesebb dolgokat a szegények házaiban rejtették el, a tehetős feketék pénzt csikartak ki a fehérektől; leányokat erőszakoltak házasságra, embereket öltek. Amint egy ház javában égett, Károly úr megkérdezte, miféle tűz az ott. Azt felelték, hogy egy szalmakunyhó ég, pedig egy gazdag palota volt. S ez anarchia 6 napig tartott. Így volt elrendelve. A környék mindenfelől égett . . . A fosztogatásra rendelt 6 nap leteltével podestává választották Cante Gabrielli d’Agobbio urat . . .” (II, 19)⁵⁹. Compagni még lapokon keresztül folytatja a gaztettek felsorolását. Giovanni Villani súlyosan elítéli magát Valois Károlyt is (VIII. 49.), aki egyébként a pistoiái fehérekkel szemben csúfos kudarcot vallott: egy

⁵⁷ Bonifác pápa további szerepét, a költő mérhetetlen gyűlöletének megnyilvánulásait más összefüggésben, Dante politikájának tárgyalása során vesszük számba. – Itt kell viszont megemlítenünk Jacopone da Todi (1230–1306), a nagy ferences poéta nevét, aki – a spirituális felfogás képviselőjeként – éppúgy szembeszállt a hatalmi gőgben tobzódó pápával, mint Alighieri. Hosszú börtönt szenvedett érte. A sokszázados hagyomány neki tulajdonítja a gyönyörű *Stabat mater*: ez a feltevés azonban nem bizonyos. Egy Bonifác-ellenes versét Scherillo idézett művében olvashatjuk. (24–25.)

⁵⁸ Hugues Capet, a francia királyi ház őse beszél, azaz jövendöl Danténak. 987-ben választották francia királlyá.

⁵⁹ Ő számúzta Dantét, de költőnk műveiben sehol sem említi. Úgy látszik, balsorsát nem személyesen neki tulajdonította, vagy említésre sem méltatta; Dino így ír róla: „. . . sok bajt s hamis vádat helyezhözött, sok mást ellenben helyben hagyott.” (Id. kiad. 108.)

hónapi ostrom után sem tudta elfoglalni a várost. Csattanós bizonyíték ez arra, hogy a firenzei *Signoria* is megvédhette volna magát.⁶⁰ November folyamán Acquasparta bíboros ismét visszatért a városba, ezúttal csakugyan azért, hogy a feketék túlkapásait mérsékelje, illetve „legális” formák közé terelje. A város 1300–1301. évi irányítóit vonták felelőségre.

Dante első perére 1302. január 27-én került sor Gherardino Diodati, Palmiero Altoviti, Lippo di Becca és Orlanduccio Orlandini társaságában. Valamennyi ítélet az ún. *Libro del Chiodo*-ban maradt ránk, amely nevét a kötéstábla gerincén található nagy szögtől kapta, s ez nyilván Krisztus és a vele megfeszített latrok szögeire utal. Kifejező elnevezés, mert e hírhedt könyvben ártatlanok és bűnösök ítéletei egyként megtalálhatók. Az elítélteket mind csalással (*frode*) és hivatali sikkasztással (*baratteria*), a pápa és Károly úr (a „békéltető”) törekvéseivel való szembeszegüléssel, a közbéke megzavarásával vádolták. Bizonyítékok nincsenek, hiszen a vádak „közszájon forognak” („publica fama referente”). Ezért fejenként 5000 kis forint (fiorini piccoli) megfizetésére, két évi száműzetésre, az okozott károk megtérítésére, örökös hivatalvesztésre ítélik őket. Az általánosságban hangoztatott vádak („ipsi vel aliquis ipsorum”) nem vonatkoznak mindenkire. Leonardo Bruni (Aretino) még ismert és használt egy későbbi Dante-levelet, amelyet ma már nem olvashatunk: ebben a költő a politikai vádak (ellenszegülés) ellen védekezik. Úgy látszik, hogy a család és sikkasztás bűne vele kapcsolatban nem merülhetett fel.⁶¹ Egyébként mindez nem fontos: a büntetés a hatalmon levő párt megtorlása volt a bukott politikusok ellen. Minthogy a vádlottak egyike sem jelentkezett, 1302. március 10-én tizenöt száműzöttre, köztük Dantéra kimondták a halálos ítéletet: ha a köztársaság hatalmába jutnának, elevenen megégetendők („talis perveniens igne comburatur sic quod moriatur”).

Dante ekkori hollétéről semmit sem tudunk; hogy először Sienában értesült az ítéletről, pusztá feltevés.⁶² Feleségének és gyermekeinek sikerült biztonságba jutniok, sőt Gemma férje iratait, s bizonyára egyéb értékeit is megmentette. Elvégre Donati-leány volt, s akadáhatott nem egy pártfogója. Ekkoriban a rokonsági kötelékek sokkal erősebbek voltak, mint a modern időkben, a politikai megtorlások pedig jórészt nem irányultak nők ellen, minthogy a közéletben semmi szerepet nem játszottak.

A *Commedia* számos részletéből kiderül, mily csapás volt Dante számára a száműzetés, de az is, hogy mindvégig ártatlannak tartotta magát. A *Paradicsom* XVII. énekében Cacciaguida így jósol leszármazottjának:

Mint a gaz mostohától menekülve
Athénét Hippolytos odahagyta:
úgy hagyod el Firenzét kényszerülve.

⁶⁰ ZINGARELLI, i. m. 412. – Villani Firenze lakosságát 1334-ben 170 000-re teszi. Ez túlzás. Dante idejében e szám 80–100 000 között ingadozott. Vö. BATKIN, i. m. 62.

⁶¹ ZINGARELLI, i. m. 414–418. – Ő az ítélet teljes szövegét közli olasz fordításban. Padoannál (Piattoli *Codice diplomatico dantesco*-ja alapján) csaknem az egész latin szöveg olvasható, (*Introd.* 47–49.), de közölte már KRAUS (i. m. 51–53.) és Karl Federn is (i. m. 217–220, latinul és németül). Ez utóbbinál fotokópia is.

⁶² Bár Leonardo Bruni ezt állítja Dante-életrajzában.

Készíti már a gonoszok csapatja
 az ürügyét, és mit ne tenne könnyen,
 ki még Krisztust is mindennap eladja?
 S a durva nép a vesztest szidja főnnyen
 szokás szerint; de majdan visszavíjja
 jogát az igazság, büntetve szörnyen.
 Aminek legjobban fog fájni híjja,
 elhagyod; s első nyíl az elhagyásé,
 melyet rádló a száműzetésnek íjja.

(46–57. sor)⁶³

Ez a részlet is alaposan cáfolja Boccaccio meséit, hogy Dante nem vonzódott feleségéhez, családjához. A bosszúállás („Ja vendettá”, 53. sor) hamarosan be is következett: Alighieri alighanem a pápát ért agnani-i inzultusra és halálára gondol (1303), amint erre alább visszatérünk.

Száműzetésben

A száműzetésben nehezen és hiányosan tudjuk követni Dante „nyomait”.⁶⁴ Ha feltesszük is Bruni tudósítása alapján, hogy kezdetben Sienában tartózkodott, ezt hamarosan elhagyta, mert a fehérek nem tartották a várost megbízhatónak. 1302 júniusában Dante kétségkívül Toscanában volt San Godenzóban számos fehér pártfelével együtt: neve szerepel azon az okmányon, amelyet a fehérek adtak az Ubaldini családnak biztosítékul az őket ért háborús károk megtérítése céljából.⁶⁵ Nem volt azonban jelen az 1303. év június 18-án Bolognában tartott gyűlésen, ahol Scarpetta degli Ordelaffi vezetésével megkötötték a fehérek szövetségét („Universitas Blancorum”), amelynek Firenze elleni támadása, az említett hadvezér alatt, sikertelenül végződött. Feltehető viszont, hogy 1303 első hónapjaiban Dante Scarpettánál tartózkodott Forliban.⁶⁶

Innen vándorolt a nagy száműzött Veronába, a Della Scala (Scaligero) család városába, amely Észak-Itália legfontosabb ghibellin központja volt. Nem lehetetlen, hogy száműzött társai küldték ide követként. Cacciaguida így jósol utódjának a *Paradicsom* XVII. énekében:

⁶³ Hippolytos mostohája a bűnös Phaedra volt, Krisztust pedig a pápai udvarban adják el naponta. A célzás személyesen Bonifácra vonatkozik. – A fordítás sikerült s lényegében szabatos.

⁶⁴ Az olaszok a *le orme* kifejezést szokták használni, Alfred Bassermann híres könyvének címe pedig *Dantes Spuren in Italien*, Heidelberg, 1897.

⁶⁵ ZINGARELLI, i. m. I. 428. – Dante ekkor már semmi vagyonnal nem rendelkezett, aláírása azonban általánosan elismert tekintélyét bizonyítja. Az is valószínű, hogy a fehér párt 12 tanácsosa közé tartozott.

⁶⁶ PADOAN, i. m. 50–51. – Erről Flavio Biondo, a jeles humanista még ismert egy dantei levélmásolatot.

Az első menhely, mely készítve vár,
 az hogy a Nagy Lombárdi kegye rádszáll,
 kinek címere lépcsőn szent madár.

(70–72. sor)⁶⁷

Érdeemes még kiemelni azokat a dantei szavakat, hogy a veronai udvarban az adás megelőzi a kérést.

.....

hogy kettőtök közt, vevésből-adásból
 az lesz előbbi, mint utóbbi másnál.

(74–75. sor)

Bartolommeo della Scala nyájasságát és bőkezűségét (liberalitás) minden egykorú forrás kiemeli.⁶⁸ Utódja, Alboino öccse már nem nyerte meg a költő tetszését, a *Convivio*ban (IV, XVI, 6) kevésbé hízelgő szavakkal idézi; törvénytelen testvérét, Giuseppét egyenesen elítéli, mert atyja (Alberto) a veronai San Zeno apátjává tette: származása és testi fogyatékosága miatt sem lehetett volna pappá szentelni. (*Purgatórium*, XVIII. 121–126)

Valószínű, hogy Dante e tájt (1303–1304) megfordult Trento környékén. A *Pokol* XII. énekének elején (1–9. sor) leírja azt a nagy hegyomlást, amely Rovereto és Ala között megszűkíti az Adige völgyét.

Erre az időszakra esik Danténak száműzött társaival történő összekülönbözése. Cacciaguida már többször idézett jóslatában (*Paradicsom*, XVII. én.) így szól róla:

De ami legjobban sújt még, a fősvény
 gonoszok és butáknak társasága,
 akikkel együtt ragad el az örvény.
 Ellened a bolondok durvasága;
 de majd az ő homlokukon fakad csak
 s nem a tiédén, a szégyen virága.
 Barom-voltukról bizonytságot adnak
 tetteik; s becsületedre vál,
 ha magadból csinálsz pártot magadnak.

(61–69. sor)⁶⁹

⁶⁷ Az olasz szövegben a *refugio* és az *ostello* szavakat olvassuk; ez utóbbi az igazi, vendégszerető fogadtatás és helye. Ily értelemben *első*. A nagy Lombardi („il gran Lombardo”) Bartolommeo della Scala, aki 1304. márc. 7-én halt meg. Az érdekesség kedvéért jegyezzük meg, hogy az ő uralkodása alatt történik M. Bandello szerint Romeo és Giulietta tragédiája (Shakespeare-nél *Escalus*, Verona fejedelme). A *lépcsőn* (scala) szent madár a császári sas. Nincs kizárva, hogy már Bartolommeo felvette címerébe, minthogy felesége II. Frigyes császár leszármazottja volt. A Montecchi és Cappelletti családot Dante is említi (Purg. VI. 106).

⁶⁸ ZINGARELLI, i. m. I. 438–439.

⁶⁹ A fordítás több helyen költői képeket változtat meg: a „szégyen virága”, helyett „véres halánték” (tempia rossa) áll, ami sokkal nyomatékosabb; „az együtt ragad el az örvény” pedig az eredetiben „e völgybe rohansz”; értsd: a száműzetésébe. Ennyi poetica licentia persze bátran megengedhető, noha az olasz szöveg súlyos veretét kétségtelenül megváltoztatja.

Messer Brunetto pedig a *Pokol* XV. énekében így jellemzi a firenzeieket:

De gonosz a nép háládatlan alja,
 mely szirtes Fiesoléból szállt le hajdan,
 s kőbölcséjét meg nem tagadja sarja,
 mert jó léssz, hozzád rossz fog lenni majdan
 s ez érthető is, mert érhet-e édes
 füge fanyar kökénnyel egy bokorban?
 Vak népség, (róluk régi közbeszéd ez)
 irigy és gőgös, fősvény, kapzsi fajta,
 vigyázz magadra, hogy velük ne vétkezz.
 Számodra nagy hírt tart a sorsnak marka,
 s még mindkét párt éhes lesz nevedre,
 hanem a fűtől messze marad ajka.

(61–72. sor)

E kegyetlenül kemény szavak Dante és száműzött társai kibékíthetetlen ellentéteire mutatnak. A kommentárok az „avrano fama di te” (= éheznek rád) fordulatot úgy értelmezik (s valószínűleg helyesen), hogy a „compagnia malvagia e scempia” (= a gonoszok és buták társasága) a költő életére tört. A firenzei feketék halálra ítélték, a száműzött fehérek el akarták tenni láb alól. Az igen régi Ottimo commento (= a legjobb kommentár), amelynek szerzője azt állítja, hogy személyesen ismerte Dantét, az okot is tudni véli. Dante nem helyeselte a száműzöttek Firenze ellen irányuló fegyveres próbálkozásait, s ezért gyűlölték meg a kirekesztettek.⁷⁰ Mindez persze azt tételezi fel, hogy Dante 1304 folyamán Veronát elhagyva, visszatért Toscanába. (Közelebbi időpontot nem tudunk megjelölni.) A fehérek „véres halántéka” bizonyára az 1304 júliusában bekövetkezett lastrai csatavesztésre utal.⁷¹

Közben – vagy inkább előbb – azonban nevezetes esemény zajlott le: VIII. Bonifác bukása. 1303. szeptember 7-én IV. Szép Fülöp francia király megbízottja, Guillaume de Nogaret tanácsos és Sciarra Colonna, a nagy római ghibellin család sarja Agnaniban megtámadta és inzultálta az idős pápát. A Colonna meg is akarta ölni, de ebben megakadályozták. Nogaret kigúnyolta és értésére adta, hogy a pápaság sorsa a továbbiakban a francia királyság akaratától függ. VIII. Bonifác politikájának tökéletes csődjét iapasztalhatta: a behívott franciák elsöpörték theokratikus intézkedéseinek minden eredményét.

Dante, aki mérhetetlenül gyűlölte a gőgös pápát, csodálatos szavakkal kelt Krisztus helytartójának védelmére. A már idézett Hugues Capet, az első francia király így beszél a *Purgatórium* XX. énekében:

S hogy mindez ne is tűnjék borzalomnak,
 látom Alagniát – sőt, helyettesében
 Krisztust is, foglyául a lilíomnak.

⁷⁰ ZINGARELLI, i. m. I. 433–434. – PADOAN, i. m. 51–52. – BARBI, i. m. 23.

⁷¹ ZINGARELLI, i. m. I. 435.

Látom, újra gunyolják, szörnyüképen,
 az ecetet s epét ajkára tolják,
 s élő latrok közt őt ölik meg épen.
 Látom az új Pilátust – semmi korlát
 vérszomjának; s a templomba viendi,
 törvény ellen, a kapzsóság-vitorlát.

(85–93. sor)⁷²

Bonifác pápát a felkelt nép kiszabadította ugyan, de Rómába visszatérve már október 12-én meghalt.

Utódja, a szelidlelkű XI. Benedek pápa (1303. okt. 22.–1304. júl. 7.), a volt domonkos rendi bíboros, szerette volna az eseményeket jobb mederbe terelni, s 1304 januárjában Niccolò de Prato kardinálist Toscana, Romagna és a Marca Trevigiana „békeltetőjévé” nevezte ki. Dante ekkor talán Padovában tartózkodott, ahova a bíboros 1304 márciusában ért, majd innen az újabb belviszályoktól gyötört Firenzébe ment.⁷³

Niccolò de Prato bíboros pártatlanul kívánt eljárni, s kikérte a száműzöttek véleményét is. A kutatás mai állása szerint közmegegyezés, hogy a Consilium et Universitas Partis Alborum de Florentia (= a firenzei fehér párt tanácsa és egyetemessége) nevében Dante Alighieri adta meg a választ: ez hitelesnek tartott első levele.⁷⁴ A levél egyébként Alessandro de Romena gróf, a fehérek kapitányának nevében szól,⁷⁵ s egy L. szíglával jelölt szerzetes adta át. A levél tartalma szerint a száműzöttek alávetik magukat a kardinális döntésének. A békeltető kísérlet azonban nem sikerült: a kardinális 1304. június 9-én elhagyni kényszerült Firenzét, s mint jeleztük, XI. Benedek is meghalt.⁷⁶ Nem tudjuk, honnan írta Dante ezt a levelet: talán még Veronából, ahol esetleg 1304 júniusában Alboino uralkodása alatt is tartózkodott.

Hevesen vitatott viszont a II. levél, amelynek eredeti címe helyett ezt olvassuk: „Ezt a levelet Dante Alighieri írta Oberto és Guido, Romena grófjainak, nagybátyjuk, Alessandro, Romena grófja halála után, a haláleset felett részvétét fejezván ki.”⁷⁷ A család azonos

⁷² ZINGARELLI, i. m. 441. – A mai Anagnit a középkorban Alagnianának mondták. A *lilium* a francia királyság címer-virága („fleur de lis”); az élő latrok Nogaret és S. Colonna –, ez utóbbi családjáért állt bosszút (lásd a *Pokol* XXVII. énekét). Az „új Pilátus” Szép Fülöp, a „templom” a Templomos rend kegyetlen kiirtása, amely csakugyan nagy vagyonuk megszerzése végett történt. (Lásd ezt magyarul Kulcsár Zsuzsanna kitűnő könyvében: *Rejtélyek és botrányok a középkorban*. Bp., 1978, 236–276. Ugyanitt részletes tárgyalása az „anagni merénylet”-nek 195–214). Dantét csak a templomosokkal kapcsolatban említi.

⁷³ ZINGARELLI, i. m. I. 441–442. – A fekete párt korifeusai egymás ellen fordultak, főként Corso Donati fékezhetetlen gőgje miatt.

⁷⁴ *Testo critico*, 1921. 415–416, ÖM 479–480.

⁷⁵ Davidsohn Firenze okmányai között nem találta meg Alessandro gróf nevét, hanem fivéréét, Aghinolfót tartja a kapitánynak. Nézetünk szerint azonban Dante csak tudta, kinek nevében ír. Nincs persze kizárva az sem, hogy Leonardo Bruni követte el a névcserét többször említett Dante-életrajzában.

⁷⁶ A kardinálisnak valósággal menekülnie kellett a felgyújtott városból: élete is veszedelemben forgott. Lásd ZINGARELLI, i. m. I. 445–446. – Jegyezzük meg, hogy az elhalt pápa, Niccolò Boccasini 1301–1302-ben Károly Róbert érdekében tevékenykedett Magyarországon pápai legátusként (HÓMAN–SZEKFÜ: *Magyar történet*, II. é. n. 249–250)..

⁷⁷ *Testo critico* 1921, 416–417; ÖM 480–482.

a firenzei Guido grófokéval, de Alessandro halálának időpontja bizonytalan. Azt sem tudjuk, hol keletkezett. Esetleg Casentinóban? A száműzött oly megalázkodva dicséri az elhunyt gróf nagylelkűségét, s oly módon biztatja erre unokaöccseit, hogy ez hízégsnek tetszik; oly szavakkal ecseteli szegénységét (nincs sem lova, sem fegyvere, ezért nem vehetett részt a temetésen), hogy ezt sokan nem tudják összeegyeztetni Dante jellemével. Különösen figyelembe kell vennünk a *Pokol* XXX. énekének azokat a szavait (49–90. sor), amelyeket költőnk a pénzhamisító Ádám mester ajkára ad: a Firenze kárára elkövetett pénzrontásban Romena grófjai (Guido és Alessandro) is bűntársak voltak. Zingarelli minden érvet felsorol a hitelesség ellen, Padoan hajlandó elismerni.⁷⁸

Niccolò kardinális kísérletének bukása meghiúsította Dante hazatérésének kedvező kilátásait is. Bizonyára így kell magyarázni a nagy ghibellin vezér, Farinata degli Uberti jósszavait a *Pokol* X. énekében:

De ötvenszer sem fog majd visszatérni
ez éj úrnőjének arca az égre,
s meglátod, mily nehéz az: visszatérni!

(79–81. sor)⁷⁹

Ha pontosan számolunk, az ötven hold (= hónap) 1304 júniusában telik le. Említettük már az 1304. július 20-án történt sikertelen lastrai fehér támadást: Dante nem vett részt benne. Nem is számított többé arra, hogy fegyveres kézzel tér vissza hazájába, inkább szellemi és polgári erényei révén várta az amnesztiát. Leonardo Bruni még ismert egy *Popule mee quid feci tibi* kezdetű Dante-levelet: „én népem, mit követtem el ellened?” Ebből az időből való a híres canzone, *Tre donne inverno al cor mi son venute*.⁸⁰ A Veronából történt távozás után következett Dante számára a vándorévek keserű korszaka, amelyre Cacciaguida szavai vonatkoznak:

⁷⁸ I. m. I. 433–435; PADOAN, i. m. 57. – A kitűnő dantista azzal érvel, hogy Dante éppen azért mond rosszat a *Pokol*ban a Guidi grófokról, mert a remélt támogatást nem kapta meg. Igaz, hogy költőnk a *Commediát* csak 1307 táján vette komolyan munkába (BARBI: Dante . . . 1952, 78), míg a szóban forgó levél 1305 (?) körül kelt; ekkora nézetkülönbség csakugyan rossz színben tüntetné fel Dante jellemét. Kétséget kifejeztem már az *ÖM*-ről írt kritikámban (Alföld, 1963, jan.–febr. szám).

⁷⁹ Az eredeti terzina „ez éj úrnője” helyett „la faccia della donna che qui regge” olvasható. A *pokol* úrnője az egymással azonosított Luna-Selené-Hekaté-Persephoné. A fordítás különben igen sikerült.

⁸⁰ Brunira lásd PADOAN, i. m. 59. Mind a *Testo critico* (1921, 448), mind Zingarelli nagy monográfiája (1931, 303, 475) „Popule mee” alakot használ, én is így közlöm. PADOAN (*Introduzione* . . . 39. s végig az életében) „Popule meus”-t ír, s ez is lehet helyes. Ismeretes, hogy a 2. *declinatio* szabályos *mi* alakja helyett éppen a költők használnak igen gyakran nominativust, pl. „sanguis meus” (*Verg. Aen.* VI, 835, Anchises szavai J. Caesarra vonatkoztatva). Ezt utánozza maga Dante Cacciaguida latin üdvözlésében: „O sanguis meus, o superinfusa /gratia Dei, sicut tibi cui/ bis unquam celi ianua reclusa” (*Par.* XV, 28–30). Hogy Dante használja a vocativus szabályos alakját is, azt a XII. levél bizonyítja, itt ismeretlen firenzei barátját „pater mi”-nek szólítja (*Test. crit.* 435, 8). A canzone *Testo critico* 109–112, *ÖM* 136–139, *Contini* 47. Egyes kommentátorok úgy vélik, hogy e nagyszerű költemény még 1302-ből való, csak a második *congedo* (elbocsátó versszak) későbbi, talán 1304-ből. L. még SCHERILLO: *La Vita nuova e Il canzoniero*, Milano, 1921, 340–343.

Majd megtudod, mily sós kenyér a másé;
s föl- és lemenni, milyen kínos ösvény,
keserves lépcső az idegen házé!

(*Paradicsom*, XVII. 58–60. sor)

Említett nagy versében pedig ily sorokat olvasunk:

S én — hallván, hogy az isteni szavakban
vigaszt, jajt egybeszöttek
ez égi üldözöttek —,
száműzetésem láttam kitüntetésnek.
S ha rendelés, sors úgy dönt óhatatlan,
hogy szénné perzselődnek
a hó szirmok s letörnek,
jók közt a pusztulás is dicséret.
S ha szemem szép Célját a messziségek
nem vették volna tőlem el — miatta
égek most nem lohadva —,
könnyebben tudnám elviselni terhem.
De húsomig mar engem
e tűz és csontomig, s úgy hogy kezében
kulcsával a Halál jár már szívemben.
S ha volt akármí vétkem:
sokszor fordult meg már a hold azóta,
s bánat a vétkek megbocsájtatója.

(Csorba Győző ford.)⁸¹

Ezekre a bujdosó és gyötrelmes évekre (1304–1305) utalnak a *Lakoma* sokszor idézett, híres szavai: „Miután Firenzének, Róma szépséges és hírneves leányának polgárai jónak látták édes kebeléből kitzasztani engem — ahol születtem és éltem életem teljéig, s ahol vele jó egyetértésben teljes szívemből óhajtom megpihentetni fáradt lelkemet, és befejezni hátralevő napjaimat —, minden tájékra, ahol csak nyelvünket beszélnek, zarándokként, mondhatnám kéregetve vetődtem el, akaratom ellenére mutatva a balszerencse sebé, amelyet igazságtalanul magának a megsebzettnek szoktak felróni. Valóban vitorla és kormány nélküli hajó voltam, amelyet különböző kikötőbe, öbölbe és partvidékre sodort a fájdalommal szegénység támasztotta tikkasztó szél. Sokak szemében másnak mutatkoztam, mint amilyen alakban hallomás után elképzelték, nemcsak személyem alacsonyodott le előttük, hanem minden már kész, illetve megírásra váró művem értéke is csök-

⁸¹ A három hölgy *Dirittura* (= egyenesség, igazság), *Larghezza* (bőkezűség) *Temperanza* (= mértékletesség). A magyar fordítás a nagy nehézségek ellenére is sikerültnek mondható. A *Dirittura* mint istennő, Amor anyjának, Venusnak nővére. A „sokszor fordult meg már a hold azóta” sor — szerintem — ellentmond a canzone 1302-es keletkezésének, s ezt inkább a Furinata jelölte időponthoz közelíti.

kent.” (I, III, 4–5). Szabó Mihály ford.)⁸² Ezek a sorok világosan 1304-re vagy 1305 elejére utalnak: e tájon kezdte írni a *Lakomát*, hiszen a panasz a mű elején található.

Fel szokták tételezni, hogy Dante Trevisóban vendége volt Gherardo de Caminónak (*Purgatórium*, XVI, 124–140; *Lakoma*, IV, XIV, 12–13); megfordult Padovában, ahol Giotto éppen a Capella Scrovegni freskóin dolgozott,⁸³ és bizonyára már akkor Velencében is, amint azt a híres *Arsenale* igen szemléletes leírása bizonyítja a *Pokol* XXI. énekében:

Mint szívós kátrány és szurok ha forrnak
télien a velencei arzenálban,
amivel rossz hajókat orvosolnak,
ha nincs hajózni jó idő s a gyárban
egyik új deszkát ácsol, régi bordát
foldoz a másik, mely már járt az árban,
egyik a gálya farát, másik orrát
kalapácsolja, evezőt faragja,
kötelet fonja, varrja a vitorlát:
úgy itt . . .

(7–16. sor)⁸⁴

1303 és 1306 között keletkezett Dante és Cino de' Sinibaldi da Pistoia költői párbeszéde, amelyet a *Rime* CX–CXV. darabjai őriznek.⁸⁵ Tudjuk, hogy Alighieri már száműzetése előtt küldött verseket Cinónak, s kapott tőle válaszokat.⁸⁶ Az is ismert, hogy Dante barátját 1303-ban mint feketepártit száműzték Pistoiaiból, mígnem Moroello Malaspina di Giovagallo márkí győzelmet nem aratott a pistoiái fehérek felett (*Pokol*, XXIV. 143–150). Ettől az időponttól újra érintkezhetett hazájával, bár neves jogászként Itália számos városában tevékenykedett (így Bolognában és Firenzében is); 1337-ban halt meg szülőföldjén. Az „édes új stílus” legjelesebb költői közé tartozott.⁸⁷ Dante *A köznyelvi ékesszólásról* c. művében többször nevezi magát „Cino barátját”-nak („amicus

⁸² A magyar nyelvű *Összes műveknek* egyik hiányossága, hogy nem veszi át teljesen a nemzetközileg elfogadott Dantei vulgata prózai szövegeinek szakasz-számozását, hanem sorszámokat közöl. Az id. h. Testo critico 151–152., Maria Simonelli újabb kitűnő redaktiójában (Bologna, Patron) 6–7.; ÖM 162.

⁸³ Giotto 1266-ban született Firenzében, s feltehető, hogy Dantéval együtt Romanus mester növendéke volt. A nagy költő magasztalólag említi Giottót a *Purgatórium* XI. énekének 94–96. soraiban.

⁸⁴ Ti. a VIII. pokolkör 5. *bolgájában*, a hivatali sikkasztók (barattieri) szuroktavában. — A velencei *Arsenale* („arzana”) a XII. század elején épült, s éppen 1303 táján nagyobbították. Lásd G. Vandelli kommentárját a megfelelő helyhez (Milano, 1929, 167.). A híres hajógyár mindig ott állott, ahol ma van.

⁸⁵ Testo critico 118–120; ÖM 144–149, CONTINI 50–52.

⁸⁶ *Rime* XCIV–XCVII; Testo critico 100–102, ÖM 123–126. CONTINI 40–41.

⁸⁷ Tömör összefoglalás tevékenységéről P. TOYNBEE–Ch. S. SINGLETON: A dictionary of proper names and notable matters in the works of Dante, Oxford, 1968, 183–189.

eius”),⁸⁸ s hozzá intézte III. levelét.⁸⁹ Ez a versváltás feltétlenül 1306 előtt történt, mert Cino még száműzöttként szerepel benne. Jegyezzük meg azt is, hogy Dante a *Rime* CXIII. darabjában Moroello Malaspina márki nevében válaszol Cino egyik szonettjére.⁹⁰

Egyes életrajzírok ebben az időszakban még egy reggioi tartózkodást is feltételeznek Guido da Castellónál, aki szintén ismert volt bőkezűségéről (vö. *Purg.* XVI, 125–126.).⁹¹ Dante ekkori – és későbbi – bolyongásainak *itinerariumában* minden feltételezhető, hiszen maga mondja a *Lakomában*, hogy bolyongott „per le parti quasi tutte a le quali questa lingua si stende” (= minden tájékra, ahol nyelvünket beszéljük). Másfelől a *Köznyelvi ékesszólás* c. művében az olaszországi tájnyelvek olyan alapos ismeretéről tesz tanúságot, hogy csakugyan sokfelé kellett megfordulnia. E traktátus félbeszakítását 1307 tájára kell tennünk. Másfelől óvakodnunk kell a hagyományok kritikátlan átvételétől, hiszen – mint Padoan helyesen fejt ki – alig volt olyan olasz város, amely ne akart volna dicsekedni Dante állítólagos jelenlétével, főként ha neve előfordul a *Commediában*.⁹²

Zingarelli nagy monográfiája feltételezi, hogy Dante megfordult Arezzóban, ahol Francesco öccse 1306-ban száműzöttként tartózkodott és kölcsönt is vett fel (a fivér már 1309-ben hazatérhetett!). Sienát a költő nagyon jól ismerhette, ezt a *Commedia* számos részlete bizonyítja (*Pok.* XIII, 115; *Pok.* XXIX; *Purg.* XI. és XIII. stb.). A sienaiak meg gondolatlanságát ki is gúnyolja (*Purg.* XIII, 154). Megfordulhatott Viterbóban (egyik pápai székhely volt), de csak a Bulicame tavat és lefolyását említi (*Pok.* XIV, 79). Részletesen tájékoztat Perugia, Gubbio és Assisi környékéről a *Paradicsom* XI. énekébe iktatott Szent Ferenc-életrajzban (43–54. sor). Nem bizonyos persze, hogy itt már 1306 előtt megfordult. Ismerte Dante a Santa Croce di Avellana kolostort, a camalduliakét, ahol a XI. század kiemelkedő egyházfője, Damiani Szent Péter élt (*Par.* XXI, 105–111). Fel szokták tételezni Dante montefeltrói tartózkodását: itt a Carpegna grófok vendégeként (nevük előfordul a *Purg.* XIV, 98. sorában) megszemlélhette a Tevere forrását (vö. *Pok.* XXVII, 29–30).⁹³

Mindez azonban csak többé-kevésbé valószínű feltevés, és írásos dokumentum hiányában csak a *Commedia* utalásaira támaszkodik. (Ezeket azonban sokszor illik komolyan venni!) Egészen bizonyos adat van rá viszont, hogy 1306 októberében Dante Lunigianában tartózkodott a Malaspina grófnál, akiket általában a *marchio*, *marchese* címmel illeltek. Piattoli okmánytárában teljes terjedelmében olvasható az az okirat, amely Dante Alergerii de Florentiát megbízta, hogy Franceschino Malaspina márki és Antonio de Camilla Luni püspöke között békét teremtsen a hosszú ideje folyó viszálykodások után.⁹⁴

⁸⁸ A *De vulgari eloquentia* c. dantei traktátust szívesebben fordítom így, mert az *ÖM* címadását (*A nép nyelvén való ékesszólásról*) nem tartom pontosnak; okfejtésemet lásd az *Alföld* 1963. évfolyamába írt kritikámban. Az ékesszólás Danténál *itt* költészetet jelent. Vö. *De vulg. eloqu.* I X 4; II II 9 és másutt is. (Egyébként Cino 23 versét idézi Ed. Marigo, 1938.)

⁸⁹ *Testo critico* 417–418; *ÖM* 482–483.

⁹⁰ *Testo critico* 119; *ÖM* 147; CONTINI, 51.

⁹¹ PI. SIRO CHIMENZ: Dante Alighieri, Estratto dal volume II del Dizionario biografico degli italiani, Roma, 1965, 26.

⁹² I. m. 61–62.

⁹³ ZINGARELLI, i. m. I, 489–496.

⁹⁴ ZINGARELLI, i. m. I, 499–500. – PADOAN, (i. m. 62–63) idézi a meghatalmazás egyes részleteit: a szöveg dantei stílusa szembeszökő. Kiderül belőle, hogy az összes Malaspinák kibékül-

A Malaspináknál töltött idő pihenést és viszonylag hosszan tartó nyugalmat jelentett a száműzött költő számára, amint ez a *Purgatōrium* VIII. énekéből kiderül. Itt az uralkodók virágos völgyében a Malaspina-ház őse, „Corrado l'antico” így beszél a családjának hírét dicsérő költőnek (aki 1300-ig még nem járt Lunigianában!)

S ő: „Hétszer a Nap nem pihen a Kosjel
alatt ágyába, hol ez égi Lény,
a Kos, négy lábbal nyújtózkodik most el:
s megéred, hogy ez a jó vélemény
nagyobb szögekkel lesz fejedbe verve,
mint mások szava, vagy akár enyém –
ha el nem akad a Végzetnek terve!”

(135–140. sor)⁹⁵

Meg kell említenünk, hogy a Malaspinák, gyakori politikai pálfordulásai ellenére, a költők szíves vendéglátói voltak: udvarukban a provençal és olasz költészet egyaránt virágzott.⁹⁶

Nem vagyunk tisztában Alighieri casentinói tartózkodásának időpontjával. A IV. levél, amelyet Moroello márkhoz intézett, azt mondja, hogy a Sarnus (Arno) vizénél (nyilván ennek forrásánál) új és váratlan szerelem tört rá, s ez a Malaspina-udvarból távozva történt: „... ime hirtelen, mintegy villámlás, egy nő jelent meg előttem... Ő mennyire elálmélkodtam Őt csodálván... szépségének lángjára tekintve félelmetes és parancsoló szerelem fogott el... Megölte tehát ama dicséretre méltó szándékot is, hogy az asszonyoktól s a megénekelésüktől tartózkodjam, és ama folytonos elmélkedéseket, melyekkel a mennyei és földi dolgokat szemléltem, mint ellenére valókat, gyanúsakat elűzte.” (Mezey László ford.) E levelet az *Amor, da che convien pur ch' io mi doglia* kezdetű canzone kísérte.⁹⁷ A szenvedélyes nagy költemény így végződik:

Menj hegyvidéki énekem, ereszkedj;
meglátod tán szülőházam, Firenzét,
mely engem kivetett rég,
híjával szeretetnek, irgalomnak.
S ha majd belépsz fala közé, jelentsd:

nek a püspökkel. A diplomáciai eljárás tehát nemcsak megtisztelő, hanem eredményes is volt. A kibékülés egyébként Sarzanában történt a püspök székhelyén.

⁹⁵ A szakemberek máig vitatkoznak a Malaspina-család bonyolult genealógiáján. Dante vendéglátó gazdája – úgy tűnik – Moroello di Giovagallo, a „vapor di val di Magra” (*Pok.* XXIV, 145) volt, ezen a néven a III-ik. (Lásd a TOYNBEE–SINGLETON: *Dictionary...* 690. lapján közölt leszármazási táblázatot.) Az ő felesége volt az az Alagia de'Fieschi, akiről Dante szavaival V. Adorján pápa beszél a *Purgatōrium* XIX. énekének 142–145. soraiban. A Fieschiek Genova nagy családjai közé tartoztak. Lunigiana területe a genovaival volt határos. – Említi Dante Lunit a *Pokol* XX. énekében is (46–51) Aruns etruszk jövendőmondóval kapcsolatban. ÖM, 483–484, és 150–152.

⁹⁶ PADOAN, i. m. 63.

⁹⁷ Testo crit. 419. és 120.

„Többé nem hozza rád had veszedelmét
szerzőm; mert ott fenn oly bilincsbe verték,
hogy mégha gyűlölséged fel is olvad,
nem lesz hatalma visszatérni onnat.”

(Jékely Zoltán ford.)⁹⁸

Mit tehetünk egyebet, mint hogy elfogadjuk Beatrice énekesének ezt az újabb fel-lángolást? Meg kell jegyeznünk viszont, hogy a mindmáig legtüzesebb Dante-monográfia, a Zingarellié, ezt a szerelmi fellobbanást — mintegy látomást — éppen a Beatricéhez való visszatérés kifejezéseként értékeli.⁹⁹

1308 táján Dante Luccában tartózkodott. Emlékezzünk rá, hogy Giovanni fia 1308. okt. 21-én tanúként szerepel egy luccai közjegyző előtt (tehát már nagykorú volt, s mint ilyen száműzött); a *Purgatorium* XXIV. énekéből pedig kitűnik, hogy Dante maga is járt ott (34–48. sor): Buonagiunta (szintén költő) azt jósolja, hogy egy Gentucca nevű hölgy fogja vele megkedveltetni e várost, amelyről annyi rosszat mondott (pl. a *Pokol* XXI. énekében, 41. skk. sor). A kommentátorok Bonaccorso di Fondora feleségére gondolnak, aki szíves vendéglátója, pártfogója lehetett a száműzötteknek. Mondottuk fentebb: semmi ok rá, hogy érzelmi kapcsolatot tételezzünk fel, különösen nem legidősebb fia jelenlétében.¹⁰⁰

Mielőtt tovább követnők Dante életútját, mindennapi tevékenységének jellegét kell tisztáznunk. Mint kitűnő latinista, az okmányszerkesztés (*dictamen*) szakértője, minden vonatkozásban szellemi ember, az udvari tanácsos, a diplomata szerepkörének betöltésére volt alkalmas. Bizonyosság erre San Gimignano-i, római, veronai küldetése azaz követjárása, és a Malaspinák érdekében kifejtett, eredményes diplomáciai tevékenysége. A nagyúri udvarokban persze mindenfajta ember ott nyüzsgött, az államtanácsosoktól kezdve a hivatásos „bolondig”: Dante emelkedett szelleme, nemesi gőgje és költői önrzete sokat szenvedhetett e tarka társaság intrikái miatt: sőt talán „szemtelenség”-et is mondhatnánk. M. Barbi tömör életrajza is céloz erre.¹⁰¹ Dante maga is utal gőgös természetére (*Purg.*

⁹⁸BOCCACCIO a Trattatello in laude . . . di Danteban (Kaposy ford. 6. l.) azt mondja, hogy ez a „hegyi nő” szép volt, de golyvás (gozzuta). E hagyománynak nyilván semmi alapja nincs. Casentino vidékét Dante a *Pokol* XXX. és a *Purgatorium* V. énekében is említi.

⁹⁹I. m. II. 641–643. — PADOAN — úgy tetszik — nem fogadja el ezt a magyarázatot, s „un nuovo innamoramento”-ról, Dante új szerelméről beszél I. m. 64. — Magam is úgy látom, hogy a IV. levél alapján ezt az érzelmi fellobbanást aligha lehet Beatricére vonatkoztatni. (Abba kellett hagynia a mennyei dolgokról való elmélkedést! Beatrice maga viszont az égi szépség, a menny!) A Moroellóhoz intézett levél mintha ellentmondana a *Lakoma* kijelentéseinek (II II 1), amelyekben az égi Beatricéről szól. Igaz, nem tudjuk, hogy e rész mikor keletkezett. — Egy jelentékeny német kutató, Falke viszont e canzonét Firenzére vonatkoztatja. A honvágy lenne a szerelem (i. m. 290. skk. l.)

¹⁰⁰ZINGARELLI, i. m. I. 508–509. — Boccaccio ezt a hölgyet akarja a *pargoletta*val azonosítani: alaptalanul. Vö. 98. jegyzetünkkel. — Giovanni Alighieriről több adatunk nincs. További sorsa ismeretlen: talán meghalt.

¹⁰¹I. m. 24. („és nem mindig az utóbbiak — ti. az udvari bolondok — voltak a kevésbé kedveltek és a kevésbé jutalmazottak.”)

XIII, 136–138), a sérelmekre pedig számos – ha nem is hiteles, de tipikus – Dante-anekdota világít rá.¹⁰²

Hogy megbízatásait és udvari helyzetét mily komolyan fogta fel, az a *Pokol* XXVI. énekéből derül ki. Itt (a VIII. kör 8. bolgiájában) a hamis tanácsadók bűnhődnek, köztük Ulisse is. A pokoli bugyorba letekintve, a költő így szól:

Haj, sirtam akkor és most újra sírok,
s rágondolván, mit láttam, szorosabbra
vonom, okulva azon, amit írok,
lelkem fékét, ne menjen rossz utakra,
nehogy kincsét önmaga elfecsélje,
ha jó csillag, vagy még jobb Más megadta.

(19–24. sor)¹⁰³

Boccaccio híres jegyzőkönyve (*lo Zibaldone*)¹⁰⁴ tartotta fenn egy bizonyos frate Ilario (latinul: frater Ylarus) levelét Uguccione della Faggiuolához, amellyel az *Inferno* neki ajánlott kéziratát küldi el. Szerzetesünk a Santa Croce del Corvo camalduli kolostor lakója lett volna (tehát valójában nem *frate*, hanem *monaco*): e rendház Lunigiana határán, a Magra folyó forrásánál, Spezia kikötőjéhez közel feküdt. A levél azt mondja el, hogy egy napon ismeretlen férfi jelent meg a kolostorban, és a szerzetesek kérdésére, mit keres, azt válaszolta: *pacem* (békét). Ilario később felismerte Dante Alighierit s átvette az első cantica másolatát. A szerző azt is megjegyezte, hogy a nagy művet először latinul kezdte, de rájött, hogy így senki sem értette volna, azért használta a *lingua vulgarist*. Az is benne van a levélben, hogy a mű második részét Moroello Malaspinának, a harmadikat pedig Federico di Siciliának fogja ajánlani, most az a szándéka, hogy *ad partes ultramontanas*, a hegyeken túlra utazzék.¹⁰⁵ Ezt a levelet egyesek 1308, mások 1315 tájára teszik, noha valójában a képtelenségek szövedéke, és legtöbb kritikus ma már apokrifnak, Boccaccio retorikai gyakorlatának tartja.¹⁰⁶

¹⁰² Ilyeneket már Boccaccio közöl. L. még Giov. PAPANTI: Dante secondo la tradizione e i novellatori, Livorno, 1873. – F. X. KRAUS: Dante . . . Berlin, 1897. c. könyve számos anekdotát közöl (124–136. l.), s megadja világirodalmi párhuzamaikat is.

¹⁰³ Dante a nyelv bűneiről beszél, magára vonatkoztatva a rossz tanácsadás veszélyeit. Hogy itt az udvari ember szól, ez Francesco D'Ovidio (Studii sulla Divina Commedia, Milano–Palermo, 1901) finom észrevétele. – Vö. Dante Ulixese c. tanulmányunkkal, Studia Litteraria, 1971, majd *Eszmék és stílusok*, Bp., 1976. 26–35.

¹⁰⁴ Tulajdonképpen „vegyes feljegyzések”. Bessenyei György *Holminak* nevezte. Ma a Laurenziánában őrzik.

¹⁰⁵ ZINGARELLI, i. m. I. 509. skk. – PADOAN, i. m. 104–105.

¹⁰⁶ L. G. BILLANOVICH: La legenda dantesca del Boccaccio, StD, XXVIII. (1949) 45–144, a levél kritikai kiadásával együtt. Billanovich kimerítő és igen alapos okfejtése e kétes levelet Boccaccio életművébe állítja be; kimutatja dantei kölcsönzéseit, kikutatja antik előképeit (pl. a Servius- és Donatus-féle Vergilius-életrajzokra utal); stíluselmzést végez. Végső eredménye az, hogy az ominózus levél nem egyéb, mint Boccaccio retorikai gyakorlata: *dictamen*, aminőket már előbb is írt (Petrarca magasztalása, fiktív levél a durazzoi herceghez). Boccaccio természetesen

A kérdés csak annyiban fontos, hogy Dante párizsi utazásával, illetőleg tartózkodásával hozzák kapcsolatba. Boccaccio G. Villani említése nyomán (*Cronica IX*) többször megírja, hogy a nagy költő megfordult a párizsi egyetemen, és itt tudományos vitákban is szerepelt.¹⁰⁷ Ennek bizonyítékául hozza fel az *ad partes ultramontanas* fordulatot, mintha bizony ez Lunigianában nem jelenthetné azt is, hogy „az Appenineken túlra”, azaz a Pó völgyébe, esetleg Veronába kívánt utazni a titokzatos vándor. Hogy a *praeconceptio* mire kényszeríti még a legnagyobb irodalomtörténészeket is, arra jó példa Nicola Zingarelli sokszor idézett kiváló monográfiája. Szerzőnk a megfelelő helyen így ír: „Un giorno si presentò al monastero un uomo che era capitato in quel luogo dovendo mettersi in viaggio per la Francia *cum ad partes ultramontanas ire intenderet*.” (Egy napon megjelent a kolostorban egy férfiú, aki azért érkezett e helyre, hogy útnak induljon Franciaországba, minthogy a hegyeken túlra szándékozott menni.)¹⁰⁸ A latin levél szövegében *nincs* megnevezve Franciaország: ha ott volna, talán senki sem kételkednék Dante párizsi útjában. Minthogy azonban Zingarelli szilárdan hisz benne, önkéntelenül már itt megemlíti.

A felhozott bizonyítékok valóban nem jelentéktelenek. Dante ismeri a Lerici és Turbia között vezető hegyi út roppant nehézségeit (*Purg.* III, 49–51). Az előbbi városka a speziai öböl közelében van, a másik Nizza térségében, tehát a liguriai tengerparton. Említi Dante Arles római temetőjét Provence-ban (*Pok.* IX. 112) a Rhône mentén. A *Purgatórium* IX. énekében francia szóval (alluminar = enluminer, 81. sor) és Párizs említésével dicséri Oderisi d'Agobbio kódex-illusztáló művészetét. Több kétes értékű „bizonyíték” mellőzésével utalhatunk a *Paradicsom* X. énekének 133–138. soraira, amelyekben Szent Tamás a híres averroista teológust, Sigieri di Brabantét (Siger de Brabant) dicséri, aki a párizsi „vico degli strami” (ma is Rue du Fouarre vagy Rue de Dante, azaz „szalma utca”) előadótermében hirdette tuskés igazságait („sillogizzò invidiosi veri”). Végül idézni szokták a baccalaureus („bacceliere”) vizsgáját (*Par.* XXIV, 46. skk.), amelyet párizsi élménynek tartanak.¹⁰⁹ Tudjuk azt is, hogy Boccaccio buzgalma még Oxfordba is elviszi Dantét egy Petrarcahoz intézett levelében.¹¹⁰

A kutatás mai állapotában azonban ezek az érvek, sajnos, már keveset nyomnak a latban, ha önmagukban tetszetősek is. A liguriai tengerpart és Provence topográfiájáról Dante éppen Guido Cavalcantitól értesülhetett, aki — mint emítettük — egy compostellai

Párizsba akarja küldeni titokzatos vándorát, ezt azonban a skolasztikus retorikában nem lehetett kimondani, csak körülírni, (circumlocutio, periphrasis) Boccaccio francia-rajongása több más jeles kutatót is befolyásolt, noha az Ilario-levelet nem tartották hitelesnek. Innen van Zingarelli „praeconceptiója” is. (Ismeretes egyébként, hogy a nagy novellista saját párizsi születésének legendáját is maga költötte. Vö. CARLO MUSCETTA: Giovanni Boccaccio e novellieri in *Storia della letteratura italiana*, II. Milano, Garzanti, 1973. 317.) Itt említtem meg, hogy Szabó Mihály a magyar Dante-émlékkönyvben Giovanni de Serravalle fermói püspök latin *Commedia*-fordításáról (1417) írt tanulmányában e mű kommentárjai alapján a párizsi utat hitelesnek vagy legalábbis lehetségesnek véli (453–454). Serravalle azonban elég késői forrás: Villani és Boccaccio nyomán jár. — Padoan az Ilario-levelet hitelesnek véli. (I. m. 105.)

¹⁰⁷ La vita di Dante (id. ford. 23, 35.) TRATTATELLO (id. ford. 5, 8, 10).

¹⁰⁸ I. m. I. 509–510.

¹⁰⁹ ZINGARELLI, i. m. 513–520.

¹¹⁰ Uo, 521.

zarándokutat kísérelt meg. Dante kitűnően tudott franciául (nem egy helyen használ gallicizmusokat): az *alluminar* szóért nem kellett Párizst megjárnia. Sigieri di Brabante sorsa és tanítása közismert volt Itáliában, hiszen 1284 táján Orvietóban ölte meg egy fanatikus klerikus. A Rue du Fouarre olasz neve Firenzében közismert lehetett, tekintve az igen sűrű francia szellemi és kereskedelmi összeköttetéseket. Az egyetemi vizsgák pedig éppúgy folytak le Bolognában, akár Párizsban.

A legfontosabb ellenérvet azonban Siro A. Chimenz mondja ki. „E infine, aveva l’A. la possibilità di mantenersi a Parigi? o di chi sarebbe stato ospite?” (Végül is volt anyagi lehetősége Alighierinek, hogy Párizsban tartózkodjék? Vagy kinek lett volna a vendége?)¹¹¹

A jelen sorok írója 1928/29-ben Henri Hauvette hallgatója volt a Sorbonne-on: a professzor ekkor adta elő *La France et la Provence dans l’oeuvre de Dante* c., 1929-ben megjelent könyvének anyagát. Mint minden komoly francia dantista, részletesen cáfolta a párizsi út legendáját. Paul Renucci nagy monográfiájában¹¹² rendkívül erélyesen utasítja el a párizsi tartózkodást és Boccaccio hozzá fűzött meséit Dante magisteri fokozatának megszerzéséről és állítólagos vitáiról. Padoan ugyan nem veti el az Ilario-levél tartalmát, de a párizsi utat „presunta e mitica dimorá”-nak (feltételezett és mitikus tartózkodásnak) nevezi.¹¹³ Barbi rendkívül óvatosan nyilatkozik, de inkább kételkedő modorban.¹¹⁴ A feltétlen hívők közé tartozik viszont Kardos Tibor, aki nagy részletességgel taglalja a Boccaccio-hagyományt.¹¹⁵ Magunk a párizsi utat bizonyítatlannak, sőt bizonyíthatatlannak tartjuk, és nem hiszünk benne. Nagyon szellemes Renucci megjegyzése: nem Dante ment Párizsba, hanem Párizs jött el hozzá Itáliába: ez a *translatio scientiae* (vagy studii) közismert művelődéstörténeti ténye.¹¹⁶ Meg kell még említenünk két kutatót, Fr. Schneider, az utóbbi évtizedek vezető német dantistája, P. Renucci egyik könyvére hivatkozva, *legendának* minősíti a párizsi utat, Francesco Maggini pedig így összegezi véleményét: „Insomma, allo stato presente della quistione bisogna rassegnarsi a restar nell’incertezza, perché affermare o negare sarebbe egualmente imprudente.” (Összefoglalva, a kérdés jelenlegi állása szerint bele kell nyugodnunk a bizonytalanságba, minthogy az állítás vagy tagadás egyformán meggondolatlan lenne.)¹¹⁷ Magunk részéről – a francia dantisták túlnyomó többségéhez csatlakozva – vállaljuk a tagadás „meggondolatlanság”-át. Nem értünk egyet azonban Maggini azon véleményével, hogy Dante Alighierit

¹¹¹ Dante Alighieri, Roma, 1965, 33. (Estratto dal Volume II. del Dizionario Biografico Degli Italiani) – Van olyan vélemény is, hogy Moroello Malaspina lett volna a mecénás. Így pl. UMBERTO COSMO: Vita di Dante, Firenze, 1965, 172–173. (Új kiadás Bruno Maiertől. 1. kiad. 1930, 2. kiad. 1949.) A nagyérdemű dantista a fasizmus áldozatai között szerepel.

¹¹² Dante, disciple et juge du monde gréco-latin, Paris, 1954, 85–88.

¹¹³ I. m. 105.

¹¹⁴ I. m. 30. „... poco possibile ...” kevésbé valószínű. Ugyanígy Con Dante e suoi interpreti, Firenze, 1941, 354.

¹¹⁵ ÖM 988–989. – E véleményében persze olaszok is osztoznak. Láttuk Cosmót; Sapegno véleménye: „non è impossibile” (nem lehetetlen). Az egyetemi vitákról szóló Boccaccio-meséket azonban mindenki elutasítja.

¹¹⁶ Vö. E. R. CURTIUS: Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter, Bern, 1954², 388.

¹¹⁷ FR. SCHNEIDER: Dante, Weimar, 1960⁵, 233. – P. RENUCCI: Dante, Paris, 1958, 87. – FR. MAGGINI: Introduzione allo studio di Dante, Pisa, 1965⁴, 36–37. (Az 1. kiad. 1921.)

„franciagyűlölete” is akadályozta volna a párizsi út vállalásában. Egyfelől ez a gyűlölet jórészt csak a királyi házra (IV. Szép Fülöp, Valois Károly, Sánta Károly) és a francia pápákra irányult, másfelől pedig a *tudomány*, az *egyetem* ekkorra már az *Ecclesia* és az *Imperium* mellé harmadikként felnőtt önálló hatalom volt, egyben nemzetközi.¹¹⁸ Bizonyosnak tartjuk, hogy a nagy firenzei szeretett volna Párizsba menni, de nem volt rá módja.

A száműzetés korai szakaszában kezdte meg Dante két elméleti művét: az olasz nyelven írt *Conviviót* (*Lakoma*) és a *De vulgari eloquentiát* (*A köznyelvi ékesszólásról*), amely viszont latin nyelven értekezik. A két mű egyszerre készült, és mindkettő töredék maradt. Valószínű, hogy e két teoretikus munka a költő életében nem is került a nyilvánosság elé.

Hogy a *Conviviót* kezdte meg előbb, azt az a rész (I. 9–10) bizonyítja, amelyben a nyelvek változandóságáról értekezve, így folytatja: „Erről részletesebben lesz szó egy könyvecskében, amelyet Isten segítségével szándékozom írni *A nép nyelvén való ékesszólásról*” (ÖM 166). A kutatás nem tud egészen pontos dátumokat megjelölni. Zingarellinek az az adata, hogy Gherardo da Camino említése (IV. XIV. 12) 1306 márciusa utánra teszi a *Convivio* megkezdését (az említett főúr ekkor halt meg), nem egészen meggyőző, hiszen a IV. részben fordul elő, s Dante e művét legalább kétszer megszakította, nyilván a *De vulgari eloquentia* kedvéért. A mű, legtágabb határokat véve, 1304 és 1308 novembere (VII. Henrik megválasztása) között került ki szerzőnk tolla alól.¹¹⁹ A másik, a nyelvészeti-poétikai értekezés 1305 és 1307 között készült a *Conviviót* félbeszakító időközök során.¹²⁰ Itt csak annyit említünk, hogy az olasz nyelvű *Convivio* a latin nyelvet tartja szebbnek, erővel teljesebbnek és nemesebbnek (I. V. 14), míg a latin traktátus az anyanyelvet („nobilior est vulgaris”, I. I. 4). Nyilvánvaló, hogy ez utóbbi nézet esik közelebb a *Commedia* érlelődési folyamatához. Ha semmi hitelt nem adunk is az Ilario-levél kijelentésének s Boccaccio Dante-életrajzában közölt latin nyelvű *Commedia*-prooemiumnak, a latin nyelvű eposz gondolata mégis megfordulhatott a költő fejében.¹²¹ A költői lángelmének azonban szükségképpen az anyanyelv mellett kellett döntenie, ennek akkoriban már elismert mestere volt.

¹¹⁸ Alexander de Roes kölni kanonok Memoriale de prerogativa Imperii c. művében már a XIII. század második felében kifejtette a három világhatalom: az Imperium, a Sacerdotium és a Studium jellegét és nemzeti hovatartozását (német, olasz, francia). A Studium középpontjának Párizst tartja. Vö. HERBERT GRUNDMANN: Vom Ursprung der Universität im Mittelalter, Berlin, 1957. (Berichte über die Verhandlungen der sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Klasse. Band 103. Heft 2.)

¹¹⁹ ZINGARELLI, i. m. I. 529. – PADOAN, i. m. 72.

¹²⁰ PADOAN, i. m. 68–73.

¹²¹ BOCCACCIO: Vita di Dante, id. ford. 51.

Ultima regna canam, fluido contermina mundo,
Spiritibus quae lata patent, quae praemia solvunt,
Pro meritis cuicunque suis etc.

Rózsa Zoltán fordításában: „A földet körül folyó tengerekkel határos, legtávolabbi országokat fogom megénekelni, melyek a lélek előtt tárva vannak, s melyekben ki-ki elnyeri jutalmát érdeme szerint.” (i. m. 68.) – Tipikus antik-utánzat: nem egyezik a dantei kozmológiával!

VII. Henrik császár Itáliában

Dante Alighierinek tehát nem kellett Párizsból hazatérnie Luxemburgi VII. Henrik választásakor, amely 1308. november 27-én történt.¹²² 1309. jan. 6-án koronázták német királlyá Achenben, Nagy Károly birodalmának székhelyén. V. Kelemen pápa a „gaszkonyi” (*Par.* XXVII, 68), aki 1305 és 1314 között uralkodott, kezdetben a legnagyobb örömmel fogadta Henrik trónra lépését, az 1309. júl. 26-án kelt *Divinae sapientiae* enciklikában üdvözölte a királyt, hiszen a francia pápának (Bertrand de Got) egyformán érdeke volt mind a Habsburgoknak, mind a folytonosan erősödő francia királyi háznak a császári tróntól való távol tartása: a viszonylag jelentéktelen családi vagyonnal rendelkező luxemburgi gróf nem látszott veszedelmesnek, hiszen ez a pápának küldött hódoló iratában elismerte az egyház elsőbbségét. A császári koronázás ugyanis csak Rómában történhetett meg.

Nem tudjuk pontosan, hol tartózkodott ebben a politikai váradalmakkal teli időszakban a firenzei száműzött. A neves humanista Flavio Biondo ismerni vélte egy Dante-levelet, amelyet a költő Cangrande della Scalához intézett: a modern kritika ezt nem fogadja el hitelesnek.¹²³ Az persze kétségtelen, hogy Alighieri ekkor már örömmel figyelte a kiváló ifjú hadvezérnek, a császári párt igazi támaszának katonai sikereit. Biondo szerint Dante ekkortájt Forliban időzött; ez viszont nem kizárt. Kétségtelenül hiteles az V. számú levél,¹²⁴ amelyben „Firenzéből való és onnan méltatlanul száműzött Dante Alighieri” Itália uralkodóihoz, városaihoz, népeihez fordul, s a császár befogadására buzdít. A levél még hivatkozik Péter utódjának jóváhagyására, s minden bizonnyal 1310 szeptemberében keletkezett, a császár Itáliába érkezése előtt. (A levélnek nincs dátuma, keletkezési helye ismeretlen.) Annál figyelemre méltóbb hangvétele, érzékletesen mutatja azt az izgatott, felfokozott reményekkel telt lelkiállapotot, amely a száműzött Dantét eltöltötte. Csak a Szentírás fenségét sugárzó szavaival tudja magát kifejezni. Henriket békeséget hozó Titánnak, Júda törzseből való oroszlánnak, új Mózesnek nevezi, aki mint Augustus és Caesar az Itáliával kötendő nászra készül. Készüljön hát Itália is: „Vesd le immár, longobardok vére, magaddal hozott barbárságotat és engedj annak, aki a trójaiak és latinok magzatából megmaradt. Nehogy akkor, midőn ama magasztos sas villámlás módjára megjelenik, úgy lássa, hogy fiókáit kivetették a fészekből, és tulajdon magzatának helyét holló fia foglalta el.”¹²⁵ Nagy nyomatékkal hivatkozik a római császár Isten rendelte hivatására — a világ békéjének megteremtésére —: Krisztus két országot választott külön, a magáét és a császáráét. „Mindkettőnek, mondá, adjátok meg, mi az övé.” Lát-ható, hogy ebben a levélben már teljességgel kialakult Dante politikai eszmerendszere, amely a *Commedia* és a *Monarchia* szerkezetének tartópillére. Egészen bizonyos, hogy a nagy eposz ekkor már munkában volt. Láttuk, hogy a kétes értékű Ilario-levél 1308 tájára az első *cantica* elkészültéről tudósít, s ebben könnyen hihetünk is neki.

¹²² VII. Henrik tevékenységéről bőven szólnak a Dante-monográfiák és lexikonok. Lásd különösen FRIEDRICH SCHNEIDER: Heinrich VII. Dantes Kaiser, Stuttgart, 1940, 2. kiad. 1943. — L. még ZINGARELLI, i. m. II, 591–593.

¹²³ ZINGARELLI, i. m. 597.

¹²⁴ Testo crit. 419–422; ÖM 484–488.

¹²⁵ A száműzött itt magára gondol, az igazi római vérrre, akit a barbárok kivetettek a sásfészekből. (Lásd a Pokol XV. énekét).

A császár testvérei (Balduin trieri érsek, Walram gróf), felesége, Brabanti Margit, számos előkelőség (Flandria, Bajorország fejedelme) társaságában indult Itáliába; 1310. okt. 10-én érkezett Lausanne-ba, sógora, Amedeo szavojai gróf országába, s október 23-án lépte át az olasz határt Susánál.¹²⁶ Hadserege csekély volt, egyes források három, mások ötezer főről tudnak, de hiszen békítőként jött, igazságot osztani, nem hódítani. Egyéb-ként általános lelkesedés fogadta mind a guelfek, mind a ghibellinek részéről: ellenséges városok békültek ki, száműzöttek tértek vissza hazájukba, csodajelekről beszéltek (Villani, VIII., 109). A császár Torinóból Milánóba érkezett, s itt 1311. jan. 6-án (Epiphania ünnepén) fejére tették a lombard vaskoronát (*Corona ferrea*), így hát nem csupán a német, hanem az olasz király címét is viselhette.

Dante, úgy tetszik, sietett hódolatát bemutatni valószínűleg még a koronázás előtt, 1310 őszén, Milánóban. Ez derül ki VII. leveléből, amelyet magához a császárhoz intézett 1311. április 17-én: „Mert én is, ki ezeket írom magam és mások nevében, olyannak láttalak és hallottalak téged, amint az a császári felséghez illik is, jóindulatúnak és igen kegyesnek. Lábadait érintették kezeim, és ajkaim kötelességüket megtették.” (Hódolata jeléül megcsókolta a császár lábát.)¹²⁷

A kezdeti sikerek azonban nem bizonyultak tartósnak: sokkal több városi és családi érdek feszítette szét Itália közéletét, hogysesem egy idealista német uralkodó jelentéktelen fegyveres erejével úrrá lehetett volna rajtuk. Először Guido della Torre, Milánó ura mozgolódott, s midőn Henrik csapatai a lázadást elnyomták, Guido Cremonát és Bresciát állította szembe vele. A legkeményebb ellenfélnek azonban Firenze bizonyult. A város guelf hagyományaihoz híven, nem hódolt az idegen uralkodónak – noha erre a császárság várományosa jóval előbb felszólította –, sőt lázasan erősített, fegyverkezett, pénzelte a lombard városok ellenállását, az avignoni pápai udvarban diplomáciai tevékenységet folytatott Henrik ellen. Anjou Róbert nápolyi király, a császári hatalom természetes tagadója, szintén az ellenfelek közé sorakozott.¹²⁸

Ebben a helyzetben Dante Alighieri nem maradhatott néma. 1311. március 31-én kelt, a firenzeiekhez intézett híres levelében lángoló haraggal fordult honfitársai ellen. A levél egyébként „Toscana határán, az Arno forrásánál” készült, azaz Casentinóban, minden bizonnyal a Guidi grófok Poppi várában. A nagy család Battifolle-ága ekkor még a császár párthívének mutatkozott, noha Firenze állandó nyomása alatt állott.¹²⁹

A levél (a VI.)¹³⁰ a legkeserűbb jelzőkkel minősíti (a „bűnösnél bűnösebb” – *sceltestissimis*) Firenze magatartását: lakói „a kapzsiság rút undoksága miatt” minden gonoszra képesek, fennhéjázók, és esztelenek is, mert a császári sas ellenében tornyok és bástyák védelmében bíznak. „S ha jósló elmém nem téved, ez igaz jelekből, miként kikezdehetetlen érvekből azt mondhatjuk, hogy a várost hosszantartó szomorúság emészti majd, és végezetül idegenek kezére kerül.” Nem veszi észre a bűnös város, a fiesoleiek

¹²⁶ ZINGARELLI, i. m. 694; CHIMENZ, i. m. 34. – Fr. Schneider emlékeztet rá, hogy Walram Brescia alatt esett el, a császárné Genovában halt meg, a császár Buonconventóban. Csak Balduin érsek térhetett vissza hazájába. Dante . . . , Weimar, 1960, 244. l.

¹²⁷ Testo crit. 426 (II, 9); ÖM, 494.

¹²⁸ ZINGARELLI, i. m. II. 606–608; CHIMENZ, i. m. 34.

¹²⁹ Uo. II. 611, ill. 35.

¹³⁰ Testo crit. 422–426; ÖM 488–492.

szerencsétlen sarjadéka, hogy az igazi szabadság a törvénynek való engedelmességből fakad. Henrik, a római birodalom képviselője nem a maga tulajdonát keresi, hanem a világ közjává szomjazza. Mint Krisztusról mondta Ézsaiás próféta: „a mi nyavalyáinkat hordozta, a mi fájdalmainkat viselte el.” A későn jövő bűnbánat a büntetés kezdetévé válik!

Néhány nap múlva, 1311. április 17-én – mint már említettük – a nagy száműzött szükségét érezte, hogy magához a császárhoz forduljon. Ez Dante VII. levele,¹³¹ „politikai publicisztikájának” egyik remeke. Zingarelli így ír róla: „Amikor e levelet olvassuk s megcsodáljuk a stílus erejét, a mélységes megindulást, nézeteinek világos tisztaságát, vallásos és tudományos elmélyedését, mely egyszerre bibliai és klasszikus, szánakozó megütközéssel gondolunk azokra, akik kételkednek eredetiségében, vagy egyenesen tagadták, mint Scartazzini, Imbriani vagy Kraus.”¹³² Csakugyan, a császári tekintély rendíthetetlenül meggyőződött híve szinte szemrehányással fordul az uralkodóhoz: miért késlekedik még, miért hagyja kétségben híveit. Amidőn mint Titan (a Nap) megjelent Itáliában, új reménység ragyogott fel, mindenki Saturnus birodalmának, a Marótól megénekelt Szűz visszatérésének idejét várta.¹³³ Most pedig Keresztelő János szavaival kételkedve azt kell kérdeznünk („incertitudine dubitare compellimur”): „Te vagy-e az, aki eljövendő, vagy mást várjunk?” (*Máté* 11, 2). Talán megállt a nap, mint Józsué idejében vagy Amos fiának szavai szerint.¹³⁴ Ne késlekedjék a császár a Pó (Eridanus) völgyében, ne hanyagolja el Toscanát, hiszen a római hatalmat még Itália vagy Európa határai sem korlátozzák. Augustus az egész földet összeíratta, éppen akkor, amidőn a Szűz szülni akart. „Szégyenletes tehát, hogy a világ ez igen szűkös területére zárkózik oly sokáig az, kit az egész világ várt. („Pudeat itaque in angustissima mundi arca irretiri tam diu quam mundus omnis expectat”)¹³⁵ Szerzőnk Lucanus és Vergilius idézetekkel biztatja a császárt, Sámuel szavaira hivatkozik, aki azért keni királlyá Sault, hogy Izrael ellenségeit megbüntesse. Ne késlekedjék hát Henrik Milánóban, ne foglalkozzék apró városok (Brescia, Pavia, Vercelli, Bergamo) ostromával: ne az ágakat vagdossa, hanem a gyökeret, Firenzét! Ez a szülője ellen forduló vipera, ez a nyáját fertőző juh, ez a parázna Myrrha, ez a latinok dühös királynéja Amata, aki nem akarja elfogadni a végzet rendeltét, Aeneast. Ez a város csakugyan atyja ölelésére vágyik, mint Myrrha, midőn a mindenek atyját (a pápát) a császár ellen ingerli. De a dühöngő királynő (Amata) sorsára jut. „Ne késlekedj tehát, s ezt a Góliátot bölcsesség parittyájával terítsd le, hogy a babyloni nyomorúságot már csak örvendő idézzük emlékezetünkbe!”

¹³¹ Testo crit. 426–429; ÖM 493–497.

¹³² I. m. II) 613. – Franz Xaver Kraus roppant tudományos elmélyedéssel megalkotott nagy monográfiája ma már éppen hiperkritikája miatt, csak nagy óvatossággal használható. Igaz, hogy az elmúlt nyolc évtized számos új eredményt és szempontot hozott a Dante-kutatásban.

¹³³ Vergilius IV. eclogájának keresztény interpretációjáról van szó. Erről beszél Statius a *Purgatorium* XXII. énekében (69–70). Vö. COMPARETTI: *Virgilio nel Medio Evo*, I. rész, 6. fejezet. A modern kutatásból kiemelem Karl Strecker értekezését *Jam nova progenies caelo dimittitur*. Studi Medievali, Nuova series, V. Torino, 1932, 167–186.

¹³⁴ Ámos fia itt Ézsaiás, aki könyvének 28. része 21. versében utal a nap megállásának csodájára. (Az ÖM ezt a vonatkozást nem magyarázza.)

¹³⁵ A *pudeat* kemény, sőt sértő kifejezésére PADOAN (Introduzione . . . 96) külön felhívja rá a figyelmet.

Nem csoda, ha a firenzeiek e levelek ismeretében Dantét kizárták Baldo d'Aguglione prior 1311-es „reformjából” (kegyelmi intézkedéséből), sőt fiait is száműzték, amint betöltik 14. életévüket.¹³⁶

•Ebbe az időközbe kell sorolnunk Dante Alighieri három levelét (VIII–X),¹³⁷ amelyeket Gherardesca di Battifolle grófnő nevében írt a császárnőnek, Brabanti Margitnak. A levelek nem közölnek fontosabb történelmi adatot, a harmadik azonban keltezés ad: 1311. május 17, Poppi vára: a száműzött akkor tehát itt tartózkodott. Ismeretes, hogy a grófnő a híres pisai guelf vezér, Ugolino leánya volt; atyjának szörnyű halála a *Pokol* XXXIII. énekének tárgya; az ott említett Gaddo és Uguccinone testvérei voltak. A költő minden bizonnyal pontos részleteket tudhatott meg az úrnőtől az éhségtoronyban lefolyt eseményekről.¹³⁸

A császár 1311. jún. 15-én bevette Cremonát, majd szeptemberig Bresciát ostromolta. A seregeit ért veszteségek miatt – pestis pusztított – pihenésre és hadkiegészítés végett Genovába vonult: 1311. október 11-től 1312. február 12-ig tartózkodott a nagy kikötővárosban. Dante ekkorra már elhagyta a kétszínű politikát folytató Guidi-Battifolle grófokat, s egyesek szerint a császárhoz csatlakozott. Erre nincs bizonyos adat, annyi azonban kétségtelen, hogy egy előkelő genovai lovagot, Branca d'Oriát elevenen a pokolba helyez (*Pok.* XXXIII, 137), tehát a város viszonyait jól ismeri.¹³⁹ Március 6-án a császár Pisába hajózott. Petrarca (*Fam.* XXI. 157) tanúsága szerint Dante is itt tartózkodott, s a hét éves gyermek itt látta először és utoljára a nagy költőt, atya száműzött társát. A költő jól ismerte Pisát (l. pl. *Pok.* XXXIII, *Purg.* VI); a *Purgatórium XIV. énekének híres „Arno-völgy?”* szemléjében (25–54. sor) a pisaiakat rókáknak nevezi, magát a folyót „maladetta e sventurata fossá”-nak, átkozott és szerencsétlen ároknak.

VII. Henrik 1312. április 19-én indult meg Róma ellen. Anjou Róbert, Szép Fülöp öccsének, Jánosnak segédcsapataival elfoglalta a Capitoliumot, a Vatikánt és az Angyalvárat – színleg még mindig a császár számára –, de az Orsiniék és a Caetaniak csatlakozása világosan mutatta a guelf pártszínezetet. A Colonnák természetesen a császár oldalára álltak. A pápa ugyan elküldte kardinális legátusait a koronázás végett – maga egészségi állapotára hivatkozva maradt távol –, nem tett azonban egyértelmű nyilatkozatot a császár mellett, minthogy ekkor már teljesen a francia király befolyása alatt állott. A

¹³⁶ Az okmány megtalálható PIATTOLI: Codice diplomatico-jában, legfontosabb részét idézi TOYNBEE–SINGLETON: Dictionary-ja (15. l.) Dante mély megvetéssel beszél Baldóról („nehéz megtűrni Firenzében az aguglione-i paraszt bűzét”, *Par.* XVI, 55–56). Egyik jogi csalására a *Purg.* XII, 103–105. sora utal (Dino Compagni I, 19).

¹³⁷ Testo crit. 429–431; ÖM 497–500.

¹³⁸ Az ÖM nem oldja fel helyesen a G. de Battifolle rövidítést és *Catherindát* ír (498). A mai kutatás megegyezik abban, hogy Guidi-Battifolle gróf neje Ugolino leánya volt. Lásd ZINGARELLI i. m. (1931) 61; PADOAN, i. m. (1975) 93. (Ezt egyébként már Karl Witte kiderítette 1869-ben.) Nyomatékosan rá kell mutatnom arra is, hogy az ÖM X. levelének magyar szövegű dátumozása hibás, amidőn „július kalendájá”-ról beszél. Az eredeti latin szöveg (Testo crit. 431) *XV Kalendas Junias*-t ír: ez pedig május 17-ike, amint ezt bárki megállapíthatja Knauz vagy Szentpétery kortani művei alapján, de egyszerű visszszámálással is. (ZINGARELLI, i. m. II: 619. és CHIMENZ, i. m. 36. május 18-át jelöl.)

¹³⁹ ZINGARELLI, i. m. II. 622–623. – Dante antropológiája szerint úgy kell elképzelni, hogy a bűnösnek a lelke szenved a győtrelem helyén, testét fönn, a világban egy démon igazgatja.

Capitoliumot fegyverrel szerezték vissza a ghibellin erők, s a Henrik által összehívott római népgyűlés határozata folytán, Niccolò da Prato bíboros 1312. jún. 29-én, az apostolfejedelmek ünnepén a lateráni Szent János bazilikában császárrá koronázta a Luxemburgit. Jogilag semmit sem jelentett, hogy ez az aktus nem a Szent Péterben történt, elvégre a lateráni bazilika volt Róma főplébániája (ma is az!), s a császárválasztás a római nép akaratából történt. A szentelt olaj egyben karizmatikus erővel ruházta fel a császárt, s ez a tény még ellenfeleire is hatással volt.¹⁴⁰ Henrik levélben közölte a koronázást Európa fejedelmeivel.¹⁴¹

A császár a nyarat Tivoliban töltötte, s itt kapta meg V. Kelemen pápa levelét, amely arra utasította, hogy hagyja el az Egyházi állam területét, s kössön fegyverszünetet Róbert királlyal. Ez volt a „gaszkonyi árulása” (*Par.* XVII, 82), amelyet Alighieri mindig égő haraggal ítélt el. Nehéz is volna egyébként tekinteni, hiszen a pápa irányította a császárt Itáliába, s még koronázását is végrehajtott. VII. Henrik méltósággal felelt a levélre, s a császárság önállóságát hangsúlyozta. Semmi adat nincs rá, hogy Dante ekkoriban a császár oldalán tartózkodott volna, nem tudjuk, hol és kinél talált menedéket. Magunk részéről úgy véljük, hogy nem követte a császárt Rómába: Toscanában maradt.

VII. Henrik ős elején megindult Firenze ellen: szept. 7-én Arezzóban volt, 19-én Firenze alá érkezett, amelyet 40 napig tartott megszállva, noha viszonylag csekély haderejével körül sem tudta keríteni. Firenze polgársága mind anyagi erejével, mind hadseregével nyomasztó fölényben volt. Ennek ellenére nevezetesebb haditettet (kitörést) nem mert megkísérelni, sőt hajlandó volt hódolni a császárnak, ha az nem vonul be a városba, nem helyez be császári helytartót, s feloldja a régebben kimondott birodalmi átkot.¹⁴² Ily nagy volt a császári hatalom tekintélye!

Dante nem volt jelen Firenze ostrománál, Leonardo Bruni Dante-életrajzában a száműzött egyik, azóta elveszett levelére hivatkozik: nem akart fegyveres kézzel hazájára támadni.¹⁴³ Neve csakugyan nem szerepel azon száműzöttek (és egyben elítéltek) névsorában, akik jelen voltak VII. Henrik táborában. Ez utóbbi 1312. nov. 1-én elvonult Firenze alól a téli szállásra, Poggibonsiba költözött. Egyben segédcapatokat rendelt magához Németországból, többek közt fiát, Luxemburgi János cseh királyt is. Ugyanakkor kimondotta a birodalmi átkot Róbert király ellen (1313. ápr. 26.) ezen a télen (1312/13) a római nép is felkelt az arisztokraták ellen, kinyilvánította függetlenségét, meghíva a császárt, tegye át székhelyét az örök városba.

1313. június 12-én kelt az a pápai bulla, amely kiközösítéssel fenyegeti a császárt, ha megtámadja Róbert király országát. Henrik éppen erre készült, a bullát tehát visszatúsította, nem törődve a nápolyi uralkodó *reclamatio*jával sem.¹⁴⁴ Szerencsecsillaga

¹⁴⁰ ZINGARELLI, i. m. II. 625–627; CHIMENZ, i. m. 36–37. – Egyes történészek a római nép állásfoglalásában már Cola di Rienzo idejének előtörténetét látják.

¹⁴¹ Monumenta Germaniae Historica, Constitutiones et Acta publica, IV, 2, 801–804. – Chimenz szerint ezt a levelet akár Alighieri is írhatta.

¹⁴² ZINGARELLI, i. m. II. 627–628. – A *capitano del popolo* az a vérengző Fulcieri da Cabboli volt, akit Dante a *Purg.* XIV. énekében ítélt el.

¹⁴³ Uo. 628.

¹⁴⁴ Ez a pápához intézett tiltakozás volt a birodalmi átkok ellen. Vö. ZINGARELLI, i. m. 629–630.

egyébként emelkedőben volt. Frigyes szicíliai király, Genova és Pisa flottája csatlakozott hozzá, Pisa jelentékeny sereget állított ki, s a császár, be sem várva a németországi segédcapatokat megindult dél felé. A guelf párton egyetemes volt a kétségbeesés. Róbert már menekülésre gondolt, noha Firenze éppen az ő oltalma alá helyezkedett, a népénekesek (giullari) széltében hirdették a császár győzelmét, amidőn a hosszú ideje betegeskedő császár 1313. aug. 24-én Buonconventóban (Siena mellett) meghalt. A ghibellinek azonnal mérgezésre gondoltak, s domonkos rendi gyóntatójára gyanakodtak, aki állítólag a szent ostyában adta volna neki a halálos adagot. Mindez persze alaptalan szóbeszéd volt, Bernardo da Montepulciano fráter ártatlansága mellett azonnal többen tanúskodtak, később maga a császár fia is így nyilatkozott. Legfőbb tanú azonban maga Dante, *hallgatásával*: tudta, hogy a vád nem igaz, hiszen a legkisebb komoly gyanú esetében is felemelte volna szavát az „alto Arrigo” (*Par.* XXX, 137) ügyében, ahogyan Sánta Károlyt nyíltan vádolta Aquinói Tamás megmérgeztetésével (*Purg.* XX, 69).¹⁴⁵ A császár párthívei, sőt több ellenfele is, mély gyásszal siratták el a kiváló lovagcsászárt, Cino da Pistoia, Senuccio del Bene és mások költeményeket írtak dicsőítésére, Pisa fejedelmi módon temette el nagyszerű dómjában; a művészi síremlék később a *Camposantó*ban állt, 1921-ben újra a Dómba vitték. A legmaradandóbb emléket azonban Dante állította neki, midőn a *Paradicsomban* koronás trónját kijelölte:

Ama nagy trónra, melynek díszein jár
szemed, mivel már a korona rajta,
előbb mint e Lakzi borából innál,
ül majdan *Henrik*, kit a földnek ajka
császárnak mond, s ki jön, hogy megjavítsa
Itáliát, bár nem érett az arra . . .
Vak kapzsiság lelketek elborítja,
s olyanok lesztek, mint a csecsemő
ki éhen hal, s a dajkát eltaszítja.
Oly ember lesz a Szentszéken, minő
a legrosszabb, s ki nyíltan és titokban
más úton jár majd, mint amelyen ő.
De nem sokáig fogja túrni ottan
az Úr, és a szent helyről oda csapja,
hol Simon mágus bűnei miatt van,
és az Anagni lejjebb száll alatta!

(XXX, 133–148)¹⁴⁶

¹⁴⁵ Uo. 630–631. – A császár halála okának a mocsárlázat vélik. Alighanem ez volt a *sommo poeta* halálának oka is.

¹⁴⁶ L. minderre ZINGARELLI, i. m. 631–635; SCHNEIDER i. m. 100–101. – V. Kelemen 1314. ápr. 20-án halt meg. (Vö. a *Pokol* XIX. énekével. Az Angni VIII. Bonifác.) Az idézett részletben Beatrice beszél. A fordítás, bár pontos, az olasz szöveg lendületéhez képest kissé prózai.

A középkori universalizmus egyik mesterműve, a császári hatalom jogai védelmében keletkezett legjobb politikai irat Dante *Monarchiája*.¹⁴⁷ Itt kell szólnunk róla, noha keletkezésének időpontja mindmáig vitatott. A kutatás eddig a legellentétebb álláspontokat képviselte. Volt, aki közvetlenül a *Convivio*hoz csatolta (M. Barbi), hiszen ennek IV. könyvében (4–5. fejezet) már a világcászárság szükségességéről esik szó. A nagy tekintélyű Bruno Nardi VII. Henrik választásának időpontjára, 1307/08 tájára teszi e mű keletkezését. Legtöbben a császár itáliai hadakozásának éveire (1310–13) gondoltak, s ez nagyon logikus álláspontnak látszik, hiszen Henriknek ekkor volt segítsége „publicisztikai” támogatásra. A francia kutatók (I. Rivière és É. Gilson) hazájuk politikai viszonyainak ismeretében (hiszen Dante Szép Fülöp és az avignoni Curia jogászai ellen érvel!) 1311–1313-ra szeretnék rögzíteni a mű keletkezését. Végül nem kevesen a *Monarchia* késői (1317 utáni) datálására gondolnak, maga Zingarelli is nagy monográfiájában.

Ennek az álláspontnak van egy szinte cáfolhatatlan filológiai érve. A *Monarchia* I. könyvének XII. részében (6. pont) szerzőnk az akarat szabadságáról elmélkedik: „Hoc viso, iterum manifestum esse potest quod hec libertas sive principium hoc totius libertatis nostre est maximum donum humane nature a Deo collatum, sicut in *Paradiso Comedie iam dixi*” („Ennek nyomán ismét nyilvánvaló, hogy ez a szabadságunk, illetve teljes szabadságunk princípiuma a legnagyobb adomány, amellyel Isten az emberi természetet felruházta . . .” ÖM 415–416). A *Paradiso*ra való hivatkozást E. Rostagno, a *Testo critico Monarchia* szövegének gondozója Barbi indokolása alapján (i. m. XVIII) mint „indubitabilmente antidantesco”-t törölte, noha a *Paradiso* V. énekének 18. és következő soraiban csakugyan az akarat szabadságáról van szó. (Még a szavak is azonosak: *maximum donum – maggior don.*)

Pier Giorgio Ricci a *Monarchia* 1965-ös kritikai kiadásában 19 kéziratát vizsgálta felül, figyelembe vette a legrégebb fordításokat és nyomtatott kiadásokat is, s a szövegek túlnyomó részében az *antidantesco*-nak minősített fordulatot, ill. utalást megtalálta: eredetiségében tehát nehéz kételkedni. Ha pedig ez így van, a *Monarchia* 1318 előtt nem keletkezhetett.¹⁴⁸ A nagy politikai mű bemutatását és taglalását más fejezetünk számára kell fenntartanunk.

¹⁴⁷M. Barbi már 1921-ben, a *Testo critico* előszavában (p. XVIII) helyesen állapította meg, hogy a legtöbb kézirat bizonyosága szerint ez a pontos cím, nem a hosszú ideig használt *De monarchia*. Az ÖM *Egyeduralom*nak fordítja, ezt azonban a szövegben alig használja. Szerintünk nem is kell lefordítani, hiszen a *monarchia* a magyarban köznyelvi kifejezés.

¹⁴⁸Vö. Le opere di Dante Alighieri. Edizione Nazionale a cura della Società Dantesca Italiana Vol. V. *Monarchia* a cura di Pier Giorgio Ricci, 1965. Gondolatmenetem főként FRIEDRICH BAETHGEN: Die Entstehungszeit von Dantes *Monarchia* c. kiváló kutatási beszámolóján alapszik. (Bayerische Akademie der Wissenschaften. Philosophische-historische Klasse. Sitzungsberichte. Jahrgang, 1966, Heft 5, 1–34.) L. még ZINGARELLI, i. m. 679. skk. és 710. – PADOAN, i. m. 123–127. (Teljes egészében osztja Ricci álláspontját.) – Magam először az 1312–13. évkört tartottam valószínűnek (Alföld, 1963), majd Ricci eredményeit és Baethgen beszámolóját megismerve, a késői keletkezés mellett foglaltam állást. (A Karthausi Névtelen műveltsége, Bp., 1976, 77. Irodalomtörténeti Füzetek 88. sz.) Így nyilatkozik Kardos Tibor is az ÖM kísérő tanulmányában, egyébként minden filológiai dokumentáció nélkül. Igaza van! – A nyomda ördögének gúnyos fintora viszont, hogy a *Testo critico* idézett lapján (XVIII) Barbi elutasító mondatában durva sajtóhiba van. (A *Monarchia* XI. részére hivatkozik I. rész helyett!) – Balanyi György kegyesrendi tanár *Monarchia*-fordításának (Bp., 1921) elő

V. Kelemen halála után a pápai szék több mint két évig betöltetlen maradt: az olasz, francia és „gaszkonyi” kardinálisok nem tudtak megegyezni. Az olasz bíborosok ellen merényletet is kíséreltek meg az elhunyt pápa unokaöccsei (1314. ápr. 24.) a Carpentrasban üléselő konklavé alkalmából. Érdemes megemlíteni, hogy Szép Fülöp 1314 novemberében egy vadászat során életét vesztette (*Par.* XIX, 120): így teljesült igen hamar a Templomosok nagymesterének, Jaques de Molaynak a máglyán mondott beszéde (1314. márc. 14): Isten színe elé idézte a bűnös pápát és a még bűnösebb francia királyt.¹⁴⁹

E tájon, bizonyára 1314-ben keletkezett Dante XI. levele, amelyet a Carpentrasban üléselő kardinálisokhoz intézett. Költőnk ekkor valószínűleg még a Malaspina-udvarban tartózkodott: Moroello ögróf csak 1315-ben halt meg, s nem mocskolta be magát a császár ellen elkövetett árulással.

A levél címe („Az olasz bíborosokhoz”), nem pontos, s nem is Dantétól származik. A szerző a kardinálisok testületéhez fordul, s csak levele végén szól két olasz bíboroshoz. Szavait a Jeremiás-idézzel kezdi (*Siralnak* I, 1), amellyel Beatrice halálát siratta (*Vita nuova*, XXVIII, 1): „Quomodo sedet sola civitas plena populo! facta est quasi vidua domina gentium” („Miként ül egyedül a néppel teli város; a népek úrnője szinte özvegyé lett”). Ez a párhuzam nem véletlen, Beatrice ekkorra már régen az Egyház képviselője lett Dante számára, s a *Purgatórium* jórészt (vagy egészen) elkészült. A nagy firenzei megszokott fölényével és öntudatával fordul a bíborosokhoz, s festi az Egyház siralmas helyzetét, amelyet főként vezetőinek, Péter és Pál utódainak hanyagsága okoz. A kapzsisággal (*cupiditas*) lépnek frigyre, hátat fordítanak az Egyház szekerének. Ő maga csak egyszerű juha a hívők seregének, de ha más nem beszél, szólania kell, hiszen a kereszténység nevében emeli fel szavát. Szégyelljék magukat a vezérek és fordítsák szemüket Róma felé, amely mindkét világitó testétől meg van fosztva. Szemrehányást tesz a római kardinálisoknak, Napoleone Orsininek és Francesco Gaetaninak, hogy semmit sem tettek két kizárt társuk (a két Colonna) visszahívására, ők is okai az Egyház útvesztésének. Egyetértésben szálljanak tehát síkra Krisztus jegyese (az Egyház), Róma, Itália, sőt az egész emberiség érdekében a „gaszkonyiak” bitorló törekvéseivel. Dante – s ezt jó aláhúzni – nem feltétlenül olasz pápa választását kívánja, hanem az egyház megszabadítását a „kapzsiság farkasá”-tól, és az „avignoni fogság” megszüntetését, a Curia Rómába költözését.¹⁵⁰ Jegyezzük meg, hogy a következő pápát csak 1316. aug. 7-én választották meg XXII. János (Jacques d’Euse) személyében, s ő is cahors-i, azaz délfraancia volt. Dante róla sem volt jobb véleményel, mint elődeiről. (Vö. *Par.* XXVII, 58–59.)¹⁵¹

szava röviden, de igen tartalmasan foglalja össze a keletkezés időpontjára vonatkozó nézeteit – főként Witte és Kraus alapján – és a késői datálás mellett dönt. Megemlíti a *Monarchia* magyarországi kéziratát (OSzK): ezt Wittétől Ricciig és Baethgenig mindenki ismeri.

¹⁴⁹ ZINGARELLI, i. m. II. 648–650. A templomosokra lásd e fejezet 72. jegyzetét.

¹⁵⁰ ZINGARELLI, i. m. II. 650–652; CHIMENZ, i. m. 40–41; PADOAN, i. m. 100–101.

¹⁵¹ *Caahors* (ol. *Caorsa*) neve Dante és a középkor szóhasználatában uzsorást jelentett (*Pok.* XI, 50) A *Caorsinónak* nevezett XXII. János hagyatékában – Villani (XI, 20) szerint – 18 millió aranyforintot találtak egyéb kincsek mellett. V. Kelemen kincstárának értéke is milliókra rúgott. Ez volt a francia királlyal elkövetett adulterium jövedelme. Lásd a *Purgatórium* XXXII. énekének 148–160. sorát („una puttana sciolta”) és kommentárjait. Ennek *joachimita* magyarázatára más összefüggésben kell visszatérnünk. (Vö. egyébként e fejezet 11. jegyzetében említett tanulmányunkkal.)

Az utolsó évek

Nincs pontos adatunk rá, mikor vándorolt a nagy száműzött Can Francesco Grande della Scala (1291. márc. 9.–1329. júl. 22.) udvarába. Láttuk már, hogy mily lelkes szavakkal ünnepli Cacciaguida (*Par.* XII) a Scaligereket, Alberto fiait, akik közül Cangrande volt a legfiatalabb: 1308-tól Alboinóval együtt, majd 1311 november végétől egyedül volt Verona uralkodója és Lombardia császári helytartója (*vicarius*). Élete jórészt a guelfek ellen viselt hadjáratokban telt el. Ha a költő már 1314 decemberében Veronában időzött, tanúja lehetett a padovaiak vereségének Vicenza mellett, s ez Cangrande egyik jelentős fegyverténye volt. (Bizonyára erre vonatkoznak Cunizza jósszavai, *Par.* IX, 46–48.) A második (?) veronai tartózkodás időpontjának kezdete azonban bizonytalan. Szokták emlegetni Dante pártfogói között Uguccone della Faggiuolát, Pisa és Lucca urát, a kétes jellemű condottierét is; láttuk, hogy „*monachus Ylaro*” szerint Dante neki akarta ajánlani az *Infernót*; mindennek azonban semmi fogható dokumentuma nincs, s Dante hallgatása – Uguccone neve sem fordul elő egyik művében sem – inkább a tőle való tartózkodásra mutat. (Uguccone egyébként Corso Donati sógora volt.)^{1 5 2}

Uguccone egyik sikerével áll viszont kapcsolatban Dante harmadik (ha tetszik: negyedik) elítélése. A hadvezér 1315 májusában ostrom alá fogta San Miniatót, s e veszélyes helyzetben a város vezetői – szokásuk szerint – széles körű amnesztiát hirdettek a száműzöttek részére (május 19), mégpedig igen enyhe feltételekkel (csekély összeg megfizetése és a város patrónusa, Keresztelő János templomában való megjelenés). Nagyon valószínű, hogy éppen a legveszedelmesebb száműzöltre, Dante Alighierire gondoltak a szinte jelentéktelen „elégítél” megállapításakor. Ezt talán még az egykori császár és a császári helytartó barátja is elfogadhatja!

Erre enged következtetni Dante XII. levele, amelyet egy meg nem nevezett firenzei barátjához intézett. A levélben azt olvassuk, hogy Dante ismeretlen firenzei barátján kívül egyik unokatestvére is sürgette a kegyelmi intézkedés elfogadását. A levél címzettje kétségtelenül egyházi ember (ez a *pater, pater mi* megszólításból derül ki), de sajnos, nem ismerünk olyan papi rendű rokont vagy barátot, akivel azonosítani tudnók. Az unokatestvér esetleg Gemma egyik fivérének, Teruccio Donatinak a fia volt. Dante büszkén utasította el a megalázkodás legcsekélyebb mértékét is: „Vajon méltányosnak mondható-e ama visszahívás, mellyel Dante Alighierit hazájába hívják, ki csaknem három lustrumot töltött számkivetésben? Vajon ezt érdemelte-e bárki előtt is nyilvánvaló ártatlansága? Ezt érdemelte-e a tanulmányokban eltöltött verejtékes és folytonos fáradozás? Távol legyen a filozófiában járatos embertől az alacsony szívnek bármiféle könnyelmű alázatoskodása... Távol legyen ama férfiútól, ki az igazságot hirdeti, hogy jogtalanságokat elszenvedve, azoknak, kik neki e jogtalanságot szereztek, mintha vele jót tettek volna, még pénzt is fizessen.

Nem ez a hazámba térés útja, Atyám. De ha lesz más, és ami Dante hírének és becsületének kárára nincs, nem lassú léptekkel sietek majd azon. De ha nem lesz ilyen út,

^{1 5 2} ZINGARELLI, i. m. 646–648, 656; CHIMENZ, i. m. 41. – Teljesen valószínűtlen Carlo Troya feltevése (Dante, 1932), hogy Ugucconéban kellene látnunk a *Pokol* I. énekének titokzatos *veltróját*.) – Cunizza a Marca Trevigiana véreskező zsarnokának, III. Ezzelino da Romanónak nőtestvére volt, amint azt már I. fejezetünkben említettük.

amelyen Firenzébe juthatok, soha Firenzébe be nem lépek („nunquam Florentiam introibo”). Nemde az ég alatt mindenütt lehet édességes igazságokon elmélkedni, és nem kell, hogy dicstelenül, sőt gyalázatosan Firenze népének és városának magam megadjam. Sőt, kenyerem sem fog hiányozni.”

Dante tehát nem adta meg magát. A vörös lilium gögös városa le tudta győzni Farinata degli Ubertit, ellene állhatott a császárnak, Alighieri önézetét nem tudta megtörni. Nincs adatunk arra, hányan jelentkeztek kegyelemért, bizonyára kevesen. 1315. aug. 29-én pedig Uguccione della Faggiuola Montecatininál súlyos vereséget mért Firenze hadaira. A város újabb kegyelmet hirdetett, de Alighieri nem jelentkezett. Ezért 1315. október 15-én őt és fiait újra halálra ítélték „mint ghibellineket és Firenze közössége ellen lázadókat”. Ezt az ítéletet november 6-án erősítették meg, „ha bármikor magunk vagy Firenze közösségének hatalmába kerülnének . . . vezetessenek a vesztőhelyre, és ott fejük válluktól elválasztassék, úgy hogy teljességgel meghaljanak.” Zingarelli azt is felveti, nem vettek-e részt Dante fiai fegyveres kézzel a montecatini ütközetben. Ez lehetne a szörnyű ítélet egyik magyarázata? ¹⁵³ Dante és fiai ekkor már biztonságban voltak Cangrande udvarában, ahol Filippo Villani szerint a száműzött legalább négy évet töltött (1315–1319?). ¹⁵⁴

Itt tehetünk említést Alighieri egyetlen olasz nyelvű leveléről, amelyet azonban a kutatás nem tart hitelesnek. ¹⁵⁵ Velencében kelt, 1314. márc. 30-án és Guido da Polentának, Ravenna úrának szól, aki a költőt követségbe küldte volna a Serenissimához, hogy Soranzo doge megválasztása alkalmából a fejedelem szerencsekívánatait tolmácsolja. A levél fölünyesen, megvetéssel ír a velenceiek zsarnoki kormányzatáról, majd tudatlanságáról: Dante latinul kezdett szónokolni, de mindjárt felkérték, hogy olaszul beszéljen. Így hát nem igazi rómaiak, olyanok voltak, mintha a költő Thuléban, a világ végén járt volna, vagy a mesés Antipodusokról jött volna. Egyébként a velenceiek még az olasz nyelvet sem értik jól, hiszen többnyire görögök és dalmaták leszármazottai, elitélendően rossz erkölcsűek, a féktelen szabadosság (*lascivia*) mocsarában hevernek. A költő azonban néhány napot a városban kíván tölteni, hogy szépségein szemét legeltethesse. („Fermerommi qui pochi giorni per pascere gli occhi corporali naturalmente ingordi della novita e vaghezza di questo sito”)

¹⁵³ A XII. levél Testo crit. 435; ÖM 504–505. (itt a fordítás utolsó mondatát megváltoztattam.) Az eseményekre lásd ZINGARELLI, i. m. 656–662; CHIMENZ, 42; PADOAN, 102–104. Nem tudom, hogy az ÖM e levélhez fűzött kommentárja (1087) miért és milyen forrás alapján teszi az említett eseményeket (és a levelet) 1316-ra? Lásd M. BARBI: Problemi di critica dantesca, II, 305–328. (A levélről és Dante rokonságáról) – Ismeretes, hogy a magyar irodalomban Babits Mihály írt szép verset a „nunquam Florentiam introibo” szövegére. Ez a *Szimbólumok* c. versfüzér „Nunquam revertar” c. darabja. A nem pontos citátumot Babits THOMAS CARLYLE: On the heroes . . . c. kötetéből vette. (Vö. RÁBA GYÖRGY: Szép hűtlenek, Bp., 1969, 113–114. és uő: Babits Mihály, Bp., 1981, 344.) – Rába György e téma (Dante és Babits) összefoglalását az 1966-os emlékkötetben kísérelte meg (575–633). Carlyle műve magyarul is megjelent, Bp., 1900. Ford. Végh Artúr.

¹⁵⁴ Ezt az adatot N. ZINGARELLI (i. m. II) 738) és G. PADOAN FILIPPO VILLANI Dante-kommentárjára utalva közli (i. m. 104).

¹⁵⁵ Testo crit. 450–451. – E levél nincs magyarra fordítva. – ZINGARELLI (i. m. 738) hamisítványnak tartja.

A levél sok szempontból gyanús: csak 1547-ben vált ismertté (tehát nyugodtan utalhatjuk a szokott retorikai gyakorlatok közé); Soranzo dogét 1312-ben iktatták be, nem 1314-ben; Guido csak 1316-ban lett Ravenna végleges ura; egyáltalán nem valószínű, hogy a költő (mint utolsó mondatában írja) 1314-ben már a Polenta udvarban tartózkodott volna. Mindezek ellenére a hangvételen van valami dantei (a fölényes megvetés, a latinitas dicsérete), így egyáltalán nem lehetetlen, hogy a levélnek komoly alapja van, s a többszörös másolás során csúsztak be az ellentmondást kiváltó hibák.¹⁵⁶

A Scaliger-udvarban élő Dantéről kevés adatunk van: igazán hiteles jóformán semmi. Egyet-mást azonban joggal feltételezhetünk, pl. Albertino Mussatóval (1261–1329), a híres padovai latin költővel való kapcsolatát. Mussato 1314 decemberétől hadifogoly volt Veronában, de itt kitüntető megbecsülésben részesült. Politikailag Dantéval egy véleményen volt, s VII. Henrikről, majd a halála után történt eseményekről jeles történeti műveket írt (*Historia Augusta* és *De gestis Italicorum post Henricum Caesarem*). Tőle való az *Ecerinis* c. Seneca modorában megírt antikizáló tragédia (egyébként III. Ezzelino da Romano zsarnoki uralmának bemutatása), amelyet az itáliai humanizmus első, egyelőre folytatás nélkül maradt jelentkezésének szoktak tekinteni. E kiemelkedő művéért Mussatót 1315. dec. 3-án Padovában fényes ünnepségen költővé koronázták. A politika szeszélyes fordulatai miatt mégis száműzetésben halt meg. Kiterjedt levelezésében az antik költészet jogait védte a teológiával szemben: azt az egyébként középkori tételt, hogy a nagy költészet a kinyilatkoztatás egyik (allegorikus) formája. Ez az eszme Dante gondolatvilágában nem vagy csak áttételesen fordul elő.¹⁵⁷ A költői koronára viszont maga is gondolt, amint azt gyönyörű sorokban énekli a *Paradicsom* XXV. énekének elején

Se mai continga che 'l poema sacro
al quale ha posto mano e cielo e terra
sì che m'ha fatto per più anni macro

...

Ha lesz egykor, hogy mint szívem kívánná,
e Szent Dal, melynek ég s föld munkatársa
s amely több évre tett engem sovánnyá,

legyőzi a zordságot, mely kizárt a
drága karámból, hol báránka voltam
s szunnyadtam a gaz farkasok dacára:

¹⁵⁶ PADOAN, i. m. 99–100. – Dante egyébként jól ismerte Velenécet: még a *Rialto*t is említi: *Par. IX. 26*. Itt természetesen a *szigetről* s nem a *hídról* van szó. (Rialto = rivo alto). A híd csak 1588-ban épült. (JOHN RUSKIN: *The stones of Venice*. Travellers' Edition, London, 1904, II. 278)

¹⁵⁷ Mussatóra lásd ZINGARELLI, i. m. 665, 675–676; E. R. CURTIUS: *Europäische Literatur* . . . Kap. 12. (*Poesie und Theologie*), § 2. 1954², 222–228; G. PETROCCHI: Albertino Mussato in *Stor. della lett. italiana*, Milano, Garzanti, 1973, 568–572. (Az Ecerinis vagy Eccerinis az Ezzelino név latinus Ecerinus formájából képzett költői címadás, mint pl. Aeneis, Thebais vagy Achilleis.)

új gyapjam nő majd, milyet sohse hordtam:
 új hangot váltok, hogy otthon díszítsem
 fejem' új lombbal, régi templomomban.

(1–9. sor)^{1 5 8}

Annak a mendemondának, hogy a két költő féltékeny volt egymásra (Dante pl. a költői babérkorona okán), semmi alapja nincs. Sőt, valószínűleg nagyon megbecsülték egymást, ha Cangrande politikájának értékelésében lehettek is közöttük nézeteltérések.

A veronai udvarban tartózkodó Dante köré fonódó anekdoták, a később feljegyzett adalékok kevés valósághitellel bírnak, s ha itt-ott talán tipikusak is, sok szót nem érdemelnek. Közismert Boccaccio fordulatos története: „... egy napon Veronában (mikor már híre kelt műveinek, és különösen a *Színjátéknak* az a része volt ismert, mely a Pokol címet viselte, de őt magát is sokan ismerték, férfiak, nők egyaránt), amikor elhaladt egy kapu előtt, ahol több asszony ült, az egyik közülük halkán, de mégsem annyira, hogy a költő s kísérete meg ne hallotta volna, így szólt a többi asszonyhoz: — Látjátok, ez az, aki a pokolba jár, és akkor jó vissza onnan, mikor neki tetszik, és híreket hoz azokról, akik oda-lent vannak! — Egy másik asszony erre így felelt a maga együgyű módján: — Való igazad lehet; magam is láttam, hogy mily kondor a szakálla, s mily barna a bőre színe a lenti melegtől és füsttől!

Meghallotta e szavakat Dante, és jól tudván, hogy ez asszonyokból csak az ártatlan hiszékenység beszél, még tetszett is neki, sőt szinte örült, hogy efféle hiedelemben vannak felőle, és csöndes mosollyal ment tovább.”^{1 5 9}

Se non è vero, è ben trovato! Dantéra nézve csakugyan tipikus a költői, sőt prófétai öntudat; az *Inferno* az 1310-es évek második felében már sokfelé ismeretes volt, főként Veronában. Annyit vehetünk ellene, hogy az eléggé kiterjedt Dante-ikonográfia nem ismer szakállas arcképet. Ilyen csekélységen azonban nem akad fenn kitűnő novellistánk, sőt az a benyomásunk, hogy a szakállas arcmást éppen ennek az anekdotának érdekében találja ki.

Cangrande della Scala udvarának fényét a kortársak egybehangzóan magasztalják. Politikai és hadi sikerei is kiváltották a csodálatot: 1318. december 1-én a ghibellin uralkodók a „lombard liga” főkapitányává választották, s Milánóval (Viscontiak), Genovával (Spinolák), Ferrarával (Esték) együtt szilárdan tartotta Észak-Itáliában a császári frontot. Egészen bizonyos, hogy politikájának kialakításában és bonyolításában (pl. követjárások) Dantének nem kis része volt. Anjou Róbert nápolyi király közeledési kísérleteit, XXII.

^{1 5 8} A fordítás, bár egyenletes, nem éri el az eredetinek lírai szépségét. Az 1. sor második fele töltelék („cheville”); a *zordság* (= *crudeltà*) nehézkes, és ami legfontosabb, kimarad az, hogy „ritornerò poeta” költőként térek majd vissza, s nem „régii templomomba” hanem „sul fonte del mio battesimo”: „keresztelő kutamhoz”, amelyről a *Pokol* XIX. énekében is beszél: „nel mio bel San Giovanni /fatti per luogo dé battezzatori” (17–18. sor). Babits fordítását nem bíráljuk, csak az átültetés nehézségeit érzékeltetjük, egyben az eredeti szöveg sajátosságait emeljük ki. Babits fordításának legnagyobb érdeme viszont, hogy az énekek sorszámát mindig megtartja. Ennek pedig számszimbolikus értelme van.

^{1 5 9} Dante élete (Füsi J.) 33; Trattatello (Kaposy J.) 10..

János pápa fenyegetéseit Cangrande büszke öntudattal utasította vissza. Székvárosának gazdasági és művelődési életére nagy gondot fordított.

Dantének nyilván voltak itt barátai, sőt utánczó is. Egy Manoello nevű, római származású héber költő (Emanuele di Salmone dei Sifroni) két canticájában a pokolról és a paradicsomról ír, dantei mozzanatok átvételével. Nincs megbízható adatunk arra, hogy találkoztak Cangrande udvarában vagy városában. Veronai benyomás a *Pokol* XV. énekének végén említett versenyfutás és a San Zeno apátság emlegetése a *Purgatórium* XVIII. énekében. Fel szokták tételezni, hogy Dante Veronából tett kirándulást Friaulba, ez az utazás azonban nem bizonyítható. Pola és a Quarnero (Danténál Quarnaro, *Pok.* IX, 113) emlegetése egy kissé meggyőzőbb, bár Istria személyes ismeretét nem bizonyítja.¹⁶⁰

Vita tárgya volt, miért hagyta ott Dante a Scaliger-udvart Ravenna kedvéért. Semmi alapja nincs annak a szóbeszédnek, hogy a fölényes modorú költő megsértődött volna Cangrande tréfái miatt, vagy az uralkodó neheztelt volna rá merész véleményei okán.¹⁶¹ E feltevésnek ellene mond az a tény, hogy Dante fiai (Pietro és Jacopo) Veronában is kaptak egyházi javadalmakat, a költő híres (és erősen vitatott) XIII. levelében Cangrandének ajánlja a *Paradisót*, lényegében az egész *Commediát*, s a szintén vitatott eredetű *Questio de aqua et terra* (Vita a vízről és a földről) állítólag 1320. január 20-án hangzott el a veronai klérus előtt a Sant'Elena templomban. Ez utóbbinak bevezető soraiból az derül ki, hogy Dante 1319 folyamán Mantovában kezdte meg a vitát. Mindez valószínűleg Cangrande megbízásából és érdekében történt. Szükséges volt, hogy Ravennában, a Polenták székhelyén a császári politika egy megbízható képviselője legyen jelen, s a mantovai utazás is diplomáciai küldetés lehetett. 1318–1320 között változó szerencsével folyt a kitartó hadakozás az észak-itáliai ghibellin–guelf seregek között, 1320. aug. 25-én maga Cangrande is csatát veszített Padova előtt, meg is sebesült, az idős Uguccione della Faggiuola pedig holtan maradt a csatatéren. (Villani IX, 121)¹⁶² A félreeső Ravenna egyébként is nyugodtabb helynek mutatkozott a költő számára, mint a harcok „fővárosának” számító Verona. Maga Romagna, amelyhez Ravenna is tartozott, sok viszály és vérontás színhelye volt, és nem büszkélkedhet Dante megbecsülésével, amint azt a *Pokol* XXVII. és a *Purgatórium* XVI. éneke bizonyítja. Egyébként nem tudjuk megmondani,

¹⁶⁰ Dante veronai éveire ZINGARELLI, i. m. 662–673; CHIMENZ, i. m. 42–43

¹⁶¹ Ezt a hagyományt Petrarca (*Rer. mem.* II. 85) szedte fel Veronában. L. – többek között – CHIMENZ, i. m. 43.

¹⁶² Ezt a részletet Rácz Miklós nem fordította le. A három Villani krónikája c. művében (Bp., 1900). Lásd az előszót! Az eredeti olasz szövegből közöljük a lényegét. „... Történt, hogy 1320. aug. 25. napján az említett görzi gróf friauli, német és padovai katonáival hirtelen kirohant a városból és lendületesen megtámadta a hadsereget. Cane úr rosszul felállított lovasságának egy részével, javítani akarván helyzetén, csatába bocsátkozott, azonban a görzi gróftól és a padovaiaktól megveretett és legázoltatott, meg is sebesült, és alig menthette meg életét emberei segítségével; lovon Monselicébe menekült, seregét teljesen szétszórták, emberei közül sokan meghaltak és fogságba estek, felszerelését elvették. Így a hibás előrelátás miatt egy ily győzelmes kényúr („tiranno”) szerencséje ellenkezőre fordult.” Villani szerint Uguccione nem a csatatéren esett el, hanem a várban („cittadella”, melyikben?) halt meg. (Chroniche di Giovanni, Matteo e Filippo Villani . . . Trieste, 1857, 250. – Biblioteca Classica Italiana, Nr. 21.

mikor költözött Dante Ravennába: egyesek 1318-ra teszik az „ultimo rifugio” (utolsó menedékhely) felkeresését, mások csak 1320. január 20-ika utánra.¹⁶³

Költőnk ravennai tartózkodásához több érdekes mozzanat fűződik. Úgy látszik, hogy verses vita volt közte és Cecco d'Ascoli, a kétes hírű asztrológus között, aki egyébként meg is támadta Dantét halála után *Acerba* című verses művében „fabulái” miatt, noha a maga „tudományosnak” kikiáltott szerzeménye sem egyéb mesék szövevényénél. A nagy firenzeivel folytatott vitája különben a nemesség eredetét tárgyalta, amint az említett mű egyik részletéből kiderül.¹⁶⁴ Cecco egyébként 1327 szeptemberében, a firenzei inkvizíció ítélete alapján, az eretnekek máglyáján fejezte be életét.

Még különösebb az az 1320 júniusára vonatkozó adalék, amely Alighierit mágus hírébe keveri. Galeazzo Visconti varázslás útján el akarta tétetni láb alól XXII. János pápát, ezért egy Bartolomeo Cagnolati nevű varázslót Piacenzába rendelt, s hiúságát felszítandó, azt közölte vele, hogy a firenzei Dante Alaguirót is magához hívatta („ho fatto venire”) a varázslás elvégzésére.¹⁶⁵ A mágus hírében álló klerikus azonnal Avignonba szaladt, s ott feljelentést tett. Ennek alapján hosszú vizsgálat indult. Nézetünk szerint Galeazzo Visconti kijelentésének semmi alapja nincs, Dante nem utazott Piacenzába, bizonyítja viszont azt, hogy legalább az *Infernót* szélitében ismerték, nemcsak az együgyű veronai asszonyok, hanem a főrangúak is — ideértve magát a pápát — hittek a költő mágikus képességeiben. A Dante elleni vádaskodás (bizonyára az álnok Cagnolati kitalálása) szintén „kapóra jött” a Curiának, hiszen a költő ekkoriban már meggyőződéses ghibellinné számított. Ne feledjük el megmondani, hogy az avignoni vizsgáló bizottságnak tagja volt az a Beltrando del Poggetto bíboros, aki Dante *Monarchiáját* megégette és csontjait is szét akarta szórni.

A Polenták, Ravenna uralkodói már régen urai voltak a városnak, amint arról a *Pokol* XXVII. énekéből értesülünk (40–42. sor). 1300-ban Guido il Vecchio volt a *signoria* feje, az ő fia volt Guido il Minore, leánya Francesca da Rimini. Elsőszülött fiától, Ostasiótól származott Guido Novello, Dante vendéglátó házigazdája, aki 1316-ban került a város élére. A Polenták VII. Henrik ellen harcoltak: Francesca fivére, Lamberto a római csatározásokban is részt vett (1312). Magát Guido Novellót, Francesca unokaöccsét, jóindulatú,

¹⁶³Dante ravennai tartózkodásának monografikus feldolgozása CORRADO RICCI: *L'ultimo rifugio*, 1. kiad. 1891; 2. kiad. Milano, 1921. Újabb kiadása (Ravenna) 1965-ből E. Chiarini gondozásában. Alapvető természetesen ZINGARELLI, i. m. II. 737–768. – A *Quaestio* bonyolult kérdéseit külön tárgyaljuk a kisebb művek között. Életrajzi szempontból annyi fontos, hogy a szerző mind traktátusának bevezetésében („A firenzei Dante Alighieri, az igaz bölcselők legkisebbike . . .” ÖM 531), mind befejezésében („Dante Alighieri, a bölcselkedők legkisebbike”, ÖM 546) megnevezi magát. E műnek nincs kézírata, csak 1508-ban adta ki Giovanni Moncetti, a padovai Ágoston rendi kolostor priorja. (ZINGARELLI, i. m. II. 726; PADOAN: *Introd.* 111.) – A XIII. epistola ismertetésének Dante irodalomelméleti nézeteinek tárgyalása során lesz helye.

¹⁶⁴Testo critico 144. – Cecco d'Ascoli (tulajdonképpen Stabili) munkásságáról részletesen ír FRANCESCO FLORA: *Stor. della lett. italiana*, I., Milano, Mondadori, 1959¹, 266–272. – L. még ZINGARELLI, i. m. II, 740.

¹⁶⁵A varázslás aktáit G. Biscardo adta ki az Archivio storico lombardo 1920-as évfolyamában, de már F. X. Kraus ismerte és részletesen tárgyalta őket (Dante . . . Berlin, 1897, 110–112.). 1895-ben bukkantak fel a Vatikán levéltárban. Ez a feltűnő életrajzi adalék irodalmunkban is visszhangot vert. L. KAPOSY JÓZSEF: *Dante Magyarországon*, 315.

nyájas, költői érzékű fejedelemként emlegették a kortársak. Dantéban is a nagy költőt becsülte, s Francesca történetének hitele éppen abban van, hogy a ravennai rokonság ellenvetés nélkül elfogadta. Költőnk ismerhette Paolo Malatestát, hiszen 1282/83-ban *capitano del popolo* volt Firenzében. A Polenta-családról szintén sokat tudhatott már ravennai tartózkodása előtt.¹⁶⁶ Bizonyosra vehetjük, hogy Ravenna történeti múltja, művészi emlékei szintén vonzó hatást gyakoroltak rá. Dante szerint itt született meg az Imperium, amidőn Caesar átlépte a Rubicont (Par. VI, 61–62), itt éltek az utolsó császárok, ennek földjét öntözte számos mártír vére, itt támasztotta fel újra Justinianus császár a birodalom dicsőségét. Ennek emlékét őrzik a *San Vitale* bazilika ragyogó mozaikjai. Közmegegyezés a Dante-kutatásban, hogy a földi paradicsom misztikus varázsú erdejének leírása (*Purg.* XXVIII. ének) a ravennai *pineta* (pinea erdő) szemléletéből keletkezett, amint arra pontos utalás is történik:

mint Classe partján a fenyőligetben
zene gyül ágrul ágra, ha a déli
szél Aeolus barlangjából kirebben.

(19–21. sor)¹⁶⁷

Boccaccio tudósítása szerint Ravennában időztek Dante fiai is, Antonia leánya itt vonult kolostorba – amint azt már említettük –, s adat van arra, hogy ennek a Beatrice nővérnek a firenzei Or San Michele társulata 1350-ben, Boccaccio közvetítésével, tíz aranyforintot küldött.¹⁶⁸ – Említenek a feljegyzések néhány ravennai barátot vagy „tanítványt” is. Egészen valószínű, hogy Dante nem foglalkozott rendszeres oktatással, erre ideje sem lett volna: ekkor készültek a *Paradicsom* második felének énekei. Nincs azonban kizárva, hogy pihenő óráiban kedvelte a tudós társaságot, a literátori beszélgetést. Számos nevet emlegetnek a biográfusok, közülük kettőt lehet kiemelni: Piero Giardinót és Menghino Mezzanit. Az előbbi jegyzőként működött, s a hagyomány szerint a költő neki mondta meg, halálos ágyán, pontos életkorát. A másik barát papi ember, kanonok volt, költői műveket hagyott hátra, bennük számos dantei reminiscencia bukkan fel.¹⁶⁹

A ravennai évekre esnek Dante sokat vitatott *eklogái* (*eghloge*). Giovanni del Virgilio, a bolognai *Studio* grammatika professzora (kimutatható 1319–1325 között) valószínűleg 1320 elején latin nyelvű hexameteres költeményt intézett Dantéhoz. Kiderül belőle, hogy ismeri a *Pokolt* és a *Purgatóriumot* (esetleg a *Paradicsom* első énekeit), s azt kérdezi, miért énekel Dante köznyelven, hiszen a tudósok ezt megvetik („clerus vulgaria tempnit”). Pazarló módon nem kell a gyöngyöket disznók elé szórni („Nec margaritas profliga prodigus apris”), sem a múzsákat méltatlan köntösbe öltöztetni („nec preme Castalias indigna veste sorores”). Miért nem énekel meg jelenkori eseményeket (VII. Henrik hadjáratát, Cangrandét, a genovai harcokat). Ha ezt tenné, latinul, saját tanít-

¹⁶⁶ Vö. Kortárs, 1979/6. sz.

¹⁶⁷ Az eredetiben a *Classe* helyett az olaszos *Chiassi* áll, a déli szél *Scirocco*. A római hadikikötő (*Classis*) területét a Pó mellékfolyói már feltöltötték: itt áll Ravenna, másik ősi temploma, a *San Apollinare in Classe*.

¹⁶⁸ F. X. KRAUS, i. m. 115; ZINGARELLI, i. m. II, 761.

¹⁶⁹ F. X. KRAUS, i. m. 114; ZINGARELLI, II, 762–763.

ványaival ünnepelteté, s babérkoszorút fonatna homloka köré („inclita Peneis redolentem tempora sertis”). Végül feleletre szólítja fel a ravennai poétát, mesternek nevezve („respondere velis, aut solvere vota, magister”).

Dante, meglepő módon, egy vergiliusi minta szerint készített *eklogával* válaszol; ebben magát Tityrusnak, Giovanniit Mopsusnak nevezi. Felléptet még egy Melibeus nevű pásztort, beszélgetőtársat; benne Dante egyik barátját szokták látni (Dino Perini?). Tityrus, a költőtársnak kijáró dicséretnek után Melibeushoz intézett szavaiban visszautasítja a költői koronázásra való meghívást:

„Nem jobb-é koszorút későbbben fonnai fejemre,
már hazatérve dicsőn, és ottan fedni babérral
hajdan arany fürtöm, szép Arnó-mosta hazámban?”

...

S szóltam: „Majd ha a föld-köröző, meg a csillagi lelkek
– poklok népe után – versemben felsorakoztak,
akkor lesz helye, hogy repkényt s lombdíszeket öltsek.”

(ÖM 524)

Megígéri azonban, hogy kedves juhának tíz sajtár tejét fogja elküldeni Mopsusnak. (Ezekben nyilván a *Paradicsom* tíz énekét kell látnunk, nem tíz latin eklogát.)

Giovanni del Virgilio szintén eklogával felel. Megismétli magasztaló szavait („isteni öregnek” nevezi Dantét, második Vergiliusnak), Bologna szépségét festi, megújítva az invitálást. Tréfás fenyegetésként azt üzeni: ha Dante nem jönne, A. Mussatóhoz fordul („Me contempne: sitim frigio Musona levabo”).^{1 70} Dante második eklogájában ismét határozottan visszautasítja a meghívást, s kijelenti, hogy fél Polyphemostól, a vérel mocskolt cycloptól. Nyilvánvaló célzás a városnak a költővel ellentétes politikai arculatára: Polyphemos valószínűleg a csakugyan vérengző Fulcieri da Calboli (*Purg.* XIV. 58–66), ekkoriban *capitano del popolo* Bolognában.

Meg kell azonban említenünk, hogy ez az igen tetszetős humanista levélváltás számos Dante-szakértő kételkedését váltotta ki. Az álláspontok mindmáig ingadoznak az elutasítás és a hitelesség elfogadása között. Ennek oka abban rejlik, hogy a levelezés minden kézírata Boccaccio már idézett *Zibaldonéjára* megy vissza, s ennek anyagával kapcsolatban mindig jogosult a kétkezés. Röviden itt érintjük e vitát éppen életrajzi vonatkozásai miatt. F. X. Kraus (1897) minden alaposabb vizsgálódás nélkül elutasítja az eklogák hitelességét: Dante ekkor már a *Paradiso* fenséges légkörében élt, ilyen apróságokkal nem volt ideje bibelődni. Zingarelli igen részletes fejtegetéseiben (1931) a kétség árnya sem merül fel. M. Barbi (1932) feltétlenül hitelesnek tartja őket. A nagy körültekintéssel dolgozó P. Renucci (1954) szerint hitelességükhöz kétség sem férhet. Hevesen megtámadta viszont dantei eredetüket több értekezésben A. Rossi (1960–1964), a legfontosabb dolgozatnak címében benne van maga a tézis is: *Boccaccio autore della corrispondenza Dante – Giovanni del Virgilio* (B. mint a D–G. d. V.-levelezés szerzője).

^{1 70} Bonyolult utalások rendszere! A *Muso* (olaszul *Musone*) Padova egyik folyócskája, s azért *frig.*, azaz trójai, mert Padovát a mondai hagyomány szerint a menekülő Antenor alapította. A. Mussato padovai költő neve összecseng a folyóéval.

Feltevését azonban kiváló dantisták utasították el. N. Sapegno (1963) arra utalt, hogy évtizedek múlva nehéz lett volna oly pontos életrajzi és kortörténeti adatokat kitalálni, aminőket a verses levélváltásban olvasunk. G. Padoan több bírálóban (1963–64) cáfolta A. Rossi érveit, azzal a szellemes megjegyzéssel, hogy „hamisítóként Boccaccio csakugyan Nobel-díjat érdemelne”. A hitelesség mellett nyilatkozott G. Billanovich is (1963), aki, mint láttuk, a *frate Ylaro*-levelet leleplezte. P. O. Kristeller (1961) Giovanni del Virgilio munkásságára derített fényt, s az olasz prehumanizmus keletkezésében játszott szerepét tisztázta. F. Salsano a Dante-jubileumra megjelent egyik gyűjtőkötetben (1965) a hitelesség körül folyó vitákat foglalta össze. Padoan könyve (1975) már csak céloz rájuk, s A. Rossi nevét nem is említve („Boccaccio n-edik hamisítványa”) feltétlen hiteles művekként tárgyalja az eklogákat.¹⁷¹ Mindezt csak azért mutattuk be ily részletességgel a magyar olvasónak, hogy némi képet adjunk a dantológia őserdejében („selva oscura”) bolyongó tudományos munka („criticism”) nehézségeiről.

Megemlítjük, hogy Vasari szerint Dante Ravennában is találkozhatott Giottóval, aki állítólag freskókat festett a San Francesco-templom számára. A hagyomány azonban bizonytalan, mert itt nincsenek Giottónak tulajdonítható freskók.¹⁷² Jól tudjuk, hogy Alighieri szinte haláláig dolgozott a *Commedián*, amelyet a *Convivio* félbeszakítása után, legkésőbb 1307-ben megkezdett. (Nem kell viszont hinnünk, hogy már jóval előbb is nem *tervezett!*) A nagy művet azonban az utolsó sorig készen hagyta ránk.

Dante Alighieri halálának körülményeit elég jól ismerjük, noha több ponton szívesen tudnánk többet. 1321 augusztusában súlyos viszály támadt a hatalmas Velence és a gyenge Ravenna között. Állandó feszültséget okozott közöttük a sótelepek használata és a parti halászat. A ravennaiak elfogtak néhány velencei halászbarkát (nyilván saját „felségvizeiken”), s a Serenissima háborúval fenyegetőzött. Guido Novello követséget küldött a nagy szomszédhoz, s ennek tagja, ha nem éppen vezetője, volt Dante is. A részleteket nem ismerjük, de a követség eredménnyel járt. Velencében ugyanaz a Soranzo uralkodott, akinek a nevével a fiktív olasz nyelvű levél kapcsán már találkoztunk. Dante, úgy látszik, szárazföldi úton, mocsaras területen tért haza, megbetegedett, s maláriában halt meg 1321. szeptember 13-án. Mindezt G. Villani krónikájának ún. Dante-rubrikájából tudjuk (IX, 136), noha ő a halál okáról nem beszél. A ravennai követség egyébként még októberben is Velencében tartózkodott, lehetséges tehát, hogy Dante már betegen ment oda, s kénytelen volt idő előtt hazatérni. Így halálának oka is csak valószínű feltevés. Villani az időpontot, helytelenül, júliusra teszi, helyesen adja azonban Boccaccio, s a halál dátumául a szent kereszt napját (Exaltatio Sanctae Crucis, a kereszt felmagasztaltatása)

¹⁷¹ F. X. KRAUS, i. m. 282–286; N. ZINGARELLI, i. m. II. 744–760; M. BARBI: Dante . . . , 73–74; RENUCCI: Dante disciple . . . , 123–125; A. ROSSI: in *Scritti su Giovanni Boccaccio*, 20–62; N. SAPEGNO: *Storia Letteraria del quattrocento*, 128; Padoan bírálatai in *Studi sul Boccaccio I–II*, 517–540. és 475–507; G. BILLANOVICH in *Italia Medievale e Umanistica IV. és VI.*; P. O. KRISTELLER: *Una Ars dictaminis di Giovanni del Virgilio*, uo. 1961; F. SALSANO in *Dante nella critica d'oggi*. 746–757; PADOAN: *Introduzione*, 113–118.

¹⁷² ZINGARELLI, i. m. II, 763–764. (Vannak azonban a San Giovanni Evangelista templomban, ezeken mintha érezhető volna a giottói ihletés.) Figyelmet érdemel MARGHERITA GABRIELLI: *Giotto e l'origine del realismo*, Roma, 1960. c. műve. „E munka a kor történelmének és irodalmának meglepően jó ismeretén alapszik, s a Dante-kutató számára is hasznos” – írtam az 1966-os Dante-émlékkönyvben (228.).

jelöli meg, azaz szept. 14-ét. Az említett ravennai barát, Menghino Mezzani kanonok azonban pontosan megmondja, hogy a halál szeptember *idusán* történt, ez viszont 13-ika. Jól oldja meg a kétely csomóját F. X. Kraus: a kereszt felmagasztaltatásának ünnepe a *vigiliával*, azaz szept. 13-án este kezdődik, s Dante az éj folyamán hunyt el: 1321 májusában múlt 56 éves.

Villani, Boccaccio és az *Ottimo commento* szerzője nem egy részletet őrzött meg a nagy halott megtiszteltetéséről. Guido Novello fejedelmi módon gondoskodott a temetésről. A költők és filozófusok talárjába öltöztették az elköltözöttet, fejére babékoszorút tettek, a halotti menetben a város szellemi kiválóságai kísérték a koporsót, amelyet a polgárok előkelői vállon vittek. A ferencesek templomához tértek, és ennek külső (szabadba nyíló) kápolnájában kőszarkofágban (*arca lapidea*) helyezték örök nyugalomra. A költő lakóházához visszatérve, Guido Novello (maga is költő) „hosszú és dicső” (Boccaccio) beszédet tartott az elhunyt tiszteletére és barátai vigasztalására. Díszes síremléket is ő akart emelni Dante számára, de 1322-ben uralmát elvesztette. Síremléket Dante csak másfél évszázad múltán kapott Bernardo Bembo – Pietro atyja – jóvoltából, aki a velencei köztársaság ravennai kormányzója (*pretore*) volt. A síremléket Pietro Lombardi alakította ki, s a költő domborműves arcmaása díszíti. Ezen a síremléken olvasható a Bernardo Canaccio – állítólag Dante-tanítvány – latin hexameteres verse: benne a költő beszél és így végzi szavait:

Hic claudor Dantes patriis extorris ab oris
Quem genuit parvi Florentia mater amoris

(Idezárva nyugszom én, Dante elűzve a hazai határoktól, Firenze szült engem, a csekély szeretetű anya.) Ismeretes, hogy Giovanni del Virgilio is szerkesztett 14 soros latin síriratot, ez azonban sohasem került az emlékműre. Boccaccio őrizte meg; közlését azért érzem szükségesnek, mert – ha csakugyan eredeti – elsőként kísérel meg a dantei életmű jelentőségének tisztázását:

Theologus Dantes nullius dogmatis expertus
Quod foveat claro Philosophia sinu:
gloria musarum, vulgo gratissimus auctor,
hic iacet, et fama pulsat utrumque polum:
qui loca defunctis, gladiis regnumque gemellis
distribuit, laicis rhetoricisque modis,
Pascua Pieris demum resonabat avenis.
Atropos heu letum livida rupit opus.
Huic ingrata tulit tristem Florentia fructum,
exilium vati patria cruda suo.
Quem pia Guidonis gremio Ravenna Novelli
gaudet honorati continuisse ducis,
mille trecentis ter septem Numinis annis
ad sua septembris idibus astra redit.¹⁷³

¹⁷³Dante halálára, temetésére, síremlékére vonatkozólag l. KRAUS: Dante . . . 116–118; BARBI: Dante . . . 36; CHIMENZ, i. m. 46–47; L. RICCI, i. m. ed. CHIARINI, 229–308. – Giovanni

Dante síremléke számos változtatáson ment keresztül: 1660-ban, 1692-ben, 1780-ban (ekkor kapta a kupolát), 1846-ban, 1921-ben alakították és díszítették. Corrado Ricci, a legnagyobb Ravenna-szakértő nincs megelégedve mai formájával: nem tartja egészen méltónak Dantéhoz. Költőnk testi maradványainak sorsa is regényes történet. Firenze többször kérte lángelméjű polgártársa testének kiadását (1369, 1428, 1476), mindig hiába. Amidőn Ravenna Velence uralma alól visszatért az egyházi államhoz, s X. Leo, a Medici pápa lépett trónra, Firenze elérkezettnek látta az időt kedvező döntés kieszközlésére. A kérvényezők között volt Michelangelo is, aki díszes síremlék elkészítését vállalta. A pápa 1519-ben elrendelte a hamvak átvitelét, de a kiküldött bizottság a síremléket üresen találta. Dante csontjai nem is kerültek elő 1865-ig: ekkor egy falrész elbontása során bukkantak rájuk egy falárában, amelynek latin feliratai szerint Antonio Santi ferences szerzetes rejtette el őket 1677 őszén. Úgy látszik, hogy a ravennai ferencesek 1519 óta nemzedékről nemzedékre rejtegették eddig az időpontig, utána megfélemlődtek róla, annál is könnyebben, mert Napóleon a kolostort feloszlatta. A csontmaradványok hitelességéhez nem férhet kétség. Ma az eredeti szarkofágban nyugszanak. A firenzei pantheonban, a Santa Croceban emelt díszes és Dante szobrával ékes síremlék üres. Beteljesedett a költő szava: „Nunquam Florentiam introibo”.¹⁷⁴

Dante személyisége

Boccaccio a *Trattatello*-ban írja le Dante alakját és magatartását: „Költőnk közép-termetű volt, hosszúkás arcú, sasorrú, erős állú, s az alsó ajka a felsőnél valamivel előbbre állott. Vállai görnyedtek, barna szemei inkább nagyok voltak, semmint kicsinyek. Haja és szakállja sűrű volt, göndör és fekete, tekintete örökké mélabús és révedező... Ruhája mindig igen tisztes volt, s korához illően öltözködött. Járása komoly és lassú volt, s úgy otthon, mint hivatalában rendkívül illedelmesen viselkedett. Az ételben és italban mértéket tartott; a tanulásban és kötelességteljesítésben nálánál buzgóbb igyekezettel senki sem fáradozott. Jóllehet ékes beszédű volt, kérdezetlenül ritkán szólott.”¹⁷⁵ Említettük már, hogy a szakállas arcmás nem lehet hiteles, Dantéről egyetlen ilyen ábrázolás sem maradt fenn. Boccaccio azonban ismerte a költő egyik unokaöccsét, Tana Alighieri fiát, aki „csodálatosan” (*meravigliosamente*) hasonlított nagybátyjához: lehet, hogy ez az Andrea Riccomanno hordott szakállt.¹⁷⁶

Dante arcképmásairól Rajnai László írt szép tanulmányt.¹⁷⁷ Ebben összefoglalja a modern kutatás eredményeit. Az 1921-es antropológiai vizsgálat adatait Fabio Frassetto

del Virgilio sírverséről részletesebben írtam a *Studia Litteraria* (Debrecen) 1966-os évfolyamában, kijavítva az eddigi magyar fordítások (összesen három) hibáit. Volt, aki e sírvers hitelét is kétségbe vonta. (Vö. GIANFRANO FOLENA: *La tradizione delle opere di Dante Alighieri in Atti del Congresso Internazionale di Studi Danteschi* (20–27 aprile 1965), Firenze, Sansoni, 1965. 36–39.) G. Villani Dante-rubrikája magyarul KAPOSY: *Trattatello*-ford. 20. A G. del Virgilio-féle sírvers olasz fordítása ZINGARELLI, II. 1350. – Idézett cikketem függelékben közlöm, a magyar fordítást lásd ott.

¹⁷⁴ ZINGARELLI, II. 1357–1367; CHIMENZ, 46–48.

¹⁷⁵ Kaposy J. ford. 10. Ugyanez a *Vitában* is.

¹⁷⁶ Boccaccio Andreáról Commentójának az *Inferno* VIII. énekéhez fűzött magyarázatában beszél. L. ZINGARELLI, i. m. I. 89.

¹⁷⁷ Dante-életrajz (1966), Dante arca, 247–290.

tette közzé 1933-ban.¹⁷⁸ Részletesen közli őket Rajnai László, s megállapításaiból az derül ki, hogy Boccaccio mindkét leírása nagyon hiteles: Dante testmagassága 164–165 cm lehetett, idős korában nem több 160-nál, s ez megfelel a mai olaszok átlagának. Az alacsony növésű törzsön „az átlagosnál nagyobb terjedelmű és súlyosabb koponya ült... Formája szaknyelven „dolichomorf (hosszúkás alakú)”. A sovány arc kiemelkedő jellegzetessége a sasorr volt. Az embertani mérések legjobban a Giottónak tulajdonított, a firenzei Bargellóban található, s a fiatal Dantét ábrázoló falképpel egyeznek meg. A Dante-kódexekben közölt ábrázolások közül a *Codex Palatinus* (Firenze, Biblioteca Nazionale Centrale) és a *Codex Riccardianus* (Firenze, Biblioteca Riccardiana-Medicea) játszanak fontos szerepet a hagyományos Dante-arcmás kialakításában. Dantéről halotti maszk is készült, ennek leszármazottai az ún. *Torrighani-maszk* (talán ez a Bargellóban levő mai arcmás) és a Bartolini–Kirkup-maszk (a Palazzo Vecchióban). Ezt a típust örökíti tovább és emeli az érvényesség rangjára a nápolyi Dante-szobor. (Kb. a XV. század végéről.) Raffaello két ismert Dante-ábrázolása (*Disputa, Parnassus* a Vatikán Stanza della Segnatura-jában) már teljességgel ezen a nyomon halad.¹⁷⁹

Dante jelleméről, magatartásáról, szellemi erejéről sokat írtak.¹⁸⁰ munkáinak elemzése mond róluk legtöbbet. Érdemes viszont egy pillantást vetni kiterjedt műveltségére, a többi művészetekhez való viszonyára, sokoldalú tájékozottságára. A *De vulgari eloquentiából* kiderül,¹⁸¹ hogy az olaszon kívül a másik két román nyelvet, a provençalt (*lingua d'oc*) és a franciát (*lingua d'oïl*) tökéletesen beszélte. Bizonyítékaink vannak erre a *Commediából* is. Brunetto Latini a *Pokol* XV. énekében *Tesoróját* ajánlja Dante gondoskodásába (119. sor), ezt csak franciául olvashatta (*Trésor*). Paolo és Francesca Lancelot du Lac („a tavi L.”) regényét olvassák¹⁸² (*Pok*, V. 127. skk.), erről van szó a *Paradicsomban* is (XVI, 18). A *Roland-ének* említése a *Pokol* XXXI. énekében található (Orlando kürtje). A provençe-i trubadúrok egész sorát említi a *De vulgari eloquentiában* (II, II, 9). A *Commediában* kiemelkedő szerepet játszanak *Bertran del Bornio* (*Pok*, XXVIII, 112–142), *Sordello* (*Purg*, VI, 58–75. és VII. ének), *Arnaldo Daniello*, aki Dante késői nagy lírájának mintaadója volt, s tiszteletére *oc* nyelvű sorokat iktat nagy költeményébe (*Purg*, XXVI., 140–147.) *Folco da Marsigliával* a *Paradicsomban* találkozik (IX, 67–108).¹⁸³

¹⁷⁸ Dantis ossa. La forma corporea di Dante. Reale Università di Bologna, Istituto di Antropologia, 1933. L. még J. NOVELLIS: Il volto di Dante (Estratto dalla rivista „Il comune di Bologna” Nr. 12–1933, Bologna, Stabilimenti poligrafici riuniti, 1934). Ez a kiadvány a Frassetto mérései alapján A. Borghesani szobrász által elkészített Dante-büsztt és a fennmaradt fontosabb arcmások fényképeit közli. A könnyebben hozzáférhető monográfiák közül Schneideré adja Borghesani művét (a 129. lap előtt).

¹⁷⁹ Az összefüggések táblázatát lásd Rajnainál a 281. lapon. Részletesen szól Dante ábrázolásáról Schneider monográfiája is, 182–189. Zingarelli a nápolyi Dante-fejet nevezi az „effigie vulgata”-nak, az egyetemesen elfogadandó arcmásnak. (I. m. II, 1334.)

¹⁸⁰ Így már F. X. KRAUS, i. m. 137–158. „Dante's geistige Physiognomie”.

¹⁸¹ Testo crit. I, VIII. 6; ÖM 358.

¹⁸² Semmi sem bizonyítja viszont, hogy a tragikus sorsú szerelmesek éppen franciául olvasták: számos olasz és franco-venetói változat forgott közközen.

¹⁸³ A provençal neveket a Danténál szokásos olaszos alakjukban közlöm.

A zene különösen nagy szerepet játszott Dante életében. Tudjuk, hogy Casella, a kedvelt firenzei muzsikusz zenésítette meg *Amor che nella mia mente ragiona* c. canzoneját (*Rime* LXXXI, *De vulg. eloque.* II, VI, 6, és *Conv.* III; ÖM 218), s Casella ezt a purgatórium tisztulni vágyó lelkei számára el is énekli (*Purg.* II, 106–117). A *Purgatórium*, de különösen a *Paradicsom* telve vannak zenével. A *Purg.* V. énekében a *Miserere* (22–24), a VII.-ben a *Salve Regina* (82–83) zeng. A IX. énekben (139–141) a *Te Deum laudamus*, a XVI.-ban (16. skk.) az *Agnus Dei*. Énekelnek az egyes köröket őrző angyalok, énekelnek a vezeklők, s gyönyörűen énekel a földi paradicsom szépséges *Mateldája* (*Purg.* XXIX, 1–3). A *Paradicsom* a fény és a zene világa. Ez már egészen új minőségű, nem emberi muzsika (*Par.* I. 82), minden földi hanghatást felülmúl. Ezt a költő így fejezi ki:

A legszebb dallam, ami még a földé
s amiért minden földi szív epedne,
ég-zengés módra a fület gyötörmé
az égi húr hangjával egybevetve,
amely a szép Zafír körül gyűrűzött,
mely legtisztább színt ötvöz az egekre.

(*Par.* XXIII, 97–102)¹⁸⁴

A „szép Zafír” természetesen Mária. (A zafír színe *kék*: az égbolt és a tenger színe, s ez a középkor szín-szimbolikájában a világegyetem egésze; Mária viszont *regina coeli* és *stella maris*.)

Dante rendkívül fogékony a színhatások, általában a képzőművészeti benyomások iránt is. (Ebben az érzékenységében a világirodalom más jeleseivel osztozik: Goethe, W. Blake, V. Hugo.) A *Purgatorio* első renden a színek világa. Mindjárt a második *cantica* nyitányában ezt olvassuk:

Dolce color d'oriental zaffiro
che s'accoglieva nel sereno aspetto
del mezzo, puro insino al primo giro,
alli occhi miei ricominciò diletto

...

A napkeleti zaffir enyhe színe,
amely a tiszta lég arcán elömlött
az egész az ég első köréig: íme
e szín most szemeimnek új öröm lett

(I. én. 13–16)

A „királyok völgyé”-nek virágpompás pázsitja (*Purg.* VII, 73–78) arany, ezüst, vörös, fehér, sötétkék, barna, elefántcsont-sárga, smaragd (zöld) színektől ragyog. Az őrző angyalok ruhája és szárnya (!) zöld (a remény színe), és szárnycsapásaik nyomán zöld

¹⁸⁴FR. SCHNEIDER, i. m. 40–48.

légfátyol húzódik. E kép a középkori templomok legszebb színes mozaikjaira emlékeztet. A *Paradicsom* XXXI. énekében az angyalszárnyak váltakozva aranyos és hófehér színűek. A tisztítóhely első párkányán (*Purg.* X, 28. skk.) a vándorló költők ragyogó márványdomborműveket szemlélhetnek, s Dante ezeket részletesen leírja, Polykleitosra (Polikleto) hivatkozva. Nyilvánvaló, hogy a Pisanók szobrait jól ismeri. Ugyanitt olvassuk azokat a híres sorokat, amelyekben Dante Oderisi da Gubbio festővel a miniatúrák művészetéről, a festészetről, Giottóról és Cimabueról s a művészi dicsőség múlandó voltáról beszélget (*Purg.* XI, 79–108).¹⁸⁵ Említsük még ebben a vonatkozásban, hogy Dante maga is jól rajzolt, amint azt a *Vita nuovában* írja. („Azon a napon, mely e hölgy öröklét polgárává válásának éppen évfordulója volt, üldögéltem valahol, s emlékezvén őreá, angyalt rajzolgattam egy táblácskára . . .” XXXIV. rész ÖM, 55.)

Dante irodalomelméleti tudatosságára, sokoldalú tudományos képzettségére (pl. kiterjedt természettudományos ismereteire) más összefüggések között térünk majd vissza, főként a *Commedia* vonatkozásában. Életrajzi vázlatunk összefoglalásaként arra kell nyomatékosan rámutatnunk, hogy költőnk nem volt teológus, mint a XII–XIII. század egyházi polyhistorai (Salisbury János, Aquinói Tamás, Bonaventura), nem volt egyetemi filozófus (mint pl. Abaëlard vagy Siger de Brabant), nem volt egyházjogász (mint Gratianus vagy Henricus de Segusia, az Ostiensis). Láttuk, hogy semmiféle tudományos fokozattal nem rendelkezett, noha az európai tudományosság egészét át tudta tekinteni. Dante *laikus* volt, lovag, politikus és diplomata, mindenek felett azonban művész, akinek számára az egész európai tudományosság, sőt saját életének minden felemelő vagy keserves tapasztalata csak *materia* volt, amelynek *formáját* teremtő lángelméje adta meg. Úgy véljük, hogy a középkori filozófia e két alapfogalma jól illik a középkor utolsó, de a világirodalom legelső költőóriásának összefogó jellemzéséhez.

¹⁸⁵A PISANÓK: Nicola (1225 k – 1287 k) szobrász és építész (Siena, Pisa, Bologna); fia *Giovanni* (1250 k – 1314 után) a trecento legnagyobb szobrásza (Pisa, Perugia, Genova), ő faragta VII. Henrik császár feleségének síremlékét; a többi Pisano (*Andrea, Nino, Tommaso*) jórészt Dante halála után működött. – Az angyalok ikonográfiájára l. ROMANO GUARDINI: Der Engel in Dantes Göttlicher Komödie, Leipzig, 1937. ENGELBERT KIRSCHBAUM: L'angelo rosso e l'angelo turchino in Rivista di archeologia cristiana, 17 (1940) és HARRY MORIS: Some use of angel iconography in english literature, in Comparative Literature, X (1958), num. 4. 36–44.

ARATÓMUNKÁSOK MAGYARORSZÁGON 1848-ig

A felszabadulás utáni magyar néprajztudomány egyik legjelentősebb iránya kutatásait történeti irányba igyekezett elmélyíteni és ezzel szoros kapcsolatot teremtett a történettudomány más ágaival. Ilyen törekvésekkel ugyan már korábban, többek között Györfly István munkáiban is találkozunk, de általános és kutatóink egy jelentős rétegét magába foglaló irányzattá tulajdonképpen csak az utóbbi évtizedekben vált. Ezzel nemcsak a művelődéstörténet felé tett jelentős lépést, hanem azt is igazolta, hogy a néprajz olyan történeti tudomány, melynek nemcsak a máról és a közelmúltról van mondani-valója, hanem a régmúltról is megállapít olyan tényeket, jelenségeket, melyekhez más történeti tudományok nem tudnak eljutni.

Ma is tartjuk azt a kutatási eljárásmodot, amit az 1930-as években Viski Károly így fogalmazott meg: „Az egyetemes néprajz . . . az élő népek (törzsek) műveltségi viszonyainak vizsgálatából, a mából indul ki s fokról-fokra visszafelé haladva, az emberi művelődés legalsó szintjéig iparkodik eljutni.”¹ Azonnal felmerül az a kérdés, hogy a múlt termeléséről, műveltségéről mivel tud többet mondani a néprajzkutató, mint a történész? Először is azzal, hogy a mából, helyesebben a közelmúltból indul ki, ezért ismeri a munkaeszközöket, a velük végzett munkát, a munkaszervezetet, a szokásokat stb. és ezek segítségével, természetesen megfelelő kritikával, a közeli vagy távolabbi múlt jelenségeit jobban meg tudja érteni. A számos eredmény közül hadd említsem itt meg Belényesy Márta dolgozatainak sorát, aki a XIV–XV. századi oklevelek halvány utalásai alapján e korszak mezőgazdaságának egyes részleteit olyan meggyőzően tudta megvilágítani.²

A néprajztudomány történeti irányú kutatásai Európa jelentős részében fellendülőben vannak, különösképpen az északi államokban, ahol szoros kapcsolatot tartanak a fejlett művelődéstörténettel. Ezek eredményeit éppen úgy nem vettük még számon, mint ahogy saját ilyen jellegű kutatásaink elvi és módszertani kérdéseit sem vizsgáltuk meg közelebbről. Csupán Barabás Jenő írt – igaz már több, mint két évtizeddel ezelőtt – az írott források néprajzi felhasználásának elvi és módszertani kérdéseiről és jutott el megszívlelendő megállapításokig.³ Annak ellenére, hogy a magyar néprajztudomány egyik alapvető kérdéséről van szó, vita mégsem alakult ki. Ilyen vitára pedig, a társtudományok képviselőinek bevonásával, égetően szükség lenne.

*

¹ VISKI K. 1933, 1941. 1, 11.

² BELÉNYESY M. 1953., 1954–55., 1955a., 1960., 1964. Csupán néhányat említek a rendkívül gazdag és sokrétű feldolgozásaiból.

³ BARABÁS J. 1961.

Az aratómunkások feudalizmus kori történetével az agrártörténet, jogtörténet egyaránt foglalkozott. Sági Vilmos: A mezőgazdasági bérmunkások jogviszonyai Magyarországon a XVI. századtól 1848-ig című alapvető munkájában részletesen is ír a kérdésről, természetesen elsősorban a kérdés jogi oldalát vizsgálva. A továbbiakban mindezeket az eredményeket felhasználva, új forrásokat is megszólaltatva, szeretném érzékeltetni, hogy a néprajzi szemlélet egy olyan alapvető mezőgazdasági munka megismeréséhez mit tud hozzáadni.

Az aratás jelentőségét mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a XVII. századtól kezdve sok városban, megyében az aratás ideje alatt az ügyintézés munkája szünetelt, felfüggesztették a bírósági eljárásokat. Így Nyitra megyében 1639-ben a törvényszéki üléseket semmi indokkal nem volt szabad elhalasztani, csupán az aratás és szüret idején. Székesfehérvárott 1694-ben július 1. napján felfüggesztették augusztus 1-ig az összes ügyek tárgyalását, mert általában aratás idején hallgattak a jogi ügyek. E rendelkezés időbeli és térbeli kiegészítésére megemlíthetem, hogy Szabolcs megye 1836. évi határozata szerint az aratás és szüret idején szüneteltetni kell a bírósági üléseket.⁴ De nemcsak a bírósági üléseket, hanem az olyan munkákat is tiltották, mely az aratás gyors befejezését akadályozta volna. 1673-ban Ruszt (Sopron m.) városi statútumai szerint az aratás idejére a szőlőben végzett munkát a legszigorúbban eltiltották és pénzbüntetéssel sújtották.⁵

Az aratómunkások korai jelentkezése

Az aratómunkások legkorábbi jelentkezését rendkívül nehéz megállapítani, annyi azonban bizonyos, hogy a XIV. század második felétől alakultak úgy a gazdasági és társadalmi viszonyok, hogy velük már számolhatunk, hiszen a korban már napszamosokról is szólnak a tudósítások.⁶ A pannonhalmi apát somogyi falvaiban 1369-ben egy köből gabonát hajtott be telkenként az aratási munka megváltásáért, melyen minden bizonnyal aratókat fogadott.⁷ Nagyobb mérvű megszorodásukkal a XV. századtól számolhatunk, amikor is a 1411:3. tc. a bérmunkásokat megkülönbözteti a jobbágyoktól.⁸ Ezzel a korszakkal kapcsolatban Szabó István írja: „Az aratás munkáját a jobbágyok általában családirag szervezték meg, de a jobbágyok részes aratóival is lehet már találkozni korszakunkban, míg a földesúri majorságok gabonáját robotoló jobbágyok mellett gyakran napszamosok aratták le. A részes vagy napszambéres aratás éppen nem lehetett ritka.”⁹

Megszaporodnak azok a családnevek, amelyek az aratómunkásokra vonatkoznak. Így a Kepés családnévre már korábban is van adatunk. 1138/1329: *Kepés*,¹⁰ számuk azonban a XV. században megsokszorozódik, ha az írásmód nem is engedi meg mindig

⁴ KOLOSVÁRI S.—ÓVÁRI K. 1896. IV/1:188; uo. V/2:325; uo. 1892. III:81.

⁵ Uo. V/2 285–6.

⁶ SZÉKELY GY. 1953. 409–11.

⁷ MOLNÁR E. 1949. 232.

⁸ SÁGI V. 1967. 257.

⁹ SZABÓ I. 1975. 27–8.

¹⁰ TESZ.

annak megállapítását, hogy a *kép* vagy *kepe* szavunkból származik az illető családnév. 1419: Nicolao *Kepes*; 1422: *Stephanum Kepes*; 1424: Nicolaus *Kepees*; 1445: Stephanus *Kepes*; 1548: Gregorius *Kepes*.¹¹

A XV. századtól kezdve tűnnek fel az *Arató* családnevek is, melyek kétségtelenül foglalkozást jelentenek, hiszen ha valaki magának vagy földesurának arat, aligha kaphat ilyen nevet. 1423: Johannes *Aratho* (Lelesz, Zemplén m.); 1461: „Benedictus *Arato*”; 1477: „Johannem *Aratho*”; 1495: „Georgius *Aratho*”.¹²

Már a XV. század első felétől felmerült a kétkezi munkások, köztük az aratók megadóztatásának kérdése. Így a *sarlópénz*ről a XV. század második felétől kezdve szólnak adataink. 1468: „Quibusdam pecuniis ratione dictarum decimarum proueniendis que wlgó *Sarlopenez* appellarentur” (Veszprém környéke). A terminus Mátyás király korában már elterjedt lehetett, mert Nyirkállai Tamás feljegyzései között is szerepel 1484-ben: „*Falcialis Sarlopenez*”.¹³ Ulászló 1498. decretuma III. 53. cikkelyében szabályozta a részes aratók adóztatását: „3 §. Az aratók pedig abból a részből, melyet munkájuk fejében (de csak azoktól, akik eddig dézsmát szoktak fizetni és nem a nemesektől) kell kapniok, fizessenek dézsmát. 4 §. Keresztényadót vagy arató (sarló B. I.) pénzt azonban ne fizessenek s időközben részüket a mezőről elvinni vagy kivenni ne merjék addig, a míg részüket a jobbágyoknak dézsma alá eső dolgaival együtt meg nem fogják dézsmálni”.¹⁴

Az alapvető és oly sokat idézett törvényből kitetszik, hogy a jobbágyok részes munkásokkal dolgoztattak és azok részükből természetben kellett a dézsmát kiadniok. Ezért keresztényadót, aratópénzt (kereszténypénz, sarlopénz stb.) nem tartoztak adni, ez azonban megmaradt azoknál az aratómunkásoknál, akik nemesi birtokon arattak. E törvény évszázadokon át sok vitára adott alkalmat. 1522: „*Andreas Sabo* messor in *Halmos*” (és még egy társa) nem fizetett semmit ugyanakkor *Bodrogh* zsellérjei kereszténypénzzel adóztak. Ezért feltehető, hogy jobbágyok aratóiról lehet szó, akik a dézsmát munkaadójukkal együtt kiadták.¹⁵

A XV. század közepétől kezdve egyre több földesúr nem robotmunkát, hanem pénzjáradékot követelt jobbágyaitól, ami közvetlenül a bérmunka térnyerését segítette elő.¹⁶ A kisvárdai dominium 1470–71-ben már pénzes aratókat vett igénybe, hasonlóképpen az egri püspökség birtokain 1493–95-ben a bérmunka erőteljesen hódított, és hasonló jelenséget tapasztalunk 1502-ben Batthyány Boldizsár birtokain.¹⁷

A XVI. század közepéig ez a tendencia nemcsak megmaradt, hanem erősödött is, de jellemző módon, amint ezt Pach Zsigmond Pál rendkívül meggyőző módon bizonyította,

¹¹ OklSz. 476–7.

¹² Uo. 28.

¹³ Uo. 833; I. még NySz. 2:1270.

¹⁴ „3 §. Messores autem, de portionibus sibi pro labore eorum (ab his tantummodo, qui decimas solvere hucusque conseruerunt, et non nobilibus provenire debentibus; decimas solvant.

4 §. Pecunias autem Christianitatis aut messoriales non solvant; nec iterim portiones eorum de campo abducere, seu excipere audeant; donec eorum portiones, una cum rebus decimalibus colorum decimabuntur”. Magyar Törvénytár 1000–1526. 624–5. Bp. 1899.

¹⁵ SZABÓ I. 1954. 59.

¹⁶ PACH ZSIGMOND P. 1963. 45 kk.; PACH ZSIGMOND P. 1971. 8 kk.

¹⁷ PACH ZSIGMOND P. 1971. 8–9.

éppen akkor állt meg, illetve kezdett el hanyatlani, amikor a mezőgazdasági termények ára növekedett és az eddiginél sokkal kedvezőbben lehetett azokat értékesíteni. A földesurak ugyanis a természetbeni szolgáltatásokat, különösen a robotmunkát szorgalmazták, mert azért nem kellett nekik pénzt kiadniuk és így a feudális járadékok természetes formái ismét hódítani kezdtek és ez egy évszázadig rányomta a bélyegét a magyar mezőgazdaságra.¹⁸

Ugyanakkor a telkes jobbágyok, a gazdag parasztok esetében éppen ellenkező folyamatot figyelhetünk meg. Egyrészt a birtokuk nagysága, másrészt az a tény, hogy a földesúrnak a legnagyobb munkaidőben robotot kellett szolgálniuk, rákényszerítette őket arra, hogy bér(részes)munkásokat alkalmazzanak. „Pozsony megyében a XVI–XVII. század fordulóján a telkesjobbágyok legnagyobb részénél arattak 'messor'-ok, igen sok gazdánál 2–3, kivételesen 6–8”.¹⁹ Így Márkusfalván (Szepes m.) 1585-ben a pénzes arató a jobbágy két szolgájával aratott, 1597-ben Szerdahelyen azok a zsellérek, akik sem földdel, sem házzal nem rendelkeztek, aratással keresték kenyerüket. A féltelkesek Alsószelein (Pozsony m.) egy, az egész telkesek két aratót alkalmaztak 1601-ben. A gocnódi (Pozsony m.) telkes jobbágyok ugyanebben az évben 2–4 aratóval dolgoztak, akik általában 50 kepet vágtak le. Az adatokból az tetszik ki, hogy egy arató 15–40 kepe közötti mennyiséget tudott feltakarítani.

Nagyjából ugyanezekben az években végzett felmérés alapján N. Kiss István²⁰ megállapítja, hogy „a 16. század második felére vonatkozó hevesi, borsodi, szabolcsi és bihari adatok egybehangzóan bizonyítják, a jobbágygazdák jelentős mértékben vettek igénybe bérmunkát (részes aratókat!), különösen a betakarításhoz”. Bihar megye néhány járását figyelembe véve N. Kiss számítása szerint 1598–1601 közötti években a messorok aránya az össznépességhez 10,3–37,4% között lehetett.²¹ Ez annak bizonyítéka, hogy ezen a területen a termés jelentős részét bér(részes)munkával takarították le.

A korábbi adatok megmutatták, hogy az ország nyugati, észak-nyugati részében is a XVI. században milyen elterjedt volt a részes aratás és általában a mezőgazdasági bérmunka. N. Kiss István a dézsmajegyzékek alapján öt középső és keleti megyéből (Heves, Borsod, Bereg, Bihar, Közép-Szolnok m.) nagyon meggyőzően mutatta ki, hogy: „Ennek haszonélvezője, a robotoltató majorságok minimális bérmunka igénye folytán, szinte kizárólag a gazdagparasztság.”²²

Ennek megfelelően általában a részes aratásban a foglalkoztatók szerint három fő csoportot különböztethetünk meg:

A béres, részes aratók a gazdag paraszt földjén dolgoztak. Ezt tekinthetjük a legáltalánosabb formának, melyre fentebb már idéztem példákat.

A XVII. században, de talán korábban is aratásra a jobbágyok munkásokat fogadtak fel és ezek mentek el helyettük a földesúr messzi birtokaira meghatározott pénzért aratni. Így történt ez az 1630-as években, többek közt I. Rákóczi György birtokainak egy részében. A makovici uradalomból a Tisza mellékére jártak le a jobbágyok által fel-

¹⁸ I. m. 12 kk.

¹⁹ MAKSAY F. 1958. 103–4; az itt közölt további példák is tőle származnak.

²⁰ N. KISS I. 1960. 892.

²¹ L. még SÁPI V. 1967. 33.

²² N. KISS I. 1960. 1049.

fogadott munkások. De az eredetileg megállapított 2–3 hét helyett sokszor 6–7 hétig is ott tartották őket, de meg az uradalom által ígért ételmet sem mérték ki hiánytalanul, rossz, ihatatlan vizet kaptak és az így szerzett betegségekre többen bele is haltak. Ezért a későbbi években nemigen kaptak a jobbágyok bérmunkást és saját földjeik elhanyagolásával, saját maguk voltak kénytelenek az aratás munkáját elvégezni.²³ Ilyen eljárást az 1760-as évekből Pötrétéről (Zala m.) is ismerünk. A telkes jobbágyok maguk helyett aratókat és cséplőket fogadtak „mert a robot miatt a magukéra nem érhetek”. De a limitációnál kénytelenek voltak magasabb bért fizetni, ezért a vármegye megbüntette őket.²⁴ Léváról (Bars m.) hasonló, de vegyes módszerről tudunk. A széna-betakarítás elhúzódása miatt az uradalom kénytelen volt részes aratókat fogadni, akik „az uraság terméséből arató részt vettenek ki”, de „étellel a jobbágyaság tartotta” őket.²⁵

A XVII. században az allódiomokon közvetlenül is alkalmaztak napszámbéres aratókat. Így I. Rákóczi György kállói (Szabolcs m.) birtokán 1647-ben 142 arató napi 18 dénárért dolgozott, akik ezen kívül ételmet is kaptak.²⁶ A gazdasági utasításokban a részes aratás említését is megtaláljuk, így Kapy Zsigmond annak pontos összeírását követeli meg számadójától, hogy „... mennyit adtak sarló-részben, aratónak, avagy keperészen?”²⁷

Végül a jobbágyok robotkötelezettsége és a részes aratói munka összeszövődésére is tudunk példát. Így a cigándiak (Zemplén m.) 1772-ben azt vallják, hogy „... járnak ugyan aratásra is Tiszántul Mitskére s-ottan még tsak fel nem arattyák az egész Életet, tartatnak. De Méltóságos Ur nem tsak enni ad nekik, hanem valamint másoknak, nekik is a Kepe részt ki adattya”.²⁸ Így lényegében a munkaerő biztosításról van szó és minden bizonnyal az átlag vagy annál alacsonyabb bért kaphattak.

Ezek szerint a bérért aratók a XVI–XVII. században dolgoztak a gazdag jobbágyok, illetve az uradalmi földeken. Ez utóbbi helyen úgy is, hogy a robotköteles jobbágyok fogadták fel őket. Előfordult az is, hogy a földesúr robotköteles jobbágyait bérmunkával foglalkoztatta, hogy ezzel az aratás minőségét emelje. A fenti formák mennyiségi arányát, a már megindult felmérések után a jövő kutatásának kell tisztáznia.

Az aratómunkások adóztatása

Mint a fenti adatok is bizonyítják, rendkívül korán elkezdődött az aratómunkások adóztatása. Különböző elnevezésekkel szedtek tőlük pénzt vagy terményt. Ezek elnevezése korszakonként és területenként változott. Ezek közül mutatok be néhányat, melyek egyben azt is jelzik, hogy a béraratás már olyan mennyiségű lehetett, hogy megadóztatására érdemes volt gondot fordítani.

²³ MAKKAI L. 1954. 53., részletesen erről szóló vallomásokot uo. 115–22.

²⁴ SZÁNTÓ I. 1952. 297.

²⁵ MGTSz. 3/1896/:263–4.

²⁶ MAKKAI L. 1954. 402.

²⁷ KŐSZEGHI S. 1895. 196.

²⁸ KFÁL. Úrbéri perek 124. cs. Loc. 95. No. 52.

A *keresztény pénz*, más néven *füstpénz* elnevezés csak egyes esetekben volt kapcsolatban az aratókkal. „Azok a zsellérek és jobbágyok, akiknek nem termett gabonájuk, dézsma helyett fizették, családfőnként néhány dénáros összegben.”²⁹ A sarló (arató) pénztől való elkülönülésére már a fentebb említett törvencikk is kísérletet tesz, mégis vannak olyan esetek, amikor az aratással is kapcsolatba hozható. Általában, aki kereszténypénzt fizetett, annak nem kellett sarlópénzt fizetnie, ez utóbbit se, ha az aratórészt dézsmálták. Már az Árpád-korban is találkozunk vele: „... az aratómunkások pedig aratórészüik után az egyháznak tizedet adtak, a többiek 6 dénárnyi kereszténypénzt fizettek”³⁰

Nagyon gyakori előfordulásából elegendő csak, ha néhányat említek meg. 1526: „Pecuniasque *kwrezgyen penz* wlgo vocatum elegisset”;³¹ 1578: „Az kiknek penig vetések nincsen, azokon a *keresztvény pénzt* (kiemelés B. I.) meg vegyétek”³²; 1558: „Pecuniae Christianitatis a segetes non habentibus solvuntur per d. sex”³³

A *sarlópénz* ezzel szemben: „az a pénzszolgáltatás, amelyet a földesurak aratáskor gabonakilenced helyett szegényebb parasztjaiktól szedtek. (Azoktól, akiknek olyan kevés gabonájuk termett, hogy nem lehetett megtizedelni és azoktól, akik részes aratóként másoknak dolgoztak)”.³⁴ A sarlópénzzel a XVI. század folyamán sokszor találkozunk. Így többek között 1551: „Pecunie *Sarlo penz* vocate”; 1553: „Extranei et inquilini metentes *sarlo-penz* soluunt”; 1557: „Pecunie *sarlopenz* vocate etiam si quattuor vel ultra fuerint et ad vnam partem messuerint soluuntur duntaxat.”³⁵ 1558: „Pecuniae *sarlopenz* (kiemelés B. I.) vocatae sive incolis huius loci, etiamsi quattuor vel ultra fuerint et ad unam partem messuerint, soluuntur duntaxat d. sex. Etiamsi sibipsi aut alteri messuerint, d. tantum sex dare tenetur.”³⁶ Ezt az önálló gazdáktól és az aratómunkásoktól egyaránt behajtották.

Megtörtént azonban az is, hogy sarlópénzt is követeltek, pedig az aratórészből kivették a kilencedet és a tizedet. Így Ung megyében 1578-ban a dézsmaszedő már azt az utasítást kapta, hogy „Az aratórészt is ki ne tudja” előre, míg a dézsmát ki nem veszi.³⁷ 1614-ben a forrói (Abauj m.) szegénység megállapította, hogy a keperészből itt eddig nem dézsmáltak és kéri továbbra is maguk számára ezt a kedvezményt.³⁸ Az ország másik felében, a Pozsony megyei Szenc és Cseklesz lakói panaszozik, hogy „a *sarlópénz* (kiemelés B. I.) felől sokra erőltetik a dézsmások”, az utasítás szerint azonban csak a régi szokásokat kell megtartani.³⁹

N. Kiss István öt megyét áttekintve, a XVI. század végére vonatkoztatva azt állapítja meg, hogy „A részes aratók gabona-része dézsmamentes, amivel gyakran visszaélnak azok

²⁹ MAKSAY F. 1959. 829.

³⁰ MOLNÁR E. 1949. 237.

³¹ MNy. 13:254. Bártfai lt.

³² MGTSz. 4/1897/:22; MNy. 64:92.

³³ Gyöngyössolymos Heves m. MAKSAY F. 1959. 714.

³⁴ MAKSAY F. 1959. 832.

³⁵ OklSz. 833.

³⁶ Sajóhidvég. Egri uradalom. MAKSAY F. 1959. 702.

³⁷ MGTSz. 4/1897/:21–2.

³⁸ MGTSz. 13/1906/:75.

³⁹ MGTSz. 10/1903/:163.

a gazdagparasztok, akik ugyan pénzért aratnak, mégis igényt tartanak a rész-gabona adómentességére”.⁴⁰ Valóban találkozunk ezzel a megoldással is, sőt Erdőbényéről (Zemplén m.) a következőket jegyezték fel: 1632: „Az mely szegény penigh képében nem adhatta búzáját, kiveven az arato részt belöle, attul nem tartozott dezsmaval.”⁴¹ Moson megye 1712-ben ilyen irányú határozatot is hozott. Az összeírásakor ugyanis a legszigorúbban a teljes terménymennyiséget kell feltüntetni, ezekből csak azt lehet levonni, amit az arató és cséplő részként kiadtak.⁴²

Általánosnak mégis az tekintendő, hogy a tizedet és dézsmát ki kellett adni, ha jobbágnál arattak, ugyanakkor saját földesuruk a sarlópénzt is követelte tőlük. Debrecenben 1718-ban az aratóbérrel kapcsolatban megkövetelik, hogy „adja meg a dézsmát és nótát (sic!) belőle”.⁴³ „A királyi dézsmások az 1742. évben az „aratok”-tól vagy „gazdájuk”-tól Szabolcs vármegye egész területén. . . sarlópénz-t szedtek”.⁴⁴ Ezért, amíg a dézsmálás meg nem történt, addig nem volt szabad elszállítani az aratórészt sem, ennek tiltásával sokszor találkozunk.⁴⁵ Ez látszik abból is, hogy Moson megye 1773-ban, amikor az úrbérrendezéssel kapcsolatos tájékoztató okmányt kiadták, abba belevették, hogy a hazai törvények szerint az aratók részesedéséből is ki kell adni a kilencedet és tizedet egyaránt.⁴⁶

Az arató- vagy kepepénz az aratási munka megváltása fejében a földesúrnak fizetett meghatározott összeg. Ilyenről tudunk 1585–90: „Arató pinz 13 hazai embertől 1 napra”.⁴⁷ Ilyet szedett somogyi és zalai falvaitól 1585–89 között Pisky István tihanyi kapitány. 20 dénárt hajtott be naponként, 1 forint 20-at egy hétre, ugyanakkor az aratókat ezen a pénzen 12 dénárért alkalmazta, legfeljebb, amikor a munka dandárja ezt megkövetelte, akkor emelte a bért 14 dénára.⁴⁸ Az egyik nagyszombati satútum a következőket tartalmazza: 1716: „A rusticis »kepe pénz« taxarum exactores colligant eorundem (!) officio id ipsam exigente et secumferente et quidem pro sex messoribus a tritico mixto et siligine per den. 4 ab hordeo vero per den. 2.”⁴⁹ Jellegét pedig jól kifejezi egy késői, 1791-ből származó feljegyzés: „. . . az aratótól is arató-pénzt fatsartak”.⁵⁰ De a sarlópénznek is találunk megváltással kapcsolatos jelentését: 1818: „pecunia pro messe solvenda; sarlópénz”.⁵¹

Úgy látszik, hogy helyenként a harmincadosok is megkövetelték az adózást az aratórészből, mint az egy erdélyi országgyűlési végzésből kitetszik. 1914: „Vagion sok panaszolkodas az harminczadosok ellen, kik. . . az zegensegenis akarmi kiczin marhatollis seot cziak arato es czepleo rezekbeollis illetlen es mod nelkwl valo exactioakat czeleked-

⁴⁰N. KISS I. 1960. 1047.

⁴¹MAKKAI L. 1954. 206, 281; 1. még BALOGH I. 1957. 277.

⁴²KOLOSVÁRI S.–ÓVÁRI K. 1902. V/1:287.

⁴³MGTSz. 1/1894/:293–4.

⁴⁴NYÁRÁDY M. 1930. 85–6.

⁴⁵Pl. 1758. Szabolcs m. KOLOSVÁRI S.–ÓVÁRI K. 1892. III:388.

⁴⁶KOLOSVÁRI S.–ÓVÁRI K. 1902. V/1:674.

⁴⁷MNy. 63:489.

⁴⁸ERDÉLYI L. 1905. 195–201.

⁴⁹KOLOSVÁRI S.–ÓVÁRI K. 1897. IV/2:636.

⁵⁰SZEITZ L. Válasz 94. NSz.

⁵¹BARTAL 418.

nenek”.⁵² Az ország ellenkező végeben egy Vas megyei statútum 1725-ben azt mondja ki, hogy ha nemes ember arató vagy cséplőrészt küld, akkor se marhájától, se gabonájától nem tartozik fizetni, míg ha paraszt ember teszi ezt, akkor a meghatározott taxa szerint köteles fizetni.⁵³

Ez a néhány példa is azt mutatja, hogy a parasztság legszegényebb és kétkezi munkájára utalt rétegétől is a földesúr, az egyház, az állam egyaránt igyekezett a nagyon kicsi aratórészből a maga számára valamit „kifacsarni”. Ahol ezzel kapcsolatban bizonyos engedményekkel találkozunk, ott annak okát – minden bizonnyal – a munkaerőhiányban lehet keresni és megtalálni.

Az aratók bére

Részes bérek

Az aratórész az ország egyes területein, időszakonként is változva, különbözőképpen alakult. Így nem is vállalkozhatom arra, hogy valami teljességre törekvő áttekintést adjak, csupán néhány területet mutatok be és megpróbálok tendenciákat jelezni. Erre jelenleg a XVII. század elejétől, a limitációk megindulásától van lehetőség.

Így Szombathelyen 1618-ban 1/8 (12,5%) aratórészt állapítottak meg, mely két év múlva már 1/10 (10%)-re csökkent. 1654-ben már azt jegyezték fel, hogy „tizenegy kereszt marad a gazdának, a tizenkettődik pedig marad az aratónak” (8,3%).⁵⁴ A csökkenés még tovább tartott, mert 1662-ben már csak 1/13-ot kaphattak (7,7%). Így, amint azt Sági Vilmos⁵⁵ is megállapítja, a csökkenés 1/8-ról 1/13-ra nem egészen egy fél évszázad alatt rendkívül nagymérvű (12,5%-ról 7,7%-ra).

1685-ben Nagyszombatban a tiszta búzából az 1/10, míg a rozsból 1/11 (9,1%) részt kaptak az aratók, ez a következő évben már 1/13, illetve 1/12 részre csökkent.⁵⁶ Kőszegen 1682-ben 1/12 az aratók részesedésének aránya.⁵⁷ Székesfehérvárott 1693-ban a helybeliek 1/8 részért aratták a búzát, 1/7-ért (14,3%) zabot; ugyanekkor és ugyanitt a vidéki vándor munkások egy fokkal (1/9–1/8) kevesebbet kaptak. A következő évben hasonló limitációt találunk, azzal a különbséggel, hogy már nem tettek a helybeliek és a máshonnan jött aratók között különbséget.⁵⁸

A részes aratás szabályozását a XVII. században elsősorban a Dunántúl találjuk meg, úgy látszik itt ez lehetett az általánosan elterjedtebb bérezési forma. Azonos korban is bizonyos különbség látszik az egyes területek között, melynek helyi okainak kiderítése külön kutatást igényel. Általánosságban azonban mégis meg lehet állapítani, hogy a részes aratás általában csökkentek, de a század végén is csak ritka kivételként kerülnek 1/10 rész alá. Itt legfeljebb tendenciát tudok megállapítani, mert általában nem lehet tudni, hogy

⁵² SZT. 1:410.

⁵³ KOLOSVÁRI S.–ÓVÁRI K. 1902. V/1:429.

⁵⁴ KOLOSVÁRI S.–ÓVÁRI K. 1904. V/2:150.

⁵⁵ SÁGI V. 1967. 183–4.

⁵⁶ KOLOSVÁRI S.–ÓVÁRI K. 1897. IV/2:549, 559.

⁵⁷ Uo. 1904. V/2:299.

⁵⁸ Uo. 324, 325.

helyenként milyen mellékjárandóság (élelem), illetve külön munkabeli követelmény járult még hozzá.

A XVIII. század első felében az ország néhány pontján Bél Mátyás megállapítása szerint, ha bő termés ígérkezett, akkor harmadik keresztért (33%) aratnak, de 1/4 (25%) és 1/8 között többféle megoldást ismert.⁵⁹ A különböző limitációk és feljegyzések ezt az általánosítást nem mindenben támasztják alá. Nézzünk ezek közül néhányat.

Így 1700-ban Vas megyében a Rábán inneni részeken 1/13, a Rábán túli részeken 1/12 a részesedés aránya. 1719-ben a Rábán inneni részeken 1/14 (7,1%), a Rábán túl pedig 1/15 (6,6%) kapják az aratók, ha idegenből jöttek, míg a helybeliek eggyel többet. 1726-ban valamit javult a helyzet, mert az idegenek 1/12–1/13 részért arattak, míg a helybelieket 1/11–1/12 részesedés illette meg. 1730-ban Zala megyében az idegenek 1/14, a helybeliek ezzel szemben 1/10-et kaptak, mégpedig minden levonás nélkül.⁶⁰

A Győr megyei adatok is határozott csökkenést mutatnak:

Év	Tiszta gabona	Vegyes gabona	Többi
1711	1/9	1/8	1/7
1710	1/12	1/11	1/10
1727	1/14	1/13	1/12 ⁶¹

A Sopron megyei határozatok 1726-ban az idegeneknek 1/13, a helybelieknek pedig 1/12 részt állapítanak meg. Ezzel szemben 1724-ben még az idegenek 1/11, a helybeliek 1/10 keresztért arattak. Moson megyében 1747-ben búzából 1/12, rozsból 1/11, árpából és zabból 1/10 volt az arány. Esztergom megyében 1718-ban az őszi búzát 1/9, a gyengébbet 1/8, az egész gyenge minőségűt a gazdákkal történt megegyezés szerint aratták.⁶² Tolna megyében 1713-ban az ősziakat heted, a tavaszikat hatodrészt kellett betakarítani.⁶³

Nógrád megye Pest és Heves megyével egyeztetve 1730-ban az aratórész megállapodásokat, mely szerint a szép tisztabúzát 1/8 részért adták aratásra Nógrád megyében, míg a másik két megyében 1/7 részt biztosítottak.⁶⁴ Érdeemes megnézni a Szabolcs megyei adatokat a XVIII. század első feléből:

Év	Rozs	Búza	Arató	Kévekötő
1721	1/6	1/7	6 plt.	8 plt.
1725	1/7	1/8	6/5+	–
1732	1/9	1/9	–	–
1733	1/8	1/10 1/9/	–	18 dr. ⁶⁵

⁵⁹ HADIK B. 1927. 80.

⁶⁰ KOLOSVÁRI S.–ÓVÁRI K. 1902. V/1:255, 335, 441–2, 470.

⁶¹ Uo. 280, 282, 445.

⁶² Uo. 1896. IV/1:640.

⁶³ Uo. 1902. V/1:294.

⁶⁴ Uo. 1896. IV/1:754.

⁶⁵ Uo. 1892. III:287, 304–5, 322, 325. Megjegyzi a forrás, hogy az aratók 1/5–1/6 részt kívántak. Uo. 304.

A két nagy alföldi város közül Szegeden 1720-ban „A Buzát ötödén, az Árpát negyedén adták”, 1726-ban „Az Őszi Buza heteden, az Őszi Árpa hatodán” került aratásra.⁶⁶ Debrecenben 1695-ben „. . . az aratásra alkalmas buzát adgyák nyolczadában, az árpát hetedén”. Így állapították ezt meg 1701-ben, de 1717-ben úgy látszik gyengébb lehetett a termés: „A Buza Heteden adassék takarni az aratoknak sokban kerülvén a rea valo költség”. 1718-ban 1/9-re adták az aratást, de ebből ki kellett a kilencedet és tizedet mérni.⁶⁷ Heves és Külső-Szolnok megyében 1748-ban a búzára 1/9-et, a többi gabonára 1/8-ot állapítottak meg.⁶⁸

A kisszámú adatmennyiség is nyújt bizonyos megállapításokra lehetőséget. Ezzel kapcsolatban Szántó Imre⁶⁹ észrevette, hogy az ország nyugati részében a részesedés sokkal kisebb mértékű, mint a keleti megyékben. A fenti adatok ezt megerősítik. Így Szabolcsban a XVIII. század elején annyi részesedést biztosítottak, mint Vas megyében egy évszázaddal korábban. Vagyis a nyugati majorságokkal jobban megtűzdelt területen kisebb részért arattak, mint a keleti országrész még éppen csak szervezkedő nagybirtokain. Ehhez még az is hozzájárulhatott, hogy nyugaton nagyobb lehetett a nincstelen munkástömeg, ugyanakkor viszonylag könnyebben tudták a gabonát értékesíteni Ausztria irányába, éppen ezért magasabb lehetett az ára, ami a különbséget legalább részben kiegyenlítette. E kérdések megvizsgálása külön tanulmányt érdemelne.

Úgy látszik, hogy az eltérés még a XVIII. század második felében is megmaradt, akkor is, amikor annak vége felé már a gabonakonjunktúra ugyancsak erősen éreztette hatását. Baranya megyében 1752-ben a búzából 1/8, a tavasziakból 1/7 volt az általános,⁷⁰ ami Dunántúlra egyáltalában nem jellemző, mert 1780-ban Zala megyében 1/11 részt állapítottak meg az aratók és cséplők számára egyaránt.⁷¹ Heves és Külső-Szolnok megyében 1776-ban az első osztályú búza aratását 1/11, a másodosztályúét 1/10, a harmadosztályúét 1/9, míg az árpa és zab esetében 1/10–1/8 a minőségnek megfelelően limitálták a részesedést.⁷² Az ország keleti felében a rész még mindig alacsonyabb, 1792-ben Miskolc környékén még 1/5 részes aratásról is értesítenek.⁷³ Dévaványán 1793-ban így határozzák meg az aratórészeket: „. . . a legjobb *tiszta búza* tizeden az alább való nyolczadán arattasson. A *kétszeres élet* pedig rozs, árpa és zab: a legjobb kilentzedén. A középszerű nyolczadán, az alább való hetedén.”⁷⁴

A modernizálódó nagybirtokon, különösen a gabonakonjunktúra idején egyre világosabbá vált, hogy a kényesebb munkák elvégzésére, melyek közé az aratás elsőrendűen beletartozott, a robotmunkaerő nem alkalmas. „Ha jó a Gabona egy ember rendszerént két keresztet arathat meg. Ebből már megtudhatja az Aratók számát. A Robotosok általjában egy keresztet szoktak egy nap aratni, mivel azok között tehetet-

⁶⁶ SZABÓ F. 1966. 25.

⁶⁷ MGTsz. 1/1894/:293–4.

⁶⁸ SÁPI V. 1967. 184.

⁶⁹ SZÁNTÓ I. 1952. 296–7.

⁷⁰ KOLOSVÁRI S.–ÓVÁRI K. 1902. V/1 :586.

⁷¹ SZÁNTÓ I. 1952. 296–7.

⁷² SÁPI V. 1967. 184.

⁷³ MH 1792. 117. idézi SÁPI V. 1967. 185.

⁷⁴ BERECSKI I. EA. P. 352/74. Felh. 30.

lenebb Leánykák, és Gyermekakis vagynak.”⁷⁵ Ez a kortárs véleménye, de ugyanezt állapítja meg korunk agrártörténeti irodalma is. Ezek közül idézem Szabad György jeles könyvét: „Az aratás, tekintettel arra, hogy a robotosok munkája nagy szemvesztéssel járt, mindinkább az uradalmi zsellérek közül kikerülő részesmunkásokkal végeztették. A helybeli zsellérek közül toborzott részesaratók mellett a 40-es években megjelentek az uradalmi pusztákon a szlovák vándormunkások is.”⁷⁶ A részes bér munka még a rész és kommenció kiadása után is kifizetődőbb volt, hiszen a jobb munkával az arató a maga keresetét is növelhette.

A XIX. század első felében a Magyar Gazda országos áttekintése 11–13. részért történő aratást véli általánosnak.⁷⁷ Ez bizonyos ingadozással elfogadható. Külső-Somogyban 1837-ben mindent 1/9 részért arattak, Őszödön a következő évben 1/8 az arány, de ez inkább csak kivétel, mert tíz éven keresztül, úgy látszik, hogy az 1/9-ed általánosnak mondható. 1848-ban azonban már 1/12-ért dolgoznak, igaz azt is hozzáteszik, hogy a munkát „takaró kaszával” végzik.⁷⁸ Kisfaludy Sándor 1843-ban Gógánfán és Gyömörön (Zala m.) 1/11 részben állapodott meg az aratóival.⁷⁹ A gesztesi és csákvári birtokon ebben a korban 1/9–1/10 volt az általánoson elfogadott aratórész és minden 25. kereszt a kenyérrész. Sok esetben azonban még ugyanazon éven belül is, mint az 1827-ben történt, az egyik pusztán 1/8-ért, a másikon 1/11-ért arattak, ami a munkaerő-kínálattal függhetett össze.⁸⁰ Érsekújváron (Nyitra m.) 1841-ben az őszt 1/11, a tavaszt 1/12 részért adták ki.⁸¹

Ebben a félévszázadban egyre inkább eltűnnek azok a különbségek az Alföld és Dunántúl között, amit a korábbi évszázadokban megfigyelhettünk. Így Hódmezővásárhelyt 1819 táján a kaszával történő aratást 1/9–1/12-ért vállalták.⁸² Pest megye Pilisi és Váci járásában 1841-ben a tisztabúzárt 1/16, a kétszerest és rozst 1/15, míg a tavasziat 1/14 részért aratták.⁸³ 1847–48-ban Kiskunhalason kommencióval Szüry István gazdember 1/11 részt adott aratójának.⁸⁴ Hajdúböszörményben 1808-ban a búzárt sarlóval 1/13, a rozst pedig 1/12 részért takarították le.⁸⁵ A Hortobágy vidékén az őszből 1/12, a tavasziból 1/11 volt a bér, de minden harmadik aratói rész után egy ebédkereszt is járt.⁸⁶ A Sárospatak-Regéczi uradalomban az 1820-as években még előfordult ugyan a kilencedén-tizedén történő aratás, de a többség 1/12–1/14, sőt ritkábban még az 1/15 is megtalálható.⁸⁷

Az alföldi területeknek a Dunántúlhoz történő felzárkózásában kétségtelenül közrejátshatott az, hogy a síkságot ölelő hegyvidékről magyar, szlovák, ruszin, román szegény-

⁷⁵ NAGYVÁTHY J. 1821. 113–4.

⁷⁶ SZABAD GY. 1957. 79.

⁷⁷ SÁPI V. 1967. 183–4.

⁷⁸ TAKÁCS L. 1962. passim.

⁷⁹ BMA. K. 57. 62.

⁸⁰ SZABAD GY. 1957. 79–80.

⁸¹ MG. 1841. 94.

⁸² TRÓCSÁNYI Z. 1933. 10.

⁸³ SÁPI V. 1967. 184.

⁸⁴ Thorma János Múzeum A. 3637. 9. 1.

⁸⁵ TÁLASI I. 1957. 222.

⁸⁶ MG. 1844. 2:371.

⁸⁷ OLÁH J. 1964. 204.

ség egyre nagyobb számban, mint vándormunkás jelentkezett. Külön magyarázatot kíván Külső-Somogy viszonylag magas részesedése. Ezt — legalábbis esetenként — az indokolja, hogy az aratók részben vagy egészben a birtok jobbágyaiból, zsellérjeiből kerültek ki. Erre lehet következtetni azokból az aratószerződésekből, ahol az öszödiek az öszödi, a dobszaiak a dobszai uradalomban dolgoznak.⁸⁸

Napszám- és szakmánybérek

Az, hogy részes, pénzes, szakmányos aratókat alkalmaztak-e, az sok mindentől függött. Így többek között attól, hogy volt-e piaca a gabonának, kínálkozott-e megfelelő munkaerő, azok helyiek vagy vidékiek voltak stb. Ezenkívül mindezt a helyi szokások is befolyásolhatták. Nagyváti János szerint: „A' Búzának az ára, és a' Munkásoknak találhatósága határozza meg: jobb-e pénzért arattatni, vagy résziben adni. Hol a' dolgozó-nép ilyenkor ritka nem volna: a' bizonyos, hogy jobb volna Napszámosokkal arattatni, mint Kepésekkel: mert annyi Embert állítna a' Gazda a' mennyit elegendőnek ítélné, ez vagy amaz Táblának eg'yszerre való fel-vételére.”⁸⁹ Ettől némileg különbözik Pethe Ferenc felfogása, aki szerint az aratót érdekeltté kell tenni munkájában: „Ha pedig képes aratója van, mely minden aratás' módjánál hasznosabb. . . A' képes vagy részibe való aratásban az a' legjobb, hogy egyegy nyilásról több kerül össze a' szíves munka által, annyival, a' mennyi a' rész; mint kerülné, ha azt pénzért, de kivált' ha robotban takarják fel.”⁹⁰ Ehhez még hozzátesszem, hogy a részes aratót kevésbé kellett a munkában ellenőrizni és ezzel is fizetett uradalmi erő szabadult fel. Nagyváthy és Pethe kétségtelenül a kapitalizmusnak a magyar mezőgazdaságba történő behatolásának előfutárai, megállapításaik, legalábbis a XVIII–XIX. század fordulójára érvényesek.

A pénzes aratás, akár napszámban, akár szakmányban történt is, az összehasonlításra kevesebb lehetőséget nyújt, mint a részes, hiszen a pénz vásárlóértékének országos, de különösen helyi meghatározása rendkívül bonyolult feladat. Ezzel szemben a rész, mindig bizonyos mennyiségű gabonát jelentett, melyből áru sohasem lett, hiszen a legszegényebb paraszti réteg családjainak szűkreszabott ellátását szolgálta. Ennek ellenére érdemes legalábbis a helyi vagy az egy időben nagyobb területet átfogó viszonyítás érdekében ugyancsak néhány példát vizsgálóra venni.

A Tihanyi-vár kapitánya a fogadott aratóknak 1588-ban 12 dénárt fizetett naponta, ez csak akkor emelkedett 14 dénárra, ha nagyon szorult a munka.⁹¹

Érdeemes egy helyen megnézni az aratóbérek alakulását a XVII. század első felében, melyet Kassa város jegyzőkönyvei őriztek meg számunkra 1606-tól kezdve. Az arató napszáma 8 dénár, a kéveköttő 10 dénár étellemezzel együtt, ez 1632-ben 9–12-re emelkedett, de már 1634-ben 12–15 és úgy látszik, hogy ez a javadalmazás az elkövet-

⁸⁸ TAKÁCS L. 1962. 70, 74.

⁸⁹ NAGYVÁTI J. 1791. 1:240–1.

⁹⁰ PETHE F. 1805. 663.

⁹¹ ERDÉLYI L. 1905. 195–201. Mivel a kaszások júliusban dolgoztak, ezért minden bizonnyal gabonát és nem rétet vágtak.

kező években is azonos szintű, mert 1652: „Napi számos aratóknak d. 12. Kévekötnök d. 15 és étel s ital.”⁹² Ez utóbbi megmaradt még 1677-ben is.⁹³ E szerint egy fél évszázad alatt a névleges bér mintegy 50%-kal emelkedett. De ez nem jelent tényleges emelkedést, mert éppen ez idő alatt a dénár ezüst tartalma 26%-kal, az ezüst világpiacon értéke pedig 31%-kal, tehát összesen 57%-kal csökkent.⁹⁴ Ezért a bérek Kassa esetében, a vásárlóértéket tekintve stagnáltak, vagy inkább valamivel csökkentek.

Kassa környékén az aratást nagyjából szakmában végezték. 1606: „... egy kötél föld aratásától 1 frt 70, 1 frt 75, 1 frt 80 dénár, és legfeljebb 2 frt jár; továbbá 6 kenyér és 6 font hús. Aki 2 frtnál kevesebbet fizet, pótolja a húsnál és kenyérmél.”⁹⁵ Az elkövetkező években csökkent a pénzber, mivel 1 frt 75 dénárral kapcsolatban megjegyzik 1616-ban, hogy „azelőtt csak 1 frt 50 d., adtak”. 1632–34-ben 1,75, majd 1635-ben újra 2 frt., ami 1637-ben egyetlen évben 3-ra emelkedik, míg 1639-ben és 1652-ben ismét 2 frt. A természetbeni juttatás egészen 1639-ig nem változik, de ekkor a hús 20 librára emelkedik, ami 1652-ben is megmarad. 1677-ben 1 forint 60 pénz, 15 kenyér és 9 font hús.⁹⁶ Ebből az tetszik ki, hogy egy-két esettől eltekintve a szakmában a névleges bér nagyjából egyszinten maradt, de ez a valóságban, a fenti számadás figyelembevételével jelentős csökkenést jelentett.

Ebben az időben már a tavaszi gabonát e vidéken kaszálták is. 1616: „Árpa, zab lekaszásátul egy kötél földön d. 33., 2 kenyér, 2 font hús.” Ez 1632-ben 36-ra, majd három év múlva 40-re emelkedett, míg a kenyér és hús változatlan maradt.⁹⁷ 1677-ben a tavaszi kaszálónak 50 pénzt, 3 font húst és 2 kenyéret adtak.⁹⁸ Itt az emelkedés az előbbinél jelentősebbnek látszik.

A sarlós aratásban mindig különbséget tettek *arató* és *kévekötnő* bére között. Az előbbieket elsősorban nők, ritkábban fiatal fiúk, öregedő férfiak, míg az utóbbiak kizárólag férfiak. Ez a munkarend annyira általános volt, hogy Nagyváti meg is jegyzi: „Mi nálunk talán tsudának tartanak, ha Fejér-személy kötné a' Kivéket.”⁹⁹ Ennek megváltoztatására külföldi példát is hoz és javasolja, hogy a nők is kössenek kévét. Egy 1804-ből származó hajdúböszörményi feljegyzés írja: „A város rozsának *fel-aratására* a betyár leányok és asszonyok, kévekötni pedig gyalog emberek hajtattak.”¹⁰⁰ A kétféle munka közötti különbség megmutatkozik a napszámbevételekben is.

Úgy látszik, ez a megkülönböztetés vagy későbbben fejlődött ki, vagy az adatok hiányosak. Így 1585., 1588. években a Somogy megyei Bálványoson és Kapolon az aratóknak általában 12 dénárral fizettek.¹⁰¹ 1618-ban Szombathelyt az aratóknak 10

⁹² KEMÉNY L. 1897. 482–4; KERÉKES GY. 1902. 315.

⁹³ MGTsz. 6/1899/196.

⁹⁴ N. KISS István számítását itt köszönöm meg.

⁹⁵ KEMÉNY L. 1897. 482.

⁹⁶ KERÉKES GY. 1902. 315.

⁹⁷ KEMÉNY L. 1897. 482–4. Az elkövetkező években *kaszálás* helyett *kapálást* találunk, ami feltételezhetően elírás. E szerint emelkedést csak 1652-ben jegyeztek fel, amikor a pénz 60 dénára nőtt, míg a kenyér maradt, de 4 libra húst adtak.

⁹⁸ KERÉKES GY. 1902. 315.

⁹⁹ NAGYVÁTI J. 1791. 1:246; 1821. 117. Ennek megváltoztatására külföldi példát is hoz és javasolja, hogy a nők is kössenek kévét.

¹⁰⁰ BALOGH I. 1957. 272.

¹⁰¹ Uo. 283.

dénár a bérük, de két év múlva már megkülönböztetik az olyat „az ki penig kévét nem tud kötni”,¹⁰² Máramaros megyében 1642-ben egy aratónak kilenc pénzt adtak.¹⁰³

A XVII. század második felében az elkülönülések már finomodtak. Így Nagyszombat város tanácsa 1686-ban úgy határozott, hogy az étkezésen túl a nő aratók 8, a férfiak 10, a kéveköttőknek pedig 12 dénárt fizessenek.¹⁰⁴ Székesfehérvárott 1693-ban az aratók 12, a kötözők 15 dénár napszámot kaptak, a következő évben külön megemlítik az élelmezést és az aratónapszám 15–18 dénára emelkedett.¹⁰⁵

1733-ban Szatmár megye úgy határozott, hogy az aratók 15, a kéveköttők 18 dénárt kapjanak.¹⁰⁶ Somogyban 1767-ben egy gabonaaratónak jár 20 dénár, míg a kéveköttőnek 25.¹⁰⁷ 1794-ben Versecen (Temes m.) az arató bére 15 kr., míg a kéveköttőé 20 kr.¹⁰⁸ Szabolcs megyében 1721-ben az aratóknak 6, a kéveköttőknek 8 polturát adtak. 1725-ben ezt csökkentették és az aratók „mitsem törődve az ércpénz hiányával és szükségével egy napi munkáért 6, sőt több polturát is követeltek”. A gazdák és a tisztartók csak ötöt biztosítottak, erre az aratók válasza: „Inkább hevernek, hogysem öt polturáért aratni menjenek egy nap”.¹⁰⁹ Ilyen és hasonló bérleszorítási tendenciákkal gyakorta találkozunk. 1773-ban Somogy, Baranya, Zala és Veszprém megye közösen megállapított aratási napszámára: gabonaarató a maga kenyere 12 kr., a gazdáé 7 kr., kéveköttő a maga kenyere 15 kr., a gazdáé 9 kr.¹¹⁰

Erdélyben elsősorban a napszámokban és szakmányokban való aratás lehetett általános. Kraszna megyében az 1716. évben minden aratónak 20 dénárt adtak. Míg az 1744. évi erdélyi árszabás „Aratónak ennivaló mellett 12 denar”-t állapított meg.¹¹¹ Torda város 1771-ben olyan utasítást ad, hogy pénzes aratókkal végeztessék a munkát.¹¹²

A fenti adatok azt bizonyítják, hogy a sarlós aratók és a kéveköttők, ami általánosságában a női és férfi munkát jelentette, bérezési aránya 20–25%-kal magasabb volt az utóbbiak javára. Ez a különbség a kaszás aratásnál, mint azt alább látni fogjuk, még tovább növekedett.

A munkáltatók, különösen az uradalmakban már korán törekedtek arra, hogy ne napszámra arattassanak. Így 1578-ban Ung megyéből azt olvashatjuk: „Ebben az esztendőben, az aratóknak szűk volta miatt nem minden embernek lehetett részébe való aratója, hanem sokan az emberek közül pénzért arattataak. . .”.¹¹³ Kétségtelenül a részes aratást tartják itt is kedvezőbbnek, mint ahogy az ilyen igény csendül ki több mint két évszázaddal később Pethe és mások írásaiból is. De a XVIII. század végén megjelenő, majd

¹⁰² KOLOSVÁRI S.–ÓVÁRI K. 1904. V/2:149–50, 156.

¹⁰³ Uo. 1892. III:101.

¹⁰⁴ Uo. 1897. IV/2:559.

¹⁰⁵ Uo. 1904. V/2:324, 325. Ilyen mértékben a rész is emelkedett.

¹⁰⁶ Uo. 1892. III:325.

¹⁰⁷ MELHÁRD GY. 1896. 6.; KOLOSVÁRI S.–ÓVÁRI K. 1902. V/1:659.

¹⁰⁸ BUDAY J. 1886. 2:326.

¹⁰⁹ KOLOSVÁRI S.–ÓVÁRI K. 1892. III:287, 304–5.

¹¹⁰ MELHÁRD GY. 1896. 9.

¹¹¹ KONCZ J. 1895. 193.

¹¹² KOLOSVÁRI S.–ÓVÁRI K. 1885. I:358.

¹¹³ MGTsz. 4/1897/21–2.

egyre sűrűbbé váló aratószerződések is a részes munka elsőségéről tanúskodnak. A cél minél hamarabb befejezni az aratást és ennek a részes bérezés kedvez a legjobban.

Így nem meglepő, hogy a múlt század első felében a részes aratással gyakrabban, míg a pénzes aratással ritkábban találkozunk. Egyre inkább kialakul azonban a részes aratásnak a szakmányos jellegű munkával történő összekapcsolása. Találkozunk olyan aratószerződésekkel, melyek meghatározzák az aratók számát, a learatandó terület nagyságát és az erre szükséges időmennyiséget. 1807-ben a Keszthelyi Uradalomba szegődött felsőlendvai (Vas m.) aratók gazdájának megmutatták a learatandó táblákat és a szerződés megállapítja, hogy „. . . kötelesek lesznek azon említett ött Sectiokat négy heteknek elfolyások alatt Hatvan arato Személyekkel tisztan és rendesen le aratni. . .”¹¹⁴ Ez ettől kezdve valamilyen formában mindig belekerült az itteni aratószerződésekbe, így 1844-ben: „A kaszállást vagy aratást legfellebb három hetek alatt el végezni annyira kötelesek, hogy ha szükség úgy kívánná még negyedeseket is fogadni tartoznak.”¹¹⁵

Mocsolád (Somogy m.) község elöljárói 1839-ben megállapodtak a mernyei jószág-kormányzóval, hogy a vádéli majorság gabonáját „legfellebb három négy nap alatt” learatják. 1843-ban 50 hold őszi gabonát 12 aratónak két hét alatt kellett elvégeznie. 1848-ban a Mernyén (Somogy m.) arató moroszlóiak (Zala m.) „. . . őszi tavaszi gabonát 2 – legfellebb 4 hét alatt. . .” kötelesek voltak betakarítani.¹¹⁶

Az aratási idő pontosabb meghatározásának egyik oka, hogy gyorsabban elvégezve kevesebb a kipergés. A földesurak azért is igyekeztek az aratás idejét korlátozni, mert így kevesebb időre kellett élelmezést biztosítani. Az ilyen irányú megszorításra jellemző, hogy 1848-ban Mernyén kötött szerződésben megállapították a kiadott élelemről: „. . . ha ezekből valami fen maradna, azt a’ gazda köteles vissza adni, ha pedig kevés lenne, a’ pótlékot – illő tartás végett – maga köteles megszerezni.”¹¹⁷

A szakmányban történő aratás esetén napszámber, részesedés egyaránt előfordul, sokkal ritkább azonban, amikor meghatározott terület learatásáért bizonyos mennyiségű gabonát adtak. Akkor kezd ez feltűnedezni, amikor az 1840. évi IX. törvényekben¹¹⁸ kimondják, hogy elemi kár esetén újabb szerződést kell kötni, ahol már alkalmazták a szakmányok ezt a módját. 1840-től kezdve ennek – igaz csak halvány – nyomát megtaláljuk egyes aratószerződésekben is.

Így 1840-ben Mernyén a kis- és nagydobszaiakkal kötött szerződésben már ezt olvashatjuk: „(A’ mi távul legyen:) ha a’ gabona nemeket jég veris vagy más csapás érné, úgy hogy aratni nem lehetne, ezeknek szina (széna B. I.) részben leendő le kaszálását is bé végezni kötelességeknek ismerjék a’ Helységbeliek.”¹¹⁹ Ugyanebben az évben a keszthelyi Festetics-birtokon is megtaláljuk az erre történő utalást: „Ha hogy a lábón álló szalmás Gabonát a jég elverné v. azt más veszedelem érné. . . az aratókat a. . . fogja kész szemes gabonával kielégíteni.”¹²⁰ 1844-ben hasonló esetben „más részt fog állapítani” és ettől kezdve a szerződések mindenkor visszatérő része, mutatván azt, hogy egy országos

¹¹⁴ OL. P. 275. Festetics család lt. Szerződések 99. csomó.

¹¹⁵ Uo.

¹¹⁶ TAKÁCS L. 1962. 72, 80, 87.

¹¹⁷ Uo. 87–8.

¹¹⁸ Magyar Törvénytar 1836–1868. 104–5. Bp. 1896.

¹¹⁹ TAKÁCS L. 1962. 74.

¹²⁰ OL. P. 275. Festetics család lt. Szerződések 99. csomó.

rendelkezés ebben az időben már milyen hamar érvényesül legalábbis az egyre inkább kapitalizálódó nagybirtokokon.

Viszonylag ritkán fordul elő, hogy a napszámot nem pénzben, hanem meghatározott mennyiségű terménnyel fizessék. Ezt egyes megyékben határozottan tiltották. Szabolcs megyében 1721-ben, ha a napszámért arató gabonát (rozs) kívánt, akkor két napért egy pozsonyi mérő gabonát kaphatott.¹²¹ Szegeden 1720-ban „Egy napi Munkásnak egy Véka Buzát és ételt” szabad volt adni. 1726-ban „Nap Számosnak egy napra egy Véka. . . Kéve Kötőnek másfél véka”.¹²² Ez utóbbi bér kétségtelenül mutatja, hogy sarlóval történő aratásról volt szó.

A sarló-kasza váltás és a bérek összefüggése

Az aratóbérek csökkenése összefüggött a sarló–kasza-váltással is, melyre már Sági Vilmos is felhívta a figyelmet,¹²³ de ezzel a kérdéssel a szakirodalom kevésbé foglalkozott, hiszen a meghatározása rendkívül nehéz.

Ritka az olyan szerencsés eset, mint Kassa város esetében a XVII. század első felében, amikor egy kötél föld szakmánymunkájának bérét sarlóval és kaszával egyaránt megadták. A búza sarlóval történő aratása 1616-ban 1 forint 75 dénár, melyhez 6 kenyér és 6 font hús is jár, ugyanennyi árpa vagy zab lekaszálásáért 33 dénárt, 2 kenyeret és 2 font húst adtak.¹²⁴ Ha figyelembe vesszük a búza, az árpa, illetve zab közötti különbséget és ezt összevetjük a sarlóval és a kaszával végzett munka közötti eltéréssel, akkor hozzávetőlegesen az utóbbival háromszor olyan gyorsan lehet egy adott terület munkáját elvégezni. Ezt fejezi ki az élelmiszeradag csökkenése is.

A Festetics-birtokon a források éles különbséget tettek a sarlóval történő aratás és a kaszával végzett betakarítás között. 1803-ban még az előzőről van szó, éppen úgy mint 1807-ben, amikor az aratókat sarló magukkal hozására kötelezik. 1812-ben, 1813-ban azonban már a tisztség határozza meg, hogy sarlóval vagy kaszával dolgozzanak. A kettő közötti különbséget ez évben először külön pénzbeli kiegészítéssel is kifejezik. A kaszált holdakért 42 krajcárt, a sarlóval aratottakért 1 forint 15 krajcárt fizettek. Ezzel az élelmezést térítették és egyben kifejezték a két betakarítási mód között időben és minőségben megmutatkozó különbséget.¹²⁵

Pest megye Pilisi és Váci járásában 1841-ben az aratórész limitációban megállapították: „. . . a megyének legnagyobb részében az aratás helyett *a gabonának kaszál-tatása véttetett legyen gyakorlatba*: minthogy ezen munka az aratásnál sokkal kevesebb fáradtsággal van öszvekötvé; *annál fogva a kaszásoknak bére*” a gabonanemeknek megfelelően 1/14–1/16 között került megállapításra.¹²⁶ Ez az önmagában is rendkívül alacsony részesedés kétségtelenül a sarlóról a kaszára történő áttérés következménye.

¹²¹ KOLOSVÁRI S.–ÓVÁRI K. 1892. III:287.

¹²² SZABÓ F. 1966. 25.

¹²³ SÁGI V. 1967. 184.

¹²⁴ KEMÉNY L. 1897. 482–4.

¹²⁵ OL. P. 275. Festetics család lt. Szerződések 99. csomó.

¹²⁶ SÁGI V. 1967. 184. A kiemelés tőle.

Ez a néhány különböző korból vett adat is bizonyítja, hogy a technikai fejlődés, jelen esetben a sarló–kasza-váltás már a feudális korban, de még fokozottabb mértékben a kapitalizmusban a nincstelen kétkezi munkás helyzetét súlyosbította.

Egyéb juttatások

Az aratók a béren (részen) kívül más juttatásban is részesültek. Ezek legjelentősebbje élelmiszer volt, mert a szegény munkások az aratás megkezdésekor már nem rendelkeztek annyi és olyan tápértékű étellel, hogy ezt a nagy erőlkifejtést kívánó munkát el tudják végezni. Ezen túl a kisebb-nagyobb juttatások fejében a munkaadónak ingyen vagy csekély bérért kellett más munkában is segítenie, így az egyéb juttatásokért az arató drágán fizetett.

Ebédkereszt – ebédköböl

A béren kívüli, élelmezésül szolgáló juttatásokat sokszor nevezik a XVI–XIX. században *ételköböl*nek, mellyel ugyan elsősorban a cséplésnél és nyomtatásnál találkozunk, de előfordul az aratással kapcsolatban is. Eredeti formája kétségtelenül az, hogy a cséplőknek a kialakított részen kívül a 30.–100. köblöt adták élelmezésre.¹²⁷ Sok helyen azonban az ételköböl fogalma a későbbi *kommencióéval* egyezik meg és magában foglal búzát, kölest, lencsét, sajtot, vaját, füstölthúst, sót, aszalt gyümölcsöt stb.¹²⁸

Az első előfordulása 1519: „Sine partibus trituratorum et sine *Ebedkebewl*”; ugyanebből az évből latin neve: „sine cubulo prandii”.¹²⁹ 1601 körül Forrón (Abaúj m.) a jobbágyok azért folyamodnak, hogy ne vegyék el tőlük a korábban kiadott ebédköblöt: „Az *ebédköböl* felől ne háborítsanak meg bennünket, sehol sem háborítják, sem nagyságos urak, sem nemes rendek a szegény cséplő jobbágyokat, kérjük adassa a cséplőknek az ebédköblöt, van köztünk sok olyan, kinek még kenyere is kevés olyankor, s mástól kér kölcsön, abból kell megadni és kevés fog maradni szegénynek.”¹³⁰

Ez a bérkiegészítési forma elég széles körben elterjedt lehetett. Így Gömör megyéből 1635: „vulgo »*ebédköböl*« vocatorum”.¹³¹ Úgy látszik, hogy Erdélyben is ismerték elsősorban a cséplőkkel kapcsolatban. 1656: „cseplő részen es *ebéd vékán* kívül...”.¹³²

A történeti források is említik, hogy az aratók minden harmadik részleléskor egy keresztet kaptak élelmezés fejében és ezt nevezték ebédkeresztnek.¹³³ Ez a későbbiek során is szokásban lehetett, mert 1844-ben feltehetően Püspökladányból (Hortobágy vidéke) írják, hogy „. . . minden 3-ik aratói rész után még egy *ebédkereszt* is adatik, így hát általában az őszinél 37, tavaszinál 34 keresztből vagy rudasból adatott 4 aratórész”.¹³⁴

¹²⁷ MAKKAI L. 1954. 643.

¹²⁸ Vö. SÁPI V. 1967. 176.

¹²⁹ OklSz. 163.

¹³⁰ BALOGH I. 1957. 286.

¹³¹ KOLOSVÁRI S.–ÓVÁRI K. 1888. II:161.

¹³² OL. Gyulafehérvári Kpt. Limb XX. 152.

¹³³ OklSz.

¹³⁴ MG. 1844:371.

Nagyvathy Janos azt is pontosan meghatározta, hogy mikor ad ebédvékát: „A’ közel való Kepéseknek arató részeken felül, *Ételkeresztet*, vagy *Ételköblöt* (kiemelések B. I.) adok, ’s magok tartják magokat.”¹³⁵ Minden bizonnyal ételkeresztet az aratóknak, míg a már kicsépeelt gabonából ételköblöt a cséplőknek adott.

Ebben az esetben az aratóknak (cséplőknek) maguknak kellett az élelmezésükről, a kenyérsütésről gondoskodni. Feltehetően erre utal a hetényiek (Somogy m.) szerződése is 1837-ben: „Azon üdőben, a’ midőn az aratás fog kezdődni kenyerekért egy két kotsi fog küldetni, . . .”¹³⁶ Ez esetben elég nagy távolságról volt szó, hiszen az aratók szekszárdiak voltak.

Többféle elnevezést is alkalmaztak erre a fogalomra. Így *ebéd-véka*,¹³⁷ *ebédész*, *kenyér-rész*. Erről a következőt állapítják meg: „Így nevezik az aratók, nyomtatók és cséplők azon rész-gabonát, melyet ebéd, vagyis élelmezés fejében kapnak az illető gazdától, mely rendszeren minden huszonöt mérőtől egy mérő szokott lenni.”¹³⁸

Az ilyen aratókat, vagyis akik ebédkeresztet kaptak, nevezte Nagyváthy „száraz-kepéseknek”, míg máshol „*köblön élők*”-nek mondták őket.¹³⁹ Általában az átnézett adatok arról tanúskodnak, hogy az így nyert gabonamennyiség a bér (rész) 20–35%-át tette ki, ami rendkívüli jelentőséget biztosított az ilyen juttatási formának az aratók számára.

Étkezés

Az aratók étkezésének akkor volt különös jelentősége, ha otthonuktól távol dolgoztak (vándorlás, a határ messze eső része stb.) és éjszakára nem mehettek haza, illetve az ebédet nem lehetett számukra kivinni. Ennek legmélyebb gyökereit a robotos aratásban kell keresnünk, ahol legalábbis helyenként szokásban volt az aratókat étellel, esetleg itallal ellátni.

Így szokásban volt az élelmezés robotozás idején a Rákóczi-birtokokon is. Akkor a nagytornyiak (Zemplén m.) 1632-ben „. . . Borsiban aratasra es egyéb takarodas segitesere, mikor elmentek, olliankor elegendő etelt es aldomasban bort is attak nekik”.¹⁴⁰ 1635-ben Lózson (Sopron m.) az egész város elmege aratni, de „a földesúr akkor nekik étellel tartozzék”.¹⁴¹

A napszamosok és köztük talán az aratók élelmezésére az egyik legkorábbi adatunk 1522: „Ikerváron főleg élelmiszert vásároltak a cselédek és napszamosok számára: vágó-marhát, halat, olajat, sót. . .”¹⁴²

A XVI. század második felében már minden bizonnyal szokásban volt a pénzen vagy a részen kívül bizonyos élelmiszerek juttatása is. Kassán 1606-tól tudjuk, hogy a szakmányban dolgozó aratóknak kenyeret és húst is biztosítottak.¹⁴³

¹³⁵ NAGYVÁTHY J. 1821. 115.

¹³⁶ TAKÁCS L. 1962. 68.

¹³⁷ MTSz.

¹³⁸ CzF. 2/1864/:11.

¹³⁹ SÁPI V. 1967. 46.

¹⁴⁰ MAKKAI L. 1954. 219.

¹⁴¹ MGTsz. 8/1901/:164.

¹⁴² BÁCskAI V. 1964. 23.

¹⁴³ KEMÉNY L. 1897. 482–4.

Egy korai említéssel Trencsén város határozatai között találkozunk 1605-ben, mely a nyolcadik kepe aratórész mellett két személy részére egy meszely gabonát és két font húst rendel, de egyebet semmit.¹⁴⁴ 1618-ban Szombathely város a *napmies* aratók számára tiltja az étel adását, de akik szakmányban aratnak, azok reggelit (*fölöstökömör*) kapnak.¹⁴⁵

A regéci (Abaúj m.) uradalom 1729. és 1741. évi számadásai már kétségtelenül olyan részes aratók foglalkoztatásáról is szólanak, akik önálló főzésre rendezkedtek be és ehhez megfelelő mennyiségű lisztet, kölest, lencsét, sót, füstölt húst, vaját, sajtot, szárított gyümölcsöt kaptak az uradalomtól.¹⁴⁶

A részes vagy napszámos aratók élelmezésével helyenként a XVIII. század második felében bizonyos bajok lehettek, mert 1773-ban Somogy megye Baranya, Zala és Veszprém megye egyetértésével az alábbi határozatot hozta: „Mind ezek pedig, hogy azon bévett rosz szokás, mely miatt napjában több tál ételleket, külömb külömb féle süteményeket s ital-borokat, a munkáltató gazdától a napszámosok kizsarolni szoktak és magok is a gazdák munkásoknak magukhoz hódíttása kedvéért egész dobozdás formán napszámos munkásaikat vendégelni szokták, megorvosoltasson, hogy az n. vármegyének szolgabírói, kiki a maga districtusában ezen limitatiót mindenkinek curens által tudtára adják és kitkit keményen megintsenek, hogy elhagyván már ennekutánna a szokásban vett vesztegető és felesleg való munkások vendéglését, a ki napszámiban gazda kenyérén kíván dolgozni *ebédre* és *vacsorára* két tál étellel, fölöstökömre és ozsonnára kenyérral megelégedjék.”¹⁴⁷ Ennek a rendelkezésnek a megvalósítását találjuk meg a legkorábbi arató-szerződésekből, alig több, mint egy évtizeddel később.

1791-ben Felsőnyéken (Tolna m.) a bíró vezetésével az egész falu vállalt részes munkát és kötött szerződést. Az élelmezésről csak azt állapították meg, hogy a „Kenyér és hús in natura szokás szerint fog kiadatni”. 1803-ban 137 felsőnyéki arató szerződésében a heti élelmezésre kenyérnek és tésztának való gabonát, húst, szalonnát, hüvelyest, ecetet, sót kaptak és az uradalom fizette a szakácsnő bérét.¹⁴⁸

A XVIII. század végétől kezdve, amikor az aratószerződésekből már néhányat ismerünk, az aratók élelmiszerjándóságáról is többet tudunk. Igaz ez még korántsem elegendő arra, hogy országos általánosítást megkíséreljünk, mert a korai aratószerződések az ország nyugati feléből származnak.

1786-ban a balatonedericsi lakosok vállalkoztak arra, hogy Festetics György balatonkeresztúri uradalmában az aratást elvégezzék, akkor már hoztak *szakácsnét* is magukkal, aki minden bizonnal benn a faluban főzött, mert az étel kiszállításáról az aratóknak kellett gondoskodniuk. Sem feladatát, sem bérezését nem ismerjük pontosan, csak azt, hogy érdeme szerint „az le aratott életből fog megjutalmaztatni”.¹⁴⁹ A későbbi szerződések rávilágítanak arra, hogy napi kétszeri két tál ételt kaptak, kivéve a szombati napot,

¹⁴⁴ KOLOSVÁRI S.—ÓVÁRI K. 1897. IV/2:509.

¹⁴⁵ Uo. 1904. V/2:149–50.

¹⁴⁶ JÁRMAI-BAKÁCS 1930. 111; idézi SÁPI V. 1967. 31.

¹⁴⁷ MELHÁRD GY. 1896. 10.

¹⁴⁸ SÁPI V. 1967. 173; sajnos a PÁL. Batthyány-Montenuovói It. 256. fasc. 1–3. megadott helyén az aratószerződések nem találhatóak.

¹⁴⁹ BMA. C. 69. 229. 1.

amikor nem ettek meleget: egy fél fertály sajttal és egy fél itze borral kellett megelégedniük.¹⁵⁰

Nagyváthy János, aki hosszú időn keresztül igazgatta a Festetics-birtokot, írja: „Mindenféle eleséseknek ki dolgoztam a' mértékjét; és azt kiadatom betsületesen, vagy a' Kepéseknek hogy magok főzzék, vagy egy főző-asszonynak.”¹⁵¹ A szakácsnéról a későbbiekben is sokszor esik szó. 1840: „Szakácsnét magok az arató gazdák tartoznak fogadni, a ki az egész aratás és takarulás alatt a főzést megtenni és az ételt a mezőre kihordani köteles lészen melly fáradságáért a fog a szakácsné l Xst (kereszt B. I.) Búzá és 2 Xst Rozsot kapni az Uradalomtól.”¹⁵² Ez itt az elkövetkező években is megmaradt, de hogy mennyiből és mit főzött a szakácsné, nem tudjuk, mert a szerződésekben ez áll: „Tartások az Uradalomtól a' szokot Cynosura szerént járandó fog nékiek ki szolgálattani.”¹⁵³

A XIX. század első felében a részes aratók szakácsnéja Nyugat- és Dél-Dunántúl már általános lehetett. Így 1826-ban a Szombathelyi Káptalan szentpéteri (Kemenes- Vas m.) tisztsége helybeli aratókat fogadott, akiknek szakácsnéjuk éppen úgy részelt, mint a többiek, és a kiadott élelemből is kapott.¹⁵⁴ Kapornokon 1838-ban az Apátság tiszttartója az aratás idejére az uradalom költségére főzőasszonyt fogad, de az étel kihordásáról az aratók gondoskodtak.¹⁵⁵ 1848-ban a szentmiklósi (Mernye Somogy m.) uradalomhoz elszegődött moroszlói (Zala m.) aratók *főzőnéról* és *kenyérsütőnéról* kötelesek gondoskodni és ezek négy pozsonyi mérő búzá és ugyanannyi rozsot kaptak, valamint az ételmezést. 35–38 emberre főzött a szakácsné, míg a kenyérsütő asszony minden egyénre két és fél font kenyeret dagasztott és süttött naponta. Ez az aratószerződés arra is enged következtetni, hogy a főzőné vagy a kenyérsütőné a gazda felesége lehetett, ami a következő korszakban már gyakran előfordul.¹⁵⁶

Eddigi ismereteim szerint a főzőasszonyok intézménye a XVIII. század második felétől kezdve terjedt el, akkor az aratók vándorlása megnövekedett. A magukkal hozott főzőasszony közülük való lévén, nem csapta be őket, másrészt az adott alapanyagból az otthon megszokott ételeket készítette, illetve otthoni ízü kenyeret süttött.

Az uradalmak a főzést nem szívesen vállalták, amint az Nagyváthy többszöri megjegyzéséből is kitetszik, mert mint írja: „. . . a' Részen kívül, tartaniis őket főt étellel, kivált a' nagy Uraságok Jóságáiban, sok vesztegetés; és az aratóis igen válogat az ételben”¹⁵⁷ Ezért inkább „száraz Kepések”-et fogad, „tsakhogy: a' terhes főzést és süttést el lehessen kerülni”¹⁵⁸ Az aratómunkásoknak június–júliusban se gabonájuk, se pénzük nem volt, ezért tagaszkodtak az ételmezéshez. Mivel pedig ez az aratómunkát befolyásolta, ezért a legtöbb nagybirtok kénytelen volt ételmezést adni.¹⁵⁹

¹⁵⁰ OL. P. 275. Festetics család lt. Szerződések 99. csomó.

¹⁵¹ NAGYVÁTHY J. 1821. 115.

¹⁵² BALASSA I. 1975–77. 93.

¹⁵³ OL. P. 275. Festetics család lt. Szerződések 99. csomó.

¹⁵⁴ MMA. 5219.

¹⁵⁵ ZÁL XII. 3. Kapornoki Apátság iratai 20–52.

¹⁵⁶ TAKÁCS L. 1962. 87–8.

¹⁵⁷ NAGYVÁTHY J. 1821. 115.

¹⁵⁸ NAGYVÁTHY J. 1821a. 29.

¹⁵⁹ L. még NAGYVÁTHY J. 1791. 1:240–1.

Lássunk most néhány példát arra, hogy mi mindenből kellett gazdálkodnia egy gazdasszonynak, de azt sajnos a XIX. század első feléből nem tudjuk, hogy mit is készített belőle. Keszthelyen 1806-ban az aratóknak négy hordó savanyított káposztát tartalékoltak és „egy vén kimustrált tehenet”, melynek húsát felfüstölték. Mindebből következtetni lehet az ételek minőségére.¹⁶⁰ Kemenesszentpéteren (Vas m.) 1826-ban zsiradékot, főzeléket, sőt, továbbá hetenként minden személyre egy font marha- vagy birkahúst adtak. Ezenkívül vadgyümölcsből ecetet, már ha volt termés. Az edények beszerzésére készpénzt. Megfelelő mennyiségű fa a főzéshez ugyancsak rendelkezésre állott.¹⁶¹

Sok helyen már egészen pontosan meghatározták, hogy mi is jár az aratóknak. Így 1848-ban a megyei uradalomhoz tartozó Szentmiklóson (Somogy m.) kb. 230 hold őszi és kb. 140 hold tavaszi gabona learatását 35 ember vállalta fel legkevesebb két, legtöbb négy hét alatt. Erre az időre adott a földesúr 4 akó savanyúkáposztát, 80 M sót ugyanannyi szalonnát, 16 M vaját, 50 M túrót, 200 M birkahúst, 16 pm búzát tésztának, köleskását 2, lencsét 4, kukoricát 4, babot 2 pm. Ezenkívül ecetet 75 itcét, tejet 60 itcét, tejfelt 16 itcét kaptak. De azt is kikötötték, ha ebből valami marad, akkor azt az aratógazda köteles visszaadni, de ha kevés lenne, akkor azt a munkáltató nem egészíti ki.¹⁶² A részletes felsorolás azt is sejteti, hogy milyen ételeket készíthetett ebből a főzőasszony.

Az Eszterházyak gesztesi és csákvári uradalmában 1844-ben a szlovák napszámosok 12 krajcáros napszámbéren kívül, naponta három font kenyeret, egy meszely köleskását, egy meszely bort, hetente egy font szalonnát és egy verdung sót kaptak. A böjtös napokra főtt birkavaját, annyit, amennyi szükséges volt.¹⁶³

Érdemes még egy kiskunhalasi gazda feljegyzéseiből is idézni, aki részesének a következőt biztosította: 1847: „... kommenciot adok egy mérős zsák lisztet 3 font Sót, 3 font szalonnát 3 itze kását”, 1848-ban, mivel a munka valamelyest növekedett, így „... az komenzio lesz 4 veka búza, 4 font Szalonna, 4 itze kása, 3 font só”.¹⁶⁴

Végül Kisfaludy Sándor költő 1843-ban Gógánfán és Gyömörön (Zala m.) levő birtokára szerződött aratók fejenként az egész aratás tartamára a következő alapanyagot kapták: egy negyed mérő búza, ugyanannyi kukorica, egy font szalonna, másfél font só, babból, kölesből és ecetből két itcét és még egy váltó forintot és megfelelő mennyiségű tüzelőt.¹⁶⁵ Mindebből kitetszik, hogy a pépes ételeknek még a kenyérnél is nagyobb lehetett a jelentősége.

A szórványos adatokból azt legalábbis érzékelni lehet, hogy a nagybirtokon a XIX. század első felében egyre inkább idegenkedtek attól, hogy a munkaadó kész étellel lássa el aratóit, sokkal inkább megfelelt mindkét félnek, ha csak a nyersanyagot adták, illetve kapták. Az arató azért is szívesebben vette a kommenciót, mert legalább mennyiségileg ellenőrizni lehetett annak kiadását és szakácsnéjük azt becsülettel nemcsak felhasználta, de falujuk szokásának megfelelő ételt főzött belőle.

¹⁶⁰ BALASSA I. 1977. 93.

¹⁶¹ MMA. 5219.

¹⁶² TAKÁCS L. 1962. 87–8.

¹⁶³ SZABAD GY. 1957. 254.

¹⁶⁴ Szüry István gazda jegyzetei Thorma János Múzeum A. 3637. A kijegyzést VORÁK Józsefnek köszönöm.

¹⁶⁵ BMA K. 57. 62.

A megyei statútumok sok esetben az aratás bérét élelmezéssel és anélkül állapították meg, főleg a napszamos aratás esetében. Ez azért érdekes, mert így az élelmezés értékét a napszámhoz lehet viszonyítani, illetve annak pénzértékét ki lehet fejteni. Lássunk ezzel kapcsolatban néhány példát a XVIII. század első feléből.

Tolna megyében 1713-ban az arató étkezés nélkül 28,5, étkezéssel 15, míg a kéveköötöző étkezés nélkül 35, étkezéssel 20 dénárt kapott,¹⁶⁶ ami az étkezés igen magas értékelése, hiszen 70% körül mozog. 1724-ben úgy látszik, hogy Vas és Sopron megye összeegyeztette bérlimitációját, mert mindegyiknél a következőket találjuk: aratóknak étellel 10, anélkül 15, kéveköötőnek étellel 20, anélkül 15 dénár.¹⁶⁷ Itt már körülbelül egyharmada az élelmezés értékelése. A szomszédos Moson megyében ugyanebben az évben férfi és női munkát különböztettek meg (ami egyébként megfelel az aratónak és kötözőnek). Az étel nélkül arató (kéveköötő) férfi 12, az asszony 10, míg az étellel munkálkodás esetén az arány 8:7-re módosult,¹⁶⁸ ami 20–15% körül mozog. Úgy látszik, hogy ugyanitt a részes aratás esetében az élelmezést alacsonyabbra értékelték, mert 1727-ben az élelmezés nélkül aratók a 12., míg az azzal dolgozók a 14. részt kapták.¹⁶⁹

Veszprém megyében 1730-ban saját kenyereén élő arató 15, a kötöző 20, míg a gazda kosztját evő aránya 10 és 15, ami 25–33%-nak felel meg. 1737-ben Zala megye tájanként határozta meg a béreket, viszont nem tesz különbséget arató és kéveköötő között. Egerszeg tájékán 10 : 15 az arány, míg Sümeg vidékén 6 : 12,¹⁷⁰ ez utóbbi helyen az arány rendkívül magas. Baranya, Somogy, Zala és Veszprém megyében közösen megállapított limitációban az arány az arató esetében 12 : 7, a kaszásnál 17 : 12, míg a kéveköötőnél 15 : 9.¹⁷¹ Pozsony megyében 1744-ben úgy állapították meg, hogy a férfinál 15 : 25, míg a nőknél 13,5 : 20 az arány.¹⁷²

E néhány adat tanúsága szerint az élelmezést (nagyobb ingadozásoktól eltekintve) általában a bér (részesedés) 25–50%-nak tekintették, de az esetek többségében egy-harmadnak vették. Ez lényegében megfelel annak az arálynak, amit fentebb az ebédkereszttel kapcsolatban megállapítottam.

Ital

Az aratók nehéz munkája megkövetelte, hogy rendszeren és jó minőségű ivóvízhez jussanak. Bár ezzel kapcsolatos feljegyzéseink elég hiányosak, de azok is jelzik a kérdés fontosságát.

A makovicai (Sáros m.) jobbágyok, illetve az általuk fogadott aratók 1635-ben arról panaszkodnak, hogy az Alföldre kellett lemenniük és sokan megbetegedtek, sőt el is pusztultak közülük, mert „Az vízhez nem szoktunk s csak imigi amugis tartanak oda alá bennünket”, egy másik azt vallja „...felette el betegesettünk az hituan rosz viz miatt”.¹⁷³

¹⁶⁶ KOLOSVÁRI S.–ÓVÁRI K. 1902. V/1:294.

¹⁶⁷ Uo. 387, 406.

¹⁶⁸ Uo. 420.

¹⁶⁹ Uo. 496.

¹⁷⁰ Uo. 508.

¹⁷¹ MELHÁRD GY. 1896. 9.

¹⁷² KOLOSVÁRI S.–ÓVÁRI K. 1896. IV/1:822–3.

¹⁷³ MAKKAI L. 1954. 118, 120.

Nagyváthy János a racionálisan gondolkodó gazda már a megfelelő ivóvízzel történő ellátást az aratás egyik központi kérdésének tartotta: „A szegény Arato majd mindenféle rothadt, bűdös meleg Vízzel kéntelen magát a' nagy hőségben meg-terhelni, a' mellyből a' sok Hidegtelelés, 's egyéb Nyavalyák származnak. De ha Kút, vagy Forrás van-is közel; eg'y Munkás majd egész Nap egyebet nem dolgozik Víz hordásnál, a' mellyből a' Gazdának van kára. Lehetne hát jó Vízet Hordókkal vitetni a' Földre 's etzettel egyelíteni, a' melly a' Római Katonáknak néha napján olly kedves italok vólt. Ez a' Poska (mert úgy nevezik) hívesít, frissel, 's a' rossz Vízet is jó izúvé tsinálja. . . Ha e' bajos, tehát Tsobolyókban, vagy Korsókban kellene kiszedni a' Vízet, valamikor kívántatik, 's eg'y úttal eg'y vastag vásznat meg-lotsolni, 's az Edényeket ezzel bé-takarva tartani. Ez-is nagyon meg-hidegíti az Italt.”¹⁷⁴

Úgy látszik, hogy az aratók szeszes itala, általában az italozás a béraratás egyik érzékeny pontja. Nagyváthy egy másik helyen a részes aratók növekvő bérigényét így magyarázza: „A' Kepések pedig, minthogy sokat akarnak keresni, hogy ihassanak-is a' 'Sidónál, maradják-is . . . el-hányják a' Munkát.”¹⁷⁵ 1792-ben Miskolc környékén már a járandósághoz tartozhatott, mert az aratók „mindennap pályinkát kívántak”.¹⁷⁶

Az aratóknak szeszitalal (pálinka, bor) történő rendszeres ellátása, mely a XIX. század második felében már egyre inkább hódított, feltételezésem szerint abból az áldomásból fejlődött, amit a munkáltató a munka befejezésekor adott. Ezt a XIX. században már az aratószerződésekben is rögzítették. Így 1838-ban Öszödön (Somogy m.), amikor az aratást bevégezték: „áldomást tegyen 2 akó bor”. 1840-ben: „Ha tisztán és kifogás nélkül fogják az aratást be végezni áldomás képpen három akó bort is nyereendeknek.” A Hetényben (Somogy m.) aratók 1842-ben, amikor száz holdat tisztán és rendben learattak kaptak az uradalomtól egy akó bort. 1845-ben az öszödieknek a mernyei uradalom kormányzója megígérte: az „áldomás fejébe négy, mondván: 4 akó bort is ajánlok”.¹⁷⁷ Máshol azonban már a bor mindennapi járandóságként szerepel. Így olvassuk ezt többek közt a nagykapornaki uradalomban, ahol az aratás idején „a' férjfiaknak egy a' fehérmépnek fél-, de a' gazdának két icze bor fog adatni”.¹⁷⁸ Zala, de részben Somogy, Vas és Veszprém megye a továbbiakban is megmaradt olyan területnek, ahol az aratók bort és nem pálinkát kaptak. De máshol is találkozhatunk vele. Így 1844-ben az Eszterházyak gesztesi és csákvári uradalmában a szlovák aratóknak naponta egy meszely bort is mértek.¹⁷⁹ Feltűnő azonban, hogy a később általánossá vált pálinkáról e korszakban alig esik szó.

Szállás

Az aratók éjszakai szállásáról ebben a korszakban jóformán semmit sem tudunk. A faluhoz közel dolgozó aratók ekkor is, miútt később minden nap hazamehettek, míg a távolabbról jöttek igencsak a nyárára kiürült istállóknak kaphattak helyet. Egy részük a

¹⁷⁴ NAGYVÁTI J. 1791. 1:242–3; l. még NAGYVÁTHY J. 1821. 114.

¹⁷⁵ NAGYVÁTI J. 1791. 1:241.

¹⁷⁶ SÁPI V. 1967. 185.

¹⁷⁷ TAKÁCS L. 1962. 70, 73, 78, 82.

¹⁷⁸ ZÁL. XIII. 3. Kapornoki Apátság iratai 30–52.

¹⁷⁹ SZABAD GY. 1957. 254.

határban éjszakázott, a keresztek tövében vagy ideiglenes kunyhókban. Így 1826-ban a szentpéterieknek (Vas m.) messze lett volna a hazajárás, ezért a gabonaföldek közelében kunyhót készítettek. Joguk volt „. . . Gunyhónak való Fát is az Uraság Erdejébül megszerezni, a' mellyet szinte, mint a' Szolmát is az Uraság kifogja a' mezzőre hordatni, de magok kötelessek a' magok tetszése szerént fölépíttetni”.¹⁸⁰ Mivel az elhelyezés többé-kevésbé magától értetődött, ezért nemigen került bele a szerződésbe.

Különleges juttatások

Az aratók helyenként különleges juttatásban részesültek, melyek közül elegendőnek látszik, ha néhányat megemlítek. Így Nagyváthy írja, hogy az is előfordul, amikor „Egész Helységekkel alkuszom, mikor nekik Fa'jészást; Makkot, vagy legelőt adok. Ezek egy két nap az egész vetést learatják, és felkötik a' magok kenyerénn, és az én áldomásonn”.¹⁸¹ Úgy látszik, hogy az egész faluval történő megállapodás Somogyban gyakorlat lehetett, mert 1839-ben a mocsoládi előljárók elvállalták a vadéi (Somogy m.) gabona learatását és megállapodásuk szerint „a' közönség annyi erővel tartozik kiállani, hogy az aratás legfeljebb három négy nap alatt megtörténjen”.¹⁸²

Egy másik helyen ugyancsak Nagyváthy olyan különleges eseteket is említ, amivel az aratókat az uradalom számára olcsón meg lehet szerezni: „Az Aratáshozis vagy száraz Kepések, vagy általjában a' Ritkakereszti Helység szólittassék meg. Ugyis most tornyot építenek, és az Uraság, ha tetszik mind Étel, mind kepe részeket kész pénzel kifizeti, vagy pedig annyit érő téglát ad nekik: sőt a Császárszegi Legelőis még három idén meghagyatik nálók a' mostani Árendában. . .”.¹⁸³ Így az uradalom nemcsak nagy tömegű munkaerőhöz jutott, ami a gyors aratást tette lehetővé, hanem az uradalom üzemében előállított téglának is piacot biztosított. Ilyenek, ha viszonylag ritkán, de előfordultak. Így pl. Enyingről (Tolna m.) tudjuk, hogy „. . . nem volt itt református templom, és az egész gyülekezet ment *aratni, abból építették a templomot* (kiemelés B. I.) 1792-ben”.¹⁸⁴ Ilyet említ Berzsényi Dániel is az egyik Vas megyei faluból: „. . . annyit arattak, hogy az egyesült aratórészből igazán szentegyházat építettek”.¹⁸⁵ Olyan helyeken, ahol egész falu szegődött el aratni, rendszerint valami közös feladat megvalósítására gondolhatunk.¹⁸⁶

Az aratórész kijelölése általában keresztben történt, ennek megfelelően a részt a cséplő-, illetve a nyomtatóhelyre kellett szállítani. Ezt a munkáltató a legtöbb esetben el is végezte, de ennek fejében az aratók az egész hordásnál tartoztak segídekn. 1786: „Az részek bé fog hordatni. . . de midőn az Mtgos Urgh részére az gabona bé hordatik, az asztagokra embereket segítségre adni a' mennyire lehet köteleztetnek. . .”.¹⁸⁷ Ha ezt nem végeznék el, úgy a kötbérből (vinculum) fogadtak erre a munkára embereket. Ugyanígy rögzítik ezt a Keszthelyi Uradalomban az 1840-ben kelt aratószerződésben is: „Az

¹⁸⁰ MMA. 5219.

¹⁸¹ NAGYVÁTHY J. 1821. 115.

¹⁸² TAKÁCS L. 1962. 72.

¹⁸³ NAGYVÁTHY J. 1821a. 29. A helységnevek feltételezhetően mondvacsinnáltak.

¹⁸⁴ HOFFMANN T. 1963. 302.

¹⁸⁵ NSz.

¹⁸⁶ Vö. TAKÁCS L. 1962. 70, 72, 74–5, 84–5.

¹⁸⁷ BMA. C. 69. 229. l.

aratásért járandó arató rész Uradalmi erővel a Tisztségtől meghatározott helyre fog öszve hordatni.”¹⁸⁸ Ugyanezt megtaláljuk Somogyban is, így „Őszödön az Arató részre esendő gabonát az Uraság a’ szürüs kertben fogja hordatni. . .”¹⁸⁹

A szalma megfelelő hányada, ha részért dolgoztak, tulajdonképpen az aratókat illette meg, de ezt nem mindenütt adták ki. Előfordult ugyan, mint például az Alsódörgicsén 1839-ben kötött aratószerződésben, hogy az aratók a szalmát lakóhelyük közelében kapták meg.¹⁹⁰ A keszthelyi Georgikon majorjában 1813-ban az aratók két szekér tűzifára kellett, hogy szalmarészüket elcseréljék.¹⁹¹ De már 1842-ben Mernyén „. . . tiszta szemet lak helyekre szállittya az Uraság, mellyért a szalmát jól kazalba rakni, és az Uraságnak hagyni tartoznak”.¹⁹² Kapornokon 1838-ban az aratók a nekik járó szalmát csak akkor adhatták el másnak, ha arra az uradalom nem tartott igényt, de ez csak az ősziekre vonatkozott, mert „. . . a’ tavaszi szalma ingyen az Uradalomnak maradván”, azzal az aratók nem rendelkezhettek.¹⁹³ Általában a szerződésekben nincs szó a szalmáról, ami azt jelenti, hogy nem kaptak belőle semmit.

Az aratórész hazaszállítását sok helyen vállalta ugyan az uradalom, de annak fejében különböző munkákat kellett ingyen az aratónak elvégezni. Így 1829-ben Szentpéteriben (Vas m.) az aratók „. . . a’ Gabonájok hazahozattatását, más valamibül az Uradalomnak visszaszolgálják, úgy mind a’ Tisztnek Kukoriczáját elültetni áldomásért, és kapálni pénzért”.¹⁹⁴ 1837-ben a Hetényben (Somogy m.) arató szekszárdiaknak az Uradalom elnyomtatta a részt és gondoskodott annak hazaszállításáról.¹⁹⁵ 1839-ben Őszödön (Somogy m.) az aratók maguk csépeltek el a részt és azt „Az Uraság maga hajón Akaliba (Zala m.) fogja szállítani. . .”¹⁹⁶ 1803-ban a felsőnyékiek vállalják, hogy „Az aratórész kinyomtatásáért és hazaszállításáért fejenként ,három napi gyalog munkát’ ” teljesítenek. Ezt ugyan megválthatták volna, de akkor a napszámber kétszeresét-háromszorosát kellett fizetniök.¹⁹⁷ A mernyei uradalom 1848-ban a monoslói aratók részét a Boglári-révig szállította, de ennek fejében tartoztak fejenként négy napot, elsősorban szénakaszáláskor, ingyen dolgozni.¹⁹⁸ Az ilyen és ehhez hasonló igazsora az aratókkal és cséplőkkel kapcsolatban általánosan elterjedt lehetett a XIX. század első felében is.

A földnélküli zsellérek, napszámosok és mindazok, akik részes munkát vállaltak tavasszal kerültek a legnagyobb ínségbe. Ez szorította őket arra, hogy minél előbb megkössék az aratószerződést, mert ekkor mód nyílt arra, hogy valamennyi gabona előleget vegyenek fel, amit az aratás befejezésekor a részből levontak. Így pl. 1829-ben a Szentpéteribe (Vas m.) szerződött aratók kölcsönként búzát és rozsot kaptak, melyet természetben mindjárt a cséplés megkezdésekor tartoztak visszaadni.¹⁹⁹ 1840-ben

¹⁸⁸ OL. P. 275. Festetics család lt. Szerződések 99. csomó.

¹⁸⁹ TAKÁCS L. 1962. 71., itt további példák is.

¹⁹⁰ Uo.

¹⁹¹ BALASSA I. 1975–77. passim.

¹⁹² TAKÁCS L. 1962. 78.

¹⁹³ ZÁL. XII. 3. Kapornoki Apátság iratai 30–52.

¹⁹⁴ MMMA. 5219.

¹⁹⁵ TAKÁCS L. 1962. 68.

¹⁹⁶ Uo. 71.

¹⁹⁷ SÁPI V. 1967. 173.

¹⁹⁸ TAKÁCS L. 1976. 182.

¹⁹⁹ MMMA. 5219.

Öszödön (Somogy m.) a 26 arató részére: „Hogy a' vállalók annál könnyebben segíhessenek magokon, kívánságok szerint az uraság előre hús, az az 20 pm Rozsot fog adni kölcsön úgy, hogy azt a' nyerendő arató részből rögtön vissza adják.”²⁰⁰ Ilyen és hasonló kölcsönökkel elég gyakran találkozunk korai aratószerződéseinkben is.

Az aratómunkásnak korai lekötésére már fentebb is említettem adatokat.²⁰¹ Ilyen elég gyakran előfordul máshol is, így többek között Nagykőrösön, ahol 1771-ben 20 tallérnak kilenc hónapra történő kölcsönvevéseért „két heti kaszálás interes”-t kellett szolgáltatni.²⁰² Az előlegek, kölcsönök, később az aratószerződésekbe is bekerültek.

A különböző kisebb-nagyobb juttatások, sokszor csak látszólagos engedmények a munkaerő megkötését szolgálták és lényegében gazdasági kényszeret jelentettek. A szegény részes arató kölcsön nélkül nem tudott élni az aratás előtti hónapokban, fuvar nélkül nem tudta részét hazaszállítani, de még a szalaszgabonát sem tudta behordani a nyomtató- vagy cséplőhelyre. Mindezek fejében az uradalom ingyen vagy alacsony bérért dolgozót szerzett az asztagok felrakásához vagy éppen olyan napszámos munkához, melyet robotos erővel nem tudott vagy nem akart elvégeztetni. A minél több szállal megkötött részes aratók lázongásaitól vagy éppen munkamegtagadástól nem kellett az uradalomnak tartania. Mindezzel és a kötbérrel teljes egészében ki voltak szolgáltatva a munkavállalók a munkáltató érdekeinek, s ha valamiben nem engedelmeskedtek, akkor a szolgabíró hatalmával kényszerítette őket.

Az aratómunkások szervezete és munkája

A szüksézáví feljegyzések, bérlimitációk az egyes aratómunkások feladatáról, munkájáról keveset vagy semmit sem vallanak. Hiszen ez mindenki által ismert dolog lehetett, így annak feljegyzését feleslegesnek tartották. A viszonylag terjedelmes anyagból is meglehetősen nehéz következtetni, hogy az egyes munkásoknak a különböző korokban pontosan mi lehetett a feladatuk.

Az aratómunkások alapegységei

A sarlós aratásban a legrégebb forrásoktól kezdve két jól elkülöníthető feladatkört lehet megállapítani: az *arató* (messor) és *kéveköttő* (ligator). Az előbbieket általában nők, ritkábban fiatal fiúk, illetve öreg férfiak. Feladatuk a sarlóval történő aratás és a markoknak az előre elkészített kötélbe történő elhelyezése, továbbá segédkezés a kévek keresztbe történő összerakásában. A kéveköttő összekötötte a kéveket és azokat keresztbe rakta. „Azt ugyan meg kell vallani, hogy közönségesen szólván, a' Kíve-kötésre erősebbek a' Férfiak: de a' tapasztalás imé azt mutatja. 1. Hogy nem annyira erő kívánatik ehez, mint Gyakorlás. 2. Az Asszonyok-is ha hozzá keményednek ifjantan' a' munkához, szintűgy el-birják azt, mint a Férfijak”.²⁰³ Ennek ellenére a kéveköttés magyar területen általánosságban férfimunka maradt.

²⁰⁰ TAKÁCS L. 1962. 73.

²⁰¹ MTSz. 1:409.

²⁰² MAJLÁTH J. 1943. 181–2.

²⁰³ NAGYVÁTI J. 1791. 1:246; NAGYVÁTHY J. 1821. 117.

Az arató és kéveköttő munkája és személye közötti különbség, mint már fentebb rámutattam, a bérezésben is megmutatkozott, egész attól kezdve, hogy az aratás munkabérént részletesebben ismerjük. Íme még néhány eddig nem említett példa. 1627: „Napi számosnak 9 dénár, étel, ital; Kéveköttőnek 12 dénár étel, ital.”²⁰⁴ 1771-ben Jászdózsán „Kive köttőnek egy napra 5 garas, ha pedig búzáért köt, az olyannak 3 napra egy kila búza adatik. . . . Az aratónak egy napra 3 garas, ha pedig búzáért arat, 3 napra kell néki adni egy véka búzát”.²⁰⁵ Ha az összes adatokat összevetem, akkor kiderül, hogy a kéveköttő a helyi viszonyoknak megfelelően 20–50%-kal kapott többet az aratónál. Ebbe a férfi- és a nőmunka közötti különbség is bennefoglaltatik.²⁰⁶

A sarlós aratás elemi társulásának történeti formáit Tálasi István vizsgálta és összegezte az eddigi eredményeket: „. . . úgy látszik, hogy 4–6 aratóra számítottak 1 kéveköttőt, s a nagy létszámú bandák összetétele is ilyen megosztási arányon épült fel. Nagyjából hasonló arányt mutatnak a külföldi szakmunkák is.”²⁰⁷ Ezt a megállapítást az azóta megjelent és az egész német nyelvterületre kiterjedő feldolgozás is megerősítette.²⁰⁸

A sarlóval aratók nagyobb csoportjairól csak a XVIII. század második felétől kezdve tudunk. Ezeknek valamilyen általános és nagy területen azonos számú egysége nem alakult ki, még akkor sem, ha a nevük egyezik. Az egyik legkorábbi aratócsapat elnevezés a *bokor*, melyet Dunántúl használtak.²⁰⁹ Az általam ismert első aratásra vonatkozó adat 1786-ban kelt és Balatonkeresztúron (Somogy m.) kiállított aratószerződésből való, amit a balatonedericsi (Zala m.) lakosokkal kötöttek: „Minden *Bokorban* (kiemelés B. I.) kötelezettek lenni az hármozókon kívül leg alább 12 v 13 jó, és alkalmas aratókat elől állítani. . . .”²¹⁰ Az aláírásokban két bokor szerepel és mindegyikben öt-öt férfi az aláíró. A következő évben ugyanitt kelt szerződésben a létszám nem változott, de már három bokor szerepel, az elsőt és harmadikat két-két, a másodikikat 3 férfi írta alá. 1789-ben a Keszthelyi Uradalomban „minden bokorban Naponkint 15 személyek elől állani kötelesek lesznek”.²¹¹ 1839: „Egy seregben vagy társaságban levő aratóknak a nevük egy *bokor-arató*”²¹² – mondja egy ugyancsak Dunántúl nyugati felére vonatkozó adat. Ugyanebből az évből „*Egy bokor arató ember*: hat emberből álló arató-csapat”.²¹³ Ez esetben minden bizonnyal öt arató és egy kéveköttő alkotja a bokrot. A fentiekből nem lehet a *bokor* létszámát minden esetben megállapítani. Talán az első esetben két, hat főből álló egységről van szó, a másodiknál négy-öt lehetett a létszám. Valamelyes összefüggés a négy-hat fős aratóegységekkel mégis elképzelhető.

²⁰⁴ Kassa. KERÉKES GY. 1902. 315.

²⁰⁵ ZUPKÓ Á. 1886. 1:251–2.

²⁰⁶ SÁPI V. 1967. 60.

²⁰⁷ TÁLASI I. 1957. 238–9.

²⁰⁸ WEBER-KELLERMANN, I. 1965. 322 kk.

²⁰⁹ KATONA I. 1961. 535. Azt írja, hogy 1671-ből a *bokor* „aratócsapat” jelentését említtem. BALASSA I. 1956. 403. Ez tévedés, mert az eredeti helyen egy juhászról, egy majorról és egy jobbágyról van szó. E helyen a bokor „család” jelentésű, amiről Erdélyből tudunk példákat. Vö. SZT.

²¹⁰ BMA. C. 69. 229. I.

²¹¹ TAKÁCS L. 1976. 180.

²¹² TGy. 1839. évf. 12:36.

²¹³ Balaton melléke. Egervár Vas m. MTSz.

A kasza fokozott térhódítása nemcsak a tavaszi, hanem az őszi gabonaneműek betakarításában is alapvetően megváltoztatta a munka szervezetét. A *kaszás*, aki mindig férfi, vált a munka központi személyévé, a többiek csak segédmunkásnak számítottak. A XVIII. század második felétől kezdve tudjuk név szerint is kimutatni azokat a személyeket, akik a mellékmunkákat (marokszedés, -gyűjtés, kévekötés stb.) végezték.

Korán jelentkezik a később inkább az Alföldön elterjedt *marokverő* név és munkakör, mely a szakirodalomban sok vitára adott alkalmat. Jászdózsáról írják 1771-ben: „Gyűjtőnek és *marok verőnek* 1 napra Petákja rendeltetett.”²¹⁴ Az itt közölt többi adatból kiderül, hogy ez a legkisebb bérű munka az aratással kapcsolatban, mely lényegében a szénagyűjtéssel áll egy szinten. Egy másik adat, ha nem is a gabonával, hanem a repcéről szólva állapítja meg: „. . . két jó kaszás, 's ahhoz egy *marokverő* (kiemelés B. I.), ki a' lekaszált repczét gereblyével marokra rántja, annyit letakaritanak, mint 15 arató.”²¹⁵ Kiskunhalasról jegyzi fel 1849-ben Szüry István gazda, hogy „. . . a *gyereket en adom fehértora Kunfödhoz markot verni*”,²¹⁶ ami ismét arról tanúskodik, hogy viszonylag könnyű munka, amit gyerekekkel el lehetett végeztetni. A fentiekből kiderül, hogy csak rendrevágásról lehet szó, mert a gereblye (villa) segítségével így lehetett a markokat, illetve ezekből a kéveket különválogatni. Így egyetérték Tálasi István fejtegetésének végeredményével: „A *marokverés* ezek szerint nem más, mint *marokgyűjtés*, *marokszedés*, a *marokverő* pedig a munka végzője. . .”²¹⁷ Itt jegyzem meg, hogy a *marokverő* terminussal csaknem egyidőben jelentkezik a *marokszedő* elnevezés is. 1774: „Az aratók tizen negyen vannak, és két kéveköető egy *marok szedővel* együtt.”²¹⁸

A kaszás rendrevágó gabonaaratás segédmunkása a *kettőző* is. Ez az elnevezés annyira elterjedt, hogy a hivatalos iratokban, sőt az 1898. évi II. tc.-ben is ezt használták. Első előfordulását 1745-ből Kunszentmiklóson jegyezték fel, ahol egy kihallgatás során egy 17 éves, Hosszúfaluból (Pozsony m.) származó leánytól kérdezték: „Ki *kettőzője* voltál?” „Hornyák Gyurkáié”. 1792-ben ugyancsak Kunszentmiklóson rögzítették, hogy „Györffy Antal panaszképpen jelenti, hogy ő Simon Jánost *kettőzőjének* megfogadván, foglalóját visszaadta és őtet az időből kiheverte”.²¹⁹ Később ugyan, de dunántúli előfordulását is ki lehet mutatni. 1843: „Az arató gazdák *kettőzőkrül* (kiemelés B. I.) úgy tartoznak gondoskodni, hogy az hat számba soha fogyatkozás ne legyen.”²²⁰ Itt 12 fő csoportokról van szó, amihez a 6 fő *kettőző* járul. Itt feltehetően sarlóval arattak. 1827: „A kaszával lekaszálják az aratók az árpát rendre. . . ekkor a *kettőző* szép rakáskákba, markokba vágja, s minek utánna elég száraznak gondolja, a markot öszveszedi s kötélre rakja. . .”²²¹ Ezek szerint a *kettőző* ugyanazt a munkát végzi, mint a *marokverő*, vagyis a rendreatatáskor a markokat összegyűjti és a kötélre rakja. Így gyakran szinonimaként fordul elő. 1855: „A takaró marok verőt vagy *kettőzőt* (kiemelés tőlem – B. I.) fogad

²¹⁴ ZUPKÓ Á. 1886. 1:251–2.

²¹⁵ HÖLCZEL J. MG 1846. 2:831.

²¹⁶ Thorma János Múzeum A. 3637. 9. l.

²¹⁷ TÁLASI I. 1957. 246.

²¹⁸ MOLIBOEUS: Ung. Sprachmeister 228. NSz. A forrás jellegét tekintve tartalmilag nem elemezhető.

²¹⁹ TÁLASI I. 1957. 241.

²²⁰ Gógánfa, Gyömörő Zala m. BMA. K. 57. 62.

²²¹ DERECSKEI FODOR G. Tgy. 1827. évf. 11:81.

maga mellé. . .”²²² Pontos tartalmi értékelése már kezdettől vitatott. Így CzF. aratónak, kaszálónak, kötözőnek egyaránt tartja.²²³ Györffy István²²⁴ szerint: „Az olyan marokszedőt, aki 2 kaszás után is fel tudta villával szedni kévébe a rendet, *kettöző*nek nevezték.” Ez a felfogás a fentebb a repcével kapcsolatban idézett adat ismeretében nem vehető el véglegesen, annál is inkább, mert a későbbi időszakban – mint látni fogjuk – a *kettöző* a kaszás mindenféle segédmunkását jelentette. Tálasi István²²⁵ Györffy megoldását spekulatívnak tartja és értelmezésül ezt ajánlja: „A *kettöző* tehát „a munkában párja” valakinek, s a *kettőzik* ~ ”duplico” ige származéka, mely a Nyelvtörténeti Szótár szerint a régi nyelvben gyakori használatú, de nyelvjárásainkban ma is él sokfelé.” A megállapítása szerint a kaszás párját jelenti. Ehhez érdemes a következő adatot figyelembe venni. Nagykőrösről jegyezték fel: „Mikor hazajönnek az alföldi *kettözők* (az aratók) a kaszás megy elől, utána a marokverő, ki a lekaszált kévéket kezével összegyűjti.”²²⁶ Itt tehát aratópárt jelent szavunk. A *kettőzik* ige jelentéséhez még egy adalékot fűzök egy Vas megyei aratószerződésből, 1826: „Kötelessek lesznek minden Esztendőben a’ meghogyatott, ’s általok elkészítettett Zsuppot. . . föllkettőzni.”²²⁷ E művelettel kapcsolatban ezeket olvassuk 1865: „Kettöz. . . 2. Kétfelé oszt. *Kettőzni a zsúpot*, am. a födelezésre használt zsúpcomót kétfelé osztva kötni, mit a zsúperők, ’báb’-nak mondanak.”²²⁸ Itt tehát nem megduplázásról van szó, hanem egynek kétfele történő választása jelenti a *kettőzést*.

Az eddigi kutatások nem vették figyelembe, hogy a források nemcsak *kettöző*kről, hanem a Dunántúl *hármazó*król is szólnak. 1786-ban a Balatonedericsről Balatonkeresztúrra szerződött aratók tisztán aratni, fel is kapelni: „. . . az időt látván pedig legalább egy hét múlva *hármazókat* (kiemelés tőlem – B. I.) is tartoznak előll állítani, egyébb eránt az Mtgos Urságh más modgyával is kinszerítettik az aratáshoz látni.”²²⁹ A Vas megyei Szentpéteri Káptalani Uradalomban 1826-ban „. . . hogy az Uraság mezzején a’ gabonába kár ne történnyen, kötelessek lesznek mindjárt aratás kezdetén nemcsak *kettözőkkel*, hanem *hármazókkal* (kiemelés tőlem – B. I.) is az aratást folytatni.”²³⁰ Ez az adat azért is fontos, mert megkülönbözteti a *kettözőket* a *hármazóktól*, amiből megállapítható, hogy az utóbbiaknak valami más feladatuk lehetett.

A fenti kétfele segédmunkáson kívül a keszthelyi Festetics Uradalomban, ismereteim szerint, 1840-től kezdve még egy segédmunkás nevével találkozunk: „Az aratást v kaszálást legfellyebb 3 hetek alatt elvégezni annyira kötelesek hogy ha a szükség ugy kívánván még *negyedesseket* (kiemelés tőlem – B. I.) is fogadni tartozzanak, ha pedig azt annak idejében elmulasztának szabad lészen az Uradalomnak az ök költségein olyanokat fogadni.”²³¹

²²² Nagykőrös. GALGÓCZI K. 1855. 208.

²²³ CzF. 3/1865/:644.

²²⁴ GYÖRFFY I. 1928. 8.

²²⁵ TÁLASI I. 1957. 241.

²²⁶ Nyr. 27:138.

²²⁷ MMA. 5219.

²²⁸ CzF. 3/1865/:644.

²²⁹ BMA. C. 69. 229. l.

²³⁰ MMA. 5219.

²³¹ OL. P. 275. Festetics család lt. Szerződések 99. csomó. Az itt kiállított aratószerződésekben a negyedesseket 1846-ig mindig megtaláljuk.

A kaszával történő aratási munka alapegységévé akár rendre, akár ráváltak, a XVIII. század második felétől kezdve az egyre határozottabban megszilárduló *aratópár* vált. Ezt 1831-ben egy mezőgazdasági szakember így állapította meg: „. . . minden kaszás után szükséges egy marokszedő, ha a főnnálló gabonára vágja a kaszás; ha pedig a földre dönti le, hosszú sorba, akkor hosszú fogu gereblyével kell a rendet marokba szedni.” Tehát a gabona mindkét módszerű kaszálása esetén egyaránt szükség volt egy segéderőre, csak mindegyik másképpen végezte munkáját, a kéve bekötése pedig a kaszásra maradt.

A gyorsabb haladás érdekében elsősorban a kaszást igyekeztek mentesíteni a kévekötés hátráltató munkájától. Így a XIX. század első felében már többször találunk utalást arra, hogy a kévekötés egy külön személy feladata. Így jöttek létre az ötös csoportok. A jellegzetes ötös társulásról a szakirodalomban is írtak ebben az időben: „két kaszás és két szedő után egy kéve kötőre van szükség”.²³² Angyalffy Mátyás szerint az őszi gabonát legjobb rávágni, de akkor szükséges, hogy a kaszás mellett egy asszony vagy legényke dolgozzék, aki a levágott gabonát marokbaszedi. Két marokszedőre általában egy kévekötőt számít. Egy ilyen 5 főből álló csapat két hold földet tud egy nap alatt levágni. Ez legalább kétszerannyi, mint amit sarlóval lehet végezni.²³³ A Mezei Gazdák Barátja²³⁴ azt javasolta, hogy két kaszás, két „nyalábrakó” és egy kévekötő dolgozzék együtt. Ha pedig a marokszedőnek kettőző a neve, akkor aligha lehet kétséges, hogy a *hármazó* a kévekötőt jelenthette, aki a későbbi példák alapján a két kaszással állandó váltóforgásban dolgozott. Az öttel osztható aratók száma (25, 35) az 1840-es években Somogyban az ilyen aratótársulások meglétét sejteti.²³⁵ Az ötös társulás életképességét mi sem támasztja inkább alá, mint hogy még a következő évszázadban is megmaradt.²³⁶

Tudunk azonban már a XIX. század első feléből hatos összedolgozó alapegységről is. Így 1843-ban a mernyei (Somogy m.) uradalomban „kiki harmad magával ki állani” tartozott.²³⁷ Ebben az esetben a munkamegosztás a következő. 2 kaszás + 2 marokszedő + 1 kévekötő + 1 kötélterítő. Ez utóbbit nevezhették *negyedesnek* s a leggyengébb munkaerő lévén, a legkevesebb munkabért is kapta.²³⁸

A fentiekben nagy vonásokban megismertük az arató munkások feladatait és együttműködésüknek azokat az alapegységeit, amelyek a munka jobb, gyorsabb, célszerűbb elvégzését segítették elő. Megállapítható, hogy a kaszás aratás alapegységei már a jobbágyfelszabadítás előtt létrejöttek, nagy területen elterjedtek. Így 1848 után ilyen vonatkozásban inkább csak mennyiségi növekedésről, általánossá válásról beszélhetünk.

²³² STAUT J. 1831. 99.

²³³ Uo.

²³⁴ Mezei Gazdák Barátja 1829. 3:248.

²³⁵ TAKÁCS L. 1962. 86–7.

²³⁶ TAKÁCS L. 1976. 164.

²³⁷ TAKÁCS L. 1962. 81.

²³⁸ E fejezet megírásakor állandóan használtam TÁLASI I. 1957.; HOFFMANN T. 1963.; TAKÁCS L. 1976. munkáit és azok eredményeit.

Az aratócsapat

Az aratók alapegységeiből adódó, egy fő vezetése alatt álló, meghatározott létszámú csoportokat a XIX. század közepéig nem sikerült az egész ország területére kimutatnom. Úgy látszik, hogy az alapegységekből mindig a terület nagyságának és az aratásra meghatározott időszakos tartamának figyelembevételével, a szükségnek megfelelően állították össze az arató csapatok. Ez idő alatt az átnézett források nem jelzik, hogy állandó elnevezése kialakult volna.

Előfordul, hogy az egy fő vezetése alatt működő aratók száma rendkívül magas. Így 1803-ban a Batthyány-Montenuovói uradalomban aratásra elszegődött felsőnyéki (Tolna m.) aratók 136-an vállalták a munkát, és a csapatnak minden bizonnal lehetett még valami belső tagozódása.²³⁹ Érdekes az aratómunkások száma szerint végignézni 1837–48 között Somogy megyében kötött aratószerződéseket. Így 1837-ben „negyven vagy 60 ember” (Hetény), 1838-ban a dörgicsei (Zala m.) és öszödi (Somogy m.) aratók 30-an tartoztak előállni, 1840-ben az öszödi jobbágyok „naponkint leg kevesebb 26 aratót állítanak”, a következő évben már csak 20 a számuk. 1842-ben a gerényesi (Baranya m.) aratók Heténybe (Baranya m.) 68 „erős aratókkal” vállalták a munkát. Az ecsenyiek 1842-ben Szentmiklósról (Somogy m.) szerződtek „10 Gazda számmal”, melyet egy kiegészítéssel így magyaráztak meg: „... 10 gazda legalább ötven-hatvan munkást előállítson”. A mocsoládiak a következő évben ugyanide szerződtek, de csak tizenketten, míg 1845-ben az öszödiek a helyi majorság gabona levágását 20 „erős és alkalmas egyénnel” vállalták. A mocsoládiak 1847-ben Szentmiklósról tartoztak „megjeleni 25 számmal”, míg a Zala megyei Moroszlóról 1848-ban ugyanide 35 emberrel kellett az aratógazdának megjelennie.²⁴⁰ Ezek a számok valami egységes rendszerre – első pillantásra – aligha mutatnak. Legfeljebb az gondolkoztat meg, hogy „gazda szám” számolnak, amit az aratók és az ispán egyaránt értett, de az uradalmi kormányzó már szükségesnek tartotta pontosabb meghatározását. Az aratócsapat kialakulását az is nehezítette, hogy ebben a korban már jórészt kaszával arattak, de még a sarlózás is előfordult, hogyha a munkáltató úgy kívánta meg.

Így 1813-ban a Keszthelyi Georgikonban a szerződött csapat 10 férfiből és 6 asszonyból állott, akik munkájukat a tisztség rendelkezése szerint sarlóval vagy kaszával végezték.²⁴¹ Ez ilyen formán, ha sarlóval arattak, akkor a gazdán kívül három ötös csoportot tett ki, ha ellenben kaszával vágtek, akkor ugyancsak három, olyan csoport, mely 2 kaszás + 2 marokszedő + 1 kévekötőből állt.

A Kapornaki Uradalomban 1838-ban az aratógazda tartozott a vagylagosan meghatározott aratáshoz magán kívül hét férfit és hét fehérnépet kiállítani. Tehát itt az összes létszám ugyancsak 15, ha ez alkalommal a gazda is dolgozhatott.²⁴² 1840-ben a keszthelyi Festetics Uradalomban az ilyen sarlós-kaszás aratásra ugyancsak 15 fővel tartoztak előállni, de ha szüksége mutatkozott, akkor negyedeseket is tartoztak beállítani.²⁴³ Ez

²³⁹ SÁPI V. 1967. 136.

²⁴⁰ TAKÁCS L. 1962. passim.

²⁴¹ OL. P. 275. Festetics család lt. Szerződések 99. csomó.

²⁴² ZÁL. XX. 3. Kapornoki Apátság iratai 30–52.

²⁴³ OL. P. 275. Festetics család lt. Szerződések 99. csomó.

feltevésem szerint minden öt fős csoporthoz jelentett egy kötélterítőt. Esetleg ilyen szervezetet lehet sejteni az 1843-as gógánfai és gyömörői szerződésben, mely 12 állandó munkásból és 6 kettőzöből állott, mely így a kötélterítővel együtt három kisebb munkacsapatot tett ki.²⁴⁴

Ha mindezt visszavetítjük a fentebb felsorolt, nagyobb részben somogyi adatokra, akkor azok legtöbbször bizonyos kapcsolat látszik. Az 5–6 fős sarlós arató munkacsapat két részből összetevődve, számban azonos létszámmal e területen megmaradhatott a kaszás aratás esetében is. Az együttesen felsorolt aratószám az esetek nagyobb részében öttel vagy hattal osztható, míg az azon felül levőket a gazda, a főzőasszony személyével lehet megmagyarázni. Ezek szerint a Dunántúl nyugati, dél-nyugati részében a XIX. század első felében már nagyobb aratócsapatok is előfordultak, de ezek a sarlós és kaszás számban egymáshoz közelálló egységeinek többszöröséből aszerint álltak össze, ahogy azt a munkafeladat megkívánta. Egyelőre hasonló vizsgálatokhoz a nyelvetület különböző más részeiből nem áll megfelelő anyagmennyiség rendelkezésemre.

Az aratógazda

A mezőgazdasági bérmunkát, elsősorban aratást, végző csoportok vezetésére, irányítására, a munkaadóval történő megegyezésre, a munka kiadására, a bér elosztására feltétlenül szükség volt olyan vezetőre, akiben a munkaadó és a munkás érdekelletéik ellenére is megbízott. Találkozunk ezzel a jellegzetesen kapitalista alakkal Anglia egyes részein a XIX. század első felében.²⁴⁵ Oroszországban a század második felében, ahol az aratócsapatok vezetői inkább a földesurak bérelt emberei voltak,²⁴⁶ éppen úgy, mint Németország különböző területein.²⁴⁷

Az aratógazda megjelenésének idejét nem tudom meghatározni, de mindenesetre összefügg az aratócsapat szervezetének, különösen a kasza térhódítása nyomán kialakult általánosabb megszilárdulásával. A jobbágygazdaságokban aratók száma sohasem volt olyan nagy, hogy külön – sokszor nem is dolgozó – vezetőre lett volna szükség. A majorsági birtokokon már a robotban dolgozó jobbágyok-zsellérek munkájának irányítását a gazda, a *pallér* látta el, ez azonban a földesúr embere volt és csak ritkábban a falu bírása. A csoportosan vállalkozó (gazda) vezetésével járó mezőgazdasági munkásokról a XVII. század végétől kezdve tudunk ugyan,²⁴⁸ de az aratással kapcsolatos adataim csak az aratószerződések megjelenésével kezdődnek, amikor nagybirtokokon már kellett valaki a csapatból, aki a munkaadó és a munkás között álljon, az aratást irányítsa.

Természetes, hogy elnevezéseit elsősorban onnan merítette, ahol ilyen, illetve ehhez hasonló munkát végeztek, vagyis a majorsági birtok szervezetéből. Így előfordul a *pallér*, eredeti jelentésében többek között „mezőgazdasági munkák felügyelője nagybirtokon”. A szó bajor-osztrák eredetű lévén, elsősorban Dunántúl ismeretes. 1692: „Egy mezei

²⁴⁴ BMA. K. 57. 62.

²⁴⁵ MARX, K. 1949. 1:752 kk.

²⁴⁶ LENIN, V. I. 1949. 240 kk.

²⁴⁷ WEBER-KELLERMANN, I. 1965. passim, de különösen 291, 297, 344, 492.

²⁴⁸ Mecenzéf Gömör m., a hegyaljai szőlőben földmunkát végeztek. Vö. BALASSA I. 1959. 287–91.

pallérnak (kiemelés tőlem – B. I.) hóra fl. 1, *közczipó* dietim nr. 4.”²⁴⁹ Ugyanitt arról is szó van, hogy a vincellér a szőlőben *pallérkodik*, vagyis a munkát irányítja, arra felügyel. Ritkábban használták keleten is, így a Thököly-birtokon. 1684: „... *pallért* állítván melléjük. . .” (ti. munkaközben a gyalogszeres jobbágyok mellé).²⁵⁰ Az aratókkal kapcsolatban Pethe Ferenc használja. 1805: „Rend szerént a’ *pallér* (kiemelés tőlem – B. I.) leggazabb ember.”²⁵¹ Bár nem magyarázza summás ítéletét, de utal a pallérok olyan típusára, akik csak a maguk hasznát nézték.

A *gazda* a XVI. század közepétől kezdve „gazdasági felügyelő” értelemben is használatos.²⁵² 1807-ben Keszthelyen Juk József *Aratógazdaként* írja alá a szerződést,²⁵³ és a későbbi években is ez az elnevezés járja, mivel ez a köztudatba is egyre inkább átment. Már a köznyelvben is használták szélesebb értelemben „vezető” jelentéssel. 1823: „Hogy a’ midőn eljő Arató Gazdátok”²⁵⁴ és az egyik legjelentősebb folyóiratunkban olvashatjuk 1839: „Az aratóknak fejüket *gazdának* hívják”.²⁵⁵ Az aratógazda elnevezéssel az 1840-es években már gyakrabban találkozunk. Így 1843-ban Gógánfán és Gyömörön (Zala m.) „az aratógazda minden dolgot visel”.²⁵⁶ A Festetics-uradalom 1844., 1845. évi aratószerződéseiben az *aratógazda* sok vonatkozásban szerepel: vele lépnek szerződésre és azt aláírja, illetve kézjeggyével ellátja, kiállítja az aratókat, a munka elvégzéséért (aratás, cséplés, hordás, szénamunka stb.) kezeskedik, a szakácsnét felfogadja és a többiekkel együtt anyagi felelősséggel is tartozik.²⁵⁷ 1848-ban „Nemes Somody Gábor Zala megyei moroszlói *arató Gazdával*” (kiemelés tőlem – B. I.) kötöttek Mernyén (Somogy m.) szerződést, ami egyben azt is mutatja, hogy feladatuk jelentős és megbecsült lehetett.²⁵⁸ Érdemes még egy, igaz későbbi, de jó meghatározást is megemlíteni. 1862: „*Aratógazda*. Aratók feje, aki általán az illető birtokostól nagyobb vagy több telket aratásra fölvesz, s a fogadott munkát több alárendeltjeivel végzi, s azok élmezéséről gondoskodik.”²⁵⁹

Az aratógazda fogalmát a XIX. század első felében még más elnevezésekkel is illetik, melyek nem váltak általánossá. Így nevezték őket 1839-ben *Előljáróknak*²⁶⁰ másról *gondnoknak* is mondták.²⁶¹

Az aratógazda legfőbb feladata közé tartozott, hogy a munkát idejében lefoglalja és a lehető legjobb körülmények biztosításával a szerződést megkösse. Gondoskodott róla, hogy a meghatározott időben és helyen a munkára kikötött munkaerőt kiállítsa. Az aratás

²⁴⁹ MGTsz. 6/1899/:183.

²⁵⁰ MGTsz. 1/1894/:148.

²⁵¹ PETHE F. 1805. 663.

²⁵² OklSz; TESZ.

²⁵³ OL. P. 275. Festetics család lt. Szerződések 99. csomó.

²⁵⁴ FARKAS A.: Szur. Köz. 38. NSz.

²⁵⁵ TGy. 1839. évf. 12:36.

²⁵⁶ BMA. K. 57. 62.

²⁵⁷ OL. P. 275. Festetics család lt. Szerződések 99. csomó.

²⁵⁸ TAKÁCS L. 1962. 87.

²⁵⁹ CzF. 1/1862/:194.

²⁶⁰ Mernye Somogy m. TAKÁCS L. 1962. 72.

²⁶¹ Pinka-völgye Vas m. MG. 1846. 2:1505; a bandagazda elnevezésnek nem sikerült e korban vö. SÁPI V. 1967. 177. nyomára bukkanom, mint TAKÁCS L. 1976. 186. is megállapítja ez későbbi terminus. Csak sokkal később, a XIX. század utolsó harmadában, valószínű a kubikos szervezet hatására jelentkezik.

végzésének minden mozzanatáért felelős volt, éppen úgy mint a munkát végzők közötti rendért. A legtöbb esetben felfogadta a szakácsnét és az ételkészítés felhasználását ellenőrizte. A kapcsolt külön- és ingyenmunkák elvégeztetéséről gondoskodott.

Az aratógazda nemcsak a munkások, hanem a munkáltatók szempontjából is kulcsembereknek számított. Ezért és a többletmunkájáért az uradalom külön juttatást is biztosított számára. Ezt nem minden esetben írták be a szerződésbe, hanem csak szóban állapodtak meg. Az aratók ugyanis sok esetben joggal hitték, hogy a gazda az uradalom érdekeit képviseli velük szemben. Egyes esetekben az aratógazda különfizetésének nyomát még a szerződésben is felfedezhetjük. Így pl. 1807-ben Keszthelyen az aratók meghatározott mennyiségű gabona aratásáért négy hétre 14 R. forintot kaptak, a gazda pedig 28-at és azonkívül naponta két icce bort, ha idejében végeztek a munkákkal, akkor még bizonyos jutalmat is kilátásba helyeztek.²⁶²

1839-ben Mernyén (Somogy m.) a vadéi majorság gabona learatására Mocsolád (Somogy m.) egész munkabíró lakossága kiállott. Az aratógazda maga a bíró volt és az esküdtek segítettek neki, ezért „Az Elöljáróknak, kik az aratók mellett, tökéletesebb aratásra 's munkálatra vigyázattal leendnek a' vadéi Hajdu által naponként két icce bor fog ingyen adatni”.²⁶³ A Kapornaki Apátság 1838-ban kötött aratószerződésében már ki is mondták, hogy miért kapja a gazda a külön juttatást: „A' gazdának pedig, a' többivel közös tartás mellett, ha szorgalommal fog dolgoztatni naponként huszonöt garas czédula fog adatni.”²⁶⁴

E néhány adatból is kitészik, hogy az aratógazdák bizonyos külön juttatást kaptak. Ezt többlet munkájuk, szervezésük, felelőségük kétségtelenül indokolta volna, de sok esetben előfordulhatott, hogy éppen ezek elnyerése érdekében nem az aratók, hanem a munkáltatók érdekeit nézték. Másrészt az is kétségtelen, hogy a munkáért elsősorban ő viselte a felelőséget és pénzbeli biztosíték (vinculum) lefizetése is feladatai közé tartozott. Így 1786-ban harminc forint vinculumot ír elő a szerződés.²⁶⁵ Ezzel az eljárással ettől kezdve az egész időszak alatt találkozunk. A gazda elsőrendű feladatai közé tartozott az aratás olyan módon való bonyolítása, hogy a munkáltató a kötbér felhasználását ne követelhesse.

Napi munkaidő

A napi munkaidő-beosztás általában kora hajnaltól késő estig tartott: látástól vakulásig. A részes munkás maga is hajtott, mert érdeke volt, éppen úgy mint a szakmányosnak, de már a napszámosnak csak az volt a fontos, hogy a nap teljék. Éppen ezért a munkáltatók érdekét szolgáló statútumokban sokszor találkozunk a munkaidő szabályozásával. Így 1700-ban Kassán kifogásolják, hogy a napszámosok már délután három-négy óra körül abbahagyják a munkát, éppen ezért a munka bevégzésének idejét dobbal vagy harangszóval adták tudtukra: „... azon jelnek előtte senki a munkát elhagyni meg

²⁶² OL. P. 275. Festetics család lt. Szerződések 99. csomó.

²⁶³ TAKÁCS L. 1962. 72.

²⁶⁴ ZÁL. XII. 3. Kapornoki Apátság iratai 30–52.

²⁶⁵ BMA. C. 69. 229. l.

ne merészelné, és a ki ez ellen véteni comperiáltatnék, in exemplum aliorum, furatossal vagy peniglen bikasőkkel keményen megbüntettetnének”.²⁶⁶

Úgy látszik, hogy a részesaratók pontos időbeosztása a XVII. század végétől kezdve fokozatosan kialakult. Így 1812-ben Keszthelyen a napszámossal aratócsapat esetében így fogalmazták meg: „Mindezen munkások kötelesek munkájukat jókor, úgymint napfelköltéssel kezdeni, és napnyugottig folytatni, naponként fölöstökömre egy óra, ebédre másfél, és uzsonnára szinte egy óra fog nekik engedhetni.”²⁶⁷ Ez naponta három óra harminc percet jelentett, ami csak részben szolgált pihenésre, mert ez idő alatt kellett a szerszámokat (kasza, sarló) rendbehozni a további munkára.

A háromszori pihenés a későbbiekben is megmaradt, azzal a különbséggel, hogy az ebédre egy órát, míg az uzsonnára és reggelire csak fél-fél órát engedélyeztek. Ezt az 1876. évi XIII. törvénycikk is így rögzíti, ezért az aratószerződésekre a legtöbbször nem is vették be, mint magától értetődő tény.

A bérratáshoz kapcsolt munkák

Az aratáshoz különböző munkákat kapcsoltak és csak azokat fogadták fel, akik ezek elvégzésére meghatározott napszámért, esetleg részért, nemegyszer azonban ingyen (ledolgozás) vállalkoztak. Mindez természetesen az aratóbér tényleges értékének csökkenését jelentette. Ezeket a munkakapcsolásokat főleg akkor tudjuk már tételesen kimutatni, amikor a XVIII. század végétől kezdve az aratószerződésekben is egyre inkább nyomuk található. Az ilyen munkakapcsolások már a summás munkaviszonyhoz közelítenek, bár minden egyes munkánál a bér külön van megjelölve.²⁶⁸ Az előforduló kapcsolt munkákat olyan sorrendben mutatom be, ahogy történetileg legrégebből kapcsolódnak az aratáshoz.

Az aratás után a kereszteteket és kepeket rendbe kellett tenni, és ha azokat a vihar megbontotta, akkor annyiszor megszáritani és összerakni, ahányszor a munkaadó megkívánta. Ezt a korai aratószerződések már kikötik, mint 1803-ban Keszthelyen a Festetics-uradalomban „... ha az időnek viszontagságai miatt, a már kévébe köttetett, vagy keresztetkebe rakott Gabona megázna, az ilyen nedves Gabonát alkalmasabb időben a bé hordás előtt fel verni és jól meg szárogatni fognak tartozni mind annyiszor, valahányszor a Szükség ezt kívánandja”.²⁶⁹ Ez az aratószerződéseknek olyan eleme, mely a későbbiekben általánossá vált és megmaradt egészen a felszabadulásig. Helyenként olyan megállapításokkal is találkozunk, hogy ha a beázott gabonát nem eléggé szorgalmasan szárogatják és az a keresztben megromlik, akkor „az efféle gabona egyenesen részkebe fog nékiek adatni”.²⁷⁰

Sokszor azt is előírták, hogy az elhagyott gabonát tartoznak „össze gráblálni és össze petrencézni”.²⁷¹ Mindezek azt mutatják, hogy az uradalom úgy igyekezett maxi-

²⁶⁶ KOLOSVÁRI S.—ÓVÁRI K. II/1888/:329.

²⁶⁷ SÁPI V. 1967. 191.

²⁶⁸ E kérdéstről részletesebben I. SÁPI V. 1967. 172.

²⁶⁹ OL. P. 275. Festetics család lt. Szerződések 99. csomó.

²⁷⁰ Uo. 1844. Foki-major.

²⁷¹ Uo.

málisan védeni a szálasgabonát, hogy annak minden munkáját, a megkárosodásából adódó esetleges hátrányát az aratókra hárította. Ezt annál is inkább megtehetette, mert az aratórészt csak akkor szállíthatták el, amikor az uradalmi gabonát már asztagba összehordták.

A legkézenfekvőbb volt, hogy az aratók a *hordásban* és az *asztagok rakásában* segédkezzenek. Így a Festetics-uradalom a zsidi (Zala m.) aratókkal 1787-ben úgy egyezett meg, hogy „midőn az Mtgos Uraságh részere a Gabona bé fog hordatni, az asztagokra embereket segítségre adni a'mennyire lehet köteleztetnek. . .”²⁷² A kapornaki uradalomban 1838-ban már eleve kikötötték, hogy az aratók részt vesznek a behordásban.²⁷³ A következő évben a Somogy megyei Meryén a szekerek mellé és a kazalokra egyaránt embert kellett az aratóknak állítani, mely idő alatt élelmet ugyan nem, de fejenként 2 icce bort kaptak.²⁷⁴ 1842-ben két napot szolgáltak hordáskor és kazalozáskor, melynek fejében az uraság lakóhelyükre, Ecsenybe (Somogy m.) a szalmát hazaviteti.²⁷⁵ Szentpéterben (Vas m.) még ennél is továbbmentek 1826-ban, mert a behordott gabonát tartoztak „mereklnézi, és megpóznázi”, sőt az ehhez szükséges fát maguknak kellett kivágniok.²⁷⁶ A behordásnál általában az aratóknak segíteni kellett vagy mérsékelt díjért, de többnyire ingyen, legfeljebb áldomásért, máskor pedig e munka elvégzését a rész hazaszállításához kötötték.

A bérért történő aratás a legrégebb kortól kezdve szorosan kapcsolódott a *csépléshez*, ritkábban a *nyomtatáshoz*. A két művelet (aratás, szemnyerés) szoros összekapcsolódását az is bizonyítja, hogy bérét az aratókéval rendszerint együtt állapították meg, mégpedig többnyire úgy, hogy azt eggyel kisebbre szabták. A számos példa közül csupán egyet: 1752-ben Baranya megyében 1/7–1/8 részért arattak, míg a cséplést eggyel alacsonyabbra 1/8–1/9-re vették.²⁷⁷ Szentpéteren (Vas m.) 1826-ban, amikor az aratást befejezték, az aratók szerződésében kikötötték, hogy „kötelesek lesznek mind az Őszi, úgy a' Tavaszi Gabonát elcséplőni”, melyért megkapták ugyan a részt és az ebédköblöt, de még számos mellék munkát is kellett teljesíteniök.²⁷⁸ Máshol külön kedvezményként jelentkezett a cséplésnek az aratók számára történő biztosítása. Így Ószödön 1841-ben, ha az aratást rendesen elvégzik, akkor az uradalmi kormányzó megígérte, hogy a gabona cséplését is nekik engedi.²⁷⁹ Kisfaludy Sándor 1843-ban egyszerre kötötte meg ugyanazokkal az aratási és cséplési szerződést, de a téli cséplést a magok kenyerén tartoztak megtenni.²⁸⁰ Az aratás és a cséplés ilyen összekapcsolása különösen a XIX. század első felében elég általánosnak tetszik, de találunk ilyen vonatkozású egyeztetést a nyomtatással is. 1842-ben Szentmiklóson (Somogy m.) az aratók a munka befejezése után elnyomtatni is tartoztak, sőt az uraságnak az elnyomtatott szemet szekérral be kellett

²⁷² BMA. C. 69. 229. l.

²⁷³ ZÁL. XII. 3. Kapornoki Apátság iratai 20–52.

²⁷⁴ TAKÁCS L. 1962. 72.

²⁷⁵ Uo.

²⁷⁶ MMMA. 5219.

²⁷⁷ KOLOSVÁRI S.–ÓVÁRI K. 1902. V/1-586.

²⁷⁸ MMMA. 5219.

²⁷⁹ TAKÁCS L. 1962. 76.

²⁸⁰ BMA. K. 57. 62.

szállítaniok a magtárba, azért mert az uradalom legelőt biztosított számukra.²⁸¹ A nincstelen zsellérek általában aratással és csépléssel keresték kenyerüket, míg a nyomtatók inkább szegényparaszti, fuvaros rétegből kerültek ki, akik fogattal rendelkeztek.²⁸²

De a cséplés és nyomtatás különböző mellékmunkáit is a részes aratóknak kellett elvégezniük. Így többek között a szalma, törek összehordását, kazalba való rakását. Szentpéteren (Vas m.) nemcsak összekazlalták a szalmát, hanem annak *bepőználása* (kiemelés tőlem – B. I.) is az arató-cséplők feladata „nehogy magok kárával az elromlott Szolma Kazaloktul felelni kénytelenyitessenek”²⁸³

Az arató-cséplőket sokszor kötelezték zsupkészítésre is, de mivel ez különleges figyelmet igénylő munkának számított, ezért többnyire fizettek. Így Kapornakon (Zala m.) 1838-ban „Kötelesek a' cséplők a' rosnak javából *zsuppot rázni* (kiemelés tőlem – B. I.); melynek száz kévétől, ha betsületesen, és nagy kévékbe kötik, toldott kötélbe értve, minden 100 kévétől egy pmérő ros' fog adatni”²⁸⁴ Kisfaludy Sándor Gógánfán és Gyömörön (Zala m.) 1843-ban pénzzel fizetett mégpedig minden kévéért „egy vczkrajczárt” és ezért az arató-cséplőknek annyit tartoztak kötni, amennyire a földesúrnak szüksége volt.²⁸⁵

Anélkül, hogy tovább sorolnám az adatokat és annak tudatában, hogy ezek nagyobb része a Dunántúlra vonatkozik, annyi mégis megállapítható, hogy a földesurak legalábbis a XVIII. század végétől kezdve az aratást, mely egy jelentős nincstelen paraszti réteg kenyerét adta, igyekeztek összekötni a csépléssel, helyenként a nyomtatással. Ingyen vagy csekély bérezésért a szemnyerő eljárások minden munkáját is elvégeztették a gadaságilag tőlük függő aratókkal.

A béres arató munkához a szénabetakarítás is kapcsolódott, mely mintegy két héttel előzte meg a gabonaaratás munkáját. Így 1798-ban a Keszthelyi Georgikon cséplőmunkásai a következő évben 20 krajcár napszámért a „széna-takarás” munkáját tartoztak elvégezni, de a pénzen túl „sem mire a világon számot nem tartanak”²⁸⁶ Ily módon igyekeztek a szénabetakarítás rontos munkájához olcsó munkaerőt biztosítani. Ezt a későbbiekben is megtaláljuk ugyanennek az uradalomnak Szőlősi-majorjában 1844-ben, ahol az aratásra szerződött férfiak 15 napig kaszálni, az asszonyok gyűjteni tartoznak „az akkori ki rendölt folyó napi bérért”²⁸⁷ Ugyanezzel a módszerrel találkozunk Somogyban 1847-ben is a mocsoládi aratásra szerződött kis házas zsellérek, ha a langyos idő miatt nem arathattak, akkor „illő készpénzbeli bérért” kaszálni is tartoztak.²⁸⁸ A Kapornaki Apátság uradalmában 1838-ban az *aggfü* lekaszálását tartásért végezték, de ha valamilyen ok miatt ezt a munkát nem teljesíthették, akkor kötelezték őket „akármiféle munkát, minden bér nélkül végre vinni”²⁸⁹ Ezek a formák, tehát a

²⁸¹ TAKÁCS L. 1962. 79.

²⁸² E kérdéssel részletesen HOFFMANN T. 1963. 310–21. foglalkozik, részben korszakunkkal, de még inkább a XIX. század második felével kapcsolatban, ezért itt csak utalok eredményeire.

²⁸³ MMA. 5219.

²⁸⁴ ZÁL. XII. 3. Kapornoki Apátság iratai 20–52.

²⁸⁵ BMA. K. 57. 62.

²⁸⁶ BALASSA I. 1975–77. 84.

²⁸⁷ OL. P. 275. Festetics család lt. Szerződések 99. csomó.

²⁸⁸ TAKÁCS L. 1962. 86.

²⁸⁹ ZÁL. XII. 3. Kapornoki Apátság iratai 30–52.

legszükségesebb munkaerő biztosítása, akár pénzért, akár ingyen már a következő korszak jellegzetes előhírmői. De ilyen módon nemcsak az aratók munkaerejét próbálták lekötöni, hanem arra is vannak adataink, hogy az uradalmak konvenciók cselédjei családtagjait is kötelezték napszámos munkára.²⁹⁰

Az *ingyennapok* (ledolgozás) már a XVIII. században is feltűnnek, általánosabbá elsősorban a XIX. század első felében válnak. A Bács megyei uradalmakba szegődött Tolna megyei aratók 1838-ban néhány napi ingyenes fűvágásra ajánlkoztak, csak hogy a gabona betakarítását nekik adják.²⁹¹ A Festetics-uradalomban tartozott a Vas megyéből szerződött 60 arató, „. . . Hat egész napok által ráadásképpen az Uradalom részére ingyen és azon kézi munkát dolgoztatni, melly akkor az Uradalomtól eleikbe fog adattatni”.²⁹² Azt, hogy a ledolgozás a vizsgált korszak vége felé terjedőben lehetett, bizonyítja, hogy az ösödi (Somogy m.) jobbágyok 1845-ben kötött szerződésének végére 1847. február 18-án bejegyezték: „Ezután minden ember köteles 4–4 napszámos kaszást szolgálni azért, hogy előre kapnak gabonát.”²⁹³

Még a XIX. század első felében nem vagy csak rendkívül ritkán találjuk annak nyomát, hogy az aratók kukorica vagy más kapás növényt kapnának részes művelésre. Ez a jobbágyfelszabadítás után, elsősorban a munkaerő megkötésére meghatározó jellegűvé vált. De ez a folyamat is megindult, amint 1845-ből a göllei lakosok (Somogy m.) Mernyén kötött aratószerződéséből kiderül. Kérésükre az aratók feles kukorica és hajdina földet kaptak, „minden hold illyes föld után, tsak egy gyalog napszámot fognak szolgálni”.²⁹⁴ Így tehát annak is van nyoma, hogy az *aratás* – *részes kukorica művelés* – *ingyen munka* szoros összekapcsolódása már ebben a korban, ha szórványosan is, de feltűnedezik.

Az aratómunkások vándorlása

Az aratók szívesebben mentek el máshova munkára, mert ott a földesúri kötöttséget nem érezték annyira, mint saját falujukban. Így már a XVI. századtól kezdve tudunk egy északról dél felé irányuló vándorlásról, amikor pl. a Trencsén megyei zsellérek „kénytelenek a termékenyebb alföldi vidékre lejárni”, hogy élelmüket megkeressék.²⁹⁵ A Rákóczi-uradalomban a jobbágyok által fogadott bérmunkások az 1630-as években a Tisza mellékre vándoroltak le aratni.²⁹⁶

Általában a megyék, városok és földesurak egyaránt tilalmazták az ilyen vándorlásokat, hiszen ez legalábbis egyes esetekben a helyi betakarítást veszélyeztethette, illetve magasabb bérekhez vezethetett. Ezért többféleképpen is igyekeztek ezt megakadályozni.

A szigorú tiltó rendelkezéseket súlyos büntetések is követték. Először Szombathely városa 1612-ben családostól történő kiutasítással fenyegette meg zselléreit, ha máshol

²⁹⁰ SÁPI V. 1967. 60.

²⁹¹ TAKÁCS L. 1976. 181.

²⁹² OL. P. 275. Festetics család lt. Szerződések 99. csomó.

²⁹³ TAKÁCS L. 1962. 82–3.

²⁹⁴ Uo. 84.

²⁹⁵ JUHÁSZ L. 1936. 23.

²⁹⁶ MAKKAI L. 1954. 118–121.

vállalnak aratást.²⁹⁷ Hat év múlva már valamit enyhült a helyzet, mert 4 forinttal meg lehetett váltani a kiutasítást,²⁹⁸ ami minden bizonnyal azzal állhatott összefüggésben, hogy a városon belül kevesebb munkaerőre volt szükség.

Sárosatakon, ahol a szőlőművelés mellett kisebb jelentősége volt a gabonatermelésnek, ilyen jellegű tilalmakat nem támasztottak. 1632: „Az halaszoknak az aratásra kimenni es eletekre valot keresniek szabadsagok vagyon, az mikor az aratást Isten elől hozta.”²⁹⁹ Ezt a rendelkezést a későbbi években újra megerősítették.

A ritka kivételtől eltekintve általában a hatóságok tilalmazzák és igyekeznek megakadályozni a későbbiekben is az aratók vándorlását. Így Székesfehérvárott az aratók és munkások hiánya miatt 1697-ben, mert a mesteremberek és zsellérek ünnepnapokon is a szomszédos helységekre mentek aratni, ezt vagyonuk elkobzásának kilátásba helyezésével megtiltották.³⁰⁰ Még 1731-ben is a fertilitymesterek minden házat tartoztak ellenőrizni, és ha valaki vidékre ment aratni, azt 12 forintra büntették. Csak akkor mehetett el, ha arra a bíró engedélyt adott.³⁰¹ 1738-ra azonban tovább szelidült a büntetés mértéke, mert már csak 1–3 font gyertya beszolgáltatását rótták ki az engedély nélkül eltávozott aratókra.³⁰² A vándorlás megakadályozásának reménytelenségét legjobban a büntetésnek a vagyonelkobzástól a néhány font gyertyáig terjedő négy évtized alatt bekövetkezett csökkenése jelzi.

Előfordult, hogy az aratók két helyre is elszegődtek és előleget felvéve egy harmadikhoz mentek el dolgozni. Ilyenről hoztak büntető rendelkezéseket 1717-ben Győr, 1721-ben Veszprém megyében. Az ilyen önkényeskedők példamutató visszaszorítására, akik „rosszhiszeműen jártak el uraikkal” 12 forintra büntették és az előbbi uraknál vállalt aratást egészében tartoztak elvégezni.³⁰³

De nemcsak a dunántúli megyékben és városokban, hanem az Alföldön is találkozunk a vándorlás tilalmazásával. Így Nagykőrös város tanácsa 1722-ben megállapította: „Mivel a gyalogh soros emberek közzül sokan nem gondolván a közönséges jonak edgyező vállal való viselésével innen közzülünk második harmadik vármegyeben is által mentek buzát takarni. (Holott Isten eö Sz Felsége áldomásából ittis eleget talaltanak volna). . .”³⁰⁴ Az ilyen munkásokat pénzzel, illetve gabonával büntették. Dévaványa tanácsa 1793-ban megállapította, hogy „. . . szorosán reá vigyázzanak arra is, hogy azok, akik élelmeket két kezi munkájokkal keresik, az Helységekből, ha munkájok találatik, vagy legalább a T. N. vgyének határiból ki ne menjenek aratás vagy takarás végett. . . a Földes Uraságok a kegyelmes Urbariumnak értelméhez képest erővel is szoritani vagy szófogadatlanságokért Házaikból s Lakó Hellyeikből is kimozdítani kéntelenittetik”.³⁰⁵ Ebből a megállapításból már a Mária Terézia-féle urbárium rendelkezése (3. pont) tetszik ki, mely

²⁹⁷ KOLOSVÁRI S.–ÓVÁRI K. 1904. V/2:132.

²⁹⁸ Uo. 149–150.

²⁹⁹ MAKKAI L. 1954. 192.

³⁰⁰ KOLOSVÁRI S.–ÓVÁRI K. 1904. V/2:341.

³⁰¹ Uo. 454.

³⁰² SÁPI V. 1967. 196–7.

³⁰³ KOLOSVÁRI S.–ÓVÁRI K. 1902. V/1:329, 346.

³⁰⁴ MAJLÁTH J. 1943. 182.

³⁰⁵ BERCZKI I. EA. P. 352/74. Feln. 30.

szerint a jobbágy bérmunkájára elsőként a földesúrának van joga.³⁰⁶ Ez az újabb megkötés ellentétben állt a részesaratók érdekeivel, hiszen saját földesuruk úgy állapította meg a bért, ahogy akarta. Ez, legalábbis a rendelet szerint, a zsellérekre nem vonatkozott, akiknek dupla robotra történő igénybevételét egyenesen tiltották.

A munkások és köztük az aratók megkötésének egy másik módját is alkalmazták: a helybeliek magasabb és a vándorlók alacsonyabb bért kaptak. Így Debrecenben 1719-ben: „A' Jó Magyar kaszás'k edgy Napert d 24; Az olahnak d 21”. Hasonló feljegyzést olvashatunk 1741-ben is: „Magyar Kaszásoké... 9 polturára; Az Oroszoké 8”.³⁰⁷ Hasonló megkülönböztetéseket az ország nyugati felében is gyakran találunk. Így Székesfehérvárott 1693-ban a búzát a helybeliek nyolcadik, a vidékiek kilencedik, a zabot a helybeliek hetedén, a vidékiek nyolcadik részért kapták.³⁰⁸ Sopron megye 1724-ben úgy határozott, hogy az idegen aratók a tizenegyedik, míg a helybeliek tizedik keresztért dolgoznak.³⁰⁹ Két évvel később ez az arány 13:12.³¹⁰ 1730-ban a Zala megyei határozat szerint az idegen aratók a 11., míg a helybeliek 10.-ben részesültek.³¹¹

Természetesen néhány esetben ezt a megkülönböztetést a messziről jött aratók és egyéb munkások sérelmezték. Ezt mutatja Pest-Pilis-Solt megye 1730-ban hozott határozata, mely megemlíti, hogy azok az aratók és kaszások, akik már régebben lakóhelyeikről ide jártak, nem akarták az itten megállapított részt elfogadni. Ha ragaszkodnak a munka megszüntetéséhez, akkor 12 forint pénzbüntetéssel sújtják őket és munkabérüket egészében elkobozzák.³¹²

Úgy látszik, hogy a munkaadók a viszonylag nehezebben megfogható vándoraratók ellen mindent igyekeztek elkövetni. Ennek egyik módja volt, hogy szomszédos megyék az aratóbéreket, részeket egymás között egyeztetették, hogy ne legyen érdemes vándorolni. Ez tetszik ki Nógrád megye Losoncon 1730-ban hozott határozataiból, melyek Pest és Heves megye rendelkezéseivel azonosak. Ez megállapítja, hogy a részes aratóknak nem lehet más szomszédos megyébe átmenni, akik ezt mégis megkísérelték, azokat 12 forintra büntették, ha pedig a rendelkezéseknek nem lett volna megfelelő eredménye, akkor még 50 botütést is kilátásba helyeztek.³¹³

Többnyire a megyék egyeztetett határozatai sem jártak megfelelő eredménnyel, ezért az aratóvándorlás megkötésére az 1840. évi IX. törvénycikk is hozott határozatokat. Ezek közül a legfontosabb, hogy az aratóknak a lakóhelyükön kívül csak úgy volt szabad munkát vállalniuk, ha a bírótól megfelelő igazolvánnyal rendelkeztek. Természetesen ezt csak akkor állították ki, ha a faluban a szükségleten felül állt munkaerő az arattatók rendelkezésére. Sok esetben azért is igyekeztek megakadályozni a vándorlást, hogy a helyi munkaerő-felesleget kihasználva, a béreket (melyeket ekkor már nem szabályoztak) minél jobban le tudják nyomni.³¹⁴

³⁰⁶ SZÁNTÓ I. 1952. 395.; SÁPI V. 1967. 27.

³⁰⁷ DÁL. Debrecen város Prot. 28:646; 31:636.

³⁰⁸ KOLOSVÁRI S.-ÓVÁRI K. 1904. V/2:324.

³⁰⁹ Uo. 1896. IV/1:736.

³¹⁰ Uo. 1902. V/1:442.

³¹¹ Uo. 470. Kivételt csak a Farkas járás jelentett.

³¹² Uo.

³¹³ Uo. 754-5.

³¹⁴ Magyar Törvénytár 1836-1868. 104-5. Bp. 1896.

Lássuk a továbbiakban, hogy melyek voltak a legfontosabb vándorlási irányok, útvonalak. Részletes adatok hiányában meg kell elégednem a tendenciákkal, melyeket pontos számszerű adatokkal nem tudok alátámasztani.

Általánosságban jól jellemzi a XVIII. század első felében a vándorlás és a béaratás helyzetét Bél Mátyás.³¹⁵ Az árvaik és lipióiak kétszer is aratnak nyaranta — írja. Először a síkságon, ahova csapatosan vándorolnak, miután itt elvégezték a munkát, a hegyeken aratnak. A síksági lakosokat, különösen amikor nagyobb termést kell betakarítaniok, a hegyi lakók segítik ki. A síkságon viszonylag kevesen végzik el maguk az aratást, ha nem a hegyekből levándoroltak közül alkalmaznak munkásokat. Még a jobbágyok is fogadnak maguknak aratókat. Ugyanez történik a dombos vidékek nagy kiterjedésű birtokain is. Ezenkívül a hegyvidéken is foglalkoztatnak a birtokosok aratókat, mert nemcsak szolgálíkkal, hanem idegen birtokon élőkkel is végeztetik az aratást.³¹⁶

Az egyik legfontosabb vándorlási irány tehát északról dél felé, különösképpen a Nagy-Alföldre tartott. Ez a felföldi magyar, de különösen a terméketlenebb vidéken lakó szlovákok vándorlását jelentette. Nagyváthy János ezzel kapcsolatban ezeket írja: „A' mi Fel-földi Tótjaink készebbek nyári munkára 20–30. Mért-földnyire is le-jönni, mint érdős Falujokat alföldi lapájjal fel-tserélni.”³¹⁷ Csaplovics János megállapítja, hogy a terméketlen Kárpátok hegyeiből az emberek nyaranként ezrével indulnak el a termékeny alföldi tájakra, hogy ott különböző munkákat, elsősorban aratást vállaljanak.³¹⁸

A Trencsén megyeiek vándorlásáról gyakran szólnak a források. Így a bessenyei (Zsitva, Bars m.) ispán 1791-ben az árpa lekasztására *hornyákokat* fogadott, akik összesen 30 forintot kaptak. A következő években is többször találkozni alkalmazásukkal.³¹⁹ Lilien báró ercsi birtokára a XIX. század első évtizedeiben ugyancsak szívesen alkalmazott szlovák kaszásokat.³²⁰ „Végre a morva vidéki tót lakosok, mivel náluk részint nincs aratás, ha pedig van, később szokott történni, az alsó bő gabonatermő tájakra jönnek seregestől; ezek általános névvel Hornyákoknak neveztetnek.”³²¹ Itt a vándorlás végcélja Nyitra megye déli vidéke volt, de ennél még délebbre is eljutottak a hornyákok.³²² Erre egy korábbi, 1745-ből származó adat a bizonyíték, amikor a Hosszúfaluból (Pozsony m.) származó Hornyák Gyurka és Ilona aratókat emlegetik a kunszentmiklósi feljegyzések.³²³

Máshol a bérmunkának, de elsősorban a részes aratásnak egész rendszere alakult ki. A Pozsony megyei Bazinról írják: „A' tót 's német (ti. aratómunkások B. I.) nyáron át részint Csalóközbe Mátyás földére vándorolnak aratni, csépelni, onnét csak szüret felé

³¹⁵ Tractatus. Pars I. Caput 1. Membrum 2. Sectio 2. § 3.

³¹⁶ HADIK B. 1927. 80.

³¹⁷ NAGYVÁTI J. 1791. 2:155. Az aratóvándorlás külföldi párhuzamaira először mutat rá, amikor megemlíti, hogy a vesztfáliai és alsó-szászországi németek Hollandiába járnak aratni.

³¹⁸ CSAPLOVICS J. 1829. 121. Felhívja a figyelmet arra, hogy míg Provence-ban az aratók délről északra vándorolnak, addig Magyarországon az irány éppen fordított.

³¹⁹ GERENDÁS E. 1934. 104.

³²⁰ MÉREI GY. 1948. 52.

³²¹ Regélő 1837. 2:707.

³²² MG. 1843. 1:63.

³²³ TÁLASI I. 1957. 240–1.

térendők vissza, részint hon maradva, Bazin módosabb polgárai, vagy az uradalom majorsági földein aratással, később pedig csépléssel foglalkoznak.³²⁴

Az aratómunkások vándorlásának érdekes formáját ismerjük az Eszterházyak tatai és gesztesi uradalmában, ahonnan a helybeliek az 1830-as években Fejér és Tolna megyékbe jártak el aratni, ugyanakkor, amikor „felvidéki szlovák szegényparasztkereszték fel az Alföld és a Kisalföld mellett a dunántúli gabonatermő vidékek nagy majorságait is”, így többek között az Eszterházyak gesztesi és csákvári uradalmait.³²⁵

Az ún. alsó horvátok, akik Kőszegtől délre Vas megyében egészen a Muráig elszórva élnek, általában dél felé vagy délkelet felé vonultak. Sokszor furulyaszó és ének is felhangzott a menetben és pihenéskor valamelyik korcsma mellett táncra is perdültek.³²⁶ A keszthelyi Fesztetics-uradalomban szlovén (vend) aratókat is foglalkoztattak Felsőlendváról (Vas m.), de arról is tudunk, hogy 1809-ben horvátokat szerződtettek ide.³²⁷ Ilyen munkával kapcsolatban emlegetik a *kránicokat* is, akikről Csondor János, a Feszteticsek jószágigazgatója, ezeket írja: „... külső Országok, mint tul a' Dunán lévő Vármegyékbe szoktak a' Kránitzok lejönni”.³²⁸ A Pinka völgyéből már tavasszal elindultak Sopron és Zala megyékbe, ahonnan egyes csoportok továbbmenve szénakaszálást, majd aratást vállaltak „négy vármegyében”.³²⁹

Úgy látszik, hogy különösen Somogy megye nagybirtokai, gazdag parasztjai vontatták a részes aratókat. Ide a Bakony kevés gabonát termő tájairól a Balatonon keresztül jutottak el. Keszthely környékéről is szívesen jártak Somogyba a XIX. század első felében.³³⁰ Őszödön (Somogy m.) az aratók részét, amikor azt maguknak kicsépelik „az Uraság maga hajón Akaliba fogja szállítani”.³³¹ A Balatonon történő átkelés pedig nem volt veszélytelen. „Boglár nevű Révinél a' *Balatonnak*, közel hatvanig való Emberek, kik aratásra mentek, a' nagy szélvész 's a Révész részegsége miatt ki fordultak a hajóból, s a Balaton tavába veszték”.³³² Az aratószerződésekben később is találkozunk azzal a kikötéssel, hogy az uradalom a Boglári-révig szállíttatja az aratók részét.³³³

Somogy megyébe például az 1760–70-es években a csurgói Fesztetics-uradalomba nemcsak észak felől, hanem az ún. Tótságból is jöttek vend aratók, akik aratásig pénzért kaszáltak, majd munkájukat befejezve még Bácskába is mentek dolgozni.³³⁴ Tolna megyei aratók, így többek között szekszárdiak is jártak Somogyba, mint arról egy hetényi 1837-ben kötött szerződés tanúskodik.³³⁵

A tiszántúli részeken elsősorban északról, északkeletről érkező ruszin (kárpatukrán) vándor aratókat tudom a XVIII. század elejétől kimutatni.³³⁶ 1721-ben a bodrog-

³²⁴MG. 1846. 1:112.

³²⁵SZABAD GY. 1957. 253–4; SÁPI V. 1967. 198.

³²⁶CSAPLOVICS J. 1829. 122.

³²⁷SÜLE S. 1967. 159.

³²⁸CSONDOR J. 1819. 118.

³²⁹MG. 1846. 2:1505.

³³⁰TAKÁCS L. 1976. 180.

³³¹1939. TAKÁCS L. 1962. 71.

³³²MH. 1796. 340; ennek emlékéiről l. TAKÁCS L. 1976. 180.

³³³Pl. TAKÁCS L. 1962. 88, 90.

³³⁴SZÁNTÓ I. 1952. 294; l. még SÁPI V. 1967. 198.

³³⁵TAKÁCS L. 1962. 68.

³³⁶DÁL. Debrecen város Prot. 31:636.

közi Nagygéresen (Zemplén m.) „orosz” aratókról beszélnek, akik éppen a zabot takarították be.³³⁷ A szomszédos Cigándról 1772-ben robotba jártak aratni a tiszántúli Micskére (Szabolcs m.) A sárospataki Regéci-uradalomban a szőlő-monokultúra következtében aratás idején a XIX. század első felében munkaerő-felesleg mutatkozott, ezért sokan a tiszántúli területekre vándoroltak.³³⁸ A ruszinok (kárpatukránok) a XIX. század első felében többnyire a Tisza mellett vonultak dél felé és mint a feljegyzések megemlítik, csendben dolgoztak és csendben vonultak haza.³³⁹

A nyugat-erdélyi magyarok és románok a Tiszántúl középső és déli részén arattak. Már Debrecenben is megtaláljuk nyomukat a XVIII. század elején.³⁴⁰ Arról is tudunk, hogy a szegény belényesi (Bihar m.) románok Békés megyébe jártak le aratni.³⁴¹ A munkás, közelebbről arató fogadásnak a nagyváradai piac volt az egyik központja. Egy ártándi (Bihar m.) gazda írta 1843-ban: „Erdélynek velünk határos széleiről számos takaró szokott hozzánk kiszivárogni, 's jöttek ez idén is 's a' váradai piacon kaphatók voltak, de részbe aratni nem kívántak, hanem pénzért, 's még egy leány is az élelem mellett 30–40 kr napi bérről gondolkodott.”³⁴²

A XVII. századtól kezdve az aratók vándorlása fokozódott, ez a XVIII. században megerősödött és ez a folyamat tovább terjedt a XIX. század első felében is. A legerőteljesebb vonulási útvonal északról dél felé vezetett a Felvidékről, kisebb mértékben a Dunántúlra és nagyobb mértékben az Alföldre. A Tiszántúlra északkeletről elsősorban a ruszinok (kárpatukránok), míg a déli és középső részre erdélyi románok és magyarok jártak aratni. Dunántúl déli felében főleg Somogy megye vonzotta a vándoraratókat. Eddigi ismereteink szerint 100–200 km-re, néha még ennél is nagyobb távolságra elvándoroltak, éppen ezért szívesebben arattak pénzért, mint résziben, mert a gabonát nehéz lett volna hazaszállítani.

Szerződés, büntetés, bérkövetelés

Az aratószerződések megkötésének külső formáiról nem sokat tudunk. Egy Heves megyei XVIII. század első feléből származó statutum említi meg, hogy a szerződő felek kézfogással pecsételték meg egyezségüket. Minden valószínűség szerint így lehetett ez országszerte, hiszen köztudomású, hogy minden alkunak a végső megerősítése a kézfogás.³⁴³

Az írásbeli szerződések a XVIII. század végétől kezdve két példányban készültek. Mindkettőt aláírta a munkaadó, illetve annak képviselője (intéző, számtartó, kasznár), míg az aratók „... részről Saját kezünk kereszt vonyásával meg erősített Contractuális Leve-lünket”³⁴⁴ és így jelezték, hogy az abban foglaltakat elfogadják. Ez olyan formula,

³³⁷ KFÁL. Polgári perek cs. 128. Loc. LXVI. Nr. 356.

³³⁸ OLÁH J. 1964. 204.

³³⁹ CSAPLOVICS J. 1829. 122.

³⁴⁰ DÁL. Debrecen város Prot. 28:646.

³⁴¹ SZÁNTÓ I. 1952. 294.

³⁴² MG. 1843. 2:1086.

³⁴³ SÁPI V. 1967. 180.

³⁴⁴ Keszthely 1787. BMA. C. 69. 229. l.

melyet egy-egy uradalmon belül hosszabb időn keresztül megtalálunk.³⁴⁵ 1813-tól már olyan szerződések is előfordulnak, melyek megkötésekor a vármegye képviselője is jelen volt: „Én előttem Lapay László T.N. Zala Vgye Eskütt előtt” – írja alá ennek bizonyosságát.³⁴⁶ Hogy a megye képviselőjének mi volt a feladata, azt egy 1840-ben kötött keszthelyi aratószerződés záradékából tudhatjuk meg: „Hogy ezen szerződés általam az illető arató gazdáknak felolvastatott, és megmagyaráztatott, ők azt mindenkiben elfogadták és az elégtételre magokat, és successoraikat in solidum, az az egyikét a másikért és valamennyit egyért a T. Keszthelyi Uradalmi szóbeli Birósághoz lekötelezték, és írást nem tudván, nevek után saját kezekkel tett kereszt vonásokkal jelenlétemben ezen szerződést megerősítették légyen, ezennel bizonyítom. Rákóczy József T.N. Zalamegyei Kat. Biztos.”³⁴⁷ A szerződésben foglaltak megmagyarázása olyan elem maradt, melyet a hatósági vagy ritkábban munkáltatói záradékokban egészen a felszabadulásig megtalálunk.

Úgy látszik, hogy a szerződő feleken kívül hatósági személy jelenléte változó lehetett még azonos megyékben is, mert 1838-ban a Vas megyei aratók Kapornokon (Zala m.) kelt szerződésének alján ezt olvassuk: „Előttem Németh Mátyás Padári Helység hites jegyzője”.³⁴⁸ Egy 1845-ben Merynén kiállított szerződést a bíró és a jegyző egyaránt láttamozta.³⁴⁹ Somogy megyében az 1840-es években, ha a kasznár, ispán, tisztartó írta alá elsőnek a szerződést, ezután jóváhagyásra még az uradalmi kormányzóhoz kellett felterjeszteni.³⁵⁰

A szerződés megkötésének időpontja a munkaerő-kereslet és -kínálat függvénye lévén, ennek megfelelően január és június között egyaránt találunk példákat. A legtöbb esetben azonban mindkét fél arra törekedett, hogy minél előbb biztosítsa a munkát, illetve a munkást. Nagyváthy János 1795-ben ezt írja: „Most (febr) fogad a Gazda Kaszásokat és aratókat contractus szerint. . . ha különben szokott Házi munkásai nintsenek”.³⁵¹ A Vas megyei Szentpéteren három egymást követő évre január 1-én kötötték meg a szerződést,³⁵² de előfordult a keszthelyi Festetics-uradalomban is, hogy 1840. január 20-án már aláírták a contractust.³⁵³ Érdeemes a Takács Lajos által közölt húsz somogyi aratószerződés megkötésének időpontját közelebbről megvizsgálni, mert ezek egy viszonylag kisebb korszakot (1837–49) és területet ölelnek fel. Ezek szerint aláírtak januárban 3, februárban 3, márciusban 2, áprilisban 5, májusban 3, júniusban 4 szerződést.³⁵⁴ A Zala megyei aratószerződések döntő többségét a XIX. század első felében április–május hónapban kötötték, amikor a szegénység tavasz idején a legnagyobb szükségben az egyre alacsonyabb bért és juttatást is kénytelen volt elfogadni.

³⁴⁵ BALASSA I. 1975–77. 87.

³⁴⁶ OL. P. 275. Festetics család lt. Szerződések 99. csomó.

³⁴⁷ Uo.

³⁴⁸ ZÁL. XII. 3. Kapornoki Apátság iratai 30–52. Padár Zala m. Kapornak szomszédos községe.

³⁴⁹ TAKÁCS L. 1962. 82.

³⁵⁰ TAKÁCS L. 1962. passim.

³⁵¹ Instructio 18.

³⁵² MMA. 5219.

³⁵³ OL. P. 275. Festetics család lt. Szerződések 99. csomó.

³⁵⁴ TAKÁCS L. 1962. passim.

A legtöbb általam ismert aratószerződésben megtaláljuk a kötbért (vinculum), mely a munkást teljes egészében kiszolgáltatta a munkáltatónak. Az aratók egy bizonyos összeget, de sok esetben minden ingó és ingatlan vagyonukat lekötötték arra az esetre, ha munkájuk nyomán kár keletkezik vagy a földesúr úgy látja, hogy számára nem elég jól végzik az aratást.³⁵⁵ Már 1786-ban a Balatonkeresztúrra (Somogy m.) szegődött edericisi (Zala m.) aratók minden munkát elvégeznek, „melyk nagyobb ell hitelre adgyuk egy másnak harmincz For vinculum alatt. . .”³⁵⁶ 1807-ben a felsőlendvai (Vas m.) aratók a keszthelyi Újmajorban az aratószerződés végén ezt fogadják: „. . . minden kötelességeinket szentül és tökéletesen meg fogjuk tartani, ellenkező esetre minden ingo és ingatlan javainkat az ezen T. Keszthelyi Uradalomnak az eő tulajdon hatalmával léendő ki elégitésére kötjük, és ajánljuk”.³⁵⁷ A dörgicsei és öszödi aratók 1839-ben kötött szerződésének utolsó pontja leszögezi: „A’ melly fell vállaló másittaná 30 vfkal büntetődik.”³⁵⁸ Ebből a kötbérből vonta le a munkáltató a helyi napszám kétszeresét, ha valamelyik arató nem állt munkában, elszökött vagy beteg lett. Ezt a már korábban elterjedt eljárást az 1840. évi IX. törvénycikk szentesítette és lehetőséget adott a földesuraknak a legszegényebb paraszti réteg fokozottabb kizsákmányolására. Ha pedig valakin a többnyire mondvasínált kárt nem tudták behajtani, akkor a többieknek kellett azt megfizetniök. Ennek egy későbbben is visszatérő megfogalmazásával találkozunk már 1840-ben is: „. . . nem különben egynek közülünk valamennyiért, valamennyinek egyért jót álva” végzik el a munkát.³⁵⁹

Az aratószerződések megírásához feltételezhetően a XVIII. század utolsó negyedében valami útmutatást, mintát dolgozhattak ki, mert azok nagyon sok egyforma vonást tartalmaznak.³⁶⁰ Először minden esetben az aratók kötelességeit sorolták fel, meghatározták, hogy hányan és milyen felszólításra tartoznak megjelenni. Az esetek többségében rögzítették a learatandó terület nagyságát, jelezték a gabonaféleségeket. Meghatározták, hogy kaszával vagy sarlóval dolgozzanak és megállapították, hogy ezeket és egyéb kisegítő szerszámokat tartoznak magukkal hozni. A munkát az adott uradalomban szokásos mód szerint végezzék. Ha az összerakott kereszteteket szétszórta a szél vagy beáztak, akkor kötelesek voltak annyiszor összerakni, ahányszor szükségesnek mutatkozott. Majd a kapcsolt béres és ingyen munkák felsorolása következett. Végül pedig a kötbér (vinculum) meghatározása zárta a munkások kötelességének sorát:

Központi helyet kapott a munka bérének meghatározása. 1840-ig a legtöbb esetben a megyei limitációra utaltak, más esetben pontosan meg is határozták. Ezek után következett az élelmezés kérdésének rögzítése és az ebben a korban még viszonylag ritkább szeszes ital kikötése. Az elszállásolásról csak ritkán találunk utalást. Az egyéb juttatások között, ha ilyenek voltak, a szalmarésszel kapcsolatos eljárást, a rész hazaszállítását, jég esetén az aratók kártalanítását és egyebeket soroltak fel.

³⁵⁵ E kérdéssel részletesebben SÁPI V. 1967. 136 kk. jogi szempontból foglalkozik, így itt csak érintem ezt.

³⁵⁶ BMA. C. 69. 229. 1.

³⁵⁷ BALASSA I. 1975–77. 87.

³⁵⁸ TAKÁCS L. 1962. 71.

³⁵⁹ Uo.

³⁶⁰ Erre N. KISS István hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is megköszönök.

A fenti, majdnem minden korai aratószerződésben megtalálható kikötések a legkülönbözőbb sorrendben következnek egymás után, mégis a legtöbbször az aratók köteleltségei kerültek előre, majd a munkabér következett és többnyire a kötbérről végződött. E rövid felsorolás csak annak érzékeltetését kívánja szolgálni, hogy az aratószerződések a jobbágyfelszabadítást megelőző évtizedben a későbbieknek csaknem minden jellegzetességét magukon viselik.

A megyei és városi limitációk éppen arra szolgáltak, hogy a munkáltatókat megvédjék a kínálat és kereslet, jó és rossz termés adta hullámzásoktól. A megyei teljes apparátus pedig rendelkezésre állott, hogy a statútumoknak érvényt szerezzenek.³⁶¹

A leggyakrabban az fordult elő, hogy a már leszerződött aratók jobb feltételekkel máshova szegődtek. Így a Nógrád megyei 1730. évi határozat az aratók „önkénteskedő” és magasabb bért követelő eljárását kárhooztatja. Ezek között olyanok is akadtak, akik otthagyták a munkát és máshova, esetleg más megyébe magasabb bérért szegődtek. Az ilyen aratókat a szolgabírák 50 botütésre ítélték, azokat a gazdákat pedig, akik felvoadták őket 3 forint pénzbírsággal sújtották.³⁶² Szabolcs megyében 1725-ben az országos szabályozásra hivatkoznak, amikor az aratókat és gazdákat egyaránt elmarasztalják, mert a megyei határozatoknak nem tesznek eleget. Ezért intik a gazdákat, bármilyen rendűek is legyenek azok, a limitációt 12 forint pénzbüntetés terhe alatt tartásák meg, míg az arató munkásoktól a megye javára járandóságukat elkobozzák. Olyanok is akadtak, akik hat, sőt több polturát követeltek a napi aratásért, ami a hivatalos bérnél magasabb volt. A megye elrendelte, hogy az ilyeneket fogják el és a kisvárdai várba zárják.³⁶³ Ugyanebben a megyében 1750-ben arra biztatják a munkaadókat, hogy a meghatározott munkabér alá igyekezzenek szorítani a napszámot, ha pedig a parasztek többet követelnének, akkor azokat 24 pálcaütéssel büntessék, és erről küldjenek jelentést a megyének.³⁶⁴

Természetesen a XVIII. és XIX. század első felében az aratók általánosabb szervezkedéséről nem beszélhetünk. Csak egyes aratók vagy kisebb-nagyobb csoportok kerültek szembe a munkaadóval. Így 1717-ben Győr megyében a munkát megtagadó aratók felett az alispán bírósága ítélezett, míg Vas megyében az alispán és a szolgabíró intézkedett hasonló esetben.³⁶⁵ Természetesen ilyenkor mindig a földesurak, a gazdák javára döntöttek.

Úgy látszik a XIX. század első felében, akárcsak később is, a főszolgabírák az aratómunkás és munkáltató közötti nézeteltérések ügyében sokféle ítéleztek. Ez tetszik ki abból az esetből, mely Alsónémedi (Pest m.) zsellér lakóival történt a múlt század elején, amikor egymás után két szerződést kötöttek és a számukra kedvezőbb másodikat akarták teljesíteni. A főszolgabíró megvizsgálta az esetet, és minden bizonytal személyes indokok alapján a másodikat hagyta jóvá. Így az 1840. évi törvény ellenében járt el, mégis ez maradt érvényben, sőt a kétfele szerződő aratókat nem is büntette meg.³⁶⁶ A

³⁶¹ SÁPI V. 1967. passim e kérdéssel különös részletességgel és mélységgel foglalkozik, sőt a büntetések jogtörténeti vonatkozásait is vizsgálja, így magam e kérdést éppen csak érintem.

³⁶² KOLOSVÁRI S.–ÓVÁRI K. 1896. IV/1:754–6.

³⁶³ Uo. 1892, III:304–5.

³⁶⁴ Uo. 325.

³⁶⁵ SÁPI V. 1967. 207.

³⁶⁶ Uo. 181.

főszolgabíró hatalma tehát már ebben az időben — ilyen vonatkozásban — azon a fokon állott, mint a XIX–XX. század fordulóján.

E néhány adat³⁶⁷ csupán annak érzékeltetésére szolgál, hogy a helyi (megyei, városi, szolgabírói stb.) hatalom miként szerzett rendelkezéseinek érvényt. Ez, mint a fentiekből kitetszik, csaknem kizárólag a munkások kárára történt.

Összefoglalás

Az agrárretnográfiai kutatások egyik izgalmas kérdése, hogy feudális viszonyok között a bérmunka csírái hogyan jelentkeztek, milyen területet foglaltak el a mezőgazdaságban, melyek voltak azok a gazdasági és társadalmi körülmények, melyek életre hívták és tartották, sőt növelték azokat. Ilyenekkel egyes növények (pl. szőlő) esetében találkozunk, de mennyiség tekintetében lényegesen több munkaerőt mozgatott meg az aratás, cséplés, nyomtatás, vagyis a gabonaneműek betakarítása.

Az aratómunkások nagyobb mérvű alkalmazásával a XV–XVI. századtól kezdve számolhatunk, amikor már törvény szabályozta adóztatásukat. Terjedésük a XVII. században egyre fokozódott, míg a XVIII., de különösen a XIX. század első felében mindinkább az aratás döntő tényezőivé váltak. Egyes korszakokban az aratómunkások nagyszámban nemcsak az allodiumokon, hanem a jobbágyi birtokon is dolgoztak, sőt a jobbágyok helyett sok esetben a robotban végzett aratást vállalták.

Az aratómunkások nagyobb mérvű alkalmazásával a XV–XVI. századtól kezdve tudjuk pontosabban nyomon követni. A részesedés aránya ettől kezdve általában csökkent, a Dunántúl sokkal erőteljesebben, mint az Alföld egyes területein. Így Vas megyében nem egészen fél évszázad alatt (1618–1962) 12,5%-ról 7,7%-ra esett le. Az Alföldön még a következő században is előfordul az 1/6 részért való aratás. Ez a különbség a két országrész között még a XVIII. század második felében is sok helyen megmaradt, de a részesedés mindegyik helyen csökkent. Mindezt a munkaerő-kínálattal lehet magyarázni, mely a XVIII. század első felében az Alföldön csekélyebb volt, mint a Dunántúl. A XIX. század első felében a részesedés országosan 11–13. rész (9,1–7,7%) között változott, helyenként ezen mindkét irányba túlterjedő ingadozással. A különbségek eltűnésében nagy szerepet játszottak az Alföldre áramló vándoraratók (magyar, szlovák, román, ruszin), akik általában kevesebb bért kaptak, mint a helybeliek. A sarló–kasza-váltás a részesedés további csökkenését eredményezte, ugyanakkor kevesebb munkás alkalmazását is jelentette, ami főleg a női munkaerőt sújtotta.

A gyér adatok azt mutatják, hogy a napszámba és szakmányba történő aratás a XVI–XVII. században elterjedtebb lehetett, mint később. Ezt a részes aratás a XVIII. századtól kezdve, de különösen a XIX. század első felében, Erdély kivételével, egyre inkább háttérbe szorította, mert ez esetben a munkaadó és a munkás érdeke a gondosan elvégzett munkában találkozott. A pénzbeli fizetség összehasonlítása rendkívül körülményes, mert a mindenkori vásárlóértéket nem ismerem. Egy esetben sikerült megállapítani, hogy Kassán (1606–1677) az aratóberek értéke stagnált vagy valamit csökkent, bár névértékük kétszeresére emelkedett. Viszonylag ritkán fordult elő, hogy a napszámot vagy szakmányt meghatározott gabonamennyiségben fizessék. Sarlós aratás esetében a XVII.

³⁶⁷ L. még uo. passim.

század elejétől kezdve a kéveköző (férfi) 30–50 százalékkal kapott magasabb bért, mint az arató (többnyire nő). A kaszás aratásban a kaszás—marokszedő bére közötti különbség még csak tovább növekedett és helyenkint elérte a 70 : 30 arányt. A XVIII. század végétől kezdve a munkáltatók meghatározták, hogy mennyi idő alatt kellett egy megszabott terület arató munkáját elvégezni, vagyis a részesmunkát a szakmány elemeivel keverték.

Az aratómunkások a XVI. század végétől élelmiszerjuttatásban is részesültek. Ezt a hatóságok sok esetben tiltották, mert ezzel a részesedés, mely után esetenként adózni kellett, csökkent. Az élelmet a nagyobb ingadozástól eltekintve 20–50%-nak számolták el, vagyis ennyivel kevesebb bért (részt) adott a munkáltató. A tavaszra leromlott aratók ragaszkodtak a természetbeni élelmiszerhez, de azt kívánta meg a munkaadók érdeke is, hogy jó testi állapotban, minél hamarabb végezzenek a mezőgazdaság legmegerőltetőbb munkájával. Az élelmiszerjuttatás különböző formái viszonylag koránt jelentkeztek. Az ebédkereszt—ebédköböl az aratóknak, cséplőknek általában minden századik egység (kereszt, köböl) után már a XVI. századtól kezdve előfordult. Máshol a munkáltató egyszeri vagy kétszeri főtt ételhez meghatározott mennyiségű kenyert adott. Legáltalánosabbnak látszik a kommenció mérése, melyből az aratók maguk készítették el vidékük megszokott ételeit. Ezért a XVIII. század második felétől kezdve eleve szakácsnőt, esetleg kenyérsütő asszonyt is hoztak magukkal, akit a munkáltató meghatározott bérben részesített, vagy az a többivel együtt részelt. Szeszés itallal, mint járandósággal gyakrabban csak a XVIII. századtól kezdve találkozunk. Dunántúl déli és nyugati felében elsősorban bort, míg máshol, igaz csak szórványosan, pálinkát adtak.

Az aratókat a XVIII. század második felétől kezdve sok helyen különleges juttatással igyekeztek lekötni. Így legelőt, makkos erdőt, esetleg építőanyagot kaptak, az aratórészt a munkaadó elszállította, tavasszal kölcsönbe kenyérnek valót mértek stb. Mindezekért ingyen kaszálták a szénát, a behordásnál, asztagrakásnál segítettek. Az ilyen ledolgozás a XIX. század első felében egyre erősödött. Eddigi adataim szerint a részes kukorica-, krumpliművelésnek az aratómunkához történő kapcsolásával csak rendkívül elvétve, akkor is csak a korszak legvégén, találkozunk.

A sarlós aratás alapegysége 4–6 aratóból és 1 kéveközőből állt, ezt helyenként bokornak nevezték. A kaszás aratás alapegysége az aratópár (kaszás + marokszedő), melyet a XVIII. századtól ismernek, de korábban is meglehetett. Ez egy kéveközővel bővíthetett, aki két pár után kötözött (2 kaszás + 2 marokszedő + 1 kéveköző), az ilyen együttes esetleg még egy kötélterítővel egészülhetett ki. Az ilyen egységek a szükségnek megfelelően nagyobb aratócsapatot alkottak, melynek élén az aratógazda állott, aki a munkát felvállalta, végeztette, a bért felvette és elosztotta. Egyszerűen a munkaadó és a munkás között állt. Az aratógazdák a XVIII. század második felében tűntek fel és szervező munkájukért a munkaadótól külön juttatást kaptak, mely helyenként egy arató (kaszás, kéveköző) bérének kétszeresét is kitette.

A munkaidő hajnaltól késő estig: látástól vakulásig tartott. Közben a XIX. század elejétől, esetleg korábbról reggelire és uzsonnára egy-egy óra, ebédre másfél óra pihenőt engedélyeztek, mely idő alatt a szerszámok karbantartásáról, ezek mindig a munkavállaló tulajdonát képezték, is gondoskodni kellett.

Az aratókat sok esetben cséplőként is alkalmazták, nyomtatóként ritkábban, mert az a réteg, mely aratómunkásként dolgozott, csak elvétve rendelkezett lovakkal. A XIX.

század első felében a dunántúli nagybirtokok többsége együtt kötötte az arató- és cséplő szerződéseket.

Az aratómunkások vándorlásáról XVI–XVII. századi adatokkal is rendelkezünk. E korszakban pl. a dunántúli városok mindent elkövettek, hogy lakosaik ne vállaljanak máshol aratást. A XVIII. századtól egyes vármegyék egyeztették aratási díjszabásaikat, hogy ezzel is elejét vegyék a vándorlásnak. Sok megyében a máshonnan jövő aratók bérét, részesedését alacsonyabbra szabták. Az Urbarium szerint a jobbágy, zsellér bérmunkájára elsősorban gazdája tarthatott igényt, a földesurak erre hivatkozva igyekeztek akadályozni a vándorlást, ha az számukra károsnak látszott. Mindezek ellenére a XVIII. században tovább növekszik a vándoraratók száma. Kialakulnak legfőbb irányai. Így az Alföldre erdélyi magyarok, románok, továbbá ruszinok szegődtek el, a székelyek a román bojároknál arattak, a Dunántúlra szlovákok, a délebbi tájakra szlovén-horvát és osztrák aratók is elszegődtek. A Balaton északi partjáról Somogyba jártak aratni. A fő vándorlási útvonalak később is megmaradtak.

Az első írásbeli aratószerződések a XVIII. század végéről ismertek, melyeket különböző fokú hatóságok előtt kötöttek. Ezekben többnyire megtalálható a kötbér (vinculum), mely a munkást a munkaadónak teljesen kiszolgáltatta. Ebből vonták le a napszám kétszeresét, ha nem jelent meg, vagy éppen máshova szegődött, engedetlenkedett, vagy éppen visszafeleselőnek mutatkozott. Ebben az időszakban szervezett munkabeszüntetéssel nemigen találkozunk. A XIX. század első felében az aratómunkások és a munkáltatók között felmerült vitás kérdésekben a főszolgabíró döntött, szinte kivétel nélkül az utóbbiak javára.

A XVIII. század közepétől egyre határozottabban és mind nagyobb területen kialakult a béraratás (részes) olyan szervezete, mely képes arra, hogy a gabonaterület nagyobbik felét 3–4 hét leforgása alatt learassa. A jobbágyság alsó rétege, a zsellérek, nincstelenek, időszaki iparosok egyre növekvő tömege ezen az úton szerezhette meg az egész évi kenyérnek valót családja számára. Ezért terjedt fokozott mértékben a részért (gabonáért) végzett munka, mert ez a tőkeszegény birtokok számára is kedvező megoldásként kínálkozott. A jobbágyfelszabadítás után ugyan új helyzet állt elő, de már csaknem teljesen kialakult a béraratásnak az a rendszere, mely szinte minden változtatás nélkül megfelelt az új körülményeknek is.

IRODALOM, RÖVIDÍTÉSEK

ASz

Agrártörténeti Szemle (folyóirat).

BÁCSKAI V.

1964 Mezőgazdasági árutermelés és árucsera a mezővárosokban a XV. században. ASz 6.

BAKÁCS I.

I. JÁRMAY E.

BALASSA I.

1956 A kérébe kötött szalagabona összerakása és számolása. Ethn 67.

BALASSA I.

1959 A meczenéfi földmunkások Tokaj-Hegyalján. NK IV/4.

BALASSA I.

1975–77 A keszthelyi Georgikon arató- és cséplőszerződésai. MMMK.

BALOGH I.

1957 A gabona betakarítása a XVI–XVII. században. Ethn. 68.

BARABÁS J.

1961 A néprajzi kutatás és az írott források. Ethn. 72.

BARTAL

1901 Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae. Lipsiae.

BELÉNYESY M.

1953 A halászat a XIV. században. Ethn. 64.

BELÉNYESY M.

1954–55 A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században. Ethn. 65, 66.

BELÉNYESY M.

1955a Szőlő- és gyümölcsstermesztésünk a XIV. században. NÉ 37.

BELÉNYESY M.

1956 A földművelés Magyarországon a XIV. században. Századok 89.

BELÉNYESY M.

1960 A permanens egymezős földhasználat és a két- és háromnyomásos rendszer kialakulása Magyarországon a középkorban. Ethn. 71.

BELÉNYESY M.

1964 A parlagrendszer XV. századi kiterjedése Magyarországon. Ethn. 75.

BMA

Balaton Múzeum Adattára. Keszthely.

BUDAY J.

1886 Versec. . . története I–II. Bp.

CZUCZOR G.–FOGARASI J.

A magyar nyelv szótára I–VI, Pest 1862–74.

CSAPLOVICS J.

1829 Gemälde aus Ungern I–II. Pest.

CSONDOR J.

1819 Gazdaságbéli számadó és számadó tisztii utasítások. . . Keszthelyen.

DÁL

Debreceni Állami Levéltár.

DERESKEI FODOR G.

1827 A mezei gazdaság. TGy. 11.

EA P.

Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára. Bp. Pályázati anyag.

ERDÉLYI L.

1905 Pisky István tihanyi kapitány számadáskönyve 1585–1587. MGTSz 12.

Ethn.

Ethnographia (folyóirat).

Feln.

Felnőtt.

GALGÓCZI K.

1855 Magyarország-, a Szerbvajdaság s Temesi bánóság mezőgazdasági statisticája. Pest.

GERENDÁS E.

1934 Az esztergomi főkáptalan garamszentbenedeki birtokterülete a XVIII. század második felében. Bp. Tanulmányok a Magyar Mezőgazdaság Történetéhez 9. Szerk.: DOMANOVSKY S.

GYÖRFFY I.

1928 Takarás és nyomtatás az Alföldön. NÉ 20.

HADIK B.

1927 Régi följegyzésekből. NÉ 19.

HOFFMANN T.

1963 A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában. Bp.

HÖLCZEL J.

1846 A' repczéről. MG 2.

Instructio

1795 [NAGYVÁTHY J.:] Festetics György uradalmaiban gyakoroltatni szokott Gazdasági rend. . . Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára. Ip. ker. Gazd. 4°. 6.

JÁRMAY E.–BAKÁCS I.

1930 A regéci uradalom gazdálkodása a XVIII. században. Bp. Tanulmányok a Magyar Mezőgazdaság Történetéhez 1. Szerk.: DOMANOVSKY S.

Jkv.

Jegyzőkönyv.

JUHÁSZ L.

1936 A porta története 1526–1648. (Jobbágygazdálkodásunk egysége és az adóegység). Bp. Tanulmányok a Magyar Mezőgazdaság Történetéhez 12. Szerk.: DOMANOVSKY S.

KATONA I.

1961 Munkaszervezeti formák és ideiglenes életkörülmények idénymunkákon a kapitalizmus korában. ASz 3.

KEMÉNY L.

1897 XVII. századbeli napszámbérek. MGTSz 4.

KEREKES GY.

1902 Nemes Almásy István kassai kereskedő és bíró. 1573–1635. MGTSz 9.

KFÁL

Kazinczy Ferenc Állami Levéltár. Sátoraljaújhely.

N. KISS I.

1960. 16. századi dézsmajegyzékek. Bp.

KOLOSVÁRI S.–ÓVÁRI K.

1885–1904 A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye I–V. Bp.

KONCZ J.

1895 Az 1744. évi erdélyi árszabás. MGTSz 2.

KŐSZEGHI S.

1895 Kapy Zsigmond gazdasági utasításai. MGTSz 2.

LENIN I. V.

1949 A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Bp.

Lt., lt.

Levéltár.

MagyNépr²

A Magyarság Néprajza 2. kiadás é. n. [1941]. Bp.

MAJLÁTH J.

1943 Egy alföldi cívis város kialakulása. Bp.

MAKKAI L.

1954 I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648). Bp.

MAKSAY F.

1958 Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon. Bp.

MAKSAY F.

1959 Urbáriumok. XVI–XVII. század. Bp.

MARX, K.

1949 A tőke. Bp.

MELHÁRD GY.

1896 Somogyvármegyei gazdaságtörténeti adatok. Kaposvár.

MÉREI GY.

1948 Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon (1790–1848). Bp.

MG

Magyar Gazda (folyóirat).

MGB

Mezei Gazdák Barátja (folyóirat).

MGTSz

Magyar Gazdaságtörténeti Szemle (folyóirat).

MH

Magyar Hírmondó (folyóirat).

MMA

Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára. Budapest.

MMMK

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei (évkönyv).

MNy

Magyar Nyelv (folyóirat).

MOLNÁR E.

1949 A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig. Bp.

MTSz

Magyar Tájszótár. Szerk.: SZINNYEI J. Bp. 1893–1901.

NAGYVÁTI J.

1791 A' szorgalmatos mezei-gazda. I–II. Pest.

[NAGYVÁTHY J. 1795]

I. Instructio

NAGYVÁTHY J.

1821 Magyar practicus termesztő. Pesten.

NAGYVÁTHY J.

1821a Magyar gazdatiszt. Pesten.

NÉ

Néprajzi Értesítő (folyóirat, évkönyv).

NK

Néprajzi Közlemények (folyóirat, gyűjteményes kötet).

NSz

A Nagyszótár gyűjtése a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében.

NYÁRÁDY M.

1930 Az őszi rozs termelése Ramocsaházán. NÉ 22.

Nyr

Magyar Nyelvőr (folyóirat).

OkISz

SZAMOTA I.–ZOLNAI GY.: Magyar oklevélszótár. Bp. 1902–1906.

OL

Országos Levéltár. Budapest.

OLÁH J.

1964 Föld- és szőlőművelés Sárospatakon és Regécen a XIX. század első felében. ASz 6.

ÓVÁRI K.

I. KOLOSVÁRI S.

PACH ZSIGMOND P.

1963 Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Bp.

PACH ZSIGMOND P.

1971 A kelet-európai „Gutswirtschaft” problematikájához: robotmunka és bérmunka a földesúri majorságokon a XVI–XVII. századi Magyarországon. ASz 13.

PÁL

Pest megyei Állami Levéltár. Budapest.

PETHE F.

1805 Pallérozott mezei gazdaság. . . I–III. Sopron.

SÁPI V.

1967 A mezőgazdasági bérmunkásság jogviszonyai Magyarországon a XVI. századtól 1848-ig. Bp.

STAUT J.

1831 A' mezei gazda' Kézi Könyve. Kassa.

SÜLE S.

1967 A Keszthelyi Georgikon 1797–1848. Bp.

SZABAD GY.

1957 A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra. Bp. SZABÓ F.

1966 Dél-Tiszántúli munkásszerződések (1889–1944). NK XI/3–4.

SZABÓ I.

1954 Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. Bp. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 86. Szerk.: BENKŐ L.

SZABÓ I.

1975 A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig. Bp. Agrártörténeti Tanulmányok 2. Szerk.: GUNST P.–HOFFMANN T.

SZÁNTÓ I.

1952 A majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711–1790. Szerk.: SPIRA GY. Bp.

SZÉKELY GY.

1953 A parasztság differenciálódása. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk.: SZÉKELY GY. Bp.

SZT

SZABÓ T. A.: Erdélyi magyar szótörténeti tár. I–II. Bukarest. 1975, 1978.

TAKÁCS L.

1962 Aratási szerződések Külső-Somogyból (1839–1849). NK VII/1.

TAKÁCS L.

1976 Egy irtásfalu földművelése. Bp.

TÁLASI I.

1957 A termelés és a nyelv kapcsolata aratóműveleteinkben. Ethn. 68.

TESZ

A Magyar Nyelv Történeti–Etimológiai Szótára I–III. Szerk. BENKŐ L. 1967, 1970, 1976.

TGy

Tudományos Gyűjtemény (folyóirat).

TRÓCSÁNYI Z.

1933 A régi falu. Bp.

VISKI K.

1933, 1941 Tájékoztató. In: MagyarNépr².

WEBER-KELLERMANN, I.

1965 Erntebrauch in der ländlichen Arbeitswelt des 19. Jahrhunderts. Marburg.

ZÁL

Zala megyei Állami Levéltár. Zalaegerszeg.

ZUPKÓ Á.

1886 Adatok az egri egyházmegye történetéhez I. Eger.

ERNTEARBEITER IN UNGARN BIS 1848

Iván Balassa

Eine der interessantesten Fragen der agrarethnographischen Forschungen ist, wie die Anfänge der Lohnarbeit in feudalen Verhältnissen erschienen sind, auf welche Gebiete der Landwirtschaft sie sich erstreckt haben, durch welche wirtschaftliche und gesellschaftliche Umstände sie ins Leben gerufen, erhalten, ja sogar ausgebreitet wurden. Solche begegnen wir im Falle einzelner Kulturpflanzen (z. B. Weinrebe), jedoch wurden durch die Getreideernte, den Drusch, das Austreten, also die Einbringung der Getreidepflanzen in quantitativer Hinsicht wesentlich mehrere Arbeitskräfte mobilisiert.

Mit größerer Anwendung von Erntearbeitern können wir vom 15–16. Jh. an rechnen, als ihre Besteuerung schon gesetzlich geregelt wurde. Ihre Verbreitung nahm im 17. Jh. stets zu, während im 18. und besonders in der ersten Hälfte des 19. Jhs sie immer mehr zu den entscheidenden Faktoren der Getreideernte geworden sind. In einzelnen Zeitperioden haben die Erntearbeiter in großer Anzahl

nicht nur auf den Allodien, sondern auch auf den Äckern der Hufenbauern gearbeitet, ja in vielen Fällen statt den Leibeigenen auch die in Fronarbeit verrichtete Ernte übernommen.

Den Lohn der Erntearbeiter können wir vor allem mit Hilfe der Limitationen, erst von den Anfängen des 17. Jhs an genauer verfolgen. Die Anteilquote nahm von da an im allgemeinen ab, in Transdanubien viel stärker als in einzelnen Gebieten des Alföld. So fiel sie im Komitat Vas während einem nicht ganz halben Jahrhundert (1618–1662) von 12,5% auf 7,7% herab. Im Alföld kommt auch noch im darauf folgenden Jahrhundert die Erntearbeit für 1/6-Teil vor. Dieser Unterschied ist zwischen den beiden Landesteilen auch noch in der zweiten Hälfte des 18. Jhs an vielen Stellen erhalten geblieben, jedoch hat sich der Anteil an allen Stellen verringert. All dies läßt sich mit dem Angebot an Arbeitskräften erklären, das in der ersten Hälfte des 18. Jhs im Alföld geringer war, als in Transdanubien. In der ersten Hälfte des 19. Jhs änderte sich der Anteil das ganze Land betreffend zwischen dem 11–13. Teil (9,1–7,7%), stellenweise mit einer Schwankung über beide Richtungen hinaus. Im Verschwinden der Unterschiede fiel den nach dem Alföld strömenden Wanderschnittern (Ungarn, Slowaken, Rumänen, Ruthenen) eine große Rolle zu, die im allgemeinen einen geringeren Lohn bekamen als die Ortsansässigen. Der Übergang bei der Ernte von der Sichel zur Sense hatte eine weitere Verringerung des Lohnes zu Folge, zugleich bedeutete es auch die Einstellung von weniger Arbeitern, wodurch hauptsächlich die weibliche Arbeitskraft getroffen wurde.

Die spärlichen Angaben zeigen an, daß die für Tageslohn und im Verding verrichtete Erntearbeit im 16–17. Jh. mehr verbreitet gewesen sein dürfte, als später. Diese wurde vom 18. Jh. angefangen, jedoch besonders in der ersten Hälfte des 19. Jhs, mit Ausnahme Transsilvaniens, von den Deputatschnittern immer mehr in den Hintergrund gedrängt, da sich in diesem Falle das gemeinsame Interesse des Arbeitgebers und des Arbeiters in der sorgfältig ausgeführten Arbeit getroffen hat. Der Vergleich der Entlohnung ist außerordentlich umständlich, da uns die jeweilige Kaufkraft nicht bekannt ist. In einem Falle konnte festgestellt werden, daß in Kassa (1606–1677) der Wert der Schnitterlöhne stagnierte oder sich etwas verminderte, obwohl ihr Nennwert auf das Doppelte angestiegen war. Verhältnismäßig selten ist es vorgekommen, daß man den Tageslohn oder den Verding in bestimmter Getreidemenge ausgezahlt hat. Im Falle einer Ernte mit der Sichel bekam der Garbenbinder (Mann) vom Anfang des 17. Jhs an einen um 30–50% höheren Lohn, als der Schnitter (meistens Frau). Bei der Ernte mit der Sense nahm der Lohnunterschied zwischen dem Schnitter und dem Garbenbinder noch mehr zu und erreichte stellenweise sogar das Verhältnis 70 : 30. Vom Ende des 18. Jhs an haben die Arbeitgeber bestimmt, binnen wieviel Zeit der Schnitter an einer bestimmten Ackerfläche seine Arbeit verrichten mußte, es wurde also die Deputatarbeit mit den Elementen der Akkordarbeit gemischt angewendet.

Die Erntearbeiter erhielten vom Ende des 16. Jhs an auch Lebensmittelzuwendungen. Dies wurde aber von den Behörden in vielen Fällen verboten, da hiermit der Anteil, wonach man fallweise Steuer zahlen mußte, sich verringert hat. Die Lebensmittel wurden von den größeren Schwankungen abgesehen mit 25–50% verrechnet, also der Arbeitgeber erteilte dementsprechend weniger Lohn (Deputat). Die bis zum Frühjahr sehr heruntergekommenen Erntearbeiter hielten an der Naturalverpflegung fest, jedoch dies erwünschte auch das Interesse der Arbeitgeber, damit ihre Arbeiter in guter Kondition mit der anstrengendsten Arbeit der Landwirtschaft je früher fertig werden. Die verschiedenen Formen der Lebensmittelzuwendung erschienen verhältnismäßig früh. Die Mittagsmandel – der Mittagsscheffel für die Schnitter und Drescher ist im allgemeinen nach jeder hundertsten Einheit (Mandel, Scheffel) bereits vom 16. Jh. an vorgekommen. Anderswo gab der Arbeitgeber zu der täglich einmal oder zweimal zubereiteten warmen Speise auch Brot in bestimmter Menge. Am allgemeinsten scheint das Gedinge, d.h. die Austeilung der Lebensmittel in Naturalform zu sein, aus der dann die Schnitter selbst ihre sich in ihrer Gegend angewöhnten Speisen zubereitet haben. Deshalb hat man von der zweiten Hälfte des 18. Jhs an im voraus auch eine Köchin, eventuell eine Frau für das Brotbacken mit sich gebracht, die vom Arbeitgeber mit bestimmtem Lohn bezahlt wurde oder mit den anderen Schnittern gemeinsam ihren Anteil erhalten hat. Alkoholgetränke als Bezüge treffen wir häufiger erst von dem 18. Jh. an. In der südlichen und westlichen Hälfte Transdanubiens wurde in erster Reihe Wein, anderswo, zwar nur vereinzelt, Schnaps gegeben.

Die Schnitter versuchte man von der zweiten Hälfte des 18. Jhs an vielenorts mit Sonderzuwendungen festzuhalten. So wurden ihnen Wiesen, Wälder für die Eichelmast, eventuell Baumaterial zur Verfügung gestellt. Das Deputat ließ der Arbeitgeber wegführen, im Frühjahr wurde den

Schnittern Getreide fürs Brot geborgen usw. Als Gegenleistung haben sie unentgeltlich Heu gemäht, bei der Eintragung beim Schobersetzen geholfen. Eine solche Abarbeit nahm in der ersten Hälfte des 19. Jhs stets zu. Meinen bisherigen Angaben nach wird der als Deputatarbeit verrichtete Mais oder Kartoffelanbau nur außerordentlich selten mit der Erntearbeit verknüpft und auch dann erst zum Ausgang des Zeitalters.

Die Grundeinheit zur Ernte mit der Sichel bestand aus 4–6 Schnittern und aus einem Garbenbinder, dies wurde stellenweise "bokor" (etwa: Strauch) genannt. Die Grundeinheit zur Ernte mit der Sense ist das Schnitterpaar (Mäher + Sammler), das mir vom 18. Jh. an bekannt ist, jedoch auch früher vorhanden gewesen sein dürfte. In diese Truppe hat man auch noch zuweilen einen Garbenbinder eingestellt, der nach zwei Paaren gebunden hat (2 Mäher + 2 Sammler + 1 Garbenbinder), ein solches Kollektiv konnte noch mit einer Person ergänzt werden, die die Strohseile unter die Garben legte. Solche Einheiten bildeten nach Bedarf eine größere Schnittertruppe, an deren Spitze der Vorschnitter stand, der die Arbeit annahm und ausführen ließ sowie den Lohn für alle erhielt und unter ihnen verteilte. Die Vorschnitter tauchten zuerst in der zweiten Hälfte des 18. Jhs auf und bekamen für ihre Organisationsarbeit von dem Arbeitsgeber eine Sonderzuwendung, die stellenweise auch das Doppelte des Lohns des Schnitters (Mäher, Garbenbinder) ausgemacht hatte.

Die Arbeitszeit dauerte von früh auf bis spät abends. Inzwischen wurden vom Beginn des 19. Jhs an, eventuell schon früher, zum Frühstück und zur Nachmittagsjause je eine Stunde, zum Mittagessen anderthalb Stunden als Rast zugelassen. Während dieser Zeit mußte man auch für die Instandhaltung der Geräte sorgen, die stets den Besitz des Arbeitnehmers bildeten.

Die Schnitter wurden in vielen Fällen auch als Drescher angestellt, seltener als Austreter, denn die gesellschaftliche Schicht, aus der die Schnitter kamen, hatte nur selten Pferde. In der ersten Hälfte des 19. Jhs haben die meisten transdanubischen Großgrundbesitze Ernte- und Dreschkontrakt gemeinsam abgeschlossen.

Über die Wanderung der Erntearbeiter liegen uns auch aus dem 16–17. Jh. Angaben vor. Zu dieser Zeitperiode haben z.B. die transdanubischen Städte alles unternommen, daß ihre Bewohner nicht woanders Erntearbeit annehmen sollen. Vom 18. Jh. an haben einzelne Komitate ihre Erntelimitationen übereinstimmend, damit sie der Wanderung der Arbeitskräfte vorbeugen. In vielen Komitaten hat man den Lohn der von anderen Gebieten kommenden Schnitter und ihr Deputat niedriger bestimmt. Dem Urbarium nach konnte der Gutsherr auf die Lohnarbeit der Leibeigenen und Kleinhäusler (inquilini) in erster Reihe einen Anspruch erheben, die Gutsherren haben sich darauf berufend die Wanderung zu hindern versucht, wenn dies in ihrem Interesse lag. Trotzdem nahm im 18. Jh. die Zahl der Wanderschnitter weiter zu. Es entstanden ihre Haupttrichtungen. So verdingten sich Ungarn aus Transsilvanien, Rumänen, ferner Ruthenen nach dem Alföld, die Szekler ernteten bei den rumänischen Bojaren, nach Transdanubien verdingten sich Slowaken, nach südlicher gelegenen Gegenden slowenische, kroatische und auch österreichische Schnitter. Vom nördlichen Ufergebiet des Balaton zog man zur Erntearbeit nach Somogy. Die Haupttrichtungslinien der Wanderung sind auch später geblieben.

Die ersten schriftlichen Erntekontrakte sind aus dem Ende des 18. Jhs bekannt, die vor den Behörden verschiedener Instanz abgeschlossen wurden. In diesen sind meist das Pönale (Vinkulum) zu finden, das den Arbeiter dem Arbeitsgeber völlig ausliefert. Aus diesem wurde das Doppelte des Lohnes abgezogen, wenn der Arbeitnehmer nicht erschienen ist oder sich irgendwo anders verdingt, sich als unfähig oder sogar als widerredend gezeigt hat. Zu dieser Zeit kommen organisierte Arbeitsstellungen fast nie vor. In der ersten Hälfte des 19. Jhs hat in den zwischen den Erntearbeitern und den Arbeitsgebern aufgetretenen Streitfragen der Oberstuhlrichter entschieden, fast ohne Ausnahme zu Gunsten der letzteren.

Von der Mitte des 18. Jhs an hat sich stets ausgeprägter und auf immer größeren Gebieten die Lohnernte (Deputatschnitt) ausgebildet mit einer solchen Organisiertheit, wodurch es möglich wurde, den größeren Teil des Getreidefeldes binnen 3–4 Wochen abzumähen. Die stets zunehmende Menge der untersten Schicht der Leibeigenen, der Kleinhäusler (inquilini) Besitzlosen, Saisonhandwerker konnte auf diesem Wege für ihre Familien das Brot für das ganze Jahr erwerben. Deshalb hat sich in gesteigerterem Maße die für das Deputat (Getreide) verrichtete Arbeit verbreitet, da dies auch für die kapitalarmen Besitzer die günstige Lösung war. Nach der Aufhebung der Leibeigenschaft ist eine neue Lage entstanden, jedoch hat sich fast schon völlig jenes System der Lohnernte ausgebildet, das auch fast ohne irgendwelche Änderung auch den neuen Umständen entsprochen hat.

EGY MAGYAR VARÁZSIGE EURÓPAI KAPCSOLATAI

A visszafelé számláló ráolvasók már a század eleje óta foglalkoztatják a kutatókat.¹ Munkácsi B. Szeged vidéki és Fejér megyei „patkányolvasókra” hivatkozva kelés, nyakfekély, árpa elleni visszafelé számláló ráolvasások csuvas analógiáit közli s hozzáteszi: „félreértés elkerülése végett meg kell jegyeznünk, hogy az egyezések kétségtelen jelei ugyan a magyar és volgavidéki varázsigék kapcsolatának, de magukba véve még nem bizonyítják a magyar varázsigék keleti eredetét. Ennek a kérdésnek az eldöntéséhez szükséges volna ismernünk a hazai nemzetiségek, különösen a szlávok és románok varázsigéit s csak midőn alapos vizsgálat után arról győződünk meg, hogy a magyar varázsigék innen nem eredhettek, gondolhatunk a keleti származás fölvételére.”² Röviden említi Szendrey Zs. is a visszafelé számláló ráolvasásokat. A betegség megszüntetését szolgáló típusba sorolja azokat a varázsigéket, amelyeknél felfelé vagy lefelé számlálással jelképezik a baj enyhülését, elmúlását. Helyesen mondja, hogy mindkét forma a litvánoktól a csuvasokig vezet, s ebből arra következtet, hogy orosz hatásra, bizánci eredetre kell gondolnunk. A problémakörből Bizáncot ki kell rekeszteni. Figyelmet érdemel viszont Szendrey Zs.-nak az a megállapítása, hogy „a számokat. . . a XVI. század boszorkánypereitől kezdve a Miatyánk s más imádságok és szoltárok visszafelé mondása váltotta fel”.³ Természetesen csak részben és helyenként.

1957-ben jelent meg Diószegi V. írása „Visszafelé számláló ráolvasások” címen.⁴ A szerző az eredet kérdésének tisztázásához szerkezetük szerint tipizálta a gyógyító ráolvasásokat, de azokhoz magyarázatot nem fűz, a korábbi szerzők által tárgyalt epikus bevezetéssel nem foglalkozik s arról sem beszél, hogy a ráolvasásokhoz járulékos egyéb varázscselekmény. Diószegi V. összeállítása távolról sem teljes. Nem vett tekintetbe olyan közléseket, mint Jankó J.,⁵ Wlislócki H.,⁶ Herman O.,⁷ Kiss G.,⁸ Luby

¹ A tanulmány rövidített formában mint előadás elhangzott az MTA Néprajzi Kutatócsoportja folklór osztályának 1980. november 3–5. között megtartott konferenciáján.

² MUNKÁCSI B.: Keleti típusú magyar varázsige. Ethn. XVI. Budapest 1905. 58–59. – Munkácsi B. kétkedése után LÁSZLÓ GY. a visszazámláló varázsigét ősi örökségnek tartja (A honfoglaló magyar nép élete. Budapest 1944. 270–271.). László Gy. azonban a kérdés európai hátterét, gazdag irodalmát nem ismerte.

³ SZENDREY Zs.: Ráolvasóink eredetének kérdéséhez. Ethn. LIII. 1942. 106.

⁴ DIÓSZEGI V.: „Visszafelé számláló” ráolvasások. Néprajzi Közlemények, II. 3–4. sz. 1957. 162–163.

⁵ JANKÓ J.: Kalotaszegi babonák. Ethn. II. 1891. 277.; JANKÓ J.: Kalotaszeg magyar népe. Budapest 1892. 191.; JANKÓ J.: Torda, Aranyosszék, Torockó magyar (székely) népe. Budapest 1893. 255.; JANKÓ J.: A Balaton-melléki lakosság néprajza. Budapest 1902. 415.

⁶ WLISLOCKI H.: Aus dem Volksleben der Magyaren. München 1893. 135–136.

⁷ HERMAN O.: A magyar pásztorok nyelvkincse. Budapest 1914. 20–21. Itt Herman Ottó a féregre való ráolvasás „hatásának” természettudományos magyarázata is adja.

⁸ KISS G.: Ormányság. Budapest 1937. 155.

M.,⁹ Ecsedi I.,¹⁰ Kodály Z.¹¹ és mások közlései. Már Diószegi V. összeállítása után jelent meg Kallós Z. gazdag moldvai és gyimesi ráolvasó gyűjtése, amely eligazít a ráolvasások belső életének területén is.¹² Igen becsesek azok a moldvai visszafelé ráolvasók, amelyeket újabban Bosnyák S. közölt.¹³ Elméleti felkészültségről tesz bizonyosságot Cs. Pócs É., aki a magyar ráolvasók műfaji és rendszerezési problémáiról írt tanulmányt.¹⁴ De a visszafelé számláló ráolvasók kérdését alig érinti.

Mindenekelőtt azt szeretném hangsúlyozni, ami a tipizálás során Szendrey Zs.-nak és Diószegi V.-nak sem tűnt fel, hogy a visszafelé számláló ráolvasók is rítusokkal, varázscselekményekkel járnak együtt. A ráolvasás lényege nemcsak a szavak révén történő varázslás. A ráolvasó nemcsak valamilyen szöveg elmondásával hat a személyre, a betegségre, – hanem bizonyos cselekménnyel is. Ezt a kutatók jó része nem vette észre. Pedig már Kruševskij N. a nagyorosz ráolvasókról 1876-ban írt munkájában meghatározta a varázsigék, a ráolvasók lényegét. Kruševskij N. szerint a varázsigé „szavakkal kifejezett kívánság, amelyet meghatározott cselekvés kísér vagy nem kísér, kívánság, amelynek csalhatatlanul teljesülnie kellene”.¹⁵ A ráolvasók kutatói mégis a

⁹ LUBY M.: Fogyó legelőkön. Budapest, é. n. 173, 223.

¹⁰ ECSEDI I.: Népies vadfogás és vadászat a debreceni határban és a Tiszántúlon. Jelentés. . . a Déri Múzeum 1932. évi működéséről. Debrecen 1933. 199–200.

¹¹ KODÁLY Z.: Ráolvasó imádság szárazbetegség ellen. Ethn. XX. 1909. 315. A tanulmány keretében minden változatot és minden szerző (Babus J., Balázs M., Csiszár Á., Vajkai A.) adatát nem idézhetem. Nem közlöm újra Kálmány Lajos adatait sem (Ráolvasások. Ethn. II. 1981. 35–37.). Csak néhány példát közlök gazdag gyűjtéséből is.

¹² KALLÓS Z.: Ráolvasás a moldvai és gyimesi csángóknál. Műveltség és Hagyomány, VIII. Debrecen 1966. 137–157. Jelentősek CS. PÓCS É. ráolvasó szövegei is: Zagyvarékás néphite. Néprajzi Közlemények, IX. 1964. 176–184. L. még POLNER Z.: Föld szülte fáját. Szeged 1978.; BARNA G.: Állatgyógyítás visszafelé számláló ráolvasással. Jubileumi évkönyv a Jász Múzeum alapításának 100. évfordulójára. Jászberény 1974. 189–210. (jászsági, szatmári adatok); BARNA G.: Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén. Budapest 1979. 42, 61–62.; JUNG K.: Gondolatok a magyar–délslávia egybevető néphiedelem és mitológiai kutatás kapcsán. Ethn. XCII. 1981. 145. (bácskai adat).

¹³ BOSNYÁK S.: A moldvai magyarok hitvilága. Folklor Archívum, 12. Budapest 1980. 156, 160, 171, 183.

¹⁴ CS. PÓCS É.: A magyar ráolvasások műfaji és rendszerezési problémái. Népi kultúra – népi társadalom, I. Budapest 1968. 253–280.

¹⁵ KRUSĚVSKIJ N.: Zagovor kak vid ruskoj narodnoj poezi. Varšavskija universitetskija izvestija. Warszawa 1876. 7. Sokolov Ju. M. azt mondja, hogy a ráolvasó szövegek nagy részét csak a nekik tulajdonított cselekedetekkel összefüggésben lehet vizsgálni, s ha a szinkretikus elemektől (reggel vagy este, útkereszteződésnél, suttogva stb. kell elmondani) megfosztjuk őket nem hatnak. Ugyanő felhívja a figyelmet a „szakértők”, „javasasszonyok”, „tudósok” szerepére is, amelyekről a litván ráolvasók során Mansikka V. J. is írt (SOKOLOV JU. M.: Russzkij folklor. Moszkva 1941. 192, 193, 198.). Ezekkel a véleményekkel egyezik Karskij E. megállapítása (KARSKIJ E.: Geschichte der weisrussischen Volksdichtung und Literatur. Berlin–Leipzig 1926. 8), aki részletesen foglalkozik a belorosz ráolvasókkal s összegezi a korábbi kutatások eredményeit. Az újabb megállapítások csak homályosítják vagy részletezik a ráolvasók lényegére vonatkozó klasszikus megállapításokat, l. pl. ERICH O. A.–BEITL R.: Wörterbuch der deutschen Volkskunde. Leipzig 1936. 75. Jaenecke-Nickel J. is aláhúzza a mimikus cselekvés és a szöveg egységét. JAENECKE-NICKEL J.: Zauberspruch. Strobach H. (szerk.), Deutsche Volksdichtung. Eine Einführung. Leipzig 1979. 195. A magyar folklórban egy jászsági visszaszámláló elemzése során Barna G. beszél a cselekvés, az alkalom fontosságáról (BARNA G., i. m. 1974. 202–205.), de a korábbi véleményekről ő sem tud. PÓCS É. egyik – különben útmutató – tanulmányában (Szöveg cselekmény, hiedelem összefüggései a nem epikus ráolvasá-

szövegvizsgálatokat tartották szem előtt. Természetesen előfordulhatott, hogy a ráolvasó személyek a lejegyzéskor már elfelejtették a rítust, rítus nélküli szövegeket örököltek. Az európai folklóre irodalom ilyen rítus, cselekvés nélküli szövegekkel van tele. Noha már a Marcellus-féle latin szöveg a *De medicamentis*ben (400 körül) szól arról, hogy mit kell tenni a varázsszavak elmondásánál.

Nagy érdeme Kallós Z.-nak, hogy példákkal mutatott rá arra, hogy a ráolvasással együtt jár bizonyos cselekvés elvégzése is. „Több példa — írja Kallós Z. — idézhető arra, hogy a szöveg és cselekmény egységéből idő múltával a szöveg kikopik, a cselekmény megmarad.”¹⁶ Úgy látom azonban, hogy ez fordítva is igaz. A szöveg cselekmény nélkül funkcionál tovább.

Természetesen a szöveg és a cselekmény összefüggésére a korábbi magyar irodalomból is bőven van példa. Háromszéken „a kuruzsló asszony a megférgetett disznó sertéjéből tíz szálát kitép s övébe teszi. Az udvaron végig menve a serteszálakat egyenként hátamögé dobálja s számlálja: *Tíz nem tíz, kilenc nem kilenc, nyolc nem nyolc. . . egy nem egy*, mindaddig míg egy szál sem marad. A kuruzsló asszonynak e közben hátra néznie nem szabad s nálánál fiatalabbat nem taníthat meg az orvoslásra, mert akkor nem használ.”¹⁷ Vilyvitányban (Zemplén m.), ha a tehénnek *szemrül esik* (beteg, megverték szemmel), akkor a tűzhelyről kivesznek egy parazsat s *szenet hánynak*: vízbe vetnek kilenc parázsszemet s közben — minden parázsszemnél — így számolnak:

*Se nem egy,
Se nem kettő,
Se nem három,
Se nem négy,
Se nem öt,
Se nem hat,
Se nem hét,
Se nem nyolc,
Se nem kilenc.*

sokban. Népi Kultúra – Népi Társadalom, Bd. IX. Budapest 1977. S. 51–96.) szintén foglalkozik a kérdéssel, de nem veszi tudomásul, hogy a ráolvasásokban a szöveg és a cselekmény összefüggését az európai folklórkutatás már régen megállapította. PÓCS É. a példáit történetileg nem mélyítette el. BOLGÁR Á. a magyar folklór irodalomban már korábban többször hangsúlyozta a szöveg és a cselekmény szoros összefüggését (BOLGÁR Á.: Magyar bájoló imádságok a XV–XVI. századból. Budapest 1934).

Egyébként a *Besprechen, Beschwörung, Behexung, Incantation, Segen, Segenspruch, Zauberspruch* stb. fogalmának már Grimm J. óta számtalan meghatározása van. A szövegek és a velük összefüggő cselekmények legtöbbször bármelyik terminológia vonatkozhat. Ezért a ráolvasók kategorizálása a legtöbbször meddő munka. Ugyanez mondható az angol terminológiákról is (*magic formula, spell, charm, incantation*).

¹⁶ KALLÓS Z.: i. m. 140.

¹⁷ KÖVÉR S.: Babonák. Magyar Nyelvőr, XX. 1891. 139.; BELLOSITS B.: Délvidéki magyar babonák. Ethn. X. 1899. 311.

Ezzel a vízzel azután megmossák a tehenet s a *szenet hányó* asszony az ingével végig is törli az állatot. A maradék vizet az istálló ajtóba önti.¹⁸

Ugyancsak Vilyvitányról egy másik varázslatot is közlök, amelynek kísérő cselekményét képen is bemutatom. A keléses testrészeire hasonló szöveggel olvasnak rá, mint a megrontott tehenre. A ráolvasó asszony a varázsige mondása során mutatóujját a kelés mellett rányomja a kézre, a kézfejre (1. kép), s így mondja felfelé a számokat, — miközben kereszt alakban mozgatja az ujját, de úgy, hogy nem emeli fel a bőrről.¹⁹

1. kép. Ráolvasás a kelésre. Vilyvitány, Zempléni hegység. Gunda B. felv.

A cselekmény és a varázsige funkcionális összetartozása még jellegzetesebben bontakozik ki a harmadik vilyvitányi ráolvasóban. Ha *szemről esik* a gyerek (bágyadt, gyenge, esik össze) akkor a ráolvasó asszony levág a gyerek hajából és az ingecskéjéből egy darabot s ezekkel becsavar egy szentelt gyertyát. A gyertyát a szabadkéménybe a füstre akasztja és meggyújtja. Ha *szemről való*, megrontott a gyerek, akkor *hühüt* mond, ordít, sívít. Amikor a ráolvasó asszony az ingecske darabjába, a hajba csavarja be a gyertyát, így számol:

¹⁸ Saját gyűjtésem. Hortobágyon a múlt század végi farkasjárás idején a juhászok a nyáj felé közeledő farkast úgy űzték el, hogy kilenctől visszafelé számoltak (GUNDA B.: *Ethnographica Carpatho-Balcanica*. Budapest 1979. 241).

¹⁹ Saját gyűjtésem.

*Se nem egy,
se nem kettő,
se nem három,
— — — — —
se nem kilenc,
se nem tíz!*

Ha visít, ordít a gyerek, akkor ezt a műveletet mindig új gyertyával, újból levágott ingecske és hajdarabbal háromszor megismétlik. A rontás azután elműlik. A megrottott gyereken a varázslat annál jobban segít, minél hamarabb csinálják.²⁰

A szöveg és a cselekmény összefüggésére számtalan európai példát is idézhetek. A vilyvitányihoz hasonló az az alsó-ausztriai szokás, amelynél ráolvasás közben a beteg testrészt mindkét kézzel végigsimogatják vagy a jobbkez hüvelykujjával a beteg testrészt keresztet tesznek.²¹ Maribor vidékén a szlovének egy pálcára annyi rovást vésnek, ahány kelése van valakinek s a kelések számának megfelelően mondják a varázsverset: *Öt kelés van, nincs öt, csak négy, nincs négy, csak három.* . . stb. Így számolnak egyig. A pálcát utána eldobják, s aki megtalálja, arra ragad a kelés.²²

Természetesen lényeges kérdés, hogy a szövegek a cselekménnyel azonos körűek-e, a cselekmény és a szöveg együtt keletkezett-e, együtt tapadtak-e egymáshoz, térben és időben együtt variálódnak-e, s milyen körülmények között szakadnak el egymástól? Miképpen érvényesül közöttük a taylori adhézió törvényszerűsége?

A jelen esetben a cselekményekkel nem kívánok foglalkozni, mert azok a varázslatok egyéb területe felé vezetnek, pl. az áthárítás, a mágikus körülkerítés, a gonosz elégetése szokásához. Egyébként már Karskij E. hangoztatta, hogy a ráolvasók különböző problémái csak az egyes formulák külön-külön vizsgálatával oldhatók meg. (i. m. 11. l.).

A Diószegi-féle tipológiát nem mindenben tartom elfogadhatónak. Az egyszerű visszafelé való számlálástól (*kilenc, nyolc. . . egy sem*) semmiben sem különbözik a *sem tíz, sem kilenc. . . sem semmi*. Az sem lényeges, hogy a *tagadás* a *nem* tagadószóval vagy a *marad* igével történik (*se nem kilenc. . .*, ill. *hétből maraggyon hat. . .*).

A cél ezeknél a ráolvasásoknál a betegség vagy démonának megsemmisítése, amit — és ez a lényeges — a számok nullára való redukálásával érnek el (pl. *sem semmi; nem egy, hanem semmi; kettőből maradjon egy, egyből még egy mákszem se maraggyon*). A szolnokdobokai Somkeréken az igézés elleni szöveg a következő: *Kilenc, nyolc, hét, hat, öt, négy, három, kettő, egy, egy sem*.²³ Borsodszemerén fekély ellen így redukálják a számokat:

²⁰ Saját gyűjtésem.

²¹ MOSES H.: Krankheitsbeschwörungen und Sympthiemittel in Niederösterreich. Zeitschrift für österreichische Volkskunde, IX. k. Wien 1903. 218.

²² KUTNIJ F.: Iz ljudska medicine. In: I. GRAFENAUER—B. OREL: Narodopisje Slovencev, II. k. Ljubljana 1952. 131. L. még Zf. f. öst. Volkskunde, XVII. k. Wien 1911. 173.

²³ DIÓSZEGI V.: i. m. 163.

*Kilenc nem kilenc, hanem csak nyolc,
nyolc nem nyolc, hanem csak hét,
hét nem hét, hanem csak hat,
hat nem hat, hanem csak öt,
öt nem öt, hanem csak négy,
négy nem négy, hanem csak három,
három nem három, hanem csak kettő,
kettő nem kettő, hanem csak egy,
egy nem egy, hanem csak semmi.*

Éppen ezért *szövegromlásnak, negatívan alakuló szövegvariánsnak* tartom mindazokat a ráolvasó szövegeket, amelyeknél felfelé számlálással igyekeznek megsemmisíteni a betegséget. Az ilyen szövegekből már hiányzik a varázslat logikája, a megsemmisítés gondolata.²⁴ Tulajdonképpen minden értelem nélkül lehetne számolni akár ezerig vagy millióig. Hogy a felfelé számlálásnál a legtöbbször mégis csak kilencig számolnak, ez annak tudható be, hogy a gyógyítók ismeretkörébe valamilyen úton-módon megmaradt a kilences számmal összefüggő számolási rendszer, az eredeti szöveg. A reánk maradt legrégebbi szövegek mind a lefelé való számolási rendszert őrzik. Így a galliai Marcellus (bordeaux-i) latin szövege (i. sz. 400 körül), a legrégebbi ráolvasó szövegünk, amelyben előbb a mirigy-nővérek, majd a mirigy (daganat) semmisülnek meg. A szöveg a bevezető résszel a következő:²⁵ *Glandulas mane carminabis, si dies minuatur, si nox, ad uesperam et digito medicinali ac pollice continens eas dices:*

*Nouem glandulae sorores,
octo glandulae sorores,
septem glandulae sorores,
sex glandulae sorores,
quinque glandulae sorores,
quattuor glandulae sorores,
tres glandulae sorores,
duae glandulae sorores,
una glandula soror;
nouem fiunt glandulae,
octo fiunt glandulae,
septem fiunt glandulae,
sex fiunt glandulae,
quinque fiunt glandulae,
quattuor fiunt glandulae,*

²⁴DIÓSZEGI V.: i. m. 169–170. – Itt említtem meg, hogy a pennsylvaniai németeknél az a hiedelem él, ha nullával végződő napon (10-, 20-, 30-ika) vetik a kukoricát akkor a száron kevés csőterem (FOGEL E. M.: *Beliefs and Superstitions of the Pennsylvania Germans*. Philadelphia 1915. 206.). Ebben az esetben is a nullának csökkentő, megsemmisítő hatása, értelme van.

²⁵MARCELLUS: *De medicamentis*. . . 15, 102. Marcellus munkájának Niedermann M.-féle második kiadását (*Corpus Medicorum Latinorum*, V. Berlin 1968) használok, amelyet bevezető tanulmánnyal E. Liechtenhan rendezett sajtó alá. A kiadás a munka német fordítását is közli. Az idézett ráolvasó német fordításban: *Die Mandeln bespricht man morgens, wenn der Tag kürzer wird, wenn die*

*tres fiunt glandulae,
duae fiunt glandulae,
una fit glandula,
nulla fit glandula.*

A 9. századból a Szent Galleni-kódexben torokfájás ellen hasonló latin nyelvű ráolvasást olvashatunk: *Praecantatio ad faucium dolorem; haec dicis, manus inversas tergori inducis: [ita ut] septem [a] tusella VI tusella [se illas et a tusella] V tusella IIII tusella III tusella II [duo] tusella I tusella <nulla>*.²⁶ A 900 körüli ó-angol ráolvasó szövegben Marcellus latin szövegéhez hasonlóan szintén kilenctől számolnak lefelé. Mai angol nyelven a szöveg így hangzik.²⁷

*Nine were Noddas (Noththe) sisters,
then the nine came to be eight,
and the eight seven,
and the seven six,
and the six five,
and the five four,
and the four three,
and the three two,
and the two one,
and the one none.*

A szövegben említett *Noththe* (Νοθη) valószínűleg démon, akinek a kilenc nővére idézi elő a betegséget. Grendon F. szerint az elnevezés romlott formája lehet egy olyan terminusnak, amellyel eredetileg azt a betegséget (scrofulus) nevezték, amelyet a varázsigével gyógyítottak.²⁸ Grendon F.-nek ezt a feltevést igazolják a moldvai és gyimesi

Nacht (kürzer wird), gegen Abend, und man sagt, indem man sie mit Ringfinger und Daumen festhält: „Neun Mandelschwestern, acht Mandelschwestern, sieben Mandelschwestern, sechs Mandelschwestern, fünf Mandelschwestern, vier Mandelschwestern, zwei Mandelschwestern, eine Mandelschwester; neun Mandeln entstehen, acht Mandeln entstehen, sieben Mandeln entstehen, sechs Mandeln entstehen, fünf Mandeln entstehen, vier Mandeln entstehen, drei Mandeln entstehen, zwei Mandeln entstehen, eine Mandel entsteht, keine Mandel entsteht.” – HOVORKA O. v.–KRONFELD A.: Vergleichende Volksmedizin, II. k. Stuttgart 1909. 693. L. még: GRIMM J.: Über Marcellus Burdigalensis. In: Kleinere Schriften. Abhandlungen zur Mythologie und Sittenkunde. II. k. Berlin 1865. 114–151.

²⁶ HEIM R.: Incantamenta Magica Graeca Latina. Commentatio ex Supplemento Undevicesimo Annalium Philologicorum seorsum expressa. (Jahrbücher für classische Philologie. Suppl. Band XIX.) Lipsiae 1892. 557. A *tusella* terminológia *Du Cange* nyomán (Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis, VIII. Graz 1954. 216.) torokdaganatnak, golyvának fordítható.

²⁷ GRENDON F.: The Anglo-Saxon Charms. The Journal of American Folk-Lore, XXII. k. 1909. 127, 170–171.; HOVORKA O. v.–KRONFELD A.: i. m. 693–694. – Az újabb angol néphagyomány szintén ismeri a visszaszámláló ráolvasást. Kigyómarásra keresztalakban összekötött mogyoróvesszőt helyeznek s arra olvasnak rá kilenctől lefelé (BLACK W. G.: Folk-Medicine, a Chapter in the History of Culture. Publications of the Folk-Lore Society XII. London 1883. 122–123., l. még LELAND CH. G.: Children's Rhymes and Incantations. The Journal of American Folklore, II. Boston–New York, 1889. 113–116.).

²⁸ GRENDON F.: i. m. 218.

ráolvasók, amelyek azzal kezdődnek, hogy a csumának, a tályognak, a tályogos asszonynak van hét leánya, ugyanúgy ahogyan az ó-angol Noththe-nek. Marcellus szövege is kilenc mirigy-nővéréről beszél. A moldvai ráolvasó szövege:

*Tályognak van hét leánya,
hét leányának hat lánya,*

*Két lányának egy lánya,
egy lányának egy se legyen. . .*

Bosnyák S. szerint ezt a szöveget a megdagadt tehén tőgyére hétszer mondják ezzel a záróformulával (Somoska):

*Maradjon tisztán ez a tehén,
mint Krisztus urunk adta az anyja méhében,
s az anyja szülte erre a világra.*

Hasonló ehhez a gyimesi szöveg: *Tályogos asszonyok heten vótatok. Hétből maratt hat, hatból maratt öt, ötből maratt négy, négyből maratt három, háromból maratt kettő, kettőből maratt egy, egyből maratt semmi, s úgy odalettek mind a szar a kert mellett.*²⁹

Az alább idézett szorb változat is az orbánc kilenc nővéréről beszél.

A latin, az ó-angol, a szorb és a moldvai, gyimesi szövegek nyilvánvalóan hasonló gondolkodást fejeznek ki. Egy démont, gonosz szellemet állítanak előtérbe.

Az archaikus jellegű dán és norvég ráolvasókban hasonlóan, mint az ó-angolban jórészt szintén kilenctől számolnak lefelé.³⁰

A magyar ráolvasók között találunk olyan szövegeket, amelyekben nem kilenctől, hanem tíztől, sőt sokkal magasabb számtól olvasnak lefelé.

Ecse di I. is közöl egy ilyen szöveget. Okányban hajnalban küldik el a patkányokat. „Akkor, amikor a nap fölkel, sem nem előbb, sem nem később. A patkány-elküldő ember abba a helyiségbe megy, ahol a patkány tanyázik. Nem áll a küszöbre, hanem úgy áll, hogy az egyik lába küszöbön belül, a másik kívül legyen. Tekintete pedig állandóan kelet felé legyen. Most elkezd számolni: kilencvenkilenc patkány! . . . Van itt kilencvennyolc patkány! . . . Van itt kilencvenhét patkány! . . . és így számol lefelé egészen egyig. Mikor az egyet is elszámolja, kissé megpihen. Azután bal kezével kelet felé int és hangosan ezt mondja: Nincs itt egy patkány sem! — s kezével újra kelet felé int.”³¹ Az idetartozó magyar variánsok közül még két példát mutatok be: A nyú kiolvasásánál három lélegzetre a következőket mondják (Csénye, Vas m.):³²

²⁹DIÓSZEGI V.: i. m. 168.; KALLOS Z.: i. m. 154, 167.; BOSNYÁK S.: i. m. 1980. 183.

³⁰BANG A. CHR.: Norske Hexeformularer og Magiske Opskrifter. Videnskabsselskabets Skrifter, II. Historisk-filos.Klasse, 1901. No. 1. Kristiania 1901–1902. 51–54.; OHRT F.: Danmarks Trylleformler. København-Kristiania 1917. 284–289.

³¹ECSEDI I.: i. m. 188–200.

³²SEBESTYÉN GY.: Dunántúli gyűjtés. Magyar Népköltési Gyűjtemény, VIII. Budapest 1906. 419–420.

*Száz nem száz,
Kilencven nem kilencven,
Nyolcvan nem nyolcvan,
Hetven nem hetven stb.
Tíz nem tíz,
Kilenc nem kilenc,
Nyolc nem nyolc,
Kettő nem kettő,
Egy nem egy.*

Szatmárban a jószágból a férget 99-cel kezdik kiűzni s lefelé számolnak egészen egyig. A gulyás a disznóhoz nem alkalmazhatja a ráolvasást. Ha a pásztor a disznó mellől visszamegy gulyásnak, akkor sem fog a kiolvasása.³³

A nagy számoktól lefelé történő ráolvasás elég gyakori az európai folklórban. A svéd Härjedalenben a ráolvasó kandúrhájjal megdörzsöli az edény kormos alját s azután az óramutató járásával ellenkezőleg az edénnyel hústól visszafelé számolva egyig körülkeríti a bőrön lévő kinövést, s azután a hájjal keresztet húz a kinövés felett. Värmlandban a beteg szemre 100-tól egyig olvasnak vissza.³⁴ Több olyan visszazámlálással történő gyógyítást ismerünk Alsó-Ausztriából, amikor a számlálás 77-tel, 72-vel kezdődik.³⁵ Frischbier H. már 1870-ben közölt egy igen figyelmet érdemlő visszazámláló köszvény elleni ráolvasást Poroszországból:³⁶

*Ich grüsse dich, Birk' und Ficht',
Auf siebenundsiebzigerlei Gicht!
Sie plaget nicht mich, sie plaget doch dich,
Hast du sie nicht 77mal, so hast du sie doch 65mal.
Hast du sie nicht 65mal, so hast du sie doch 54mal,*

³³ LUBY M.: i. m. 173. — Wislocki H. is közöl egy figyelmetkeltő ráolvasást: a lótrágyát sósvízbe áztatják és főzés közben fenyőtűt kevernek hozzá. A keveréket éjszakára a beteg (rheumatikus) testrésze helyezik. A kötést napfelkelte előtt elássák egy fa alá s közben ezeket mondja a beteg: Köszvényem van, az gyötör engem, ha nem hetvenhétszer, úgy legalább hetvenhatszor, ha nem hetvenhatszor, úgy legalább ötvenötször. . . , ha nem tizenegyszer úgy legalább egyszer; isten nevében egyszer sem. WLISIOCKI H.: i. m. 135–136. L. még KALLÓS Z.: i. m. 147.

³⁴ TILLHAGEN C.-H.: Folklig läkekonst. Stockholm 1962. 118, 208.

³⁵ JUNGBAUER G.: Deutsche Volksmedizin. Berlin–Leipzig 1934. 113–114.; AMMANN J. J.: Volkssegen aus dem Böhmerwald. Zeitschrift des Vereins für Volkskunde, I. Berlin 1891. 214.; DRECHLER P.: Das Rückwärtszaubern im Volksglauben. Mitteilungen der Schlesischen Gesellschaft für Volkskunde. IV. k., VII. füzet. Breslau 1900. 45–50. L. még: GALLÉE J. H.: Mittelniederdeutsches Arzneibuch. Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung. XV. k. 1889. 139–150.; EIS G.: Wahrsagetexte des Spätmittelalters. — Texte des späten Mittelalters. Berlin-Bielefeld. Heft 1. München 1956. 14.

³⁶ FRISCHBIER H.: Hexenspruch und Zauberbann. Ein Beitrag des Aberglaubens in der Provinz Preussen. Berlin 1870. 64.

A ráolvasás utolsó sora:

*Hast du sie nicht 10mal, so hast du sie doch
eins und keins.*

A példákat ez esetben is tovább lehetne idézni. A kilencnél nagyobb számról való visszaszámlálás lényegében szintén szövegromlással magyarázható variáns. A nagy számmal kezdődő varázsigéknél nem is számolnak folyamatosan. Tízesével kihagynak számokat, hetvenhétről hétre ugranak, hogy minél előbb elérjék az egyet, a nullát. Ecsedi I. és Luby ugyan 99-től a folyamatosan való visszaszámlálásról ír, de a varázsigét nyilvánvalóan nem mondták nekik végig. A nagy számokkal való kezdés ellentmond a varázslatok természetének is. A varázslatok nem lehetnek terjengősek, mert ez titokzatosságuk rovására megy. Természetesen vannak más természetű terjedelmes ráolvasások is. Ilyeneket ismerünk a horvátoktól, amelyekre a délszláv dalokat jellemző ismétlések, alliterációk, szójátékok jellemzőek. Ezek négy-öt szerkezeti részre tagolódnak.³⁷ Mindezt a számolással való betegségtűzés semmiképpen sem indokolja.

Vizsgálataink további részében maradjunk a kilenctől (ritkábban héttől, öttől, esetleg tíztől) visszaszámláló ráolvasásoknál.

Emlékeztetőül ezek közül még néhányat idézek. Lészpeden (Moldva) kelésre, kiütésre a következőket mondják: *Kilencről nyócra, nyócra hétre, hétről hatra, hatról ötre, ötről négyre, négyről háromra, háromról kettőre, kettőről egyre, egyről egyre se, maradjon semmire.*³⁸

A másik *gelka*, torokdaganat elleni moldvai változat:³⁹

*Kilenc nem kilenc,
nyolc nem nyolc,
hét nem hét,
hat nem hat,
öt nem öt,
négy nem négy,
három nem három,
kettő nem kettő,
erdő ágra,
bog ágra mennyen,
hogy ebbe a Juzsiba
kárt ne tegyen!*

Pokolpatakon a nyüvek kiolvasásának ezek a varázsszavai: „*Van kilenc, marad nyóc, marad hét, marad hat, marad öt, marad négy, marad három, marad kettő, marad egy, egy se maradjon! Akkor a nyüvek kipotyognak.*”⁴⁰ Kigyómarásra Klézsén a

³⁷ HOVORKA O. V.–KRONFELD A.: i. m. 863–865. Terjedelmes ráolvasókat ismerünk a csuvasoktól. MÉSZÁROS GY.: A csuvas ősvallás emlékei. Budapest 1909. 309–329.

³⁸ KALLÓS Z.: i. m. 153.

³⁹ DIÓSZEGI V.: Embergógyítás a moldvai székelyeknél. Néprajzi Közlemények, V. 3–4. sz. 1960. 63.

⁴⁰ BOSNYÁK S.: i. m. 1980. 183.

következőket mondják: „Mennek olyan emberhez vagy asszonyhoz, hogy tud gyeszentálni. Olvas visszafelé: *Tíz, kilenc, nyolc, hét, hat, öt, négy, három, kettő, egy, egy se legyen!* Kilencszer megolvas így visszafelé, s avval megmossák ott, hol megmarta a kígyó, és elmúlik.”⁴¹ 1981 márciusában a szerémségi Dobrodolon jegyeztem le a következőket: Ha kukac esett a disznóba, sebét beköpte a légy, senkihez sem szólva napkelte előtt háromszor kell elmondani, hogy *kilenc, nyolc, hét, hat, öt, négy, három, kettő, egy, egy se!* A varázsigét más állatra is mondhatják.

Ezek a szövegek Európa-szerte ismertek. Ide tartozik a Marcellus-féle ráolvasás (i. sz. 400 körül), a *septem [a] tusella* kezdetű szöveg (9. sz.), a 900 körüli ó-angol visszazámláló ráolvasó. Feltűnő, hogy 900-tól az 1700-as évekig hiányoznak a bizonyítékaink ezekről a ráolvasókról.⁴²

A magyar szövegekhez hasonló visszafelé ráolvasóktól hemzseg a román folklóre. Mutatóul néhány (Tutova):

*9 daganat forduljatok vissza,
8 daganat forduljatok vissza,*

*2 daganat forduljatok vissza,
1 daganat fordulj vissza.*⁴³

Másik változat:

*Elment kilenc liba,
Hogy legeljen füvet,
De nem legelték a füvet,
Hanem legelték a daganatokat!
Elment kilenc és visszajött nyolc,
Elment nyolc és visszajött hét,*

*Elment kettő, visszajött egy,
Elment egy és nem jött vissza egyse.*⁴⁴

⁴¹BOSNYÁK S.: i. m. 1980. 160. Természetesen kétséges, hogy a beteget kígyó marta-e meg. A kígyóméreg a gyorsan ölő mérgekhez tartozik. A népi gyógyászatban növényeket (*Arctium lappa*, *Ajuga chamaepytis*, *Cannabis sativa*, *Verbascum thapsus*) is használnak „kígyómarás” ellen (FÄLLER J.: Növényeink a népies gyógyászatban, kuruzslásban és babonában. Debrecen 1943. 7, 10, 15, 57). Lencsés György orvosi munkája is ajánl ilyen növényeket. Természetesen ezek gyógyhatásáról, a valóban kígyómarás elleni használatáról bizonyítékaink nincsenek. Meg kellene vizsgálni, hogy mit tart a nép kígyómarásnak.

⁴²OHRT F.: Rückwärts (in Segenssprüchen). In: E. HOFFMANN-KRAYER –H. BÄCHTOLD-STÄUBLI: Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens, VII. k. Berlin–Leipzig 1935/1936. 845–846, hasábh.

⁴³CANDREA I.-A.: Folclorul medical român. Bukarest 1944. 344.

⁴⁴CANDREA I.-A.: i. m. 343.

Mint ebben a változatban is, a román visszaszámláló ráolvasások kezdőformulái valami személlyel, állattal vannak kapcsolatban. Ezek nem annyira a gonosz, a betegség (torokgyík, mirigydaganat) megszemélyesítői, hanem részben a gyógyítást elősegítő lények. Idetartoznak az alábbi szövegek is.

1. *Jött kilenc szarka (csóka) és elvitt 9 daganatot,
Jött nyolc szarka és elvitt nyolc daganatot,*

*Jött két szarka és elvitt két daganatot,
Jött egy és elvitt egy daganatot,
Semmi szarka, semmi daganat.⁴⁵*

2. *Cálinei, Mălinei legény
Csinált kilenc legényt,
Szombaton csinálta,
Szombaton elmentek a háborúba,
Kilencen mentek és nyolcan jöttek,
Nyolcan mentek és heten jöttek,*

*Ketten mentek és egy jött,
Egy ment és egy se jött vissza.⁴⁶*

A fenti román ráolvasók kezdőformulái a magyar ráolvasók sorában aránylag ritkák, de éppen az utóbbihoz hasonló egy galgamácsai változat (Szent Antal tüze ellen), amelyben a legényt Szent Antal helyettesíti:⁴⁷

*Szent Antal elment katonának kilenced magával,
visszajött nyolcad magával.
Elment nyolcad magával,
visszajött heted magával.*

⁴⁵CANDREA I.-A.: i. m. 344. Putna megyéből.

⁴⁶CANDREA I.-A.: i. m. 343. Fălcu megyéből. – A román ráolvasók gazdag variánsai közül még csak egyet említek meg. Ugoceában torokdaganatra így olvasnak rá: *Torokdaganat kilenc külön-féléből, torokdaganat kilenc nap óta, torokdaganat nyolc nap óta. . . , torokdaganat egy nap óta, torokdaganatnak nincsen egy napja sem, Úgy száradjon, mint ahogyan a kő szárad!* (SCURTU V.: Cercetări folklorice românească în Ugocea. Anuarul Arhivei de Folklor, VI. Bukarest 1942. 244.) Itt jegyzem meg, hogy az ilyen varázsszövegeknek, ráolvasóknak a lefordítása igen nehéz, gyakran lehetetlen.

⁴⁷DIÓSZEGI V.: i. m. 1957. 168–169. A „háborús” motívum további példáit Zalából és Tolnából l. u. itt. – A fenti varázssors kezdősora emlékeztet az Elindult Szent Antal hét fiával, hét lányával, hetvenhétféle unokájával. . . népi ima kezdősorára (Bukovina). Az imát szintén orbánc ellen mondják. L. ERDELYI ZS.: Hegyet hágék, lőtét lépék. Budapest 1976. 112, 117. Itt jegyzem meg, hogy Erdélyi Zs. szól a népi imák tiltó jellegű, rontást megkötő motívumairól. A kevert tudatformájú típusok között a szelestei ráolvasás változatát is megtalálta (101.).

*Elment másod magával,
visszajött egyedül.
Ha a többi elmaradt,
Maraggyon el Szent Antal tüze is!*

Hosszadalmas lenne, ha a további európai változatokat részletezném. Ezért a különböző népektől csak néhány lényegesebb ráolvasót idézek.

A kilenccel kezdődő visszafelé számláló ráolvasás szenesvíz készítése során ismeretes a huculoknál. Amint az ígéző asszony a kilenc parázsszemet egymás után egy vizes vödörbe veti, kilenctől számol lefelé s minden számlálásnál valamilyen tárgyat (kanál, orsó, nyírág, villa) félretesz. A számlálás az *egy sem* formulával végződik. Azután a vizet a betegre önti kb. ilyen értelmű szavakkal: Aki megkötötte, hagyja őt felbomlani(?).⁴⁸ Igen gazdagok a visszazámláló ráolvasók szerb változatai. Ezekből bőven közölt a Srpski etnografski zbornik s több változat található Timotijević B. munkájában. A variánsok közül az egyik:⁴⁹

*A himlőnek kilenc fivére van,
mind a kilenc összeveszett
a tengeren túl az arabbal;
harcra keltek,
mind a kilenc odaveszett:
kilencükből megmaradt nyolc,
a nyolcból hét,
a hétből hat,
a hatból öt,
az ötből négy,
a négyből három,
a háromból kettő,
a kettőből egy.
Neki van három testvére,
akik három fekete kis söprűt visznek,
egyik gyógyítja a szemfájást,
másik gyógyítja a vérzékenységet,
a harmadik a vakságot!*

A másik variáns:⁵⁰

*Elindult a nyilalás (Bodelj) anyja
hogy megkeresse fiát Bodeljt.*

⁴⁸ NEUMAN (NOY) D.: Five Hucul Healing Incantations. Indiana Slavic Studies, I. Bloomington, Ind. 1957. 197–198. A huculoknál is előfordulnak egészen egyszerű szövegek. A gyermek fogzásakor valamilyen betegsége így olvasnak rá: *Sem kilenc, sem nyolc. . . sem kettő, sem egy.* SZUCHIEWICZ W.: Huculszczyzna, IV. Lwów 1908. 319. Lásd még BOLTAROVICZ Z. E., Narodne likuvannja ukrainčiv Karpat. . . Kiev 1980. 26, 112. l.

⁴⁹ TIMOTIJEVIĆ B.: Istrčaše donjozemci. Beograd 1978. 65. Lásd még RADENKOVIĆ L.: Narodne basne a bajanja. Niš-Priština-Kragujevac 1982.

⁵⁰ TIMOTIJEVIĆ B.: i. m. 100.

*Összetalálkozott vele három ifjú török
és mondták:
Fordulj vissza,
Bodelj anyja,
mi Bodelj fiadat
kilenc késsel megszúrtuk,
kilencből nyolc,
nyolcból hét,
hétből hat,
hatból öt,
ötből négy,
négyből három,
háromból kettő,
kettőből egy,
az az egy is
a kőhöz vágódott,
összetörte magát
és a mi Márkónk
olyan egészséges maradt mint a som.*

A szerbek kelés elleni ráolvasása így hangzik: *Egy kutya kölkezett kilenc kiskutyát, – kilencből nyolc, – nyolcból hét. . . kettőből egy, egyből semmi.* Ismernek a szerbek a közölteken kívül más háborús kezdőformulát is: *Kilencen sírva mentek el a hadseregbe, kilencből maradt nyolc, nyolcból maradt hét. . . kettőből maradt egy, egyből egyse.*⁵¹ A háborús kezdőformula, mint láttuk előfordul a románoknál és a magyaroknál is.

Krupa A. a hazai (Békés m.) szlovákok ráolvasásaival kapcsolatban azt mondja, hogy nem egyféle betegséghez kötődnek, több betegségre is azonos szöveggel olvasnak rá. Különösen jellemző ez a visszafelé számláló ráolvasások változataira. Kelés ellen a kilences számtól visszafelé is számoltak csak egyszerűen a számokat mondva vagy mindegyik számot tagadva. A kifakadt kelés, seb, sömör elleni egyik szöveg (Pitvaros).⁵²

*Nem kilenc,
nem nyolc,
— — — — —
nem kettő,
nem egy. – Keresztül futott egy egér, hogy ebből
semmise legyen.*

⁵¹ MILOSAVLJEVIĆ S. M.: Običaji srpskog naroda iz sreza Honoljskog. Beograd 1913. 223. A horvát változatokhoz szaggatás, reuma ellen. I. HOVORKA O. v.–KRONFELD O.: i. m. 292. A hazai (Somogy m.) horvát változathoz I. EGYÜD Á.: Adatok a láncversek számszimbolikájához, Somogyi Múzeumok Közleményei, III. Kaposvár 1978. 289–290. – A kelés elleni egyszerű dalmata szöveget (Kilenc, nyolc, hét, hat, öt, négy, három, kettő, egy, egy se) I. FEHÉR Z.: Bátya néphite. Folklór archívum 3. sz. Budapest 1975. 132.

⁵² KRUPA A.: Hiedelmek – varázslatok – boszorkányok. Békéscsaba 1974. 141, 143, 146.

Békéscsabán az egyik asszony talált egy zsebkendő, nem gondolta, hogy ártani fog neki, és felvette. „De csakhamar tele lett kiütésekkel. Ő is kiment éjfélkor a keresztútra, egy pénzdarabbal köröket írt le, a pattanások körül s közben ráolvasott: Kilenc, nyolc. . . kettő, egy sem. Majd bal kezével a feje felett hátradobta a pénzdarabot és a zsebkendőt, majd elment. Nem volt szabad visszafordulni, még akkor sem, ha valaki rákiáltott volna, hogy elvesztette a zsebkendőjét.” Krupa A. közlése jellemző példája a varázsszavak és egyéb rítusok összefüggésének.⁵³

Tanulságos Horváthová E. által közölt szlovák ráolvasó:

*Egy anyának volt kilenc leánya,
és ebből a kilencből csak nyolc,
és ebből a nyolcból csak hét,*

*és ebből a kettőből csak egy,
és ebből egy se,
Nem az én hatalmamtól,
az Úr Jézus Krisztus segítségével,
és a szent oszthatatlan Szentháromsággal.*⁵⁴

A csehországi visszafelé számláló ráolvasó egyik variánsa a következő: *Szent Péter fekszik a sírban, van neki kilenc kelése. . . Szent Péter fekszik a sírban, Nincs neki egy kelése sem.*⁵⁵ A szorbok orbánc ellen a kilenc nővért idézve mondják varázsszavukat (*Orbánc, néked van kilenc nővéred. . . Orbánc, néked nincs egy nővéred sem, Az segít néked*).⁵⁶ Ismerik a kilenccel kezdődő és nullával végződő visszazámlálást a lengyelek is. Fejfájás esetén mondják a varázsigéket.⁵⁷ Kolberg O. a következő ukrán varázslatot említi: szemverésnél tüskés ágakból (galagonya) paraszt csinálnak, majd friss, még aznap mások által nem látott forrásvizet vesznek s ebbe késsel egyenként beledobálnak kilenc parázsszemet kilenctől visszafelé számolva (*nem kilenc, nem nyolc. . . nem egy*). Ezt még kétszer megismétlik, hogy összesen 27 parázsdarab legyen a vízben. A kést azután elássák a földbe s a vízből kereszt alakban (a vizes edény négy keresztben álló széléről) iszik a szemmelvert. A maradék vízzel megmossák egész testét s végül az ajtón keresztül kiön-

⁵³ KRUPA A.: i. m. 147. További békési szlovák visszazámláló ráolvasókhoz l. DIÓSZEGI V.: A tótkomlósiak hitvilága. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei, III. Békéscsaba 1974. 97–106.

⁵⁴ HORVÁTHOVÁ E.: Die volkstümliche Heilkunst. In: E. HORVÁTHOVÁ–URBANCOVÁ V.: Die Slowakische Volkskultur. Bratislava 1972. 254.

⁵⁵ GROHMANN J. V.: Aberglauben und Gebräuche aus Böhmen und Mähren. Prag-Leipzig 1864. 153., l. még 156, 181.; KOŠT'AL J.: Zafikávami nemocech. Prag 1903. 7. GROHMANN J. V. szövegét közli fogfájás ellen WUTTKE A. is (Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart. Berlin 1900. 172.) Csehországból. A „Böhmen”-ből közölt ráolvasókból nem mindig lehet megállapítani, hogy németektől vagy csehektől származnak-e.

⁵⁶ SCHULENBURG W. VON: Wendisches Volksthum im Sage, Brauch und Sitte. Berlin 1882. 94.

⁵⁷ SIARKOWSKI adatát idézi MANSIKKA V. J.: Über russische Zauberformeln mit Berücksichtigung der Blut- und Verrenkungssegen. Suomalainen Tiedeakatemia Toimituksia, Ser. B. Tom. I. Helsinki 1909. 84.; UDZIELA M.: Medycyna i przesady lecznicze ludu polskiego. Biblioteka Wisly VIII. Kraków 1891. 108.

tik.⁵⁸ Egy szlovén példát már említettem. A gyűjtések szerint a betegséget megsemmisítő szlovén szövegek igen egyszerűek. Az egyik így hangzik: *Kilenc van, nincs kilenc, nyolc van, nincs nyolc, hét van. . . egy sincs, egyetlen egy sincs.* A másik szövege: *Kilenc rontás van, nincs kilenc rontás, nyolc rontás van, nincs nyolc rontás, hét rontás van. . . stb.*⁵⁹

A görög változat szövege: *Volt egyszer kilenc testvér, És a kilencből maradt nyolc, Nyolcból maradt hét. . . Kettőből egy, Egyből semmi.*⁶⁰ A franciák a sömörre így olvasnak rá: *Isten hatalmából távozzon a sömör, kilenc sömörből lesz nyolc, nyolc sömörből hét. . . Két sömörből egy, Egy sömörből semmi.*⁶¹ Az itáliai Abruzzokban a daganatot ezekkel a szavakkal űzik el.⁶²

*Szent László, kilenc testvérből,
Kilencből maradt nyolc,
Nyolcból maradt hét,*

*Kettőből maradt egy,
Szent László,
Megsemmisíti ezeket a daganatokat.*

A visszaszámláló ráolvasások variánsai élnek a német folklórban. Sajnos azonban ezzel a típussal olyan alapvető munkák, mint Spamer A. és Hampp I. könyvei nem foglalkoznak.⁶³ Csupán Ohrt F.-nek van egy összefoglalása a visszaszámláló ráolvasásokról.⁶⁴

⁵⁸ KOLBERG O.: Pokucie. *Obraz etnograficzny.* Tom III. Kraków 1888. 133. Még egy jellegzetes lengyel ráolvasót közlök. Podhalaban szemmelverés esetén először kilencig számolnak felfelé (nem egy, nem kettő, nem három. . . és így tovább kilencig). Azután kilenctől számolnak lefelé (nem kilenc, nem nyolc. . . és így tovább egyig). A harmadik számolás ugyanaz, mint az első. Más alkalommal úgy zajlik le a varázslás, hogy vesznek kilenc kenyérdarabkát és kilenc parázsló széndarabot s azokat a vízbe dobják s közben egytől kilencig, majd kilenctől egyig számolnak. Hogy valóban rontás történt-e azt úgy állapítják meg, hogy kilenc parázsdarabkát egyenként hideg vízbe dobnak s közben kilenctől egyig számolnak. Amennyiben a széndarabok az edény aljára hullanak, ezt a rontás jelének tekintik. BAZINSKA B.: Wierzenia i praktyki magiczne pasterzy w Tatrach polskich. In: ANTONIEWICZ W. (szerk.), *Pasterstwo Tatr polskich i Podhala*, VII. k. Kraków 1966. 129–130. – A kilences szám szerepéhez és a számlálással való gyógyításhoz l. még MOSZYŃSKI K.: *Kultur ludowa Słowian*, II/2. Warszawa 1967. 392.

⁵⁹ KUTNIK P.: i. m. 131.

⁶⁰ SELIGMANN S.: *Der böse Blick und Verwandtes. Ein Beitrag zur Geschichte des Aberglaubens aller Zeiten und Völker.* Berlin 1910. 377.

⁶¹ *Revue des Traditions Populaires*, Paris 1888. 37. Egy francia ráolvasóban az egyházi szöveg után következik a visszaszámlálás: *Ratti, ratta, sortez de ce lieu au nom du grand Dieu vivant. Tu t'en iras chez un tel aussi franc que Juda a trahy notre Seigneur Jesu Christ aux Jardin des Oulifie. Pater, Ave. 9, 8, 7, 6, 5, 4, 3, 2, 1.* VAN HAVER J.: *Nederlandse Incantatieliteratur.* Gent 1964. 412. A holland ráolvasókban is előfordul a visszaszámlálás. Uo. 450–451.

⁶² FINAMORE G.: *Credenze, usi e costumi abruzzesi.* Palermo 1890. 120.

⁶³ SPAMER A.: *Romanusbüchlein.* Berlin 1958.; HAMPP I.: *Beschwörung, Segen, Gebet.* Stuttgart 1961.

⁶⁴ OHRT F.: i. m. 1935/1936. 845–846. hasáb.

A német folklórban ilyen példákat találunk a különböző betegségek visszazámláló varázsszavakkal való gyógyításáról:

*Maria geht über Land,
Trägt 9 Blätter in der Hand,
Hat sie nicht 9, so hat sie 8,
Hat sie nicht 8, so hat sie 7,
Hat sie nicht 7, so hat sie 6. . .*

Hat sie nicht ein, so hat sie keine⁶⁵

A kilences számmal kezdődő visszafelé számláló ráolvasásokat ismerünk Mecklenburgból,⁶⁶ a Cseherdő németjeitől,⁶⁷ az erdélyi szászoktól.⁶⁸ Úgy tűnik, hogy az ilyen szövegeket Jungbauer G. a németeknél általánosnak tartja.⁶⁹ Ohrt F. különben így foglalja össze az ide vonatkozó német közléseket: Az újabb időben a visszafelé számláló ráolvasások igen elterjedtek. A kezdő szám gyakran kilenc, mint Marcellusnál, de más varázsszámok (7, 72, 77) is előfordulnak. Azok mellett a formák mellett, amelyekben a gonoszt lányok, nővérek, testvérek személyesítik meg, mások is feltűnnek, amelyeket számokkal jelölnek (9 himlő) vagy egyszerűen csak visszafelé számolnak (9–8–7–. . .). A németeknél ilyen formák is vannak: *Der hl. Petrus liegt im Grabe, 9 Würmer hat er bei sich, 8 Würmer hat er. . . keine Wurm hat er bei sich. – Rose, du bist von Erde. . . 7, 6, 5, 4, 3, 2, 1 [sic].*⁷⁰

A skandináv példákra már hivatkoztam. Ezek jórészt egyszerű visszazámlálások kilenctől lefelé a betegségre, a betegség szellemére utaló kezdőformulával. Az egyik svéd ráolvasó így hangzik: *A sömörnek volt kilenc leánya, a kilencből lett nyolc, a nyolcból lett hét. . . a kettőből lett egy, az egyből lett semmi.*⁷¹ A sömör elleni egyik norvég rá-

⁶⁵ BÜTTNER L.: Fränkische Volksmedizin. Erlangen 1935. 158.

⁶⁶ BARTSCH K.: Sagen, Märchen und Gebräuche aus Mecklenburg, Bd. II. Wien 1880. 436.

⁶⁷ AMMANN J. J.: i. m. 198, 213, 310.

⁶⁸ SPAMER A.: i. m. 137. Szenes víz készítésénél a parazsat számolják visszafelé. WLISLOCKI H.: Volksglaube und Volksbrauch der Siebenbürger Sachsen. Berlin 1893. 91.

⁶⁹ JUNGBAUER G.: i. m. 113.

⁷⁰ OHRT F.: i. m. 1935/1936. 845–846.

⁷¹ TILHAGEN C.-H.: i. m. 118, 258.; HYLÉN-CAVALLIUS G. O.: Wärend och Windarne. Ett försök is svensk ethnologi, I. Stockholm 1864. 413–414. – Nem foglalkozom itt azokkal a ráolvasásokkal, amelyeknél nem a számokat redukálják, hanem állatokat, növényeket, tárgyakat nagyságuk szerint visszafelé sorolnak fel. Ezek a visszazámlálók variánsai. Ilyen az alábbi moldvai szöveg:

*Gelka akkora, mint egy ló,
Gelka akkora, mint egy juhó,
Gelka akkora, mint egy gyivó,
Gelka akkora, mint egy bob,
Gelka akkora, mint egy lencse,
semmivé maraggyon.*

A szöveget közli BOSNYÁK S.: Adalékok a moldvai csángók népi orvoslásához. Orvostörténeti Közlemények, 69–70. Budapest 1973. 289., l. még DIÓSZEGI V.: i. m. 1957. 170.

olvasás azzal kezdődik, hogy a ráolvasó üres gyomorral ráköp az ujjára s a beteg helyet a nap járásával ellenkező irányban háromszor körülkeríti s ezeket mondja: *sömör, sömör minden fiaddal, kilencből lesz nyolc, nyolcból lesz hét. . . kettőből lesz egy, egyből nulla.* A varázslatot három reggel, három alkalommal meg kell ismételni.⁷² A dánoknál az igéző jobb mutatóujjával körülkeríti a sömört, a daganatot s mondja: *sömör a te fiaddal kilenc, kilencből lesz nyolc, nyolcból hét, hétből hat stb., egyből lesz semmi.* A számolás után az igéző ujjával elhajító mozdulatot tesz.⁷³ A finneknél a ráolvasó egyik ujját (a bal kéz gyűrűsujját) vagy valamilyen tárgyat a kelésre, a daganatra helyezi s forgatja nyugatról keletre. Közben kilenctől vagy tíztől egyig, nulláig lefelé számol, hogy elveszítse a kelést. A ráolvasásnak s a hozzátartozó cselekményeknek gazdag változatai vannak.⁷⁴

A litván (állatokba esett) féreg elleni ráolvasó egyike a következő: *Szent Jónak volt kilenc férgé, a kilencből lett nyolc, a nyolcból hét. . . , háromból kettő, kettőből egy, egyből semmi.* A varázsigé elmondása után az igéző lélegzetet vesz s azután fúj.⁷⁵ Ismerik a kilenctől való lefelé számlálást a lettek.⁷⁶ A visszaszámlálás és a – varázslatok egészen más körébe tartozó – zsinegre való csomókötés együttes rítusa gyakori az ukránoknál, litvánoknál, letteknél, a németeknél. A litvánoknál az ellenkező irányban megsodrott zsinegre az első és negyedik ujjal háromszor kilenc csomót kötnek s lélegzetet véve szá-

⁷² BANG A. CHR.: i. m. 54. Lásd még GRAMBO R.: Norske trollformer og magiske ritualer. Oslo–Bergen–Tromsø 1979.

⁷³ ORTH F.: i. m. 1917. 285, 289.

⁷⁴ HÄSTESKO F. A.: Motivverzeichnis westfinnischer Zaubersprüche. FFC. No. 19. Helsinki 1914. 33. HÄSTESKO F. A. egy másik munkájában kifejti, hogy a kelések, daganatok feletti visszafelé körözés szintén az eltávolítás miatt történik. A visszafelé körözés és a visszaszámlálás ugyanazt a gondolatot tükrözi. A ráolvasót eredetileg kelések ellen mondták s később más betegségekre is. Nyilvánvalóan a latin szöveg a dán és svéd ráolvasás alapja. A visszaszámláló varázsigé finnországi ismerete relatíve fiatalabb s úgy tűnik, hogy nyugatról terjedt el. HÄSTESKO F. A.: Länsisuumalainen loitsurunous. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia, 161. Helsinki 1918. 89–91. – Itt említtem meg, hogy Barna G. szerint a visszafelé számlálás már meglehetősen a magyarságnál a honfoglalás előtti időben, s ő egy cseremis lidércnyomást oldó ráolvasásra hivatkozik, amelyet Beke Ödön közlése nyomán Képes Géza fordított magyarra. A ráolvasó zárószóiban tíztől számolnak lefelé (BARNA G.: i. m. 1974. 201.; KÉPES G.: Napféla és éjféla. Budapest 1972. 291.). Nyilvánvaló, hogy a cseremiszekhez a visszaszámláló varázsigék az oroszoktól kerültek el. Barna G. feltételezése aligha indokolható. Nem vette tekintetbe az orosz anyagot s a ráolvasások európai hátterét és irodalmát. Ilyen következtetéseknél számrendszerünk ősiségét is meg kell vizsgálni. A tíz pl. iráni eredetű szavunk s külön iráni átvétel a zürjénben és a votjákban. A *nyolc* valószínű magyar fejlemény s az ősmagyar korban keletkezhetett. A *kilenc* szóban az *-nc* utótag talán a 'tíz' jelentésű ősmagyar kori permi jövevényszónak a fejleménye, amely valószínűleg a *harminc* és *nyolc* szavaink végződésében is megvan. A *kilenc* összetétel a korai ősmagyarban jött létre. (L. erről a TESz., a MSzFgrE. megfelelő címszavait.) A tízes számrendszer a finnugor alapszavakban még nem volt meg. Az ugor korban igen. Felmerül az a kérdés is, hogy az iráni *tíz* miért szorított ki egy hasonló jelentésű permi jövevényszót. A néprajzi következtetésnél figyelembe kell vennünk a nyelvtudomány következő megállapítását: „Mivel a finnugor nyelvek számnevei csak 1-től 6-ig közősek, feltehető, hogy a *húsz* és rokon nyelvi megfelelői korábban még nem az absztrakt számnévre, hanem konkrét tárgyra: húsz ujjra, majd húszas csomóra, kötegre (mókusbőre, halfűzére) vonatkoztak. A szócsalád végső soron való etimológiai hovatartozása, eredeti jelentése, finnugor kori alapalakja vitatott” (TESz). Új szempontokkal gazdagította őseink számolási tudását SIMON PÉTER (Népszabadság, 1984. június 2.)

⁷⁵ MANSIKKA V. J.: Litauische Zaubersprüche. FFC. No. 87. Helsinki 1929. 83.

⁷⁶ MANSIKKA V. J.: i. m. 1929. 64.

molnak: 9, 8, 7, 6, 5, 4, 3, 2, 1 s azután a kificamodott testrészt a zsineggel megkötik.⁷⁷ A kilences számtól visszszámoló varázsigéket ismerik a bjelooroszok, az ukránok, a nagy-oroszok. Egytől számolnak felfelé kilencig Mazuriában a „fehér ember”, az ukránok a féreg, a nagyoroszok a torokgyík ellen.⁷⁸ A csökkenő számlálással mondott csuvas varázsigék változatát közölte fentebb említett tanulmányában Magnitzkij V. nyomán Munkácsi B. Azonos típusú varázsigére bukkanunk Mészáros Gy. gyűjteményében is. Az egyik változat szerint, ha valakinek árpa nő a szemén a javas az alábbi módon számol reá.⁷⁹

1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9
Kilenc föld felé oszoljon szét, – félre köp
 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7
Hét föld felé oszoljon szét, – félre köp
 1, 2, 3, 4, 5
Öt föld felé oszoljon szét, – félre köp
 1, 2, 3
Három föld felé oszoljon szét, – félre köp
 1
Egy se maradjon. – Félre köp.

Mansikka V. J. az orosz varázsformulákról írt munkájában azon a véleményen van, hogy a nyugati szlávok a németek példáját követve varázsigéikben a kilences számmal kezdenek. Az oroszok kibővítik a formulákat s a kilences szám mellett más számokkal is ráolvasnak.⁸⁰ Ezt a véleményt azonban helyesbíteniük kell. Mint láttuk, a német kezdőformulákban is előfordulnak a kilencnél nagyobb számok. Mansikka V. J. is Marcellus szövegét tekinti a visszszámoló ráolvasások kiinduló pontjának, amelyben a kilenc mirigy-nővér (a gonosz) fokozatos kiküszöbölésével, a mirigy redukálásával érik el a betegség gyógyítását, a betegség okozójának, szellemének megsemmisítését. A német–cseh és más változatokban Marcellus kilenc mirigy-nővére helyett Jób, Szent Péter, Jézus jelennek meg, akiknek kilenc férgük van, Szent Barbarának pedig kilenc hideglelése. A kilenc nővér helyett más rokonok is bekerülhetnek a ráolvasásokba. Kilenc betegség-gyermek jelenik meg a lengyel és a szerb ráolvasásokban, s ezek a formulák ukrán területig követhetők. A fehéroroszoknál a visszafelé számlálással orvosolják a szülési fájdalmat, a lóbetegségeket s a kezdő számok tizenkettőre, tizenegyre, tízre változhatnak. A népi fantázia természetesen számtalan változatot teremt. Így a nagyoroszoknál Herodes tizenegy leánya, a beteg kilenc felesége, Longinus tíz fia a betegség démona.⁸¹

Visszatérve a magyar ráolvasók kezdőformuláira megállapíthatjuk, hogy azokban is démonizált betegségek, démonok (tályog, csuma, tályogos asszony) vagy szentek fordul-

⁷⁷ MANSIKKA V. J.: i. m. 1929. 64, 83, 91–92. Mansikka V. J. munkájában idézett néhány múlt századi orosz nyelvű munka nem állt a rendelkezésemre. Közléseiket Mansikka V. J. munkájából vettem át.

⁷⁸ MANSIKKA V. J.: i. m. 1929. 64.

⁷⁹ MÉSZÁROS GY.: i. m. 389–390.

⁸⁰ MANSIKKA V. J.: i. m. 1909. 83.

⁸¹ MANSIKKA V. J., i. m. 1909. 84–85.

nak elő. Az utóbbiak már természetesen nem mint a betegségek okozói lépnek fel. Nékik főképpen csak elmondják a betegséget, hogy segítsenek. Ilyen a tisztaigari változat:^{8 2}

*Néked mondom szent Ivány!
Csató Imre tehenibe,
a Szekfübe, piros tarka,
kilenc pondró van.
Nem kilenc, hanem nyolc,

nem kettő, hanem egy,
nem egy, hanem semmi.
Hujj ki belüle, hujj ki!*

Egy csépai (Szolnok m.) változatban Szent Vendelnek kilenc kukacos malackája volt, hasonlóan, mint a német–cseh változatokban Jóbnak, Szent Péternek, Jézusnak kilenc férgé. Csépan a disznó hátát szobában hált vízzel locsolgatják a következő szöveg kíséretében:

*Szent Vendelnek volt egy malackája,
Abban volt kilenc férgecske,
Nem kilenc, hanem nyolc,
Nem nyolc, hanem hét,
Nem hét, hanem hat,
Nem hat, hanem öt,
Nem öt, hanem négy,
Nem négy, hanem három,
Nem három, hanem kettő,
Nem kettő, hanem egy,
Nem egy, hanem egy se.*

A ráolvasást Vendel napján mondják, de szükség szerint nyáron is megismétlik. Az igézés után a sebet valamiféle fekete kenőccsel kenik be. (Csetényi Mihályné, Csépa, szíves közlése.) A varázversben Szent Vendel említése nyilvánvalóan a jázsági Vendel-kultusz kisugárzásával magyarázható.^{8 3}

Doroszlón (Bácska, Jugoszlávia), ha valakinek a sebe nem gyógyul akkor – Szent Jóbra hivatkozva – így olvasnak rá:

*Szent Jóbnak volt kilencféle sebje.
Nem kilenc, hanem nyolc,
nem nyolc, hanem hét,
-----*

^{8 2} DIÓSZEGI V.: i. m. 1957. 166–167.

^{8 3} GYULYÁS É.: A Vendel-kultusz emlékei a Jázságban. Szolnok megyei múzeumi évkönyv, 1979–1980. Szolnok 1981. 185–200.; GYULYÁS É.: Die Verehrung des heiligen Wendelin in Ungarn. Jahrbuch für Volkskunde, Bd. IV. 1981. Würzburg 1981. 197–206.

*nem kettő, hanem egy,
nem egy, – egy se!*

A szöveget háromszor megismétlik, majd keresztet vetnek a sebre s végül a következőket mondják: Atya, Fiú, Szentlélek Istennek nevében, Szent Jób segítségével múljon el (Kovács E.: Doroszló hiedelemvilága. Újvidék 1982. 202).

Gyakran a szövegekben a szentek szerepét világosan megállapítani nem tudjuk. Jelzik azonban, hogy az ősi formák vallási képzetekkel is keveredtek. Úgy tűnik, hogy a ráolvasók kezdőformuláiból a betegséget, az ősi démonokat kiszorítják a szentek, amit azzal is magyarázhatunk, hogy a nép hitvilágában a démonok alakja elhalványul. A vallási képzetek halmozódása szembeűnik egy moldvai ráolvasóban. Ennek a lefelé számláló részét (*Hét gelka, hétből maradt hat. . .*) a következő sorok vezetik be.⁸⁴

*Krisztus urunknak
főde jártjában
jámbor gazdájával
hamis gazdasszonyával
gyékény ágya, kő párnája
sótalan kása vacsorája.
Hét gelka,
hétből maradt hat,
hatból öt,
ötből négy,
négyből három,
háromból kettő,
kettőből egy,
egyből semmi.
Úgy eloszoljék,
mint a hob hogy eloszlik.*

A ráolvasó kezdőformulája folklórunkban prózai elbeszélésként is ismert s abba az „elbeszéléstípusba tartozik, melyben Krisztus és Szent Péter áruhásan vándorol a földön.” A motívum mítoszokban, mondákban, mesékben, kolduló énekekben is felbukkan s tudunk róla „az ókori mediterrán kultúrákban éppúgy, mint az európai középkorban s az újkori folklórunban igen általános”.⁸⁵ Dömötör T. szerint az ilyen ráolvasók „az analógiás mágia mellett erkölcsi intést is tartalmaznak”.⁸⁶ Moldvai szövegeinkben ez az intést már erősen töredékes.

A vallási képzetek megjelenését fejezi ki az is, hogy a betegség (démon) nullára való redukálása után még valamilyen imát is mondanak, ami a magyar s más európai szöveg-

⁸⁴ DIÓSZEGI V.: i. m. 1957. 166–167. Vö. BOSNYÁK S.: i. m. 1980. 160.

⁸⁵ DÖMÖTÖR T.: A népszokások költészete. Budapest 1974. 112, 114. L. még ERDÉLYI ZS.: i. m. 114. – DÖMÖTÖR T.: A magyar nép hiedelemvilága (Budapest 1981) című könyvében röviden felhívja a figyelmet több más ráolvasónk, varázsigénk európai párhuzamaira (174–181).

⁸⁶ DÖMÖTÖR T.: i. m. 1974. 119.

közlésekben igen gyakori. Göcsejben a fejfájásban szenvedőre újholdkor így olvasnak rá: *9 tábor megy 8 táborra, 8 tábor megy hét táborra, 7 tábor megy 6 táborra stb. egészen egyig.* A varázsszavak után a Miatyánkot, az Üdvözlégyet és a Hiszekegyet imádkozzák.⁸⁷ Részben egyházi jellegű szöveggel vezeti be a lefelé számlálást a Kolon vidéki gyógyító-asszony, aki meg is „méri” a beteget s a lefelé számlálás (*sem kilenc, sem nyolc. . . sem egy*) után még kilenc napig imádkozik.⁸⁸

A szentek a kezdőformulákban ma már nem hosszú életűek, noha a különböző kezdőformulák egymás mellett, egyidőben élnek. Maga a beteg, a beteg állat konkrét megnevezése lép a szent helyébe. Ide tartoznak az ilyen kezdőformulák: *Farkas János disznójába van férög kilenc. . .* (Baranya m.),⁸⁹ *Vájsz Simonnak van egy sárga lova, Abba van kilenc nyü. . .* (Csongrád m.).⁹⁰

A különböző kezdő és záróformulák azonban nem változtatják meg a ráolvasások lényegét: a lefelé számolással való betegség (démon) elűzését. *Ezeknek a ráolvasóknak a gerince tehát Marcellus óta nem változott.*

A magyar visszafelé számláló ráolvasók mind történetileg és földrajzilag, mind pedig néplélektanilag beletartoznak az európai varázsigé rendszerbe. Az idő, a tér, a társadalmi helyzet, a pszichikum, a rátermetség, a tudás öröklésének lehetősége természetesen variánsokat teremtett, de *az archetípust – amely nyilvánvalóan szintén variáns volt – nem tüntette el.* A variánsok is megőrizték az ősi Marcellus-féle szöveg lényegét. Marcellus kilenc-mirigy nővérét a tályogos asszony, a tályog, a csuma váltotta fel.

Hogy miképpen került a magyar folklórra Marcellus varázsszövege, ill. annak variánsa/variánsai elfogadhatóan nem magyarázhatjuk meg. A magyar ráolvasó asszonyok nyilvánvalóan nem olvasták a *De medicamentis*, de olvashatták az eredeti szöveget, hallhatták variánsát a korábbi századokban tanítók, lelkészek, diákok, akik azután tovább adták a varázsigéket. A ráolvasó asszonyok, férfiak kezébe kerülhettek olyan nyomtatott vagy kéziratot gyógyító- és varázskönyvek, amelyekben ilyen szövegek voltak. A kilenctől való visszaszámlálás legrégebb magyar szövege is a 18. századi tokaji gyógyítókönyvben maradt fenn, amelynek a receptjei, varázsszövegei a 17. század közepére vezethetők vissza. Az Appendix szerint a munkát Morvaországban 1654-ben írták le. Cseh nyelvből magyarra, majd magyarról latinra 1678-ban lefordították s ezt a szöveget vagy másolatát használta a 18. század utolsó harmadában egy tokaji orvos. A visszaszámlálást tartalmazó „kutyák dühössége ellen való orvosság” a következő: „+ Zura + Zurabia + Zurabilen + Arlen + Narlen + inarlemen + consummatum + est +. Ezen szókat egy kis keskeny czédulára kell írni, úgy hogy egy rendben kiférjen, és kis veres posztócskát, szapuló követ a kutyának enni adni, hozzá tévén rák-szemet, pók-hálót, tiszafát, egy kis veres rezet, de a szapuló követ olly apróra kell törni, mint egy lencse szem, és vissza kell számlálni, úgymint, nem kilencz, nem nyolcz, nem hét, nem hat, nem öt, nem négy, nem három, nem kettő, nem egy. Ezeket a czédulával együtt kenyérbe bé-csinálván

⁸⁷ GÖNCZI F.: Betegségek gyógyítása a göcseji népnél. Ethn. XVI. 1905. 348.

⁸⁸ KODÁLY Z.: i. m. 315.

⁸⁹ BERZE NAGY J.: Baranyai magyar néphagyományok, III. k. Pécs 1940. 261–262.

⁹⁰ POLNER Z.: i. m. 31. Hasonló kezdőformula: *Azt mondják Horváték disznájában. . .* SEBESTYÉN Gy.: i. m. 420.

a kutyának enni bé-adni; Úgy hiszem másféle marhának is használ, próbáld meg, meglátod.”⁹¹

A varázskönyveknek a ráolvasók terjedése terén igen nagy jelentőséget tulajdonít Mansikka V. J. Tudjuk, hogy a csehekhez és a lengyelekhez eljutottak német kéziratos és nyomtatott varázskönyvek. Ilyeneket németből le is fordítottak. Görögből bolgárra fordítottak ilyen könyveket. Hozzájárult a varázslatok terjedéséhez az alacsonyabb rangú papság is. Egy kijevei parasztnál pl. találtak ráolvasókat tartalmazó könyvet, amelyet lelkész írt. Terjesztői voltak a varázslatoknak a vándor szlovák kereskedők s természetesen a különböző telepések is.⁹² A ráolvasók terjedését nagymértékben elősegíti a kétnyelvűség. Amit a román javasok, gyógyítók felkeresése, a moldvai magyarok román nyelvű ráolvasói is bizonyítanak.⁹³ Vajkai A. ír arról, hogy az erdélyi románoknál még ma is találunk nyomtatott ráolvasásokat, népi gyógyeljárásokat tartalmazó ponyvákat. Búcsuban, vásáron, vándor könyvkereskedőktől veszik s féltve őrzik.⁹⁴ Erdélyi Zs. a vallási ponyva-irodalom, a „bagómártonos imák” jelentőségét fejtegette.⁹⁵

Visszatérek még néhány szóval Marcellus (Empiricus) Burdigalensishez, aki kétségkívül gall származású, bordeaux-i volt. Orvosi munkájában ismételten említ gall növényneveket. Marcellus forrásai részben ismertek (Scribonius Largus, id. Plinius, Medicina Plinii, Sextus Placitus stb.), részben ismeretlenek. Merített népi forrásokból is. Feltételezhető, hogy visszazámláló varázslata is népi, gall-kelta eredetű. Munkájának két kéziratát (párizsi és laoni) ismerjük; mindkettő 9. vagy 10. századi. A párizsi kéziratot 1536-ban (Basel) Cornarius Janus adta ki. Cornarius szövegét 1547-ben Velencében, 1567-ben Párizsban ismét megjelentették. A további kiadások csak sokkal későbbiek (Helmreich 1889, Niedermann 1916, 1968).⁹⁶ A *Septem [a] tusella* (9. század) és az ó-angol (kb. 900) szövegek nyomán feltételezhető, hogy Marcellus ráolvasása már munkájának megjelenése előtt széles körben ismert lehetett, de a *De medicamentis* 16. századi kiadásai közvetve és közvetlenül is jelentékeny hatással lehettek Európa népi gyógyászatára. A munka további néprajzi vizsgálata ezt a feltevést csak megerősítheti.

A ráolvasások, varázsigék Európa-szerte évezredek óta térben és időben szakadatlanul vándorolnak. Ezért írhatta Jaenecke-Nickel J. a német szómágiáról, varázsigékről, hogy három forráson nyugszanak: mégpedig az antik és a keresztény eszmevilágon s a germán vallási elképzeléseken. A görög-római, a keleti befolyás részben népi úton a gyakorlattal, részben irodalmi úton, különösen az orvosi munkák révén terjedt s gyakorolt hatást a német varázsigékre. Kereskedők, katonák, telepések közvetítették a mágikus

⁹¹ DOBROSSY I.–FÜGEDI M.: Ráolvasások egy 18. századi gyógyító-könyvből. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XVII–XVIII. k. Miskolc 1979. 245–260. Érdemes lenne a kéziratos munkát teljes terjedelmében filológiailag feldolgozni és kiadni. A kilenctől visszazámlálást közli egy csákányi takács 1844-ben készült kéziratos babonáskönyve (CSABA J.: Néhai Törő Ferenc csákányi babonáskönyve. Vasi Szemle, IV. 1937. 3. sz. 123.). A visszazámlálást nyüvek elvesztésére mondják. Ez a kéziratos könyvecske is bizonyítéka, hogy milyen forrásai vannak az élő néphitnek.

⁹² MANSIKKA V. J.: i. m. 1909. 83–126.

⁹³ DIÓSZEGI V.: i. m. 1960. 35–39, 69–74.

⁹⁴ VAJKAI A.: Népi orvoslás a Borsa völgyében. Kolozsvár 1943. 75–79.

⁹⁵ ERDÉLYI ZS.: i. m. 28–29.

⁹⁶ LIECHTENHAN E.: Sprachliche Bemerkungen zu Marcellus Empiricus. Basel 1917. 4, 7, 8, 38, 39.

szövegeket a szóbeliség és az írásbeliség (varázscédulák, könyvek) útján. Így a 11. századi *Tumbo*-varázsigé (*Tumbo saz in berke mit tumbemo kinde enarme, tumb hiez ter berch, tumb hiez taz kint; ter heilego Tumbo uersegene tiusa uunda*) valószínű szintén Marcellus egyik varázslatára (10,35) vezethető vissza. A *Tumbo* talán valamilyen mitológikus lény (hegyi óriás). Mansikka V. J. szerint a szent hegyen Mária ölében ülő Krisztus.⁹⁷

A visszazámláló gyógyító varázsigékre is vonatkozik Vajkai A.-nak az emberi lélek peremeit érintő megállapítása: „A népi orvoslás hagyományai, akár a többi hagyományok, zegzugos utakon, bonyolult lélektani útvesztőkön, sokféle műveltségkör és korszak sugárkörén átvergődve adódnak tovább nemzedékeknek. . . A kereszténység szétsugárzásával a korábbi hagyományok nem pusztultak ki, nem is pusztulhattak, mert nem valami meghatározott, jól körültagogatható vallás maradványai voltak, hanem az emberi természet ösztönös, védekező mozdulata, meghökkentő, segélykérő sikolya a gonosszal, a bajjal szemben. Ami pogány gúnya volt rajtuk, az szétrongyolódott, lefeszett, a szél szerte-szét vitte cafatait hetedhét országba. De az érzés, az egyszerű érzés, hogy a beteg ember fájdalomtól messze elhajítsa, megmaradt, mert ember maradt továbbra is.”⁹⁸

Nyilvánvaló, hogy tanulmányom a visszazámláló ráolvasók problémáinak csak megközelítését jelzi. A probléma iránt érzékeny folkloristák és orvostörténészek újabb kutatási szempontokat vehetnek fel. Különösen hálás feladat lenne a kezdőformulák tanulmányozása, amelyekkel a tulajdonképpeni varázsszavaknak epikus keretet adnak, ismertetik a gonoszt, az azokat helyettesítő, de már pozitív tulajdonságú személyeket, bevezetik a szóvarázslást.⁹⁹ Erre különben már Bolgár Á. is felhívta a figyelmet, amikor azt írta, hogy a varázsló formuláknak két típusa van: 1. egy epikus és egy ráolvasó rész kapcsolatából, 2. csak ráolvasó részből áll.¹⁰⁰

A fentiek nyomán összefoglalóul a következőket mondhatom: A századforduló idején a magyar népterületen még általánosan ismert visszafelé számláló ráolvasóink kapcsolatban vannak az európai variánsokkal, megőrizték a *De medicamentis* szövegének sajátosságait, elsősorban a betegség, a betegség szellemének nullára való redukálását, megsemmisítését. A felfelé számláló és a nagy számoktól lefelé számláló formulák az előbbi típus romlott variánsai. Az utóbbiakra hathatott a számszimbolika (77, 99). A redukálással, a megsemmisítéssel magyarázható, hogy a visszafelé számlálást a legkülönbözőbb betegségek gyógyításánál alkalmazzák (szemmelverés, daganatok, kelések, torokfájás, Szent Antal tüze, fejfájás, állatokba esett férgek elűzése stb.). Ennek megfelelően változik a varázsszavakat kísérő cselekvés (pl. szemmelverésnél szenesvizet készítenek). A ráolvasók vissza-

⁹⁷ JAENECKE-NICKEL J.: i. m. 196. Korábban már hasonlóan nyilatkozott HELM K.: *Tumbo saz in berge*. Hessische Blätter für Volkskunde, VIII. Leipzig 1909. 134.; OHRT F.: *Über Alter und Ursprung der Begegnungssegen*. Hessische Blätter für Volkskunde, XXXV. 1936. 55.; OHRT F.: *Tumbo* (Segen). In: E. HOFFMANN-KRAYER–H. BÄCHTOLD-STÄUBLI: *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, VIII. k. Berlin–Leipzig, 1936–1937. 1183–1185. hasáb. A *Tumbo*-szöveget Ohrt F. után idézem. Vö. még MANSIKKA V. J.: i. m. 1909. 70.; HELM K.: *Altgermanische Religionsgeschichte*. Bd. II/2. Heidelberg 1953. 151.

⁹⁸ VAJKAI A.: *A magyar népi orvoslás vallásos és egyházi vonatkozásai*. Új Élet, 6. évf. 1. sz. Kassa 1937. 31.

⁹⁹ VAN DER LEEUW G.: *Die sog. 'epische Einleitung' der Zaubersprüche*. Zeitschrift für Religionspsychologie, 6. 1933. 161–180.; HELM K.: i. m. 145–146.

¹⁰⁰ BOLGÁR Á.: *Magyar bájoló imádságok a XV–XVI. századból*. Budapest 1934. 6.

tükröznek később hozzájuk tapadt egyházi hagyományokat is. A kezdőformulákba a démonok, a betegség megnevezése helyébe szentek, vallási motívumok kerülnek, de ezeket is néhány helyen már kiszorították a konkrétan megnevezett személyek. A változások azonban a redukáló, megsemmisítő varázsszavakat nem érintik, amelyek önállóan is funkcionálnak. A varázsigéket mágikus cselekedetek egészítették/egészíthették ki. Úgy tűnik, hogy a visszafelé számláló ráolvasóinkat napjainkban legjobban a moldvai magyarok őrzik. Fejtegetéseim talán azt is igazolják, hogy ez a gyógyító ráolvasónk áttörte a történelem különböző sűrű bozótját és maga mögött hagyott népeket, nyelveket, vallásokat, kultúrákat, mint a folklór, az ethnographia számtalan más jelensége.

A számok mágikus jelentősége helyet kap az avantgarde költészetben is. Az *Occident* című amerikai antológiában (University of California, Berkeley, Calif. 1965) Jim Wehlage egyik versében különbözőképpen mutat be 11-ig terjedő számsorokat s elmondja, hogy a számok megváltoztatják a szavak értelmét (a ráolvasókban a beteg állapotát változtatják meg). A számláló varázsszavak hangulatát idézi Szombathy Bálint az Új Symposiumban megjelent (1972. 82. sz.) egyik angol nyelvű verse. A visszafelé számláló ráolvasókat népi szövegükkel építette be Révülő című versébe Polner Zoltán (Egyetlen hangszer című kötete, Magvető, Budapest 1971. 73. l.).

A CODEX CUMANICUS MARGÓJÁRA

Elmúlt száz éve, hogy Kuun Géza közzétette a Codex Cumanicus teljes szövegét, terjedelmes bevezetéssel, bőszeges lapalji jegyzetekkel, több indexszel, s könyve végéről az „Addenda et Corrigenda” sem hiányzott. Kuun Géza latinul szólt a magyart nem értő olvasóhoz, mert abban az időben a magyar akadémia nem adott ki idegen nyelvű művet; a latin nem számított idegennek, hiszen évszázadokon át az volt az ország hivatalos nyelve.

Kevés könyvnek volt ilyen tartós, mélyreható hatása. Több tudós nemzedék tagjai tárgyalták és újratárgyalták a Codex által felmerült problémákat, bírálták és vitatták Kuun Géza számos nézetét, nem kevés megállapítását elfogadták, ismételték, anélkül immár, hogy nevét megemlítették volna.

Most száz év múltán a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára és a Kőrösi Csoma Társaság Kuun Géza könyvét reprintként közreadta (Budapest Oriental Reprints, Series B 1). Kiadói nemcsak egy érdemes tudománytörténeti értékkel bíró művet kívántak a mai tudós kutató kezébe adni, de az a szándék is vezette őket, hogy a *Codex redivivus* újabb, még meg nem oldott problémákra is felhívja a figyelmet. Ragyogó részlet-monográfiák születtek az elmúlt nem kevés idő alatt az egymást váltó nemzedékek tollából; utánuk azonban még mindig bőven maradt kutatható. Maradtak mostohán kezelt, vagy éppen teljesen elhanyagolt részkérdések is. A reprint ezek mellett a Codex főkérdésére kívánta ráirányítani a figyelmet. Ez a kérdés a Codex egészének a vizsgálata, annak végeredményeként a középkor e becses írásos emlékének új, korszerű kiadása és magyarázása.

Magam élve a rendkívüli alkalommal a következőkben néhány megjegyzést kívánok fűzni a Codex általános kérdéseihez, ugyanakkor kitérek néhány részletkérdésre is, amelyek nem függetlenek az előbbiektől.

Gróf Kuun Géza 1838-ban született Erdélyben, Nagyszeben (ma: Sibiu) városában, 1905-ben halt meg Budapesten. A Magyar Tudományos Akadémia 1867-ben választotta tagjai sorába, 1901–1904 között az Akadémia másodelnöki tisztét töltötte be.

A pesti egyetemen klasszika-filológiát tanult és sémi nyelvekkel foglalkozott; ez utóbbi tanulmányait Göttingenben folytatta. Jól fundált héber és szír ismeretek birtokában fordult az arab, majd a perzsa és a török nyelv tanulmányozásához. Tág körű érdeklődésének az orientalisztika csak egyik szektora volt. Nem volt nyelvész, keleti filológiai kérdésekben a klasszika-filológiában elsajátított módszertanára támaszkodott.¹

Keleti tárgyú tanulmányai lényegében két téma köré sorakoznak. Az első a korai magyarok története, annak mohamedán forrásai. Közülük az egyik szintén latin nyelvű:

¹ GOLDZIHNER, I.: Emlékezés Gróf Kuun Géza fölött. Budapest 1906. *Emlékezések* XIII, 4.

„Relationum Hungarorum... historia antiquissima”²; a többi magyar nyelven látott napvilágot, így a korai magyar történet arab és perzsa forrásainak szövegkiadása, fordítása és hozzáfűzött kommentárjai.³ Hasonló módszerrel dolgozta fel Gardēzī törökökről szóló értesítéseit.⁴ Kuun Géza keleti vonatkozású műveinek másik csoportja a kún nép és nyelv problémáival foglalkozik. Ezek közé tartozik „Adalékok Krím történetéhez” című tanulmánya.⁵ A másik kettő a Codex Cumanicus kiadásának visszhangjára reagál, közülük az elsőt Teza kritikai megjegyzéseinek szenteli, a második, „A kúnok nyelvéről, nemzeti-ségéről”⁶ címet viseli s benne Gyárfás István „A Petrarka Codex kún nyelve”⁷ című értekezésére válaszol.

Kuun Géza Codex Cumanicus kiadása annak idején kisebb vihart kavart a magyar történészek egy csoportjában. Ez utóbbiak szerint ugyanis a kúnok kezdettől fogva (finnogor eredetű) magyar nyelven beszéltek. E téves, romantikus nézetet vallotta a jeles történétíró, Pray György (1723–1801) és többek között a jászok és kúnok történetének ismert kutatója, Gyárfás István (1822–1883).

Ugyanakkor Kuun Géza Codex Cumanicus kiadása döntően pozitív visszhangot váltott ki Magyarországon. A kúnok szerepe a magyar történelemben közismert volt, ezt Gyárfás sem tagadta. Köztudott volt, hogy a tatárok elől menekülő kúnok 40 000 családból álló népét Kuthen (*Kütän*) vezérlete alatt befogadta országába IV. Béla. Ám a nagy tömegű idegen nomád népet az ország lakossága bizalmatlanul fogadta és csakhamar a tatárok kémeinek tartotta. Végül is a fellázított csöcselék megölte Kuthent, mire a kúnok fosztogatva, öldökölve kivonultak az országból.⁸

A tatárjárás után IV. Béla újra behívta a kúnokat (ekkor jött velük a jászok egy része⁹), különböző kiváltságokkal, királyi házassággal próbálta megnyerni a bizalmukat. A

² KUUN, COMES GÉZA: *Relationum Hungarorum cum Oriente gentibusque orientalis originis historia antiquissima*. Vol. I–II, Claudopoli 1892. 1895.

³ KUUN, GÉZA gr.: Keleti kútfők. Összeállította, fordította és jegyzetekkel kísérte. In: PAULER GY.–SZILÁGYI S., *A magyar honfoglalás kútfői*. Budapest 1900, 137–284.

⁴ KUUN GÉZA dr. gróf: *Gurdēzī a törökökről: Keleti Szemle* II (1901) 1–5, 168–181, 260–270; III (1902), 32–44, 81–94, 253–261; IV (1903) 14–40, 129–141, 257–287.

⁵ KUUN GÉZA gróf: *Adalékok Krím történetéhez*. Budapest 1875.

⁶ KUUN GÉZA gróf: Újabb adatok a kún Petrarcax-Codexhez: M. T. Ak. *Értekezések az I. Oszt. köréből*, IV: 12. Budapest 1892. KUUN GÉZA gróf: *A kúnok nyelvéről és nemzetiségéről*. Budapest 1885: *Értekezések, az I. Oszt. köréből*, XII, 11. A Codex megjelenése alkalmából adta ki HUNFALVY PÁL: *A Kún- vagy Petrarka-Codex és a kúnok: Értekezések az I. Oszt. köréből*, IX, 5, Budapest 1881; németül: *Der Komanische oder Petrarca-Codex und die Kumanen: Ungarische Reveu*, Leipzig 1881, 602–632. Hunfalvy egyébként elismerő kritikájában megróttá Kuun latin szövegének pongyolaságát, s joggal kifogásolta a latin index nehézkés használhatóságát.

⁷ GYÁRFÁS ISTVÁN, *A Petrarka Codex kún nyelve: Értekezések a II. Oszt. köréből*, X, 8. Budapest 1882.

⁸ R. GROUSSET: *The Empire of the Steppes. A History of Central Asia*, New Brunswick 1970, 264. C. d'OHSSON: *Histoire des Mongols depuis Tchinguiz-khan jusqu'à Timour Bey ou Tamerlan II* (Amsterdam 1852), 135–241.

⁹ A jászok a kúnokkal azonos kiváltságokat nyertek. A magyarországi középkori latin nyelvű oklevelek *Jazonos* vagy *Philistei* néven emlegetik őket. A kúnokéval azonos kiváltságaik egy részét 1848-ig megtartották, a kúnokkal együtt alakult „Jászkún-körzet” közigazgatási területük 1876-ban szűnt meg. Korábban úgy vélekedtek, hogy Magyarországra való beköltözésükkor kúnul beszéltek, minthogy ezzel a török néppel már hosszabb idő óta együtt éltek. Újabbban azonban kiderült, hogy a

kun befolyás IV. vagy Kún László (anyja, Erzsébet kún hercegnő volt) idejében tetőpontjára hágott, kiváltságait 1279-ben több törvény erősítette meg.¹⁰ IV. László meggyilkolása után azonban megcsappant a kúnok szerepe, végül is lassanként beolvadtak a magyarokba; nyelvük a XVIII. század végén már kihaltnak tekinthető, mindössze a kún Miatyánk és néhány, párszavas imádság torzított alakja maradt fenn nyelvükből. Később középkori kún személy- és helynevek tudományos vizsgálata során azok töröksége igazolódott (Gombocz, Rásonyi), újabban pedig a ma kúnlakta terület magyar nyelv-járásának kún eredetű tájszavai vonták magukra a figyelmet (Mándoky). Érthető tehát a magyar turkológusok megkülönböztetett figyelme a kún történelem és nyelv problémáival szemben.

Mint ismeretes, a Codexről először Tomasini tesz említést 1656-ban. Leibnitz 1768-ban a velencei könyvtár katalógusában fedezi fel e kéziratot. 1769-ben a magyar Cornides Daniel, gróf Teleki József titkára Velencében megkeresi a Codex Cumanicust, s annak első 22 lapját lemásolja; e másolatról, hazatérve beszámol Praynak a kún Miatyánk körül folyó vita kapcsán.¹¹ Végül Tomasini alapján Klaproth újra felfedezi a kéziratot, első részéről sikerül is egy másolathoz jutnia, annak alapján 1826-ban kiadja a lemásolt szövegrészt. Ezzel megkezdődik a Codex Cumanicus tudományos vizsgálata. Kuun kiadása, fogyatkozásai ellenére, jelentős lépés Klaproth úttörő kísérlete után. Megjelenésével kezdődnek meg magára a kéziratra vonatkozó kutatások, velük párhuzamosan a kézirat tartalmának az elemzése.

Tomasini nyomán a Codex Cumanicust napjainkig Petrarca-Codexnek nevezték, abból kiindulva, hogy az egyike lett volna Petrarca Velencére hagyott könyveinek.

Györffy György Velencében gondosan megvizsgálta a kéziratot, a hozzá fűződő hagyományokat, s több jelentős megállapításra jutott.¹²

jászok Magyarországra való beköltözésükkor eredeti, oszéttal, alánnal rokon iráni nyelvüket még beszélték. Ezt bizonyítják a latin nyelvű oklevelekben előforduló iráni eredetű jász személynevek és nem utolsósorban egy XV. századi latin–jász szójegyzék, mely az Országos Levéltárban került elő 1957-ben. Vö. Z. GOMBOCZ, Osseten-Spuren in Ungarn: Gombocz Zoltán összegyűjtött művei I (Budapest 1938), 78–83. Uő. Ossètes et Yazzyges, i. m. 91–95. J. NÉMETH: Eine Wörterliste der Jassen, der ungarländischen Alanen: ADWB, Berlin 1959. Uő: Spisok slov na jazyke jasov, vengerskich alan. Perevod s nemeckogo i primečanja V. I. Abaeva, Ordžonokidze 1960.

¹⁰B. SPULER: Die Goldene Horde, die Mongolen in Russland 1223–1502, Leipzig 1943, 67–68. HÓMAN–SZEKFŰ: Magyar történet I, Budapest 1935, 537–543; II (1936), 10 sköv. JEAN RICHARD: La Papauté et les missions d'Orient au Moyen Age, Rome 1977, 31–33.

¹¹A fentiekről részletesen szól Kuun, lásd I–XIV. Ebből csak a Cornidesre vonatkozó részhez kívánczik néhány megjegyzés. Kuun szerint, és az ő véleményét ismétlő Gyárfás (13) szerint is, Cornides és Teleki József 1770-ben járt Velencében. Ezt a dátumot Cornides Pray Györgyhöz írt leveléből következtették ki. F. Csanak Dóra szerint („Két világ határán” című sajtó alatt levő könyvében) ez a látogatás 1769 májusában zajlott le. A Prayhoz írt levél szövege (annak fogalmazványa) megtalálható, kis változtatással, az említett (Kuun, X) *Commentatiuncula* című kéziratában, melyet az MTA Kézirattárában őriznek (Tört. 2° 164). A Cornidestől kimásolt rész a Codex első szavával kezdődik (*Audio: Mesnoem esiturmen; a két szót együtt gondolta kúnna*), utolsóként *equita – Atlan*-t említi, amely nem a 23., hanem a 22. oldalon található. A Velencében készült másolat korán elkallódott, mert levelében maga írta: „aduersaria mea in Transilvania reliqui”. Máig ott lappanghat valahol (talán Szebenben), ha ugyan el nem vett végleg.

¹²G. GYÖRFFY. *Autour du Codex Cumanicus; Analecta orientalia memoriae Alexandri Csoma de Kőrös dedicata. Bibliotheca Orientalis Hungarica V*, Budapest 1942, 110–137. Györffy érvelését

Először is megállapította, hogy a Petrarca-Codex elnevezés begyökeresedett tévedés, mint azt különben Nolhac 1892-ben megjelent, a turkológusok részéről észrevétlenül maradt könyvében már kimutatta. Eszerint Petrarca könyveit csakugyan Velencére hagyta végrendeletében, oda azonban soha nem jutott el, mert halálakor, 1374-ben Padua környékén lakott. A két város közti rossz viszony következtében a könyvtár nem került Velencébe. Nolhac egyébként darabonként átvizsgálta a velencei Szent Márk Könyvtár állítólagos Petrarca-gyűjteményből származó 17 kéziratot, köztük a Codex Cumanicust is, és konstata, hogy egyetlen kézirat sem származhatott Petrarca könyvtárából. Nem származhatott onnan a Codex Cumanicus sem, amely papírra (és nem pergamenre) írt lapjaival, XVIII. századból való bőrkötésével sehogysem illett a bibliophil Petrarca könyvei közé.

Győrffy megvizsgálta a kézirat lapjait, az azokon található vízjeleket és a ma egyetlen kötetbe foglalt kézirat korábbi fasciculusait.

Győrffy vizsgálódásai során arra a megállapításra jutott, hogy a kézirat eredetileg 3 fasciculusból állott. Teza is, Győrffy is nyomatékosan utal erre a körülményre. Ez a megállapítás helyes, melyet pontosabban így fejezhetünk ki: a Codex 3 fasciculus papírra van írva, ebből az első kettő azonos nagyságú és azonos vízjelet tartalmaz. A harmadik fasciculus papírja nagyobb volt, egybefűzésekör vagy kötéskor körülválták, ez alkalommal az írás némely lapon megsérült. Az utóbbi vízjelei az előbbiekéttől eltérők. Ezzel szemben már korábban az a nézet alakult ki, hogy tartalmilag a Codex két részből áll, „olaszból” és „németből”.

Itt jegyezzük meg, hogy a Codex ma 164 lapból áll. Ezt az utólagos, modern lapszámozást követi Kuun Géza, A. v. Gabain, Grönbech (a szótárában) és Monchi-zadeh. Ezt a lapszámozást megtartottuk, mert indokolatlannak és anakronisztikusnak tartottuk az önkényesen alkalmazott középkori lapszámozást, amely 82 r-v levéllel operál.

Az „olasz rész” az 1–110. lapot foglalja el. Ez annyit jelent, hogy a második fasciculus 111–118. lapját az olaszok üresen hagyták és ilyen állapotban került a Codex a következő tulajdonosok kezébe, akik – e felfogás szerint – a maguk bejegyzéseit a 119. lapon kezdték el s onnan, a harmadik fasciculus papírján át a mai 164. lapig bezárólag az ő anyaguk található.

Az első, olasz rész több kronológiai fogózóponot tartalmaz. Az első mindjárt a kézirat elején olvasható, ez az 1303-as évszám, e dátum nyilván arra a példányra utal, amelyről a mai kódexet másolták. Ez a példány ugyanis kétségtelenül nem autográf eredeti, ezt bőségesen igazolják a benne található másolásból származó hibák. A másolás idejét Győrffy határozta meg, amikor kimutatta, hogy a papír észak-itáliai eredetű, a rajta

elfogadta A. v. GABAIN: *Komanische Literatur; Fundamenta II*, 243–244. Gabainra hivatkozva Győrffy véleményét ismételi LOUIS BAZIN: *Les calendriers turcs anciens et médiévaux*, Paris 1974, 625. Győrffy dolgozata bibliográfiai ritkaság, mert a BOH V. kötete a háborús pusztítások miatt igen kis példányszámban jelent meg. DAGMAR DRÜLL: *Der Codex Cumanicus, Entstehung und Bedeutung*, Stuttgart 1980 (*Geschichte und Gesellschaft*, Band 23, Klett-Cotta) című doktori értekezésében a Codex datálását, keletkezésének helyét és körülményeit, szerzőjét újra vizsgálat alá fogta. Drüll szintén látta, megvizsgálta a Codexet, szakértő bevonásával újra megvizsgálta a vízjegyeket, a Codexhez felhasznált papírokat részletesen elemezte. Mindezen műveletek elvégzése után lényegében a Győrffy-féle eredményekhez jutott.

található vízjegy az 1330-as év tájára utal: ez lehet az olasz rész ma ismert másolatának a dátuma.

De korábban találni véltek egy még régiebb kronológiai utalást is. Ez abból adódnék, hogy a Codex tartalmazza a hónapneveket is latin, perzsa és kún nyelven. A keresztény naptárt tükröző latin nevekkal szembeállított perzsa nevek a hónapok arab eredetű megjelölései a mohamedán naptárra utalnak. A keresztény és mohamedán hónapnevek csak ciklikusan felelnek meg egymásnak abban a sorrendben, ahogy azt a Codex nyújtja. Figyelmen kívül hagyva a túl korai és a túl kései egyezéseket, a Codex hónapnév-listája az 1292–1294-es években felelnek meg egymásnak.¹³ Különböző, kún naptárral való

¹³ A Codex 72. oldalán felsorolt latin és perzsa hónapnevek egyezése Samojlovič szerint (Doklady Ak. Nauk 1924, 86–88) 1294-re érvényes; Malov (Izv. Ak. Nauk SSSR 1930, 347–349) 1295–1296-ban állapítja meg ezt az időpontot. (A kún naptár kérdését vizsgálta még Kowalski: *Zu den türkischen Monatsnamen*: Archiv Orientalni I, 1930, 3–26, különösen 17, 26, továbbá K. GRÖNBECH: *Wörterbuch*, 30–31). A mohamedán kronológia alapján kikövetkeztetett 1294–1295-ös dátum meggyőző, ám mint mondtuk, nem meggyőző. A másolás során a hónapok listái ugyanis összezavarodtak, mint az a kún hasáb alapján megállapítható; de megállapítható, hogy a másoló is észrevette azt, hogy a hasábok sorai eltolódtak, s utólag behúzott kis vonalak segítségével próbálta jelezni a helyes vízszintes megfeleléseket. A kún hasáb nevei amúgy is nyugtalanítók. Hogy lehet június az ősz hónapja? Miért hiányzik belőle a három nyári hónap? Egyéb furcsaságaira utalt már Kowalski, aki azok egy részét megkísérelte megmagyarázni. Bazin könyvében egész fejezetet szentelt a kún kalendáriumnak (624–650), s nem kerülte el az ő figyelmét sem a lista fogyatékosága, de azt egy hanyag másoló hibájának tulajdonította csupán. Bazin a nehézségeken úgy próbált felülkerekedni, hogy a kún naptárt 16 hónapévre rekonstruálta (642–643), mégpedig oly módon, hogy az év novemberrel kezdődik és októberrel végződik, utána a következő év ismét novemberrel kezdődik és februárral ér véget (a 16-os listából többre nem telik). A 16 hónapos listából november–december 1293-ra esik, január–december 1294, január–február 1295. Ez igen jól alátámasztaná az 1294–5-ös dátum-hipotézist; a baj csak az, hogy a Bazintól szellemesen rekonstruált 16 hónapnevet tartalmazó lista sehonnán nem igazolható. A kún lista törekenységét az is igazolja, hogy a hibás másolás kézzelfoghatóan igazolható a perzsa hasábra, amely a mohamedán hónapneveket félreérthetetlen arabos alakjukban közli. Kezdjük ott, ahol a probléma megfogható: *aprilis* – *gimediaual* (Bazin: *Jumādā I*, mai); *madius* – *regep gimiedielachel* (B: *Ĵumādā II*, mai). A másoló ezt kifejejtette, s csak akkor vette észre, amikor a *regep*-et már beírta; úgy segített rajta, hogy utána írta (B: *Rajāb*, juin). A lista innen kezdve egy sorral eltolódik, amit a másoló utólagos vonalkái is jeleznek (e vonalkák a faksimile kiadásban alig láthatók, lényegesen tisztábban a Kowalski közölte faksimilén): *júnus* – *saabam* (B: *Ša' bān*, juillet); *július* – *ramadā* (B: *Ramadān*, août); *augusztus* – *saugal* (B: *Sawwāl*, septembre); *septemb(e)r* – *čil chaade* (B: *Dū'l qa'da*, octobre); *octub(e)r* – *dilchia* (B: *dū'l ħijfa*, novembre); *noe(m)ber* – *mugarā* (B: *Muħarram*, décembre); *decemb(e)r* – a perzsa szó helye üres. Ha a fent említett *regep* szót a helyére tesszük, akkor a december lakúnája megszűnik a perzsa hasábban. Bazin mohamedán kronológiája kizárólag az 1294. évet foglalja le magának (az 1295 már nem esik bele). A Codex perzsa naptárának Bazintól javasolt értelmezése lényegében megegyezik Samojlovičéval, ti. mindkettő az 1294. évet jelöli meg a kérdéses dátumnak; ugyanakkor kizárja Malov értelmezését, aki 1295/96-ban keresi a naptár eredetét. Valójában a ma forgalomban levő 1294. év nem magától értetődik, ugyanis három olyan egymást követő év van, amelyben a *safar* hónapnak január, a *muħarram*-nak december felel meg: 1292.I. 23 (szerda) – 1293. XII. 12 (péntek); 1293. I. 11 (kedd) – XII. 2 (szerda); 1294. I. 1 (péntek) – XII. 21 (kedd). Mohamedán módra: H 691 – 1291/2; H 692 – 1293/4; 693 – 1293/4. Vö. V. V. CYBULJ-SKIJ, *Sovremennye kalendari stran Bližego i Srednego Vostoka, Synchronističeskie tablicy i pojasnenija*, Moskva 1964, 66. Bazin a lehetséges három közül az utolsót választotta. Bajos megmondani, hogy ez a mohamedán dátum honnan került a Codexbe, a vele szembeállított keresztény terminológia hibátlan-e; akár egyiket, akár a másikat a kún kronológiával egyeztetni csak merész feltevések árán

kombinációk árán az 1294-es évet jelentené. E dátum értéke nézetem szerint vitatható, noha számos jeles turkológus azt elfogadja. E feltevések alapján a Codex keletkezésének dátuma 1294 volna, 1303-ban készült volna róla az első másolat és 1330 körülről származna mai másolata.

A „német rész” kronológiája nehezebben közelíthető meg. Györffy itt másfajta papírt talált, amely három vízjegyet tartalmaz, de közülük csak kettő határozható meg több-kevesebb valószínűséggel. A-papír és a vízjegyek alapján Györffy a második rész keletkezését 1340 és 1356 közé teszi. Korábbi felfogás szerint ez a rész nem másolat, hanem hosszabb időn keresztül folyamatosan bejegyzett eredeti szövegek, glosszák, betoldások gyűjteménye. Nem nehéz kimutatni, hogy e bejegyzések egy része már korábban meglevő írott szövegek újramásolása, olykor diktálás után való lejegyzése. A „német rész” mindenesetre későbbi mint az olasz, amely különben korábbi felfogás szerint német ferencesek kezébe került, így volnának magyarázhatók az olasz részbe utólag betoldott német glosszák. Végül azonban a kézirat ismét gazdát cserélt, újra olaszok kezébe került; így volna érthető, hogy Petrarca nélkül, miért került a Codex, akkor még összefűzött állapotban Velencébe (és nem Génúába).

A Codex keletkezésének helye nem független az egyes részek kronológiájától.

Az első, olasznak mondott rész mai felfogás szerint Krímben készült; már Kuun igen határozottan génuai szerzőnek tulajdonította ezt a részt. Nézetéhez csatlakozott Brätinau is (1929). A keletkezés helyét egyesek (Rassovski, Györffy) Solchatban próbálták meghatározni. A génuai eredetet Dagmar Drüll kizárásos alapon próbálta megtagadni.

Az 1303-as változatot egy Szaraj közelében fekvő Szent János-kolostorban készítették volna, a mai (1330 körüli) példány másolási helyét még feltevéssel sem próbálták meg rögzíteni. A második, „német” rész valamelyik dél-oroszországi franciskánus kolostorban keletkezett volna, melynek szerzetesei német anyanyelvűek voltak (Gabain).

Kétségtelen, hogy az első rész olasz környezetben keletkezett, abban sem lehet kételkedni, hogy e rész nem vallási célra készült.

Végképp el kell vetni azt az időről időre felbukkanó nézetet, amely szerint e rész szerzője szerzetes lett volna. Valóban, feltűnő, hogy miért hiányoznak a névszók tárgyi

lehetőség. Csak egy példát. A kún oszlopban *curbâ barâ ay* (= *qurbân bayrâm ay*) az említett emendáció után megfelel a perzsa oszlop *dilghia* szavának; ez a hónapnév (*Du'l-hijja*) valóban novembert jelent 1292-ben és 1293-ban. 1294-ben a november (= *muharram*) kún neve, Bazin „javított” listája szerint *son kûz ay* 'az ősz utolsó hónapja' volna. A kún hasámban előforduló *qurbân bayrâm ây* és *son kûz ay* két különböző hónap neve. Bazin a 16-os listával próbálta az ellentmondást kiküszöbölni, Kowalski viszont (p. 25), nem kevés bizonytalanság után, az 'ősz utolsó hónapja' speciális elnevezésének hajlandó tekinteni a *qurbân bayrâm ay*-t. Ilyen körülmények között a Codex kún kalendáriumát nem tekinthetjük szilárd kronológiai bázisnak, a perzsa oszlop mohamedán naptára alapján kikövetkeztetett dátumot tehát csak ingatag hipotézisnek tekinthetjük. Teljesen védhetetlen Monchi-zadeh 1358-as datálása (13), amely a Petrarca-Codex legendájára támaszkodik. Dagmar Drüll (pp. 25–26) Malov datálását Mahler-Wüstenfeld, Vergleichungstabellen 3. javított kiadása (Wiesbaden 1961) alapján megkísérelte módosítani, mégpedig oly módon, hogy a Codex naptárát a mohamedán időszámításnak megfelelő 1292–1295 időszakasszal azonosította. A valóságban a régi datálásnál maradtunk, az 1295-öt mindenki figyelmen kívül hagyta eddig, mert két utolsó hónapja átnyúlik az 1296. évre; a „javításoknak” esetünkben nincs jelentősége, mert az csak napokat érint.

csoporthoz tartozó olyanok, amelyekre e feltevés esetén joggal számot tarthatnánk. Brätinau (Recherches, 231, 5. jegyz.) még azt is szóvá tette, hogy olyan szavak is vannak benne, melyek szerzetes szerzőtől kevésbé volnának várhatóak (Codex 68: *bordellum, rofiana, meretrix*; 99: *rofianus, castratum*).

Nem vonható kétségbe, hogy az első rész világi rendeltetésű volt. E tekintetben, ha nem is kizárólagosan, jelentős szerepet játszott a kereskedelmi szükségletek kiszolgálásában is. Már Gyárfás hangsúlyozta, hogy a háromnyelvű rész elsősorban kereskedelmi célokat tartott szem előtt. Ennek bizonyítására hivatkozott arra, hogy a tárgyi rendbe szedett szótári anyagban 89 fűszerevet, 70 kereskedelmi tárgyú szót, 17 drágakő-nevet talált, s mellettük 91 szó irodai tevékenységgel kapcsolatos. A számok pontosságát most figyelmen kívül hagyva, Gyárfás a lényegre tapintott, s olyan kérdésekre mutatott rá, melyeket érdemes tovább követni.

Közbevetőleg meg kell jegyezni, hogy hallgatással nem térhetünk napirendre az 1303-as példányban olvasható Szent János-kolostor szerepe felett, hiszen az ellentmondani látszik a vallási terminológia hiányából levont következtetésnek.¹⁴ Az ellentmondás látszólagos, csak azt kell figyelembe vennünk, hogy nem eredeti, autográf kézirat van dolgunk, hanem másolattal, sőt egy olyan másolattal, amelynek második része kétségbevonhatatlanul egyházi eredetű és rendeltetésű. A látszólagos ellentmondást a ránk maradt (és elveszett) másolatok egymáshoz való viszonyának tisztázása képes csak véglegesen feloldani.

Az eredetileg Gyárfástól felvetett, azóta másoktól is képviselt kérdéseket ma így fogalmazhatnók meg: mely keleti népekkel kereskedtek a Fekete-tenger északi részén megtelepedett olasz kolónusok? E kereskedelemnek miféle árucikkek voltak a tárgyai? E kereskedelem lebonyolítása céljából az olaszok milyen útvonalakat vettek igénybe? Miféle irodákban használták a perzsa–kún szótárt?

Az első kérdésre látszólag könnyű a felelet. Látszólag, mert hiszen az olasz kolónusok általános meghatározása mögött máris problémával állunk szemben. Miféle olasz kolónusokkal kell számolnunk? Kétségtelen, hogy a génuaiaknak volt jelentősebb szerepe e térségben, de nem hagyhatjuk figyelmen kívül a náluk szerényebb, de nem kevésbé aktív velenceieket sem. Eddig azt a kérdést vizsgálták, melyik kolónián keletkezett a Codex; mi

¹⁴ A Szent János kolostor szerepére W. Bang hívta fel a figyelmet (Über die Herkunft des Codex Cumanicus: SPAW 1913, pp. 244–245). Szerinte itt kezdték volna írni a Codex Cumanicus (1294–5-ben). Ez a Szent János kolostor egyike volna a 17 Fekete-tengertől északra fekvő kolostornak. Egy 1314-ből datált szöveg szerint ez a kolostor Szaraj közelében feküdt. Bang véleményét arra alapította, hogy az invocatio utolsó mondata említi e szent nevét (*Ad honorem dei et B(ea)ti St(ephan)is euangelis! te*). Gyórfy joggal érvel azzal, hogy ez az invocatio később, a másolás során kerülhetett a kézirat élére. Sajátságos módon Szt. János neve nem fordul elő sehol máshol a Codexben, helyette viszont a második, kún szövegeket tartalmazó részben egy Szent István haláláról szóló szöveg olvasható. Vö. Codex, 122; KUUN, 159–160; DRIMBA: Syntaxe cormane, 228–230 (De la mort de Saint Étienne), ahol megtalálható a kún szöveg, francia fordítása, valamint az „Apostolok cselekedetei”-ből a megfelelő rész latin szövege. Szt. István az egyetlen szent, akinek a történetét elmondandónak tartották a Codexet összeállító szerzetesek. Messze vezetne ennek az okát keresni, mindenesetre érdemes erre ügyelni s megnézni, vajon a 17 kolostor között nem akad-e olyan, amely ennek a szentnek a nevét viselte?

kitágítjuk a régi kérdést: az eredeti példány és annak másolatai csak az egyik kolónián volt forgalomban, netán a másikon is?

A génuiaiak és velenceiek széles területre kiterjedő közvetítő kereskedelmet folytattak (Pisát és Flórencet hozzájuk képest jelentéktelen szerepük miatt most mellőzzük). E széles horizontú kereskedelemnek figyelmen kívül hagyjuk nyugatra és Észak-Afrikára való kisugárzását, figyelmünket Levantéra, pontosabban az ilkánok Perzsiájára és az Arany Hordára koncentráljuk, ez utóbbival kapcsolatban figyelmünket ki kell terjesztenünk Belső-Ázsiára, s azon túl Kelet-Ázsiára is.

Ami e széles területen lebonyolódott kereskedelem árucikkeit illeti, azokról igen részletes tájékoztatást nyújtanak a ránk maradt árulisták, amelyek a természeti kincsek és az emberi tevékenység termékeinek széles skáláját ölelik fel; egyes területeken a rabszolgakereskedelem sem hiányzik.

A kereskedelmi utak közül kettő érdemel megkülönböztetett figyelmet. Az egyik a Levantéra vezetett, annak Trapezunton áthaladó ága Perzsiába torkollott; ez utóbbi tarthat igényt közelebbi érdeklődésünkre. Ezt az útvonalat igen jól ismerjük, alig szükséges hát rá itt szót vesztegetnünk. Annál izgalmasabb az az útvonal, amely az Arany Horda fővárosába, onnan pedig Közép-Ázsián keresztül Pekingbe vezetett. E fontos útnak a leírását a XIV. századi Pegolottinak köszönjük.

E nevezetes kereskedelmi út Tanából (a mai Azovból) indult, onnan ökrös szekérrel 25 napig tartott Asztrahánig (*Gintarchan*), lovas kocsival csak 12 napig. Nem veszélytelen útvonal a rajta közlekedő útonállók miatt. Asztrahánból (*Gittarchan*) egy napi vízi út következett Szarájig (*Sara*). Onnan Szarajcsikig (*Saracanco*) szintén vízen (az Urál-folyón) 8 napig kellett utazni. Szarajcsiktól Urgendzsig (*Organci*) teve-húzta kocsin 20 napig tartott az utazás. Ebben a városban jó piac fogadta az utazó kereskedőt. Urgendzsből Otrarig 35–40 napig tartó utazás következett; aki azonban árut tartalmazó málhák nélkül utazott, az Otrarit kihagyva 50 nap alatt juthatott el a következő állomásra, Almalikba (*Armalec*). Innen teherhordó számmal kellett tovább utazni, szintén útonállóktól veszélyeztetett úton, a kínai területen fekvő Kancsouig (*Caexu*); ezt az utat 70 nap alatt lehetett megtenni. Onnan tovább 45 napos út, lóháton, vezetett egy nagy vízhez, ahol Hangcsou (*Cassai*) városába jutott az utas; itt kellett beváltani az ezüst pénzt kínai papírpénzre. Hangcsouból Pekingig (*Cambalec*) 30 napot vett igénybe az utazás.

Az útleíráshoz Pegolotti tanácsként hozzáfűzi: hasznos, ha a kereskedő magával viszi az útra két igen jó kún tolmácsot, de nem árt, ha ezen kívül van egy kúnul beszélő tolmácsnője is.¹⁵

¹⁵ A Codexben az „irodai tevékenység” szókészletének van egy érdekes tárgyi csoportja: „N(om)i(na) arti(um) et que per(t)ne(n)t eis” (80). Itt található meg a *L scriba* perzsa és kún megfelelői. Az ’írnok’, olykor ’notárius’, feladata e fejezet szerint világosan az üzleti tevékenység írásbeli teendőinek ellátása: előtte a ’pénz’ (*pecunia*), utána az ’adóskok’ és ’hitelezők’ (*depitores, creditores*), az ’üzleti könyv’ (*manuale*), ’tinta’, ’próbakő’ (*lapis auri*), ’üzleti papír’ (*litera*) és ’írópapír’ (*papirum*) következik. A fejezet élén az italo-latin *bancherius* áll, melynek kún megfelelőjét (*saraf*) Grönbech nem egészen pontosan ’Geldwechsler’-nek értelmezte. Ami az árucikkeket illeti, elsősorban a Codex latin–perzsa–kún listája érdemelne egy kisebb monográfiát (beleértve az egyes szavak gondos értelmezését, etimológiáját). A flórenci Francesco Balducci Pegolotti, nem volt sem kereskedő, sem utazó, de az azoktól gondosan összegyűjtött információknak tolmácsolója. La Pratica della Mercatura című műve régóta magára vonta a figyelmet. A modern tudományos kutatásban Sir HENRY YULE: Cathay

A Pegolotti-féle itinerariumnak főleg Almalikig tartó része érint bennünket közelről, valamint az, amit a kún nyelvről, a kún nyelven beszélő tolmácsról tartalmaz.

Érdemes szólni a Gyárfás-féle „irodai szókészletről” is.

Miféle irodában használhatták a Codex Cumanicus perzsa–kún szóanyagát? Erre közvetett feleletet nyerünk magából a Codexből, nevezetesen a „Nobilitas hominum et mulierum” című fejezetből (90). Ismeretes, hogy a génuaiaknak csakúgy mint a velenceieknek a fekete-tengeri gyarmatukon (de máshol is, így Tebrizben) legfőbb tisztviselőjüket *consul*-nak hívták. Nos ez a szó a Codexban: P *qadi* [chadi] 'judge', C *šeriyat* [seriat]. Ugyane fejezetből l. még: L *potestas*, P *šāna* [saana], C *yaryučī* [yarguzi] 'Bürgermeister'; L *torcimanus*, P *kalamāči* [talamaçi], C *tilmač* [tilmaç] 'Dolmetscher'. Az irodai tevékenység kereskedelmi vonatkozásairól még szólunk.

Az olasz kolóniák Arany Hordához fűződő kapcsolatai az eddignél nagyobb figyelmet érdemelnek. Az Arany Horda ugyanis nemcsak kereskedelmi partnere volt a fekete-tengeri Génuának és Velencének.

A két olasz rivális több alkalommal írásos szerződést kötött az Arany Horda központi, még gyakrabban helyi képviselőivel. E szerződések általában kétnyelvűek voltak, az eredeti török nyelven készült, tolmács útján készített fordítása rendszerint latin volt, de akad köztük olasz nyelvű is. E dokumentumok közül itt csak néhányat említenék, olyanokat, amelyeket már korábban szóba hoztak.

Özbeg (1312–1340) idejében, 1333-ban a velenceiek szerződést kötöttek Kutluctemirrel, mely jogot adott nekik Tana közelében bizonyos területek beépítésére. A szerződés kún nyelven készült és azt Dominicus Polonus fordította latinra (de Cumanico in Latinum). Ugyancsak a velenceiek 1358-ban szerződést kötöttek magával Berdibeggel (1357–1359), amikor is megerősítést nyertek a korábbi 1338-ban és 1346-ban kötött, kereskedelmi kiváltságokat biztosító szerződések.

A velenceieket a kolonizálásban megelőző génuaiak későbbi időkből maradtak ránk. Ezek közül való az a szerződés, mely Toqtamış idejéből (1380–1395) származik, neve-

and the Way Thither III (London 1914), 137–173. Vö: H. CORDIER: Histoire de la Chine II (Paris 1920), 430–432. Legújabb kiadása: ALLAN EVANS, Francesco Balducci Pegolotti, La Pratica della Mercatura, ed. by – Cambridge Mass. 1936. Vö. még: R. S. LOPEZ: Venezia e la grande linee espansione commerciale nel secolo XIII, in: La civiltà veneziana del secolo di Marco Polo, Flórenc 1952, 39–82. Itt jegyzem meg, hogy a Pegolottinál kínai papírpénz *baleš* nevére utalt Pelliot; T'oung Pao XXVII, 190–192, azzal, hogy ez azonos a mongoloknál járt misszionáriusoktól torzított alakban emlegetett török *yastuq*-kal. Mindkét szó jelentése eredetileg 'párna'. Hozzáfűzném mindehhez, hogy a *bāliš* elsősorban nem 'papírpénzt' jelent, vö. P *bāliš* 'a cushion, a pillow; a weight of gold (eight miskāls and two dānaks)' (Stg.). Tana szerepéről lásd ELENE Č. SKRŽINSKAJA: Storia della Tana, in: *Studi veneziani* X (1968), 3–46. Igen tanulságos felvilágosítással szolgál a levantei kereskedelem árucikkeiről W. HEYD: Histoire du commerce du Levant au Moyen Âge II (Leipzig 1885), 555–711. A fekete-tengeri kereskedelem export- és import-árúira gyakran utaltak összefoglaló művek; vö. BRANIANU: Recherches, 247 (ott további utalások), SPULER: Die Goldene Horde, 407 sköv. D. Drüll gondosan átvizsgálta Pegolotti anyagát és tanulságait felhasználta a Codex „kereskedelmi” szókészletének magyarázata kapcsán (39–92). Figyelmet érdemel ebből a szempontból egy aránylag kései árulista is (Schütz Ödön hívta fel rá a figyelmemet): Levon Khachikian, Le registre d'un marchand arménien en Perse, en Inde et au Tibet (1682–1693): Annales 1967 (Paris), 231–278. A cikket angolból fordították franciára, az árulista árucikkeinek bennszülött nyelven megadott neveiben azonban megtartották az eredeti angol helyesírást. Ez a lista is érdekes adalékokat szolgáltat a Codex perzsa neveihez.

zetesen 1380-ból. A kaffai génuai konzul rendeletére a szerződést Julianus Panicarius jegyző „ugaresca” eredetiből, tolmács segítségével, latinra fordította. Egy másik szerződést szintén a génuaiak kötöttek Toqtamış követeivel 1387-ben. Az eredeti „ugaresca” írásos szöveget latinra fordította Franciscus Gabelete.

Az oklevelek török szövege nem maradt ránk, de így is megállapítható, hogy a két utolsónak említett okmány „ugaresca” írása újgúr írást jelent, azt az írást, amellyel Toqtamış ismert *yarliq*-ja is készült. Alig kétséges, hogy nemcsak az írás, de a nyelv is azonos volt. Forrásunk nem szól arról, hogy a velenceiek 1358-as (valamint az azt megelőző két másik) szerződése milyen nyelven íródott, az azonban bizonyos, hogy az 1333-as okmány kún nyelven készült. Nem kételkednék abban, hogy ez a kún nyelv lényegében azonos volt azzal a kún nyelvvel, melyet a Codex első, olasz részéből ismerünk. Az első okmány világosan bizonyítja, hogy a velenceiek nemcsak kereskedelmi célokra használták a kún nyelvet, hanem diplomáciai nyelvként is meg kellett vele ismerkedniök.¹⁶

¹⁶GYÁRFÁS, 16–17. HAMMER-PURGSTALL: Geschichte der Goldenen Horde (Pesth 1840), 250. Hammer közli azt is, hogy a Qutluy temür által kibocsájtott okmány szerint a velenceiek Krímben három kikötőt kaptak; konzuljuk Tanában székel. Az 1387-ből származó okmánnyal Kuun Géza foglalkozott „Adalékok Krím történetéhez” című cikkében (vö. i. h., 6. jegyz.), ahol három okmányról beszél (1380, 1381 és 1387 évekből) közülük az 1387. évről csak vázlatosan, de közli az okmány vulgáris génuai nyelvű fordítását is. Az első okmány dátuma H 782 Ša’ban utolsó napja (28), azaz 1380. november 28 (i. m. 43); a két dátum pontosan fedi egymást. E szöveg latin fordítása 1383 július 28; annak génuai nyelvjárásban írt változata alighanem ez utóbbi évből való. Az 1387-es okmány elég mostoha sorsra jutott, mert nem volt ideje Kuunnak az egész szöveget leírni (és közölni). Kuun Géza Vámbéry Ármin javaslatára a Napóleon alatt Párizst is megjárt génuai levéltár anyagát gondosan megvizsgálta újgúr írásos okmányokra vadászva, ilyen azonban nem sikerült találnia. Figyelemre méltó, hogy az olasz nyelv használata nem tartozott a génuaiak privilégiumai közé; nyelvjárási sajátosságai szembetűnők, csak a *consoro* (consul) és *Sorchat* (solchat) alakokra utalunk. Hammer két velenceiekkel kötött szerződésnek közli az olasz szövegét (i. m. 517–522). Az első Janibektől (1340–1357) származik. Dátuma: „Dado in Gulistan sette cento quarant otto in 10 mese de Ramadan die venti doi. In lo anno de porcho”. 1347 valóban disznó-év. Attól tartok, Bazin túlságosan gyorsan mondta ki, hogy a kúnok nem ismerték a 12 éves állatciklust. A Codex Cumanicusban valóban nem találjuk nyomát az állatciklusnak, de egyszerűen azért nem, mert a Codex szerzője a latinból indult ki, s nem fordítva. Ebben az időben az állatciklus szerinti időszámítást ismerte a mongol, a török, sőt a perzsa is. A *Ramađān* hónapnév a Codex perzsa hasábján nem februárnak, hanem augusztusnak felel meg. A másik oklevél Berdibektől (1357–1359) származik és 1358-ból van keltezve. Olaszul: „Dado in Lordo in Accuba (olv. *Actuba*) alli otto di della luna in lo mese di Siwal, corando lo anno de Can anni sette cento cinquanta nove”. 1356 kutya-évnek felel meg, a velencei *Can* jelentése szintén ‘kutya’. A Siwal hónap szeptembernek felel meg, ezáltal így van a Codex Cumanicus kiigazított perzsa naptárában is; az egyezés kifogástalan az ismert konkordantiák szerint is. Gulistan pénzverdéjéről jól ismert hely; vö. SPULER: Die Goldene Horde, 544. SPULER (op. cit. 99 sköv.) *Janibek* nevével helytelenül *Jambek*-nek nevezi; a helyes *Jani bek* formáról lásd PELLIOT: Notes sur l’Histoire de la Horde d’Or (Paris 1949), 98–101, *Janibek*-et olvas B. D. GREKOV–A. Ju. JAKUBOVSKIJ: Zolotaja Orda i ee padenie (M.-L. 1950), 451. HEYD (Histoire du commerce du Levant II, 181) hivatkozik egy 1316-ból kelt rendeletre, mely megtiltja a génuai polgárnak, hogy a telet Tanában töltsse, vagy ott házat vegyen. Ugyanakkor szól arról az oklevélről is, amely 1332-ből, a majom-évből való (az azonosítás kifogástalan) és a velenceieknek engedélyt ad egy városnegyed építésére. Ez a dátum Janibek elődjének, Özbegnek az idejére (1312–1340) esik; kérdés, hogy viszonylik ez az okmány az 1333-ból (tyúk-év) kelt hasonló tartalmú oklevélhez? Az engedély 1342-ből és 1347-ből való renovációiból kitűnik, hogy onnan ki voltak tiltva a génuaiak. Kb. 1322 óta rendszeresen megfordult Tanában egy-egy velencei gálya

Mindezek után felvetődik a kérdés, vajon nem kell-e revízió alá venni a génuiaiak szerepéről vallott korábbi nézetet, mely náluk kereste a Codex eredetét. Az ellenőrzés annál indokoltabb, mert az eredetileg a „Petrarca-Codex” elméletből sarjadt. A végleges válasz talán nem várat sokáig magára.

Annyi már ma is valószínűnek tűnik, hogy a Codexet olasz világi személyek, talán konzulok vagy kereskedőházak scribái írták, szerkesztették egybe tolmácsok számára. A Codexben a kereskedők szerepét nem túlozhatjuk el, azok kereskedtek, tolmácsok közreműködésével, de aligha pepecseltek kún—perzsa szótári adatok beírogatásával.

A „német rész” keletkezési helyéről kialakított nézetekről fentebb szoltunk. Ehhez már most hozzáfűzhetjük: számolhatunk azzal a lehetőséggel, hogy a Codex nem egyetlen hittérítő kolostorban volt használatban. Emellett látszik szólni az a körülmény, hogy bizonyos részekben a német glosszák mellett a latin viszi a szót. Ebből az is következik, hogy a Codex második részének létrehozásában a németen kívül más nemzetiségű ferencesek is részt vehettek.

A német (és más) ferencesektől a Codex mai formájában von Gabain szerint (Fundamenta II, 244) olasz kereskedőkhöz került, vétel útján (nem tudnám bizonyítani ezt a feltevést). Ezzel szemben abban immár alig kételkedhetünk, hogy ezek az olaszok (ha korábban esetleg szó lehetett génuiaiakról is) velenceiek voltak, tőlük került a Codex haza, Velencébe.

Ami a Codex tartalmát illeti, ezt a kérdést jóformán csak a második résszel kapcsolatban vetették fel. Eddigi felfogás szerint ez a rész több éven keresztül készült, s zömében egyházi szövegeket tartalmaz, prózai és verses formában. Szerzője nem egyetlen személy hanem több német (és más?) ferences hangyamunkája. Kuriózumként kerültek közéjük a találós kérdések, a kún folklór, népi irodalom sérülten is megbecsülhetetlen értékű emléke. A szöszedetek, nyelvtani glosszák a kún nyelvet tanuló, eleinte gyarló módon ismerő szerzetesek okulására szolgáltak.¹⁷

Trapezuntból. Később egyes velenceiek kereskedelmi ügynökségeket alapítottak a városban. Mindez a város tatár uraival egyetértésben történt; ilyen tárgyú követségekről 1293 és 1303 között több alkalommal is szó esik. Heyd részletesen szól a velenceiek Tanában történt letelepedéséről, berendezkedésükről, a környék mohamedán vallású uraival való gazdasági és egyéb érintkezésekről. Tatár uraikkal azonban egyre fokozódtak nehézségeik, melyeket a Tana más részein élő génuiaiak csak növeltek. Végül is véres összeütközésre került a sor tatárok, velenceiek és génuiaiak között, melynek eredményeként elvesztették Tanát egy időre. Csak 1347-ben sikerült Janibektől újabb engedélyt szerezni a letelepedésre (erről az oklevélről fentebb szoltunk). HEYD (II, 198, jegyz.) utalt arra, hogy a dátum hónapra vonatkozó része hibás; szerinte a *Ramađān* 22. napja december 26-nak felel meg, nem pedig februárnak. Megjegyzése a modern konkordanciák alapján is indokolt, messzemenő következtetéseket ebből az eltérésből azonban aligha volna helyes levonni, mert a februári datálást nem a fordítást képviselő olasz szövegben, de az azt bevezető rövid latin előrészben olvashatjuk. Az Arany Horda kánjainak okleveleiről, melyben a franciskánusok kiváltságairól van szó Mönkä-Tämür (1267–1280) idejétől kezdve, lásd J. RICHARD, *La Papauté et les missions d'Orient*, 92 sköv.

¹⁷ GABAIN: Fundamenta I, 46; II, 245. Még tanulságosabb Györfly (130) idézte két passzus, amelyek közül az egyik (121) arról szól, hogy a pap közli híveivel: nem ismeri nyelvüket, nincs tolmácsa (*til bilmen tolmaš yoχ*), könyörögjenek érte istenhez, hogy könnyen megtanulja nyelvüket. A másik passzus (125) arról szól, hogy a nyelvet nem tudó szerzetes tolmács igénybevételével gyóntat, s a tolmács köteles a gyónási titkot megőrizni. A tolmács útján prédikáló és gyóntató ferencestől

Az első rész tartalmának, szerzőségének kérdése eddig felettébb igénytelen formában jelentkezett. Ez a rész egy nyelvtant és egy tárgyi rendbe szedett szójegyzéket tartalmaz. Az eddigi felfogás szerint az anonim szerző egyetlen kúnul és perzsául tudó tolmács segítségével alkotta volna meg a művet; a tolmács azonban csak közepes képességekkel rendelkezett, mert hol az egyik, hol a másik nyelvben mondott csődöt, nem egyszer meg éppen ugyanazt a szót tulajdonította mindkét nyelvnek.

Az olasz részt érdemes volna alaposan elemezni. Most csak arra utalnék, hogy az, úgy ahogy ma ismeretes, nem egy névtelen szerzőnek egyéni elgondolásából született meg, hanem egy elveszett, legalábbis számunkra ez idő szerint ismeretlen modell alkalmazásával állunk szemben. A modell gerince egy latin nyelvű egyszerű és könnyen áttekinthető nyelvtani vázlat: ige, adverbium, névmás, névszó és végül tárgyi rendbe szedett névszók. Az igék és az adverbiumok ábécé rendben vannak felsorolva. Ezután az ige, névmás és névszó ragozásának vázlata következik. Az igék közül az első (*audio*) teljes ragozása közölve van, a többinél csak három alak (jelen, múlt, felszólító), valamint egy vagy két igei névszó található; utánuk olykor – két igecsoport között – az ábécé rendjébe illeszkedő, de azoktól jelentésanilag független névszók olvashatók.

Hasonló nyelvtani és szótári anyag szemelvényei találhatóak a Codex második részében is. Itt nem képeznek összefüggő egészt, és könnyen alkalmi glosszáknak lehetne magyarázni őket, amelyek saját gyűjtésből származnak. A Codex 127–132. lapjain olvasható nyelvtani glosszák olyan rövid nyelvtani megjegyzésekkel kezdődnek, mint a többesjel (*lar*), a fokozás (*asru* és *rac*), a nomen agentis képző (*ci*), a névszói képző *lic*, a kérdő particula (*mā*), a fosztóképző (*sis*) stb. Utánuk azonban teljes terjedelmében áll előttünk kéthasábosan az *intelligo* – *anglarman* igeragozása. Az állító alakban a bal hasábon foglal helyet, tagadó alakban (*non intelligo* – *anglamaman*) a jobb hasáiban. Ezúttal a latin–török igei paradigma teljes részletességében van közölve, egyetlen kihagyás nélkül; ez igénybe veszi a 129. lapot teljes egészében és a 130. lap egy részét. Ugyanezen a lapon a paradigmák után ábécé rendbe szedett latin–kún névszói anyag olvasható, amelynek öt utolsó (évszakokra vonatkozó) szava nyilván későbbi betoldás. A 131. lapon az ábécés szójegyzék folytatódik, sőt a *b* kezdetű szavak rendjéből is mutatóványt kapunk, hogy utána teljes összevisszaságban következzenek latin–kún szavak, amelyek aztán (a 132. laptól) latin–kún kifejezésekkel folytatódnak.

E nyelvtani anyag kompilátora nem szükségszerűen ismerte az olasz rész nyelvtani vázlatát, s könnyen meglehet, hogy annak a forrását, esetleg egy azzal rokon vázlatot használt, s pusztán véletlen, hogy a két paradigma többé-kevésbé kiegészíti egymást. A második rész paradigmájában valamennyi latin igealaknak megvan a kún megfelelője, ellentétben az olasz részével, ahol a bonyolultabb igealakok perzsa és kún megfelelője

hosszú az út a latin himnusz kún átköltőjéig (nem lehetetlen, hogy ez a fordító kún anyanyelvű volt); mindenképpen több személy különböző fokon álló kún nyelvtudásával kell számolnunk. Külön elbírálás alá esnek az olyan török barbarizmusok, melyek a perzsa kifejezés szolgai fordításaként jöttek létre mint pl. *biçak etikçi*, a perzsa *card muxadui* 'cultellű', pontosabban 'cobbler's knife' (86 : 5). Más kategóriába tartoznak az olyan összetett igealakok mint *çarj et-* 'to spend' (P *çarj kardan*), *pešman bol-* 'to repent' (P *pešman būdan*). Az utóbbi típusú összetételek száma aránylag mérsékelt, a meglévők nem a Codex perzsa kifejezés hatására jöttek létre. Tanulságos, hogy a perzsára oly jellemző igei összetételeket a kún a maga eszközeivel egyszerűbben oldja meg: *war kardan* (uar chardam) 'to light a lamp' – C *yandur-*; *pēda šudan* (peda suden; kl. *paidā šudan*) 'to appear' – C *körün-* stb.

hiányzik. Feltűnő a „német” részben az ábécébe szedett névszók (töredékes) felsorolása. Mindez arra enged következtetni, hogy a „német” rész nyelvtani anyaga szintén, másolás vagy diktálás útján, írott szövegre megy vissza. Tehát itt is kellett lennie egy írásos forrásnak, ugyanúgy mint az olasz rész grammatikájának. A két rész forrása a jelek szerint hasonló volt, ám semmiképp sem azonos; az olasz rész teljes mértékben igénybe vette (ha tökéletlenül is), a második rész kompilátora azonban csak válogatva szemelgetett belőle.

A modellként szolgáló nyelvtani vázlat (és annak változata) azonban nem a latin nyelv megismertetését, tanítását szolgálta, mert figyelmen kívül hagyta a latin jellemző sajátosságait, a grammatikai nemeket, az igei és névragozási osztályokat stb. A vázlatnak félreérthetetlenül az volt a célja, hogy egy latin nyelvet kifogástalanul ismerő személy számára nyújtson segítséget olyan keleti nyelvek megismeréséhez, amelyekben az imént említett kategóriák hiányzanak. A gyors eligazodást szolgálja az anyagnak könnyen áttekinthető háromhasábos elhelyezése.

A választás nyilván azért esett a latinra, a középkori műveltség nyelvére, mert Génua, Velence és más olasz városok fekete-tengeri kolóniáin az írásbeliség szintén ezen a nyelven bonyolódott le.¹⁸ A Codex Cumanicuson kívül azonban nem ismerünk más példát arra, hogy a latin nyelvre támaszkodva próbálták volna meg egy polyglott keleti nyelvtan-szótárt szerkeszteni tolmácsok használatára.

Hasonló funkciót a mongol korban, főleg a XIV. században, az arab nyelv töltött be. Az arab nyelvtan-szótár hármaskategóriáját (ige, névszó, particula) szem előtt tartva próbálták meg a török, perzsa, mongol, sőt olykor az örmény és a bizánci görög nyelvet ismertetni, hol bilingvis, hol polyglott formában. Az igeik ezekben a művekben is (arab) ábécé szerinti rendben következnek, a névszók (beleértve melléknévi antinomiák fejezetét) tárgyi rendbe sorolva következnek, a particula magában foglalja a névmást, adverbiumot stb.¹⁹ Megjegyzendő, hogy a bennük közölt anyag, főleg az igeik és a név-

¹⁸ G. I. BRĂȚIĂNU: Actes des notaires Génois de Pera et de Caffa de la fin du treizième siècle (1281–1290). Bucarest 1927, M. BALARD: Gênes et l'outrre-Mer I., Les actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto, 1289–1290. Paris–La-Haye 1973, G. L. Fr. TAFEL–G. M. TOMAS: Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig, mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante. Vom neunten bis zum Ausgang des fünfzehnten Jahrhunderts. Zweite Abteilung: Diplomataria et Acta XIII–XIV (Wien 1856–1857). *Fontes Rerum Austriacarum*. E latin nyelvű okmányok azonban nem mentesek bizonyos számú italianizmusoktól. A genuai okmányok, melyek igen szűk időközt ölelnek fel, így is szép számmal szolgáltatnak idiotizmusokat, ezekből hasznos szemelvényt nyújt BRĂȚIĂNU, i. m. 7–11.

¹⁹ Az arab szókészlet hármaskategóriája a legtöbb kézikönyvben megtalálható: *fi'l* 'ige', *ism* 'névszó', *harf* 'particula'; vö. J. A. HAYWOOD–H. M. NAHMAD: A New Arabic Grammar of the Written Language, London 1965, 327. A hármaskategóriás rend szerint van felépítve pl. az ismert *Muqaddimat al-adab*. Vö. I. G. WETZSTEIN, Samachscharii Lexicon Arabicum Persicum ex codicibus manuscriptis Lipsiensibus, Oxoniensibus, Vindobonensibus et Berolinensibus, edidit atque Indicem Arabicum adiecit –, Lipsiae 1850. A mongol kori szótárak közül utalunk az oguz típusú török nyelvet bemutató Ibn Muhannā-féle műre. Török része: P. M. MELIORANSKIJ: Arab filolog o tureckom jazyke, St. Pbg. 1900, 01–043. A mongol rész: P. M. MELIORANSKIJ: Arab filolog o mongoljskom jazyke, St. Pbg. 1904. A perzsa, török és mongol rész kiadását K. Rifat gondozta, Istanbul, H 1238–1240. Példaként lássuk Ibn Muhannā mongol nyelvtan-szótárának a tagolását. Az anyag 25 fejezetre van elosztva a hármaskategóriás sorrendjében. Ezek: 1. isten neve és hasonlók (I); 2. Igeik, múlt időben, arab ábécé szerinti rendben; 3. nyelvtani szabályok, ragozás (II) 4. Partikulák, (III) névszók; 5. melléknevek és antinomiák; 6. az emberi test részei; 7. rokonságnevek; 8. idő és időszakok; 9. ég és égi jelenségek; 10.

szók szintén hasábokba sorolva foglalnak helyet. Ezek a szótárak tárgyi szempontból olykor igen tanulságosak, arra azonban ez idő szerint nincsen semmi támpontunk, hogy a Codex Cumanicus olasz (és német) részének névtelen szerzői erről a keleti anyagról tudtak volna, vagy éppen valamelyiket közülük használták volna. Nem lehetetlen, hogy e téren az északi olasz latinitas egykorú kézikönyvei (kéziratai) segítenek majd tovább.

Az első feladat változatlanul a Codex Cumanicus szövegének, teljes szövegének a kiadása. Kuun könyve számos fogyatékosága ellenére máig hasznos szolgálatot tesz. Új, minden tekintetben kifogástalan kiadás széles körű ismereteket követel meg, nem meglepő tehát, hogy száz év óta senki sem mert e feladat elvégzésére vállalkozni. Ma jelentős segítséget nyújt a Codex faksimile kiadása, melyet K. Grönbech tett közzé,²⁰ kár, hogy a kiadás technikailag eléggé közepesnek mondható, s éppen a kritikus esetekben hagy cserben; az új kiadás készítője a legjobb faksimilék mellett sem mondhat le az eredeti kézirat segítségéről.

A kézirat a középkorban szokásos gót írással készült. Ezt az írástípust csak néhányan (Bang, Németh) tartották meg, ők is csak szövegek kiadásakor. Kuun e régies írástípust a mai latin betűs írással helyettesítette, eljárása nem kifogásolható; mások is így jártak el. A kiadásnak betűhív translitterációnak kell lennie, mely tiszteletben tartja a rövidítéseket, csakúgy mint a másolásból eredő elírásokat. Másolásból származó elírás bőven ismeretes. Diktálásból származó hibákra eddig nemigen ügyeltek, de ilyenek: *borci* 'kalapos' *borçci* helyett (87 : 27); a mássalhangzótorlódásban nem hallott *k* hiánya jól igazolja, hogy a szót kiejtés alapján jegyezték le; a figyelmetlen scriba nem vette észre, hogy a következő sorban már helyesen írta le a *borc* 'kalap' szót. Ilyen hiba az *yliaşy* (72 : 12) 'a tavasz első hónapja' *ilc yas ay* helyett.

Kuun kiadásának megjelenése után alapos tanulmányt szentelt E. Teza,²¹ amelyre Kuun részletesen válaszolt. A lojális bírálatot a szerző méltányolta, s nagyszámú javítását habozás nélkül elfogadta. E hibák jó része figyelmetlenségből származó pontatlanság, a rövidítéseknek következtelen kezelése (hol megtartotta, hol feloldotta őket). Súlyosabb hibák közé tartoznak a kifelejtett szavak, ritkán sorok is. A nehezen olvasható olasz versek közül nem egyet sikerült Tezának megszólaltatnia.

évszakok; 11. föld és tenger; 12. helyek és vidékek; 13. ételek, italok; 14. fák, gyümölcsök; 15. gabonafajták; 16. ágynemű, eszközök, szerszámok; 17. ruházat, ékszerek, drágakövek; 18. virágok, színek; 19. állatok és vadállatok; 20. fegyverek és járulékos részeik; 21. betegségek, fogyatékoságok; 22. madarak, ragadozó madarak; 23. mesterségek; 24. számolás, számnevek; 25. azok a szavak, amelyek az előző fejezetekbe nem fértek be.

²⁰ K. GRÖNBECH: Codex Cumanicus. Cod. Marc. Lat. DXLIX. In Faksimile herausgegeben, mit einer Einleitung von — Kopenhagen 1936. Monumenta Linguarum Asiae Maioris I. Erdemes összehasonlítani az „Ave porta paradisi” faksimiléjét (GRÖNBECH: 137–144), amelyet korábban kiadott Bang is (W. BANG—J. MARQUART: Osttürkische Dialektstudien, Berlin 1914, III—X. tábla). Nem kétséges, hogy Bang faksimiléi technikailag lényegesen jobbak, mint ugyanezen szöveg reprodukciója Grönbech különben pompás kötetében.

²¹ EMILIO TEZA: Un' altra occhiata al Codex Cumanicus, in Rendiconti della R. Accademia dei Lincei, Classe di Scienze Morali, storiche e filologiche VI (Roma 1891), 315–327. Kuun részletesen válaszolt Teza kritikai megjegyzéseire *Újabb adatok* című tanulmányában; lásd fentebb, 6. jegyz. Kuun különben Teza javításait, melyeket elfogadott, bevezette saját példányába, melyet ma az MTA kézirat-tárában őriznek.

Ám Tezát olykor elragadta a kritikusi buzgalom, s nemegyszer az „Addenda et Corrigenda”-ban kijavított sajtóhibákat is Kuun rovására írta. A hibák rendszerint nem járnak egyedül. Példaként lássuk a Codex egyik passzusát (95 : 6–17), melyet Kuun tévesen, soreltolódással közölt. E hibát könyve végén (389) kijavította, de nem kifogástalanul. Ezenfelül pedig a lista tartalmaz olyan hibákat is, amelyek a Codex másolójától származnak. Figyelembe véve a fakszimilét (83 : 6–18) ezt olvassuk:

<i>Galanga</i>	<i>Coligiä</i>	<i>Choligiä</i>
<i>Ladano</i>	<i>Ladan</i>	<i>Ambar</i>
<i>Mumia</i>	<i>imširi</i>	<i>imširi</i>
<i>N. sarche</i>	<i>Girdahan indu</i>	
<i>Oleü oliue</i>	<i>Rugan</i>	<i>yag</i>
<i>Oleü sufima</i>		
<i>O. rofatü</i>	<i>Rugay Gul</i>	<i>Gulaf yage</i>
<i>O. violatü</i>		
<i>O. nucis</i>	<i>Rugan yGerdohä</i>	<i>Chox yage</i>
<i>Picis</i>	<i>Çuft</i>	<i>Samala</i>
<i>Reqriciü</i>	<i>Gul áthúzva</i>	<i>Buyu</i>
<i>Roja</i>	<i>Gul</i>	<i>Chulaf</i>

A Codex másolójának a rovására írandó: *Rugay Gul* helyett *Rugan yGul* kellene, továbbá a *Çuft* (Kuunnál *šust*) helyett *Çuft* a helyes (a perzsa anyag magyarázói ezt az alakot használják), a második sorunk helyén az eredetiben két sor állott; az elsőből megmaradt a *L Ladano*, *P Ladan*, *C* megfelelője hiányzik. Ezzel szemben a *C Ambar* a következő, kifejejtett sor harmadik tagja, annak *L* és *P* megfelelője maradt benne a másoló tollában.

Kuun olvasási hibái, tévedései ma már az esetek többségében könnyen javíthatók a fakszimile segítségével, legyen szó a Codex bármely tételéről. Ám Kuun hibáinak kiküszöbölésével még korántsem mondhatjuk, hogy a kései, ráaggatott hibáktól purifikált kún, perzsa stb. nyelvi anyag minden ízében hiteles. Amit az olasz részből idézett passzus demonstrál, ugyanaz igazolható a második részből is, azzal megtévezve, hogy a szokványos hibákat a nyelvet nem tudó, jó szándékú bejegyzők kún nyelvi barbarizmusai gyarapítják.

Senki sem kételkedik abban, hogy különbséget kell tennünk a translitteráció és a transzkripció között. Az utóbbi az előbbin nyugszik, azt magyarázza, értelmezi; ezért nem hiányzik belőle az egyéni, feltevészerű elem sem. Az adott esetben kutatója válogatja, hogy a Codex átbetűzött perzsa vagy kún alakját hitelesnek fogadja-e el, vagy mögötte másolói hibát gyanít. A hitelesnek vagy vitathatónak tartott átbetűzés magyarázata – magyarázat, amely nemcsak az olvasatot, de a ráépülő problémák egész sorát hivatott magyarázni.

Ezért látszik helyesnek megismételni Kuun kiadási módját, vagyis a Codex anyagát átbetűzésben közölni, a kiadó átírását, hozzáfűzött magyarázatait a jegyzetben kell megtárgyalni. Mintaképünk nem lehet a klasszikus auktorok műveiben követett kiadásmód: nem tehetjük a főhelyre az adott kiadó által helyesnek tartott, emendált, magyarázott szöveget és nem relegálhatjuk lapalji jegyzetbe a Codex átbetűzött helyes vagy hibás alakjait.

A translitterációban követendő akribia természetesen nem öncél, de ügyelnünk kell tisztaságára. A translitteráció és transzkripció közti különbség elmosása könnyen hibás következtetések forrása lehet. Így járt W. Bang, akinek a Codex Cumanicus értelmezése terén annyit köszönhetünk. A Codex szövegét a kiírt betű szerint értelmezvén a kúnt keleti töröknek tartotta, holott annak kipszak nyelvek közé való tartozása kétségen felül áll.

Példaként állítsuk egymás mellé az „Ave porta paradisi” I. strófáját Bang félig translitteráló, félig transzkribáló szövegét és Drimba transzkribáló szövegét.^{2 2}

*Aue učmakniñ kabagi
tirilikniñ agači
jemiššin bisgä tejirdiñ
Jesusne kačan tuurdunñ*

*Ave učmaqniñ qabaři
tirilikniñ ayači
Yemiššin bisgä teyrdiñ
Yesusni qačan tuwurdunñ.*

A két kiadás még más tekintetben is különbözik egymástól. Bang a szövegéhez csatolt jegyzetben Kuun és Radloff téves vagy annak tartott olvasatait közli, olykor epés megjegyzések kíséretében; Drimba jegyzetében a Codex írásmódját látjuk viszont az olyan esetekben, amikor az szemében rendhagyónak vagy magyarázatra szorulónak tűnik.

De máris benne vagyunk a Codex török anyagának a problémáiban. Kétségtelen, hogy az elmúlt évszázad során e téren történt a legtöbb.

A szinte áttekinthetetlenül gazdag bibliográfiai anyagból csak néhány egészen kiemelkedő műre utalnék. Ezek A. v. Gabainnek a kún nyelvészeti és irodalomtörténeti értékelésének szentelt két kis monográfiája; Grönbech faksimile kiadása és szótára; Drimba könyve, mely a „német” rész szövegeinek ma legjobb kiadását és értelmezését tartalmazza; Németh Gyula igénytelen terjedelmű dolgozata, amely a kún hangtan néhány alapvető sajátosságát tisztázza.^{2 3} Az eddiginél is nagyobb figyelmet kell szentelnünk a mameluk-kipszak nyelvtan-szótáraknak, s egyéb egykorú kipszak nyelvelmékeknek, továbbá az örmény-kipszaknak.^{2 4} Változatlanul szem előtt kell tartanunk az egykori

^{2 2} Kuun kiadásában (186) a Codexben folyamatosan közölt kún szöveget verssorokra szétválasztva tette közzé. Ugyanakkor megjegyezte, hogy az egyes sorok 7 és 8 szótagosak. Az élesszemű, szigorú kritikus Bang e kérdésekben elfelejtette észrevenni Kuun prioritását. Mindez természetesen nem menti Kuunak a maga korában is gyarló olvasatait. Drimba (265–299) mintaszerű kiadásában a kún szövegen, annak francia fordításán, a megfelelő latin eredetin kívül közli a korábbi kiadások, kritikai hozzászólások pontos jegyzékét, a javasolt javításokat, a Codex szerinti translitterációt (ahol ez szükségesnek tűnt), a latin eredeti eltérő olvasatait (295–299).

^{2 3} A. v. GABAIN: Die Sprache des Codex Cumanicus: Philologiae Turcicae Fundamenta I, Wiesbaden 1959, 46–73; UŐ., Komaninische Literatur; Fundamenta II, 243–251. Grönbech faksimile kiadására vö. 20. jegyz. K. GRÖNBECH: Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus; Monumenta Linguarum Asiae Maioris, Subsidia Vol. I. Kopenhagen 1942. VI. DRIMBA: Syntaxe comane, București–Leiden 1973. J. NÉMETH: Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós (Budapest 1932): Bibliotheca Orientalis Hungarica II, 51–59.

^{2 4} Az alábbiakban idézett mameluk kipszak nyelvi adatok forrásai ezek: AL: Leideni Névtelen, Houtsmá, Ein türkisch-arabisches Glossar, Leiden 1894; ugyane mű újabb kiadása K. KURYŠŽANOV:

kipcsak nyelvek mai leszármazottait, a karaimot, az egykori kipcsak eredetű krími tatárt, a karacsáj-balkárt és a többi kipcsak típusú mai török nyelvet.²⁵

Továbbra is előtérben áll a Codex kún nyelvjárásainak a kérdése. Régóta ismeretes, hogy a Codex kún nyelve nem egységes, a különbségek lényeges vonásait először Grönbech fogalmazta meg. Ma is egyetértünk vele abban, hogy az „olasz” rész nem ugyanazt a kún nyelvjárást rögzíti, mint a „német”. E különbséget jól jellemzik példái: *kendi – kensi; tizgi – tiz; berkit- – berk et-; tōdaq – totaq; oqša- – ovsša-; sučul- – čučul-; astlan – arslan* stb. Egy ponton nem tudnám követni kategorikus negációját, hogy ti. a kún szövegek felosztása határozott nyelvjárás csoportokra kivihetetlen (Wb. 11); ugyanis a kérdés feltevése helytelen. A kún szövegek, csakúgy mint a Codex teljes anyaga, több kézen mentek keresztül, sőt ellentétben a korábbi nézetekkel, a második részben is számolnunk kell másolással, akkor is, ha az csak egy-egy szöveg esetében igazolható kétségbevonhatatlanul.

Durva megközelítéssel a Codex anyaga tehát két fő nyelvjárásra oszlik. Csak helyeselhető Sir Gerard Clauson eljárása, amikor szótárában, a Codex Cumanicus adatait megkülönbözteti egymástól aszerint, hogy azok az olasz (CCI) vagy a német részből (CCG) származnak.²⁶

A Codex kún anyagának helyes értelmezésének kérdését a transzkripcióval kell kezdenünk. Megállapíthatjuk, hogy hibás transzkripció ma már nemigen fordul elő a

Issledovanie po leksike 'Tjurksko-arabskogo slovarja', Alma Ata 1970. E szótár dátuma nem 1245, mint Houtsma gondolta s utána mondta Kuryšzanov, hanem 1343 (vö. B. FLEMING: Der Islam, Vol. 44, 1948, 226–229). Idr.: A. CAFEROĞLU: Abû Hayyân: Kitâb al-Idrâk li-lisân al-Atrâk, Istanbul 1931. *Bul.*: A. ZAJĄCZKOWSKI: Bułgât al-muštâq fi luğât at-turk wa-l-qifjâq, Vocabulaire arabe-kiptchak, Warszawa 1958. *Tuh.*: Tuħfat-az-zakiyya, ed. Besim Atalay, Istanbul 1945, Ê. I. Fazylov–M. T. Ziaeva, Taškent 1978. *Qaw.*: Qawânin: S. Telegdi: Eine türkische Grammatik in arabischer Sprache aus dem XV. Jhd.: Kőrösi Csoma Archivum I. Erg. Bd., 1937, 282–326. *Dur.*: Durat al-maudi'a fi-l-ğugât at-turkiya, ed. A. ZAJĄCZKOWSKI: Rocznik Orientalistyczny XXIX, 1965, fasc. 1, 39–98, fasc. 2, 67–116; XXXII, 1969, fasc. 2, 19–61. Kipcsakos sajtások tartalmaz a yemeni Rasulidák Tetraglott szótárának (1375 kör.) török anyaga is (kiadatlan). Az örmény-kipcsakra vö. Éd. TRYJARSKI: Dictionnaire arméno-kiptchak, tome I, fasc. 1–4, Varsovie 1963–1972.

²⁵A mai kipcsak nyelvek közül rövidség okából csak néhányat vettem figyelembe. *Tat.*: kazáni, tatár, TRS, Tatarsko-russkij slovarj Moskva 1966. *Bask.*: baskír, BRS, Baškirsko-russkij slovarj, Moskva 1958. *Kar. T.*: troki karaim, T. KOWALSKI: Karaimische Texte im Dialekt von Troki, Kraków 1929. *Kar. L.*: lucki kazaim, A. MARDKOWICZ: Karaimisches Wörterbuch, Luck 1935. *Krcs.-blk.*: karacsáj-balkár: Russko-karacaevo-balkarskij slovarj, Moskva 1965. A mai kipcsak nyelvekről vö. KARL H. MENGES: The Turkic Languages and Peoples. An Introduction to Turkic Studies, Wiesbaden 1968, 60.

²⁶Sir Gerard Clauson (An Etymological Dictionary of pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford 1972) a kún szavakat Grönbech (*Wörterbuch*) alapján idézi. Ez a szótár megbízható kalauz, mert minden esetben jelöli az első, olasz részbe illesztett (német vagy más kéztől származó) utólagos betoldásokat oly módon, hogy az eredeti, olasz kéztől származó adatok lapszáma kurzív, a betoldottaké álló. Például a *boš* 'empty' és *av* 'hunting' az olasz részben van, de későbbi német betoldás. Clausonnál mind a kettő CCG jelzéssel szerepel. Az ED szempontjából közömbös, hogy egyik szó sincs a helyén, a kún oszlopban, hanem mindegyik közvetlenül a latin címszó után következik, más kérdés az, hogy a CC ritka szavai közül nem is egy hiányzik az ED-ből. Sajnos az is előfordul, hogy pl. *bitik* és G szerint fel van véve a szótárba, de a *bitiv*, *bitiv* G elkülönítve, utalás nélkül áll magában.

Codex kún anyagát tárgyaló művekben. Ritkaságszámba megy az olyan eset, mint a *čarčav* [ciarzau] „sheet” (Grönbech, *Wb.* 122), melynek helyes átírása *čaršav* (vagy *čaršau*), ami nem más mint az ugyanilyen translitterációval szereplő perzsa szónak az átvétele; vö. oszm. *čaršaf* 'sheet (of a bed)' (Hony 61). Ilyen különben még *bayov* [baiyow] 'colour' (Grönbech, *Wb.* 48), ez helyesen *boyov* [boiyow]. Ez utóbbi formában fordul elő már Kuunnál. (18 : 25); Clauson (ED 302, s. v. *bodury*) szintén *boyow* 'dye' alakot közöl, de megzavarva Grönbech téves olvasatától kérdőjellel kíséri a helyes olvasatot, amely szabályos folytatása az ótörök *bodury*-nak. A *boyow* [boiyow] 'dye' különben utólagos betoldás az olasz részbe, melyet a német 'varbe' értelmezés kísér. Megjegyzendő, hogy a német glosszátor figyelmét elkerülte, hogy az általa bejegyzett szó megvan az olasz részben, pontosan a maga helyén, a hozzátartozó igei szócsaláddal együtt (54 : 8–12; Kuun 58–59), mégpedig az olasz rész nyelvjárására jellemző, szabályos *boya* 'dye' alakban.

Kétségtelen, hogy átírásunk kialakításában élnünk kell bizonyos fokú normalizálással. Ennek a mértéke nem tetszés szerinti, mert nem hanyagolhat el olyan különbségeket, amelyeknek nyelvi vagy éppen nyelvjárás-meghatározó értéke lehet.

Ezek közé tartozik a nyílt és zárt *e* megkülönböztetése. Grönbech nem él ezzel a megkülönböztetéssel, még a montecasinói *a* (α)-t is a félrevezető *á* átírással adja vissza. Gabain lényegében Grönbech eljárását követi.

Ismeretes, hogy a kipszak nyelvek egy részében az *e* az első szótagban zárt, a második (és további) szótagban nyílt. E sajátság nyomai világosan felfedezhetők a Codex mindkét részében, anélkül azonban, hogy jelölése következetes, kivétel nélküli volna. Átírásunkban nem normalizálunk, a Codex jelölésmódjához igazodunk. Átírásunkban az *ä* megfelel az I *e* helyett található *a*-jának, és a G α -nak, valamint ez utóbbi ritka *ae* jelölésének; minden egyéb esetben megtartjuk az eredeti *e* jelölést. Vitás esetekben amúgy is kielégítően tájékoztat a Grönbech által használt idézési mód, mely első helyen az ártírt, második helyen zárójelben a Codex eredeti alakját translitterációban tartalmazza:

- I *birlä* [*birla*] 'together' – G *bilä* [*bilä*];
 I *inčkä* [*inčka*] 'thin' – G *inčkä* [*inckä*];
 I *keräk* [*cherac*] 'necessary' – G *kerek* [*kerek, kerec*];
 I *kertmä* [*chertma*] 'pear' – G *termä* [*termä*] 'uterus'.

Eltérő jelölések: G *bezgek* [bezgek] 'hidegláz'; *ämgäk* [ämgäk] 'szenvedés', *ägäč* [ägäč] 'lévén'. Az utóbbi két esetben, valamint a hozzá hasonlóknak Grönbech is, Gabain is az *emgek*, *egeč* átírás mellett döntött. Drimba megtartotta az *ä*-t magam is az ő nézetéhez csatlakozom.

A nyílt *ä* különben megjelenik a Codexben korábbi *a* folytatásaként *y* vagy *č* utáni helyzetben (Németh: BOH II, 56–57; Gabain, *Fundamenta* I, 51). Gabain kiterjeszti e magyarázatot az *a*-n kívül az *o*-ra és az *u*-ra is. Ez a palatalizálódás megtalálható bizonyos mai kipszak nyelvekben is (tatár, baskír). A példák a Codex „német” részében jelentkeznek: *čänäk* [čanäk] 'tál, szilke', *čäpčäčiq* [čäcäcäk, sic] 'hordócska', *čäč* [čäč] 'idő'; *yäy* [yay] 'nyár'; *yälči* [yälči] 'napszámos', *yälin* [yälin] 'láng'.

Nyilván nyelvi sajátságot tükröz a szóvégi helyzetben jelentkező *a* helyett az *ä* jelölése: *yarlilergä* [yarlilergäe] 'gyarlóknak' (137 : 20), *yarqinindä* [iarkinidae] 'fényében'.

Gabain (*Fundamenta* I, 63–64) a szókezdő *g-t i* előtt *ǰ*-nek értelmezi: *ǰiltra-* [giltra-] 'villámlik', *ǰil* [gil] 'év' *ǰemiš* [giemiš] 'fruit'. Grönbech ezt a lehetőséget figyelmen kívül hagyta, nyilván azért, mert a *gi* a német részben *yi*-nek felel meg, azonkívül a *ǰ* mindössze néhány szóban jelentkezik, az is a szabályos *y-* mellett. Gabain megállapításával egyet kell értenünk, nemcsak azért, mert bizonyos mai kipcsak nyelvek szintén ismerik a szókezdő *ǰ-t*, hanem azért is, mert ez a szókezdő a magyarországi kúnok nyelvében is megvolt (*ǰer* 'föld', *ǰaman* 'gonosz'; Németh: BOH II, 53). A jelenség az olasz rész kún nyelvjárására szorítkozik. Pontos analógiát a kazáni tatárban találunk, ahol a két szókezdő egymás mellett él, pontosabban, a túlnyomó többségben jelentkező *y-* mellett *ǰ-* is van: *ǰil* 'szél', *ǰimeš* 'fruit'. Ilyenek a Codexben még *ǰilan* [gillan] 'kígyó', *ǰiryaq* [girgac] 'kampó', *ǰisqič* [gischič] 'menta' és néhány más. Megjegyzendő, hogy az északi olasz (melyik?) nyelvjárási sajtáságot követve a *ǰ* jelölésére a *i-t* is használják: *ǰovap* [ioap] „válasz”, *ǰahan* [iaghan] 'világ'.

A második rész egyik kúnra fordított szövegében („Reminiscens beati sanguinis”, 149–150) A. v. Gabain szerint a másoló megkülönbözteti a veláris és palatális *i-t*. A kún szöveg a hozzátartozó kotta alá van írva, felettébb halovány az írása, mint azt már Kuun jelezte, a faksimile sem nyújt elegendő segítséget a jelzett különbség kétséget kizáró megállapításához. Így Gabain egyelőre alighanem egyedül marad véleményével; sem Kuun nem jelzi (ez még nem döntené el a kérdést), de Drimbánál sincs nyoma, aki igen figyelmesen forgatta a Codex lapjait. Vö. Gabain, *Fundamenta* I, 50 és 70–73; ez utóbbi helyen közli a szöveg átbetűzését, vele párhuzamosan az átírását („normalizálását”) és fordítását.

A szórványosan jelentkező szóvégi *-z > -s* nyomai megtalálhatók a Codexben is, a magyarországi kúnban is, mint arra Németh (BOH II, 56) utal; fellehető eseteit azonban nem szokás jelezni az átírásban. Németh megjegyzését érdemes megjegyezni, a szóvégi zöngétlenedést ez esetben mégsem jelölném, részben helyesírási pontatlansága miatt, részben azért, mert nem tartozik a kún (kipcsak) nyelv kizárólagos hangtani sajtáságai közé.

A Codex két részében található kún anyag nyelvjárásainak részletes taglalására itt nincs terünk. Egyetlen, átírási problémáktól mentes, részleten keresztül azonban betekintést nyerhetünk a Grönbechtől reménytelenül bonyolultnak tekintett kérdésbe. Példaként vegyük az ótör. szóvégi *-γ (-g)* viselkedését.

Egytagú szavakban általában megmarad az I-ban, *u-s (v)* diftongusként jelentkezik a G-ben:

I *yay* [yag] 'zsír, olaj' – G *yav* [jav];

I *tay* [tag] 'mount' – G *tav* [tav].

Többtagú szavakban kivételesen *-q (-k)* helyettesíti:

I *satuq* (Grönbech: *satuq*, *satux*) [satuc, satugh] 'kereskedés',

satuqčī (Grönbech: *satuxčī*) [satugzi] 'kereskedő' – G

satov [satoV] 'kereskedelem';

I *bitik* (Grönbech *bitik*) [bitik] 'írás', „ugaresca” írással mellette *bitik* (a környező adatok biztosítják, hogy az ujjúr írásos szót itt nem hagyományos módon *bitig*-nek kell olvasni) – G *bitiv* [bitV, bitiv].

Az I nyelvjárásában a többtagú szavakban a szóvégi helyzetben, a fenti néhány kivételtől eltekintve a *-γ (-g)* nyom nélkül eltűnik; a G ezekben az esetekben is az eddig észlelt megfeleléseket nyújtja:

I *boya* [boya] 'festék' – G *boyov* [boiyow];
 I *arī* [arri] 'szent' – G *arov* [arov] 'tisztá';
 I *ačī* [ači, azi] 'keserű' – G *ačuv* [ačuv] 'keserűség, fájdalom'.

Hasonló alakok az I-ből: *quru* [churu] 'száraz, kiszáradt', *biši* [bisi] 'érett', *quyu* [chuyu] 'kút', *aliči* [aliči]; stb.

Ugyanakkor a G anyagából is kimutatható ez utóbbi magánhangzós megfelelés, mégpedig leginkább olyan szövegekből, amelyek mögött vagy mellett latin értelmezés áll. Nem kétséges, hogy ez esetben a G előbbbitől eltérő, másik nyelvjárásával van dolgunk.

Ilyenek: G *arī* [ari, are] 'szent', *quru* [kuru] 'száraz', *ači* [ači] 'keserű' (latin szójegyzékben), *sasi* [sasi, sassi] 'bűzös' stb.

Lássuk most a vizsgált kún szavak megfelelőit legközelebbi rokon kipcsak nyelvekben.

yay 'zsír, olaj': AL, Tuh. (tkm.), Idr., Bul., Qaw. (*yayī*), Yem. T, örm.-kip.; *yav* Tuh., kar. T; *yaw*, kar. L.; *ǰau* kracs.-blk.;

tay 'mount, mountain': AL, Tuh. (tkm.), Idr., Qaw., Bul., Dur., Yem. T, örm.-kip.; *tav* Tuh., Qaw., kar. T, nog.; *taw* kar. L.; *tau* tat., kracs.-blk.;

satiχ 'eladás': örm.-kip. (itt χ szabályos a q helyett); *satuw* kar. L.; *satuv* nog.; *satu* 'kereskedés' Tuh., tat.; *satuvši* 'kereskedő' nog.; *satuvcu* kar. L., *satiči* AL, Dur., *satuči* tat.;

bitik 'irat, írás, levél': AL, Tuh., Idr., Dur., Yem. T, örm.-kip., kar. T, L, *betek* tat.; *biti* Idr.; *bitikči* 'írnok' AL, *bitikči* 'levélhordó' kar. L.;

boya 'dye': AL; *boyav* Tuh., *boyov*, *boyóv*, örm.-kip., *boyaw* kar. L., *buyau* tat., *boyau* kracs.-blk.; *boyaq* nog.;

arī 'tisztá': Idr., Yem. T, *aru* AL Tuh., Qaw., tat.; *aruv* krm.-kip.; *aruw* kar. L., *arū* kros.-blk.; *ariγ* Yem. T.;

ači 'keserű': AL, Tuh., Idr., Dur., kar. T, tat., kracs.-blk.; *ači* örm.-kip.; *ačuv* 'harag' kar. T, *acuv* kar. L, *ašuv* nog., *ačiū* kracs.-blk.; *aču* tat.;

quru 'száraz': AL, Tuh., Idr., Bul., Qaw.; *kuru* kar. T, L, kracs.-blk.; *χuru* örm.-kip.; *kuri* nog., *kori* tat., *quruγ* Yem. T; *quruq* Yem. T.;

biši 'főtt; érett': Idr., csag.; *pišiγ* Yem. T, csag.;

quyu 'kút': Tuh., Idr., Yem. T, kracs.-blk.; *χuyu* örm.-kip., *kuyu* kar. T, L; *quyi* Bul.; *kuyi* nog.; *koye* tat.;

sasi 'bűzös'; Idr., tat.; *sasuw* 'bűz' kar. L.; *sasiq* 'bűz' nog.;

aliči 'vevő, aki vesz vmit' (*qan aliči* 'vért vevő'): AL; *aluči* 'celui qui prend' örm.-kip., tat. *aluvču* 'nehmend, Nehmer' kar. T, *aluvši* nog., *aliūči* kracs.-blk.; *alu* 'vásárlás' Tuh.; *aliq* 'vétel' csag.; *aliγ* 'kereskedés' csag.

E rövid példatár jól egyezik a Codex kún nyelvjárásainak fő vonásaival. Figyelmet érdemel, hogy itt is megtaláljuk azt a rendhagyó viselkedést, amely az ótör. szóvégi *-γ (-g)*-je helyett *-q (-k)*-t nyújt: *bitik*, *bilik*, *satiq*.

A Codex Cumanicus kún nyelvének kettős megoszlása világosan bizonyítja azt a tényt, hogy a két nyelvjárást más és más területen beszélték: az elsőt nyilván az olasz kolóniákkal közvetlen kapcsolatban álló tájakon, a másikat azok a kúnok (tatárok), akik közt a hittérítő ferencesek tevékenykedtek.

Érthető, hogy a Codex Cumanicus az érdeklődést elsősorban a benne foglalt kún nyelvi anyagra, a vele összefüggő történeti, kereskedelmi, művelődéstörténeti problémákra irányította.

A Codex perzsa anyaga iránt nagyon szerény érdeklődés mutatkozott kezdetben. Igaz, ilyen anyagot csak az első rész tartalmaz, a második nem. E szerényebb terjedelmű emlék tehát csak nyelvtani és szókészleti glosszákra szorítkozott, összefüggő szöveg nem található benne. Sajátságos módon eleinte a perzsa anyag is csak akkor került szóba, ha általa valamely kún nyelvi probléma megoldását lehetett remélni.

A perzsa nyag érdemi értékelése a Codex megjelenése után 30 évig váratott magára, igaz, szerzője, C. Salemann jeles iranista megjegyzései az újonnan hozzáférhetővé vált perzsa nyelvi emlékek jóformán minden lényeges vonására rámutatott.²⁷

Nem kevesebb idő telt el, míg a Codex perzsa részének korszerű kiadására sor került. Ezúttal, párhuzamosan, ketten is dolgoztak a kiadásán. Davoud Monchi-zadeh perzsa anyanyelvének biztonságot nyújtó ismeretével felvértezve vállalkozott a feladat megoldására.²⁸ Bodrogligeti A. a perzsa–török nyelvi és irodalmi kapcsolatok értője, megfelelő nyelvtörténeti ismeretek birtokában prezentálta a perzsa anyagot.²⁹ Monchi-zadeh könyve két évvel megelőzte Bodrogligetiét, de a két mű független egymástól. Bodrogligeti könyve nyelvészeti szempontból elmélyültebb, alaposabb képet nyújt, mellette azonban nem hanyagolhatjuk el Monchi-zadeh sajátos perzsa szemléletet tükröző művét sem.

A perzsa rész a Codex története körül felmerülő problémák tisztázásához miben járul hozzá? Láttuk, hogy a perzsa kalendárium szolgáltatta a vitatható értelmű és értékű

²⁷ G. SALEMANN: Zur Kritik des Codex Cumanicus, *Izv. Ak. Nauk* 1910, 943–957. A dolgozat első része (945–951) a Codex kún szövegeiről szól, Banggal polemizálva. A második (951–957) tartalmazza a Codex perzsa részéhez fűzött értékes megjegyzéseit.

²⁸ DAVOUD MONCHI-ZADEH: *Das Persische im Codex Cumanicus*, Uppsala 1969. A mű I. része (13–19) a perzsa anyag nyelvi sajátosságairól, keletkezéséről, rendeltetéséről szól. A II. (20–167) a Codex perzsa szókészletét öleli fel. A III. rész (168–195) a Codex kún részében előforduló perzsa szavak indexét tartalmazza az arab ábécé rendjében. A IV. rész (196–283) kiegészítéseket ad, kifejejtett szavakat pótol. Végül az V. rész (204–219) az egész perzsa anyagot reprodukálja, arab írással, lapok és azokon belül a sorszámok közlésével. Igen hasznos mutató ez, amely eligazít az olyan esetekben, amikor a kérdéses szó szerzőtől javasolt alakja nem magától értetődik. Részletesebb feldolgozást érdemelne a III. részben közölt mutató is. Anyagában vannak olyan perzsa szavak, amelyek a perzsában és a kúnban azonos alakúak (ezek közé tartozik M ellenére az azonos módon írt *aqšam* 'est' szó is). Figyelmet érdemelnek az eltérő alakúak: P *ādīna* 'Fryday', C *ayina*; az eltérés különböző okokból fakad. Végül külön kategóriát alkotnak azok a szavak, amelyek a kúnból, esetleg más török nyelvből kerültek a perzsába.

²⁹ A. BODROGLIGETI: *The Persian Vocabulary of the Codex Cumanicus*, Budapest 1971. *Bibliotheca Orientalis Hungarica* XVI. Egy Introduction után a könyv a következő fejezeteket tartalmazza: Orthography (21–39), Phonology (40–63), Morphology (63–90), Syntax (89–92), Word Formation (92–96), Lexicon (96–105). Ezek után következik a tulajdonképpeni szótár (Glossary, 105–211), ehhez csatlakozik egy angol index (212–239). A könyvet Bibliography (233–235) zárja.

1294-es dátumot. E szempontból sem közömbös, hogy mi célból került a Codexbe a perzsa nyelvtan-szótár?

Semmiképpen sem lehet egyetérteni Monchi-zadehval abban, hogy az a kúnok részére készült.³⁰ Nem lehet vitás, hogy a perzsa rész is, akárcsak a kún a fekete-tengeri olasz kolónia szándéka szerint jött létre: tolmácskönyvnek készült. Együttes megjelenése a kúnnal aligha lehet véletlen műve. Az egész olasz rész világi (és nem hittérítői) rendeltetése nem vonható kétségbe. Azt sem lehet tagadni, hogy az olasz kolóniák kereskedelmi tevékenységében szükséges volt ezeket a nyelveket ismerő tolmácsokra.

A kún nyelvre mindenekelőtt a kúnok lakta területen volt szükség, a Fekete-tengertől északra elterülő térségben egészen Szarajig, sőt azon túl is. Szükség volt rá akkor is, amikor az olasz kolóniákra érkező (vagy hozott) kún nyelvű vagy kún nyelvet értő törökökkel kellett szót érteni. Láttuk, hogy az olasz kolóniák működését engedélyező mongol hatóságok helyi képviselőivel ezen a nyelven kellett (vagy lehetett) érintkezni, mégpedig nemcsak szóban, de írásban is.

A perzsa nyelv szerepét csak a perzsiailkánokkal folytatott kereskedelemmel magyarázni szimplista megoldás volna. Hiba volna megfedkezni arról, hogy a perzsa ebben a korban, ebben a térségben, nemcsak Levante vagy Perzsia tájain volt ismeretes és tudása nélkülözhetetlen, hanem a „lingua franca” szerepét töltötte be messze földre vezető utakon. A perzsa volt Marco Polónak is az „úti nyelve” egészen Kínáig. Nem véletlen, hogy Plano Carpininak a nagykan pápához intézett levelét mongolból „könnyebb érthetőség” céljából perzsára fordították le. Ugyanezen okból Eljigidei perzsa nyelvű levelet küldött a pápának. Ezzel a nyelvvvel kitűnően lehetett boldogulni az akkortájt gyakran vállalt horezmi utazás során; értették, beszéltek Urgendzsbén is. És perzsa nyelvű volt ebben a korban Tranoxiana is.³¹

³⁰ MONCHI-ZADEH, i. m. 14 szerint ezt a perzsa nyelvet a kúnok beszélték: „Das von Fremden (Komanen) gesprochen und von Fremden (Italienern) niedergeschriebene Persisch”. Még meghökkenőbb elméletben fejt ki, hogyan jutottak a kúnok a perzsa nyelv ismeretéhez: „Hat man alle diese Tatsachen vor Augen, wird man zu dem Schluss gelangen, dass die Komanen ihr Schulpersisch (sic!) in chorasianischen Traditionen lernten – was bei einem türk. Volk selbstverständlich scheint – aber das Umgangpersische entweder in den Kaspischen Provinzen – von Baku (vielleicht noch weiter nach Norden) bis Masenderan – oder bei den persischen Kaufleuten und Mullas aus denselben Gebieten lernten.”

³¹ P. PELLISOT: Notes sur l'Histoire de la Horde d'Or, 164–165. Itt megismétli régóta vallott nézetét, amely szerint „le persan est la seule langue orientale, que Marco Polo ait vraiment connue et pratiquée à la Cour mongole”. E nézete számos példával igazodik nagy, csonkán maradt postumus művében: Notes on Marco Polo I–III, Paris 1959, 1963, 1973. Figyelmen kívül hagyva most a Polónál található levantei eredetű perzsa (egy részük arab eredetű) terminusokat, amelyek a kor latinításába utat törtek maguknak, mutatónak csak néhány kínai helynévre utalunk, amely a perzsa nyelvet használó kereskedők útján hagyományozódott ránk. Az egyik közülük *Çardandan*, ami nem más mint a P *Zar-dandān* 'Gold-teeth', ez viszont a kínai *Kin-š'i* fordítása. E tartományról Rašidu-'d-Dīn elmondja, hogy azért nevezik így, mert az ott lakó férfiak és nők arannyal vonják be a fogukat (Notes I, 603–606), *Çipingu* (var. *sipangu*) Japán neve szintén megtalálható a perzsa történetírónál, amely végeredményben a kínai *Ži-pan-kuo-t* tükrözi (Notes I, 599–600). *Pulisanghin-t* kétféleképp is magyarázzák: először mint P *Pül-i Sang-kan* 'Sang-kan hídja', másodsor ez inkább P *Pül-i sangin* 'Kőhid' volna. Ez utóbbi valószínűbb, teljes egészében perzsa kifejezés (Notes II, 812). *Facfur* a kínai császár perzsa nyelvű címe; vö. P *fagfūr* (Notes II, 652–661). Vö. R. GROUSSET: The Empire of the Steppes, 307.

Persze nem vitás, hogy az olasz kolóniák kapcsolatban, kereskedelmi (és hittérítői) kapcsolatban állottak a perzsiai ilkánokkal is.³² Az sem ismeretlen azonban, hogy az olasz kolóniák zavartalan léte nagymértékben függött az Arany Horda uraitól, akik viszont ellenséges lábon állottak az ilkánokkal, de jó kapcsolatokat tartottak az ilkánok engesztelhetetlen ellenségeivel, az egyiptomi és szíriai mamelukokkal. Ismeretes az is, hogy a mamelukok a Fekete-tenger északi kikötőiben szerezték be rabszolgáikat.³³

És itt fel kell vetnünk egy kérdést, amely nem független a Codex keletkezési helyének problémájától. Melyik olasz kolóniának volt különösen szüksége a perzsára?

³²G. L. BRĂȚIĂNU: Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle, Paris 1929, 180–191. B. SPULER: Die Goldene Horde, 393–398. GREKOV–JAKUBOVSKIJ: Zolotaja Orda i ee padenie, 83–87. B. GREKOV–A. JAKOUBOVKI: La Horde d'Or, la domination tatare au XIIIe et XIVe siècles de la Mer Jaune à la Mer Noire (Bibliothèque Historique, Paris, Payot), 72–97. Baibars mameluk szultán Berkének küldött ajándékai közt szerepel többek közt (80) „des tapis de prières avec des baldaquins (?)”. A megkérdőjelezett szó helyes értelme: *Baldak* (ez Bagdad neve) városából származó speciális textiliát jelent (lásd 62. jegyz.)

³³B. SPULER: Die Goldene Horde, 405–406. GREKOV–JAKUBOVSKI, La Horde d'Or, 115–7. Ez utóbbi szerzők kiemelik, hogy a génuaiak számára a rabszolgakereskedelem igen nagy hasznot hajtott, s nemegyszer tatár gyerekek elrablása miatt konfliktusba keveredtek tatár uraikkal. G. I. BRĂȚIĂNU: Actes des notaires génois, de Péra et de Caffa de la fin du treizième siècle, 1281–1290. A kaffai iratok csak 10 év kereskedelmére vetnek fényt, ennek során a rabszolga-kereskedelemtől is szó esik, különös módon az egyes eladott rabszolgák valamennyi lényeges adatát is tartalmazzák ezek az akták. A kaffai iratokból (a mondott tíz év alatt) kiderül, hogy az eladott rabszolgák zöme 8–10 év körüli lány és fiú. Íme néhány szemelvény az eladott rabszolgákról: *Tamara* 12 év körüli lány (127), *Camusia* 12 éves lány (147), egy abház lány (150), *Cuhina*, fehér mohamedán lány (154), egy 5–6 éves cserkesz lány (157), *Achina* cserkesz lány (164), egy 5–6 éves cserkesz lány (165), *Probius*, orosz rabszolga, 8–9 éves (168), *Balaban* nevű 'maniar' rabszolga (178), *Aluza* 10 éves cserkesz lány (183), *Calı* 18–20 év körüli bolgár lány (200), Paulus 30 év körüli 'Ungalus' (genuai módra Ungarus), *Cressana* 39 éves bolgár nő és két fia, Manuel és Potame (220). E rabszolgák közül a magyar vagy feltehetően magyar származásúakra vonatkozó adatokat részletesen elemzi Tardy Lajos A tatárországi rabszolgakereskedelem és a magyarok a XIII. században: KCsKk 17 (Budapest 1980) című könyvében. Ugyanitt bőven esik szó (319) a *maniar* névről, melyet Tardy *mandzsar*-nak olvas és magyarnak értelmez. A név régóta felkeltette a kutatók érdeklődését, legutóbb Brătianu (Le commerce génois, 229) a Kuma-menti *Majar*-ral próbálta azonosítani. Nem kétséges, hogy e névhez csatolandó Polo 'Mengiar' változata is, akiket a *Lac* (lezigiek) után említ. Vö. PELLIOT: Notes on Marco Polo II, 777–778, III, 173. A név lokalizálása továbbra is vitatott, a *maniar* további magyarázatra szorul. DRÜLL (88–90) a 74 génuai okmányból 32-nek az adatait táblázatba foglalva közölte. Valamennyi jegyzőkönyv ellenőrzése után megállapítható, hogy a Kaffában eladott rabszolgák közt egyetlen kipcsak származású sincs. Ennek az oka – többek között – az, hogy a tulajdonképpeni kipcsak származású mamelukok, akik *Bahri mamluk* néven 1250-től 1390-ig uralkodtak, nem igényeltek tovább kipcsak utánpótlást, helyükre a *Burji mamlukok* kerültek (1282–1517), ők cserkesz és más kaukázusi rabszolgák le származottai voltak. És még valamit meg kell jegyeznünk. A kérdéses génuai iratokban magánszemélyek által vett és eladott rabszolgákról esik szó. Az Egyiptomba irányuló rabszolgakereskedelem nyomait hiába keressük a kaffai notáriusok kiadott irataiban. SPULER szerint (Die Goldene Horde 406) még 1420 körül is az évi átlag 2000 fő körül mozgott. Az Egyiptomba és Nyugatra irányuló rabszolgakereskedelemtől, abban Kaffa és Tana szerepéről lásd W. HEYD: Histoire du commerce du Levant II, 555–563. Velencébe és Génuába nemcsak egyes személyeket vittek rabszolgának, hanem egész családokat, százasával, ezrével. Ennek következtében 1368-ban valóságos zavargásban törtek ki a kényeszerű jövevények Velencében. A rabszolga Nyugaton gyakran személyi szolga házi teendőit látta el. Nyilván ilyen rabszolga volt Marco Polo tatár rabszolgája is. Ismeretes, hogy Egyiptomban és Szíriában a vásárolt rabszolgák szerepe merőben más lett: belőlük alakult a mohamedán uralkodó testőrsége, amely vé-

A pisaiak járatosak voltak az ilkánok udvarában, rövid ideig a fekete-tengeri kolónusok közé is tartoztak, míg a génuaiak látványos tengeri csatában le nem győzték és ki nem szorították őket e térségből.³⁴

Génuai származású kalandorokkal, akik közül egyesek mongol követi rangig emelkedtek, bőven találkozunk az ilkánok udvarában. A legismertebb közülük Buscarel de Gisolf, aki Argun kán követeként 1289-ben megfordult Szép Fülöpnél is, 1302-ben pedig hasonló minőségben VIII. Bonifác pápát kereste fel.³⁵

A sienai Tomaso 1305-ben Öljeitü kán levelét viszi követi minőségben Szép Fülöphöz.³⁶

Az ilkánok udvarában sürgölődő olaszok közt kell említenünk a pisai Ciolust, akit a nagy perzsa történetíró, Rašidu-'d-Dīn mint Jol bahādur-t Pisa padišāhjaként emleget, s aki mellesleg egy mongol tartomány kormányzója is lett volna. Bár e magas tisztségek viselése körül erős kétségek merültek fel, az bizonyos, hogy a perzsa történetírónak ő volt a fő informátora a frankokról szóló fejezete megírásához.³⁷

gül is kezébe vette a hatalmat: a rabszolgákból, felszabadítottakból és azok utódaiból katonai elit született, melyet gondosan neveltek, ápoltak s kiváltságok tulajdonosává lettek. Vö. GODEFROY-DE-MOMBYNES: *La Syrie à l'époque des Mamelouks d'après les auteurs arabes*, Paris 1923, főleg X–CXIX. F. QUATREMÈRE: *Makrizi, Histoire des sultans mamlouks du Caire*, trad. par – I–II, Paris 1837–1845.

³⁴ BRÁTIĀNU, *Recherches*, 251. 1274. augusztus 24-én Soldaia kikötőjében, alig egy mérföldre a parttól, zajlott le a pisai és génuai tengeri-csata, melyet a város lakói a partról néztek végig. A pisaiak nemcsak a csatát veszítették el, de végleg kiszorultak a térségből.

³⁵ Az 1289. évi követség üzenetét tartalmazó mongol szövegben a génuai követ neve *Muskaril qorči*-ként szerepel; a mongol szöveg: Ligeti, *Monumenta II*, 230–231; ugyanott további bibliográfia. A névhez fűzött *qorči* 'tegezshordozó', mongol udvari cím, viselője a káni testőrséghez való tartozást jelezte; e címről lásd DOERFER, *TMEN I*, 429–432. Ugyanebben az évben IV. Miklós pápa így ír róla I. Edvárd angol királyhoz küldött levelében: 'dilectus filius nobilis vir Biscarollus de Gisulfo, civis Januensis, nuncius Argoni regis Tartarorum illustris'; vö. MOSTAERT–CLEAVES, *Scripta Mongolica I*, 48–49. Ugyanez a génuai 1302-ben VIII. Bonifác pápához küldött levélben *Bisqarun* néven szerepel (ekkor különben nem tagja a követségnek); a mongol szöveg: *Monumenta II*, 250, 2,4; szöveg, fordítás, jegyzetekkel MOSTAERT–CLEAVES, in *HJAS XV*, 467–495. Más alkalmakkor is járhatott nyugati követségben, erre következtethetünk I. Edvárd angol király 1302-ből kelt leveléből, melyben arról tesz említést, hogy Gazán kán neki is küldött írásos üzenetet, 'Buscarell de Guisurfo' útján; vö. D'OHSSON, *Histoire des Mongols IV*, 345. Valószínűleg ugyanerről a személyről esik szó abban az 1289. július 4-ről datált aktában, amelyben Buscarello Ghisulfo általános meghatalmazást ad Giacomo di Guisulfo-nak; lásd BRÁTIĀNU: *Actes des notaires*, 344 (hiányzik az indexből).

³⁶ A neve a mongol oklevélben hibásan Toman (Tomas helyett; szóvégi helyzetben a mongol írásban *n* és *s* igen könnyen összecserélődik) alakban szerepel; mongol szöveg *Monumenta II*, 30–34. A mongol oklevél versóján a mongol szöveg olasz fordítása található. Ebben a fordításban a követ neve „Tomaso mio iulduci”. Tomaso itt *yüldüči* 'kardhordozó' mongol címmel szerepel, amely nem fordul elő a mongol eredetiben (lehet, hogy csak saját maga adományozta magának e címet). Tomaso 1307 nyarán felkereste II. Edvárd angol királyt, hazatérőben, 1208-ban, V. Kelemen pápát is ugyanazon ügyben. Az olasz fordítás máig csak Abel-Rémusat kiadásában hozzáférhető: *Mémoires sur les relations politiques des princes chrétiens, et particulièrement des rois de France avec les empereurs mongols* (Paris 1824), 179–180. Különb az angol király is, a pápa is válaszolt Öljeitü-nek; D'OHSSON, *Histoire des Mongols IV*, 591–598.

³⁷ P. PELLIOU: *Isol le Pisan*: *Journ. As.* 1915 II, 495–497. V. V. BARTOLD: *Pisan Isol*: *Zap. Vost.* I, 327–329. BARTOLD: *La découverte de l'Asie*, Paris 1947, 101. K. JAHN: *Histoire universelle*

Már az első ilkán idejében kialakult Tebrizben egy jól működő olasz kereskedő-kolónia, ugyanott hamarosan létrejött egy domonkosokra támaszkodó püspökség és két ferences kolostor. Számos okmány tanúskodik a génuaiak itteni kereskedelmi tevékenységéről 1289 és 1293 között; konzuljuk 1304-ben Raffo Pallavicini; a kolónia tagjai azonkívül tolmácsi és követi szolgálatot láttak el. 1300 táján Tebrizben egy velencei kolónia is működik. 1320-ban szerződés biztosítja a velenceiek jogait és védettségüket.^{3 8}

Génuia és Velence itt is együttesen van jelen. Az előbbi Trapezunton keresztül, az utóbbi Cyprusson át könnyen eljutott Iránba, ott mindegyik tartósan gyökret vert. Melyiküknek volt nagyobb szüksége a perzsa nyelvre?

Nem kételkedhetünk abban, hogy nem az ilkánokkal való kapcsolatok megkönnyítésére szolgált a tolmács-kézikönyv, azért nem, mert e szempontból felesleges volna a kún nyelv jelenléte. A tolmács-könyv olyan területre utal, ahol a kún mellett a perzsára is szükség van. Kaffában vagy Solchatban bajos megmagyarázni a perzsa nyelv nélkülözhetetlenségét. Nyomós tárgyi okok inkább Tana mellett szólnának, onnan indult a Pegolotti által is leírt fontos kereskedelmi út Szarajba s onnan tovább keletre. Ezen a területen mindkét nyelv nélkülözhetetlen. Ezt a lehetőséget előnyben kell részesíteni minden mással szemben. E lehetőség még nem bizonyosság, a bizonyosságot nemcsak kronológiai bizonytalanságok akadályozzák, amelyek a génuaiak és a velenceiek primátusa körül mutatkoznak, hanem annak a háttérnek a hiánya, amelyben ilyen mű létrejöhetett.

Abban nem kételkedhetünk, hogy a Codex nem egyszeri szükséglet kielégítését célozta. Ezt bizonyítja, hogy a ránk maradt példány másolat, alighanem csak egy a több más másolat közül, amelyek nem maradtak ránk.

De a ránk maradt kézirat-másolat másról is vall. Nem is olyan burkolt formában azt tanúsítja, hogy a két keleti nyelv közül a perzsa volt a fontosabb a megrendelő számára: a perzsa a latin után első helyen áll, megelőzi a kúnt. A perzsa vezető szerepét csak akkor veszítette el, amikor a második, perzsa nélküli rész csatlakozott az elsőhöz. A három nyelvű, élén perzsát tartalmazó kéziratból csak ekkor lett Codex Cumanicus.

A ma ismert első rész másolat (ha ugyan nem másolat másolata), elkészültekor a perzsa vezető szerepe még töretlen volt. E nyelvet nem értő másoló aligha lett volna képes a ma ismert példányt ennyire használható állapotban elkészíteni. Vele kapcsolatban inkább csak egy technikai kérdés foglalkoztatta az első rész vizsgálóit. Szinte egyöntetű a vélemény, amely szerint a másoló először a latin hasábot másolta le, utána a perzsát, végül a kúnt. Ezzel az eljárás móddal magyarázhatók azok a tévedések, amelyek abból adódtak, hogy az egyes hasábok vízszintes sorai elcsúsztak; e hasáb-elcsúszás főleg a perzsa és a kún hasábokat érintette. Olykor beleesett ebbe a tévedéssorba a latin hasáb is; legendő utalnunk a fentebb említett *december–muharrâ* sorok elcsúszására.

Az a kérdés: az eredetiben mi volt a helyzet? A másolat alapján valószínűnek tűnik, hogy a latin hasábot, valamilyen modell után, ott is elsőnek írták le. E kész listát, amely fogalmazvány lehetett, betoldásokkal, javításokkal, törlésekkel, a másik két hasábot a „szerző” perzsául és kúnul tudó tolmács élőlőszóval történt közlése alapján, ezúttal vízszintesen, kitöltötte. Egyetlen tolmácstól származnak mindkét nyelv adatai, netán

de Rašid al-Dīn Faḡlallāh Abul-Khair, Leyde 1951. J. RICHARD: *Isol le Pisan, un aventurier franc, gouverneur d'une province mongole?*: CAJ XIC, 186–194.

^{3 8} L. PETECH: *Les marchands italiens dans l'Empire mongol*: Journ. As. 1962, 560–574.

külön tolmács diktálta a perzsa megfeleléseket és megint más tolmács szolgáltatta a kún nyelvi adatokat? Mindkét nézetnek vannak képviselői; vannak mellette és ellene szóló érvek.³⁹

A Codex Cumanicus perzsa anyagának értelmezésekor számolnunk kell azokkal a hibákkal, tévedésekkel (mint a kún részben is), amelyek a másoló rovására írandók, s azokkal, amelyeket Kuun G. kiadása tartalmaz. Ez esetben ez utóbbiak jóformán teljesen figyelmen kívül hagyhatók; a könyv megjelenésekor Teza nem foglalkozott velük. Az újabb kiadások szerzői nyugodtan figyelmen kívül hagyhatták Kuun téves olvasatait, mert már rendelkezésükre állt a Codex faksimile kiadása. Kuun kiadásának van azonban olyan része, amelyet olykor ma is érdemes megnézni, ez a perzsa szójegyzék (308–22). Itt ugyanis a Codex latin betűs perzsa szavai mellett megtalálhatók Kuun magyarázataként a klasszikus perzsa nyelv arab–perzsa írásos alakjai; ezek számos esetben Kuun helyes magyarázatainak a prioritását tanúsítják. Figyelemre méltó, hogy Kuun Vullers szótárára támaszkodva a Lit. Pers. „vulgáris” alakjait is idézi a klasszikusok mellett, mint *ayn* 'ferreum' (*ahin* mellett), *aou* 'aqua' *ap* mellett. Ezek az adatok jól mutatják, hogy a Codex perzsa anyaga az élő nyelvre támaszkodott, nem igazodott írott normákhoz, változatok éltek egymás mellett; ezek vagy egyetlen nyelvjárás ingadozó sajátságait tükrözik, vagy különböző közlők kiejtési különbségeiről tanúskodnak.

A Codex perzsa adataiban is számolnunk kell a középkori kéziratok banális betűhibáival. Utalt erre Monchi-zadeh (M) és Bodrogligeti (B) is. A legközönségesebbek közé tartozik a *t* és *c* felcserélése. Ilyenek *targos* olv. *cargos* 'hare', *talamaçi* olv. *calamaçi* 'interpretor', *noghuc* olv. *noghut* 'pea', *duc* olv. *dut* 'smoke'. Hasonló másolási hibák: *batran* olv. *barran* 'rain', *aut* olv. *art* 'flour'; stb.

Már az eredeti kézirat tartalmazhatott elhallásból, félreértésből származó hibákat. Talán ezek közül való a mássalhangzó-torlódást egyszerűsítő *kak* olv. *kark* 'dowing'.

A Codex olaszos latin helyesírása általában világos rekonstrukciók forrása, akad azonban néhány eset még mindig, amikor a szó feltehető kiejtett alakjának a visszaállítása problematikus, olykor világosan téves. Ilyen pl. a *si* gráfia, amely egyszerűen *š*-nek értelmezendő; már Salemann rámutatott (953) erre a helyesírási sajátságra. Ilyenek *tasina* olv.

³⁹G. GYÖRFFY: Autour du Codex Cumanicus, 121–122. szerint a perzsa–kún szavakat egyetlen, mindkét nyelvet ismerő tolmács diktálta. Megállapítása szerint 414 latin szónak a megfelelője 363 esetben mindkét nyelvben hiányzik; a nem párhuzamos lacunák közül a perzsa 13 esetben nincs meg, a kún viszont 38 esetben hiányzik. Ha a pusztá számoknak hiszünk, akkor azt kell gondolni, hogy a tolmács jobban tudott perzsául mint kúnul. Györfly ugyanakkor rámutat, hogy sokszor a perzsa és a kún szó fedi egymást. Így a 'nomina volucrum' fejezetben (109) kiválaszt hét egyező madárnevet, melyek nem is egymás után következnek. Az ilyen egybevetés azonban csak félrevezethet, mert a teljes igazság az, hogy a madárnevek 24 tételből állnak (Kuunnál tévesen 23-ból). Ebből 20 szó megvan a perzsában, 23 a kúnban (egy latin szónak nincs megfelelője egyik nyelvben sem; ez maradt ki Kuunnál). Ha ezt a teljes anyagot vesszük figyelembe, akkor azt látjuk, hogy a perzsában és a kúnban mindössze nyolc szó azonos. Az egyező 8 szóból csak 3 török eredetű. Györfly nem erre a tanulságra volt kíváncsi, hanem arra a következtetésre akart jutni, hogy a perzsa–kún rész nem lehetett fokozatos munka eredménye, különben nem jelentkeznének ily nagy számban (láttuk, nem is olyan nagy ez a szám) azonos szavak a két nyelvben. A következtetés értékét az is rontja, hogy köztük a solymászat vándorszavai is szerepelnek. Attól tartok, a jelenlegi kézirat alapján amúgy sem dönthető el ez a kérdés megnyugtató módon, hiszen a kézirat másolat. E körülmények között természetesen Györfly feltevésének az ellenkezője sem igazolható.

tašna 'thirsty' (M *tišna*, B *tašna*), *siac* olv. *šax* 'twig'. Hasonló jelölésmód az *ys*, is: *teysa* olv. *tēša* 'a carpenter's axe' (M. B. id.), *harais* olv. *hatais* a. m. *ātaš* 'fire' (M *ātaš*, B *hātaš*),⁴⁰ *piuskseu* olv. *puiskseu* a. m. *puškšeu* 'froast' (M *paš(ak)-i šab*, B *puškšaw*), *aysdahā* olv. *asdahān* 'dragon' (M *aždahā*, B *aždahān*).

A modern kiadásokban a Codex perzsa szavainak téves azonosítása ritka. Ezek közül való: *šawān* [gaouā] 'millet' (105 : 3), mely P *šawān* 'rice' megfelelője volna (B 151), valójában a *gaouā* 'pistű' *hāvan*-nak olvasandó, jelentése 'mortar'; ezúttal is egy korábbi, utólag kijavított (de a téves olvasat törlése nélkül) tévedésről van szó.⁴¹

A Codex perzsa adatainak transzkripcióját, hangtani és értelmezését érintő részletekben a két modern kiadó sem ért mindig egyet, további véleményeltérések ezentúl is lehetségesek.

Változatlanul érvényes Salemann megállapítása: a Codex egy XIII. századi vulgáris, nyelvjárási perzsát tükröz, melynek semmi köze az egykorú irodalmi nyelvhez (951–952). Ebből következik, hogy az eddignél nagyobb figyelmet kell szentelnünk a XIII–XIV. századi perzsa nyelv emlékeinek és adandó alkalommal fel kell használnunk a perzsa dialektológia tanulságait is.

A klasszikus szövegek nyelvjárási vulgarizmusokat is tartalmazó emlékeiről jól tájékoztat Gilbert Lazard mesteri műve.⁴² A XIII–XIV. századi perzsa szempontjából figyelemmel kell kísérmünk a mongol kori polyglott szótárakat, így a horaszáni perzsa nyelvet bemutató Ibn Muhannā művét, a Leideni Névtelen mongol–perzsa szótártörődékét, a jemeni polyglott szótárak perzsa hasábjait az istanbuli tetraglott szótár perzsa részét. Lazard kalauzolása mellett ezek a források olykor hasznos útmutatásokkal szolgálnak.⁴³

Figyelmet érdemel a Ming-kori kínai eredetű perzsa anyag, amely a XV. század elejéről való és Transoxiana perzsa nyelvét rögzíti. A Fordítók Irodájának szójegyzéke a

⁴⁰ B (29) a P [harais]-t [harmis] 'fire'-ra emendálja és egybeveti vele a kl. *garmiš*-t (ennek jelentése 'heat; a fever'). Nyilvánvaló tévedésről van szó, melyet munka közben B is észrevett és a szójegyzékben mellőzte (139), helyette a *hātaš* [harmis olv. hatais] olvasatot fogadta el, melyet a P *ātiš* 'fire' szóval vetett egybe. Magam a szókezdő *h*-t olasz ortográfiai sajátágnak tartanám, s perzsa szempontból nem venném figyelembe. M (20) egy *ātaš* alakból indul ki; a szó kezdetén álló *h*-t prostetikus elemnek fogja fel, az *ai* diftongust pedig középperzsa előzményből próbálja magyarázni. Erről természetesen szó sem lehet, az *is* ortográfiai sajátág az *š* visszaadására, l. fentebb.

⁴¹ A téves 'millet' *šawān* ezúttal az angol indexbe is becsúszott (223). A kérdéses szó érdekes módon a Codexben kétszer is előfordul, mégpedig egy másik szóval párhuzamosan. Így a 105 : 2–3. sorban: *mortale* – P *haouā* – C *touguč* és *pistū* – P *gaouā* C *cheli*; ezúttal a két szó a konyhai felszerelés eszközei közé van sorolva. A 82: 17–18. sorban a fűszernevek közt olvashatók, a velük kapcsolatos eszközök nevei között: *mortalis* – P *aouan dasta* (az utóbbi szó át van húzva) – C *touguč* és *pistū* – P *haouan dasta* – C *touguč* ul *cheli*. M (164) a 105. lapon található *gaouā*-t g. *dasta*-ra gondolja emendálandónak; alkalmasint igaza van. Egyébként Kachikian áruлистájában (249) szintén megtaláljuk e cikket, mégpedig *Khavandasta* alakban 'mortier et pilon' értelmezéssel.

⁴² GILBERT LAZARD: *La langue des plus anciens monuments de la prose persane*, Paris 1963.

⁴³ IBN MUHANNĀ: *Hilyat al-insān va ḥalbat al-lisān* című művét Rifat ismert isztanbuli kiadásában használtam (4–69); e kiadás sajtóhibáit a kéziratról készült fényképmásolat alapján javítottam ki (2b–57a). A Leideni Névtelen perzsa–arab szótártörődékét a kézirat fényképe után közlöttem (Poppe a Leideni Névtelen a perzsa–mongol és az arab–mongol törődékek anyagát egybeömlesztette). A jemeni polyglott szótár perzsa anyagát szintén fénykép után használtam. Az isztanbuli tetraglott szótár perzsa hasábjai az *Acta Orientalia Hung. XIV, 77–99*-en közölt faksimile alapján ellenőrizhető.

szavakat arab írásos alakjukon kívül kínai átírásban is megadja; a szavak értelmezése kínai. A Tolmácsok Irodájának szójegyzékében a perzsa szavak csak kínai átírásban olvashatók, ezeket szintén kínai értelmezés kíséri.⁴⁴

Dialektológiai szempontból elsősorban Horaszán (beleértve az ún. Afgán-Horaszánt is) nyelvjárásai állnak előtérben. Ügyelnünk kell az egykori mongol garnizon Nyugat-Afganisztánban máig élő mogol nyelvjárások iráni elemeire. Ugyanez vonatkozik az elirániásodott mongol eredetű hazarák nyelvjárásaira is. Szervesen csatlakozik ehhez az anyaghoz a tádzsik nyelvjárások és az irodalmi tádzsik nyújtotta tanúság.⁴⁵

Bodrogligeti A. feldolgozta a Codex alapján a perzsa nyelvtant, amennyire az anyag ezt lehetővé tette; Monchi-zadeh csak sommás megjegyzések közlésére szorítkozott.

A következőkben mindössze néhány hangtani kérdéshez fűznénk megjegyzést, olyanokhoz, amelyek a Codex perzsa nyelvjárására jellemzőknek tekinthetők és olyanokhoz, melyek problematikusoknak tűnnek és további kutatást igényelnek.

Régóta ismeretes, hogy a Codex perzsa nyelve tükrözi a *maǰhūl* és a *maʿrūf* különbséget a vokalizmusban. Ezt a különbséget a kl. perzsán kívül megőrizte a Ming-kori két kínai–perzsa szójegyzék, bizonyos horaszáni perzsa nyelvjárások, az afganisztáni perzsa nyelvjárások egy része, köztük a *kābulī*, a *tājīk*, az afganisztáni mogol nyelvjárások, az afgán, az urdu, a kurd perzsa elemei.⁴⁶

⁴⁴A Ming kori kínai–perzsa szójegyzékek értéke többek közt abban van, hogy nem arab írással vannak feljegyezve, illetőleg a Fordítók Irodájának kínai–perzsa–arab írásos formákat is tartalmazó szójegyzéke a kiejtést kínai átírással rögzíti. Több esetben ez egyértelmű útbaigazítást jelent, ám a kínai átírásnak is megvannak a korlátai. A perzsa szavak rövid *ä* hangját kifogástalanul adja vissza akkor, amikor a kínaiban megvan a veláris magánhangzójú szótag mellett a palatális magánhangzójú szótag is (*ba–be; ta–te* stb.). Máskor a palatális szótagot is kénytelen velárisal visszaadni. Az átírás alapjául szolgáló középmandarin nyelvjárásban pl. nincs a *han* szótag mellett *hän* szótípus (a *hen e*-je erősen zárt; a *hien* meg más okokból alkalmazhatatlan), ezért *han-té-k'è* a *P xāndäk 'árok'* átírása (kl. *xandaq*; besz. *xāndäg* Miller 198). E kínai nyelvjárásban a szóvégi nazális beolvad az előző magánhangzóba, azt *nasó-orális* ejtésűvé teszi. Ezért a perzsa szóvég tiszta *-n-t* kénytelen külön szótaggal átírni: *t'a-pi-ssu-t'a-ən 'nyár'*, kl. *tābistān*. A szóvégi nazálisok sajátos nyelvjárásában szabályos az olyan átírás is mint *pang-ta-té 'in the morning'*, kl. *bāmdād*. Az olyan eset mint *pi-la-si-érh*, olv. *birāzār 'öcs'* nem kínai átírási sajátosság, mellette ugyanis az arab betűs alak *birāḍar*. A Fordítók Irodájának a szójegyzékéhez még egy Függelék is tartozik, valamint néhány arab betűs perzsa nyelvű beadvány kínai fordítás kíséretében. A Tolmács Iroda szójegyzéke lényegében az előbbivel azonos nyelvjárást képvisel; szavainak, főleg pedig kifejezéseinek a száma jóval nagyobb mint az előbbié.

⁴⁵Az afganisztáni mogol nyelvjárásokból, a mangut és marda nyelvjárásból származó adatok, továbbá az afganisztáni perzsa nyelvjárások (Herat), valamint az ottani hazara nyelvjárások adatai 1936-ban és 1937-ben Afganisztánban végzett, eddig kiadatlan gyűjtéséből származnak. Az ir. tádzs.-ra vö. E. E. BERTELJS, M. V. RACHIMA, L. V. USPENSKAJA szerkesztésében *Tadžiksko-russkij slovarj*, Moskva 1954. A tádzsik nyelvjárásokra: V. S. RASTORGUEVA: *Očerok po tadžikskoj dialektologii*, I–IV, Moskva 1952–1961.

⁴⁶ABD-UL-GHAFOŪR FARHĀDI: *Le persan parlé en Afghanistan*, Grammaire de Kāboli, Paris 1955. M. G. ASLANOV: *Afgansko-russkij slovarj (puštu)*, Moskva 1966. V. M. BESKROVNYJ–V. E. KRASNODEMSKIJ (pod red. A. P. BARANNIKOV), *Urdu-russkij slovarj*, Moskva 1951. TAUFQUIQ WAHBY: *A Kurdish–English Dictionary*, Oxford 1966. K. K. KURDOV: *Kurdsko–russkij slovarj*, Moskva 1960. A. JABA, *Dictionnaire kurde–français* (publié par F. JUSTI), St. Pbg. 1879. A kl. perzsára Vallers, Steingass és Desmasons ismert szótárai. A besz. perzsára: S. HAİM: *New Persian–English Dictionary* I–II, Tehran 1934–1936; H. JUNKER–B. ALAVI: *Persisch–deutsches Wörterbuch*, Leipzig 1965; V. V. MILLER, *Persidsko-russkij slovarj*, Moskva 1953 (jelöli a nyílt *ä*-ket). PAUL HORN, *Grundriss der neupersischen Etymologie*, Strassburg 1893.

Majhül *yā* (*ē*):

mēša [mesa] 'forest', mellette még *wēša* [uexa], id. – kl. *bēša* 'a forest, wood, wild, uncultivated country', *wēša*, id.; besz(élt nyelvi) *bišā*, *višā*; kab. *bēša* (Far. 11); her. *bēša*; tdzs. *beša*; mog. M *bēša* 'desert, lieu désert'; ur. *beša*; kurd. *mēša*; *bišē*, *beše* (Jaba);

šer [ser] 'lion' – kl. *šer*; besz. *šir*; Ming Ford. *šer* (shē-ēr^h 54b); Ming Tolm. *šer* (12); kab. *šer* (11); tdzs. *šer*; afg. *šer*; ur. *šer* 'tigre; lion'; kurd. *šēr* (W);

tēz [tex] 'fast' – kl. *tēz* 'sharp, cutting; swift, prompt'; besz. *tiz*, id.; kab. *tēz* 'tranchant; rapide' (11); her. *tez*; haz. *tez*; tdzs. *tez* 'éles'; mog. *tez* 'tranchant, aigu'; afg. *tez*; ur. *tez* 'éles; gyors'; kurd. *tiz* 'éles; gyors'; oszm. *tez* 'quick, quickly, prompt', *tiz* 'high-pitched'; vö. Horn *tēz* 'scharf, heftig; schnell'.

Hasonló példák: *rēg* [reg] 'sand', *spēd* [sped] 'white', *mēx* [megh] 'nail', *nēk* [nec] 'well; good'; *pēs* [pes] 'before', *hēč* [heč] 'nothing'; stb.

Majhül *wāw* (*o*):

rōbāh [robagh] 'fox' – kl. *rōbāh*; besz. *rubāh*; Ming Ford. *rūbāh* [lu-pa-hē, 55b]; Ming Tolm. *rōba* (12); kab. *rōbāh* (12); tdzs. *rūbōh*; mog. Mr, M *rōbā*; ur. *robāh*;

pērōza [peroxa] 'turquoise' – kl. *pīrōza*; besz. *pirūze*; tdzs. *pirūza*, *firūza*; afg. *pērōza*; kurd. *pīrōze*;

rōz [rox] 'day' – kl. *rōz*; besz. *ruz*; Ming Ford. *rōz* (*lo-tsu*; 15b); Ming Tolm. *rōz* (6); kab. *rōz* (12); tdzs. *rūz*; afg. *roz*- (összetételek előtagjaként); ur. *roz*.

Hasonló példák: *rōšan* [rosan] 'light'; *bōsa* [bosa] 'kiss'; *dōst* [dost] 'friend'; *drōgān* [drogaan] 'liar'; *gōšt* [ghoist] 'flesh'; stb.⁴⁷

A régi majhül magánhangzók egy része a Codexben ma'rūflakban (*ī*, *ū*) jelentkezik.

A korábbi *ē* helyett *ī* található:

bīmār [bim mar] 'sick' – kl. *bīmār*; besz. *bimār*; kab. *bēmār* (11); tdzs. *bemōr*; mog. M. *bēmār*; mog. Mr. *bīmār*; ur. *bīmār*; afg. *bimār*; kurd. *bimar* (Jaba); özb. *bemōr*; oszm. *bimar*. Az etimológia kétes; vö. Horn n° 209;

mīwa [miua] 'fruit' – kl. *mīwa*, *maiwa* (Stg.), *mēva* (Laz. 143); besz. *miwā*; Ming

⁴⁷ A legalaposabban tanulmányozott afganisztáni nyelvjárásban, a kabuliban néhány olyan jelenség is megfigyelhető, amely bizonyos esetekben a Codex perzsa adatainak egyikét-másikát megvilágíthatja. A majhül-esetekkel kapcsolatban megjegyzendő, hogy a beszélt nyelvi *ē*-vel szemben a tudós kiejtés olykor ingadozik az *ē* és az *ai* között: *oméd* 'espoir', *bērān* 'détruit' (ir. *wairān*). Ritkán az *ai*-ből is *é* lesz: *sēx* 'cheikh'. Hasonló ingadozás figyelhető meg az *ō* és az *au* ejtése között: *rōšan*, *rō-yan* (ir. tdzs. *rağan*, Afganisztánban magam is hallottam *rau-yan* alakot). Az arab *au*-ból olykor *ō* lesz: *tōba* 'répartir' (Farhād, 8–9). Ez utóbbi szó előfordul a Codex német részében mint *tōba* 'reue', valamint az olasz részben a kún hónapnevek közt mint *tōb ay* 'Reuemonat, Aprilis' (Grönbech, *Wb.* 246). Bazin (*Les calendriers*, 633) jól látta, hogy a kún hónap neve helyesen *tōba āy* és hogy a kún *tōba* az arab *tawbat* 'repentir, retour au Dieu' (BK I, 210). Az ir. per. szóra megy vissza a *taubat*, *tauba* mellett a vulgáris *tōba* alak is (Stg.). Bazintól eltérőleg a *tōb ay*-t magam nem összevonásnak gondolnám, hanem a diktálás következtében keletkezett pontatlanságnak. Bazin magyarázatát fényesen igazolja az idézett oszm. *büyük tövbe ayi* és *küçük tövbe ayi* kifejezés. A kún *tōb ay*-nak említett helyes magyarázata megtalálható már Kowalskinál (*Archiv Orientalni* I, 21), aki rámutat arra, hogy ez a „gyónási” hónap húsvétra utal, mert a megtérített kúnoknak ekkor kellett gyónást végezni. Ebből következik, hogy ez a „mozgóünnep” hónapja nem jelenthet egy bizonyos hónapot. A kún *tōba* perzsa eredetű szó, forrása azonban nem okvetlenül a Codex perzsa nyelvjárása. Hasonlóképpen magyarázható különben *Tabriz* (*Tawriz*) mongol kori olasz dokumentumokban található *Toris* neve is.

Ford. *mēwa* (*mie-wa*; 62a); Ming Tolm. *mēwa* (10); kab. *mēwa* ((11); tdzs. *meva*; her. *mēwa*; mog. Mr, M *mēwa*; afg. *meva*; ur. *meva*; kurd. *mēwe* (W), *meva*, *maivē* (Jaba); *mīx* [migh] 'nail' – kl. *mēx*; besz. *mix*; kab. *mēx* (11); her. *mēx*; tdzs. *mex*; mog. M. *mēx*; afg. *mex*; ur. *mex*; kurd. *mēx* (W); özb. *mix*. Vö. Hom n° 1005.

Ilyenek még *dīr* [dir] és *dēr* [der] 'late'; *dīwāna* [diuana] 'mad'; *mīzāk* [nizech] 'urine'; *darwīs* [daruis] és *darwēs* [darues] 'poor'.

A korábbi *ō* helyett *ū* jelentkezik:

gūš [gouis] 'ear' – kl. *gōš*; besz. *guš*; Ming. Ford. *goš* (*ko-shih*; 43b); Ming Tolm. *gōš* (25); kab. *gōš* (12); tdzs. *gūš*; ur. *goš*;

guspanđ [guspond] 'sheep' – kl. *gōspanđ*; *gōspanđ*, *gōsfand* (Laz. p. 138); besz. *guspanđ*, *gusfand*; Ming. Ford. *gōsfand* (*ko-ssu-fan-tē*; 55a); Ming Tolm. *gōsfand* (13); kab. *gōspanđ*; tdzs. *gūsfađ*; ur. *gospand*, *gosfađ*;

mūza [mussa] 'boot' – kl. *mōzza*; besz. *muzā*; Ming Ford. *mōze* (*mo-cie*; 74b); Ming Tolm. *mōze* (13); kab. *mōza* (12); tdzs. *mūza*; afg. *moza*; ur. *mūza* 'harisnya'.

Ilyenek még: *kūhistān* [chouistan] 'mountain', de *kōī* [koy] 'mountainous'; *kūtāī* [cutay] 'shortness', *lūč* [lux] 'squint-eyes' (M *loš*, B *luž*); *pūšt* [pust] 'skin', *čākūč* [čiacuč] 'hammer', *xāmūš* [ghamus] 'tame'.

A magánhangzó-rendszert érinti az *imāla* aránylag gyakori előfordulása, mégpedig nemcsak arab, de perzsa eredetű szavakban is.⁴⁸

Példáink: *fēnus* [fenus] 'lamp', kl. *fānūs*; *nēbīnā* [nebina] 'blind', kl. *nābīnā*; *besbēze* [besbese] 'the cover of nutmeg', kl. *bazbāz*; *selēx* [selēch] 'arme', kl. *silāh*; *andēm* [anden] 'member', kl. *andām*; *miēn* [mien] 'waist', kl. *miyān*; *rikēb* [richeb] 'stirrup', kl. *rikāb*.

Nyelvjárástörténeti szempontból figyelmet érdemel, hogy a Codexben a szabályos rövid *a*, *i*, *u* mellett feltűnnek elég nagy számban az *ā* (*e*), *e*, *o* magánhangzós alakok is. Közülük itt csak az *e*-t említjük meg, azzal, hogy annak nyílt vagy zárt jellege nem határozható meg.⁴⁹

Példák: *belend* [belend] 'height', kl. *baland*; *belk* [belch] 'leaf', kl. *barg*; *dēn*, *deen* [deen] 'mouth', kl. *dahan*; *dendān* [dendan] 'tooth', kl. *dandān*; *ferbe* [ferbe] 'fat', kl. *farbih*; *gerd* [gerd] 'dust', kl. *gard*; *gez* [gex] 'ell', kl. *gaz*; *ǰeld* [geld] 'quick', kl. *ǰald*; *pesin* [pesin] 'back', kl. *pašin*; stb.

Hasonló jelenséget figyelhetünk meg a Ming kori kínai–perzsa szójegyzékekben. Példáink a Fordítók Irodájának a szójegyzékéből származnak: *yex* (*ye-he*) 'jég', kl. *yax*; *deryā* (*tie-érh-ya*) 'tenger, óceán', kl. *daryā*; *čēšme* (*ch'ē-shih-mé*) 'fountain', kl. *čašma*; *lešker* (*le-shih-k'ē-érh*) 'sereg', kl. *laškar*; *pider* (*p'ī-tē-érh*) 'atya', kl. *pidar*, *padar*; *melex* (*mie-le-hé*) 'locust', kl. *malax*; *berk* (*pe-érh-k'e*) 'leaf', kl. *barg*; etc.⁵⁰

⁴⁸ M. TH. GRÜNERT: Die Imāle, der Umlaut im Arabischen; SBWAW LXXXI, 447–542. J. CANTINEAU, Cours phonétique arabe (Alger 1941), Új lenyomata: Études de linguistique arabe (Paris 1960), 96–102. D. C. PHILLOTT: Higher Persian Grammar, Calcutta 1919, 38. MONCHI-ZADEH, i. m. 15–16.

⁴⁹ Gyakorlatilag az ir. per. rövid magánhangzóinak a mai besz. per. felé való eltolódásának első nyomaival állunk szemben, anélkül, hogy annak törvényszerűségeit a Codex ingadozó ortográfiája miatt hitelesen meg lehetne állapítani, nem beszélve arról, hogy az említett eltolódásnak egyéb okai is lehetnek, mint például a kabuliban.

⁵⁰ Mint fentebb említettük (44. jegyz.), bizonyos perzsa szótagok (*fa*, *fā*; *tan*, *tān*, *dan*, *dān* stb.) átírására a kínai szójegyzéknek csak egyetlen veláris magánhangzóú lehetőségük van (*fa*; *t'an*, *tan* stb.).

A Codex perzsa mássalhangzó-rendszere több feltűnő nyelvjárási sajátóságot tartalmaz. Ezek közül íme néhány.

Intervokalikus helyzetben a *d* néhány esetben kiesik. Ugyanez a hangtani jelenség megfigyelhető néhány nyelvjárásban, így a kaspi-nyelvjárásokban, az azerbajdzsáni tatban⁵¹ és az afganisztáni mogulban. Példák:

piar [piar] 'father' (M *pidar*, B *piyār*) – kaspi nyj. *piyar*; tat *piyar* (116); mog. M *piar*; kl. *pidar*;

brar [brar] 'brother' (M *birār*, *birādar*; B *brār*) kaspi nyj. *brār*; mog. Mr, M *birar*; mog. Zirni, Kundur *birar*; her. *birar*; haz. *birār*; tat *birar* (117). A Codex ismeri a *brādar* [bradar] alakot is. Kl. *birādar*;

mār [mar] 'mother' – kaspi nyj. *mār*; tat *may* (116). A Codex a *mār* mellett ismeri a *mādar* [madar] alakot is.

čāršau [čiaršau] 'sheet' – innen kún *čāršau* [čiarzau]; tat *čaršou* 'sötét női fejkendő' (120); kurd. *čaršew* (W), *čaršeb*, *čaršaf* 'drap de lit, voile de femme' (Jaba); oszm., *čarşaf* 'bed-sheets; a large veil, covering the whole dress'.

Szótagvégi és szóvégi helyzetben a *b* gyakran spirantizálódik, olykor a megelőző magánhangzóval diftongust alkot. Megtalálható, vulgáris változatként a perzsa irodalomban is, azonfelül számos perzsa, afganisztáni nyelvjárásban, több tádzsik nyelvjárásban, valamint a mogulban.⁵²

Példáink:

au [aou] 'water', mellette *āp* is. – ir. per. *āv* (Stg.), kab. *aw* (24); tdzs. *ōv* (Rast. I, 32); her. *au*; haz. *au*; kurd. *āw* (Jaba);

šau [sau] 'night' – ir. per. *šaw* (Stg.); kab. *šaw* (23); tdzs. *šav* (Rast. I, 32); kurd. *šaw* (W), *šew* (Jaba);

sauz [saus] 'green' – kab. *sawz* (23), kurd. *sawz* (K, W), *sowz* (Jaba).

Ilyenkor a palatális magánhangzóval való átírás mechanikus alkalmazása nem nélkülözi a tévedés lehetőségét. A *ta ni-si-t'an* 'to know' valóban *dānistān*-nek értelmezendő (besz. *dānestān*, Millernél) vagy *dānistān* a helyes olvasat? Hasonló esetek: *an-tie-shê* 'though' helyes olvasata *āndēše* vagy *āndēše* (a szóvégi *e* zártsága kétségtelen), vö. besz. *āndiše*, Mill. (Codex: *andīša*); *fa-ké-ēr* 'szegény' valóban *fāgīr* mint besz. *fāgīr* (Mill.) vagy inkább *fāgīr*? Ezzel szemben egyértelmű: *é-na-ye-t'é* 'grâce, faveur', olv. *enāyāt*, mint besz. *enāyāt* (Mill.). Úgy látszik, a kín. *a* szóeleji helyzetben nyílt *ā*-nek értelmezendő (ha rövid), mert van vele szemben zárt *e* átírására alkalmas *é* is *a-pu-lo* 'sourcil', olv. *ābro* (besz. *ābru*), Cod. *abrū*; szóeleji helyzetben zárt *e* csak 'ayn' esetében fordul elő.

⁵¹ A. L. GRJUNBERG: Jazyk severoazerbajdžansich tatov, Leningrad 1963.

⁵² Zöngés bilabialis spirans szókezdő és szóbelseji helyzetben (mássalhangzó előtt is), szintén előfordul; lásd LAZARD: La langue des plus anciens monuments, 137–143. Az afganisztáni perzsa, mogul, hazara nyelvjárásokban szóvégi helyzetben csak mint diftongus második elemével találkoztam. Különböző nyelvjárásokban ez a diftongus (*aw*) lehetett emelkedő, ereszkedő vagy éppen lebegő. Tehát az *au* mellett van *aḡ* (rendszerint *aw*-nak írják), valamint *qu*, sőt *qu* is. A Codexben szókezdő helyzetben: *wāz* [uas] 'open', kl. *bāz*; szóbelseji helyzetben: *tawar* [taouar] 'axe', kl. *tabar*; *tāwā* [taoua] 'frying pan', kl. *tābā*. További példák: Bodrogligeti, 57. Hasonló jelenség mai nyelvjárásokban is megfigyelhető; pl. a kabuliban ezt találjuk: *tāwa* 'poêle à frire', *aftāwa* 'aiguaiare', *šorwā* 'soupe'; *sawz* 'vert', *kawk* 'perdrix', *awšār* 'chute d'eau', *qaws* 'constipé', *aftaw* 'soleil', *mātauw* 'lune', *xaw* 'sommeil', *aw* 'eau', *simaw* 'mercure' stb.; lásd Farhādi, 23. Az *ēb* a kabuliban *ēw* lett: *sēw* 'pomme', *sar-nesēw* 'en pente' (uo.) A Codexben az 'apple' alakja *sēf*. Ibn Muhannā-nál (Rifat, 56) *sēb* és *sēw* található. Megjegyzendő, hogy *sēw* (és *sēwā*) mint vulgáris változat megtalálható az ir. per.-ben is (Stg. 716).

Szóvégi helyzetben a zárhangok zöngétlenedése is megállapítható néhány esetben. A legtöbbször a $-d > -t$ jelentkezik: *bunyāt* [buniat] 'foundation', kl. *bunyād*; *dūt* [dut] 'smoke', kl. *dud*; *kabut* [chabut] 'blue', kl. *kabud*; *kilit* [kilit] 'lock', kl. *kilid*; *xarāp* [carap] 'spoiled', kl. *xarāb*; *noxūt* [noghuc olv. noghut] 'pea', kl. *nuxūd*. Hasonló esetek jelezhetők a nyelvjárásokból; vö. kab. *naxot* 'pea', kl. *naxwod*; *zut* 'gyorsan', kl. *zud*; *šat* 'méz', kl. *šahā*; *dāmāt* 'vő', kl. *dāmād* (26); stb.

Szórványos példákat találunk a $-g > -k$ változásra: *dēk* 'kettle', *belk* [belch] 'leaf', *sek* [sec] 'kutya'; mellettük található: *seg* [seg] 'kutya', *dig* [díg] 'yesterday', *rēg* [reg] 'sand'. Ezúttal is megtaláljuk a zöngétlen szóvégi alakokat egyes nyelvjárásokban, sőt már a Ming-kori kínai–perzsa szójegyzékekben is. A Fordítók Irodájának szójegyzékéből idézzük: *sek* (*se-k'ē*) 'dog' (56a), *dēk* (*tie-k'ē*) 'fazék' (72b), *rēk* (*lie-k'ē*) 'sand' (9a).

A Codexben a szóvégi *b*-nek is feltűnik néhány zöngétlen változata: *āp* 'water', az *au* mellett; *joāp* [ioap] 'answer', kl. *jawāb*; *qāp* [cap] 'instep', kl. *qāb*; *šerāp* [serap] 'wine', kl. *šarāb*. E zöngétlen szóvég mellett bőven találunk zöngés alakokat: *xōb* [ghob] 'good' és *xūb* [ghub]; *kanab* [canab] 'hemp'; stb.

A szórványos hangtani jelenségek közül figyelmet érdemel a szóvégi $-m > -mb$ változás, mely régóta adatolható. Lazard szerint (p. 163) régi kéziratokban váltakoznak egymással a *xunb* és *xum(m)* 'jarre', *sunb* és *sum(m)* 'sabot (d'un animal)', *šikanb* és *šikam* 'ventre', *karanb* és *karam* 'chou' stb. A Codexből ide tartozik: *pāldomb* [paldomb] 'crupper', kl. *pāl-dum* 'the crupper-leather', *pār-dum* 'a crupper' (*pār* 'a skin, a tanned hide'), ir. per. *dumb*, *dump* 'the tail' (Stg.); kab. *domb* (29); tdzs. *pōrdum*. Ebbe a kategóriába tartozik Ming Ford. *sumb* (*sun-pu*) 'pata' (58b).

Nem helyesírási sajtáság a Codex [ambrut] adata, hanem hiteles jelzése egy XIII. századi perzsa *ambrūt* ejtésnek, melyet különben Lazard (p. 164) *anbrūd* 'poire' alakban idéz. Ez keresendő az ir. per. *ambarūd* (sic) 'pear' (Stg.) mögött is. Vullers (I, 121) az *amrūd* és *amrūt* mellett beszélt nyelvi változatként megemlíti az *anbrūt*-ot is.⁵³

Hasonlóképpen nem helyesírási torzítás: *marjānd* [mariād] 'coral' a kl. *marjan*-nal szemben. A nazális szóvég után ugyanis más nyelvjárásokban is jelentkezik hasonló anorganikus *-d*. Így pl. kab. *čamand*, *yāsamand*, *fand*, *gobcand*, *jend*, *šend* (29).

Úgy látszik, hasonló helyzetben anorganikus *n*-nel is számolhatunk. Ide tartozik *namand* [namand] 'felt', kl. *namad*, régi *namaδ* (Lazard, p. 201: *namaδ-pāra* 'morceau de feutre'). Hasonló alakot jelezhetünk az obiugor nyelvekből is.⁵⁴

Szórványos $r > l$ változásra is akad példa a Codexben: *sulāx* [sulach] 'hole', kl. *sūrax*. Ez is a régi változatok közé tartozik. Lazard (p. 155) a régi szövegekből idézi *sūlā* alakban, a judeo-perzsából *sl'x*; vö. afg. *sūlāγ*. Ide vonhatjuk még: kab. *solāx* (26). (Ide

⁵³ Bodrogligeti olvasatai *amrūt* (110), *pāldom* (176), *namad* (111). Monchi-zadeh ugyenezeket a szavakat így értelmezi: *amrōd* (zárójelben: *amrō(t)*, *armōt*, *anbrot* változatokkal; 30); *pārdum* (*paldum*) 49; (ezúttal is jegyzetnek szánt zárójeles részben utal a *dunb* és *dumb* mellékalakokra); *namad* 159; (ezúttal a Codex alakjában is mellőzi az *n* gráfiát).

⁵⁴ A szóvégi *d* előtti *n* a *namand* szóban inetimologikus, ennek ellenére nincs kizárva, hogy valóságos ejtést tükröz. Hasonló inetimologikus *n* jelentkezik a szóvégi *t* előtt a vogulban került iráni alakban is; lehet azonban, hogy a másodlagos *n* a vogulban keletkezett; lásd AULIS JOKI: Uralier und Indogermanen, Helsinki 1973, 290–291. Elkerülte Joki figyelmét, hogy a *namaδ* alak a régi újperzsában is megvan; vö. fentebb.

sorolandók a Codexből: *belk* [belch] 'leaf'. Lazard szerint (p. 155) előfordul már Firdauszinál a *barg* mellett *balg*; itt idézi még: judeo-tádzsik *balg*, máz. *valg*. Megemlítendő az ir. per. *barg* mellett a *balg* 'feuille d'arbre' (Desm.); haz. *balgau* 'pâtes de farine fine bouillies' (összetétel *balg* 'levél' és *au* 'víz' szavakból); afg. *balg* 'falevél' kurd. *belk* 'feuille' (Jaba).

Az esetek többségében az eredeti *r* változatlanul megmaradt: *dīwār* [diuār] 'wall', de kab. *dēwāl*; *zangār* [xangar] 'vert-de-gris', de kab. *zangāl*; stb.

Bodrogligeti néhány esetben a kl. szókezdő *q*-t (arab eredetű szavakban is) *ġ*-nek értelmezi. Ez az olvasásmód a mai beszélt perzsa kiejtését idézi; így jelöli Junker—Alavi, Haim és Miller szótára is. A néhány, Codexből idézhető példa azonban nem meggyőző.⁵⁵ Sajátságos módon hasonló jelenséget jelezhetünk a Ming-kori kínai—perzsa szótárakból, azzal a különbséggel, hogy a *q*-nak *ġ*-vel való képviselése nem szorítkozik a szókezdő helyzetre. Példák: *ġāz* 'liba' (55b), kl. *qāz*; *ġulgās* 'egy növény ehető gyökere' (65a), kl. *qulqās*; *ġedeh* 'ívópohár' (70b), kl. *qadah*; *nuġre* 'ezüst' (82a), kl. *nuqrah*; *ġāš* 'pénz' (83a), kl. *ġāš*; *ġelem* 'toll, ecset' (89), kl. *qalam*; *ġawī* 'erős' (104), kl. *qawī* stb.

Itt és most egy kérdésre vetnék súlyt: hol beszéltek ezt a perzsa nyelvjárást, hol volt honos? Erre eddig nem kaptunk pontos választ, csak feltevéseket. Salemann Horaszánba helyezte ezt a perzsa nyelvjárást, Monchi-zadeh a kaspi-nyelvjárásokra gyanakodott, Bodrogligeti, a kurdnak kiváló ismerője, kurd affinitásokat keresett benne. Ez a vélemény végső soron összeegyeztethető az előbbiekkal, ha ti. figyelembe vesszük, hogy az úgynevezett kurd sajátságok⁵⁶ a kurd nyelv perzsa elemeinek a sajátságai.

A kérdést nyitva kell hagynunk, azt azonban megjegyezném, hogy két ága van a kérdésnek. Az egyik, hol volt a Codex perzsa nyelvének a hazája. Erre ez idő szerint nem tudunk pontosan felelni, bár a helyes felelet a korábbi nézetek mögött alighanem már ott lappang. A másik kérdésre viszont habozás nélkül felelnék: hol használták e nyelvet? A karavánszerájokban, a karavánutakon és hordozói, ébrentartói a tolmácsok voltak, akik a „jövő-menő” követek, a kereskedők mellett a mongol birodalomban oly nagy szerepet játszottak.

A perzsa rész tolmácsáról mindenesetre megállapíthatjuk, hogy az nem keresztény, de mohamedán volt. E tekintetben elegendő utalnunk a már tárgyalt hónapnevekre, amelyek arab eredete egyben azok mohamedán forrására is utal. Az egyes szavak összegyűjtését, azok vallatóra fogását most mellőzném, egy adatcsoportra azonban talán érdemes felfigyelnünk.

A Codex (71) az időre vonatkozó fejezetben, abban, amely a naptárt is tartalmazza, megadja a keresztény terminológia hét *hora canonica*-jának a nevét is. Ezek latin meghatározásait, ebben az időben a mohamedán hitű perzsa és kún tolmács legjobb igyeke-

⁵⁵ BODROGLIGETI, 137–139: *ġādi* [chadi] 'judge', kl. *ġāzi ġahba* [chagba] 'prostitute', kl. *ġahba*; *ġalp* [chalp] 'false', kl. *qalb*; *ġaranful* [garanful] 'clove', kl. *qaranful*; *ġard* [chard] 'loan', kl. *qarž*; *ġašāp* [hasap] 'butcher', kl. *qaššāb*; *ġasīs* [chasis] 'priest', kl. *qissīs*; *ġōz* [chos] 'crooked' kl. *qūz*. Ugyanakkor 23 más szóban változatlanul megtartotta a szókezdő *q*-t. Monchi-zadeh mindezekben az esetekben (122–125) egyöntetűen szókezdő *q*-t olvas.

⁵⁶ Bodrogligeti által (99–100) kurd szóképzési elemeknek minősített szavak szinte pontosan fedik azokat, amelyeket Monchi-zadeh (17–18) a kaspi-nyelvjárások jellemző esetei közt sorol fel. Lényegében mindkét érvelés egyfelé mutat: a felsorolt sajátságok egy ez idő szerint meg nem határozható területen beszélt perzsa nyelvjárásnak hangtani és szóképzési sajátságai közé tartoznak.

zete ellenére sem volt képes megnevezni. Úgy segített hát magán, hogy a hétből ötöt a mohamedán imádságok időpontját jelölő szóval pótolta. Ez azonban nem ment simán, ezúttal is zavar keletkezett, mégpedig két ponton. A latin hasázból kiesett a (*hora canonica*) *sexta* neve, ugyanakkor a perzsa és a kún hasáiban egy szónál hiányzott a perzsa és a kún megfelelő. Kuun Géza (80) ezt a hibát úgy próbálta helyrehozni, hogy a *completorium* perzsa és kún megfelelőit hagyta üresen. A Codexben a *L hodie* perzsa és kún megfelelői egy sorral feljebb csúsztak, ugyanez történt a felette állókkal is egészen a *tercia*-ig. A hibás lista a *sexta* beiktatásával igazítható ki. Ennek alapján a Codex eredeti listája a következőképpen rekonstruálható:

1. *L matutinū* – *P nī saou* – *C tank*
2. *L prima* – *P sabagh* – *C erta*
3. *L tercia* – *P seft* – *C aš octi*
4. *L sexta* – *P nim rox* – *C tūš*
5. *L nona* – *P namax digar* – *C echindu*
6. *L vespervas* – *P ac san* – *C ac san*
7. *L completorium* – *P souagam* – *C chezae*.

A hét *hora canonica* közül a tolmács az elsőre és a harmadikra analóg megoldást választott, a többire az öt mohamedán imádság időpontjának a nevét használta fel. Példánkat a jemeni pentaglott szótárból vesszük, annak perzsa, török és arab megfelelőjét idézzük. (Megjegyzendő, ez utóbbi szótárban felhasznált török nyelv az oguz és nem a kipszak nyelvek közé tartozik.)

Íme az adatok (f. 4r A 29–31 és 4r B 1–2):

1. <i>P bāmdād</i>	– <i>T ārta</i>	– <i>A al-fajr</i>
2. <i>P namāz-i pēšin</i>	– <i>T öyläk</i>	– <i>A al-žuhr</i>
3. <i>P namāz-i digar</i>	– <i>T ikindü</i>	– <i>A al-ašr</i>
4. <i>P namāzi šām</i>	– <i>T axšam</i>	– <i>A al-išā'</i>
5. <i>P vaqt-i xufti</i>	– <i>T yatγu</i>	– <i>A al-atama</i> .

A mohamedán eredet mellett szól világosan az 5. *hora canonica* perzsa neve. A 2., 4., 6. *horák* török megfelelői azonosak vagy azok azonos értékű szinonimái.

A keresztény és a mohamedán imádságok elmondásának nevei eredetileg napszakok meghatározására szolgáltak, így a pirkadat, az est, az éj beálltának, vagy bizonyos emberi tevékenységnek (étkezés, lefekvés) kifejezései voltak. Ezt a kettős jelentéstani funkciót később is megőrizték, sőt maguk a vallásos tevékenység műszavai napszakok meghatározására szolgáltak.⁵⁷

⁵⁷ A kronológiai önnállósulásnak jó példáját nyújtja a fenti ötös listában a *P bāmdād*, amelynek a jelentése tulajdonképpen 'in the morning, at break of day', az akkor elmondandó imádság neve azonban *namāz-i bāmdād*. Az *A fajr*-ral ugyanez a helyzet. Az ötös listában a *P vaqt-i xufti* szintén csak a 'lefekvés idejét' jelenti, ezzel szemben az *A 'atama* a.m. l. 'le premier tiers de la nuit, à partir du crépuscule du soir' és 2. 'prière du soir, qu'on fait avant de se coucher'. A *T yaysun* 'lefekvés ideje' megvan a Bulgat-ban is 'soir, entrée du soir' jelentésben (Zaj. 25), *yarsu* az Idrak-ban és Ibn Muhannā-

Figyelmet érdemel, hogy a napszakok hetes tagolódását, ugyanabban a sorrendben, más mongol kori török forrás is tartalmazza. Példánkat a kipszak típusú nyelvet tartalmazó Leideni Névtelenből vesszük:

1. *ṭayin* 'dawn' (*waqtu ṭ-sahr*); 2. *ertü* 'hajnal' (*bukra*); 3. *qušluq* 'early morning meal' (Clauson, *ED* 672); 4. *düš* és *öylän* 'midday' (*al-zuhr*); 5. *igiz* és *ikindü* (tkm.) 'délután napnyugtáig' (*al-āšr*); 6. *aqšam* 'evening' (*al-mağrib*); 7. *yaṭsun* 'lefekvés ideje' (*išā' al-axir*).^{5 83}

Az idézett példák jól mutatják, hogy a Codex keleti nyelvei mennyire összefonódnak egymással és az iszlámmal; a perzsában arab és kún elemek, a kúnban perzsa és arab elemek keverednek az eredeti szókézzel. Eligazodni közöttük nem mindig egyszerű és ez a körülmény gyakran feledteti velünk, hogy mellettük ott van még a Codex két nyugati magyarázó nyelve, a latin és a német a maguk olykor bonyolult középkori problémáikkal.

A Codex latin nyelvvel módszeresen eddig senki sem foglalkozott. Az olasz rész rendhagyónak tűnő latin szavaihoz, pontosabban azok egy részéhez Kuun G. előfordulásuk sorrendjében magyarázatokat fűzött (369–378), főleg Du Cange szótára alapján. A Codex latin szavairól ábécé rendbe szedett mutatót közölt Grönbech szótára függeléként (278–301); e mutató nem tartalmazza azonban azokat a latin szavakat, amelyek kún megfelelő nélkül maradtak. A mutató turkológus számára készült, ezért nem közli, hogy az egyes szavak az olasz vagy a német részben fordulnak elő.

A Codex latinitásával kapcsolatban mindössze néhány megjegyzésre szorítkoznánk.

Különösebb vizsgálódás nélkül is megállapítható, hogy a középkori latinitásnak két változata áll előttünk. Az első részben olaszos sajátosságokat tartalmazó vulgáris latin nyelv, az italo-latin nyelv használatos. Ezzel a latin nyelvvel éltek a fekete-tengeri olasz kolóniák latin nyelvet ismerő és használó lakói. A Codex második részében a középkori kolostorok egyházi latin nyelve tárul elénk.

nál *yatsıy* az alakja, jelentése 'Schlafenzeit' (BROCKELMANN, Osttürk. Gramm, 136). P megfelelője *namāz-i xujtan* 'prayer before going to bed, two hours or more after sunset' (Stg.) Grönbech (Wb. 269) észrevette, hogy a *horae canonicae* körül kimaradt a *sexta*, de csak bizonytalanul azonosítja vele a kún *tüš-t*, megjegyezvén, hogy az a mai kéziratban a *nona* megfelelője. Az *ekindü*-nél a perzsa helyes *namāz-i digar*-ral együtt a *vesperas* megfelelőjeként idézi (86), ami tévedés. A kún *aqšam* nem a *completorium* fordítása (39), hanem a *vesperas*-é. A kún *keče*-nél (135) már nem is esik szó arról, hogy az fordítja a *completorium*-ot. A fakszimilén jól látható, hogy a Codex használóit zavarták a jelzett hibák, s azokat a margón próbálták utólag helyrehozni, sajnos nem kielégítő módon. A *horae canonicae* perzsa alakjai Bodrogligetinél: 1. *nīm šow* 'midnight'; 2. *šabāh* 'early in the morning (LL prima)'; 3. *šest* 'breakfast time, the third canonical hour; kl. P *čāšt*'; 4. *nīm-rōz* 'midday'; 5. *namāz digar* 'the time of the afternoon prayer'; 6. *aqšām* 'evening; LL completorium'; 7. *šaw-hangām* 'nighttime; kl. P *šabhangām*'. Monchi-zadeh-nál hat napszakra zsugorodott a lista: 1. *šabāh nēm-šab* 'Tagesanbruch, Morgen'; 2. *čāšt* 'Essenzeit (3. kanonische Stunde)'; 3. *nēm-rōz* 'Tagesmitte'; 4. *nāmāz(i) digar* 'abends, nach Sonnenuntergang'; 5. *axšām* 'Completorium; Abend'; 6. *šab-hangām* 'sero; nachts'. Egyik kiadó sem vette észre az L *hora sexta* kiesését s az ennek következtében bekövetkezett soreltolódást.

^{5 8} Cf. Leideni Névtelen, f. 30a: 12–13 – 30b: 1–5. TH. HOUTSMA: Ein türkisch–arabisches Glossar, arab szöveg, 18: 13–17. A. K. KURYŠŽANOV: Issledovanie po leksike 'Tjurksoko-arabskogo slovarja', 58–59, indokolatlanul megváltoztatta a szavak sorrendjét, sőt közbeiktatott három olyan szót, amely a lista után következik; ez annál meglepőbb, mert Kuryšžanov nem a kézirat, de Houtsma nyomtatott arab szövege alapján dolgozott.

Ez utóbbi nyelv használói számára az italo-latin idiotizmusai idegeneknek, érthetetleneknek tűntek. Amikor a ferencesek az első rész birtokába jutottak, s azt használni kezdték, első dolguk volt az olaszos idiotizmusokat normális latinra áttenni. Ilyen példákkal főleg a Codex elején találkozunk: *abrachio*, *abrachiaui*, *abrachia* szavakat az egyik javító kéz a kún megfelelők közé írott *amplector*, *amplexatus sum*, *amplecte* változatokkal világította meg, fekete tintával (71). Ugyanezen a lapon ugyanez a kéz az *aleno*, *alenaui*, *alena* szavakat a kún megfelelőkhöz függesztett *suspiro*, *suspirai*, *suspira* (és *suspirio*) szavakkal kívánta érthetővé tenni. Még mindig ugyanezen a lapon olvassuk: *abasso*, *abassai*, *abassa* kún megfelelői mellé írt *libero*, *liberai*, *libera* (és *liber homo*) magyarázó, „érthető” latin szavakat. A 9. lapon olvassuk *ballo* stb. latin megfelelőjeként *plaudo* stb. glosszákat; a 10. oldalon a *casso* stb. latin értelmezése *destruo* stb. A latin glosszák apránként megszűnnek, a Codex szerzetesei számára úgy látszik, később a kún értelmezések adták meg a kellő eligazítást, a számukra érthetetlen perzsától ezt ugyanis nem várhatták.

Ennek az italo-latin nyelvnek a sajtáságai, helyesírásának, hangtanának, szókészleti tanulságainak hiteles értelmezése nem közömbös a Codex keletkezési helyének, szerzője hovatarozandóságának meghatározása szempontjából. Valóban igazolható Kuun G. feltevése, mely e téren is génuai sajtáságokat vél látni?⁵⁹ Bármint is áll a dolog, tanácsos óvatosan lépni, mert számolnunk kell e korban is egyfajta olaszos *koiné*-vel, nem beszélve arról, hogy a másoló könnyen belevitte a másolt szövegbe saját nyelvjárási jellemzőit.

Az élénk tornyosuló kérdésekre csak a XIII–XIV. századi nyelvi anyagban otthonos italo-latinista tud majd válaszolni.

A Codex italo-latin nyelve számos keleti, leginkább arab és perzsa eredetű szót tartalmaz.

A Codex keleti eredetű italo-latin elemei közül – a teljesség igénye nélkül – megemlíjük a következőket.⁶⁰ A könnyebb áttekinthetőség kedvéért a perzsa és kún szavakat a Codexben található alakban idézzük, ezt követően, kettőspont után, a ma

⁵⁹ Kuun G. (CXXI–CXXII) állítása igazolására hivatkozik ortográfiai, kiejtésbeli és szókészleti különbségekre, amelyek a génuiai és a velencei közt megfigyelhetők. Helyesírásai magyarázatai a kún és perzsa szavak átírásának a tükrében nehezen védhetők. Világosan génuiaknak tartja: *gragnora* 'borsó', *sivoro* 'to whistle', *carubius* (Du Cange: *carubeus*, *carubium*) 'street, lane', *turcheysa* (recte *turchese*) 'tong'. Különben Kuun (CXXII) néhány olyan fonetikai és szókészleti sajtáságra is rámutatott, amelyek szerinté is a velenceire jellemzők. Ilyenek: *endego* (*indigo* helyett), *tenagis* 'a farrier's forceps'; *chibebe* 'cubeb, Piper cubeb'; *latonum* 'copper'; *merzarius* 'grocer', *caramella* 'reedpipe'; *turta* 'cake'. Ezeknek az egyezéseknek Kuun nem tulajdonított nagyobb jelentőséget, mivel ezek a szavak, ezekben az alakokban más észak-itáliai nyelvjárásokban is előfordulnak. Ezzel szemben A. Csillaghy prof., akihez e kérdésben fordultam, úgy véli, hogy a kérdéses latin szavak nem génuai, hanem velencei, pontosabban venetói sajtáságokat mutatnak nagy számban. Ezek közé sorolja, többek között, a következőket: *scarpinu* 'short socks' (102); *specie* (olv. *spezie*) 'spice' (P és C megfelelők nélkül), *sal* 'salt' (P és C megfelelők nélkül), *calderon* 'cauldron', *cazia* 'spoon', *pignata* 'kettle' (104); *scutella* 'plate', *flama* 'flame' (a *geminata* redukálódása, *ranpin* 'hook', *rama arb* 'branch' (104); *cocomarū* 'cucumber', *papauarū* 'poppy' (P és C megfelelő nélkül) (106); *gata* 'cat', *gatus* 'tomcat' (108); *falcon* 'falcon', *galina* 'hen', *galum* 'cock', *paon* 'peafowl', *faxan* 'pheasant', *cardarina* 'goldfish', *spaser* 'sparrow' (109) stb. A végső szót e kérdésben egy részletes monográfia fogja megadni.

⁶⁰ A fentebbi listában a következő rövidítéseket használtam. P: perzsa; C: kún. HEYD: *Histoire du commerce du Levant*. Peg.: PEGOLOTTI: YULE (Cathay and the Way thither III) és A. EVANS

elfogadott átírást adjuk, vitás esetekben a magam értelmezése szerint. Ott, ahol nagyobb nehézségekbe nem ütközik, néhány más italo-latin forrás adata következik, végül a feltehető keleti alak (ez szinte sohasem a közvetlen forrás) zárja a rövidebbre fogott sort.

gingabel 'ginger'; P *gingibil*: *jinjibil*; C *gingibil*: *jinjibil* (81 : 1) – Heyd II., 619–623; Peg. (Yule 167, Dr. 61); Lauf. 583. P *šangalil* 'ginger' (Stg. 763), A *zanjabil* (Stg. 624), *zanjabil* 'aunée' (Dozy I, 605);

lacha 'gum lacker'; P *luc*: *luk*; C *lac*: *rangi lac*: *rang-i lak* (81 : 8) – Pelg. I, 121 (*laca*, Du Cange; *lacha* Stat. Genov.), I, 351 (*lacca*, *lacha*, Ligur.); Heyd II, 624–626; Peg. (Yule 167; Dr. 60 'Gummilack'); Lauf. 475–478; Schaf. 208 P *rang-lāk*, *rang-lukā* 'tincture of lac' (Stg. 589); A *lak* 'laque, sorte de gomme-résine avec laquelle on prépare des vernis' (BK II, 1019);

titua 'zinc-sulphate'; P *tutia*: *tūtiyā*; C *tutia*: *tūtiyā* (81 : 20) – Pelg. I, 121 (*tucia* és *tuzia* Polo és Pelg. után), II, 588 (*tuzia*, Velence); Heyd II, 674–676; Peg. (Dr. 75); Lauf. 511–515, 555. P *tūtiyā* 'tutty' (Stg. 333); A *tūtiyā* 'tuti' (Dozy I, 154);

chibade d., s. 'cubebe'; P *chababa*: *kabāba*; C *chababa*: *kababa*; (81 : 25). – Pelg. I, 351 (*cubeba*, *cubebe* 'piper'; *cubebe*; Ligur.), II, 588 (*chubebe* Velence); Heyd II, 658–664, ('poivre noir et blanc'); Peg. (Yule 168; Dr. 64: Kubebe 'getrocknete und unreife Frucht eines Pfeffergewexses'); Schaf. 151. P *kabāba* 'Cubebs' (Stg. 1011); A *kubāba* 'piment; poivre cubebe' (BK II, 851);

canfora 'camphor'; P *canfor*: *kānfōr*; C *canfor*: *kanfor* (Grönbech *qanfor* olvasata indokolatlan) (82 : 1). – Pelg. I, 121 (*canfora*, XIV. sz.; *camfera*, *canfara*. Polo; *caffera*, Peg.; *ganfora*); Heyd II, 59–595; Peg. (Yule 168; Dr. 62); Lauf. 585; Schaf. 166–168. P *kānfūr* 'camphor' (Stg. 1007); A *kāfūr* 'camphre' (BK II, 915);

safranum 'saffron'; P *zafran*: *zafrān*; C *zafran*: *zafran* (82 : 12). – Pelg. I, 118 (*zafferano*, XIV. sz.; *safrani*), I, 351 (*zafferano* 1156, Ligur.; *safranum*, Észak-Afr., Ligur.); örm. *zafran* 'safran' (251). P *za'farān* 'saffron' (Stg. 617); A *za'frān* 'sorte de safran' (Dozy I, 593);

galanga 'galangale'; P *coligiā*: *xōlinjān*; C *choligian*: *xolinjan* (83 : 6). – Pelg. I, 120 (*galangga*, *galange*, Velence; *galanga*, *galinga*, *galingale*, Peg.), II, 588 (*galanga*, Velence; Heyd II, 616–618; Peg. *galanga* (Yule 168; Dr. 59); Lauf. 545–546. P *xūlanjān* 'the herbe galangale' (Stg. 488);

ladano 'the gum-herb ladanum'; P *ladan*: *lādan*; C hiányzik, helyette, sorelcsúszás-sal, *ambar* (83 : 7). – Heyd II, 631–632 *ladanum* (hivatkozik Pegolottira is); Peg. (Yule 167: ladanum of Cyprus). P *lādan* 'the gum-herb, ladanum' (Stg. 1111);

turbiti 'a purgatif Indian root'; P *turb*: *turb*; C *turbut*: *turbut* (83 : 22). – Pelg. II, 588 (*turbiti* 'nota pianta la cui radice è purgativa', Velence); Peg. *turbit* (Yule 168); Lauf. 584. P *turbid*, *turbud*, *tirbid* 'a purgative Indian root, convolvulus turpethum' (Stg. 292). A *turbid* 'convolvulus turpethum' (Dozy I, 143);

nachus 'egy fajta brokát'; P *nagh*: *nax*; C *nac*: *naq* (91 : 27). – Heyd II, 698 (*Nacco*); Peg. (Yule 169: *nacchi*; Dr. 57: 'Brokát'); Polo (*nac*; Pelliot I, 483); Lauf. 496. P *nax* 'filum sericum vel bombycinum vel aliud; tapetum vel stratum elegans et pictum' (Vull. II, 1297); A *nax* 'étoffe de soie brochée d'or, brocart' (Dozy II, 648);

nasicius 'gold brocate with pearls'; P *nasiz*: *nasič*; C *nasič*: *nasič* (a Grönbechtől feltételezen javasolt *našič* olvasat csak a mongolban lehetséges) (91 : 28). – Heyd (*nachetti*) II, 698; Peg. (Yule 169: *nachetti*; Dr. 57: 'Goldbrokát'); Polo (*nasici*, *nasiti*,

Pelliot I, 332); Lauf. 496. P *nasij* 'vestis serica auro texta' (Vull. II, 1314); A *nasij* 'étouffe de soie brochée d'or' (Dozy II, 666); vö. A *nasij* 'tissé', *nasaja* 'tisser (une étoffe)' (BK II, 1247);⁶¹

scarlata 'scarlet cloth'; P *scarlat*: *sqarlāt*; C *yscarlat*: *išqarlat* (92:5) – Heyd II, 607 ('grana da tignere scarlatti, graine d'écarrlate') Lauf. 496–498 (különbséget tesz a P *sakirlāt* és *saqalāt* nyugati nyelvekbe került származékai közt) Pelg. I, 114. P *saqirlāt* 'warm wollen cloth; purpet; broadcloth' (Stg. 686);

cremixi 'scarlet'; P *cremixi*: *qirmizi*; C *cremixi*: *qirmizi* (Grönbech a kún alak gráfiáját a latin gépies ismétlésének tartja) (92:29). – Pelg. I, 123 (*cremisi*, *chermesi*, *chermisi*, *chermisino*, *cremisino*); Heyd II, 608 (*chermisi*). P *qirmizī* 'crimson, scarlet' (Stg. 183); A *qirmizī* 'rouge, teint de rouge, cramoisi' (BK II, 725). Vö. Dozy II, 337;

bachami 'red of brazil-wood'; P *bachami*: *baqami*; C *bachami*: *baqami* (92:30). – Heyd II, 587–590. A Codexben magának a fának a neve *braçile*; P *bochá*: *baqami*; C *bachan*: *baqam* (81:12); Peg. (Yule 167: 'brazil-wood'). P *baqam*, *baqqam* 'brazil-wood; the red extracted of it' (Stg. 194); ujj. *baqam* 'arbre dit sapan (Caesalpinia sappan)': (*Acta Orient. Hung.*) XIX. 137; A *baqqam* 'bois de campêche employé dans la teinture; couleur rouge; teinture en rouge' (BK I, 151);

kiadásában; Dr. Drüll összeállítására utalva. Lauf.: B. LAUFER, Sino-Iranica, Chicago 1919. Pelg.: PELLEGRINI, Gli arabismi nelle lingue neolatine con speciale riguardo all'Italia, I–II, Brescia 1972. Schaf.: EDVARD H. SCHAFER: The Golden Peaches of Samarkand, A Study of T'ang Exotics, Berkeley and Los Angeles, 1963. Polo: P. PELLIOU: Notes on Marco Polo I–III, 1959–1975. Stg.: STEINGASS: Persian–English Dictionary. BK: BIBERSTAIN KAZIMIRSKI: Dictionnaire arab–français I–II, Paris 1960. Vull.: I. A VULLERS: Lexicon Persico–Latinum I–II, Graz 1962. Desm.: J. J. P. DESMAISONS: Dictionnaire persan–français I–IV, Roma 1908–1914.

⁶¹ Gyakran egymás mellett fordul elő forrásainkban a *nachus* és *nascicus*, ezért többen együtt is tárgyalják a két szót. Elsőként W. BANG foglalkozott velük: Über den angeblichen "Introitus natorum et nascitorum in den Genueser Steuerbüchern"; Bulletin de l'Académie roy. de Belgique, 1912, 27–32. P. PELLIOU: Une ville musulmane dans la Chine du Nord sous les Mongols: Journ. As. 1927. II, 261–279. E tanulmányában Pelliot elmondja, hogy Samarkand tájáról áttelepített 3000 mohamedán egyik foglalkozása a brokát készítése volt. (Észak-Kína Hsün-ma-lin nevű városába kerültek az áttelepítettek.) A kínai szövegek szerint a textíliák mongol neve *na-ši-ši* (*našiš*) és *na-si-si* (*našis*). Pelliot ez alkalommal részletesen foglalkozik (269, 1. jegyz.) a *naq* és *nasij* magyarázatával. Pelliot különben, Notes on Marco Polo című művében részletes magyarázatot kívánt szentelni e két terminusnak, hivatkozik is a tervezett *Nac and Nascici* címszóra (I, 332), megírására sajnos nem került sor. Valójában Bretschneider, Mediaeval Researches II, 124–125 már említi Marco Polo és Pegolotti adatait, sőt a kínain kívül utal a mongolok titkos történetére, ahol a *naqut* 'a kind of gold brocade' és a *načidut* 'a silk stoff interwoven with gold' szerepel a Bagdadból Ögödei kánnak küldött „ajándékok” között. A mongol szövegben valójában *šramal altatan naqut načidut* olvasható (LIGETI: Histoire secrète des Mongols; Monumenta Linguae Mongolicae Collecta I, Budapest 1971, 247). A *naqut* szót Haenisch (Wörterbuch 113) helytelenül 'Golderz'-nek fordítja. A *naqut* a *naq* mongol többese. A *načidut* pedig mongol többese egy *načit* szónak, amely különben szintén előfordul a *Titkos történetben* (mongol szöveg: *Monumenta* I, 204) abban a passzusban, amely Dzsingisz kán üzenetét tartalmazza az ujjúr Iduqthoz: miféle ajándékokkal felszerelve jelenék meg nála? A *načit* is többesszám egy *načič* vagy *načij*, esetleg abból fejlődött más változatból; mindenesetre rendhagyó eset, amely továbbá magyarázatot igényel. Egyébként a kettős többesszámok a Titkos történet éppen idézett paragrafusában nem ritkák. DOZY: Supplément aux dictionnaires arabes II, 648 szerint *nax* (perzsa megfelelőjére utal) Tebrizben készül, jelentése többek között 'étouffe de soie brochée d'or'; Dozy II, 666 tartalmazza a *nasij* alakot is, jelentése az előbbivel azonos. Mindkét esetben (Defrémerrere hivatkozva) említés történik Marco Polo adatairól.

balaxius 'ruby of Badakhshan'; P *balacs*: *balaxš*; C (más szó) (93 : 12). — Pelg. I, 122 (*balscio*, *balasso*, *balagio* 'gemma color rubino', cca 1230: *balagius*); Heyd II, 653–654; Peg. (Dr. D 70); Polo (*balasci*, Pelliot I, 63–65); Schaf. 231 ('balas ruby'). P *badaxš* 'Badakhshan', *badaxšt* 'a ruby' (Stg. 162); A *balaxš* 'rubis balais', vient du mot *balakhchan*, qui est employé souvent pour désigner la province de Badakhchan' (Dozy I, 109);⁶²

spinatium 'spinach'; P *spanac*: *spanāq*; C *yspanac*: *španaq* (106 : 25) — Pelg. I, 118 (*spinaci*, *spinachium*, *spinachia*); Lauf. 392–398; Schaf. 146–147. *aspanāj*, *aspanāx*, *aspānaŷ* 'herba pulmentis indi solita B. spinachia' (Vull. I, 89); A *asfānāx* 'épinards' (Dozy I, 22).

A példák számát szaporíthatnók. Úgy látszik, valamennyi vándorszó, amely nemcsak a középkori latin szövegekben, hanem számos egykorú egyéb okmányban is otthonos. Egy-egy nyelvbe való vándorlásának útja és időpontja pontosan alig állapítható meg ez idő szerint. Nagyon valószínűnek tűnik azonban, hogy a Codex italo-latin szavai közt egy sincs, amely a vele együtt említett perzsa vagy kún szónak volna a közvetlen átvétele. A Codex ezen italo-latin szavaiban felfedezhető génuai vagy velencei sajtóságoknak aligha lehet döntő vallomása a szerző hovatarozandóságának meghatározásában, mert itt még fokozottabban áll annak a valószínűsége, hogy a másoló nyelvjárása ugyanúgy nyomot hagyhatott bennük, mint az egykorú klerikus gyakorlat gépies követése.

Ismeretes, hogy a Codex az italo-latin anyagon kívül egyéb latin szavakat, szövegeket, glosszákat is tartalmaz. A pontos eligazodás céljából egy pillanatra vissza kell térnünk a Codexet alkotó három papír-fasciculushoz. Mint láttuk, ebből az első kettő összetartozik, mondhatjuk, szerves egészt képez. Az italo-latin anyagot erre a két fasciculusra írták.

A harmadik fasciculus eredetileg önálló művecskét tartalmazott, a ferences misszionáriusok készítették, használták, még mielőtt ismerték volna az olaszok két fasciculusból álló tolmácskönyvét. Lehet, hogy a mai harmadik fasciculust már korábban megelőzte egy ferences első füzet, ez azonban nem maradt ránk. E feltevés indokáról alább szólunk.

A ránk maradt, ma harmadik fasciculus tartalmát érdemes közelebről szemügyre vennünk. Megállapíthatjuk, hogy az első két oldal (a mai 120–121) egy „semleges” szöveget tartalmaz: kún találos kérdéseket. Nos éppen ez a következőktől tartalmilag idegen szöveg indít bennünket annak a feltevésnek a lehetőségére, hogy ez a két oldal nem kezdet, hanem folytatása egy korábbi, hasonló tartalmú, ma elveszett fasciculusnak.

A találos kérdések után új anyag kezdődik, a ferencesek tulajdonképpeni anyaga, amely a 122–159 oldalakat tölti meg: tartalmaz kún nyelvi, nyelvtani feljegyzéseken kívül zömmel kún nyelvű vallásos szövegeket.

A magyarázó nyelv ebben a részben kizárólag latin. Szójegyzékei is a vallásos tartalmat szolgálják, például elég utalnunk a 131. lapra, ahol ezeket találjuk: *baptiste(r)ium*

⁶² A *balaxš* hangtani magyarázatával többen foglalkoztak; a keleti iráni *d > l* változásról lásd E. BENVENISTE: Notes parthes et sogdiennes: *Journ. As.* 1936, 234 (*Baḍaxšān Balaxšān*). Hangtanilag egészen másként magyarázandó *Bagdad* neve, amely a középkori latin forrásokban gyakran *Bauach* és *Baldac* alakban olvasható. Marco Polónál valamennyi változat megtalálható a különböző kéziratokban; lásd PELLIOT: Notes on Marco Polo I, 90–91, s. v. *baudac*. A hangtani magyarázatra lásd: N. PELLEGRINI: Gli arabismi nelle lingue neolatine II, 588.

'keresztelőmedence' *venalia pec(ca)ta* 'bocsánatos bűnök', *confiteor* 'gyónok' stb. Ezt a latin nyelvet is gondosan meg kell vizsgálni, mielőtt a „középkori egyházi latin” meghatározással napirendre térnénk felette.

A Codex latin anyagának van azonban egy harmadik csoportja, melyet szintén tüzetes vizsgálat alá kell vetni. Ez az anyag a glosszákból jelentkezik és félreismerhetetlenül a német glosszátoroktól származik. Találhatók először is az olasz részben az utólagosan betoldott német glosszákkal együtt, vagy azok nélkül. Fő lelőhelyük azonban a második fasciculus végén üresen maradt lapok, valamint a harmadik fasciculus végén üresen maradt lapok, egyszóval pontosan ott, ahol a Codex német glosszái foglalnak helyet.

Szólnunk kell, már csak ezért is, a Codex másik magyarázó nyelvéről, a németről is.

Kuun G. szülővárosa az erdélyi szászok egyik központja volt. A szászokat II. Géza telepítette ide a XII. században; kiváltságaik révén kultúrájukat, nyelvüket megőrizték. Kuun G. különös érdeklődést tanúsított e régies német nyelv iránt, természetes, hogy a Codex német glosszáit beható vizsgálat alá fogta, persze a maga kezdetleges filológiai módszere szerint. Ennek bizonyossága könyvének (353–368) „Vocabularium Germano-Latinum” című melléklete, amely ábécé rendbe szedve tartalmazza a Codex német glosszáit.

Kuun német glosszákhöz fűzött magyarázatairól szól Teza említett recenziójában. Ezekre a megjegyzésekre reagált Kuun „Additamenta zu dem germ. Glossar des Codex Cumanicus”, amely a nehezen hozzáférhető *Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* XIV. kötetének 11. számában jelent meg. Kuun mindenesetre tisztában volt a Codex német glosszáinak jelentőségével a német nyelv története szempontjából. Nyilván ez a felismerés vitte őt arra is, hogy könyve második függelékeként közétegye és magyarázza Busbecq krími gót glosszáit (239–244).⁶³

A Codex német glosszáinak indexét kiadta Grönbech is (Wb. 302–9).

Dagmar Drüll részletes tanulmányt szentelt könyvében a Codex német glosszáinak. Germinista számára felettébb hasznos dokumentáció ez, néhány megállapítása a turkológus érdeklődésére is számot tarthat.

⁶³ Ismeretes, hogy Ogier Ghislain Busbecq, flamand származású nemes ember, I. Ferdinand szolgálatában az Ottomán Portánál császári követ volt, 1560–1662-ben Konstantinápolyban összehalmozott két Krímből érkezett követtel, akik közül az egyik ismerte a krími gót nyelvet. Busbecq negyedik „Török levelében” szemelvényeket közölt ebből a nyelvből: két szójegyzéket és mondatot, 18 tőszámnevet latin fordítással. Ezekhez járult egy dalnak (cantilene) a kezdete, ezúttal fordítás, kommentár nélkül. A krími gót nyelvnek ezzel a nevezetes emlékével sokat foglalkoztak. Legutóbbi feldolgozása: MacDONALD STEARNS, JR.: *Crimean Gothic. Analysis and Etymology of the Corpus*. Anma Libri 1978 (USA). Ez is disszertáció, melyet szerzője Berkeley, californiai egyetemen védett meg. Kitűnően tájékoztatja a kérdésről a germanistákon kívül a távolabb állókat is, akik Krím népmozgásait és nyelvi viszonyait figyelemmel kísérik. A szerző pontos áttekintést nyújt a kutatás történetéről. Jól informált, ismeri Kuun kiadását is, s megemlíti, hogy a rejtélyes *Cantilena* szövegét Kuun elsőként kísérlete meg a törökből magyarázni. Kétségtelen, hogy ez a kísérlet elfogadhatatlan, bár akadtak követői, MacDONALD Stearns bölcsen tartózkodott e valóban megfejthetetlen szöveg értelmezésétől. Szemléjéből érdemes észrevennünk a flamand származású Rubruk megjegyzését a krími gótokról (WYNGAERT: *Sinica Franciscana* I, 170; 'goti quorum ydiuma est teutonicum'). Még érdekesebb számunkra, hogy Iosaphat Barbaro velencei kereskedő és utazó „Viaggio alla Tana” című

A Codex második, ún. német részét az elsónél is alaposabb vizsgálatnak vetették alá a turkológusok, hiszen az előbbivel ellentétben az nemcsak szavakat és nyelvtani anyagot tartalmaz, hanem összefüggő szövegeket is és a kún nyelv struktúrájáról csakis ennek a résznek alapján alakíthattuk ki mai képünket.

Mielőtt e kérdéshez további megjegyzéseket fűznénk, lássuk előbb a számszerűségeket. Az első, olasz rész 110 oldalt tartalmaz; a második, ún. német rész mindössze 54 oldalból áll, ebből kettő (134, 135) üres, egy (152) a Codex utolsó tulajdonosának a bejegyzését tartalmazza. Tulajdonképpen német részeket, (kún–német) glosszáriumokat csak a második rész elején és végén találunk, mégpedig 111., 113., 114., 115., 116., továbbá 160., 161., 162., 163., 164. lapokon. Ehhez járulnak még kisebb morzsák: a 117. oldalon 1 szó, a 118.-on (amely olasz verset, latin–kún vocabulariumot tartalmaz nehezen olvasható állapotban) két német glossza található.

Említettük, az első, olasz részben is találunk utólag bejegyzett német glosszákat; ezek száma a 110 oldalon összesen 15. Ez a tizenöt szó érdekes fényt vet a hittérítők nyelvtudására. A glosszák egy része azzal magyarázandó, hogy nem értették az italo-latin szót, helyette odaírták a magukhasználta latin nyelvű megfelelőt, vagy – közülük a német anyanyelvűek – németül (in theutonico); akkor is glosszát fűztek a már talált szóhoz, ha nem a latin, hanem a kún alak nem felelt meg az általuk ismertnek; ilyenkor a magyarázatot is németül fűzték hozzá.⁶⁴

Mint mondtuk, a német glosszák egyes szavakból és kifejezésekből állnak. Említettük, hogy az olasz részbe utólag bevezetett glosszák száma 15. Ehhez járul a második rész elején talált üres lapokra beírt 225 glossza (ezen kívül a 114. sérült lapon 8 latin szó mellől a sérülés következtében hiányzik a német glossza), majd a második rész végén üresen maradt lapjain 254. Összesen tehát 499 német glosszát tartalmaz a Codex Cumanicus.

A német glosszák elhelyezkedése a Codexben megerősíti a hasonló latin glosszák vallomását: ezek is, azok is a második rész elején és végén foglalnak helyet.

könyvében megírja, hogy 1436–1452 közt Tanában élt és ezalatt meglátogatta Krímet és azt tapasztalta, hogy az ott lakó gótok németül beszélnek. Tanúságtételül hivatkozik német szolgájára, aki ezekkel a gótokkal úgy beszélt, mint akik ugyanegy nyelv két nyelvjárását használják, úgy különböznek egymástól e nyelvek mint a friuli a florencitől ('*Gothi parlano todesco; so questo perche, havendo un fameglio todesco con mi, parlavano, insiene et intendevansi assai rasevolmente, cusì como se intenderia un furlano con un fiorentino*'). Macdonald Stearns (7) Barbaro szövegét E. Č. Skrzinskaja kiadása után idézi. Barbaro értesítéséről, a krím–gót nyelvről szó, hagyományokról szkeptikusan ír. E. SCHÜTZ: *The Tat people in the Crimea*; *Acta Orient. Hung.* XXXI, 1977, 93. Meghökentő Georgius Torquatus német történész és teológus 1560 körülről származó, korábbi forrásokra hivatkozó állítása, amely szerint a krími gótok anyanyelvüket csak maguk közt használják, idegenekkel görög, tatár vagy magyar nyelven beszélnek (foris autem et ad alios vel graeca vel Tartarica sive Ungarica utuntur lingua) (MacDONALDSTEARNS, i. m. 9).

⁶⁴A nem értett italo-latin szavak esetében teljes a sor, tehát a latinon kívül megvan a perzsa és a kún megfelelő; ez utóbbihoz csatlakozik a jelentés megértését biztosító német glossza. Ilyenek: L. *blasmo* 'to curse', P. *nafrin mecunem*: *nafrin mēkunem*, C *cagürmen*: *caγürmen*, in theutonico *scāppin* (9: 20); *culo uinum* 'to purify wine', P *mepalanem*, *mēpālānem*: C *susarmen*: *süzärmen*, G *Ich sye* (16: 1) *culai*, P *palden*: *pālāndem*, C *suxdum*: *süzdüm*, G *ich sey* (16: 2). Van olyan eset, hogy a háromtagú teljes sort kiegészíti egy hozzá illő kún járulék, s azt magyarázza a német glossza. Ezek közül való: *veletrum* 'penis', P *cher*: *kēr*, C *sic*: *sik* (5–17). A glosszátor a kún adatot precizirozza a *trienir* olv. *tirenir* jelzővel s ehhez az azonos értelmű német *stet pitte* glosszát. A hármas tagolású sor

Összegezve: a mai második rész 54 oldalából csak 50 tartalmaz beírt szöveget, ebből 40 oldalon a kún anyag mellett csak latin glosszák találhatók (egy részük a kún összefüggő szöveg egyes, magyarázatot igénylő kún szavai fölé kisebb betűkkel besúrva). Mindössze 10 oldal az, amely kétségtelenül német szerzetesektől származik.

Tiszteletben tartva az elődök hagyományát, megtartottam a Codex második részének „német” elnevezését, de hozzá kívánom fűzni, hogy ezt a részt pontosabban ferences hittérítők könyvének kellene nevezni. E hittérítő fráterek közt természetesen voltak német anyanyelvűek is (tőlük származnak a német glosszák), de voltak köztük más nemzetiségűek is. Forrásaink arról tanúskodnak, hogy e kolostorok szerzetesei közt voltak magyarok, németek, angolok, franciák, olaszok, sőt lengyelek is. E források arról is tudósítanak, mint azt Drüll is tanúsítja (13. l. 257. jegyz.), hogy a kún nyelvet a legkönnyebben a magyarok, németek és az angolok sajátították el, nem úgy a franciák meg az olaszok.⁶ Ezek a nem német szerzetesek, ha hozzájutottak a Codexhez, megjegyzéseiket természetesen latinul vezették be.

A német glosszáknak ez a gondos kiszűrése a Codex kún anyaga számára is hoz néhány figyelemre méltó új információt. Feltűnő, hogy ebben az anyagban szép számmal

utolsó, kún adata után ugyanabba a jelentéstani kategóriába tartozó, előzmény nélküli újabb kún szót ad még, s német glosszáját ehhez csatolja: (99 : 6) *auogulus* 'blind' (vö. fr. *aveugle*), *P nebian: nēbīnā*, *C touluc: tövlyük*. A glosszátor ide kapcsolja a latin és perzsa előzmény nélküli *C kotur: qotur* 'scourf' adatot, melyet *š(orf)* szóval magyaráz. Van úgy, hogy a hármas felsorolásból hiányzó kún adat helyett találunk egy német glosszával kísért kún szót, melynek semmi köze az előbbi kettőhöz: (95 : 22) *brion* 'the muscles of the upper arm', *P ghost ibaxou: göšt-i bāzū*; a megfelelő kún szó hiányzik, helyette áll: *koymič* 'farcsonť': *qoymič*, *G der arsbeyn*. Előfordul, hogy csak a latin szó van meg, a perzsául nem tudó német a perzsa oszlopot továbbra is üresen hagyja, de a kún oszlopba a helyes kún szót írja be, német glossza kíséretében: (95 : 20) *petengriū* 'backside, buttocks', *C koti: köt-i* (az i 3. szem. birtokos személyrag), *G der ars*. Az olasz rész 15 német glosszájának az ellenőrzése fokozottan ráirányítja figyelmünket az olasz rész idegen kezeztől származó latin és egyéb glosszáinak a fontosságára. Legtöbbjét Kuun jelezte már kiadása jegyzeteiben, de a Grönbech-féle faksimile kiadással kezünkben lényegesen messzebbre mehetünk. Valamennyi adat későbbi betoldás: (35 : 5) *marcesco* 'to turn pale, to fade, to wilt', *C onarmen: onarmen*, *G valwit*. Utólagos betoldások, valamennyi adat a latin hasábján van bezsűfolva: (16 : 25) *color* 'festék', *G varbe*, *C boyiow*. Újra nyomatékosan utalunk arra, hogy az olasz részben található utólagos latin és kún glosszák nyelvjárása más mint az olaszokéi.

⁶ A megállapítás egy 1323-ból keltezett levélre támaszkodik, melyet egy ferences fráter küldött Kaffából Avignonba. A magyar szerzeteseknek a kún nyelv gyors megtanulásában tanúsított készségéhez nyilván hozzájárult az is, hogy az ő számukra a kún nem volt teljesen idegen nyelv, még ha nem is beszélték, mert ebben az időben Magyarországon jelentős számban éltek kúnok, akik ezt a nyelvet használták. RICHARD: *La Papauté et les missions d'Orient*, 94. sköv. részletesen ismerteti az Arany Horda területén működő misszionáriusok tevékenységét. A ferences rend főnöke 1279 és 1284 közt nagy számú különböző nemzetiségű misszionáriust küld *ad partes infidelium aquilonares*. A misszionáriusok közül számos levélben számol be a térítés nehézségeiről, olykor eredményeiről. A rend főnökéhez írt levelében a magyar Johanca testvér közli például, hogy a nomádokat vándorlásaikban követik (*castra Tartarorum sequendo*). Baskír főemberek Szarajban jártukban misszionáriusokat kértek. Így került a baskírokhoz három franciskánus, egy angol és két magyar. A Tobol környéki Szipir mongol ura szintén kért misszionáriusokat; Johanca panaszkodott, hogy nem tud eleget tenni a kéréseknek és újabb misszionáriusok küldését kérte, lehetőleg angolokat, németeket és magyarokat. Johanca, úgy látszik, eredményesen működött, mert 1321-ben megkeresztelte *Estokis-t*, aki „dominus totius Baschardiae” volt. A ferencesek gyakran vásároltak maguknak rabszolgát. „Convertis au christianisme, ils recevaient la cléricature, certains devenaient convers ou même frères dans l'ordre franciscain. Et dans ces missions où la question des langues se posait avec acuité, les Franciscains pouvaient ainsi disposer de catéchistes ou d'interprètes” (RICHARD, i. m. 97).

akad ismeretlen eredetű szó, jövevényelemei között pedig olyanok, amelyek a mongolból származnak vagy éppen a Kaukázus felé mutatnak. A szókészlet kipcsak anyaga jellegében azonos a második rész sajátos formájával, azon belül azonban, a jelek szerint, hangtani és szókészleti különbségeket is tartalmaz. Érdemes volna ezt a kún anyagot részletesen feldolgozni összehasonlítás céljából.⁶⁶

Drüll germanisztikai fejtegetései egy profán számára igen megnyerőek. Magam mindössze két megjegyzést tennék. Drüll a német részben 16 kezet különböztet meg. Nem túl sok szakács ez ilyen szűk konyhában? A másik: Drüll szerint a német anyag a középfelnémetre vall (ezt eddig is sejtettük), de a glosszákból kiolvasható szabályok alól olykor kivételek jelentkeznek. Aligha lehet ez meglepő. A német szerzetesek nem egy tartományból, nem egy valamely településről, hanem a széles német nyelvterület különböző pontjairól verbuválódtak. S e szerzeteseket nem egyvalamely nyelv ápolása iránti nosztalgia tartotta össze (még ha egyesek közülük nehéz feladatukhoz igénybe is vették mankóul), hanem a kúnok keresztény hitre való megtérítésének jámbor szándéka tartotta össze.

Eddig rendben is volna.

E logikusnak tűnő gondolatmenet szilárdságába vetett hitünk azonban meginog, ha visszaidézzük emlékezetünkbe a Codex papír-szerkezetét. Mint láttuk, az első, olasz rész két fasciculus papír felett rendelkezett. Ez 118 lapot tett ki, ebből az olaszok 110 lapot használtak fel; a 111–118. lap üresen maradt. Most következik a meglepetés. A harmadik fasciculus a mai 119. lappal kezdődik. Ezen a lapon kezdődnek a kún találós kérdések, utánuk, a latin nyelvet használó ferencesek kún szövegei, szójegyzékei stb. jönnek sorra. Ez a gyakorlat tart a 151. lapig. Onnan kezdve felhasználása szabálytalanná válik: a 152., 153., 154., 155. üres, a 158. szintén. A közbülső 157. és 158. lapokon felül néhány sor olvasható. A 159. oldalon találjuk az utolsó összefüggő kún szöveget. Minden jel arra mutat, hogy a következő öt lap (160–164) hasonlóan üresen maradt. Az aztán már nem lehet véletlen, hogy a második fasciculus üresen maradt öt lapját, valamint a harmadik hasonló állapotban maradt öt lapját azonos jellegű *n e m e t* glosszáriumok töltik ki.

Arra kell gondolnunk, hogy a Codex Cumanicus nem két, de legalább három kézen mert keresztül: 1. olasz kolónusok; 2. latin nyelvű ferencesek; 3. német nyelvű egyházi (és világi?) személyek kezén.

⁶⁶ Drüll a háromnyelvű rész német glosszáinak mai német jelentését is megadta (lásd 125–128). Nem német anyanyelvű olvasói sajnálják, hogy ugyanezt nem tette meg a második rész német glosszáinak az esetében, ahol megelégedett egy pontos leltári felsorolással (107–123). Egy-két esetben még Grönbech is megakadt a kísérő német glossza olvasásában és értelmezésében. A kún nyelv mongol elemeiről lásd N. POPPE: Die mongolischen Lehnwörter im Komanischen, Németh Armağanı (Ankara 1962), 331–340. Közülük csak néhány olyan mongol jövevényre utalunk, amely a német glosszák kíséretében jelentkezik; a Codex német értelmezését Grönbech fordítása kíséri. Példáink: *arcilla* 'ich scheyde; einen Streit beilegen'; *čeber* (*kisfi*) 'en reynlich mà; nett, anständig'; *elpek* 'óberik; übrig'; *emegän* 'en babe; alte Frau'; *eremsi* 'birumet sich; prahlen'; *erkelen* 'hae czar(!) weichlich, verzärtelt sein'; *kenetä* 'gelich; plötzlich'; *sergek* 'ein wachinde man; wachsam, wach'; *seröün* (*serovn*; Gr. *serövün* olvasata nem meggyőző) 'kvle; kühl'; *solaγay* 'eyn liker; Linkshändler'; *'totγar* 'schade; Böses, Schaden'; *udā* (Gr. *udaa*) 'no; nacheinander'; *yege* 'breyt; breit'. Poppe listájából hiányzik: *daraγa* 'eyn gréve; Oberhaupt, Gouverneur u. ahnl.'; *qurulta* 'hof; Ratsversammlung'; *enči, enčim* 'miynes selber; Eigentum'. Kaukázusi jövevényező: *kešene* 'der t(oden) hu[fw] (Gr., des toden hws (Dr.: 'Grabhügel (?)). A szó kimutatható a kún rokonnnyelvei közül a koracsájból *k'ēšene* 'Friedhof', a balkárból *kešene*

Lehet, hogy a németek is ferencesek voltak, lehet, hogy ők is a hittérítők közé tartoztak. Az azonban nem vonható kétségbe, hogy német glosszáik utolsóként kerültek a Codexbe, mert csak a még üresen maradt helyeket vehették igénybe. Ez a körülmény különben ellene szól ama korábbi feltevésnek, amely szerint a latin nyelvet használó ferencesek egyházi jellegű kún szövegei a német glosszátoroktól származnának. Ha ez valóban így volna, elkerülhetetlenül akadna német glosszárium vagy egyéb német kézre valló anyag az egyházi szövegek között is. Ilyen pedig nincs. Feltűnő, hogy a német glosszáriumok egyházi rendeltetése sem magától értetődő.

Kuun G. a Codex kiadásakor bőven tárgyalta a benne előforduló olasz nyelvű verseket, s nem késett azokat az akkor Petrarcaról elnevezett Codex vélt tulajdonosának, a nagy olasz költőnek tulajdonítani. Teza nem mellőzte e kérdést, tovább ment a Kuun vágta úton, s olyan olasz verseket is elolvasott, amelyek Kuun számára olvashatatlannak maradtak. De már akkor világosan megállapította Teza, utána más olasz irodalomtörténészek, hogy e versikéknek semmi közük Petrarcahoz. Új, teljes betűhív kiadásból természetesen nem hiányozhatnak ezek a versek sem. A kún s a Codex többi nyelvei szempontjából ezek ugyan közömbösek, de a Codex története szempontjából nem.

Eddigi kutatásainkat összefoglalva arra a megállapításra kellett jutnunk, hogy a Codex Cumanicus két, egymástól független könyvből keletkezett. Az elsőt nevezhetjük a „Tolmácsok Könyvének” (1–110), a másikat a „Hittérítők Könyvének” (111–164).

A „Tolmácsok Könyvét” ma ismeretlen előzmények felhasználásával szerkesztették egybe a fekete-tengeri olasz kolóniák valamelyikén. Kompilátora ismeretlen. Létrejöttében Génua mellett szóba jöhet Velence is. E művet az olasz kolónusok szolgálatában nyilván többször is lemásolták, s használták génuaiak és velenceiek egyaránt. Keletkezésének időpontja bizonytalan. Nem zárható ki a feltevések közül, hogy a Codex előzménye a XIII. század végére (esetleg közepe tájára) nyúlik vissza. A Codex élén, az első sorban olvasható 1303. július 11.-i dátumot az 1330 körüli időkből ránk maradt mai másolat őrizte meg. A hónapra, napra pontosított 1303-as évszám nem annyira a mű megírásának, mint inkább lemásolásának kezdő (vagy záró) időpontját jelentheti. Olasz kolóniáról, olasz kéztől származó másolata nem maradt ránk. A ma ismert másolat 1330 körüli években egy ferences kolostorban készült.

A „Hittérítők Könyvének” előzményeit még sűrűbb homály fedi. Eredeti állományából a ma harmadik fasciculusnak nevezett rész maradt meg csak, élén az akkor

'Gruft, Mausoleum' alakban (lásd G. SCHMIDT: Über die kaukasischen Lehnwörter des Karatschaischen: MSFOu. LXVII, 468). Több esetben a kitűnő tájékozottságú Grönbech sem tudott mit kezdeni a német értelmezéssel, ez természetesen megátolta a hozzájuk tartozó kún szavak kifogástalan azonosítását is. Ezek közül való: *čeré* 'en kopicze'. Kuun *koppizen* 'eructare' magyarázata (fentebb 360) elfogadhatatlan. Radloff (Wb. IV, 199) 'der Heuhaufen (?)' értelmezése (s. v. *ceren*) nem lehetetlen, mert a balkár-ban ismerünk egy *ceren* 'Garbe' szót (Pröhle: KSz. XV, 214). Ezzel szemben egyelőre nincs mit kezdeni a Codex következő három egymás után következő szavával: (162; Kuun 227–228): *saygät* 'des heres teyl', *kölöüt,*? *bölöüt* 'des vundes teyl', *yovažä* 'des marctes teyl'. D. Drüll szemantikai meghatározása ezekben az esetekben sokat segített volna.

ismeretlen rendeltetésű kún találós kérdésekkel; e megörkölt rész után következnek a hittérítés ügyét szolgáló egyházi szövegek. Hangsúlyozni szükséges, hogy az 1330 körüli másolat nem volt alkalmas hittérítési célokra, nyilván nem is arra használták. Rendeltetését sejteti Pascal levele, amely szerint a ferencesek (és más szerzetesek meg kereskedő) Szarajba mentek kúnul tanulni.⁶⁷ Az 1330-as másolatból még hiányzottak a glosszák. A „Tolmácsok Könyvének” 1330-ból ránk maradt másolata készülhetett a nagy valószínűséggel feltett Szent János kolostorban, de készülhetett Szarajban is.

Ezzel szemben semmi sem igazolja, hogy az 1340–1356 körüli időkből származó „Hittérítők Könyve” szintén a Szaraj környéki Szent János kolostorban készült volna. E feltevés magyarázatlanul hagyná azt a kérdést, hogy ugyanennek a kolostornak ferences szerzetesei miért vártak volna több mint 10 évig, hogy nekifogjanak a „Hittérítők Könyvének” az elkészítéséhez.

Alig kétkelhetünk abban, hogy a „Hittérítők Könyvének” az elkészítését egy másik, ez idő szerint, meg nem határozható kolostorban kell keresnünk. Ebben a kolostorban már nem volt szükség a perzsa nyelvre (Szaraj környékén még igen), s nem utolsósorban itt a kún nyelvnek amattól lényegesen eltérő nyelvjárását beszélték.

Mint láttuk, a „Hittérítők Könyvének” ez a kolostor sem volt a végállomása. Tovább vándorolt egy harmadik kolostorba, ahol csak német szerzetesek tevékenykedtek. Ők megszerezték a „Tolmácsok Könyvét” is, s ők voltak, akik a két könyv üresen maradt lapjait megtöltötték német és latin nyelvű glosszáikkal.

A német franciskánusoktól, immár mind a három fasciculus, tisztázatlan körülmények között, újra az olaszokhoz került.

Végül szólnunk kell a Codex „utolsó tulajdonosáról”. Mint ismeretes, a Codex 156., eredetileg üresen maradt, lapján olvasható: „iste iber est de Antonio di Finale”, utána versben, a középkori úzsnak megfelelően, hogy döghalált kíván arra, aki e könyvet ellopna. Kuun G. e bejegyzéssel annak idején részletesen foglalkozott (218–219). Visszatért e bejegyzésre kritikájában E. Teza is (feloldva a rövidítéseket), aki *malla morte non videatur*-t olvasott az utolsó előtti sorban. Teza kritikájára adott magyar nyelvű válaszában (11) Kuun G. jogosan utasította el a *videatur* olvasatot, helyette az értelmileg egyedül megfelelő *viduetur*-t tartotta elfogadhatónak. Az átok értelme valóban ez: aki könyvem ellopja, a „rosszhaláltól (dögvészttől) ne fosztassék meg (: ne kerülje el őt)”

⁶⁷ A Szt. János-kolostor szerzetesei semmi esetre sem lehetnek kizárólag német anyanyelvűek. Itt zajlott le ugyanis, többek közt „Friar Stephen of Peterwaradin” (e helység az akkori Magyarország területén feküdt, neve *Pétervárad* volt) izgalmas története. A fiatal ferences nyilvánosan áttért az iszlámra. Rövid idő múlva megbánta tettét és visszatért keresztény vallására. A felháborodott mohamedánok azonban „Friar Stephent” darabokra szaggatták és elégették. Mártírsága bekerült a ferencesek történetéről szóló művekbe. Az eseményről beszámol Pascal da Vittoria is. 1338-ban Almalik (*Armalec*)-ből a Vittoriában maradt testvéreinek. Ebből a levélből kiderül az is, hogy Pascal Tanából indult el, onnan görögök társaságában Szarajba érkezett. Többi misszionárius testvérei tovább mentek Urgendzbe (*Urganth*). Ő azonban nem tartott velük, hanem a fővárosban maradt, hogy megtanulja a kún nyelvet és az újúr írást. Ferences testvérei Urgendzsből visszafordultak és hazatértek kolostorukba. Pascal maradt és prédikált az újonnan megtanult nyelven – mint hangsúlyozza – tolmács nélkül. Már több mint egy évet töltött Szarajban, amikor Stephen-nel a mártírság megesett. Levelének további részletei hittérítői tevékenységéről (kissé kódós bizonytalansággal), majd Almalikba való visszatéréséről szólnak. Vö. YULE: Cathay and the Way thither III, 81–86.

Az italo-latin rész génuai eredete mellett szól Kuun szerint, hogy a szóban forgó Antonio di Finale (*Ziuale* vagy *Zinale* olvasata védhetetlen) ismert génuai nemesi familiából származott, akit di Finari, vulgárisan di Finar-nak is neveztek. Kuun S. Simoni szóbeli közlésére hivatkozva megemlíti, hogy a család egyik tagja, Andreas di Finale a génuai aktákban is szerepel a XIV. században.^{6 8}

A di Finale család liguriai eredetét máig szokás ismételni döntő érvként a Codex génuai eredete mellett. Valahogy elkerülte az érvelők figyelmét, hogy di Finale tulajdonjogát tanúsító bejegyzés a Codex harmadik fasciculusához tartozó lapon van, s ennek valóban van bizonyító értéke. Azt bizonyítja, hogy a Codex nem tartozott többé az olasz kolónusokhoz és már kikerült a Szaraj környéki Szent János kolostor ferenceseknek a kezéből, de nem tartozott a „Hittérítők Könyvét” létrehozó ferencesekhez sem, sőt akarva-akaratlan túladtak rajta a német ferencesek is. A harmadik fasciculus papírjának kronológiája alapján úgy 1356 körül (inkább utána) kerülhetett di Finale birtokába, akitől a Codex – a döghalállal való fenyegetőzés ellenére is – idegenekhez, a velenceiekhez került. Hogyan és mikor?

A Codex Cumanicus máig nem szolgáltatta ki valamennyi titkát. . .

^{6 8}Kuun érveit de Finale génuai származásáról megismétli D. Drüll (131–132), ő már a Brätiānu által kiadott aktákból közli a feltehető rokonokra vonatkozó adatokat 1281, 1289 és 1290-es évekből. A Kuun említette XIV. századi hivatkozás természetesen nincs köztük. Györffy, Frati (Versi italiani, 7) nyomán közli a nevezetes bejegyzés hiteles szövegét: Iste liber est de ant(onio) de Ziuale (Zinale?) q(ui) manet aput. Qui sc(ri)ssit sc(ri)bat semper c(um) do(mi)no viuat in celix ant(onius) no(m)i(n)e felix. Qui me furat(ur) malla m(or)te no(n) uid(u)atur n(o)n.

KÉT ADALÉK AZ ÚJKORI GÖRÖGSÉG ÉS A MAGYAR IRODALOM KAPCSOLATAINAK TÖRTÉNETÉHEZ

Az újjörög irodalom magyarországi recepciójának feltérképezésével¹ az újkori magyar–görög irodalmi kapcsolatoknak csak egyik, habár leggazdagabb területét tekintetük át. További teendő marad a magyar irodalom görögországi – és ciprusi – fogadtatásának feltárása,² s annak kutatása, miképpen tükröződik a magyar történelem, vagy a személyesen megismert magyar valóság a görög nyelvű irodalmi alkotásokban, és viszont, az újkori görögség története s a görög és a ciprusi valóság élménye a magyar irodalomban. Ez utóbbi problémakörhöz szolgálunk most két adalékkal.

1.

Az 1821–30-as nagy görög nemzeti szabadságharc hatását a magyar szellemi életre tüzetesen feldolgozták Horváth Endre,³ Trencsényi-Waldapfel Imre⁴ és Füves Ödön⁵ tanulmányai. Ha végigtekintünk nagy filhellén íróink listáján, ott találjuk a reformkori magyar irodalom szinte teljes élvonalát: az újkori görögség hősi küzdelmét versben köszöntő Berzsenyit és Vörösmartyt, valamint a kritikus Erdélyi Jánost, a szabadsággonddal vértanúit elbeszélésekben megörökítő Fáy Andrást és Jókait, a Meszolongiba készülő Jósikát, az országgyűlésen a görög példával érvelő Kölcseyt, s nemkülönben a Béranger filhellén versét fordító Petőfit és a Byron ugyancsak filhellén költeményét tolmácsoló Aranyt. Lehet-e még egyáltalán hozzátenni új nevet ehhez a káprázatos névsorhoz? Igen, lehet, egy még pályakezdő íróét, aki majd csak az 1848–49-es szabadságharc bukása után érkezik be nagyjaink közé.

Kemény Zsigmondról az a hír járja, hogy tudott újjörög nyelven is. Utána nézve műveinek és az életére vonatkozó forrásoknak, ennek bizonyosságát nem találtuk, noha

¹ L. Az újjörög irodalom a felszabadulás előtti Magyarországon. *Filológiai Közöny* 24 (1978) 457–470. – Az újjörög irodalom a szocialista Magyarországon. *Filológiai Közöny* 26 (1980) 85–97.

² Ennek csak szűk vázlatát adtuk *Magyar irodalom görögül* c. írásunkban az *Új Tükör* 16. (1979) 33. 28. lapján. Egy érintőleges probléma korábbi kidolgozása: *Sunt lacrimae rerum*. Egy vergiliusi sor utóéletéhez. *Acta Iuvenum*. Emlékkönyv az Eötvös József Kollégium hetvenedik évfordulójára. Budapest, 1968. 306–314. (Babits és Porfirasz „találkozásáról” ugyanazon motívum jegyében).

³ Az újjörögök. Budapest, 1943. 10–13.

⁴ A görög szabadság. A görög szabadságért. „Segítsétek a görög népet” Országos Bizottságának Kiadása. Budapest, 1948. 68–77. – A görög szabadságharc és a magyar klasszikusok. Nagyvilág, (A Magyar–Francia Társaság lapja) 1948. II. 15. 8. (Vág Szabolcs álneven). – *Jegyzetek a Zalán futásához*, Humanizmus és nemzeti irodalom. Budapest, 1966. 185–190.

⁵ Az 1821-es görög szabadságharc és Magyarország. *Századok* 107. (1973) 106–108.

ilyen forrás létezését természetesen nem zárjuk ki. Sikerült ráakadnunk azonban egy ifjúkori cikkére, amelyet a kolozsvári *Erdélyi Híradó*ba írt, az 1845. évi 57. számának élére.⁶ Kemény ebben az időben közelebb került Kossuth nézeteihez, de a görög szabadságharc kiemelkedő hőseire vonatkozó cikkészlet valamit felvillant a *Forradalom után* alapállásából is, abból a szemléletből, amely Keményt a kiegyezés igenlői táborába vezette.

Kolokotrónisz a görög szabadságharc népi, radikális szárnyának vezéralakja, akit a független állam első uralkodója, Ottó 1834-ben koholt vád alapján halálra ítéltetett, majd ezt „kegyelemből” hosszú rabsággá enyhítette. Bizonyára ez a mozzanat sem elhanyagolható a szövegösszefüggés megértéséhez. Mindenképpen úgy véljük azonban, hogy ennek alapján Keményt is méltán sorolhatjuk filhellén íróink galériájába.

A vonatkozó cikkészlet a következőképp szól:

„... a parlamentáris taktika főadata tömör pártokat gyűjteni. Szépen hangzik ugyan szónoklatainkban, hogy mi függetlenek vagyunk és szigorúan meggyőződésünket követjük; de egyébként céliránytalan bölcsesség és meddő remény. Mert a közélet mezeje a kialakulásé. Ha mindnyájan Castrioták, Kinizsik és Kolokotrónisz volnánk is, de fegyelem nélkül és saját belátásunk szerint akarnánk táborozni, küzdeni, akkor megveretnénk még a Szentszék katonái által is, kik – mint gúnyolók mondani szokták – nedves időkor esernyővel strázsálnak a nagyúri házak előtt; de háborúkor legalább sorba állani kénytelenek. Szintén így van ez a politikában. Már a népuralkodásért küzdő pártnak is, ha sikert óhajt, monarchiai szerkezete van.”

2.

A magyar irodalom és a magyar neogrecisztika kézfogását csak a felszabadulás után hozta meg az újkori görög irodalom közös erővel történő tolmácsolása és népszerűsítése. Addig hosszú évtizedek veszték kárba „a két malomban őrlés” miatt. Íróink, költőink látókörébe az újkori görög szabadságküzdelmek belefértek, az újkori görög írók alkotásai nem, az ezekről szóló híradások a neogrecisztika „belügyei” maradtak. Ez az állapot nem volt törvényszerű. S hogy nem volt törvényszerű, arra épp költészetünk óriásának egy, sajnos, visszhangtalan felismerése a bizonyosság. Képes Géza hívta fel figyelmünket – ezúton mondunk köszönetet a szíves útbaigazításért – a pályakezdő Ady Endre egyik párizsi tudósítására, amelyet a *Budapesti Napló* 1904. november 9-i számának 6–7. lapján a Hírek rovatában írt I. György király ottani látogatásáról, aki a Hotel Olimpiában szállt meg. Ezért viseli a cikk az *Olimpiától az „Olimpiáig”* címet. Legfontosabb részletét az alábbiakban idézzük:

„Olimpiától az „Olimpiáig”. Micsoda offenbachi színjáték az új görög államélet. Milyen furcsa, hogy ma görögök élnek s hogy a derék György – görög király. Óh, athéni lelkek, óh a görög és a zsidó örökös harcán busongó Heine, óh Byron, ki hellenofil lelkeddel siettél görög-szabadítani, modern pagánuszok, álmódók s rajongók, ti mind, kiket élni a régi Athén tanított, micsoda gyilkos valóság is az, hogy van Görögország, hol az igazságügyminiszter párbajban csak a minap lőtt agyon egy másik görög urat, s ahol a sztrájk jogát néhány évvel hamarabb ismerték el, mint Magyarországon. Milyen gyilkos valóság az, hogy élnek ma is görögök, Athénban Aiszkhüloszt játsszák, s a görög diákok

⁶ Kemény Zsigmond naplója. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Benkő Samu. Bukarest, 1966. 39–40.

forradalommal fenyegetőznek, ha a szegény szláv—görögök vissza nem klasszikusodnak. *Hogy van Görögország, amelyet épp úgy a múltja sorvaszt el, mint minket a múltunk, amelyiknek az életéből éppen úgy kihulltak a kultúraépítő századok, mint a miénkéből, s mely éppen oly tragikomikus küszködéssel libeg a félbarbárság s az ultracivilizáció között, mint mink magunk.*" (Kiemelés tőlem: Sz. K.)⁷

Könnyű ma már, jelenlegi ismereteink alapján, számba venni az ifjú Ady nem kevés tárgyi tévedését ebben az írásban, kezdve azzal, hogy az idézett rész után arról szól, miszerint őseink éppúgy a sumérok volnának, mint a mai görögök elődei az antik görögök. Azt sem veszi észre, mennyire retrográd jellegűek azok a korabeli athéni diáktüntetések, amelyek a „tiszta nyelv” a *katharévusza* mellett szálltak síkra az élő nyelv jogaiért küzdő költők és tudósok ellen, akik erre az élő nyelvre, a *dimotikira* „merészelték” lefordítani az Iliászt és az Újszövetséget.⁸ Szó sincs a valóságban a görög nyelv elszlávosodásáról, ez Fallmeryer német kutató akkoriban divatos teóriája volt csupán, amelyet rég megcáfolt a tudomány. De hát Ady nem nyelvtudós, hanem éles szemű újságíró és költő. S amennyire botladozik a nyelvtudományi kérdésekben, annyira tisztán lát máris a társadalom alapvető strukturális problémáit illetően. Megérzi a görög kapitalizálás első jeleit, apró, felszíni benyomásokból is: a cikk első részében tréfás stílusban, ám komolyan gondolva javasolja a Balkán felé orientálódó magyar külkereskedőknek, ne álljanak meg Belgrádnál, tekintsenek még délebbre is. És ami a legmesszebbre visz, a kiemelt mondatban rejő gondolat, a magyar és a görög nép újkori történelmének, kultúrájának párhuzamosságáról, az azonos fokú fáziskésésről. A fiatal szerkesztő és már kétkötetes poéta még innen van az Új Verseken, de szemét Párizsból már Kelet-Európa kis népeinek közös társadalmi elmaradottságára veti, a provincializmus sivár jelene és meddő múltmádata ellen protestál, egyelőre a polgári radikális progresszió alapállásából.

Ady szava kiáltó szó maradt a pusztában: sem író sem neogrecista kortársai nem vették észre figyelmeztetését idehaza (nem is volt szokásban odafigyelni egy szinte ismeretlen „újdondász” tudósításának pusztá információértéke mögött rejő mélyebb üzenetére). Íróink a görög pályatársak munkássága megismerésének érdemességét hagyták továbbra is figyelmen kívül, újgörög filológiánk a történelmi párhuzamosságból is merítő korszerű társadalomszemlélettel nem tartott még sokáig lépést. Ady messze előre mutató gondolatával mégsem volt egyedül. Talán a Quartier Latin-ben 1907–1909 között véletlenül találkozhatott is egy szikár termetű fiatal görög újságíróval, a *Néon Aszti* c. athéni lap tudósítójával, aki szintén a világ akkori szellemi fővárosában ébredt rá népe elmaradottságára, s tanult meg európai módon gondolkodni. A lázas életvágú ifjú görög pályatárs, akire ugyancsak nagyívű életút várt később, Níkosz Kazandákisz volt.⁹

⁷ Ady Endre *Összes Próza Művei*. V. kötet. Sajtó alá rendezte Vezér Erzsébet. Budapest, 1965. 149–150. Az idézetben mi is megőriztük Ady sajátos helyesírását, a felkiáltó erejű költői kérdések végére pontot téve.

⁸ Ady más újkori görög vonatkozásra is felfigyelt Párizsban, pl. egy nacionalista megmozdulásra, amelyet tárgyyszerűen és tömören közölt a Budapesti Napló 1904. november 26-i számában *Görög diákok tüntetése Párizsban* címmel. Uo. 283.

⁹ Ady és Kazandákisz nem tudott egymásról, legalábbis erre vonatkozó adat egyelőre nem található.

NÉHÁNY MEGFONTOLÁS EGY VIZUÁLIS SZÖVEGELMÉLETHEZ

Az alábbi tanulmány *Vizuális szövegelmélet* című kandidátusi disszertációm *A vizuális szövegelmélet szemléleti kerete* című fejezetének némileg rövidített változata. A rövidítés a folyóiratközlés követelményeit szolgálja.

A tanulmány középpontjában a fényképek azonosságfeltételeinek vagy azonosságkritériumának problémája áll. E feltételek, illetőleg kritériumok keresése egyáltalán nem szokásos módja a fényképekre vonatkozó elméletalkotásnak. Mindazonáltal úgy vélem, hogy ez más, szokásosabb pl. a vizuális szemiotikában szokásos eljárásoknál alkalmasabb és megbízhatóbb útja lehet a vizsgálódásoknak. A disszertációm más, itt nem közölt fejezeteiben e meggyőződésemet igyekeztem problémátörténeti megfigyelésekkel megalapozni.

Nem csak e tanulmány, a disszertáció is csak a képpel, illetőleg a fényképpel foglalkozik. A (fény)képet ugyanis paradigmának tekintem a vizuális kommunikáció eseteivel kapcsolatban, noha kétségtelen, hogy nem tekinthető a (fény)kép egyúttal a vizuális kommunikáció valamennyi esete paradigmájának.

A tanulmány utolsó részében – mintegy az előzmények következményeként – összefoglalom egy efféle vizsgálódás célját, természetét.

1.1 Mikor azonos két fénykép?

Induljunk ki a következő esetből:

r₁ A *Természet Világa* 1971 : 10. számában cikk jelent meg Vekkerdi László tollából: *Könyvek a kvantummechanika történetéről* címen. A cikket azoknak a fizikusoknak a képei illusztrálták, akikről a cikkben szó esett. Így mások mellett H. R. Hertz (1857–94) képét (P₁) is közli a lap. (Hertz volt az, aki igazolta az elektromágneses hullámok létezését.) A cikk megjelenése után derült ki, hogy valahogyan el lett cserélve a kép valaki más arcképével.

Kérdés, hogy mi volt a hiba *valójában*. Nyilván mindegy lett volna, hogy Hertz fiatal korából vagy idősebb korából való-e a kép (a múlt század második felében nem volt még oly egyszerű és elterjedt a fényképezés. . .). A csere így Hertz és valaki más fényképei között történt. Kétségtelen viszont, hogy éppenséggel ábrázolhatta volna a P₁ is Hertzet. Semmi sem zárta volna ki ezt. A P₂ viszont Hertz képeként, noha ekkor sem zárta volna ki semmi, hogy nem őt ábrázolja a kép, szokatlan ábrázolása volna egy fizikusnak. Igaz, a P₂ is az, mégis megjelent. A P₂ valahogyan másként, más módon szokatlan.

Vagyis a csere talán mégsem egyszerűen a Hertzet ábrázoló és a bárki mást ábrázoló képek között történt. A kérdést pedig tán jobb így feltenni: mikor, milyen célra alkalmas egy fénykép?

Azt hiszem, kissé messziről kell kezdeni, s végeredményben épp azt kell vizsgálni, hogy mikor használunk olyan kifejezéseket mint pl. *ez nem az a kép; ez egy másik kép; ez*

az a kép, amit kerestem, avagy másként fogalmazva, azt kell megvizsgálni: mikor azonos két kép egymással?

Könnyen elképzelhető, hogy pl. a P_4 -et és a P_6 -ot összevetve első látásra azt mondjuk, hogy ugyanaz a kép. Ha viszont alaposabban megvizsgáljuk, sőt, ha még megtaláljuk (a fényképek között) a P_7 -et is, könnyedén megállapíthatjuk, hogy a P_6 a P_7 -nek és nem a P_4 -nek darabja, noha az is nyilvánvaló, hogy mindhárom kép ugyanazt a személyt ábrázolja. Ha pedig ezekhez még hozzávesszük a P_8 -at, a P_9 -et és a P_{10} -et is, mindazok, akik régóta ismerik M. Gy.-t, egyetértenek abban, hogy ezek lehetnek éppenséggel különböző képek, de egyik abban, hogy mindegyik M. Gy.-t ábrázolja. Akik viszont nem ismerik M. Gy.-t ilyen régen, s nincs bizonyosságuk erről, azok is egyetértenek abban, hogy nem zárható ki, hogy a képek ugyanazt a személyt ábrázolják.

Futólag említtem meg, hogy első látásra talán ugyanazt a problémát veti fel a P_{12} is. Ámde, ha ezzel kapcsolatban kérdezzük, hogy mivel azonosítható a képen látott alakzat, s bár bizonytalanok vagyunk abban, hogy mit is válaszoljunk, az biztos, hogy a P_{12} azonosítása mégsem állítható párhuzamba a P_4 és P_6 azonosításával azon az alapon, hogy mindkettő ugyanazt ábrázolja. Ha ugyanis a P_{12} mellett a P_{13} -ra és a P_{14} -re is vetünk egy pillantást, világossá válik, hogy valami (kenyérgalacsinhoz hasonló dolognak vagy éppen ennek) keresztlútfúródását ábrázolja a kép egy (szappan-?) buborékon. S ha így azonosítottuk is azt, amit a három kép ábrázol, akárcsak a P_4 és a P_6 esetében a két „sorozat” közti különbség — noha látszólag mindkettő esetén valami információhiány (a támpontok szűkössége) okozza a problémát — abban ragadható meg, hogy a P_4 és a P_6 esetében a képek azonosága a kérdés, a P_{12} — P_{13} — P_{14} esetében viszont az ábrázolt (eset) azonosítása.

Ezek után talán már szükségtelen azt ecsetelni, hogy mennyire tarthatatlan volna az olyan javaslat, amely a fényképek azonoságát annak azonoságára bízna, akit/amit a fénykép ábrázol. Furcsa helyzetek adódnának. Kénytelenek volnák a P_4 -et és a P_8 -at azonosnak tekinteni. Eltekintve attól, hogy legalábbis a fennálló rendeletek tiltják, hogy valaki a P_8 -at tegye a személyi igazolványába, mondjuk a P_4 helyett, nagyobb gondnak látom, hogy e kritériumok a fényképek azonoságát összekapcsolná az ábrázolt tárgy, személy, jelenet stb. *történetével*. Ez pedig kétségkívül ellentmond annak a mindennapi tapasztalatnak, hogy mindenféle történettől függetlenül is, *általában* el tudjuk dönteni azonos-e két fénykép vagy sem.

Például úgy, hogy a két kép „pontról pontra megegyezik egymással”, vagyis egybevágóak. Ugorjunk most át azt a kitérőt, hogy azonos-e a két kép egymással vagy sem, ha különböző méretűek, vagyis, ha szemlátomást ugyanarról a negatívról készültek, de különböző nagyításúak. Kössük tehát ezt az azonoságkritériumot ahhoz — s ezt elég természetes így gondolni —, hogy azonosnak tekintünk két olyan fényképet, amelyek ugyanarról a negatívról készültek.

Mit kezdünk azonban a következő két esettel:

r_{10} : A: „Ezt kerested?” és mutatja B-nek P_4 -et.

B: „Nem, ez igazolványkép!”

illetőleg

r_{11} : A: „Ezt kerested?” és mutatja C-nek P_4 -et.

C: „Nem, hiszen ez egy arckép!”

Vajon A mindkét esetben ugyanazt a képet mutatta fel? Esetleg az egyik esetben egy igazolványképet, a másikban pedig egy arcképet? Egyáltalán felmutatható-e egy *igazolványkép* vagy egy *arckép*, avagy csupán egy *kép* mutatható fel? Sőt, felmutatható-e egyáltalán egy *kép*? Esetleg csak egy tárgyat lehet felmutatni, amit alkalmanként egyesek fényképnek, arcképnek, igazolványképnek tekintenek?

Azt jelenti-e ez, hogy a fényképek azonossága nem köthető a negatív azonosságához? Vagy ami itt egyet jelent ezzel, a felmutatáshoz (a felmutatás: az oszteniő és az azonosság kapcsolatáról vö. QUINE 1953. különösen 68, valamint HARRISON 1972)?

Mielőtt tovább kísérleteznénk, bemutatom a következő két esetet, amelyek kissé átformálják a most előbukkant problémát:

- r₃: M. Gy. autóval szabálytalankodott, rendőr is volt a közelben, megállította, elkérte papírjait. Igazoltatta, hogy eljárjon ellene. Megnézi az igazolványban a képet (P₃), ránéz, majd írni kezdi adatait. . .
- r₄: Véletlenül M. Gy. anyjának kezébe került a kilenc éve M. Gy.-ről készült kép (P₄). Megnézi és ismét megállapítja, mint már többször, hogy akkor sokkal nyugodtabb volt az arca, mint most.

Hogy két különböző esetről van szó, ahhoz nem fér kétség; hogy ugyanarról a képről van szó, azt esetleg lehet gyanítani. Pontosabban, esetleg lehet tudni, hogy ugyanarról a negatívról készült kópiákról van szó.

A kérdés tehát az, hogy védhető-e az az azonosságkritérium, amely a képek azonosságát a negatív azonosságához köti? A bizonytalanság abból a különbözőségből ered, ami a két eset között a fényképre vonatkozóan elég szemetszűrő.

Az r₃-ban a rendőr *azonosította* M. Gy.-t a fénykép alapján. Hitelt érdemlően (szá-mára hitelt érdemlően) megállapította a fénykép és M. Gy. arcának megfigyelése alapján, hogy az átnyújtott igazolvány M. Gy.-é.

Az r₄-ben kétségtelen, hogy M. Gy. anyja M. Gy. távollétében is – hiszen nap mint nap látja – képes összevetni mai ábrázatát a kilenc év előttivel, de ami lényeges, ez esetben semmiféle azonosításról nincs szó. Viszont annál inkább bizonyos *különbségek* ismételt *megállapításáról*, amelyet ő M. Gy. mostani és a kilenc év előtti életkörülményei közti különbségek számlájára ír.

A bizonytalanság tehát annak a különbségnek szól, ami a két különböző esetben az azonosnak vélt képek *körül* megjelenik.

(a) Vegyük úgy, hogy a képek azonosak, s a különbségek az esetek különbségeiből magyarázhatók, pl. úgy, hogy mindkét következtetés *lehetőségét* benne látjuk az azonosnak gondolt képekben, s magukat a különbségeket pedig azon esetek *hívják elő*, amelyekben a képek megjelennek: az egyik esetben *ezt* változtatva aktuálissá, a másik esetben pedig *azt*. Éppenséggel azt is lehetne mondani – ez egy másik magyarázat lehetősége volna –, hogy a kép maga semmiféle lehetőséget nem tartalmaz (sem az azonosításét, sem pedig a különbség felkínálást, sőt együttvéve sem ezeket), hanem a lehetőségek végtelen sorát, azaz – mondhatnánk – a kép *nyitott*, a hogy éppen mi állapítható meg általa, az csak attól függ, hogy mire *használjuk*.

Szinte leleményesség kérdése csupán, hogy hány efféle magyarázati módot tudunk kigondolni a két esettel kapcsolatban abból kiindulva, hogy maguk a fényképek azonosak.

(b) Egészen másféle észjárás alapján fel lehetne tételezni azt is, hogy a két esetben két különböző képről van szó, bár azonos negatívról készültek. E feltételezés mellett a két

esetben a fényképekkel kapcsolatos különbségek *közvetlenül* a fényképekre háríthatók. Ha különböznek a képek, noha azonos negatívról készültek, nyilván *egyébként* különböznek, pl. jelentésükben vagy funkciójukban, vagy abban, amit ábrázolnak. Voltaképpen bármit mondhatnánk; ami a lényeg, hogy egy fénykép éppen abban különbözik, mondjuk, egy kódarabtól vagy egy bizonyos mennyiségű folyadéktól, hogy azonosságának kritériuma nem redukálható csupán alakjának, súlyának, kémiai összetételének stb. azonosságára. Vagyis nem utasítható el az a feltevés, hogy az ugyanazon negatívról való készítés, mint a fénykép (kópia) „materiális” azonosságának kritériuma *nem a teljes azonosságkritérium*.

Más szóval, *lehet*, hogy az ugyanazon negatívról való másolás szükséges feltétele az azonosságnak, de nem magától érthető, hogy ez egyúttal elégséges feltétele is.

(c) Feltételezhető ugyanis még egy harmadik út is: az r_3 és az r_4 esetek különbsége; az azonosítás, illetőleg a különbség megállapítása két önmagában is különböző tényező, a kép és a szituáció kölcsönhatásából származik. A magyarázatnak ebben a modorában tehát mindkét tényező különbözőnek van véve. Ennek a (c) típusú magyarázatnak úgy adható szemléletes kiindulópont, ha a (b) stílust elfogadva összekapcsoljuk ezt az (a)-val.

Ami a (b)-t illeti – valószínűleg – azzal a megválaszolatlan kérdéssel állunk ennek elfogadása esetében szemben, hogy hány különböző képpel kell számolni ugyanazon negatívról készült kópiák esetén? Mi a kritériuma ilyenkor az azonosságnak? Valószínűleg ezen az úton nem is lehet azonosságról beszélni. A baj csak az, hogy valójában még önonazonosságról sem, ami igencsak sértené szokásos feltevéseinket, hiszen megeshet, hogy

r_5 véletlenül M. Gy. anyjának kezébe kerül az igazolványa, amely kilenc éve készült. Megnézi benne a fényképet (P_3) és ismét megállapítja, mint már többször, hogy akkor sokkal nyugodtabb volt az arca mint most.

Vagyis a (b) stílus esetén, minthogy az r_5 -t is különbözőnek kell tartanunk az r_3 -tól, azt kapjuk, hogy ugyanaz a kép (azaz ugyanaz a kópia) sem azonos önmagával, ha feltételezzük azt, hogy van valami *olyan* többlet a fényképpel kapcsolatban, ami nincs meg a Duna-parti kódarabban.

Az (a), illetőleg a (c) típusú magyarázat – legalább részben – arra épít, hogy az azonosság, illetőleg a különbözőség a szituáció azonosságából, illetőleg különbözőségéből levezethető. Ekkor, végső soron, az r_3 és az r_4 esetben a fényképek azonosak és a szituációra van a különbség áthárítva. Mit mondjunk azonban az r_6 és az r_4 viszonyáról?

r_6 Véletlenül M. Gy. anyjának kezébe kerül a kilenc éve M. Gy.-ről készült diaposzitiv (technikai okok miatt nem mellékelem a képet). Megnézi és ismét megállapítja, mint már többször, hogy akkor sokkal nyugodtabb volt az arca, mint most.

Azonos-e ez az eset az r_4 -gyel? Pontosabban lehetne-e azt mondani, hogy ugyanarról az esetről van szó, akár az r_6 -ot, akár az r_4 -et vesszük? Vajon segít-e a válaszadásban annak feltevése, hogy az r_6 -ban említett színes diaposzitivról készült az r_5 -ben említett fekete–fehér kép? Mit változtat a helyzeten, ha két különböző, noha egymáshoz közel eső időpontban készült felvételtől van szó; tehát

r_7 : Véletlenül M. Gy. anyjának kezébe kerül a kilenc éve M. Gy.-ről készült kép (P_5).

Megnézi és ismét megállapítja, hogy. . .

Számít-e M. Gy. anyjának megállapítása szempontjából az r_4 és az r_7 közti különbség? (Vagyis – hogy a tradicionális formáját idézzem a problémának – vajon abban a nevezetes folyóban vagyunk-e, amelybe nem lehet kétszer belépni, vagy nem?) Gyaníthatóan

nem. Jelenti ez egyúttal, hogy a P_4 -et és a P_5 -öt azonosnak tekinthetjük? (Az azonosság és a behelyettesíthetőség közti kapcsolathoz vö. Quine 1953. különösen 71 és 139.

Tulajdonképpen természetes azt mondani, hogy az r_4 , az r_5 és az r_6 eset M. Gy. anyjának M. Gy.-vel kapcsolatos megállapítása szempontjából azonos esetnek számíthat. Az r_4 -es és r_5 -ös eset még abból a szempontból is azonos egymással, hogy azonosak a képek egy világos feltétel alapján, még ha ennek elégséges volta kétséges is. (Az r_6 -tal kapcsolatban említett feltevés a diapozitív és a papírkép kapcsolatára, esetleg megengedi az előző azonosság kiterjesztését az r_6 -ra is.)

Egyúttal az sem tűnik erőltetettnek, hogy az r_3 -as és a másik három eset között lássunk *rokonságot*, *hasonlóságot*, pl. azt, hogy mindegyikben (egy világos feltétel alapján, noha. . .) ugyanaz a fénykép jelenik meg.

Végeredményben azonban mit jelent az *azonosság* és mit a *valamilyen szempontból való azonosság*? Mit a *rokonság*? Mit tesz két fénykép azonosságáról beszélni (illetőleg valamilyen szempontból való azonosságról)? S ha ez a kérdés önmagában nem válaszolható meg, vajon mit jelent két fényképpel kapcsolatos eset azonossága? Lehet-e erről beszélni, avagy csak valamilyen szempontból való azonosságról?

Esetleg ez utóbbi kérdés úgy is felvethető, hogy mi a vizsgálódás *célszerű „egysége”* a képpel kapcsolatban? Maguk a képek? Vagy pedig csak valamilyen beágyazottságukban, valamilyen eseten belül vizsgálhatók?

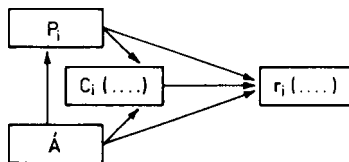
1.2. Amit az előző kérdés kérdez

A kiindulópont az, hogy az elérhető világ *esetekre* tagolható, avagy tagolódik. (Ezeket az eseteket r_i -vel jelölöm, ahol $i = 1, 2, \dots$.) Az esetek között vannak olyanok, amelyek valamilyen P_i képpel ($i = 1, 2, \dots$) vannak kapcsolatban. Ezt így jelölöm $r_i(P_i)$.

A jelölések felteszik, hogy a P kép és az r eset is azonosítható: megadhatók azok a feltételek, az a kritérium, amely alapján $P_i = P_j$ avagy $P_i \neq P_j$, ugyanígy $r_1 = r_j$ stb. Ellenkező esetben nem volna megadható P és/vagy r indexe.

Ezzel az $r_i(P_i)$ esetet, *mint bizonyos elemek valamely struktúrában* való részvételét rekonstruálhatjuk. Az $r_i(P_i)$ elemei közül legelőször maga P_i említendő. Természetesen az is megengedhető, hogy az r_1 esetben nem egyetlen kép vesz részt, hanem P_i, P_j, P_k, \dots Mindenképpen megemlítendő az $r_i(P_i)$ esetet létrehozó A' ágens – ha van ilyen. Az esetben megjelenő többi, változó elemet $C_i(P_i)$ kontextusba foglalom össze.

Az elemek közti determinációs viszonyt is jelezve az $r_i(P_i)$ eset részletesebben a következő formulával jellemezhető: $r_i(P_i; C_i(P_i)) (A')$, vagy blokksmával:

Ezt a blokksmát a továbbiakban mint *r-modult* ((r)- m) fogom említeni, illetőleg a formula részletesebb kiírása helyett általában megelégszem a r_i -vel vagy $r_i(P_i)$ -vel.

Az r eset strukturálisan többek közt lehet állapot, folyamat, esemény, változás, akció, aktus; vagyis r_i e rekonstrukció értelmében karakterizálható – mint pl. – h_i állapot vagy e_i esemény vagy c_i változás, vagy d_i folyamat, vagy b_i akció, vagy a_i aktus. Mindezeket a terminusokat a mindennapi nyelvhasználattal egyezésben használom, és a vizsgálódás jelen szakaszában pontosabb karakterizálásukkal nem foglalkozom. A következő néhány példa csupán orientáló értékű:

t_i	r	P_i
33	h	A P_9 , 6 × 9-es.
34		A P_9 , más alakú mint a P_4 .
28	e	A P_{11} megjelent a Népszabadságban.
30	d	A P_9 , évek óta sárgul.
31	c	A P_9 , már megsárgult.
29	b	A P_1 -et Hö. jelentette meg.
27	a	A P_{10} -et M. Gy. édesapja készítette.

Az elem és a struktúra megkülönböztetése azt teszi lehetővé, hogy a karakterizálatlan $r_i(P_i)$ -t mint $a_i(P_i)$ -t vagy $e_i(P_i)$ -t vagy $h_i(P_i)$ -t stb. karakterizáljuk, s ezzel azt vizsgáljuk, hogy miként viselkedik P_i a különböző esetekben. Azt várom tehát ettől a megkülönböztetéstől, hogy kideríthető, miféle struktúrájú esetekben, illetőleg miféle C_i -kel együtt fordulhat elő P_i és mifélékkel nem.

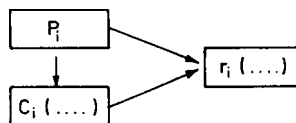
Ha P_i egy bizonyos meghatározott struktúrájú r_i -ben nem fordulhat elő, akkor ez a struktúra P_i -re nézve *lehetetlen*.

Ebből következően a vizsgálódás célját láthatnánk abban is, hogy miféle struktúrában, miféle egyéb elemek között jelenhet meg a P_i kép. Vagy ahogyan szokásosabb *mi a P_i kép kategoriális szerkezete?*

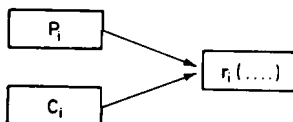
Mindez – mint említettem – igen vonzó volna számomra. Szeretném azonban még a látszatát is elkerülni annak, hogy egy efféle koncepció teljesen felhőtlen. Két problémát említek:

- (i) Mi a determinációs viszony P_i és $r_i(P_i)$ között? Mint láttuk, a kérdés az: P_i -t $r_i(P_i)$ determinálja, avagy kölcsönös determinációt kell/lehet feltenni? Vajon beszélhetünk-e azokról az elemekről önállóan, amelyek az r -ben részt vesznek azon struktúrák nélkül, amelyek magát az esetet jellemzik? Vajon lehet-e e struktúrákról anélkül beszélni, hogy a benne részt vevő elemeket ne említenénk? Mindezek a kérdések a bevezetett (r)-m szempontjából azt kérdezik, vajon a következő két változat közül melyiket kell választanunk:

- (1) az (r)-m blokk-sémájában szereplő változat:

(2) Az (1)-es nem csak azt mondja, hogy r_i -t P_i és C_i determinálja, mert ez esetben elegendő volna a következő séma is:

Vagyis az (1)-es változat azt is tartalmazza, hogy a C_i kontextus nem tetszőleges. P_i meghatározza lehetséges kontextusait. Ez egy viszonylag szigorú s nem teljesen nyilvánvaló korlátozás.

A (2)-es változat megfelel a (b) stílusú magyarázatnak az (1)-es pedig a (c) stílusúnak, s legalábbis én jelenleg nem ismerek olyan szempontot, amely alapján eleve dönteni lehetne a kettő között valamelyik mellett. (Ettől részben különböző, de egyáltalán nem elhanyagolható kérdés, hogy r_i specifikálása után vajon ugyanazon azonosságkritérium adható-e, ha ezt a_i -nek, e_i -nek vagy h_i -nak találjuk?)

- (ii) Valójában a (b), illetőleg a (c) stílusú magyarázat esetén a P_i kép azonosításának problémáját áttoljuk a vele kapcsolatos $r_i(P_i)$ eset azonosításának problémájára. Ez azonban egyáltalán nem olyan nyilvánvalóan jó irány, mint első pillanatra látszik.

Valószínű, hogy mindkét probléma az r esettel kapcsolatos konceptuális bizonytalanságból származik. Olyannyira, hogy semmiképpen sem hagyhatjuk számításon kívül azt, hogy az *azonosság* kritériumának kutatása helyett a *valamilyen szempontból való azonosságot*, illetőleg a *hasonlóságot* is megfontoljuk.

Ha a hasonlóságot tartományként fogjuk fel, amely lehet több-kevesebb (azaz lehet két eset egy vagy több szempontból azonos), akkor ennek szélső értéke lehet maga az azonosság.

Ha azonban feladnánk az $r_i(P_i)$ *azonosságfeltételeinek* keresését és megelégednénk $r_i(P_i)$ és $r_j(P_j)$ *hasonlóságfeltételeinek* vizsgálatával, éppen arról mondanánk le, hogy r_i és r_j azonosságán keresztül P_i , illetőleg P_j azonosságának feltételeit adjuk meg. „Technikailag” szólva az azonosságról a hasonlóságra térve át az indexek megállapításáról mondunk le.¹

2. Azonosságkritérium

Azt mondani pl. egy sikeres képkeresés után: *Ez az, amit kerestem*, vagy *Ezt tettem félre a múltkor, hogy majd megmutatom neked* teljes rendjénvaló dolog. Abszurd volna viszont a tegnapi igazoltatás esetét bárhol is keresni, avagy bármit azonos-

¹ A *valamilyen szempontból való azonosság*, illetőleg a *hasonlóság* alapján a képpel kapcsolatos $r_i(P_i)$ esetek *családokba* tartoznak, amelyek együttvéve alkotják a képpel kapcsolatos esetek családját. Ez tehát egy igen *nagy* család, amelyben számtalan *nukleáris* család található.

A családképzés mint vizsgálati módszer is ismeretes. Más terminusokban – természetesen – a képek vizsgálatában is szokásos. Noha csupán egyetlen típusú családképzés honosodott meg: a *képcsaládképzés* leginkább az (a) stílusú magyarázat hasonlóságra gyengített változatával tartanak rokonságot. A *portré*, a *riportkép*, az *erőszak ábrázolásai*, a *realista kép* stb. címkékkel lehet ezeket a képcsaládokat megnevezni. A címkék alapján is nyilvánvaló, hogy ezekről a képcsaládokról mint *műfajokról*, mint *tematikus képekről* stb. szokás beszélni.

nak vélni vele. Az olyan dolgok mint a fényképek (legalábbis egy bizonyos ideig) *megőrizhetők*, a velük kapcsolatos esetek azonban szertefoszlanak, *elillannak*. Ez az illanó természet azonban bizonyosan nem azzal függ össze, hogy lokalizálható-e egy eset térben és időben, mert kétségtelen, hogy megadhatók velük kapcsolatban tér- és időkoordináták, ugyanúgy mint a fényképek (és általában a tárgyyszerű elemek) esetében. Bár lehetnek olyan esetek, amikor értelmetlen ezek helyéről kérdezősködni, s talán olyanok is vannak, amelyek időtlenek.

Lehet viszont, hogy épp szertefoszló, elillanó természetük miatt nehéz az eseteket tanulmányozni. Ezért, ha pl. azonosságuk vizsgálata miatt ez mégis szükséges, először is valahogyan meg kell akadályozni szertefoszlásukat, elillanásukat.

Legegyszerűbb, s talán legkézenfekvőbb módja ennek, ha leírjuk őket (t_i jelöl egy ilyen leírást). Voltaképpen eddig sem történt másként. Az előzőekben vizsgált eseteket is pontosan így mutattam be.

Hiba volna azonban (azaz igencsak korlátoznánk a vizsgálódás lehetőségeit), ha pusztán azokra a t_i -kre korlátoznánk figyelmünket, amelyeknek „főhivatása” az, hogy valamilyen képpel kapcsolatos esettel függnek össze, mint ahogy egy kritikáé, amely valamely képkiállításról szól, vagy egy ún. múzeumi tárgyleírásé, avagy mint valamilyen tudományos műé, amely pl. a képekkel kapcsolatban pszichológia tesztekéről értekezik és így tovább.

Helyesebb volna, ha nem csak azokat a szövegeket vennénk számításba, amelyek főhivatásban vannak kapcsolatban képekkel összefüggő esetekkel, de azokat is, amelyek csak úgy, mellékesen örökítenek meg képekkel kapcsolatos eseteket.

Lehet, hogy így heterogénebb anyagot kell szemügyre vennünk, de azt gyanítom, hogy a várható eredmények is nagyobb körben lesznek érvényesek.

Így tehát a következő kiindulópontot választom: vannak olyan esetek, mint pl. egy ígéret elhangzásáé, valami állításáé, egyetértés valamivel és így tovább. Általában, azt mondhatjuk, hogy vannak olyan esetek, amelyek valamilyen szöveg produkcióját jelentik. Ezeket a szövegeket t_i -vel jelölöm és a t_i szövegeket ugyanazon *szövegcsalád*ba tartozónak tekintem. A szövegcsaládnak t_i tagja.

A szövegcsalád igen nagy család; számtalan, egymással is kapcsolatban álló *nukleáris család* található benne, így pl. azon t_i -k családja, amelyeknek ugyanazon személy az ágense, vagy azon t_i -k családja, amelyeknek ugyanazon személy a vevője (hallgatója), olvasója).

Vannak természetesen olyan esetek is, amelyek szövegek produkciói és *együttal* képekkel is kapcsolatban vannak. Ezeket így jelölöm: $r_i(t_i; P_i)$. A képekkel kapcsolatos esetekkel összefüggő szövegek is családot alkotnak.²

A t szöveget generáló L nyelvek igen különbözőek lehetnek. (Az L nyelv is családalkotó.) Néhány fontosabb közülük, a felsorolásnak még csak taxonomikus értéket sem tulajdonítva:

² A teljes szövegcsaládot *diskurzus-univerzum*nak is nevezhetnénk. Ekkor t_i töredéke a diskurzus-univerzumnak. Az a tény továbbá, hogy van olyan eset mint $r_i(t_i; P_i)$ azt mutatja, hogy még a nagycsaládnak is van – illetőleg lehet közös tagja egy másik nagycsaláddal. Az r_i ugyanis egyaránt beletartozik a diskurzus-univerzumba és a P képek nagycsaládjába.

- NL: a természetes mindennapi nyelvek családja (tagjai pl. a magyar mindennapi nyelv, az angol mindennapi nyelv stb.). A nyelvcsalád minden tagja önmagában is családnak számít a benne feltárható változatokhoz képest, pl. a dialektusokhoz, a szociolektusokhoz, az idiolektusokhoz, a gyermeknyelvhez stb. képest;
- AL ún. (szép)irodalmi nyelvcsalád (ebben van generálva pl. M. Butor: *A velencei Szent Márk leírása*, Európa, Bp. 1968)
- TL: a tudományok nyelveinek családja, amelyeknek tagjai az egyes tudományok nyelvei (így pl. *a matematikai nyelv, a művészettörténet nyelve, a kémiai nyelv; a szociológiai nyelvcsalád, a pszichológiai nyelvcsalád* (pusztán példaként említem meg ennek két önmagában sem egységes tagját: a (freudi) pszichoanalízis nyelvét és az ún. kognitív pszichológiáét stb.))
- LTL: ide számítom a *különbféle logikák nyelveit, a nyelvtudomány* (s részeként a *szövegelmélet* nyelveit, valamint a számítógépek) *programnyelveit*.
- STL: ide számítom a *szemiotika nyelveit*, pl. Peirce-ét, Morris-ét, Barthes-ét stb.
- SL: a szetenderdizált nyelvek családja: ide számítom a legkülönbébb *mérőeszköz skáláinak* nyelvcsaládját (a súlyméréstől a legösszetettebb társadalomtudományi mérések nyelvéig), de ide tartoznak olyan sztenderd nyelvek is, mint pl. amit a muzeológiai gyakorlatban használnak a műtárgyak katalogizálására.

Vannak természetesen olyan t_1 szövegek is, amelyeket nem egyetlen nyelv generál. Ilyen pl. a legtöbb tudományos szöveg, minthogy a különféle TL-ek általában valamilyen NL-et használnak „mátrixként”. Ilyenkor kevert (kreolizált) szövegről (nyelvről) beszélünk. (A TL, általában pedig a TL és az NL viszonyával kapcsolatban vö. pl. DAY 1975, FÓNAGY 1978).

Az efféle szemlélet esetén meg kell engedni annak lehetőségét is, hogy a különböző típusú szövegek között *vizuális szövegek* is lehetnek. Definíció helyett néhány példán keresztül érzékeltetem a terminus használatának célszerű körét. Vizuális szöveg a diagram, a film, a fotó, általában a kép és így tovább: a szobor, az épület, (-homlokzat), a külső/belső tér, a dekoráció, a kirakat, a kiállítás, a könyv/újságtükör, a (textil stb.) mintás felület, továbbá: a gesztusok, a mimika, a tánc, általában az ún. nem verbális kódokban generált közlemények. Végeredményben bármely természetes nyelv írott változatát is tekinthetjük vizuális szövegnek. A továbbiakban az utóbbit mégsem tekintem annak, de az előző felsorolás valamennyi többi tagját igen:

- t_1 -vel fogom jelölni a szövegeket általában; elsősorban azonban az NL-ben generáltakat;
- a VL-ben (a vizuális nyelvek családjában) – ha van ilyen! – generált *vizuális szöveget* t_1^v -vel jelölöm,
- ezen belül a (fény)kép is vizuális szöveg, ezt P_i -vel jelölöm.

A lehetséges vizuális szövegcsaládok közül itt csak a (fény)képeket vizsgálom.

Mindezek előrebocsátása után már valamivel több is mondható annál, hogy vannak olyan esetek, amelyek egy P_i képpel és *együttal* valamilyen t_1 szöveggel is kapcsolatban vannak. Két különböző lehetőség van.:

- (a) $P_i(r_1(t_1))$: a t_1 szöveggel kapcsolatos r_1 esettel összefüggő P_i kép;
- (b) $t_1(r_1(P_i))$: a P_i képpel kapcsolatos r_1 esettel összefüggő t_1 szöveg.

Ebben a vizsgálódásban (a)-val nem foglalkozom, (b) jelentőségét pedig abban látom, hogy t_1 -t *vehetjük úgy*, mint ami *valami módon megőrökíti* a vele kapcsolatos r_1 esetet.

Semmi elvi (vagyis ismeretelméleti) ok nem indokolja azonban, hogy a $r_i(P_i)$ képpel kapcsolatos esetre vonatkozó vizsgálódásomat csak azokra az esetekre korlátozzam, amelyek egyúttal NL-ben (esetleg AL-ben vagy TL-ben) generált t_i -kel vannak kapcsolatban. Ezért legalább a következő két lehetőséget is számításba kell venni:

- (c) $P_j(r_i(P_i))$: a P_i képpel kapcsolatos r_i esettel összefüggő P_j kép;
 (d) általában pedig: $t_i^y(r_i(P_i))$: a P_i képpel kapcsolatos r_i esettel összefüggő t_i^y vizuális szöveg.

Számomra természetesnek látszik, hogy (b) mellett (c) és (d) is vehető úgy, mint ami valami módon megőrökíti $r_i(P_i)$ -t. Vagy másként fogalmazva, nem csak t_i de P_j és t_i^y is lehet emléke $r_i(P_i)$ -nek.

A megőrökít, illetőleg az emlékek terminusokat olyasféle értelemben használom itt, ahogyan a régészeti lelet megőrökíti a régmúlt időt (ahogyan egy „múzeumi tárgy” emlékek). Nyilvánvaló, hogy – általában – nem azért készült, mondjuk, egy bizonyos cserépkorsó, hogy megőrökítse a kort, amelyben készült, hogy emléket állítson neki. Eredeti funkciója valószínűleg más volt; ma már mégsem „eredeti” funkciójában használjuk, hanem mint régi korok emlékét, mint valami letűnt életformát (esetleg éppen eredeti funkcióját) megőrökítő relikviát.

Éppenséggel azonban az sem zárható ki, hogy t_i (vagy P_j vagy t_i^y) eredeti funkciója $r_i(P_i)$ megőrökítse. Általában azonban csak az igaz, hogy t_i -t használhatjuk úgy mint $r_i(P_i)$ emlékét.³

Mondanom sem kell talán, hogy arra nincs elvi garancia, hogy minden r_i -t megőrökít (megőrökít majd) valamely t_i (vagy P_j vagy t_i^y), így nincs semmi garancia arra sem, hogy módunkban áll minden r_i -t megvizsgálni. Ez a megállapítás két dolgot foglalhat magában:

- (i) egy bizonyos r_i -t faktualisan nem örökít meg sem t_i , sem P_j sem pedig t_i^y , másrészt
 (ii) nincs olyan t_i vagy P_j vagy t_i^y , amely megőrökíthetné r_i -t. Ez az előzőhöz képest, merőben más probléma. Jelentőségéről, fennállásának veszélyéről, illetőleg ennek nagyságáról a vizsgálódás jelen szakaszában legfeljebb csak találgatni lehetne.

³ Sőt P_j -ről is az mondható, *nyoma* $r_i(P_i)$ -nek. Az emlékek és a nyom különbségére Fülep alapján Vekerdő László hívta fel a figyelmemet, amelyet e helyen is megköszönök. A *nyom* és az *emlék* között olyan különbséget kell látnunk mint a *zárt* és a *nyitott* között. Az emlékek a nyommal ellentétben folyamatosan bővül, illetőleg szűkül, vagyis változik. Anélkül, hogy e „nyomon” túlságosan messzire mennénk jegyzem meg, hogy nyilvánvalóan az *adat* inkább (sőt, éppen hogy) nyom s nem emlékek, miközben az eseteknek inkább emlékét tudjuk feltalálni, s csak igen ritkán nyomait. (Fülep idevágó gondolatait én egy korai tanulmányából ismerem: *Az emlékezés a művészi alkotásban* (1911, újra megjelent 1974; II: 605–651) – ezek taglalása, illetőleg beillesztése a jelen vizsgálódásba túl messzire vezetne, ezért most nem teszem meg.)

Más összefüggésben a (fény)képekkel a *nyom* jelleget hozni kapcsolatba igencsak szokás. „Hasznos lehet, ha a képmásokat természetes vagy mesterséges nyomoknak tekintjük. Végül is mi egyéb a fénykép, mint egy ilyen természetes nyom, nyomok sorozata. . . amit különféle eloszlású fényhullámok hagytak a filmemulzióban kémiai változások útján, s amit további kémiai műveletek tettek láthatóvá és tartósítottak” (Gombrich 1969. 36). A *nyom* itt egy kauzális láncra utal, amely mint a (fény)képekre vonatkozó elméleti megfontolások kiindulópontja, tarthatatlan álláspont; még akkor is, ha igen természetes így gondolkodni (alighanem Peirce is ennek a természetességnek a csapdájába esett, amikor a fényképet *indexként* s nem *ikonként* kategorizálta – vö. 2.2.1.). A kauzális kiindulópont elégtelenségéről vö. M. BLACK elemzését (1972, 95–130).

Noha elvileg nem korlátozható a vizsgálat, gyakorlatilag mégis csak azokkal az esetekkel foglalkozom, amelyek a (b)-ben megjelölt *szövegcsaláddal* vannak kapcsolatban, s ezen belül is az NL-ben generált t_1 -kel.⁴

Ennek az (ön)korlátozásnak csak gyakorlatias okai vannak:

- nincs mód egyetlen vizsgálódásban minden lehetőségre részleteiben kitérni;
 - változatlanul tartja magát az a meggyőződés, hogy NL-re minden más L-ben generált szöveg lefordítható (ez a meggyőződés nyilvánvalóan ellentétes az előbb, az (ii)-ban említett „veszéllyel”);
 - a képre vonatkozó elméleti stúdiumok is a (b)-ben megjelölt szövegcsaládba esnek. Ezzel kapcsolatban (és az előző) (a)–(d) családok „teljessé” tételéért érdemes megemlíteni még egy további szövegcsaládot is:
- (e) $t_k(r_j(t_j(r_i(P_i))))$ a P_i képpel kapcsolatos r_i esettel összefüggő t_j szövegre vonatkozó t_k szöveg. Igyekezem majd megmutatni, hogy egy bizonyos értelemben a képre vonatkozó vizsgálódásoknak ez a paradigmaesete.

Immáron csak a (b)-re korlátozva azt mondanám, hogy ha t_1 -t valamely $r(P)$ megörökítésének vesszük, akkor jogos azt kérdezni, hogy melyik az a $r_i(P_i)$, amelyet t_1 megörökített (megörökíthetett); vagyis jogos azt a kérdést feszegetnünk, hogy mi az a nyelven kívüli korrelátum, amely t_1 -hez rendelhető, s így mikor rendelhető pl. t_1 -hez és t_j -hez ugyanaz az $r_i(P_i)$. Természetesen az is jogos kérdés, hogy mikor rendelhető t_1 -hez $r_i(P_i)$ és $r_j(P_i)$ egyaránt.

Nézzük a következő három megnyilatkozást:

t_{48} : L. Gy. elsőként a francia miniszterelnököt üdvözölte.

t_{49} : Az, akit L. Gy. elsőként üdvözölt, a francia miniszterelnök.

t_{55} : R. B. és L. Gy. a Parlamentben találkoztak.

Mindhárom megnyilatkozás vehető úgy, mint valamilyen eset megörökítése. Sőt még csatlakozhatunk is hozzájuk egy képet: P_{11} .

Vajon a t_{48} , a t_{49} , a t_{55} és a P_{11} ugyanazon eset megörökítései-e, avagy különböző eseteké? Ha különbözőeké, akkor négyről van szó, avagy kevesebbéről?

Tegyük fel, hogy két különböző eset megörökítéséről van szó. Az egyiket t_{48} , t_{49} és P_{11} örökíti meg, a másikat t_{55} . Azt hiszem nem vált ki túl sok ellenkezést, ha azt mondom, hogy t_{48} és P_{11} ugyanarról „szól”, ugyanazt örökíti meg. Egész pontosan semmi jele annak, hogy különböző esetek megörökítései volnának.

Ugyanez elmondható a t_{49} és P_{11} „összeállításról” is. Nem egészen magától érthető viszont ez a t_{48} és t_{49} párosítás esetén. Első látásra azzal volna természetes egyetértenünk, hogy t_{48} nem azt „mondja”, amit t_{49} , s így legalább fenntartással vagyunk az ügyben, hogy vegyük-e ugyanazon eset megörökítésének a két megnyilatkozását.

⁴Sőt, ezen belül is csak a mai magyar mindennapi nyelvre (MNL). Ez a korlátozás nem chomsky-ánus vagy montague-iánus megfontolásokból adódik, csakis gyakorlati okokból teszem ezt – egyelőre. Maga a korlátozás természetesen komoly nehézségeket is jelenthetne, amely egy NL-ből egy másikra való fordítás szokásos problémáival váгна össze. Egyelőre azonban úgy veszem, hogy pl. M. Butor, C. S. Peirce szövegei magyar nyelvű szövegek és nem foglalkozom angol, illetőleg francia fordításokkal. A kérdésre még az 5. jegyzetben visszatérek.

Nézzük azonban a t_{55} és a P_{11} párosítását. Nem volna egyszerűen elutasítható azt mondani, hogy R. B. és L. Gy. a Parlamentben találkozott és a kép éppen azt a pillanatot örökítette meg, amikor üdvözölték egymást. A probléma abból adódik, hogy igencsak különböző dolgot „mond” t_{48} és t_{55} . Sokkal inkább mint a t_{48} és a t_{49} .

Az természetesen kétségtelen, hogy ez a négy „emlék” összetartozik. De hogyan? – Vizsgálódásaimnak (2.) és (3.) részét e kérdés boncolgatásának szentelem. Különböző kritériumként kínáló elképzeléseket fogok kipróbálni, s végül mindegyikkel kapcsolatban bemutatom, hogy mire megyünk a kritériummal t_{48} , t_{49} , t_{55} és P_{11} összetartozását illetően.

Íme a legelsőként kínáló kritérium: természetesnek lehetne venni azt – egyezésben az idáig is követett gondolatmenettel –, hogy t_1 és t_j lehet *ugyanazon* eset megörökítése, ha *azonos* a jelentésük. Ez a javaslat végeredményben azt a jól ismert kérdést adja elénk, hogy mikor azonos két nyelvi kifejezés jelentése, azaz mik a szinonimitás feltételei.⁵

Tegyük fel, hogy tudjuk ezeket, s így nem csak intuitív alapon véljük úgy, hogy t_{48} és t_{50} lehetnek ugyanazon eset megörökítései:

t_{48} : L. Gy. elsőként a francia miniszterelnököt üdvözölte.

t_{50} : L. Gy. elsőként R. B.-t üdvözölte.

Legalábbis 1977. október 27-én (illetőleg részletkérdés, hogy mettől-meddig, ami lényeges, hogy van olyan időpont, pl. 1958. október 27-e, amikor bizonyosan nem volt így.) Hasonlóan t_{48} és t_{51} is lehetnek ugyanazon eset megörökítései, mindenféle időpontra való hivatkozás nélkül:

t_{51} : L. Gy. elsőként a francia miniszterelnököt köszöntötte.⁶

Ennek a felfogásnak várhatóan az a hibája, hogy túlságosan szigorú: e kritérium mellett ugyanis nem tekinthetnénk azonosnak r_3 -t és r_5 -t vagy r_4 -t és r_6 -t; amelyeket azonban –

⁵Vö. MATES 1950 :112. A szinonimitás problémája megfogalmazható bármely tetszés szerinti (N)L nyelvvel kapcsolatban. Megfogalmazható két NL nyelvvel kapcsolatban (mint *fordítási* kérdés – ezért vélem azt, hogy egyelőre eltekinthetünk a probléma vizsgálatától, mert úgy látom, hogy elvben egy átfogóbb kérdés, a szinonimitás részévé tehető) és természetesen bármely NL és TL vonatkozásában is.

⁶Maga a feltevés azonban jogosulatlan. A szinonimitás körül folyt (folyó) diszkusszió eddig, legalábbis tudtommal, nem hozott olyan megoldást, amely megnyugtató volna a szinonimitás kritériuma szempontjából és egyúttal alkalmas volna a megörökítés szempontjából való vizsgálódás számára is.

A megoldási kísérleteknek durván két iránya ismeretes. Az *első* (leginkább nyelvészetinek tekinthető) a szinonimitás körüli problémákat egyrészt lexikai, illetőleg grammatikai komponensek szerint igyekszik rendezni, másrészt a jelentés különböző metszeteinek (denotatív jelentés, emotív érték, asszociációs kör, nyelvhasználati réteg stb.) megkülönböztetésével igyekszik fényt deríteni. E kísérletek konklúziója abban adható meg, hogy általában csak *kontextuális szinonimitásról* lehet beszélni, illetőleg *funkciók szerinti szinonimitásról*.

A megoldási kísérletek *másik* (logikai) iránya a kifejezések jelentését egyetlen metszetre redukálja s csak a *kognitív jelentéssel* foglalkozva igyekszik átlátni a homályon. A kognitív jelentés szempontjából két kifejezés szinonim egymással, ha *salva veritate* felcserélhetők egymással.

A szinonimitás problémakörének részletesebb áttekintésére nem vállalkozom (vö. ezzel kapcsolatban: CARNAP 1947, QUINE 1953, 1960, MATES 1950, GOODMAN 1949, GRICE-STRAWSON 1956, KATZ 1964, továbbá KÁROLY 1970 és LEECH 1974), minthogy eltérítene az alaprobléma vizsgálatától, s a szinonimitást mint lehetséges azonosságkritériumot amúgy is az itt említett problémáktól különbözőek miatt kell végül is alkalmatlannak minősíteni.

legalábbis gyanítható – lényegük M. Gy. anyjának megállapítása) szempontjából azonosnak szeretnénk venni. Azért nem tarthatnánk azonosnak ezeket az eseteket, mert az őket megörökítő szövegek különböző képekre utalnak.

Másrészt nem csak azt vehetjük, hogy pl. $t_{4,8}$ és $P_{1,1}$ ugyanazon eset megörökítései, de azt is, hogy $t_{5,4}$ és $P_{1,1}$ is lehetne ugyanazon eset megörökítése:

$t_{5,4}$: L. Gy. a francia miniszterelnököt üdvözölte.

Ámde $t_{4,8}$ és $t_{5,4}$ összevetése világosan mutatja, hogy valami hiba van az elgondolás körül. Az *elsőként* esetleg úgy értelmezhető, hogy az eseteknek valamilyen láncáról van szó: L. Gy. sorban üdvözi a francia küldöttség tagjait és ebben a sorban *elsőként* a francia miniszterelnököt. Nos, ha így van, akkor $t_{4,8}$ és $t_{5,4}$ ugyanazt az esetet örökíti meg, vagy nem? $t_{5,4}$ esetleg azt, amit $t_{4,8}$ és még valamit, vagy $t_{4,8}$ egy nagyobb eset részeként a francia miniszterelnök üdvözlését?

Nézzük most $t_{5,2}$ -t:

$t_{5,2}$: L. Gy. *elsőként* a francia miniszterelnököt kézfogással üdvözölte.

Összevetve ezt $t_{4,8}$ -cal a probléma nyilvánvaló: vélekedjünk-e most is úgy, hogy a $t_{5,2}$ *komplexebb* eset megörökítésének számít vagy sem? Csakhogy íme a következő:

$t_{5,3}$: L. Gy. *elsőként* a francia miniszterelnököt meleg kézfogással üdvözölte.

Netán ez egy *még* komplexebb eset megörökítésének számítana? Hol van ennek a határa? Lehet-e egyáltalán határt szabni, mert azt mondani pl. megnyugtatóként, hogy a mindennapi nyelvhasználat korlátot szab az efféle bővítésnek (vö. ezzel kapcsolatban Yngve ún. mélységhipotézisét (1960), illetőleg a komplexitásra vonatkozó pszicholingvisztikai kutatásokat: PLÉH 1974, különösen I: 29–35), a megörökítés szempontjából ez teljesen megalapozatlan érvek tűnhetne.

Úgy látszik tehát, hogy a $P_{1,1}$ -hez egyaránt hozzákapcsolható $t_{4,8}$, $t_{4,9}$, $t_{5,0}$, $t_{5,1}$, $t_{5,2}$, $t_{5,3}$, $t_{5,4}$ és $t_{5,5}$ azaz ezek közül valamennyi $t_i - P_{1,1}$ párra mondható, hogy esetleg páronként ugyanazt az esetet örökítik meg.

Az egyes megnyilatkozások azonban – legalábbis valami fajta jelentés azonosság, mint kritérium alapján – aligha számíthatnak ugyanazon eset megörökítéseinek.

E két megállapítással voltaképpen ugyanahhoz a problémához jutottunk vissza – más perspektívából szemlélve a kérdést – mint amit $r_3 - r_7$ -el kapcsolatban bemutattam: milyen módon magyarázzuk a $t_i - P_{1,1}$ párosításokból a képre háruló különbségeket, azaz (a) vagy (b) vagy (c) magyarázat-típust kell-e követnünk?

Láthatóan egy igen alapvető kérdéshez jutottunk vissza, noha nem ebben a formában ismerős, hanem abban, hogy *mit ábrázol* a $P_{1,1}$ vagy *mi a $P_{1,1}$ jelentése*: a $t_{4,8}$ vagy a $t_{4,9}$ vagy a $t_{5,0}$ és így tovább.

Nem szól a megnyilatkozások jelentésazonossága mellett, mint a megörökített esetek azonosságának kritériuma mellet az sem, hogy feltehetően nincs tekintettel r-en kívül semmi más t_i -t (esetleg) determináló tényezőre.

Minthogy éppenséggel vélekedhetnénk úgy is, hogy $t_{4,8}$, illetőleg $P_{1,1}$ közvetlenül a találkozás pillanatát örökítették meg, a $t_{5,5}$ pedig ugyanezt, de átfogóbban. Mit jelent itt a „közvetlen”, s mit az „átfogóbb”? Esetleg azt, hogy az átfogóbbnak része a közvetlen? Miféle feltételek teljesülésekor mondhatnánk azt, hogy általában megörökített esetnek része a $t_{4,8}$ által megörökített? Esetleg akkor, ha $t_{5,5}$ -nek valahogyan *következménye* $t_{4,8}$?

Csak hogy a megnyilatkozások szempontjából teljesen nyilvánvaló, a megörökített esetek szempontjából pedig vélhető, hogy a $t_{4,8}$ - $t_{5,2}$ - $t_{5,3}$ által jelzett rész-egész viszony nem ugyanazt az összefüggést takarja mint a $t_{4,8}$ - $t_{5,5}$ közötti.

Ismét más módon közelítenénk meg ugyanezt a problémát, ha a mellett próbálnék érvelni, hogy $t_{4,8}$; $t_{4,9}$; $t_{5,0}$; $t_{5,1}$; $t_{5,2}$; $t_{5,3}$; $t_{5,4}$; $t_{5,5}$ és $P_{1,1}$ ugyanazon eset megörökítései *különböző szempontokból*. Ekkor vélhetően pl. $t_{4,8}$, $t_{4,9}$ és $P_{1,1}$ szempontjai közelebb esnek egymáshoz mint pl. $t_{4,8}$ és $t_{5,5}$ szempontjai. Mik volnának azonban e felfogás mellett az esetek azonosságának feltételei?

Mi az, ami ebből pl. a beszélő/író céljaival van kapcsolatban, s mi az, ami a megörökített esetekkel? Mi indokolná azt, hogy egy szempont, a beszélő/író céljaival, szándékaival kapcsolatban van-e vagy a megörökített esettel? Maguk a megnyilatkozások, legalábbis így a közvetlen felszín alapján semmi támpontot nem kínálnak, hacsak maguk a szövegek különbsége nem azt jelzi. Ez esetben viszont – bármi is legyen az – nem működőképes a kritérium, mert szétválaszthatatlanul összekeveredik – a megörökítés szempontjából – a *mit* a *hogyan*nal..

2.1 A t_i vizsgálatának kerete

A jelek szerint egy újabb feladatot kell tehát csatolni az azonosságkritérium keresése mellé: módszereket kell keresni annak megállapítására, hogy mit is örökít meg t_i *valójában*.⁷

E probléma vizsgálatához, megítélésem szerint, legalkalmasabb keretet a *beszédaktuselmélet* kínálja. Éppen ezért a t_i *szöveget* mint t_i *beszédaktusok* hosszabb rövidebb *láncában* kiejtett vagy leírt szöveget rekonstruálom, amelyről feltehető, hogy – általában a beszédaktus ágensének szándéka szerint nyelvi lezárt nyelvi egység.

Egyelőre indoklás nélkül a t_i szöveg két típusát különböztetem meg, s pusztán elnagyolt támpontként jelzem, hogy a t^1 -et leginkább mint egyszerű mondatot azonosíthatjuk; a t^2 -t pedig mint a mondatnál nagyobb nyelvi egységet.⁸

⁷Azt azonban tán még megelőzően érdemes megállapítani, hogy egy olyan gyanútlan álláspont, amely $t_{4,8}$ -cal és $t_{5,5}$ -tel kapcsolatban nem keres semmiféle azonosságkritériumot meg egyebet, nem feltétlenül bűnösen gyanútlan álláspont is egyúttal. Ha megengedjük, hogy $t_{4,8}$ és $t_{5,5}$ nem csak olyan szöveg lehet, amely eredendően megörökítő céllal lett generálva, akkor semmi okunk – a megörökítés szempontjából – kétségbe vonni, hogy $t_{4,8}$ és $t_{5,5}$ eredeti környezetükben sikeresen, illetőleg kétségeket nem ébresztő módon töltik be szerepüket.

⁸A 2.2.-ben igyekszem majd megvilágítani ennek a terminológiának a motívumait. Szükséges azonban már most előrebocsátanom, hogy a szövegek vizsgálatának keretei egyelőre, s ahogy én látom, még eléggé kialakulatlanok.

Az eddig végzett nyelvészeti szövegvizsgálatok vagy *műfajorientáltak* voltak (pl. a narrativitás grammatikai problémái, vö. RYAN 1979), vagy elsősorban a *mondat szintjéről* (t^1) történő kiterjesztésének tekinthetők (jó áttekintést ad erről: DRESSLER 1972, 1976, PETŐFI 1973). Egyáltalán nem magától értetődő azonban, hogy a *mondatnál nagyobb nyelvi egységek* – vélhetően – lényegében különböző struktúrájának vizsgálata a mondatközpontú nyelvészeti vizsgálatok metodológiájával történjen, noha természetesen az a törekvés, hogy minden kidolgozott eszközt, ha lehet, mentünk át a nagyobb nyelvi egységek szintjére. Ezért természetes, ha elsősorban a *metodológiai* vizsgálatok vannak túlsúlyban (vö. DASCAL 1974), pl. a *beszédaktuselmélet* t^1 -re lett kidolgozva; t^2 -re való terjeszté-

2.1.1. Egyes esetekben viszonylag egyszerűnek és problémamentesnek látszik megmondani, hol vannak a *határai* annak a beszédepizódznak, amelyet mint t_1 beszédaktusban kijelölt/leírt t_1 szöveget, *lokalizálunk*. Máskor viszont élünk (avagy élhetünk) a gyanúval, hogy t_1 *látszólagos* határai egyúttal nem *valóságos* határai is t_1 -nek.

Az alábbiakban a lokalizálás három különböző irányát veszem szemügyre. Ezek azonban sem egymástól, sem pedig a t_1 beszédaktusnak a későbbiekben vizsgálandó további összefüggéseitől nem függetlenek.

2.1.1.1. Vegyük a következő három megnyilatkozást:

t_{21} : Láttam egy képet a kiállításon.

t_{25} : A képen dominált a sárga.

t_{26} : A diapozitívon dominált a sárga.

A t_{21} -ből és a t_{25} -ből létrehozható olyan szöveg, amely (legalábbis alkotóelemeinek egymáshoz való viszonya szempontjából lineárisan) folytonos:

t_{17} : Láttam egy képet a kiállításon. A képen dominált a sárga.

A t_{26} -tal viszont így nem alkotható szöveg:

t_{14} : A diapozitívon dominált a sárga. Láttam egy képet a kiállításon.

t_{15} : Láttam egy képet a kiállításon. A diapozitívon dominált a sárga.

Elképzelhető azonban egy olyan kiegészítése a t_{23} -nak, amely a folytonosság szempontjából szövegnek számít. A kiegészítés:

t_{40} : A kép egy diapozitív volt.

Így a szöveg:

t_{16} : Láttam egy képet a kiállításon. A kép egy diapozitív volt. A diapozitívon dominált a sárga.

Nem túl nehéz elgondolni azonban olyan esetet, amelyben a t_{15} „természetesként” jelenik meg:

r_8 : A: „Láttam egy képet a kiállításon. A diapozitívon dominált a sárga.”

B: meglepődve felnéz, majd megrázza fejét.

r_9 : A: „Láttam egy képet a kiállításon.”

B érdeklődve felnéz.

A kisvártatva folytatja: „A diapozitívon dominált a sárga.”

B felhúzza szemöldökét, de végül is megérti, hogy a *kép egy diapozitív volt*.

A t_{15} kétségtelenül nem folytonos szöveg, de a t_{21} és a t_{26} lehetnek egy bizonyos eset keretében és t_{40} feltételezésével valamilyen szöveg *töredékei*.

A t_1 szöveget mindig a beszédaktus meghatározott körülményei között, azaz egy bizonyos alkalommal generálják. Ezek a meghatározott körülmények azok, amelyek *individualizálják*, teszik egyszerűvé magát az aktust és benne a t_1 szöveget. (vö. pl. STRAWSON 1950, WRIGHT 1963, 23.)

Az individualizáló tényezők két különböző módon is rekonstruálhatók. Egyrészt a beszédaktus bizonyos tényezőinek felsorolásával: ezek között a beszédaktus megtételének alkalmát r_1^A -val jelölöm, amelynek három legfontosabb építőköve a t_1 szöveg, a t_1 beszéd-

sének lehetősége (Vö. DIJK 1977: 233kk) nem elképzelhetetlen, de nem is magától érthető. (PETŐFI 1978: 287 szerint a beszédaktuselméletet *mintának* célszerű tekinteni a szövegelmélet kidolgozásában.)

aktus A_i agense és a C_i^A a beszédaktus kontextusa. A t_i vételének rekonstrukciója: r^H a vétel alkalma, C_i^H a kontextusa, H_i pedig a beszédaktus címzettje (vagy vevője).

A beszédaktusok nem csak egyirányú kapcsolat formájában rekonstruálhatók. Igen gyakori a kétirányú kapcsolattal rekonstruálható beszédaktus. Az egyirányú kapcsolatot monológoknak, a kétirányút dialógoknak nevezem.⁹

A megemlített tényezők (A_i ; H_i ; C_i^A ; C_i^H) mint r_i^A , illetőleg r_i^H építőkövei önmagukban is komplexek. Az alábbi áttekintés velük kapcsolatban csupáncsak néhány jelentősebbet kíván megemlíteni ezek közül, különösebb rendszerezés nélkül.

Az A és a H agensek (megkülönböztetésük csupán a t_i beszédaktushoz való viszonyukban lehetséges: A = beszélő, író, feladó; H = hallgató, olvasó, néző, címzett) karakterizálása nem egyszerű feladat. Nem egyszerű ugyanis megmondani, hogy A -t és H -t jellemző jegyek közül egy adott alkalommal melyek azok, amelyek ténylegesen ható tényezők.

Bizonyos, hogy személyiség invariánsok, egyéni különbségek (Pl. nem verbális IQ), a személyes életpálya, a szociális attitűd, az aktuális diszpozíciók, pillanatnyi érzelmi-hangulati tényezők, (múltbeli) tapasztalatok, hiedelmek, jártasságok, hajdani traumák, szorongások, projekciók következményei, (a jövővel szembeni) elvárások, aspirációk közül kell egyeseket lokalizálni egy adott alkalommal.

Kicsit szerencsésebb ennél – noha bizonyos vonatkozásban korlátozottabb – az a másik szokásos jellemzési mód, amely a t_i beszédaktus előfeltevéseiként keresi A -nak, illetőleg H -nak azokat a „jegyeit”, amelyek a t_i beszédaktus szempontjából *relevánsak*. Így A és H közös nyelvét, illetőleg a rá vonatkozó kommunikatív kompetenciát, valamint A -nak H -ról való ismereteit, feltevéseit, hiedelmeit, továbbá A -nak azon feltevéseit, hogy mely ismeretei, feltevései, hiedelmei közösek H -val.

Ezek részben a t_i beszédaktus $r_i(P_i)$ korrelátumára vonatkoznak, részben pedig a beszédaktus megtételének C_i^A kontextusára, illetőleg vételének C_i^H kontextusára.

A C_i^A -ra, illetőleg a C_i^H -ra vonatkozó előfeltevések között legelső helyen a tér–idő koordinátákra (indexekre) kell felhívni a figyelmet, vagy ahogy Bühler fogalmazott (1934, 29) az *aktus origójára*. Egy bizonyos t_i beszédaktus egy bizonyos alkalommal kifejezhet igaz állítást, egy másik alkalommal pedig hamisat. Vagyis a t_i beszédaktus rekonstrukciójának feltétele az olyan index feloldása (az előfeltevések alapján) mint pl. az *én/mi* (agens), a *te/ti* (H), *itt* (a beszédaktus helye), *most*, *tegnap* (a beszédaktus ideje) valamint „ez a szék”, „a háta mögött álló szék” (az ún. deixis).

Elképzelhető olyan esetek, amelyekben a beszédaktus megtételekor pl. speciális térbeli elrendezést (általában szituációt) kell feltételezni ahhoz, hogy a beszédaktus megtételének valódi szándékai érthetőek legyenek. A következő két eset összevetése

⁹ A dialógok és a monológok egy-egy kisebb szövegcsaládot alkotnak. Vannak olyan nukleáris szövegcsaládok, pl. a *kommentár*, amelynek helye – legalábbis számomra – nem világos: monológ-e vagy dialóg? A vizsgálatban egyébként nem nagyon fogok e disztinkcióra támaszkodni. Azért nem, mert minden jelentőségével együtt, vizsgálódásom léptéke egyelőre más, mint amit a dialóg/monológ szerinti tagolás feltesz.

E disztinkció mellett ismeretes egy másik roppant homályos tagolás is: próza/vers. Ezzel sem foglalkozom ebben a vizsgálódásban, illetőleg a vizsgálandó szövegeket mindig prózának tekintem.

megvilágíthatja a beszélő szándékainak különbségét ugyanazon megnyilatkozás ki-
mondásával:

t₃₂: Túl nagy.

t₁₂: A: egy fotókiállításon az egyik képpel kapcsolatban megjegyzi: „Túl nagy.”

H: „Csakugyan, hátrább is kellett lépnem, hogy jól lássam.”

r₁₃: A: laptükör összeállítása közben átadja a képet H-nak: „Túl nagy.”

B: „Jó lesz, ha 30%-ra kicsinyítem le?”

A t_i szöveg előfeltételei durván két részre oszthatók. A szöveg *kezdeté* pl. előfeltételez bizonyos elemeket a t_i beszédaktus ágensének tudás és hiedelemkészletéből, amelyek a szövegkezdet rekonstruálásának szükséges feltételei. Az ágens kezdőfeltételei különböző eredetűek lehetnek, pl. valaminek az észleléséből vagy előzetes kommunikációból származhatnak, lehetnek továbbá következtetés eredményei is. A szöveg folytatása tulajdonképpen a kezdő kontextust szukcesszív módon kiterjeszti és így a *szöveg-előzmény*, elemévé válik.

Ez azonban már átvezet t_i lokalizációjának második fázisába.

2.1.1.2. A t_i beszédaktus lokalizálásának második fázisa a t_i szöveg „határainak” kijelölése. Ez egyrészt magában foglalja „vertikálisan” mindazoknak a nem verbális elemeknek a „számbavételét”, amelyek a t_i szöveget kísérik, kiegészítik, módosítják. Ezek egy része elengedhetetlen adott esetben a beszédaktus megértéséhez, más részük figyelembe nem vétele csupán információvesztéséget jelent.¹⁰

A t_i szöveg határainak „horizontális” kijelölése a t_i szöveg kontextusában való lokalizációját jelenti. Az első fázisban vizsgált lokalizálással a vonatkoztatási kerethez többnyire minden kétséget kizáróan megállapíthatók a határok. Néha azonban nem ez a helyzet. Ilyenkor a pragmatikai természetű vizsgálódást ki kell egészíteni szintaktikai-szemantikai vizsgálatokkal is.

Minimális szövegelméleti feltevés volna ugyanis azt szabni kritériumnak, hogy a t_i határait a *szövegkoherencia* jelölje ki. A koherencia valami olyan inherens tulajdonság, amely t_i belső egységét garantálja. Bárhogyan is rekonstruáljuk, a koherencia mindig valami egység megragadása.¹¹ Ehhez képest bármiféle „sérelem” következtében legfeljebb csak *töredékről* lehet beszélni. A teljes hiányt most figyelmen kívül hagyva, részleges

¹⁰ Az esetleg pusztán verbálisnak tekintett t_i nem verbális komponenseinek figyelembevételével való teljesség tételeének szükségessége aligha vitatható, módja azonban annál inkább. Ennek részleteit itt és most nem vizsgálom (vö. MELBIN 1974, KNAPP 1972).

Ez a szemlélet, amit itt érvényesíteni igyekszem a probléma kezelésének ahhoz a tradíciójához kapcsolódik, amely a vizsgálat egységét a beszédaktus valamilyen megfigyelhető jelzése, jegye alapján határozza meg. *Banaviorális, viselkedési egységnek* szokás ezt nevezni (GARVIN 1966). Harris szerint például a megnyilatkozás „egy személy (egén) beszédének azon szakasza, amely előtt és után a beszélő szünetet tart” (HARRIS 1951:14). (Pusztán az érdekesség kedvéért említem meg, hogy a szinkronizálás gyakorlatában is – nyilvánvalóan mindenféle teoretikus előfeltévestől függetlenül – ez a tagolás gyökeresedett meg, ott *kiállásnak* nevezik a két szünet közé eső beszédrészt.) Voltaképpen a beszédszünetek a szöveg tagolásának sajátos funkciójú jegyei, vö. általában a *demarkációs* vagy határjegyek kérdését pl. DRESSLER 1972:92–95, KISS 1976.

¹¹ A *koherenciának* és a vele kapcsolt egyéb problémáknak az irodalmi áttekintése itt talán felesleges (vö. pl. BELLERT 1970, DRESSLER–SCHMIDT 1973, GREIMAS 1966:69–101, HALLIDAY–HANSON 1976, SCHANK–ABELSON 1977). Érdemes megemlíteni, hogy nem zárható ki az, hogy egy adott t_i koherenciáját több egymástól különböző rendszer is biztosíthatja. Ilyenkor az

koherenciáról beszélnek, ha a töredék valamilyen szempontból (pl. mondatgrammatikai szempontból) még koherens. A lokalizálásának ez a fázisa vissza is fordítható, s kérdezhető az, hogy mikor számít két *töredék* ugyanahhoz a szöveghez tartozónak?

Ezt a kérdést, más szempontból ugyan, de érintettem már a 2.1.1.1.-ben. A (lineáris) koherenciának (vagy folytonosságának) idevágó kérdéseit a referenciális azonosság alapján anaforikus viszonyok szabályozottsága alapján kísérhetjük megválaszolni (vö. pl. BÁNRÉTI 1979, DEZSŐ 1972, 51; LYONS 1977. II. 657 kk, PLÉH 1976.). Az idevágó szabályok alapján adhatók meg a névmások, illetőleg a hiányos mondatok pontos vonatkozásai:

t_{18} : *A képek valamelyik fiókban vannak. Holnap majd megkeressük őket.*

t_{19} : *János észrevette a keresett képet.* Érte nyúlt.*

Az anaforikus NP antecedense azonban nem csak az őt közvetlenül megelőző egy-két mondatban kereshető. Sőt, alkalmanként nem is található t_i -hez olyan szövegelőzmény, amelyben explicit, tartalmas NP formájában megemlített antecedentst találhatnánk az anaforához:

t_{41} : Ez az élmény talán legelső emlékem.

Ehhez a megnyilatkozáshoz, illetőleg az *ez* névmáshoz nem tartozik explicit antecedens a következő szövegen:

t_2 : M. Gy.: 45 nyarán két éves voltam. Kint voltunk a Rómain. A ház, amiben laktunk, közvetlenül a parton állt. Járnai már tudtam, beszélni még nem, s egész nap köveket dobáltam a Dunába. Ez az élmény talán legelső emlékem.

Így tehát a t_i töredékhez tartozónak kell tekintenünk minden olyan t_j töredéket, amely vagy expliciten tartalmazza a t_i anaforikus NP antecedensét, vagy belőle valószínűen következik az anaforikus NP koreferense. Ilyenkor t_i rekonstrukciójában a t_j mint preszuppozíciója funkcionál (a valószínű következményfogalomra a 2.2.1.-ben térek vissza részletesen). 2.1.1.3. t_i lokalizálásának harmadik aspektusa t_i lokalizálása a *diskurzus-univerzumban*. A diskurzus-univerzum, a szövegek világa természetesen beláthatatlanul kiterjedt. Így valójában csak a nyilvánosságra hozott és H számára elérhető tartománya az, amelyek t_i lokalizálásban „hatásos” lehet. Azt hiszem azonban, hogy még ebben a nehezen körülhatárolható és nyilvánvalóan csak rész-birodalomban is igen sokféle, egymástól esetleg többé-kevésbé szigorúan elkerített járások vannak. Arra gondolok, hogy a diskurzus-univerzumban leírt szereplők és események (történetek, állapotok, aktusok stb.) közül

sem kizárt, hogy a koherencia egyik rendszere nem pontosan úgy lokalizálja t_i -t a kontextusba mint egy másik. Vagyis elképzelhető, hogy a koherencia alapján több *olvasata* van a szövegnek.

Voltaképpen a koherens szöveg a jól formált szöveg. A *jól formáltság* eredendően (logikai, illetőleg mondat-) *szintaktikai* fogalom (vö. CHOMSKY 1957, HILL 1961). Úgy látszik azonban, hogy szemantikai, illetőleg pragmatikai komponensek nélkül nem működőképes a fogalom. Szemantikailag a problémakör érintkezik a kategóriaelmélettel, illetőleg olyan problémákkal mint pl. a preszuppozícióké (vö. *a relativ jólformáltságról* LAKOFF 1969, 1971. ZVEGINCEV 1976). Pragmatikai szempontból a problémakör érintkezik a beszédaktusnak azokkal a hibáival, amelyeket Austint követve a *szerencsétlen, üres* stb. terminusokkal jellemezhetünk (vö. AUSTIN 1955), illetőleg az *elfogadás aktusának* (az elfogadhatóságának) kérdéseivel (vö. MARTIN 1959, QUIRK 1966).

igen sok csak egy-egy járásban vagy legfeljebb néhányban honos, másokban meg egyenesen megtalálhatatlan.^{1 2}

A lokalizálás előző aspektusa kifejezetten a koherencia szintaktikai komponensére épített. Ebben a fázisban olyan t_1 töredékekről van szó, amelyek egyáltalán nem vagy általában nem rendezhetők össze szintaktikailag is koherens szöveggé, szoros összetartozásuk különféle nem szintaktikai kritériumok alapján mégis nyilvánvaló.

Ennek esete forog fenn pl. az előbeszéd ún. *rossz kezdései, teljesen elhibázott szerkezetei, útvesztői* stb. esetében (vö. LOBAN 1963, PAP 1972: 214).

A diskurzus-univerzumon alapszik, pl. Tandori D.: *Baranyay* című könyvének (Képzőműv. Alap Kiadó, Bp., 1979) és Fáber András e könyvről írott recenziójának (megjelent: *Fotóművészet* 1980. XXIII, 4) szövege.

Ugyane típusú lokalizálási kérdéseket vetnek fel ugyanazon szerző szövegei ugyanazon „témáról” is. Különösen, ha bármi okból ezek a szó szoros értelmében (és nem csak mondjuk szöveggrammatikai értelemben) töredékek. Így pl. Peirce töredékei, amelyek gyakran ugyanazon téma többé-kevésbé eltérő feldolgozásai, így az *indexről*, vö. *A jel tudománya* című kötetben (HORÁNYI 1975) a 29. és a 39. lapon található szövegeket.^{1 3}

Osszefoglalóan t_1 lokalizálásáról azt mondhatjuk, hogy a lokalizálás egyet jelent a t_1 szöveg (egzisztenciális, pragmatikai stb.) presszupcióinak rekonstrukciójával.

Mindebből következik, hogy – feltehetően és általában – t_1 -nek nem egyetlen lokalizációja (és így rekonstrukciója, avagy szokásosabban: olvasata) van – legalábbis a megörökítés szempontjából – hanem csupán lehetséges lokalizációi. Ez pedig bizonyosan magán viseli annak „nyomait” is, aki t_1 lokalizálását (rekonstrukcióját) végezte. Nyilván függ a lokalizálás a rekonstrukció alkalmában elérhető és az előzőek alapján relevánsnak ítélt töredékektől is.^{1 4}

^{1 2} A *diskurzus-univerzum* terminust tehát nem a logikában (illetőleg a szövegelméletben is – vö. DIJK 1973:36) szokásos értelemben használom, vagyis nem azonos a *tárgyalási univerzummal*, az objektumok egy megadott halmazával; e helyett (inkább KRISTEVA 1968 módján) a szó szoros értelmében a szövegek „világát” értem alatta, a *teljes* szövegcsaládot, valamennyi tagjával együtt.

A *lehetséges világ szemantika* rekonstrukciós szokásai alapján a teljes szövegvilág egy-egy járását – hogy így mondjam – nevezhetnénk egy-egy lehetséges világnak. E roppant hatékonyan mutakozó rekonstrukciós koncepció bevezetését a vizsgálódásnak e pontján még korainak (indokolatlannak) vélem. Néhány fontolgató megjegyzés később elkerülhetetlen lesz. Jelenleg azonban a vizsgált probléma még sokkal „fenomenalisztikusabbnak” tűnik fel számomra, mint sem hogy efféle koncepciókra szükség volna. (Ennyiben Vendler szemléletéhez vélem a magamét legközelebb állnak, vö. VENDLER 1967).

^{1 3} t_1 lokalizálásának ez a fázisa olyan filológiai, szövegkritikai kérdésekkel is kapcsolatban áll, amellyel pl. a klasszika-filológia nap mint nap szembetalálja magát, amikor romlott szövegek helyreállításán fáradozik (vö. WEST 1973). Természetesen jelentősen különbözik is ez a rekonstrukció egy szokásos (klasszika-filológiai) rekonstrukciótól, mert ott az eredeti szöveget kell helyreállítani és kommentálni több létező szöveg-variánsból. Ebben az esetben viszont (szemantikai értelemben) pl. Peirce nézeteit kell rekonstruálni a peirce-i töredékek *helyes* összeillesztésével.

^{1 4} Nyilvánvalóan különbség van a következő két eset között: (i) t_1 -nek több lokalizációja (olvasata) van; (ii) t_1 -nek nincs egyetlen lokalizációja sem, abban az értelemben, hogy a bizonytalanságot nem lehet megszüntetni. A (ii) bizonyosan sikertelen beszédaktusnak számít, az (i)-ben a siker, illetőleg a sikertelenség t_1 beszédaktus eredeti szerepe, funkciója szempontjából azon fordul, hogy az A

Végeredményben a 2.1.1.1. alapján vehető úgy, hogy t_{48} és P_{11} ugyanazon eset megörökítései. Egy másik lokalizálás értelmében azonban azt sem lehet kizárni, hogy t_{48} egy budapesti, a P_{11} pedig egy párizsi találkozó emléke. Ugyancsak a 2.1.1.1. alapján lehet dönteni a t_{48} -ban a múlt idő vonatkozásáról, vagy a t_{56} -ban:

t_{56} : L. Gy. és R. B. tegnap találkoztak a Parlamentben.

a *tegnap* referenciájáról.

A 2.1.1.2. alapján a t_{56} és a t_{48} vehető ugyanazon eset megörökítésének:

t_{43} : R. B. és L. Gy. a Parlamentben találkoztak. L. Gy. elsőként a francia miniszterelnököt üdvözölte.

A t_{55} és a t_{49} a 2.1.1.2. alapján nem, de a 2.1.1.3. alapján esetleg vehető ugyanazon esetet megörökítő töredékek:

t_{44} : R. B. és L. Gy. a Parlamentben találkoztak. Az, akit L. Gy. elsőnek üdvözölt, a francia miniszterelnök.

Végül a 2.1.1.1. alapján bizonyos azonosságokat felmutató szövegek által megörökített eseteket tekinthetünk azonosnak, pl.

t_{57} : Tegnap a Parlamentben találkoztam L. Gy.-vel.

t_{58} ¹ Tegnap a Parlamentben találkoztam R. B.-val.

A két szöveg nyilván nem ugyanazt „mondja”. Így a jelentésazonosság alapján nem volna mód az általuk megörökített eseteket azonosnak tekinteni. Ámde a két szöveg különbsége egyértelműen három tényezőhöz köthető. Így megfelelő lokalizálás esetén a két szöveg vehető ugyanazon eset megörökítésének. A három tényező:

- a *vk találkozik vkivel* a két személy között szimmetrikus relációt fejez ki;
- a *tegnap* mindkét szövegben ugyanarra a napra utal;
- a t_{58} megnyilatkozását L. Gy., a t_{57} -t R. B. tette.

2.1.2. A t_i beszédaktusban individualizált t_i szövegnek a megörökítésként vétel szempontjából meghatározó jelentőségű (kognitív) jelentését valamilyen p_i propozícióval és a rá ható f_i operátorokkal rekonstruálom: $f_i(p_i)$.¹⁵

A propozíció reprezentációját t_i felszíni szerkezetében mindig a kijelentő módban álló deskriptív mondattal azonosítom, attól függetlenül, hogy szinguláris-e vagy tartalmaz-e logikai kvantort.

t_{30} : A P_6 évek óta sárgul.

t_{35} : A nagy kép színes.

t_{42} : Minden holló fekete.

ágens egy vagy több olvasatúnak szánta. Vagyis a beszédaktus sikeres megtétele vagy sikertelensége és a lehetséges lokalizálások (olvasatok) száma két különböző kérdéskör.

¹⁵ Természetesen megengedve, hogy az előzőekben bemutatott módon lokalizált t_i -nek (esetleg többféle képpen is lokalizálható szövegnek, vagyis t_{11} -nek, t_{12} -nek. . .) többféle rekonstrukciója (ismét csak olvasatnak is nevezve) lehetséges, vagyis $t_i = f_{i1}(P_{i1})$, $t_i = f_{i2}(P_{i2})$ és így tovább.

A rekonstrukció e módjának a gondolata Fregetől származik (vö. FREGE 1968:19), aki két logikailag értelmezhető elemtípus megkülönböztetését javasolta a mondaton belül: a *leíró tartalmat* és a *mondat módját* (kérdő, kijelentő stb.).

A *nem kognitív* jelentés kérdésére a 3.-ban térek vissza. Az alább következő áttekintésben igen hasznos volt számomra PETŐFI 1976 tanulmánya. Némiképpen különböző módon tekinti át ugyanezeket a problémákat BIERWISCH 1980.

A proposíció abban az értelemben nem nyelvi entitás, csupán az L nyelvben kifejezett entitás, hogy különböző L nyelvek lehetnek alkalmasak ugyanazon proposíció kifejezésére. A proposíció ebben az értelemben logikai konstrukció (vö. AUSTIN 1971. 1.). Célszerű azonban a *szöveg* és a *proposíció* mellé bevezetni egy harmadik terminust is, az *állítás(tárgya)t*.¹⁶ Íme néhány példa, amelyekről már esett szó a 2.1.1.-ben:

– a t_{50} és a t_{58} különböző szövegek, különböző proposíciókat is fejeznek ki, de azonos állítás(tárgya)t;

– a következő megnyilatkozás esetében:

t_{59} : Tegnap a Parlamentben találkoztam vele.

Ha ezt egyszer L. Gy., másszor R. B. felesége mondja ki/írja le ugyanazon napra utalva, akkor a szövegek, a proposíciók és az állítás(tárgya)k is azonosak. Nem így akkor, ha ezt egyszer L. Gy. mondja ki R. B. feleségére célozva, másszor pedig valaki más, aki nem R. B. felesége, akkor a szöveg és a proposíció azonos, az állítás(tárgya)k azonban különböznek a különböző lokalizálás miatt.

A proposíció azokkal az (igazság)feltételekkel adható meg, amelyek teljesülése esetén a proposíció igaz módon állítható.¹⁷

Ha az $f(p)$ típusú rekonstrukcióhoz nyelvészeti értelemben operacionálizációt keresünk, akkor arra a kérdésre kell válaszolni, hogy milyen grammatikai koncepciót érdemes választani.

Valószínűleg olyat célszerű, amely a felszíni szerkezettől – hogy így mondjam – távoli formulákkal valósítja meg az operacionálizációt.¹⁸ Ilyenek általában a generatív grammatikák. Ezek közül az ún. generatív szemantikai, illetőleg a fillmore-i esetgrammatikai mélyszerkezet koncepciók hozhatók szemléletileg leginkább rokonságba a $f(p)$ típusú rekonstrukcióval.¹⁹

¹⁶Igen ügyetlen terminus ez a *statement-re*. Terestyéni–Pléh 1976-os fordításgyűjtemény Strawson tanulmánya tartalmazza ezt a javaslatot. (Talán kicsit jobb volna a *tétel* az állítástárgynál.)

¹⁷A proposíció az, ami igaz vagy hamis az állítás aktusának rekonstruált körülményei közepette. Csak ebben az értelemben lehet a *proposíció* igazságértékéről beszélni, egyébként csak az állítás beszédaktusának sikeres vagy sikertelen voltáról, illetőleg a proposíciónak az igazságfeltételeiről.

Vagyis a proposíció és az állítástárgy megkülönböztetése a jelentés és a használat közti különbség miatt szükséges, s ezt mint a potenciális vs. aktuális közti különbséget karakterizálhatjuk: az állítás aktusában aktuálissá vált proposíció az, amit állítástárgynak nevezhetünk (vö. még az 51. jegyzetet).

¹⁸A felszíni szerkezethez közeli formularendszernek számíthatnak pl. a különféle *kategoriális grammatikák*. Ezekkel nem foglalkozom. A *közeli-távoli* metaforapár megengedi a több fokozatú kapcsolatot is.

¹⁹Vö. FILLMORE 1968, 1971, illetőleg KEENAN 1972, LAKOFF 1971, 1972, McCAWLEY 1968, 1970, 1972. Mindezeknek a koncepcióknak azonban olyan ismeretelméleti konzekvenciái is vannak (legalábbis lehetnek), amelyek a megörökítés szempontjából való vizsgálódáson nem maradhatnak kívül. Ezekre a 3.1.-ben térek vissza.

A generatív grammatika sztenderd elméletének mélyszerkezet-hipotézisét HARMAN (1972) vizsgálta meg a logikai forma szempontjából. Tőle származik a mélyszerkezet és a logikai szerkezet azonosításának gondolata. Harman koncepciójának részletes diszkussziójához vö. MARTIN 1976. Az egész kérdéskör kiterjedt elemzéséhez vö. ANDERSON 1971 és MONIST 1973 júliusi különszámát: *Philosophical Analysis and Deep Structure*. A problémakör egyik vonatkozására az 52. jegyzetben még visszatérek.

Az f operátor kategóriába vonható kategóriák sora az eddig feltárt T idő operátorokkal, M grammatikai, illetőleg N logikai modalitásokkal, A propozicionális attitűdökkel, I illokúciós operátorokkal aligha vannak kimerítve. Pontosabban nem látszik egyelőre kritérium arra, hogy már valamennyi fel lett tárva (a kérdés valójában az, hogy figyelembe lett-e már véve az összes logikai szó, vö. RYLE 1954; feltárasukra Petőfi (1976, 51:47 kk és 52:38 kk) programot is ad). Ezért meggyőződésem, hogy feszebb rendszerezésük, az egyes illokúciós értékek szigorúbb taxonómiája egyelőre csak igen hozzávetőleges lehet.²⁰

Éppen ezért egyelőre megelégszem a t_i beszédaktus $f(p)$ stílusú rekonstrukciójában az f operátorok következő részletezésével:

$$f(p) = (I, A, M, N, T)(p).^{21}$$

A t^1 -ről t^2 -re térve át az előző kép, úgy látom nem változik meg alapvetően (vö. DIJK 1972., PETŐFI 1976):

- lehetséges, hogy további operátorok bevezetése szükséges (vö. DIJK 1977);
- lehetséges, hogy az operátorok alkalmazásának szabályai részben eltérnek a t^1 -beli szabályoktól, pl. valószínű, hogy meg kell engedni az operátorok és a propozíciók „keveredését”.

Úgy látom, hogy ezekre a kérdésekre még csupán igen-igen gyerekcipőben járó válaszok ismeretesek.

Visszatérve a $t_{4,8}$, a $t_{4,9}$ és a $t_{5,5}$ szövegek megörökítésként való vételével kapcsolatos problémához, először két rövid megjegyzés:

Megítélésem szerint érdekes fejleménynek számít, hogy megjelentek olyan *emlékezet-modellek*, amelyek végeredményben az $f(p)$ formula keretén belül dolgoznak, vö. ANDERSON–BOWER 1973. Erre még a 2.2.-ben visszatérek. Az idevágó problémák összefoglalását lásd PLÉH 1980-ban.

Fillmore szintaktikai elmélete egyébként a generatív grammatika sztenderd elméletének finomított változataként tekinthető. Lényeges vonásaiban megegyezik Chomsky 1965-ös elképzelésével. Általános jellemzéséhez vö. RADICS 1975. A koncepció újabb eredményeiről vö. ANDOR 1979, valamint DEZSŐ 1972, FÜREDI 1976, KOMLÓSSY 1976, 1977.

²⁰Vö. erről SEARLE 1975. Ugyanezt a képet mutatják a különböző szimpozionok is; így 1976-ban a bécsi Nemzetközi Nyelvészkongresszus Searle által szervezett beszédaktus kerekasztala (illetőleg az írott anyagok), a kongresszus utáni poszt-szimpozion Dobogókőn (szervezte KIEFER F., anyagát lásd SEARLE 1980), valamint az 1980 tavaszán Visegrádon a *kérdésekről* tartott szimpozion (szervezte KIEFER F.).

Problématörténetileg érdekes és világos, hogy legalábbis Austin kezdeményező elemzései előtt mindazok, akik gyanították, hogy valamiféle aktusról van itt szó, csupán néhány jól körülhatárolható, s önmagukban zárt rendszert alkotó típusra gondoltak. Árulkodó ebből a szempontból a LEWIS által javasolt szimbolizmus (1946:49), amelyet nyilván nem lehet minden határon túl bővíteni. Hasonló sugallata van annak a *funkcionális* megközelítésnek is, amely legalább Jakobson nevéhez kapcsolható (vö. JAKOBSON 1960): annyi funkció van kommunikációs modelljében, ahány meghatározó eleme van a nyelvi kommunikációnak. Jakobsonnál hat. (vö. még ROBINSON 1972:38–56.)

²¹Mint említettem korainak tartom, egyelőre a feszebb rekonstrukciót, pl. az operátorkategóriák „hierarchizálását”. Valószínű azonban, hogy pl. a T operátorok sorrendben megelőzik a többiekét: $(I, A, M, N)(T(p))$. Talán ezzel függ össze az a bizonytalanság, ami az időre vonatkozó információk rekonstrukciójának a „helyére” vonatkozik: időtlen-e a propozíció vagy sem.

Ismeretesek olyan koncepciók is, amelyek adnak programatikus hierarchiát. Így Petőfi (1976:51:46), amely az itteni jelölésekkel: $K(M(A(T(p))))$, ahol az A magában foglalja az N kategóriát is, a K -ról pedig vö. 2.2.-t.

- semmi indikátora nincs annak, hogy a három egymástól független beszédaktusként lokalizált szövegben kifejezett propozíciókra különböző operátorok hatnának, bármik is legyenek ezek. Maguk a szövegek kijelentő módban állnak, így vehetjük úgy, hogy

$$t_{48} = \text{Ass } P_{48} \rightarrow P_{48}$$

$$t_{49} = \text{Ass } P_{49} \rightarrow P_{49}$$

$$t_{55} = \text{Ass } P_{55} \rightarrow P_{55}$$
 vagyis az eddig bevezetett operátorokra nem „hárítható” át semmi a t_{48} , a t_{49} és a t_{55} felszíni különbségeiből, s így ezúton nem mutatható meg, hogy ezek esetleg ugyanazon eset megörökítésének számíthatnak;
- már csak azért sem, mert a propozíció rekonstrukciójára vonatkozóan eddig bevezetett „eszközök” alapján maguk a propozíciók sem kerülnek egymáshoz közelebb. Mindez nem jelenti egyúttal azt is, hogy az $f(p)$ típusú rekonstrukció minden más esetben is efféle eredményre vezet.

Az $f(p)$ nyelvészeti értelemben vett operacionalizálása alkalmanként lehetővé teszi, hogy a felszínen különbözőnek mutakozó megnyilatkozások mélyszerkezeti (eset) elemzésén keresztül – a megörökítés szempontjából való – azonosságuk feltáruljon.

Így pl.

t_{22} : János észrevételeit [$_1$ fényképekkel] illusztrálta.

t_{23} : János észrevételeit [$_1$ fényképek] illusztrálták.

megnyilatkozások felszíni különbsége a fillmore-i *instrumentum* kategóriával „eliminálható”. Természetesen nem mindig ilyen egyszerű a helyzet. Nem mindig ilyen könnyű megmutatni a különbségekben a megörökítés szempontjából való azonosságot.

2.2. A kommunikációs operátorok kérdése

A $t_i f(p)$ típusú rekonstrukciója az adatokat két csoportra osztja:

- t_i nyelven kívüli korrelátumát s így azt az esetet, amelynek megörökítése lehet, p -hez kapcsolja;
- a beszédaktus ágensének viszonyát p -hez (különböző viszonyait, vagy ahogy Halliday mondja (1970:150): a beszélő kommunikációs szerepét) viszont az f -hez kapcsolja.

Ez azonban így bizonyosan pontatlan összegzés még. Többek között az előzőekben nem vizsgáltuk meg még azt, vajon mit s hogyan rekonstruálni – a megörökítés szempontjából – azzal kapcsolatban, hogy t_i beszédaktus egyúttal kommunikatív aktus is.

E tény rekonstrukciójára általában az *A kifejezésre juttatja H-nak azt, hogy, ...* partikulát, illetőleg rokonait szokás alkalmasnak tartani. Ezeket t_i emlékként való rekonstrukciójában közömbösnek is lehetne tekinteni (Petőfi szerint általában ez a helyzet, vö. 1976:51:47), azaz olyanak, amely pusztán azt a tényt rekonstruálja, hogy a t_i szöveg nyilvánossá van téve valahol, valaki által, valaki részére és így tovább. Vagyis ezzel a beszédaktus helyére, idejére, a beszédaktusban részt vevő személyekre vonatkozó „információkat”, valamint a kontextustól függő *deiktikus* (avagy logikai szóhasználatban *indexiális*) kifejezések információját, és a kontextustól való függésmódjukat lehet rekonstruálni (vö. pl. KRIPKE 1972, KAPLAN 1973, MORAVCSIK 1977, LYONS 1977: 636 kk.).

Azokról az adatokról van tehát itt szó, amelyeket a 2.1.1.-ben a t_i beszédaktus lokalizációjaként vizsgáltam. Valójában tehát az a kérdés, hogy a t_i beszédaktust individualizáló (kommunikatív) tényezők rekonstrukciójával (t_i lokalizálásával) kimerül-e a t_i beszédaktus kommunikatív jellegének figyelembevétele, avagy további szempontok is szükségesek?

Az eddig megoldatlan problémákra gondolva mindenképpen érdemesnek látszik a kérdésre – bár hipotetikusan, de – pozitív módon választ keresni.

Vagyis a t_i beszédaktusban kiejtett/leírt szöveg – előzőekben taglalt – *konvencionális jelentése* mellett talán érdemes volna (*alkalmi*) *kommunikációs jelentéséről* is beszélni; arról, amit a t_i szöveg a t_i beszédaktusban alkalmilag képvisel.^{2 2}

A kérdés tehát az,

- (a) vajon mindig azonos-e a t_i konvencionális jelentése kommunikációs jelentésével?;
 (b) s ha nem, akkor mi a viszony a konvencionális jelentés és a kommunikációs jelentés között?;
 (c) s végül, hogyan rekonstruálható a különbség és a viszony közöttük?

Az előzőek alapján a t_i beszédaktusban kiejtett/leírt szöveg konvencionális jelentésén azt a jelentést értem, amelynek megértéséhez a t_i szöveget generáló NL feltevésén kívül másra nincs szükség. Vagyis azt, ami pusztán NL alapján interpretálható a t_i beszédaktus kommunikációs jelentéséből.

A 2.1.2.-ben vizsgált problémák végeredményben teljes egészükben a konvencionális jelentés feltárását célozták.^{2 3} A konvencionális jelentéssel kapcsolatban célszerű

^{2 2} A különbségtetés szükségességének elismerésében jószerevével konszenzus van (noha ismereteselek ellenvélemények, legalábbis abban az értelemben: vajon csakugyan tárgya-e a nyelv vizsgálatának az alkalmi, kommunikációs jelentés, vö. CHOMSKY 1976.) Nem így a rekonstrukció módjában. Íme néhány példa a terminológiai perzsavásárból:

uzuális jelentés jelentés illokuciós érték illokuciós érték jelentés mondani vmit ₁	okkasionális jelentés használat perlokuciós hatás kommunikatív értelem beszélő jelentése (vagy alkalmi jelentés) mondani vmit ₂	H. PAUL (1909:74) P. STRAWSON (1950) J. AUSTIN (1954) M. BIERWISCH (1980) P. GRICE (1968) Z. VENDLER (1972)
---	--	--

A terminológiai eltérések természetesen nem pusztán ízlésbeli különbségeket takarnak, minthogy a probléma lényegileg az, hogy miként kell a nyilvánvaló különbséget konceptualizálni. E kérdésben pedig az a kiterjedtebb probléma jelenik meg, hogy miként kell/érdemes a nyelv szemantikája és pragmatikája között határvonalat húzni. Többé-kevésbé három különböző irányzat különböztethető meg. Az egyik az ún. indexikális szemantika vagy *formális filozófia* (vö. BAR-HILLEL 1972, CARNAP, 1947, CRESSWELL 1973, HINTIKKA 1973, KRIPKE 1972, LEWIS 1972, MONTAGUE 1974, NORAVCSIK 1977, STALNAKER 1972 stb.)/ a másikat leginkább *nyelvészeti szemantikának* lehetne nevezni (vö. pl. KATZ 1977, LEECH 1974, RASKIN 1977, WEINREICH 1966), végül pedig a harmadik az ún. *mindennapi nyelvfilozófia* (AUSTIN 1954, GRICE 1968, 1975, SEARLE 1969, STRAWSON 1971 stb.)

A három megemlített irányzat áttekintése itt hiú ábránd volna (vö. ehhez még GROENDIJK 1975, KASHER, 1974, 1976, TERESTYÉNI 1979, WIRTH 1978).

^{2 3} A konvenció problémájához vö. LEWIS 1969. Strawson javaslata alapján szokás különbséget tenni a *lényegileg konvencionális* és a *nem lényegileg konvencionális* beszédaktusok között (vö.

megkülönböztetni a jelentés *explicit*, illetőleg *implicit* aspektusát. Pl. a lexikai preszuppozíciók olyan aspektusát alkotják a t_i szöveg konvencionális jelentésének, amely nincs t_i -ben expliciten kifejezve. Az implicit jelentésnek ezt a komponensét NL ismeretében nem szükséges kifejezni. Explicit az a jelentéskomponens (pl. p_i), ami t_i -ben ki van mondva/le van írva.²⁴

A kommunikációs és a konvencionális jelentés közti kapcsolatot mindenekeelőtt azzal jellemezhetjük, hogy az intézményesült konvencionális jelentés határozza meg a lehetséges (alkalmi) kommunikációs jelentéseknek legalábbis egy elsődleges részalmazát.

Voltaképpen a továbbiakban csak ezzel a részalmazszal foglalkozom, nem zárva ki azt, hogy lehetnek másfélék is.

A t_i konvencionális jelentését minden olyan alkalommal azonosnak lehet tekinteni kommunikációs jelentésével, amikor nincs *jó ok* másra, vagyis, ha semmi sem indikál mást.²⁵ Az *ok*, illetőleg az indikáció t_i lokalizálásából származik – ha van.²⁶ Ahhoz azonban, hogy egyáltalán valami megállapítható legyen, további feltevések szükségesek.

Grice a konvencionális és a kommunikációs jelentés viszonyát vizsgálva úgy találta, hogy a kommunikációt teljes egészében áthatja a kommunikációban részt vevő A. és H. partnerek azon törekvése, hogy egymással maximálisan együttműködjenek a kölcsönös megértés biztosítására. Ezt a felismerést fogalmazta meg az *együtműködés elvében*.

Az együttműködés elvéből következik, hogy a kommunikációban részt vevők az NL-en kívül általánosabb normáknak, szabványoknak is engedelmeskednek. Ezek a *kommunikációs maximák*.²⁷

STRAWSON 1971). Ebben a vizsgáldásban csak a nem lényegileg konvencionális beszédaktusokkal foglalkozom.

²⁴Itt említtem meg, hogy talán érdemes egy további, más szempontú disztinkciót is megtenni. Vannak olyan tényezők – legalábbis a t_i beszédaktus rekonstrukciójában –, amelyek t_i beszédaktus vonatkozásában *specifikusak*, mások pedig *aspecifikusak*. Specifikusnak nevezném pl. azokat a tényezőket, amelyekkel a t_i szöveg *alkalmi használatát* rekonstruáljuk; aspecifikus viszont az az *NL*, amelyben t_i generálva van. A megkülönböztetésnek – a rekonstrukció szempontjából – az értelme abban a kérdésben ragadható meg, hogy része-e a rekonstrukciónak pl. az *NL* avagy nem része, csak feltétele. A kérdés nyitott, egymással ellentétes álláspontok ismeretesek, bár a specifikus/aspecifikus megkülönböztetés híján a kérdést mindig csak valamilyen konkrét formában taglalva, pl. t_i -nek preszuppozíciója-e *NL*;

²⁵A *jelöletlenségnek* mint alapnak, első alternatívának az elvét Jakobson nevével szokás összekapcsolni (vö. 1963, 268).

²⁶Különösen jelentősek itt az ún. *metakommunikációs jelzések*, a verbális megnyilatkozásokat kísérő nem verbális megerősítések, minősítések stb. (WATZLAWICK 1968, Különösen 53 k.), amelyeket a lokalizálás második fázisában vettem figyelembe, vö. 2.1.1.2.

²⁷Grice *koverzációs maximákról* beszél (vö. GRICE 1975, 1979), maximáit *A. perspektívájából* fogalmazta meg. Inkább az érdekesség kedvéért említtem meg, hogy végső soron ugyanezeket a maximákat fogalmazzák meg az ún. *Grant-féle pragmatikai implikációk* is, noha kidolgozatlanabbak, s főként nem *A.*, hanem *H. perspektívájából* (vö. GRANT 1958): azok alapján amit hallottunk, jogunkban áll feltenni, hogy a beszélő:

1. komolyan szölt, tehát hihetünk neki;
2. bennünket érdeklő üzenetet mondott;
3. vállalja a felelősséget azokért, amit mondott. (Hasonló kísérlet ehhez pl. HUNGERLAND

1960.)

Grice maximái valószínűleg nem mindenben sikeres konceptualizációk. Egyrészt vitatható, hogy az együttműködési elv, illetőleg az őt aprópénzre váltó maximák elegendően specifikus módon tartoz-

Csak ezeknek a maximáknak a feltételezésével állapítható meg t_i konvencionális jelentése és lokalizálása alapján, hogy van-e jó ok a konvencionális és a kommunikációs jelentés különbségének feltevésére.

A kommunikációs maximákra hivatkozva a t_i kommunikációs jelentésének egy újabb aspektusa válik megnevezhetővé: a *konvencionálissal szemben a konverzációs*.

A konvencionális jelentés lehet explicit és implicit. A konverzációs jelentés mindig implicit. A konvencionális jelentés NL alapján interpretálható, a konverzációs a kommunikációs maximák alapján.

Mindezek előrebocsátása után t_i konvencionális jelentése (amelyet $f_i(p_i)$ -vel reprezentálunk) és a tőle hipotetikusán különböző kommunikációs jelentés (ezt viszont $f'_i(p'_i)$ -vel reprezentálom) kapcsolatát *kommunikációs operátorok* - hipotetikus - osztályával javaslom rekonstruálni. A kommunikációs operátorok végeredményben a beszédaktus ágensének *kommunikációs stratégiáját* rekonstruálnák (amely jelentheti pl. a beszédaktus sikerének szempontjából az argumentáció módját, a redundancia optimalizációját stb.): a t_i beszédaktus kommunikációs jelentésének olyan átalakítását végeznék, amely a t_i felszíni szerkezetével összhangban konvencionális jelentést állítanánk elő.

Ennek megfelelően – és egyelőre – a K kommunikációs operátorok következő bevezetése látszik célszerűnek (a többi operátorhoz való viszony kérdését nyitva hagyva):

$$f'_i(p_i) \Rightarrow (f_i, K_i) (p'_i) \Rightarrow f_i(K_i(p'_i)) \Rightarrow f_i(p_i)$$

A kulcskérdés természetesen változatlanul az, hogyan viszonylik egymáshoz t_i konvencionális jelentése és kommunikációs jelentése. Két alapeset:

- (A) megegyeznek egymással, vagy $f'_i(p'_i) \Leftrightarrow f_i(p_i)$
- (B) különböznek egymástól, vagyis $f'_i(p'_i) \not\Leftarrow f_i(p_i)$

Ezen belül két fontosabb altípust különböztethetünk meg:

$$(BA) f'_i \Leftrightarrow f_i \text{ de } p'_i \not\Leftarrow p_i$$

Ezen belül azonban csak azokat az eseteket vizsgálom, amelyekben $p'_i \Leftrightarrow p_i \& p_j$

Ilyenkor nyilvánvalóan p_i az explicit jelentéskomponens része, p_j pedig az implicité.

$$(BB) f'_i \not\Leftarrow f_i \text{ és } p'_i \not\Leftarrow p_i$$

Ez az altípus speciális problémákat vet fel, amelyeket a 2.2.3.-ban hozok szóba. Az explicit és az implicit címke kiosztása sem történhet az előző módon.

A kommunikációs és a konvencionális jelentés kapcsolatáról a következő összegzés adható:

	explicit	implicit	
			preszupponált
			implikált
	konvencionális	konverzációs	

nak-e a beszédaktushoz, avagy inkább az emberi társas lét maximái. Vajon nem a cselekvés racionalitása van-e az együttműködés elvében megfogalmazva, amelyek jelentős szerepet játszanak általában az interakciók irányításában is. És miért nem került be Grice kollekciójába olyan „maxima” mint pl. Légy mindig udvarias? (vö. GORDON 1975, KASHER 1976, KIEFER 1979.)

Tagadhatatlan, hogy a kommunikációs jelentés egyes aspektusainak súlya egy bizonyos t_1 beszédaktus esetében közvetlenül mutatja a beszédaktus ágensének kommunikációs stratégiáját, ennek jellegét, a t_1 beszédaktus végrehajtásának hogyanját.

A kommunikációs jelentést tagoló három oppozíció a konvencionális/konverzációs, az explicit/implicit, és a preszupponált/implikált közül az *elsőről* már volt szó. Az *explicit* és az *implicit* különbségéről viszont csak célzás formájában.

Azt nevezem *implicit jelentésnek*, amellyel H konverncionális, illetőleg konverzációs alapon kiegészíti t_1 explicit konvencionális jelentését. Az így kiegészített explicit jelentés a t_1 kommunikációs jelentése H. számára.

A *perspektívájából* úgy fogalmazhatjuk meg ezt, hogy A. törölheti t_1 kommunikációs jelentéséből mindazokat a részeket, amelyekkel konvencionális vagy konverzációs alapon a maradék (vagyis az explicit konvencionális jelentés) kiegészíthető H. által. Ebből a szempontból a K kommunikációs operátorokat legalább részben mint törlő transzformációkat tekinthetjük.

Az a megfogalmazás, hogy az explicit jelentéskomponens konvencionális vagy konverzációs alapon kiegészíthető az implicittel már utal a két komponens közti viszonyra. Ennek pontosabb specifikálását szemantikai, illetőleg pragmatikai módszerekkel szokás megkísérelni.

Szokásos a preszuppozíciókra, illetőleg az implikátumokra való felosztás is. Ez a harmadik oppozíció a kommunikációs jelentés tagolásában. Teljesen nyilvánvaló ugyanis, hogy szinte elképzelhetetlen valami olyan koncepció, amely az ide vonható összes esetet egyetlen, homogén modellbe képes összefoglalni.

Az eddigi rekonstrukciós kísérletek próbakövének az a probléma látszott, hogy vannak olyan implicit jelentéskomponensek, amelyek egyszerre látszanak t_1 explicit jelentéséhez preszuppozícióként, illetőleg implikátumként kapcsolódni.²⁸

A probléma illusztrálására nézzük a következő szöveget:

t_{24} : Jánosnak sikerült lekapnia Pistát.

Lehetséges úgy gondolkoznunk, hogy a t_{24} -ben kifejezett propozíció predikátuma a *sikerül* szemantikájából következően olyan, hogy csak akkor alkalmazható korrekt módon, ha ki van elégitve az a *lexikai preszuppozíció*, amely a konkrét esetben:

t_{24a} : János lekapta Pistát.

Ebből következően a t_{24} implicit jelentéseként számontartható t_{24a} a konvencionális és a preszupponált kategóriák tartományába esik.

Lehetséges azonban a következő gondolatmenet is: a *sikerül* faktív ige (implikációként is számontartható), amelynek szemantikájából következik, hogy a t_{24} logikailag

²⁸ A bizonytalanságnak – gondolhatnák – legalább az az egyik oka, hogy ezt az utóbbi években igen nagy előszeretettel felhasznált konceptuális eszközt hirtelen és túlzottan általánosan használhatónak véljük. Hiszen preszuppozíciós kérdést szokás manapság látni a referencia, a faktivitás, a nem deklaratív mondatok, illetőleg a különböző illokúciós értékű beszédaktusok, a lexikon különböző információi, a kvantorok és a negáció hatókörének, az emfázis struktúrájának, az aktuális tagolás, a főnévi csoportok koreferenciája, az alárendelés, az összetett mondatok, a grammatikai modalitás, az idő, a szövegkoherencia stb. különböző problémáiban.

A preszuppozíciók és az implikátumok körül megmutatkozó rekonstrukciós bizonytalanság az ábra szempontjából annyit jelent, hogy esetleg a vízszintes vonalat másként kell meghúzni. Esetleg feleslegesnek avagy részben feleslegesnek bizonyul majd.

implikálja $t_{2,4,a}$ -at. (Az olyan vállalkozás igék szemantikájában mint pl. *megkísérel, megpróbál* stb. ez nincs benne.) Ebből következően a $t_{2,4,a}$ -nak a konvencionális, implicit, implikált terminusokkal jelzett tartományba kellene tartoznia.²⁹

Feltehető, hogy a tisztábban látáshoz ez ügyben a szokásosnál világosabb különbséget kell tenni A., illetőleg H. szempontja között.

A. *perspektívájából* nézve: A. tudja, hogy mit szándékozik elérni/mondani a t_1 beszédaktus produkciója által. Ez az, amit t_1 A. számára alkalmilag jelent.

Értelmetlen volna azt mondani, hogy A. számára egyik, saját tudáseleme (p_j reprezentálja ezt) a t_1 beszédaktusnak a következménye. Értelmes viszont azt mondani, hogy a t_1 beszédaktusnak előfeltétele A (aktuális) tudása. E helyett azonban azt szokás mondani – végeredményben –, hogy t_1 explicit jelentésének előfeltétele az implicit.

H. *perspektívájából*: t_1 kommunikációs jelentése H. számára explicit jelentése és implikátumai. E helyett szokás azt mondani – végeredményben –, hogy az explicit jelentés implikálja az implicitet.

Vagyis H. számára p_j a t_1 beszédaktus implikátumának számít, ha t_1 -ből konvencionális vagy konverzációs alapon következik. Más szavakkal: a kommunikációs maximák megtartásának feltevése mellett H. számára az A. agens t_1 beszédaktusa azt implikálja, hogy A. bizonyosra veszi azt, hogy p_j . H. számára p_j lehet ismert vagy új, illetőleg elfogadható vagy elfogadhatatlan.

Mindebből következik, hogy H. részére a t_1 beszédaktusnak az A. által szándékolt kommunikációs jelentéséből csak az érhető el, ami konvencionális vagy konverzációs alapon t_1 -ből H. számára következik.

Végeredményben a preszuppozíció, illetőleg az implikátum címke jogosan osztható ki ugyanannak a p_j propozíciónak egy adott t_1 beszédaktussal kapcsolatban. A valódi különbség akkor mutatkozik meg, ha külön-külön vizsgáljuk A., illetőleg H. perspektívájából azt a funkciót, amit t_1 -vel kapcsolatban P_j . betölt.

Befejezésül visszatérek a $t_{4,8}$ és a $t_{4,9}$, $t_{5,5}$, $P_{1,1}$ problémához. A $t_{4,8}$ és a $t_{4,9}$ a konvencionális és preszupponált kategóriákkal jellemezhető tartományba eső implicit jelentés alapján vehető úgy, mint amelyek alkalmanként megörökíthetők ugyanazt az esetet.

A $t_{5,5,a}$ -ból és a $t_{5,1}$ -ből képzett $t_{4,5}$ világosan mutatja az explicit konvencionális jelentés alapján, hogy lehetnek töredékei ugyanazon eset megörökítésének.

$t_{4,5}$: R. B. és L. Gy. a Parlamentben találkozott, és L. Gy. elsőként a francia miniszterelnököt üdvözölte.

Hogy konverzációs implikáció alapján tulajdonítjuk az *és*-sel összekapcsolt $t_{5,5,a}$ -nak és $t_{5,1}$ -nek ugyanazt az esetet mint korrelátumot, s nem konvencionális implikáció alapján, azt világosan mutatja a lehetőség, hogy többféle implikátum is valószínűsíthető:

$t_{4,6}$: R. B. lépett be elsőnek abba a terembe, ahol L. Gy.-el találkozott.
illetőleg:

²⁹ Meggyőződésem, hogy ez nyilvánvaló következménye a preszuppozíció és az implikátum körüli, a 28. jegyzetben felemlített koncepcionális bizonytalanságnak. Magáról a diszkuszióról, vö. BLACK 1962, LYONS 1977:592, 606, WIRTH 1978.

A kettős osztályozásnak ezzel a problémájával összefügg a *faktivitás* kérdése is, vö. KIPARSKY 1970, LYONS 1977: 599 és 794, LEECH 1974: 263–290. A kérdést tovább bonyolítja a Vendler által feltárt *félfaktív* predikátumok problémája, vö. VENDLER 1980.

t_{47} : Kormányküldöttségek protokolláris találkozóin először a küldöttség vezetőjét kell üdvözölni.

Hogy e két implikátum közül melyiket kell választani, az a t_{45} lokalizálásától függ.³⁰

3. Azonosságkritérium az analizált t_i -ből

Vizsgálódásaim előző részei azt célozták, hogy legalább vázlatos képet alakítsak ki arról, miféle problémák vetődnek fel akkor, ha t_i -t $r_i(P_i)$ megörökítéseként vesszük, ha t_i -t $r_i(P_i)$ -nek megörökítése szempontjából rekonstruáljuk.

t_i^* -gal jelölöm a t_i beszédaktusnak/szövegnek egy lehetséges, a megörökítés szempontjából való (általános szövegelméleti) rekonstrukcióját.

(a) Az a felfogás látszik a legtermészetesebbnek, amelynek értelmében a t_i rekonstrukció valójában egy t_i rekonstruktív beszédaktus (illetőleg a benne leírt/kiejtett szöveg), amely az alábbi módon jellemezhető:

$t_i^* =$ igaz az, hogy p_i^*

ahol a p_i^* állítástárgy maximálisan explicit leírása annak az individuális esetnek, amelyben t_i megjelenik, s amelynek t_i -t emlékeként (megörökítéseként) vesszük (használunk).³¹

A t_i^* rekonstruktív beszédaktus így az *állítás* beszédaktuscsalád tagja, rokonai a leírás, a megállapítás, de alighanem a magyarázattal áll legszorosabb rokonságban.³²

A t_i^* rekonstruktív beszédaktus az R kutató beszédaktusa. R ebben a t_i^* rekonstruktív beszédaktusban elkötelezi magát a p_i^* igazsága mellett.³³

Mínthogy t_i valójában a t_i^* korrelátumának emléke s csak ezen keresztül az $r_i(P_i)$ -nek, így nyilvánvaló, hogy t_i^* -ben kifejezett p_i^* és a t_i -ben kifejezett p_i' kapcsolata a t_i beszédaktus illokuciós értékétől, általában a p_i -re ható f_i operátoroktól is függ.³⁴

³⁰ Vessük össze a következő három megnyilatkozást:

t_{43} : R. B. és L. Gy. a Parlamentben találkoztak. L. Gy. elsőként a francia miniszterelnököt üdvözölte.

t_{45} : R. B. és L. Gy. a Parlamentben találkoztak és L. Gy. elsőként a francia miniszterelnököt üdvözölte.

t_{45a} : R. B. és L. Gy. a Parlamentben találkoztak, aki elsőként a francia miniszterelnököt üdvözölte. Az eddigi vizsgálatok alapján ez a három megnyilatkozás (ha különböző érvek alapján is) számíthat ugyanazon eset különböző megörökítésének. A különbségek okának azonban nincs semmi indikátora bennük. Így a különböző kommunikációs stratégiákat pusztán ebből felderíteni nem tudjuk. A mellérendelés és a szövegeképzés egy-két idevágó problémájához vö. KIEFER (1976: 209–216).

³¹ Ez voltaképpen a Strawson-féle (performatív) igazságkonceptió alapján való karakterizálás, vö. STRAWSON 1971. Mínthogy az *igaz* predikátumnak nincs asszertív jelentése (Strawson ezzel legalábbis koncepciójának eredeti változatában egyetért), ez a koncepció kompatibilis Ramsey ún. redundancia koncepciójával, vö. RAMSEY 1931.

³² A *megörökítés* nem beszédaktus, s általában nem is aktus. Megítélésem szerint a *leírás* az a beszédaktus, amely eredendően a megörökítés szerepét vállalni képes. A leírás speciális beszédaktus, a *megörökítésként való használat* viszont minden beszédaktusban (pontosabban produktumában, a szövegben) valamilyen módon „bennerejlő” lehetőség.

A *megértés* sem beszédaktus, talán egyáltalán nem aktus, a rekonstruktív beszédaktussal, általában az interpretációval ellentétben, vagyis a megértés nyilvános módjaival ellentétben.

³³ Ebből következik az a kérdés: vajon a t_i a megértés egyik nyilvános módja-e vagy a t_i néhány lehetséges értelmezésnek, avagy egy lehetséges értelmezésének formája-e? Azt gondolom, hogy erre a kérdésre nincs egyetlen, általános válasz, vagyis, hogy így fejezzem ki magam, a *megértést* ebben a kontextusban vállalkozás értelemben használom, amelynek alkalomadtán van eredménye.

³⁴ A t_i beszédaktus $f(p)$ stílusú rekonstrukciója a t_i szöveg (kognitív) jelentését kísérli meg rekonstruálni (pontosabban a kommunikációs jelentés kognitív aspektusát). A t_i^* rekonstruktív beszéd-

E koncepció problémája azonban az „igaz” predikátum ún. *vaktában* való használatával szembeni védtelenség. Pl.

t_{20} : Remélem, hogy amit János mond, igaz lesz.

Ezzel ugyanis – minden látszat ellenére – a beszédaktus ágense nem hagyja jóvá minden további nélkül János valamennyi jövőbeni beszédaktusát.³⁵

Úgy látom azonban, hogy egy rekonstruktív beszédaktus igazsága amúgy sem azon múlik, hogy szétosztható-e a tudomány igazsága egy-egy rekonstrukció igazságának garantálására. Vagyis nem attól igaz egy bárki által elvégzett rekonstrukció, mert annak megdönthetetlen kritériumai vannak. A t_i^* beszédaktusban kifejezett p_i^* igazságának sokkal inkább az a garanciája, hogy kiállja a próbát, a kritikát, amelynek t_i R által t_i^* -ban nyilvánossá tett értelmezése a nyilvánosság fórumain alá van vetve. Pontosán ezáltal szakad el p_i^* igazságának kérdése a t_i^* ágensének (R-nek) személyes ügyétől és válik a kölcsönös kritikában (objektív) társadalmi kérdéssé.³⁶

És ugyanezen okból válik döntő mozzanattá t_i^* nyilvánosságának a szempontjából magának a t_i^* -t generáló L nyelvnek a nyilvánossága; vagyis a tény, hogy a nyelvközösség minden tagja kompetenciája folytán abban a helyzetben van, hogy mérlegelheti, vajon adott esetben vehető-e a t_i^* -ben kifejezett p_i^* igaz állításként.

Az ellenőrzés megbízhatósága pedig éppen azzal függ össze, hogy mennyire sikerül a t_i implicit komponenseit (is) explicitté tenni a t_i^* -ban.

(b) Az ellenőrzésnek, illetőleg a cáfolatoknak ez a nyilvánossága azonban mintha feleslegessé tenné a rekonstrukcióval kapcsolatban a t_i^* -re mint beszédaktusra való hivatkozást. Mintha elegendő volna a p_i^* állítástárgy:

„ p_i^* ” igaz akkor és csak akkor, ha p_i^{**}
illetőleg

„ p_i^* ” igaz $\Leftrightarrow p_i^{**}$

A formula³⁷ az (r)-m-beli metanyelv formulája, amit t_i^* -gal jelölök. A „ p_i^* ” metanyelvi neve p_i^* -nek, a p_i^{**} pedig fordítás a metanyelvben. Az „igaz” metanyelvi predikátum.

aktusban azonban akadálytalanul rekonstruálható olyan beszédaktus, amelyben nincs proposíció kifejezve (pl. olyan megnyilatkozásokban mint *hurrá*, *nagyszerű* stb., valamint a szövegalkotó, így pl. *namármost*, illetőleg a puszta kommunikatív funkciókat ellátó beszédaktusrészek, pl. a *vokativus* vagy a *Figyelj!* stb.), rekonstruálható a t_i beszédaktus emotív jelentése, a nyelvhasználati rétegek által „rögzített” információk is és így tovább; vagyis a t_i^* szövegben akadálytalanul leírhatók a t_i beszédaktus nem kognitív jelentésaspektusai is.

³⁵Vö. EZORSKY 1963; Strawson maga is foglalkozik e probléma megoldásával, vö. STRAWSON 1964, 68. Ennek során valójában meg is változtatta véleményét az „igaz, hogy...” kontextus asszertív jelentésével kapcsolatban.

A felvetett problémával kapcsolatban az alábbi érvelés végső soron Poppertől származik (vö. POPPER 1963, 1972), akinek nézetei maguk is széles körben, súlyos viták tárgya, vö. pl. a cáfolhatósággal kapcsolatban HARDING 1976, vagy többé-kevésbé önálló irányzatnak tekinthető ellenlábaskritikáját: az ún. kutatási program módszertanát (LAKATOS 1978), illetőleg az ún. anarchista koncepciót (FEYERABEND 1975, 1978). Különbözik ezektől a frankfurti iskolával való polémia (vö.: PAPP 1976, vö. még VEKERDI 1975 és ALTRICHTER 1980).

³⁶Az érvelésen az nem változtat, hogy esetleg t_i^* nem NL-ben hanem csak valamely kevesek számára hozzáférhető TL-ben van generálva. A nyelvközösség ekkor TL nyelvközösségét jelenti.

³⁷Ez a formula a Tarski-féle szemantikai igazságkonceptió alapformulája (vö. TARSKI 1956, 152–278, a koncepció első megjelenése 1935, vö. még DAVIDSON 1967 kritikai megjegyzéseit is, amelyeket itt nem érintek).

Ez a feleslegessé válás megközelítően azt jelenti, hogy R-et a nyilvánosság fórumain kimondott/leírt t_i^* beszédaktus szempontjából vehetjük úgy mintha valóban a megfigyelői pozícióban volna. Az (a)-ban jelzett koncepció esetében – ezzel a (b)-vel ellentétben – R számára megengedi a valóságnak inkább megfelelő résztvevő pozíciót is.)

Az előzőekben tehát az alábbi három szintet különböztettük meg:

t_i	$f'_i(p_i)$	a tárgynyelvi szinten
t_i^*	p_i^*	az 1. metanyelvi szinten
t_i^{**}	„ p_i^* ” igaz $\Leftrightarrow p_i^{**}$	a 2. metanyelvi szinten

Az (a)-ban és a (b)-ben jelzett koncepciók azonban nem feltétlenül inkompatibilisek egymással:

„ p_i^* ” igaz $\Leftrightarrow p_i^{**}$ (b)

„ p_i^* igaz (a)

ergo p_i^{**} (c)

A szkéma első sora a (b) alapformulája. A második sor valójában az (a) alapformulája, minthogy

igaz az, hogy $p_i^* \Leftrightarrow$ „ p_i^* ” igaz

A két formula különbsége az, hogy az (a)-t tárgynyelvinek szokás tekinteni, a (b)-ből származó formulát pedig metanyelvinek.

A (b) koncepció épp azzal kínál megoldást a rekonstrukció igazságértékének meghatározására, hogy bevezeti a metanyelvi szintet. Ez kétségkívül „objektivistá” megoldás látszatát kelti az (a)-val szemben. Az ellenőrzés (cáfolat) nyilvánossága azonban megítélésem szerint az (a) esetben is biztosítja a „szubjektivitás” kiküszöbölését.³⁸

Végeredményben a rekonstrukció státusáról van szó. Az (a) típusú koncepcióban a rekonstrukció nem különbözik alapvetően a rekonstruálttól s inkább a *dialoghoz* hasonló, a (b) típusú koncepcióval ellentétben, amely a metanyelv által bevezetett „kívülálló pozíciója” miatt egy – elvben – soha véget nem érő egymásra rétegződő *épitményt* jelent.

Bizonyos problémák azonban arra intenek,³⁹ hogy ne fogadjuk el a (b) típusú – egyébként igen elegáns – kívülállást implikáló attitűdöt, s főként ne fogadjuk el, hogy a t_i^{**} metanyelvi mondatnak nincs ágense, nincs vonatkoztatási kerete, vagyis, hogy végeredményben nem azonos a t_i^* rekonstruktív beszédaktussal.

A Tarski-féle koncepció értelmében a t_i^* *beszédaktus jellege* kívül esik a koncepció keretén, a t_i^* -t legfeljebb mint (metanyelvi) szöveget tekintjük.

³⁸ Valójában természetesen csak a *mérték* a kérdés. Mily mértékben lehet függetlenedni attól a tényről, hogy a t_i^* rekonstruktív beszédaktus R. beszédaktusa?

³⁹ Egy ilyen probléma volna az alábbiakban vázolandó, amelynek vizsgálata alighanem sokkal többet igényelne a mostani futólagos szóbahozásnál. Többre azonban nem vállalkozom, mert az alapkérdésektől igen távol vezetnek.

A Tarski-féle szemantikai igazságkoncepció egyik pillére a nyelv formális felépítésében az eredetileg egységes(nek látszó) nyelv felbontása tárgynyelvre és metanyelvre. Kétségtelen, hogy a formali-

Ugyancsak az (a) koncepció elfogadását sugallja annak figyelembevétele is, hogy a t_i^* beszédaktusnak tekintése egyáltalán nem igényli az egyébként is legfeljebb csak ideálként kitűzhető maximálisan explicit leírást.

zált nyelvekben (deduktív rendszerekben) a bevezetett terminusok szabad (és célszerű) definíciója megengedhető (nyilván egészen más a helyzet NL-ben).

Az igaz melléknévnek a metanyelvbe való bevezetése és használatának megadásában igen szerencsésnek mondható az, hogy NL-beli használatától egyáltalán nem idegen a Tarski-féle koncepció szerinti használat.

A probléma inkább abból adódik, hogy az NL szempontjából a Tarski-féle koncepció kiragadja a nyelv egyetlen partikuláját és ennek a teljes NL szempontjából indokolatlan hangsúlyt ad. Nézzük a következő eseteket:

$r_{6,0}$: A: „Tény az, hogy a P_9 évek óta sárgul.”

$r_{6,1}$: A: „Igaz az, hogy a P_9 évek óta sárgul.”

$r_{6,2}$: A: „Sajnos a P_9 évek óta sárgul.”

$r_{6,3}$: A: „Kár, hogy a P_9 évek óta sárgul.”

$r_{6,4}$: A fintorogva és vállát felhúzza mondja: „A P_9 évek óta sárgul.”

Láttuk, hogy a Tarski-koncepcióban a $r_{6,1}$ -ben adott megnyilatkozást mint a metanyelvi alapformula egyik részét tekinthetjük. Tény és való, hogy bizonyos szempontból ehhez hasonlóan működik az $r_{6,0}$ (vö. a 31. jegyzetben említett Ramsey-koncepciót, illetőleg utalok az Austin–Strawson-vitára az igazságelméletéről, vö. PITCHER 1964.) Ami az $r_{6,2}$ -t és az $r_{6,3}$ -at illeti, hasonlóságuk $r_{6,0}$ -nal és $r_{6,1}$ -gyel kétségtelen. Henry (1971:284) metaállításnak nevezi a „Sajnos/kár, hogy...” partikulálkkal és rokonaikkal bevezetett állításokat. Az „alapállítást” pedig szabad információnak, amelyre vonatkozóan állítunk valamit: ez a kötött információ. Ami az $r_{6,4}$ típusú esetet illeti, a WATZLAWICK 1966-ban bevezetett *metakommunikáció* terminus épp az itt megjelenő *nem verbális* komponenst hivatott megjeleníteni. Erről Watzlawickék véleménye az, hogy a verbális komponenst minősíti: a beszélő attitűdjét hozza, hozhatja nyilvánosságra a verbálisan kimondottakkal kapcsolatban.

Mindez számomra olyasfélélet mutat, hogy az öt eset között a rokonság igen szoros, legalábbis az NL szempontjából:

A „Tény az, hogy $t_{3,0}$ ”.

A: „Igaz az, hogy $t_{3,0}$ ”.

A: „Sajnos $t_{3,0}$ ”.

A: „Kár, hogy $t_{3,0}$ ”.

A fintorogva és vállát felhúzza mondja: „ $t_{3,0}$ ”.

A logikai tradíció ebből emeli ki $r_{6,0}$ -at és $r_{6,1}$ -et; látni kell, hogy nem egészen alaptalanul. Ha $r_{6,0}$ és $r_{6,1}$ esetleges különbségeit elimináljuk, akkor azt mondhatjuk, hogy $r_{3,0}$, $r_{4,1}$ és $r_{4,2}$ abban különbözik $r_{6,1}$ -től, hogy $r_{6,1}$ mindegyikben benne van, de ezekben van még valami többlet is. Az $r_{6,1}$ semleges, a többi nem. Amde ha ez így van, akkor a következő a probléma (pl. $r_{6,1}$ és $r_{6,2}$ esetében): az $r_{6,2}$ -vel ekvivalensnek tekintem az $r_{6,3}$ -mat:

$r_{6,3}$: A: „Igaz az, hogy a P_9 évek óta sárgul és én ezt sajnálom.”

Elfogadva az ekvivalenciát, arra a kérdésre kell válaszolni, hogy mire vonatkozik az $r_{6,3}$ -ban az *ezt*. Két olvasat lehetséges:

(α) Igaz az, hogy [$t_{3,0}$ és én ezt sajnálom.]

(β) [Igaz az, hogy $t_{3,0}$] és én ezt sajnálom.

Esetleg egy kissé mérsékeltőbb fogalmazásban:

(α') Igaz az, hogy sajnálom, hogy $t_{3,0}$

(β') Sajnálom, hogy igaz az, hogy $t_{3,0}$

Bármelyik olvasat mellett döntünk is, vajon nem azt igényli-e mindkettő, hogy egy újabb (meta)szintet vezessünk be? S vajon ez nem azt tenné szükségessé, hogy a szintek miatt (valamiféle hagyomány-modellszerű) végtelen egymásra rétegződést tulajdonítsunk a nyelvhasználatnak, s így valami módon a szemantikának? Vajon egy efféle nyelvkoncepció az, ami kidolgozható a siker reményében?

Minimális (s megvalósítható) igényként természetesen lehet támasztani a t_i^* rekonstruktív beszédaktussal szemben, hogy legyen explicitebb mint a rekonstruálandó t_i .

Azt hiszem, ez az álláspont közelíti meg inkább a tényleges gyakorlatot, a képekkel kapcsolatos teoretikus tevékenységben ténylegesen követett elveket.

A t_i^* -ben kifejezett p_i^* természetesen a teljes ((r)-t-H)-m leírása; p^* viszont (r)-m leírása, pontosabban p_i^* -nek az a része, amely (r)-m-et írja le. Egyelőre ne keressük annak módját, hogyan lehet kiválasztani p_i^* -ből p_i^{\otimes} -t. Tegyük fel, hogy logikailag ekvivalensek. Ekkor t_i sikeres megörökítésének számít, ha (r)-m kielégíti p_i^{\otimes} igazságfeltételeit. Egyébként sikertelen megörökítés(i kísérlet)ről lehet csak beszélni, vagy egyszerűen arról, hogy t_i nem örökíti meg $r_i(P_i)$ -t.

Így vissza is fordítható a kérdés újra: milyen t_i alkalmas $r_i(P_i)$ megörökítésre? Vagy: miféle $r_i(P_i)$ megörökítésére alkalmas egy adott t_i beszédaktus/szöveg?

Még ha e kérdésekre pozitív válaszokat tudunk adni, akkor sincs garantálva egyúttal az is, hogy $r_i(P_i)$ -t nem örökítheti meg t_i és t_j is. (Ami viszont azt a kérdést is magába foglalja, hogy vajon mi garantálja azt, hogy t_j csakugyan ugyanazt az $r_i(P_i)$ -t örökíti meg mint t_i ?)

Ezekután visszatérve az 1.2-ben javasolt azonosságkritériumra a következő mondható: az r_i eseteket megörökítő t_i beszédaktusok (illetőleg t_i szövegek) segítségével $r_i(P_i)$ és $r_j(P_j)$ azonosságának kritériumát mostmár az őket megörökítő t_i -vel, illetőleg t_j -vel kapcsolatos p_i^* -vel kapcsolatos p_j^* állítástárgyak azonosságának kritériumaként adhatjuk meg.

A p_i^* és a p_j^* azonossága alatt azt értem,⁴⁰ hogy

- $p_i^* \Leftrightarrow p_j^*$ (azaz intenzionálisan azonosak)
- illetőleg – minthogy a megörökítés szempontjából kevesebb is beérhetjük – azonos f_i operátorok mellett p_i^* és p_j^* egyaránt igaz.

Mindezek után a t_{48} és a t_{55} beszédaktusokról még mindig nem dönthető el, vajon azonos eset megörökítése-e vagy nem. A t_{48} és a t_{55} lokalizálása alapján (Népszabadság . . .) az operátorok azonosságában nincs okunk kételkedni, a kifejezett propozíciókhoz azonban igencsak különböző igazságfeltételek rendelhetők.

Ha nem akarunk belenyugodni ebbe a „sikertelenségbe”, más úton kell próbálkoznunk. Ehhez, úgy látom, vissza kell térni az $r(P)$ eset vizsgálatához. Az eddigiekben, ha illanó, ha szertefoszló, természetűnek is gondoltuk, a tárgyféle dolgokkal ellentétben, mégiscsak dolognak gondoltunk az esetet, s kimondva-kimondatlanul úgy vélekedtünk, hogy nem lehet sikeres egyszerre t_i és t_j megörökítésként, csak ha P_i^* és P_j^* nem azonosak valamilyen értelemben.

Kérdés az, hogy van-e más módja az $r(P)$ -ről való gondolkodásnak? Három többé-kevésbé különböző irányba indulok el:

- A 3.1.-nak a lényege az, hogy a t_i lokalizálásával kapcsolatban felteszem, hogy az „igazi” eset komplexebb, mint ahogy azt a megörökítésként használt t_i beszédaktus sugallja;
- a 3.2. értelmében inkább nyelvi csapdát kellene gyanítanunk az esettel kapcsolatban, amikor t_i -t megörökítésként véve a tárgyak módjára igyekszünk megközelíteni az eseteket, noha ez jogosulatlan feltevés is lehet;

⁴⁰ Vö. pl. PITCHER 1964 (Introduction). A két állítástárgy azonossága természetesen nem azt az APL-ben definiált azonosságpredikátumot implikálja, amelyet állítástárgyra és predikátumra sohasem alkalmazunk.

- a 3.3.-ban az előzőekkel szemben feltételezem, hogy nem lehet általában vizsgálni: az esetek azonosságkritériumát általában megadni, csupán ún. értelmezési keretekhez képest.

3.1. A teljes megörökítés problémája

Ha feltesszük azt, hogy a t_i beszédaktusnak általában nem eredendő funkciója, nem elsődleges szerepe $r_i(P_i)$ megörökítése, akkor tulajdonképpen természetes azt gondolni, hogy t_i nem teljes megörökítése $r_i(P_i)$ -nek.

A beszédaktus eredeti funkciója, elsődleges szerepe szempontjából, vélhetően, nincs is erre semmi szükség. Sőt, az is elképzelhető, hogy egyes esetekben ez oly nagy redundanciát jelentene, amely épp a beszédaktus sikerét kockáztatná.

Az eddigiekben azonban hallgatólagosan feltettük, hogy t_i nemcsak megörökíti $r_i(P_i)$ -t, ha megörökíti egyáltalán, de egyúttal teljes megörökítése is.

Azt gyanítom, hogy a teljes megörökítés feltevése még akkor is a t_i beszédaktustól idegen (kommunikációs értelemben idegen) szempont, ha t_i -nek történetesen elsődleges szerepe $r_i(P_i)$ megörökítése. Sikeres beszédaktus lehet leírásként t_i akkor is, ha nem teljesen örökíti meg $r_i(P_i)$ -t.

Másfelől igencsak naiv volna azt feltenni, hogy a világ körülöttünk csakugyan oly egyszerű mint azt egyik-másik beszédaktus alapján feltehetnénk. Márpedig, ha $r_i(P_i)$ esetek, amelyekkel a beszédaktusok kapcsolatban vannak, a világhoz tartoznak, s nem a beszédaktusokhoz, akkor várhatóan inkább a világ komplexitását követik s nem a beszédaktusok egyszerűségét.

A nem teljes, avagy részleges megörökítés ezek után azt jelentené, hogy a t_i -t rekonstruáló t_i^* -ban kifejezett p_i^* állítástárgy az „igazi” esetnek csak kisebb-nagyobb részletét örökíti meg. Sőt két állítástárgy részlegessége lehet eltérő:

t_{37} : A kép nagy.

t_{38} : A kép színes.

Lehet az egyik részletesebb, a másik részlegesebb:

t_{38} : A kép színes.

t_{39} : Az alföldi tájkép színes.

Lehetnek a megörökítés szempontjai különbözőek:

t_{35} : A nagy kép színes.

t_{36} : A színes kép nagy.

Nem gondolom azonban azt, hogy a részleges megörökítés egyúttal szükségszerűen önkényes megörökítés is (noha természetesen lehet ilyen). Azt gondolom ugyanis, hogy könnyen lehet: egy-egy eset olyan finom szövésű, bonyolult mintázatú hálózathoz hasonló, amelynek egy sereg olyan tulajdonsága van (a mintázat, a szövés / kötésmód, a csomók stb.), amelyek alapjai lehetnek a részleges, de nem önkényes megörökítésnek.

A következő azonosságkritérium látszik célszerűnek: t_i és t_j akkor és csak akkor számíthat ugyanazon r_i (részleges vagy különböző módon való) megörökítésének, ha a t_i , illetőleg a t_j rekonstruktív beszédaktusban kifejezett p_i^* , illetőleg p_j^* -hez ugyanazon p° propozicionális tartalom rendelhető (ahol p_i° a teljessé bővített p_i^* és p_j° a teljessé bővített p_j^* , azaz $p_i^{\circ} \Leftrightarrow p_i^*$).

A propozíció és a propozicionális tartalom közti különbségtételt a grammatikai forma (mélyszerkezet) és a logikai forma közti viszony egy speciális finomításával (illetőleg

ennek lehetőségével) látom megadhatónak.⁴¹ Kétféle módon jellemzem a propozíció és a propozicionális tartalom különbségét: az aktuális/potenciális, illetőleg a részleges/teljes oppozíciópárokkal.

A propozíció és a propozicionális tartalom közti különbség először is analóg a *aktuális/potenciális* oppozícióval: a propozicionális tartalom a propozícióban (vagy különböző propozíciókban) válik – részben vagy egészében – aktuálissá. Avagy a propozicionális tartalom egy vagy több propozíció potenciális „állapota”. Az aktualizálás módja sem a propozicionális tartalomból, sem pedig a propozicionális aktusból nem következik, csak a teljes beszédaktusból. Ezért a propozíciót a beszédaktushoz tartozónak vélem (a beszédaktus, illetőleg a kommunikáció eszközeinek), a propozicionális tartalom viszont független a beszédaktustól. Egy adott p_i (aktuális) propozícióhoz rendelhető (potenciális) propozicionális tartalmat először is a propozíció egzisztenciális generalizációjával rekonstruálom.

A propozíció és a propozicionális tartalom analóg a *részleges/teljes* oppozícióval. A p^o propozicionális tartalom teljessége azt jelenti, hogy bővebb mint p (egész pontosan: p^o sohasem tartalmaz kevesebb predikátumot mint p). A bővítést p egzisztenciális generalizációjához, a logikai kvantorok hatókörébe konjunkcióval bevont predikátumokkal rekonstruálhatjuk.

A p^o teljessége p olyan bővítését jelenti, amely mentes az (a) és a (b) korlátozástól. Ha pl. a t_i témáját rekonstruáló propozíció tartalmazza a „piros” predikátumot, akkor a (c) korlátozás következtében a téma rekonstrukciója nem tartalmazza a „színes” predikátumot; a p^o mint p teljessé bővítése viszont igen.

A *teljességet* a rekonstrukció szintjén a carnapi *állapotleírással* (vö. Carnap 1947), illetőleg egy lehetséges világ megadásával összefüggésben mint *teljes leírást* karakterizálom. (Ekkor az állapotleírást végző propozíciókra ható operátorokat részben világalkotóként tekinthetjük: egy bizonyos állapotleírás egy bizonyos világban érvényes; részben pedig azoknak a világoknak osztályát kijelölőnek tekintjük, amelyekben az állapotleírás érvényes.) Alkalmanként azonban nincs szükség egy lehetséges világ teljes leírására, mert olyan „szigetek”, zárt egységek (esetleg rendszerek) találhatóak benne, amelyek nem függenek környezetüktől, azaz a világ többi részétől. Amennyiben p_i^* ilyen sziget része, a rekonstrukcióban várhatóan elegendő csupán ezt a szigetet leírni.

3.2. Az árnyék-lét problémája

Könnyen lehet, hogy nincs igazán jó ellenérv egy olyan gondolatmenet ellen, amely szerint mindez a hosszúra nyúló vizsgálódás az *eset* azonosságára vonatkozóan pusztán álkérdés. A mindennapi nyelvhasználat egyik csapdájából származó álkérdés, mert azt

⁴¹ A *propozicionális tartalom* terminus most bemutatandó használata kissé eltér attól, ahogyan a beszédaktuselméletben manapság főként SEARLE (1969) nyomán szokásos.

A p^o bemutatása (p kontrasztjában) egyáltalán nem törekszik teljességre, mindössze néhány, a későbbiek szempontjából fontosnak tűnő karakterisztikumát említem meg. Továbbá

- a bemutatás csupán arra terjed ki, hogyan lehet különbséget tenni p és p^o között, a megkülönböztetés szükségességét csak deklarálom;
- a bemutatás a propozicionális tartalom terminus használatának főbb vonzásait adja meg, s bemutatásom inkább ezekre helyezi a hangsúlyt s nem rekonstrukciójára.

tesszük fel az azonosságkritérium keresésével, hogy az *eset* olyan mint egy *tárgy* ugyanúgy lokalizálható, individualizálható – holott, mondaná ez a gondolatmenet, az *eset* nem csak látszólag illan el, de ténylegesen is olyan mint a kód: sűrűsödik, oszlik, de nem csomósodik, sem pedig állandó határok, körvonalak nem fedezhetők fel benne.

Ha ez így van, akkor talán nem is szerencsés azt mondani, hogy a t_i megörökíti az $r_i(P_i)$ -t, legfeljebb csak annyit, hogy a t_i rögzíti az $r_i(P_i)$ -t vagyis t_i egy metszet az eleven valóságról, s így nincs értelme – sőt félrevezető – $r_i(P_i)$ -ről beszélni t_i nélkül, nincs értelme olyan azonosságkritériumot keresni, amely nem hivatkozik t_i -re.

Így, ha azt gyanítjuk, hogy az *eset* és a *tárgy* kategoriálisan különbözőek s ennek következtében voltaképpen rossz kérdésre akarunk válaszolni az *eset* azonosságával kapcsolatban, akkor deklaráljuk azt, hogy *esetnek* nevezzük azt, amiben a *tárgy* megjelenik, s amelyet t_i valami módon megörökít (= rögzít). Az *esetek* e koncepcióban a valóság és a nyelv közös gyermekei.

Vagy másként fogalmazva, ha az r_i és az r_j azonosságkritériumát az őket megörökítő t_i -re és t_j -re való hivatkozással adjuk meg, akkor ez azt is jelenti, hogy az r_i -vel és a t_i -vel kapcsolatos kérdések (pl. az azonosságé) nem válaszolhatók meg külön-külön; vagyis – Wittgensteint idézve (vö. pl. 1958, 32) – r_i és t_i egymás árnyékai, s hogy melyik inkább a másik árnyéka – erre sincs kritérium.⁴²

Ennek az álláspontnak azonban vannak olyan következményei is, amelyeket nem szívesen fogadnék el, így pl. azt, hogy a 3.1.-gyel ellentétben t_i itt $r_i(P_i)$ -t nem csak megörökíti, *konstatálja*, de (legalábbis a rögzítésen keresztül) tagolja is a világot, s így legalább ennyiben *konstituálja* is $r_i(P_i)$ -t.

Itt most a konstituáláson van a hangsúly, mert ha t_i konstituálja $r_i(P_i)$ -t, bizonyos, hogy *együttal* meg is örökíti: konstatálja. Így a megörökítés felől nézve a probléma nyitott.

Végeredményben a 3.1.-gyel és a 3.2.-vel kapcsolatos dilemma az, hogy az *eset* a valósághoz (a világhoz) tartozik-e vagy (legalább fele részben) a t_i -hez. Avagy, ha az *eset* a nyelvhasználatban gyökerezik, akkor hogyan vonatkozik a világra?⁴³

⁴²Vö. pl. GOODMAN (1960) érvelését: a világ olyan sokféle módon „van”, amilyen sokféleképp igaz módon leírható, ábrázolható stb., s nincs semmi olyasmi, ami a világ létezmódjának nevezhető. Ryle hasonló álláspontot képvisel (1954b: 75–77).

⁴³Csupán megemlítem, hogy Popper éppen ennek a problémának megoldásaként javasolta az ún. *háromvilág* koncepciót (vö. POPPER 1963, 1972).

A koncepció problémátörténetét itt nem elevenítem fel, de megemlítem, hogy HIEJENOORT (1967) szerencsés disztinkciója alapján a dilemma egy másik összefüggésben is értelmezhető. A 3.2.-vel egybecsengő a *logika mint nyelv* koncepció értelmében nyelvünk és annak logikája minden kommunikáció kikerülhetetlen közege. Apró lépésekben módosíthatjuk ugyan, komoly célkitűzésként azonban nem tervezhetünk meg attól teljességgel eltérő logikai szabályrendszert vagy reprezentációs viszonyrendszert a nyelv és a valóság között. Egyszerűen nem léphetünk ki nyelvünk köréből. Ezt az álláspontot képviselte Frege, Wittgenstein, vagy napjainkban Quine.

A 3.1.-nek megfelelő a *logika mint kalkulus* címkével jelölhető felfogás megengedi, hogy – mint mondani szokás – kissé hátralepjünk és bizonyos távolságból, kívülről szemléljük saját nyelvünk egészét, mintha az egy szabad értelmezésre alkalmas mesterséges kalkulus volna (a kalkulus fogalom mögött természetesen nem az a koncepció rejtőzik, hogy ez értelmezhetetlen formális játék, hanem hogy *szabadon* értelmezhető. Ha egy ilyen madártávlatból való áttekintés lehetséges, akkor ez magába foglalja annak lehetőségét is, hogy nyelvünk és a valóság közötti reprezentációs viszonyrendszerben is

E 3.2.-es koncepció értelmében r_1 és r_j eset azonosságának kritériumául nem mutatkozik több lehetőség, mint amire egyébként a 3.1.-ben eljutottunk. A 3.1.-ben értelmezett p^0 -nak itt semmi értelem nem tulajdonítható, ugyanígy a részlegesség vs. teljesség opozíciónak vagy a megörökítés perspektívájának sem adható annál több értelem, mint amint a 3.-ig sikerült adni neki.

3.3. Az értelmezési keretek problémája

A fillmore-i mélyszerkezet koncepció abban különbözik másoktól, hogy – legáltalós intuitív tartalmát illetően, s nem nyelvészet-technikai értelemben vett vizsgálatai szintjén – nem absztrakt szimbólumok hierarchiáját vezeti be, hanem az emberi cselekvés általánosan jellemző kategóriáiból indul ki, s azt a reményt táplálja, hogy az emberi társas tevékenységek szerepeit és a funkciókat benne megalapozottabban képes leírni. Ez viszont azt is jelenti, hogy tartalmaz bizonyos föltevéseket annak a t_1 -nek a korrelátumáról, amely mélyszerkezetét definíció szerint feltárni hivatott. Vagyis valamiféle értelmezési keretre hivatkozva vannak meghatározva a szerepek és a funkciók: a fillmore-i (mélyszerkezeti) esetek.⁴⁴

Voltaképpen semmi meglepő nincs ebben. Tudományelméleti közhelynek számít, hogy minden (tudományos) elmélet valamilyen ontológiai hipotézissel párosul (vö. pl. WARTOFSKY 1968, 334). Valamilyen hipotézissel arra vonatkozóan, amit leírni, megmagyarázni hivatott. A kérdés az, hogy mi ezeknek az *értelmezési kereteknek* a státusa? Konvencionálisak-e vagy sem? Szabadon változtathatók-e annak a számára, aki a rekonstrukciót végzi vagy nem?⁴⁵

Annyi bizonyosnak látszik, hogy ez az értelmezési keretkoncepció valahogy beilleszthető az előző két koncepció közé. Segítségével az azonosságkritérium „relativizálható”, de ez a relativizálás valahogy mégsem jelenti a probléma szélsőséges megszüntetését: nem a *teljesség* bővítéshez kötjük az azonosságkritérium megadását, mint a 3.1.-ben, hanem egy értelmezési kerethez.⁴⁶

állhatnak be változások, vagyis megenged olyasféle koncepciót, amely a *lehetséges világ szemantikának* alapfogolata.

⁴⁴Fillmore koncepciójának továbbfejlesztésében (vö. ANDOR 1979 összefoglalását) és pszicholingvisztikai alkalmazásában (vö. PLÉH 1980: 92) ez még világosabban így van.

Több ehhez hasonló, egymással különösebb kapcsolatban nem álló koncepció ismeretes, pl. Goffman *keretei* (GOFFMAN 1971, 1974) mint pl. játék, sportverseny, tréfa stb., amely egy adott esemény, a t_1 beszédaktus szerveződési szabályaiban ragadható meg, ahol maguk a szabályok részben vagy egészen más keretekbe is átvihetők.

További idevágó koncepciók a *makroszerkezetek* (vö. DIJK 1977), a *forogatókönyv*, a *terv* (vö. SCHANK 1977), valamint a *kognitív hálózatok* koncepciója (vö. HALLIDAY 1972, LAMB 1970, ROSS 1974) és a TESWEST koncepció (PETŐFI 1974).

⁴⁵Ismét csak nyitottnak tekinthető, azaz védhető alternatív válaszokat ismerő kérdéshez jutottunk, vö. WARTOFSKY 1968: 238–283, különösen 196–272 és 279–283. A döntés közöttük, nyilván nem e vizsgálódás feladata.

Mindemellett számomra meghatározó jelentőségű WRIGHT 1971 könyve, illetőleg ennek diszkussziója, vö. MANNINEN 1976. Ugyanitt található Wright „válasza” is.

⁴⁶Eppen ebből kiindulva világítható meg, hogy adott t_1 esetében mi az, ami benne explicit, illetőleg mi az, ami implicit és t_1^* teszi explicitté. Az, amit rekonstruálni kell, a szövegbázis. Implicit az, amit az értelmezési keretre való hivatkozás után ismeretsége miatt nem kellett t_1 -ben kimondani/le-

Vagyis e 3.3-as koncepció esetében t_1 rekonstruálásában nem az a feladat, hogy egy lehetséges világot (avagy jó esetben ennek egy szigetét) teljesen megadjuk, elegendő megadni a lehetséges világok egy osztályának részben vagy egészében közös szerkezetét, s ezt azonosíthatjuk az értelmezési kerettel. Ez az értelmezési keret vagy *modell* (M) ugyanakkor azt a módot is megadja, ahogyan t_1 megőrökíti az $r_1(P_1)$ -t.⁴⁷

Másfelől megengedhető, hogy ne csupán $r_1(P_1)$ konstatálásáról legyen szó, de konstituálásról is: éppen azon értelmezési keret által, amely a lehetséges világok adott osztályának közös szerkezete.

Végül az értelmezési keretekre hivatkozva a $t_{4,8}$ és $t_{5,4}$ problémára egy olyan megoldási lehetőség kínálkozik, amelyben bizonyos lokalizálás esetén mondható, hogy ugyanazon értelmezési kerethez tartoznak, amelyet talán a *hivatalos kormányközi tárgyalásként* címkézhetnénk.⁴⁸ Ehhez hasonlóan az r_3 és az r_5 közti különbség megadható különböző értelmezési keretekre való hivatkozással.

E koncepció fényénél kínálkozik válasz arra a kérdésre is, hogy jogos-e mindkét esetben P_3 -mal jelölni a képet. Azonos képről van-e szó a két esetben vagy különbözőről? Értelmezési keretekre vagy modellekre hivatkozva oly módon volna azonosítható a két kép (s így jogosnak elismerhető az azonos index a két különböző esetben), hogy közben megengedhetőnek tartjuk, hogy ugyanazon individuumnak a különböző modellekben különböző tulajdonságai (is) legyenek.⁴⁹

4. Azonosság helyett hasonlóság?

Tekintsük át ezek után $r_1(P_1)$ és $r_j(P_j)$ azonosításának eddig kipróbált kritériumait.

Ha az azonosságkritériumot valami módon t_1 -re hivatkozva próbáljuk megadni, a legerősebb és legkevésbé alkalmas kritériumnak kínálkozik t_1 és t_j szinonimitásával összefüggő azonosítás $r_1(P_1)$ és $r_j(P_j)$ között (2.)

A t_1 szöveg felszíni struktúrájából a mélystruktúrára térve át, pontosabban a t_1 -ben és a t_j -ben kifejezett proposíciók azonosságára — még ez is túl erősnek bizonyult (2.1.) sőt a kommunikációs operátorok hatását is figyelembe véve (2.2.) sem kerültünk jobb helyzet-

írni, explicit pedig az, ami t_1 -ben ki van mondva/le van írva. Ezzel viszont a 2.2.4.-ben mondottakat a következőképpen kell kiegészíteni: *NL* és a *kommunikációs maximák* mellett az *értelmezési keretek* is az előzőekkel azonos módon, de specifikusabban működnek, vagyis t_1 produkciójában/megértésében szükséges feltétlenül jelennek meg.

⁴⁷ Szükségtelen, hogy problémátörténeti fejtegetésekbe bocsátkozzam. A lehetséges világoknak az a sajátossága, amit itt *modell*nek nevezek, közeli rokonságot tart Hintikka *modellrendszer* terminusával (vö. pl. HINTIKKA 1969:72), illetőleg a kripei *modellstruktúrával* (vö. KRIPKE 1963).

Hogy itt modellről van szó a terminus szokásos értelmében, az nyilvánvaló ha meggondoljuk, hogy egy-egy M interpretációja $r_1(P_1)$ -k egy osztálya, s így voltaképpen M interpretációjának számít egyetlen $r_1(P_1)$ is. Ez a kettősség voltaképpen a rekonstrukciónak abból a koncepciójából származik, amely értelmében a rekonstrukció szabályok rekonstrukciója. M így egy sajátos szabályrendszerként is tekinthető, amely M -et egy TL vagy vele rokon L -hez teszi hasonlóvá. Ebből adódik, hogy egy-egy speciális TL pedig mint sajátos modell is felfogható (vö. KEVELSON 1977, GOPNIK 1977).

⁴⁸ A 2.-ben vettem fel annak a lehetőségét, hogy a $t_{4,8}$ része a $t_{5,4}$ -nek. Nyilvánvaló, hogy nehéz volna kieszelni olyan logikát, amelyben megmutatható volna ez a rész—egész viszony. A köztük levő nyilvánvaló kapcsolatot azonos értelmezési keretre hivatkozva meg lehet adni.

⁴⁹ Vö. Hintikka koncepcióját ezzel kapcsolatban: *azonosító függvény*nel, ún. *világvonal*al rekonstruálja az individuumok azonosságát a világokon keresztül (vö. HINTIKKA 1969:97 és 105).

be. További gyöngítés érhető el p_i^* teljesség bővítésével: p_i^0 . Ez volt a (3.1.)-ben taglalt változat. A *teljesség* ráadásul elég bizonytalan koncepciónak látszik.

Próbálkoztam egy másik irányban is: ez voltaképpen egybeesik a t_1 -től független azonosságkritérium keresésével (1.1.). A sikertelenség miatt van jelentősége annak a kérdésnek, hogy található-e egyáltalán azonosságkritérium? Vajon nem olyan kategória-e az eset, amely effélének ellenáll? (3.2.).

Végül a 3.3.-ban az azonosságkritériumot egy-egy értelmezési kerethez relativizálva kíséreltem körvonalazni. Ez a manapság kedvelt irány azonban alapvetően kérdőjelez meg korábbi kérdéseket.

A 3.3.-ból mérlegelve ugyanis a 3.1.-et, illetőleg a 3.2.-t a következő mondható:

- a 3.1.-ben p_i^0 és p_i^* különbségéből éppen az volna megállapítható, hogy *szokásosan mik azok a részletek*, amelyek a megörökítés sikeréhez a mindennapi gyakorlat szerint szükségesek;
- a 3.2. alapján levonható tanulság az, hogy *miféle megörökítési módok* szokásosak;
- a 3.3.-ból pedig az, hogy *miféle értelmezési keretekben* szokásos, illetőleg lehetséges a megörökítés.

Így végső soron mindháromból olyasféle egymáshoz igen hasonló probléma bukkan elő, amit talán a *konceptuális szkéma* terminussal címkézhetünk. Mik azok a konceptuális szkémák, amelyekben a megörökítés ténylegesen végbemegy, illetőleg végbemehet? A három irány közti különbség ekkor az alkalmazott módszerek (avagy a szemléletmód) különbségének látszik.

Ezek a különbségek azonban, legalábbis számomra, igen nagyok: ontológiai feltevéseikben különböznek. A 1.1.-ben bemutatott háromféle magyarázati mód szempontjából, amely végeredményben három különféle ontológia kiindulópontja, a különbségek a következőképpen jellemezhetők:

- 3.1. vagy (a) vagy (b)
- 3.2. (a)
- 3.3. akár (a), akár (b), akár (c), de együtt is.

Ebből az következne, hogy a 3.3.-mal érdemes kísérletezni, mert ez jelenti a *legkisebb ontológiai elkötelezettséget* (vö. erről QUINE 1953, 1–19, elemzéséhez pedig HINTIKKA 1972) csakhogy a 3.3.-ban az azonosságkritériumnak az értelmezési keretekhez való relativizálása nyilvánvalóan az azonosságnak valamiféle hasonlóságra való felváltását jelenti.

A 3.3.-ban feltáruló hasonlóság – noha nem véletlenszerű, hiszen nem valamely (tetszőleges) szempontból való azonosság az alapja – jelentősen különbözik a kiindulóponttól. Végeredményben ez esetben szinte fontosabbnak tűnő feladat ezen értelmezési keretek feltárásáé, magánál az esetnél. Kétségtelen viszont, hogy ez az út nem zárja le és ki annak lehetőségét, hogy találjunk valódi (nem relativizált) azonosságkritériumot – ha ilyen egyáltalán van, s nem a 3.2.-es álláspont az érvényes.

E függvény menetének megállapítása *empirikus* kérdés, vagyis a rekonstruktív beszédaktus ágensének döntésével van kapcsolatban. Így Hintikka koncepciója az azonosság probléma átalakításának tekinthető.

Ezeknek az értelmezési kereteknek a feltárása szükségesnek mutatkozik azért is, mert várhatóan ezekhez köthetők azok a sajátosságok, amelyek megkülönböztetik r-et és r(P)-t.

Ismétlem, számomra igen nagyok tűnik a két irány, az *azonosság* és a *hasonlóság* közti különbség: az individualitás konceptualizációja helyett a hasonlóságé. Még akkor is így van ez, ha jól tudom, hogy a tudomány tradíciója az általános (a közös jegyek, avagy éppen a szabályosság) megismerése, kutatása körül forog. S ez világos állásfoglalást implikál az *azonosság helyett hasonlóságként* címkézhető dilemmában.

De vajon nem mutatja-e számtalan, nehezen körvonalazható tapasztalat azt, hogy legalábbis egyes esetekben az individualitás lényegadó „jegy”?

S vajon a fényképekkel kapcsolatos $r_i(P_i)$ esetek nem éppen ilyenek?

Lehetséges persze, hogy az azonosítás probléma valójában csak egy rejtőzködőbb hírnöke – s ennek fel nem ismerése okoz minden bajt: annak hírnöke, hogy a sikeres viselkedésnek, általában szólva a sikeres praxisnak – antropológiai és szociológiai értelemben egyaránt – feltétele az *azonosítás és megkülönböztetés sikeres gyakorlata*, s így a velük kapcsolatos (természetes) fogalmak (az *azonos*, a *különböző* és rokonaik) megléte. Ezek azonban nem cserélendők össze azokkal a (nem természetes, éppen hogy tudományos) fogalmakkal, amelyekkel modellezzük, megközelítjük, rekonstruáljuk őket. Lehet, hogy azok lazábbak ezekhez képest, avagy ezek szigorúbbak azokhoz képest. Lehet, hogy más a kapcsolat közöttük. S ha így van, lehet, hogy az volna a legnagyobb hiba, ha *természetes* (episztemikus) *azonosság fogalmunkat* azonosítanánk valamely *tudományos* (episztemológiai) *azonosság fogalommal*.

Lehet persze az is, hogy az azonos/hasonló oppozíció a célját tévesztett, rossz konceptualizáció,⁵⁰ s ennek következtében már az a kiinduló javaslat (vö. 1.1-ben) sem elfogadható, hogy az olyasféle kérdések mint pl. milyen célra, milyen esetben/hez alkalmas egy adott P_i kép, avagy egyaránt alkalmas-e P_i és P_j nem fogalmazhatók újra mint képek, illetőleg esetek azonosságának problémája. Lehet, hogy így van.

Egy biztos, számomra ezek nyitott kérdések, s igen távolinak látom most azt, amikor alkalmas lesz a helyzet megválaszolásukra. Avagy mégis előbb *kell* válaszolni, mint ez megnyugtatóan helyes volna?

5. A vizuális szövegelmélet feladata

Induljunk ki abból a közhelyszerű tapasztalatból, hogy a *mindennapi gyakorlatban és nagy általánosságban* problémátlanul tudunk azonosítani két esetet. Általában nehézség nélkül el tudjuk dönteni, hogy *most* ugyanarról az esetről van szó mint *akkor*.

Néha viszont nem. Könnyen elgondolható, hogy ennek többféle oka is lehet:

(a) Az esetekről szerzett ismeretek töredékessége folytán nincs elég támpont;

(b) azon tudásunk folytán, amellyel (természetes és implicit módon) rendelkezünk nem vagyunk képesek eldönteni, hogy . . .;

⁵⁰ Austin valószínűleg ezzel értene egyet. Szerinte ugyanis az *azonos* egyike azon szavak csoportjának (ide tartozik pl. a *valódi*, a *létezik*), amelyekben a „negatív használat hordja a nadrágot”. Ezeknek szerinte nincs pozitív jelentésük, ezt ugyanis mindig abból veszik, amit éppen kizárnak (vö. AUSTIN 1970:88.)

(c) azoknak a (nem természetes) fogalmaknak az inadekvátsága folytán, amelyekkel döntéseink magyarázataként, ha erre szükség van, nyilvánosan érvelünk, vagyis azoknak a fogalmaknak folytán, amelyeket episztemikus fogalmaink episztemológiai rekonstrukcióiként tartunk nyilván.

Következik ez abból, hogy a rekonstrukciót leginkább úgy tekintjük, mint egy többé-kevésbé mesterségesen létrehozott és logikailag hibátlanak vélt fogalomrendszer megalkotását, amely természetes (episztemikus) fogalmainkra ráborítható (amelyekre episztemikus fogalmaink lefordíthatók).

A rekonstrukció eredményeként létrejött (episztemológiai) fogalomrendszer egyrészt nem tartalmazhatja természetes fogalmaink (b)-ben feltételezett hiányosságait és egyéb félrevezető természetét, másrészt meg is kell közelítenie ezeket, hiszen vissza kell adnia lényegüket. Vagyis az episztemológiai fogalmakkal kapcsolatban felvethető az adekvátság kérdése (ugyaneből nyilvánvaló az is, hogy az episztemikus fogalmakkal kapcsolatban ez értelmetlen volna).

Ezzel viszont már megfogalmazható a vizuális szövegelmélet előtt álló feladat: amely nem egyszerűen az episztemikus fogalmak rekonstrukciójában áll, de inkább az *episztemikus fogalmak nyilvánosságra hozatalában*, például azon célból, hogy eldönthető legyen, vajon az azonosság bizonytalansága (a)-ból vagy (b)-ből származik. Ennek a nyilvánossá tevésnek több útja is van. A *rekonstrukció* az egyik (a vele kapcsolatos problémákat, így visszatekintve, a vizsgálódás 2. és 3. részében taglaltam). Egy másik, s alighanem jelenleg a képekkel kapcsolatos esetek vizsgálatában egyedül járhatóan tűnő út az *analízis*. Az analízis az episztemológiai fogalmak közbeiktatása nélkül kívánja *megmutatni az episztemikus fogalmakat*.

5.1. A vizuális szövegelmélet feladatát tehát olyan tevékenységben látom, amely t_i explicitté tételén keresztül valójában az $r_i(P_i)$ képpel kapcsolatos esetekre vonatkozó ismereteink, konceptuális skémáink feltárását célozza. Nem azt várom tehát a vizuális szövegelmélettől, hogy új ismereteket adjon, hanem azt, hogy kibontsa a meglevőket, éppen azáltal, hogy nem veszi naivan problémátlanak azt a módot, *ahogyan* megjelenik, s így azt a közeget sem, amiben megjelenik, s amelytől elválaszthatatlannak tűnik fel.

Annak érdekében, hogy ez az *elemzés* ne váljon parttalaná egy *transzformációt* vezetnek be, természetesen informális módon. Ezt a transzformációt (amelyet $t_i > p_i^*$ jelöl) kétféle módon mutatom be:

- megadom inputját és outputját, valamint
- megadom néhány fontosabb tulajdonságát.

A $t_i > p_i^*$ transzformáció *inputja*: $((R \text{ által}) \text{ lokalizált}) t_i$,

ahol a zárójelek arra utalnak, hogy az input adatok viszonylagosak: R -től és R lokalizálá-

sától függenek, t_i pedig

$$t_i \Leftrightarrow f'_i(P'_i)$$

A $t_i > p_i^*$ transzformáció *outputja*: p_i^*

ahol

$$t_i^* \Leftrightarrow \text{ASS}_R(P_i^*)$$

vagyis az R (analizáló) beszédaktusában kifejezett p_i^* proposíció (állítástárgy).

A $t_i > p_i^*$ transzformáció négy legfontosabb tulajdonsága: 5.1.1. explicitebb teszi t_i implicit kontextusát. A (t–H)-m lokalizálásával kapcsolatban megadja a *preszuppoziciókat*, a *nem verbális* komponenseket, a lehetséges *következményeket* R. perspektívájából. Mindezek proposíciók formájában p_i^* részeként jelennek meg.

5.1.2. A transzformáció explicitebb teszi t_i implicit sajátosságait. Két különböző irányt érdemes megkülönböztetni:

- (i) t_i implicit sajátosságainak explicitté tétele végbemehet:
- egyrészt t_i egy kifejezésének t_i -től különböző kontextusba helyezésével az így feltárható különbségek megragadását célozva, másrészt
 - a t_i szöveg egy kifejezésének kontextuális szinonimájával való helyettesítése által célozva meg a rejtett különbségek feltárását.^{5 1}
- (ii) Világosan meg kell különböztetni az (i)-től azt a másik irányt, amely az analízist LTL-be való fordításával óhajtja megvalósítani. Az (i)-től ez abban különbözik, hogy egy NL-ben generált t_i -t nem egy ugyancsak NL-ben generált (mondjuk) t_i -be akar áttranszformálni, hanem LTL-ben generált t_i^* -ba. Az az út tehát, amit e vizsgálódás 2. és 3.3. részében mint többé-kevésbé természetesnek tűnő utat követtem, éppen ezzel az iránnyal volna azonos. Vagyis ez az irány semmi más nem jelent, mint annak találgatását, hogy miféle logikai-szövegelméleti kategóriák sorozatára érdemes lefordítani (transzformálni) az (N)L-ben generált t_i -t. Ez pedig nem más, mint amit a 4.-ben (az analízis oppozíciójában) rekonstrukciónak neveztem.

Önként adódik, hogy az (i) és az (ii) különbsége a rekonstrukció és az analízis (egyik vagy esetleg lényegadó) különbségének karakterizálására használható.

Sajnos úgy látom, nem ilyen egyszerű a helyzet. Ha a vizuális szövegelmélet feladatként a képekkel kapcsolatos esetekkel összefüggő konceptuális szkémák feltárását jelöljük meg, amelyhez az elillanó természetű esetek megörökítésére használt t_i -ken keresztül közelítünk, amely t_i -knek explicit volta viszont alkalmanként kétséges, akkor világosan (és sorrendben) kétlépéses a feladvány; minthogy

- a t_i transzparenciájának vizsgálata csak bevezetés
- a t_i -ben működő konceptuális szkéma megmutatásához.

Azt gondolom, az első lépés megtétele szempontjából kevésbé jelentős, hogy a (i)-et vagy a (ii)-t választjuk. Nagyobb jelentősége van viszont a második lépés szempontjából a döntésnek (amely így utólag visszahat az elsőre).

A 4.-ben igyekeztem megmutatni, hogy a 3.1., a 3.2. és a 3.3. különbsége abban ragadható meg, hogy pl. mi módon rekonstruálja az *azonosságra* vonatkozó episztemikus fogalmunkat episztemológiai szinten. Hasonló ehhez pl. az *intenció* bevonása, bevonásának módja az LTL-ben való rekonstrukcióba, vagy a mélyszerkezet értelmezése (pl. a fillmore-i esetkategoróriák ontológiai státusa), amely nem feltétlenül ártatlan t_i -nek a megörökítés szempontjából való rekonstrukciójakor. Vagyis nincs okunk naivan feltenni, hogy az LTL (illetőleg ennek valamely – többé-kevésbé kidolgozott – változata) eleve

^{5 1} Az analízis e módjának jelentős hagyományai vannak. Vö. WITTGENSTEIN 1953, illetőleg MOORE 1942 különböző stílusú analízisét, vagy a nyelvészeten szokásos (volt) disztribúciós elemzést (HARRIS 1951), illetőleg legújabbban az ún. cluster elemzést (vö. KIMBALL 1972).

adekvát a t_i -ben működő konceptuális szkémák szempontjából, s csupán a t_i explicitté tételében hatékony.

Azt gyanítom, hogy ez nincs így, ugyanakkor meggyőződésem, hogy az explicitté tétel szempontjából „bűnös könnyelműség” volna lemondani LTL-ről.

Mindezekre az óvatosságokra semmi szükség nincs akkor, ha nem LTL-re, hanem TL-re gondolunk. Minthogy az egyes TL-ek éppen azáltal karakterizálhatók, hogy miféle értelmezési kereteket tartalmaz szemantikájuk, így bizonyosan nem tekinthető az (N)L-ben generált t_i TL-beli rekonstrukciója érintetlennek TL értelmezési kereteitől.

Mindazonáltal nem azt állítom, hogy a (i) és a (ii) egymással szükségszerűen összeegyeztethetetlen eljárások, csupán azt, hogy olyan körülmények közepette, amikor a legalapvetőbb kérdésekre adható válaszok is bizonytalanok, kevésbé látszik szerencsésnek a (ii)-t (és különösen a TL-ben való rekonstrukció útját) követni.

Hacsak nem találjuk azt gondolni, hogy *értelmezési keretek* kieszelése a feladat *konceptuális szkémák* feltárása helyett. E dilemmát nem taglalom, pusztán visszaidézek egy korábbi problémát vele kapcsolatban. Azt találtuk a (2.)-ben, hogy valamennyi t_i - P_{11} párra mondható, hogy esetleg páronként ugyanazt az esetet örökítik meg. Úgy látszott, hogy ez azt a problémát foglalja magában, hogy melyik t_i párosítható P_{11} -hez valóban. Ehhez, úgy látszott t_i -t volt érdemes közelebbről megvizsgálni.

Ha mármost az elemzés szempontjából nézzük ezt a párosodási hajlamot, akkor vehetnénk úgy, hogy a P_{11} és — mondjuk — t_{48} egyformán egy bizonyos eset megörökítései. Ekkor viszont akár azt is mondhatnánk, hogy t_{48} a P_{11} fordítása, s a probléma azzá az analízissel megközelíthető kérdéssé alakulna át, hogy vajon t_{48} vagy t_{50} vagy t_{54} vagy... az adekvátabb „kontextuális szinonima”.⁵²

5.1.3. A transzformáció explicitté tesz bizonyos t_i -ben lenyomatként jelenlevő család hasonlóságokat, avagy szerencsésebb kifejezéssel: rámutat bizonyos *család hasonlóságokra* t_i -vel kapcsolatban.

Az 5.1.2.-t abban jelöltem meg, hogy az analízis t_i implicit sajátosságait explicitebbé teszi. Voltaképpen az 5.1.3. ennek az előző tulajdonságnak részeként is volna tekinthető. Egy megkülönböztetett figyelemre méltó részének. A család hasonlóság — természetesen — nem egyetlen r_i -t jellemez — éppen ez adja feltárásának lehetőségét —, hanem a család valamennyi tagját. Vagyis pl. a $t_i(r_i)$, a $t_j(r_i)$... a $t_{i+n}(r_i)$ beszédaktus-család hasonlóságairól tudunk csak beszélni.⁵³

⁵²Ez viszont vakító élességgel vet fényt arra a lappangó kérdésre, hogy miért nem VL-ben történik P_i analízise. Mi szükség az NL közbeiktatására?

Az 1.1-ben igyekeztem megmutatni, hogy miért elégtelen kiindulópont P_i analíziséhez pusztán P_i . A (2)-ben pedig rámutattam arra, hogy az eddigi gyakorlat, a képek elméleti igényű stúdiumai NL-ben történtek. Kétségtelen, hogy meg-megújuló törekvések ismereteseek, hogy NL-t VL-re váltsák fel. Szinte azt mondhatnám, hogy Leonardo vázlatkönyvétől Kleeig és azóta is valóságos titkos története van e törekvésnek. E sokszálon futó, igen vegyes célokat kitűző és értékű vállalkozások azonban mindmáig többé-kevésbé sikertelenek, s főként nem tudták áttörni az *intézményes tudomány* kemény falait. Okairól biztos, hogy korai volna nyilatkozni.

Egy egészen más irányú törekvés a néprajzi, antropológiai terepmunka eszközeként alkalmazott vizuális médiumok lehetőségeit kutató stúdiumoké. Valódi segítség azonban még innen sem érkezett, vö. EIBL-EIBESFELDT 1967, HOCKINGS 1975, KRECKEL 1978.

⁵³Pusztán megemlítem, hogy a család-képzés voltaképpen a *kísérletezés* lehetőségét is felveti.

Nyilvánvaló, hogy igen sokféle – és köztük a vizuális szövegelmélet szempontjából sok irreleváns – hasonlóságot tárhat fel egy *körültekintő* analízis.

Nagy kérdés, hogy miként választhatók ki a vizuális szövegelmélet szempontjából releváns család-hasonlóságok.⁵⁴ Egész pontosan az a kérdés, hogy egy bizonyos beszédaktus-családban hogyan választhatók szét azok a család-hasonlóságok, amelyek

- elsősorban magával a beszédaktussal vannak összefüggésben (LR-rel jelölöm ezeket);
- a képpel, illetőleg a képpel kapcsolatos esettel vannak összefüggésben (PR); vagy pedig
- egyéb, a beszédaktust determináló tényezővel vannak összefüggésben (FR) (tulajdonképpen a PR tekinthető FR részének, a vizuális szövegelmélet szempontjából megkülönböztetett figyelemre méltó részének).

Gondolhatnánk azt, hogy magára a beszédaktusra tartozó LR család-hasonlóságok azok, amelyek viszonylag a legkönnyebben leválaszthatók a többitől, s voltaképpen a vizsgálódás 2. részének éppen ez volt a feladata. Gondolhatnánk azt is, hogy az egyebek (FR) kiválasztása sem nehéz t_1 lokalizálásával (pl. az ágens személyiségjegyeinek a képek szempontjából irreleváns, de a beszédaktusban megmutatkozó jegyeinek – és így tovább – kiválasztásával). Így aztán nyilván a *maradék* az, ami a képekkel, illetőleg a képekkel kapcsolatos esetekkel függ össze (PR).

Ez azonban így – noha triviális – igen kevés az elinduláshoz. Az LR és a PR (s így FR) szétválasztásának alap gondolatát abban kell keresnünk, hogy a t_1 beszédaktus szempontjából egyrészt LR vagy szintaktikai vagy szemantikai, vagy pedig pragmatikai természetű, másrészt pedig *szükségszerű* egy adott NL esetén. A PR a t_1 beszédaktus szempontjából vagy szemantikai, vagy pragmatikai természetű hasonlóságként jelenik meg, és – ez a döntő – az adott NL vonatkozásában mindössze *lehetőségeként*. Az adott r_1 szempontjából viszont, amellyel t_1 kapcsolatban van, PR *szükségszerű*. Vagyis azt gondolom, hogy a PR is mint a t_1 beszédaktus-család hasonlósága mutatkozik meg, de más módon család-hasonlóság mint egy bizonyos LR t_1 vonatkozásban.⁵⁵

⁵⁴ Ezt a kérdést már szóba hoztam az 1. jegyzetben. Pontosabban utaltam arra, hogy a képek vizsgálatában voltaképpen régi gyakorlat a család-képzés a hasonlóságok alapján.

Ezek azonban az előző vizsgálatok fényében (különösen a 2.3. összegzés fényében) mint *redukciós* gyakorlatok tarthatók számon. Abban az értelemben redukтивák a tradicionális megközelítések, hogy teljesen explicitnek híven a képpel kapcsolatos esettel összefüggő szöveget a kép vonatkozásában a szöveg explicit jelentését azonosították a kép valamely jellemzőnek tekintett tulajdonságával: jelentésével, stílusával, műfajával stb.

⁵⁵ A család-hasonlóságok rekonstrukciójának több lehetséges módja van; kettőt emelek ki közülük: az *oppozíciók*, illetőleg a *szabályok* formájában történő rekonstrukciót.

A rekonstrukció különböző módjai alkalmanként ugyanazon család-hasonlóságot rekonstruálják, mondhatnám konkurrálnak egymással. Így pl. a mindennapi nyelv rekonstrukciójában az ún. strukturális modellek az oppozícióra alapítanak, a generatív modellek a szabályokra. Ebből is nyilvánvaló, hogy a rekonstrukció módjai bizonyos problématoréteti tényezőktől függenek. És természetesen függ a probléma kontextusától, miféle rekonstrukciós mód az, ami szokásos azon a területen, pl. mit tekintene a kompetens vizsgálatok természetesnek, mit erőszakoltnak és így tovább.

A család-hasonlóságok oppozíciókkal való rekonstrukciója nem szükségképpen kapcsolódik azonban össze a hierarchikus rendezettség feltevésével. E tipológiára nem vezető változat előnyéül említhető, hogy vele az individualitás rekonstrukciója sem lehetetlen, vö. erről BAMBROUG 1960.

A család-hasonlóságok rekonstrukciójának másik szokásos módja a *szabályok* formájában való rekonstrukció. (Noha hiba volna a szabályt azonosítani a *normával* vagy az *előírással* vagy a *kánonnal*,

Ha helytállónak bizonyul LR és PR efféle különbsége t_i vonatkozásában, akkor ez egyúttal azt is jelenti, hogy sikerül megóvni magunkat attól a csakugyan létező veszélytől, hogy a képek (elméleti) vizsgálata feloldódik a nyelv vizsgálatába (avagy – ami még rosszabb volna – a nyelv vizsgálata egyúttal a képek vizsgálata is – a képpel kapcsolatos esettel összefüggő szöveg esetében), minthogy viszonylag világos kritériuma van annak, szükségességének felismerésén túl, hogy miként valósítható meg a képek (képekkel kapcsolatos esetek) vizsgálata a nyelv vizsgálatán *keresztül*.

5.1.4. A transzformáció nem egyértékű. Valójában sohasem lehet egyetlen t_i^* -t, illetőleg p_i^* -t t_i rekonstrukciójának tekinteni. Más szóval t_i -nek ritkán van csak egyetlen olvasata. Éppen ezért helyesebb volna t_i^* helyett t_n^* -et, illetőleg p_i^* helyett p_n^* -et írunk. Az egyes rekonstrukciók természetesen különböző szálakon össze is függhetnek egymással. Ez pedig más szavakkal éppen azt jelenti, hogy az analízis mindig tovább folytatható, vagyis inkább a *tudatosítás*, a *szembenézés* az, amit meg tud valósítani s nem valami végérvényes verdiktet.

5.2. Mindez nem jelenti azt, hogy egyúttal *lehetetlennek* is tartom a képpel kapcsolatos esetekre vonatkozó episztemikus fogalmaink, konceptuális szkémáink rekonstrukcióját. Sőt, teljesen jogosnak azt az igényt, amelyik – akár a leggyakorlatiasabb okokból is – képekre vonatkozó tudásunk zárt, ellentmondásmentes rendszerbe való rekonstrukcióját óhajtja.

Azt hiszem azonban, hogy a mostani bizonytalanságban a vizuális szövegelméletnek, mégis először analizálnia kell, körültekintőnek kell lennie, hogy így mondjam, vizuális *szövegelméletnek* kell lenni,^{5 6} hogy lehessen majd a *vizuális szöveg* elmélete.

különbözőségükkel, a rekonstrukcióban betöltött különböző funkciójukkal itt nem foglalkozom. Két megjegyzés:

- felettébb kétséges, hogy a szabályok formájában történő rekonstrukció képes-e megragadni az individualitást;
- nyitott kérdés, hogy a két rekonstrukciós mód egyaránt alkalmas-e mindenféle családhasonlóság rekonstrukciójára.

Tapasztalatok csak *igen speciális* esetekre vonatkozóan vannak, pl. a generatív grammatikában a (rekonstrukciós) modellek adekváltságának vizsgálatai. Ezekben a modellekben a szabállyal történő rekonstrukció fölénye vitathatatlan az oppozíciókkal rekonstruáló stílussal szemben (pl. a közvetlen összetevőkre építő, vagy erre visszavezethető grammatikák esetén), vö. CHOMSKY 1957 kezdeményező munkáját, illetőleg egy más szempontú és kiterjesztett vonatkozási keretű elgondolást: HAJNAL 1973.

^{5 6} Éppen ezért nem csodálkoznék, ha bárki megtagadni tartaná szükségesnek a vizuális szövegelmélet e szakaszától az *elmélet* címkét. Úgy elmélet ez – legfeljebb – mint ahogy Austin kezében volt a beszédaktuselmélet, akire pl. Ryle nemigen tudott másként gondolni, mint bélyeggyűjtőre (1971, 1:273).

Szövegek

1. A Természet Világa 1971: 10. számban cikk jelent meg Vekkerdi László tollából: *Könyvek a kvantumtechnika történetéről* címen. A cikket azoknak a fizikusoknak a képei illusztrálták, akikről a cikkben szó esett. Így mások mellett H. R. Hertz (1857–94) képét (P_1) is közli a lap. (Hertz volt az, aki igazolta az elektromágneses hullámok létezését.) A cikk megjelenése után derült ki, hogy valahogyan el van cserélve a kép valaki más arcképével.
2. M. Gy.: 45 nyarán két éves voltam. Kint voltunk a Rómain. A ház, amiben laktunk, közvetlenül a parton állt. Járn már tudtam, beszélni még nem, s egész nap köveket dobáltam a Dunába. Ez az esemény talán legelső emlékem.
3. M. Gy. autóval szabálytalankodott, rendőr is volt a közelben, megállította, elkérte papírjait. Igazoltatta, hogy eljárjon ellene. Megnézi az igazolványban a képet (P_3), rá néz, majd írni kezdi adatait. . .
4. Véletlenül M. Gy. anyjának kezébe kerül a kilenc éve M. Gy.-ről készült kép (P_4). Megnézi, és ismét megállapítja, mint már többször, hogy akkor sokkal nyugodtabb volt az arca, mint most.
5. Véletlenül M. Gy. anyjának kezébe kerül M. Gy. igazolványa, amely kilenc éve készült. Megnézi benne a fényképet (P_3) és ismét megállapítja, mint már többször, hogy akkor sokkal nyugodtabb volt az arca, mint most.
6. Véletlenül M. Gy. anyjának kezébe kerül a kilenc éve M. Gy.-ről készült diapozitív (technikai okok miatt nem mellékelem a képet). Megnézi és ismét megállapítja, mint már többször, hogy akkor sokkal nyugodtabb volt az arca, mint most.
7. Véletlenül M. Gy. anyjának kezébe kerül a kilenc éve róla készült kép (P_5). Megnézi és megállapítja hogy . . .
8. A: „Láttam egy képet a kiállításon. A diaposzítívon dominált a sárga.”
B meglepődve felnéz, majd megrázza a fejét.
9. A: „Láttam egy képet a kiállításon”
B érdeklődve felnéz
A kisvártatva folytatja: „A diaposzítívon dominált a sárga.”
B felhúzza szemöldökét, de végül is megérti, hogy a *kép egy diaposzítív volt.*
10. A: „Ezt kerested?” és mutatja B-nek P_4 -et.
B: „Nem, ez igazolványkép!”
11. A: „Ezt kerested?” és mutatja C-nek P_4 -et.
C: „Nem, hiszen ez egy arckép!”
12. A. egy fotókiállításon az egyik képpel kapcsolatban megjegyzi: „Túl nagy.”
B: „csakugyan, hátrább is kellett lépnem, hogy jól lássam.”
13. A. laptükör összeállítása közben átadja a képet B-nek: „Túl nagy.”
B: „Jó lesz, ha 30%-ra kicsinyítem le?”
14. A diaposzítívon dominált a sárga. Láttam egy képet a kiállításon.
15. Láttam egy képet a kiállításon. A diaposzítívon dominált a sárga.
16. Láttam egy képet a kiállításon. A kép egy diaposzítív olt. A diaposzítívon dominált a sárga.
17. Láttam egy képet a kiállításon. A képen dominált a sárga.
18. A képek valamelyik fiókban vannak. Holnap majd megeressük őket.
19. János észrevette a keresett képet. Érte nyúlt.
20. Remélem, hogy amit János mond igaz lesz.
21. Láttam egy képet a kiállításon.
22. János fényképekkel illusztrálta észrevételeit.
23. János észrevételeit fényképek illusztrálták.
24. Jánosnak sikerült lekapnia Pistát.
- 24a. János lekapta Pistát.
25. A képen dominált a sárga.
26. A diaposzítívon dominált a sárga.
27. A P_{10} -et M. Gy. édesapja készítette.
28. A P_1 , megjelent a Népszabadságban.
29. A P_1 -et Hö jelentette meg.

30. A P₉ évek óta sárgul.
31. A P₉ már megsárgult.
32. Túl nagy.
33. A P₉ 6 x 9-es.
34. A P₉ más alakú mint a P₄.
35. A nagy kép színes.
36. A színes kép nagy.
37. A kép nagy.
38. A kép színes.
39. Az alföldi tájkép színes.
40. A kép egy diapozitív volt.
41. Ez az élmény talán legelső emlékem.
42. Minden holló fekete.
43. R. B. és L. Gy. a parlamentben találkoztak. L. Gy. elsőként a francia miniszterelnököt üdvözölte.
44. R. B. és L. Gy. a parlamentben találkoztak. Az, akit L. Gy. elsőnek üdvözölt, a francia miniszterelnök.
45. R. B. és L. Gy. a Parlamentben találkozott és L. Gy. elsőként a francia miniszterelnököt üdvözölte.
- 45a. R. B. és L. Gy. a Parlamentben találkozott, aki elsőként a francia miniszterelnököt üdvözölte.
46. R. B. lépett be elsőnek a terembe, ahol L. Gy. -gyel találkozott.
47. Kormányküldöttségek protokolláris találkozóin először a küldöttség vezetőjét kell üdvözölni.
48. L. Gy. elsőként a francia miniszterelnököt üdvözölte.
49. Az, akit L. Gy. elsőként üdvözölt, a francia miniszterelnök.
50. L. Gy. elsőként R. B.-t üdvözölte.
51. L. Gy. elsőként a francia miniszterelnököt köszöntötte.
52. L. Gy. elsőként a francia miniszterelnököt kézfogással üdvözölte.
53. L. Gy. elsőként a francia miniszterelnököt meleg kézfogással üdvözölte.
54. L. Gy. a francia miniszterelnököt üdvözölte.
55. R. B. és L. Gy. a Parlamentben találkoztak.
56. L. Gy. és R. B. tegnap találkoztak a Parlamentben.
57. Tegnap a Parlamentben találkoztam L. Gy.-gyel.
58. Tegnap a Parlamentben találkoztam R. B.-val.
59. Tegnap a Parlamentben találkoztam vele.
60. A: „Tény az, hogy a P₉ évek óta sárgul.”
61. A: „Ígaz az, hogy a P₉ évek óta sárgul.”
62. A: „Sajnos a P₉ évek óta sárgul”.
63. A: „Ígaz az, hogy a P₉ évek óta sárgul és én ezt sajnálom.”
64. A fintorogva és vállát felhúzva mondja: „A P₉ évek óta sárgul.”

IRODALOM

ALTRICHTER F.

1980 Anarchista ismeretelmélet, in: *Világosság* XXI:8/9: 473–483.

ANDERSON, J. R. – G. H. BOWER

1973 Human associative memory, New York, John Wiley and Sons.

ANDERSON, S.

1971 On the Role of Deep Structure in Semantic Interpretation, in: *Foundation of Language* 7: 387–396.

- ANDOR J.
1979 Az esetgrammatika elméletének új útjai, in: *Nyelvtudományi Közlemények* 81:2: 451–459.
- AUSTIN, J. L.
1955 *How to Do Things with Words?* London, Oxford Univ. Press.
- AUSTIN, J. L.
1970 *Philosophical Papers*. London, Oxford Univ. Press.
- BACH, E.–R. HARMS (eds)
1968 *Universals in Linguistic Theory*. New York, Holt, Rinehart.
- BAMBROUGH, R.
1960 Universals and Family Resemblances, in: *Proceedings of the Aristotelian Society 1960–61*: LXI: 207–222 rep. in: PITCHER 1968: 186–204.
- BÁNRETI Z.
1979 A szövegtéma pragmatikai értelmezéséről. Bölcsészdoktori disszertáció, Bp.
- BAR-HILLER, Y. (ed.)
1972 *Pragmatics of Natural Language*. Dordrecht, D. Reidel Publ. Co.
- BELLERT, I.
1970 On a Condition of the Coherence of Texts, in: *Semiotica* 4: 335–363.
- BIERWISCH, M.–HIEDOLPH (eds)
1970 *Progress in Linguistics*, The Hague, Mouton
- BIERWISCH, M.
1970 Semantic Structure and Illocutionary Force, in: SEARLE 1980: 1–36.
- BLACK, M.
1962 Presupposition and Implication, in: BLACK 1962b: 167–185.
- BLACK, M.
1962b *Models and Metaphors*. Ithaca, Cornell Univ. Press.
- BLACK, M.
1968 The Labyrinth of Language, Pelican. Magyarul részl.: A nyelv használatáról, HORÁNYI 1977, 1: 232–254.
- BLACK, M.
1972 How Do Pictures Represent? In: MANDELBAUM 1972.
- BÜHLER, K.
1934 *Sprachtheorie*. Jena (újra kiadva: Stuttgart, 1965).
- CAMERON, J. R.
1970 Sentence-meaning and Speech Acts, in: *Philosophical Quarterly* 79: 97–118.
- CARSWELL, E. A.–R. ROMMETRIEIT (eds)
1971 *Social Contexts of Messages*. New York, Academic Pr.
- CARNAP, R.
1947 *Meaning and Necessity*. Chicago, The Univ. of Chicago Press.
- CARNAP, R.
1955 Meaning and Synonymy in Natural Languages, in: *Philosophical Studies* 7: 33–47.
- CHOMSKY, N.
1957 *Syntactic Structure*. The Hague, Mouton.
- CHOMSKY, N.
1965 *Aspects of the Theory of Syntax*, Cambridge (Mass.).
- COLE, P.–J. L. MORGAN, (eds)
1975 *Syntax and Semantics*. Vol. 3.: *Speech Acts*. New York, Academic Press.
- CRESSWELL, M. J.
1973 *Logics and Languages*. London, Methuen.
- DAVIDSON, D.
1967 Truth and Meaning, in: *Synthese* 17, 304–323, repr. in: ROSENBERG 1971: 450–465.
- DAVIDSON, D.
1968 The Logical Form of Action Sentences, in: RESCHER 1968, 81–120.

- DAVIDSON, D.—G. HARMAN (eds)
1972 Semantics of Natural Language. Dordrecht, D. Reidel Publ., Co.
- DAY, S. B. (ed.)
1975 Communication of Scientific Information. Basel, Karger.
- DEZSŐ L.
1972 Bevezetés a mondattani tipológiába. Bp., TIT.
- DIJK, T. A. van
1972 Some Aspects of Text Grammars. The Hague, Mouton.
- DIJK, T. A. van
1973 Text Grammar and Text Logic, in: PETŐFI 1973, 17–78.
- DIJK, T. A. van
1977 Text and Context. Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse. London, Longman.
- DRESSLER, W.
1972 Einführung in die Textlinguistik. Tübingen, Max Niemeyer Verlag.
- DRESSLER, W. (ed.)
1976 Current Trends in Text Linguistics. Berlin, W. de Gruyter.
- DRESSLER, W. S.—J. SCHMIDT
1973 Textlinguistik, Eine Kommentierte Bibliographie. München, Fink.
- EIBL-EIBESFELDT, I. H.—HASS
1967 Film Studies in Human Ethology, in: *Current Anthropology* 8, 5: 477–479.
- EZORKSY, G.
1963 Truth in Context, in: *The Journal of Philosophy* 60 5.
- FEYERABEND, P. K.
1975 Against Method. Outline of an Anarchistic Theory of Knowledge. London, New Left Books.
- FEYERABEND, P. K.
1978 Science in a Free Society. London, New Left Books.
- FILLMORE, Ch.
1968 The case for case, in: BACH 1968, 1–90.
- FILLMORE, Ch.
1971 Verbs of Judging: An Exercise in Semantic Description, in: FILLMORE 1971c, 273–289.
- FILLMORE, Ch.
1971b Some problems for case grammar, Stanford.
- FILLMORE, Ch. J.—D. T. LANGENDOEN (eds)
1971c Studies in Linguistic Semantics. New York, Holt, Rinehart and Winston, Inc.
- FODOR, J. A.—J. J. KATZ (eds)
1964 The Structure of Language. Englewood Cliffs, Prentice Hall.
- FÓNAGY I.
1978 Nyelvek a nyelvben, in: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok X*: 61–105. Bp. Akadémiai K.
- FREGE, G.
1968 The Thought: A logical inquiry, in: STRAWSON 1968: 19–50.
- FREGE, G.
1980 Logika, szemantika, matematika. In: *Válogatott tanulmányok*, szerk.: Ruzsa I. Bp. Gondolat.
- FÜLEP L.
1974 A művészet forradalmától a nagy forradalomig. Bp., Gondolat.
- GARVIN, P. (ed.)
1970 Cognition: a multiple view. New York, Spartan Books.
- GARVIN, P.
1966 Computing natural language and language in computing. Magyarul: SZÉPE 1973: 193–207.

- GOFFMAN, E.
1971 *Relations in Public. Microstudies of the Public Order.* New York, Basic Books, Inc.
- GOFFMAN, E.
1974 *Frame Analysis. An Essay on the Organization of Experience.* Harper and Row, Publ., New York.
- GOMBRICH, E. H.
1969 The Evidence of Images, in: SINGLETON 1969, 35–104.
- GOODMAN, N.
1949 On Likeness of Meaning, in: *Analysis* 10, repr. LINSKY 1952: 67–74.
- GOODMAN, N.
1960 The Way the World Is, in: *Review of Metaphysics* 14: 48–56.
- GOPNIK, M.
1977 Scientific Theories as Meta-Semiotics Systems, in: *Semiotica* 21, 3/4: 211–225.
- GRANT, C. K.
1958 Pragmatic Implication, in: *Philosophy* 33, 303–324.
- GREENBERG, J. H. (ed.)
1963 *Universals of Language.* Cambridge (Mass), M.I.T. Press.
- GORDON, D.—G. LAKOFF
1975 Conversational postulates, in: COLE 1975, 83–106.
- GREIMAS
1966 *Sémantique structurale.* Paris.
- GRICE, H. P.
1957 Meaning, in: *Philosophical Review* LXVI, 3: 377–388.
- GRICE, H. P.
1968 Utterer's Meaning, Sentence-Meaning and Word-Meaning, in: *Foundations of Language* 4: 1–18.
- GRICE, H. P.
1975 Logic and Conversation, in: COLE 1975, 41–58.
- GRICE, H. P.
1979 Further notes on logic and conversation, in: COLE 1979.
- GRICE, H. P.—P. F. STRAWSON.
1956 In Defense of a Dogma in *Philosophical Review* LXV: 2: 141–158, repr. ROSENBERG 1971: 81–94.
- GROENENDIJK, J.—M. STOLLHOF
1975 Modality and Conversational Information, in: *Theoretical Linguistics* 2: 1/2961–112.
- HAJNAL A.
1973 A modellek modellje, in: KISS 1973, 359–395.
- HALLIDAY, M. A. K.
1970 Language Structure and Language Function, in: LYONS 1970, 140–165. Magyarul: TERESTYÉNI 1979, 129–157.
- HALLIDAY, M. A. K.
1972 Towards a sociological semantics. Working Papers Sec. C. No. 14. Università di Urbino.
- HALLIDAY, M. A. K.—HASAN R.
1976 *Cohesion in English.* London, Longman.
- HARDING, S. G. (ed.)
1976 *Can Theories Be Refuted?* Dordrecht, D. Reidel Publ. Co.
- HARMAN, C.
1972 Deep Structure as Logical Form, in: DAVIDSON 1972, 24–47.
- HARRIS, Z. S.
1951 *Structural Linguistics,* Chicago, Univ. of Chicago Press.
- HARRISON, B.
1972 *Meaning and Structure.* Harper and Row Publ., Co., New York.
- HIJENOORT, J. van
1967 Logic as Calculus and Logic as Language, in: *Synthese* 17: 324–330.

- HENRY, P.
1971 On processing of message referents in contexts, in: CARESWELL 1971. 77–95. Magyarul: TERESTYÉNI 1979: 275–294.
- HILL, A. A.
1961 Grammaticality, in: *Word* 17: 1–10.
- HINTIKKA, J.
1969 *Models for Modalities*. Dordrecht, D. Reidel Publ. Co.
- HINTIKKA, J.
1972 The Semantics of Model Notions and the Indeterminacy of Ontology, in: DAVIDSON 1972: 398–414.
- HINTIKKA, J.
1973 *Logic, Language-Games and Information*, London, Oxford Univ. Press.
- HINTIKKA, J. et alii (eds.)
1973b *Approaches to Natural Languages*. Dordrecht, D. Reidel Publ. Co.
- HOCKINGS, P. (ed.)
1975 *Principles of Visual Anthropology*. The Hague, Mouton.
- HORÁNYI Ö. (szerk.)
1977 *Kommunikáció 1–2*. Bp. Közgazdasági- és Jogi Könyvkiadó.
- HORÁNYI Ö.–SZÉPE GY. (szerk.)
1975 *A jel tudománya*. Bp., Gondolat K.
- JAKOBS, R. A.–P. S. ROSENBAUM (eds)
1970 *Readings in English Transformational Grammar*. Washam (Mass.) Blaisdett.
- JAKOBSON, R.
1960 Linguistics and Poetics in: SEBEOK 1960. Magyarul JAKOBSON 1969: 211–257.
- JAKOBSON, R.
1963 Implications of language universals for linguistics, in: GREENBERG 1963: 263–278.
- JAKOBSON, R.
1969 *Hang – Jel – Vers* (szerk.: Fónagy I. és Szépe Gy.), Bp., 1972, Gondolat K.
- KAPLAN, D.
1973 Bob and Carol and Ted and Alice, in: HINTIKKA 1973b, 490–518.
- KÁROLY S.
1970 *Általános és magyar jelentéstan*, Bp., Akadémia K.
- KATZ, J. J.
1964 Analyticity and Contradiction in Natural Language, in: FODOR 1964
- KATZ, J. J.
1977 *Propositional Structure and Illocutionary Force*. New York.
- KASHER, A.
1974 Mood implicatures: a logical way of doing generativ pragmatics, in: *Theoretical Linguistics* 1: 1/2: 1–38.
- KASHER, A.
1976b *Language in Focus: Foundations, Methods, and Systems, Essays in Memory of Y. Bar-Hillel*. Dordrecht, D. Reidel Publ. Co.
- KEENAN, E. L.
1972 Semantically based grammar, in: *Linguistic Inquiry* 3: 413–461.
- KEVELSON, R.
1977 Language-Games as Systematic Metaphors, in: *Semiotica* 19: 1/2: 29–58.
- KIEFER, F.
1976 A szövegelmélet grammatikai indokoltságáról, in: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI*, 197–222. Bp., Akadémiai K.
- KIEFER, F.
1979 What Do Conversational Maxims Explain? in: *Linguisticae Investigationes* III. 1: 57–74.
- KRISTEVA, J.
1968 *Problèmes de la structuration du texte. Théorie d'ensemble*. Paris.

- KIPARSKY, P.–KIPARSKY C.
1970 Fact, in: BIERWISCH 1970. Repr. STEINBERG 1971: 345–369.
- KISS I.–KINDLER J. (szerk.)
1973 Rendszerkutatás, Bp., Közgazdasági K.
- KISS S.
1976 Demarkációs jegyek az irodalmi műben, in: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI*, 223–238. Akadémiai K., Bp.
- KNAPP, M. L.
1972 Nonverbal Communication in Human Communication, New York, Holt, Rinehardt and Wintson. Magyarul in: HORÁNYI 1977. II. 69–87.
- KRIPKE, S.
1963 Semantical Considerations on Modal Logic, in: *Acta Philosophica Fennica 16*: 83–94.
- KRIPKE, S.
1972 Meaning and Necessity, in: DAVIDSON 1972: 253–355.
- LAKATOS I.
1978 Philosophical Papers. Cambridge, Cambridge Univ. Press.
- LAKOFF, G.
1969 Presuppositions and Relative Grammaticality, in: TODD 1969.
- LAKOFF, G.
1971 On generative semantics, in: STEINBERG 1971, 232–296. .
- LAKOFF, G.
1972 Linguistics and Natural Logic, in: DAVIDSON 1972, 545–665.
- LAMB, S. M.
1970 Linguistic and cognitive networks, in: GARVIN 1970.
- LEECH, G.
1974 Semantics. Penguin.
- LEWIS, C. I.
1946 An Analysis of Knowledge and Valuation. La Salle (Illinois), Open Court Publ. Co.
- LEWIS, D.
1972 General Semantics, in: DAVIDSON 1972: 169–218.
- LINSKY, L. (ed.)
1952 Semantics and the Philosophy of Language, Urbana, University of Illinois Press.
- LOBAN, W.
1963 Language of Elementary School Children, Champaign, Ill.
- LYONS, J. (ed.)
1970 New Horizons in Linguistics, Penguin
- LYONS, J.
1977 Semantics, London, Cambridge Univ. Press.
- MANDELBAUM, M. (ed.)
1972 Art, Perception and Reality, London–Baltimore, The Johns Hopkins Univ. Press.
- MANNINEN, J.–R. TUOMELAN (eds)
1976 Essays on Explanation and Understanding (Studies in the Foundations of Humanities and Social Sciences). Dordrecht, D. Reidel Publ. Co.
- MARTIN, R. M.
1959 Towards a systematic pragmatics. Amsterdam, North-Holland Publ. Co.
- MARTIN, R. M.
1976 On the very idea of a logical form, in: *Theoretical Linguistics* 3:1/2: 208.
- MATES, B.
1950 Synonymity, in: *University of California Publications in Philosophy* 25 Repr. Linsky 1952, 111–136.
- MCCAWLEY, J. D.
1968 The role of semantics in grammar, in: BACH 1968b, 125–169.

- McCawley, J. D.
1970 Where do noun phrases come from? in: JACOBS 1970. Repr. STEINBERG 1971: 217–231.
- McCawley, J. D.
1972 A Program for Logic, in: DAVIDSON 1972: 498–544.
- MELBIN
1974 Some Issues in Nonverbal Communication, in: *Semiotica* 1093: 293–304.
- MONTAGUE, R.
1974 Formal Philosophy. New Haven, Yale Univ. Press.
- MOORE, G. E.
1942 Reply to My Criticism, in: SCHILPP 1942, 660–667.
- MORAVCSIK, J. M. E.
1977 Understanding Language. The Hague, Mouton.
- PAPP M.–PLÉH Cs.
1972 Nyelvhasználat és társadalmi helyzet. in: *Szociológia* 2: 211–234.
- PAPP Zs. (szerk.)
1976 Tény, érték, ideológia. Bp., Gondolat.
- PAUL, H.
1909 Prinzipien der Sprachgeschichte. Verlag von Max Niemeyer, Halle s. S.
- PETŐFI, S. J.
1974 New Trends in Typology of Text and Text Grammars. Előadás az I. Nemzetközi Szemiotikai Kongresszuson, Milano – kézirat.
- PETŐFI, S. J.
1976 A mondatgrammatikától egy formális szemiotikai szövegelméletig, in: *Magyar Műhely I:* 1976, 50: 51–58, *II:* 1977, 51: 41–50, *III:* 1977, 52: 34–47.
- PETŐFI, S. J.
1978 Szövegelemzés – szövegelmélet, in: *Mitosz és történelem* (szerk. Hoppál M.–Istvánovits M.) MTA Néprajzi Kut. Cso. B. Előmunkálatok a magyarság néprajzához 3, 275–295.
- PETŐFI, S. J.–H. RIESER (eds)
1973 Studies in text Grammar Dordrecht, D. Reidel Publ. Co.
- PITCHER, G. (ed.)
1964 Truth. Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice Hall, Inc.
- PITCHER, G. (ed.)
1968 Wittgenstein. The Philosophical Investigations. A Collection on Critical Essays. Notre Dame – London, Univ. of Notre Dame Press.
- PLÉH Cs.
1974 Mondat és emlékezet, in: *Magyar Pszichológiai Szemle I: XXXI*, 1: 24–36, *II: 2:* 147–158.
- PLÉH Cs.
1980 A pszicholingvisztika horizontja. Bp., Akadémiai K.
- PLÉH Cs.–RADICS K.
1976 „Hiányos mondat”, pronominalizáció és a szöveg, in: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI.*, 261–277. Bp., Akadémiai K.
- POPPER, K.
1963 Conjectures and Refutations. London.
- POPPER, K.
1972 Objective Knowledge. An Evolutionary Approach Oxford, Clarendon Press.
- QUINE, W. van O.
1953 From logical point of view. Harper and Row Publ. Co. New York.
- QUINE, W. van O.
1960 Word and Object. Cambridge (Mass.) M.I.T. Press.
- QUIRK, R.–J. SVARTVIK.
1966 Investigating Linguistic Acceptability. The Hague, Mouton.

- RAMSEY, F.
1931 The Foundations of Mathematics and other Logical Essays. London, Kegan Paul.
- RASKIN, V.
1977 Literal meaning and speech acts, in: *Theoretical Linguistica* 4:3.
- RESCHER, N. (ed.)
1968 The Logic of Decision and Action, Univ. of Pittsburgh Press, Pittsburgh.
- ROBINSON, W. P.
1972 Language and Social Behaviour. Penguin. Magyarul részlet: HORÁNYI 1977, 1: 215–229.
- ROSENBERG, J. F.–TRAVIS, Ch. (eds)
1971 Readings in the Philosophy of Language. Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice-Hall Inc.
- ROSS
1974 Conceptual Network Analysis, in: *Semiotica* X: 1.
- RYAN, M. L.
1979 Linguistic Models in Narratology: From Structuralism to Generative Semantics, in: *Semiotica* 28, 1/2: 127.
- RYLE, G.
1954 Formal and Informal Logic, in: RYLE 1954b, 111–129.
- RYLE, G.
1954b Dilemmas. Cambridge Univ. Press. London.
- RYLE, G.
1971 Collected Papers 1–2. London, Hutchinson and Co Ltd.
- SCHANK, R. C.–R. ABELSON
1977 Scripts, plans, goals and understanding.
- SCHILPP, P. A. (ed.)
1942 The Philosophy of G. E. Moore. Evanston.
- SEARLE, J. R.
1969 Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language. London, Cambridge Univ. Pr.
- SEARLE, J. R.–F. KIEFER–M. BIERWISCH (eds)
1980 Speech Act Theory and Pragmatics. Dordrecht, D. Reidel Publ. Co.
- SEBEOK, T. A. (ed.)
1960 Style in Language. New York.
- SEBEOK, T. A. (ed.)
1966 Current Trends in Linguistics, Vol. 3., The Hague, Mouton.
- SINGLETON, Ch.
1960 Interpretation, Theory and Practice. Baltimore – London, The Johns Hopkins Univ. Pr.
- STALNAKER, R. C.
1972 Pragmatics, in: DAVIDSON 1972, 380–397.
- STRAWSON, P. F.
1950 On Referring, in: *Mind* LIX, 235, 320–344. Repr. STRAWSON 1971, 1–27.
- STRAWSON, P. F.
1964 Intention and Convention in Speech Acts, in: *The Philosophical Review* LXXIII, 4: 439–460. Repr. STRAWSON 1971, 149–169. Magyarul: TERESTYÉNI 1979, 106–125.
- STRAWSON, P. F.
1971 Logico-Linguistic Papers, London, Methuen and Co. Ltd.
- STRAWSON, P. F. (ed.)
1968 Philosophical Logic. London, Oxford Univ. Press.

- SZÉPE GY. (Szerk.)
1973 A nyelvtudomány ma, Bp., Gondolat.
- TARSKI, A.
1956 Logic, Semantics, Metamathematics, London, Oxford Univ. Press.
- TERESTYÉNI T.–PLÉH Cs. (szerk.)
1979 Beszédaktus – Kommunikáció – Interakció. Bp., Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- TOOD, W. (ed.)
1969 Studies in Philosophical Linguistics. Evanston.
- VARGA D. (Szerk.)
1969 Dokumentáció és nyelvészet (Az értelmi összefüggések formalizálása), Bp., OMKDK.
- VEKERDI L.
1975 Minerva és a tudományfejlődés, avagy a modern tudományfilozófiák histogramjai relevanciája, in: *Tudományszervezési Tájékoztató XV: 2: 286–295, 3/4: 363–473.*
- VENDLER, Z.
1967 Linguistics in Philosophy. Ithaca, Cornell Univ. Press.
- VENDLER, Z.
1972 Res Cogitans. Ithaca, Cornell Univ. Press.
- WARTOFSKY, M. W.
1968 Conceptual Foundations of Scientific Thought. An introduction to the Philosophy of Science. New York, Macmillan.
- WATZLAWICK, P.–J. H. BEAVIN–DON D. JACKSON
1968 Pragmatics of Human Communication / A Study of International Patterns, Pathologies, and Paradoxes. London, Faber and Faber. Magyarul részlet HORÁNYI 1977, 1: 67–70.
- WEINREICH, U.
1966 Explorations in semantic theory, in: SEBEOK 1966, 395–479. Magyarul: VARGA 1969, 9–59.
- WIRTH
1978 Presupposition, Belief-Inferences and Factive Predicates, Linguistics 210–43.
- WITTGENSTEIN, L.
1953 Philosophical Investigations. London–New York, Harper and Row, Publ.
- WRIGHT, G. H. von
1963 Norm and Action. A logical Inquiry. New York, Routledge and Kegan Paul.
- WRIGHT, G. H. von
1971 Explanation and Understanding, London, Routledge and Kegan Paul.
- ZVEGINCEV, V. A.
1976 Preszuppozíciók jászuká i preszuppozíciók recsi, in: Predlozsényije i jego tonosenyije k jászuká i recsi 3. 8. 271–285. Magyarul: TERESTYÉNI 1979. 178–190.

MEGEMLEKEZÉS

NÉMETH GYULA

(1890. XI. 2–1976. XII. 14)

A Magyar Tudományos Akadémia és a tudós világ nevében búcsúozom Németh Gyula akadémikustól, a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya volt elnökétől, az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének volt igazgatójától, az Eötvös Loránd Tudományegyetem díszdoktorától és egykori rektorától, Bölcsészettudományi Karának kétszer volt dékánjától, a Török Filológiai Tanszék ny. tanszékvezető tanárától, a kiváló tudóstól, akit a Bolgár, a Német és a Szász Tudományos Akadémiák levelező, a Royal Asiatic Society, a Societé Finno-Ougrienne, a Societas Uralo-Altaica, a Török Nyelvtudományi Társaság, a Török Történelmi Társaság és a Lengyel Tudományos Akadémia Orientalista Társasága tiszteleti tagságával, a Kőrösi Csoma Társaság tiszteletbeli elnökségével tisztelt meg, s tudományos és tudományszervező munkásságának elismerését a Kossuth-díj I. fokozata, a hazai és külföldi kitüntetések egész sora jelzi.

A funkciók és megtiszteltetések e nem teljes felsorolása is szemléletesen mutatja, hogy személyében a magyar tudomány kiemelkedő képviselőjét veszítettük el. Ám ha a természet örök törvényei szűk korlátok közé szorítják is az emberi életet, egy tudós távozása nem jelenti alkotásainak és tevékenysége eredményeinek elenyészését is. Van valami nagyszerű abban a felismerésben, amely jó harmadfélezer éve született meg az antik görögség tudatában, hogy a tudós alkotása és tevékenysége nem hal meg vele, műve „örök időkre szóló kincs”, *κτῆμα εἰς ἀεί* – ahogy Thukydides mondta, amely fennmarad az emberiség tudatában. Erre gondoljunk most a búcsú nehéz perceiben és elevenítsük meg a tudósnak a valóság megismerésére tett erőfeszítéseit, személyiségét és tevékenységének tudatunkra gyakorolt hatását.

Németh Gyula a magyar tudomány csodagyerekei közé tartozott. Fiala gyerekként, 14 éves fejjel már törökül tanult, 16 éves korában már Istanbulban járt, s 1910-ben első éves egyetemi hallgatóként kutatóutat tett a Kaukázusban a kumyk nyelv tanulmányozása céljából. Az egyetemet elvégezve 1913-ban az ufai csuvasoknál volt kutatóúton, 26 éves korában, 1916-ban pedig már ny.rk., majd 1918-ban ny.r. tanár a budapest Pázmány Péter Tudományegyetemen.

Ekkor már teljesen érett tudós kutató, akinek kiváló képzettségét olyan tudósok, mint Hans Stumme és Georg Jacob csiszolták. De tudós egyéniségének kialakulásában sokkal döntőbb szerepet játszott Gombocz Zoltán. Erről maga így vallott élete alkonyán: „Az a szerencse jutott osztályrészemül, hogy mikor . . . szülővárosom, Karcag . . . főiskolai pályára bocsátott, egy nagy szívű és nagy eszű tanár, egy kivételes tehetségű tudós fogadott barátságába. Ez a tanár és tudós Gombocz Zoltán volt.” Gombocz nem egyszerűen tanára, hanem tudós magatartásban, szemléletben és módszerben mintaképe volt. E egyszerű tudósról sok évtized távlatából is mindig szeretettel és tisztelettel emlékezett meg, iránta érzett nagybecsülése az idők folyamán csak nőtt: „Néha nem hittem az eredményeiben – írja –, de megbizonyosodott, hogy igaza van. Ma már azt tartom: – ő mondta, tehát alighanem igaz.” Ő mondta – *αὐτὸς εἶπε* – a pythagoreus tanítványok hivatkozása ez isteni mesterükre. Azonban kettőjük tudós viszonyában a tanítvány részéről szó sem volt a mester szolgálai követéséről.

Gombocz egyénisége és Eötvös-kollégiumi tanár korában kifejtett munkássága döntő indítást adott számos kiváló tudósnak mind kutatási koncepció, mind tudományos módszer és tudós magatartás terén. Így határozta meg Gombocz ösztönzése lényegében Moravcsik Gyula életművének kereteit is. Hasonló ösztönzést jelentettek Németh Gyula számára Gombocz „Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache”, „A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány” továbbá „A bolgár kérdés és a magyar hunmonda” című munkái. Ezek adták azt az indítást, amely őt legfontosabb művei megírásához vezette, Gombocz egyénisége pedig azt a tudós ideált, amelyet megvalósítani egész életében törekedett.

Török nyelvi gyűjtéseinek és a Sammlung Göschen számára írt, ma már klasszikussá vált török nyelvtana és más török nyelvkönyvek közzététele, valamint az MTA török kéziratain végzett kutatások után így fog hozzá 1920-ban „A honfoglaló magyarság kialakulása” című munkájához, amely azután

1930-ban jelent meg. E munka igen nagy jelentőségű a magyar őstörténet-kutatásban, amelyben éppen olyan szerepet játszott, mint Gombocz monográfiája bolgár–török jövevényszavaink tanulmányozásában. Ha az utóbbi jelentőségét Németh abban látta, „hogy a XVII. század óta felhalmozott nagy számú magyar–török szóegyeztetésnek megállapította a tudományos értékét” – akkor ez a megállapítás *mutatis mutandis* érvényes „A honfoglaló magyarság kialakulása”-ra is. A kor tudományos feladata éppen az volt, hogy az évszázadok óta felhalmozott nagyszámú őstörténeti elmélet tudományos értékét tisztázza s levonja a történeti következtetéseket a magyar nyelv finnugor voltának, ugyanakkor jelentős török nyelvi kapcsolatainak tényéből. Ehhez éppen arra a tudós tulajdonságra volt szükség, amelyet Németh Gomboczban olyan nagyra tartott: „... sem a tervszerűen megszerzett műveltség, sem a nagy tudás és a rendkívüli emlékezőtehetség nem tesz még valakit kiváló tudóssá, a tudósnak elsősorban ítélőképességre van szüksége.”

Igen, ítélőképességre volt szükség, amelyhez – mint Gombocz munkájával kapcsolatban kiemelte – „minden adat összegyűjtése, minden adat filológiai megtisztítása, minden adat nyelvtörténeti értékelése” járult, amennyiben lehetséges volt. „A honfoglaló magyarság kialakulása” körül nagy viták zajlottak le. Alig egy évtized múlva megjelent mintegy új koncepcióként vele szemben a szerző-együttes írta „A magyarság őstörténete”. Valójában azonban „A honfoglaló magyarság kialakulása” olyan alapvető láncszeme őstörténet-kutatásunknak, amelynek hatását nehezen lehet túlbecsülni. Először vetette fel következetesen az ethnogenetikai szemléletet és módszeresen törekedett tisztázni a magyar és török elemek viszonyát a magyarság ethnogenezisében. Minden további történeti és nyelvészeti kutatás ebből indult ki, akár épített eredményeire, akár továbbfejleszteni, akár cáfolni igyekezett azt. Németh Gyula e műve nyilvánvalóan új korszakot vezetett be a magyar őstörténet-kutatásban, kijelölve annak útját és kereteit – egy olyan korszakot, amely még ma sem ért véget.

Figyelme később a török epigrafikára terelődött s a nagyszentmiklósi kincs rovásírásos feliratainak szentelte a maga számára legkedvesebb művét, amelyhez 1971-ben megegyeszer visszatért, jelentősen kiegészítve, javítva és alátámasztva azt. Újabb kézíratos kutatások után érdeklődése a vidáni törökség részletes nyelvi és néprajzi tanulmányozása felé fordult, amelynek eredményeit évtizedek múlva nagy monográfiában tette közzé. 1940-ben jelent meg szerkesztésében az „Attila és hunjai” kötet, amelyben már világosan jelentkezik az az igény, hogy az őstörténet kérdéseit több tudományág felől kell megközelíteni. Közben egymás után jelenteti meg fontos kérdésekre vonatkozó tanulmányait: a besenyő törzsnevekről, a magyarországi Árpád-kori törökségről, a kún nyelvről, a törökség őskoráról, Balassi Bálint török feljegyzéseiről, a balkáni török nyelvjárások felosztásáról, egy jász szójegyzékről – hogy csak néhány példát említsünk.

A tudományos kutatással nála magasfokú tudományos-szervező munka párosult. 1920-ban nagy szerepet játszott a Kőrösi Csoma Társaság megalapításában, amelynek folyóiratát, a Kőrösi Csoma Archívumot negyedszázadon át szerkesztette. E Társaságnak és a Néprajzi Társaságnak is alelnöke volt. 1932-ben dékánsága alatt szervezte meg a ma annyira nélkülözött kötelező prozeminárium intézményét. Titkári, majd elnöki funkciót töltött be az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályában, egyben ügyvezető alelnöke volt a Tudományos Társulatok Szövetségének. Haláláig felelős szerkesztője volt az MTA Acta Linguistica című folyóiratának. E szinte áttekinthetetlenül szétágazó tudományos-szervező munka mellett Ligeti Lajostól Hasan Erenig híres tanítványok egész sora került ki keze alól, akik azután maguk is neves tudományos iskolákat alapítottak. Tanári működésének jelentőségét ma még alig lehet felbecsülni.

E gazdag és eredményes tudós élet pontos időbeosztást követelt meg tőle. A szinte percnyi pontosságú életmenetben azonban mindenre biztosított időt: a sétától az állandó török nyelvgyakorlatokig, a tudományos munkától az operaelőadásokig – az emberi létteljesség igazi példáját nyújtotta.

Ha tudományos életművét átfogóan jellemeznünk akarjuk, akkor elsősorban abban megnyilvánuló ítélőképességét s ezen alapuló kritikai magatartását s a filológiai és nyelvészeti képzettség és módszerek együttes birtoklását kell nála kiemelnünk. Nem volt vitatkozó természetű, ahogy mintaképe, Gombocz sem volt az. Vitái, polémiai többnyire kritikáiból fakadtak, mert a színvonal kérdésében könyörtelen volt.

Tudományos koncepciója, amelyben egyformán helyet kapott az oszmanisztika és a török nyelvtörténet, a magyarság török kapcsolatainak és Közép-Ázsia török népeinek kutatásával olyan irányvonalat jelölt ki, amelytől az eltérés káros következményekkel járhat turkológiánk fejlődése szempontjából.

Tudós magatartásának fontos vonása volt tudományos önkontrollja: mindig kész volt felfogásának, eredményeinek helyesbítésére. Így adta fel a nyugat-szibériai magyar őshaza elméletét s kevéssel halála előtt a Kononov-Emlékkönyvben megjelent tanulmányában a *bulgar* népnév eredetéről vallott régebbi felfogását helyettesítette új meggyőzőbb magyarázattal.

Amikor nyolcvanadik születésnapján az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya keretében köszöntöttük, azt mondta válaszában: „Én most tulajdonképpen búcsúzom”. Ez a sejtése a magyar tudomány javára nem bizonyult valóznak: még kitűnő művek sorával gazdagította a magyar turkológia irodalmát.

Most, amikor a magyar turkológia kiemelkedő képviselőjétől, Németh Gyula akadémikustól búcsút kell vennünk, csak attól köszönhetünk el, ami emberi és mulandó. Ám tudományos munkássága, tevékenysége, tudós személyiségének ránk gyakorolt hatása tovább él, gazdagítja tudományos életünket és kutatásunkat, és célkitűzéseivel életműve folytatására kötelez bennünket.*

HARMATTA JÁNOS

*A Farkasréti temetőben Németh Gyula búcsúztatóján, 1976. december 23-án elhangzott nekrológ.

SZEMLE

OROSZ LÁSZLÓ: A MAGYAR VERSTANI ESZMÉLKEDÉS KEZDETEI. Akad. Kiadó, Bpest 1980. Irod. tört. Füzetek 97. sz.

Mint minden tudományos diszciplína „eszmélkedése” (önismerete, tudatosodása) esetére, a verstanera is érvényes az a sokat emlegetett tétel, miszerint a majmot az emberből érthetjük meg, más szóval, hogy a kezdetek, előzmények felmérésének, rendszerezésének, értékelésének egy későbbi, fejlettebb fokon van helye és ideje. Még Aranynek korszakos jelentőségű verstani eszmélkedései sém tudták a *történetiség* minden mozzanatát beépíteni verstani gondolatrendszerébe, nem is beszélve Petőfiről, aki egyenesen elhárította a teoretikus verstani megfogalmazásokat. Ez utóbbi szinte törvényszerű is: a művész feladata nem a „zöld” elméletek gyártása, hanem az alkotás. Ritka eset a nagy alkotó művész és a nagy művészi (esetünkben verstani) teoretikus egybeesése. Nem lesz tehát meglepő, hogy a jeles verstani gondolkodók többnyire nem a legnagyobb költő művészek sorából kerülnek ki.

A magyar verstanak – az „eszmélkedésekkel” együtt – eddig négy jól kivethető hulláma van: a 18–19. század fordulójának kb. 30 éve, az 1840 és 1860 közé eső időszakasz, majd megint az újabb századforduló: a 19–20-é, végül az 1950-es éveket követő 2–3 évtized, napjaink verstaná. Ez utóbbira valamennyi ritmuselv, verselési mód integrálása: a szintézis jellemző. És jellemző – belőle szervesen következő – az előzmények és a mintegy 200 év alatt született elméleti s gyakorlati gazdagodások más- és másféle értelmezése, a koncepcionális és terminológiai sokszínűség, ellentmondásosság, nemegyszer – bocsánat! – zűrzavar. . . Akárhogy van is, ez a legalkalmasabb és legindokoltabb időpont a verstani gondolkozás kezdetéhez visszanyúlni. Orosz László munkája tehát törvényszerűen született meg éppen napjainkban, ha nem is fontos, meghatározó előzmények nélkül. Ezek között nem is egy éppen az általa felölelt korszakra összpontosított (Szuromi Lajos, Beke Albert és mások). Orosz László legfőbb érdeme, hogy körülbelül 40–50 év (1780–1830) verselméleti eszmélkedésin végighaladva, azokat *szervezők szerint* majdnem hiánytalanul feltárja és *leírja*. Hangsúlyozni kell a szerzők szerinti leíró módszer tényét, ami lehet egyrészt a történetiség, egymásutánosság jogos elvének érvényesítése, másrészt lehet a tárgyyszerű, objektív, távöltartó cél eredménye. Ugyanakkor sok olvasóban (köztük bennem is) felmerülhetnek efféle ellenvetések: nagyon fontos a korabeli felfogások, nézetek, elvek idézése, számbavétele, regisztrálása, de szívesen láttunk volna valamivel többet a (mai verstani ismereteinkre támaszkodó) kritikai-értékelő-értelmező állásfoglalásból, kommentálásból, eligazításból. Ugyancsak hasznos lett volna a korabeli (sokszor ma már holt, neológ) terminusoknak, de akár egész szövegrészeknek mai verstani fogalmainkra való lefordítása, ill. értelmezése. (Az igazság kedvéért: ez olykor meg is történik.)

De ne vessünk a szerző szemére olyasmit, ami talán nem is volt célja, inkább azt emeljük ki: dokumentum értékű válogatásával, gondos számbavételével nagyon hasznos szolgálatot tett a magyar irodalomtörténet és irodalomtudomány, a poétikai és esztétikai gondolkodás történetének. Még akkor is így van ez, ha a füzet történeti érdeke jóval nagyobb, mint az elméleti. (Bár ez utóbbi téren is haszonnal forgatható.) A munka különösen olyankor válik izgalmasan érdekessé, amikor kiderül, hogy a mai verstani disputáknak, certámeneknek számtalan problémája megérte a 200-ik évfordulóját anélkül, hogy a konszenzus megszületett volna. Ez azonban azt is jelenti, hogy a 18. század végi, 19. század eleji verstani „eszmélkedés” tárgyai s a körülöttük kialakult, sokszor „vére menő” viták nem egyszerűen az elsőséghez, a nyelvi lokálpatriotizmushoz fűződő hiúság, makacsság, kicsinyeskedés szülöttei (bár ez is előfordul), nem is mindig idegen poétikákból, verstanokból kölcsönözött, légből kapott kérdések (bár ilyenek is vannak), hanem java részük a magyar verselésnek máig élő, máig izgató – mert sokszor egyértelműen megválaszolhatatlan – kérdései. (Külön öröm az olvasónak, ha a szerző – sajnos, nem elég sűrűn – ezekre felhívja a figyelmet.)

Mint minden írásművel, Orosz László füzetével kapcsolatban is sok mindenben lehetne vitázni. De ezúttal – hely hiányában – szorítkozunk csak a (szerintem) legfontosabbakra. Az a körülmény például, hogy a munka valójában nem az „eszmélkedések”, hanem az „eszmélkedők” szálain halad,

magyarul: nem probléma-, hanem személycentrikus, – az *irodalomtörténet*, az *írói monográfiák*, az *egy-egy teoretikusok* verstani nézetei szempontjából kétségkívül sok előnnyel jár, de a verstan kutatóit, a verstan iránt érdeklődőket kevésbé érdeklik a személyek, mint a problémák, problémakörök (az időrendre, a történetiségre vetett figyelem meghagyásával). Az a szerkezet, melyben az egyes verstani felfogások hívei elhelyezkednek („Az antik mértékek meghonosítói” . . . „A nyugat-európai formák bevezetése. . .” stb.), azt sugallják, hogy Orosz Lászlóban is munkált egy problémacentrikus szándék, ám az egyes fejezeteken belül felléptetett teoretikusok nézeteinek külön-külön is aprólékos ismertetése elkerülhetetlenül maximalizmusra, főlőleges ismétlésekre és a ma is ható, meg a ma már halottaknak tekinthető (de akaratlanul is megemelt) problematikák egybemosásához, azonkívül kezdeményező, úttörő és tanítvány, követő időrendjének felcseréléséhez vezet. Nem is beszélve arról, hogy nem tudjuk az egyéni eszmélkedések gondolati, ízlésbeli változásait valamilyen *általános* folyamatba, változás-rendszerbe beilleszteni. Megint más eset az, hogy vannak, akik *többféle* irányzat ritmusközpontú szerint verselnek, esetleg – más és más – „hadhoz” tartozva is – egyben-másban azonos esztétikai, poétikai nézeteket vallanak, vagy csak úgy mellékesen foglalnak állást verstani kérdésekben, – elkerülhetetlenül (nemegyszer érdemtelennél) egy külön, eklektikus fejezetbe kerülnek. A legjobb példa erre a verstani kérdésekben nem éppen „vajt fülű” Kazinczy, akiről maga Orosz László is azt mondja: „inkább történeti, mint normatív” érdekű (90), s aki tekintélyével elég sok zavart és késedelmet okoz a kérdések tisztázásában. Hasonlóan a kézikönyvek hagyományos értékelése befolyásolja Somogyi Gedeon verstani teoretikus portréját, holott ő – kétségtelen sok zavaros nézete mellett – szinte a legmesszebbre tekintett a magyar vers jövőjébe, mai jelenébe. Ugyancsak nem kap még csak egy külön bekezdést sem a józan, okos, olykor meglepően modern verstani nézeteket valló Szemere Pál. Ellenben egy saját külön karámba tereli a szerző – nagyon is esetlegesen – a Gáti István, Bakovecz István és Pápay Sámuel hármast. Jókorá fejezetet kap a „klasszikus triász” is, noha Orosz László is helyesen látja, hogy elvi és gyakorlati eredményei sokkal kevésbé jelentősek, mint ahogy azt az irodalomtörténeti hagyomány feltűnteti. Egy problémacentrikus elrendezésben viszont egy-egy tárgyalásra kerülő kérdés-csoport köré lehetne gyűjteni az azonos elvűeket, akik közül többel ellentmondás nélkül találkozhathánk egy másik elv mellett harcolók hadában is. (A magam részéről gyümölcsözőbbnek tartom azt a módszert, melyet Szuromi Lajos követ „Verselméleti kérdések a felvilágosodás korában” című tanulmányában, in: *Mesterség és alkotás* című tanulmánykötet, Szépirod. Kiadó. 1972. 103–136.)

A másik vitatható – bár ezúttal sem a tévedhetetlenséget vindikáló – ellenvetés az „eszmélkedés” korszakának túlságosan messzire való kitolása, ráadásul a verstani gondolkodás szempontjából aligha méltó Pap Ignác záró felléptetésével (1828., de még 1830-ból, sőt 1832-ből is vannak idézetek). Az „eszmélkedés” ugyanis elég hamar – úgy az 1810-es évek táján – átfordul a rendszerezésbe, egyeztetésbe, kodifikálásba, normalizálásba. Illetéktelen véleményem szerint Teleki László verstani összefoglalója (mely egyébként csak újra nyomva jelent meg a Tud. Gyűjt. 1819. évfolyamában, eredetileg „A Magyar Nyelv élémozdításáról. . .” című, 1806-ban megjelent értékes könyv egyik fejezete volt) tekinthető az „eszmélkedések” zárókövének s ügyes áttekintésének. (Az 1806-os évszám azért is jelképi jelentőségű, mert az ez évi Ratio educationis teszi kötelezővé *minden* iskolában (a pesti egyetemen is) a poétika – s benne a verstan – oktatását, s ajánl *kézikönyveket*.)

De tulajdonképpen az 1800-as évek íróinak verselméleti állásfoglalásai is már csak választások, döntések egyik vagy másik korábban körvonalozott verselésforma, ill. formák mellett vagy ellen többnyire a pluralizmus elfogadásával. Ez érvényes még Berzsenyre, Kölcseyre, Virágra is (akárcsak Vörösmartynak prozódiai vita-verseire, pl. *Egy barátomhoz*, 1818. stb.). Ami új, meglepően előrejutató ezután mégis felbukkan (mert felbukkan!), azt valami „Megsejtések a jövő verstanából”-féle című, utószószzerű fejezetben lehetne összesűriteni. Valamit mutatóba ezekből (persze Orosz László megfigyelései alapján): Révai Miklós felfedezi a vers ősi, recitáló, dűnnyögő formáit (pl. a zsolttárokban), s ezeket rokoníthatónak tartja az „ősi magyarral”; már korábban is szólnak arról, hogy a kádenciás (rímes, magyaros) verskebe egy mások ritmusként „valamely könnyű metrumot csúsztatnak be”; felfedezik, hogy a *sőhangsúly* transzformálódhat *időmértékké*; én nagyon figyelemre méltónak találok Somogyi Gedeonnak azt a felismerését (1819-ben), hogy a kor és a kor nyelve (de még a kor zenéje is) újfajta verselést követel és determinál: eddig – mondja – tudósainknak, költőinknek „eszébe se ötlött, hogy a régiek hagyományán kívül is lehetne – sőt éppen kellene a mostani időkhöz s a nyelvhez alkalmasabb versmértékről gondolkodni”, sőt a nemzeti karaktert is figyelembe véve lehetne „a magyaros verselésre alkalmas új mértékeket s versformákat” kiművelni

(128). Nem kevésbé figyelemre méltó Kis János versesztétikája, aki az egyetemes esztétika síkján, sőt – másokkal együtt – a biológiai [!] síkon próbálja a vers szépségét megragadni. De ide tartozik az akusztikai metrika (Vályi Nagy) vagy a funkcionális verstan (legteljesebben Ungvárnémeti Tóth L.-nál) kérdése is. Méltatlanság lenne a modern verstan előfutárai közt Kőlcseyről és Berzsenyiről elfeledkezni, de azt is hozzá kell tenni, hogy amikor az ő remek verstani (s poétikai) megállapításai elhangzanak, már mindketten térdig járnak a romantikában – tehát messze túl az „eszmélkedések” korszakán.

Tisztában vagyok azzal, hogy a verstani szakemberek csak mosolyognak az olyan kifogásokon, hogy a könyvecske gondos olvasása, az egymásra toluló, az előzőkkel és a későbbiekkel részben egyező, részben azoknak ellentmondó, egyes felfogásoknak agyunkba való betáplálása s a fentiekkel való folyamatos konfrontálása lassan-lassan kifárasztja az olvasót. Bármennyire laikus álláspont ez, gondolni kell a munka feltételezhető olvasóinak többségére is: az irodalom, esztétika, poétika (részben a zene- és nyelvtudomány) oktatóira és hallgatóira-tanulóira. Közben arról se feledkezzünk meg, hogy rendszeres verstani oktatás jelenleg semmiféle fokon és intézményben nem folyik, miért is én úgy érzem: kockázatos dolog a verstannak ilyen túlbuzjázó probléma- és terminuskészletével operálni. Annál is inkább kockázatos, mert egy olyan korszakban mozgunk, amikor egyazon fogalom, jelenség stb. megnevezésére több szót is alkalmaztak (ezek jó része az akkori köz-, sőt szaknyelvben sem volt közkeletű, vagy más jelentésben élt); avagy fordítva: egyazon szó (kifejezés, terminus) egyidőben több, különböző dolog megjelölésére szolgált. Verstani (történeti) lexikon vagy igen bőséges nomenklatura híján az Orosz Lászlóéhoz hasonló (hasznos, értékes) munkák esetében kétféle segítség kínálkozik: a szakszókincsek, a terminusoknak (de a fejtörést okozó közszavaknak is) a magyarázatát, a tárgyi tájékoztatást vagy szövegeközben, [-ben vagy lapalji jegyzetben adjuk meg, de még inkább – mivel az előbbi eljárások ismétlésekre kényszerítenek – afféle szó- és tárgymutató, ill. egy kis verstani szótár kerüljön a munka végére. Hasznos dolog a névmutató is, de – tapasztalatom szerint – az efféle munkákban nem elsősorban a neveket keresi – a nem bennfentes olvasó.

Az alábbiakban – kényszerűen rövidre fogva – megemlítek (a sok száz közül) néhány olyan nyelvi vagy tárgyi hiányosságot, amivel kapcsolatban mi, egyszerű olvasók szívesen látnánk volna valami felvilágosítást. Talán a legszembeötlőbb az, hogy még a „háromféle versrendszer” közül kettőnek: a magyarosnak és a „nyugat-európainak” az értelmezése, meghatározása is hiányzik (ill. csak nagyon későn kerül elő). Így természetesen nem nyílik mód arra, hogy különbséget tudjunk tenni nyugat-európai és szimultán (ill. bimetrikus) ritmuselvek között. Nagyon nehezen derül ki az unostalan emlegetett németes, franciás, olaszos verselés mibenléte (elég későn aztán Pápaytól, Szemerétől, Kőlcseytől kapunk némi eligazítást). Legmeglepőbb körülmény, hogy a *magyar(os)*-nak tartott versrendszerről, a későbbi „nemzeti versidomról”, a „hagyományos magyar versről” milyen hiányos kép él a korszak verstanteoretikusaiban, és (Földit kivéve) milyen aránytalanul kevés helyet kap az eszmélkedésekben, bár innen-onnen sok okos megfigyelést lehet összegyűjteni. Úgy érzem: fontos állomás, amikor Horváth József Elek világosan megfogalmazza azt a felismerését, hogy a magyar vers törvényszabója a magyar nyelven való létezés – igaz: ez már 1825-ben történik meg. Persze a magyar nyelv korábban is kulcsszerepet játszott a versrendszerek megítélésében, de inkább csak annak a fölénynek hangoztatásával, melynek birtokában a magyar nyelv minden verselési forma megvalósítására alkalmas, olykor lemaradását hangoztatták más, elsősorban a görög, római nyelvvel szemben. De a magunk portáján Somogyi Gedeonnak kell igazat adni, aki még 1819-ben is azt mondja: „valósággal a nemzeti verselés sorsa még el nem vált”. Nem csoda hát, ha Vörösmarty első, magyarosnak szánt „pördal”-át megmértékeli, s ezt ajánlja az 1840-es években Bajza a népdalíró Petőfinek. Maga Petőfi pedig 1847 [!] elején nyíltan megvallja: „A magyar mérték és rím még nincs meghatározva. . . róla nekem sincs tudatom, de van sejtésem. . .” Ugyancsak a (túlzottan is betűhív) nyilatkozatok kommentálásának, tartalmi-fogalmi értelmezésének és mai értelmű kritikájának elmaradása a ludas abban is, hogy szinte az egész füzetben sehol nem kapunk egyértelmű felvilágosítást arról: miért fából vaskarika a „nyugat-európai” mint „rímes-időmértékes” versforma, azaz a „Ráday nem” (Batsányi – későbbi – megállapítása: a németeknek, franciáknak stb. „metrumjok sincs, mégis metrumoznak” nagyon elkelt volna); ennek alapján tudták volna (a rímes-hangsúlyos magyar 12-stől megkülönböztetendő) az alexandrin(nus) definícióját megadni. (Erről Orczy Lőrinc – talán mindenkit megelőzve figyelemre méltó észrevételeket tesz a Révai kiadta „Költeményes Holmi . . .”-ban, 1787. 11–12). De olyasmi sem derül ki egyértelműen: mi mindent neveztek *leoninus*-nak, *alagyás* versnek, sőt *rythmus*-nak, *vers*-nek, ki mit értett *tactus*-on, *accentus*-on, mi a horáci, pindari, anakreóni verselés lényege? Egy csupán

érelklődő olvasónak vajon mit mond „az olasz rokokó formák magyarba való átjatszása” kifejezés? Játszi könnyedséggel vannak odadobva ilyen terminusok: *catalecticus* és *acatalecticus*, „*bucolica caesurdjú*” hexameter, *versi sciolti*, *homeoteleuton* (valójában: homoioteleuton), *aegis csörtető* és sok száz más. A 112. lapon például Ungvárnémeti Tóth L. kapcsán 20 [!]-féle lábat, sort, strofaképletet emleget a szerző, közülük legalább 10–12 nagyon rászorulna a megmagyarázásra. Ahogy azt sem hiszem, hogy mindenki megérti Baróti Szabónak könyve („Új mértékre vett...”) hármass felosztásáról adott tájékoztatását: „Az első *hat lábú*, a második *alagyas*, a harmadik *lantos* verseket fog magában foglalni.”

Én persze – anélkül, hogy a szájbárgást hiányolnám – még sok minden mást is „lefordítanék” mai magyarra, vagy állást foglalnék több kijelentés mellett vagy ellen is. Például: miért utalnak – egyébként helyesen – a metrum és kádencia összekapcsolása során a „*barát*”, ill. „*klastromi*”, sőt *keleti versekre*? igaz-e, hogy – mint Kazinczy és Virág is mondja – nyelvünk „rímekben felette szegény”, vagy – Somogyi G. szerint – hosszú szavaink nehezen férnek bele az antik mértékekbe? szükségtelen nyűg-e a rímes (ütemnyomatékos) vers megmértékelése (Berzsenyi)? van-e szépség-merce az egyes versrendszerek között, s van-e funkcionális összefüggés tárgy és versforma között, vagy Berzsenyinek van igaza, aki szerint „A mérték nem egyéb, mint edény, melybe poéta önthet, amit akar”. .? Én még azt is megmondanám: ki az „Tordai Lantos”? (= Gyöngyössi János); meg a „Jó Öreg”, „Szekely Lantos”? (= Baróti Szabó). Sok-sok efféle mellőzve, azt azért megjegyzem, hogy még a Kodályéhoz hasonló tekintélynek olyféle állítását is – egyetértően vagy ellentmondóan – megjegyzetelném, hogy „a jambus... homlokegyenest ellenkezik a magyar nyelv jellegével”, s ezért „irodalmunk számtalan remeke a zene számára elvesztett” (140), már csak azért is, mert Kodály elismerően szólt a (jambikus) *Szózat* megzenésítéséről, s maga is nemegy jambikus Ady-verset zenésített meg... Végül pedig: *lefordítanám* a latin vagy német nyelvű idézeteket. (Esetleg csak magyarul adnám.)

De nemcsak a magyarázatokat, értelmezéseket hiányolom, a könyv olvastakor egyre várom a feleletet olyan kérdésekre, mint például: véletlen vagy nagyon is törvényszerű-e a magyar verstani eszmélkedés kezdeteinek a tárgyalt 20–30 évre esése, sőt akár még a mozgalomnak pontosan ezeket az élharcosokat kitermelő mozgása? Merre mutatnak azok a lépten nyomon előkerülő tézisek, melyek vagy egybemosássá a verset (a verselést, a verzifikáció mesterességét) a költészettel, vagy (Petőfit, Adyt előlegezve) az előbbit az utóbbi szolgájának jelentik ki (Rájniss: „az Úr a Poéta, a versek az ő szolgái”). És merre mutat annak szüntelen hangsúlyozása, hogy a *magyar nyelv* bármilyen ritmuselvhez képes alkalmazkodni? Valóban a tartalom, a gondolat, az érzés, valamint a műfaj, sőt a stílus szabja-e meg a maga versformáját, vagy pedig az ilyes gondolatok csupán a hagyományból származnak ide, s merő illúziók? És merre mutat a muzsika (s tánc) meg a versritmus kapcsolatának szüntelen hangoztatása – a muzsika prioritásával? És így tovább.

És akkor – az utolsó két oldalon [!] – „befejezésül, összegezésésként”, páratlan tömörséggel s lényegre tapintással (s csak alig néhány vitatható állítással) szinte minden bennünk motoszkáló kérdésre (a sajnos, túlságosan rövidre fogott) felelet is előbukkan. De mért várt a szerző az utolsó lapig vele, mért nem jelezte legalább determináló jelenlétüket – ha máshol nem – korábbi jegyzeteiben is? Többek között azt, hogy egyrészt a verstani eszmélkedés egybeesik egész sor más (irodalmi, történeti, nemzeti, társadalmi, tudományos stb.) eszmélkedéssel, másrészt hogy a verstani eszmélkedések nagyon is harmonizálnak a felvilágosult, racionalista művészet- (vers-)esztétikával. Ez az esztétika ugyanis a versalkotást a szabályokba, rendszerbe foglalt formai-technikai eszközök ismeretére, helyes használatára redukálja, azt sugallva, hogy a művészetben nincs semmi megtanulhatatlan, irracionális, hogy „poeta non nascitur, sed fit”. Ugyanakkor – mint minden korszak – hátra és előre is tekint. A zenei (ill. tánc-) geneziszű ritmuselmélet – helyesen, de hátrafelé tekintve – arra a korra utal, amikor a „Sprach-vers” egyszerűen elképzelhetetlen és funkciótlan volt. De még csak egy-egy mondatban rajzolódik ki a versnek az a következő (romantikus) korszaka, amikor ez a ritmus önállósul, s a vers mélyén alakítja ki a költemény autonóm (de nem önkényes) *nyelvi* melódiáját. Ugyancsak új, a romantika felé mutató a *nemzeti nyelv* s a nemzeti ritmuselv összefüggésének komparatiztikus keresése, akárcsak a formaközpontúsággal, a szórszálhasogató metrikával egy szélesebb értelmű ritmuselv, egy komplex, poézis-alapú versszemlélet szembeállítás. Ez és sok más a felé az „új idő” felé mutat, amikor egyrészt a formális verstan helyébe a ma funkcionálisnak nevezett komplex verstan lép, azt vallva, hogy a versforma a költői egyéniség, a tárgy, a nyelv, a zene egybehangzó összhatásából születik (s azt tükrözi). (Vö. ezzel szemben Péczeli kijelentését: „az ész igaz Bíró”, s Földiét: „a jól-

váltó [!] fül a leghatalmasabb bíró".) Ekkor majd a versalkotás belső, titokzatos, ösztönös, „természeti” művészet, a verset nem „iskolai szabályok” hű követésével csinálják, hanem az – Vörösmartyval szólva – le van írva „Jelkük asztalára, csak le kell onnan másolni”, a vers az (megint Vörösmarty szavai), „amit elmém tisztá lapján / Írva hagyott az örök teremtés”. És a szigorú, többnyire monometrikus sorok megbomlása, elegendő metrumú versek alkotása a „rossz verselő” Vörösmarty, a „próza” Petőfi verstanának birodalma felé vezet. Ahogy a licenciák egyre liberálisabb kezelése is nemcsak etimológiailag jelzi a jövő alapfogalmának: a *szabadságnak* térhódítását.

Ismétlem: e gondolatoknak szinte mindegyike megvan Orosz Lászlónak – hogy úgy mondjam – megbocsáthatatlan tömörségű „összegezésében”. Megbocsáthatatlanul sajnálatos például, hogy – bár helyes judiciummal, de – csak futólagosan tér ki arra: az 1780-as jozefinista évek nemesi patrióta és antiklerikális hangulata, majd a posztjakobinus ferenci korszak nemzeti-politikai ideológiája hogyan determinál, tesz időszerűvé, illetve időszerűtlenné egyes elavult vagy új nézeteket még a történelemnek és művészetnek egy olyan félreeső parcelláján is, mint a verstani eszmélkedés. Ha Orosz László nem sajnálta volna tőlünk saját eszmélkedését (amire minden adottság megvan benne), tartalmas, gondos kis könyve a nélkülözhetetlen kézikönyvek sorában kapott volna helyet.

MARTINKÓ ANDRÁS

ÁLTALÁNOS NYELVÉSZETI TANULMÁNYOK XIII.

SZERK.: TELEGDI ZSIGMOND ÉS SZÉPE GYÖRGY.
Akadémiai Kiadó, Budapest 1981. 367 l.

1. Az MTA Nyelvtudományi Intézetében készül, 1963-ban meginduló sorozat XIII. kötete „A nyelvről való gondolkodás története” alcímmel jelent meg. Látszólag tehát a kötet szerkesztői nem tértek el az évek során egyre inkább megszilárduló – a tematikus szerkesztés elvén nyugvó – gyakorlattól. A sorozat eddigi kötetei ugyanis egy témakörbe vágó, de sok esetben különböző megközelítésű, más-más irányzatot követő, eltérő módszerekkel dolgozó szakemberek tanulmányait tartalmazza. Így a legtöbb esetben jól tájékoztatja az olvasót – az adott kérdéskörön belül – a hazai általános nyelvészet akkori helyzetéről: módszerekről, irányzatokról, eredményekről.

Ennek a kötetnek a tárgyköre azonban túlságosan tág. Felölelné ugyanis az egyetemes és a magyar nyelvtudomány-történet legfontosabb állomásait, pontosabban beletartozna – történeti megközelítésben kifejtve – mindaz a nyelvre vonatkozó időálló eredmény, amelyet a nyelvi vizsgálódások kezdeteitől napjainkig a nyelvvel foglalkozó kutatók (nyelvészek és más diszciplínák képviselői egyaránt) létrehoztak.

A nyelvről való gondolkodás megközelítőleg teljes fejlődéstörténetét ebben a keretben természetesen még felvázolni sem lehet. A kötet csupán válogatást, ízelítőt nyújthat belőle. Kérdés, hogy milyen? A szerkesztők az egybegyűlt nagy mennyiségű anyagból – Szépe György az utószóban tájékoztat erről – végül is két kötetet állítottak össze: a XIII.-ba jobbára a tudománytörténeti, a XIV.-be pedig a jelenkori nyelvészeti témákat feldolgozó tanulmányok kerültek.

2. A XIII. kötetben tehát tanulmányokat olvashatunk az egyetemes és a magyar nyelvészet történetéből. Az olvasó – a tanulmányokat végigolvassa – nem egy egységes koncepció nyomán kirajzolódó nyelvészettörténet néhány lényeges fejezetével ismerkedik meg. A kötet heterogén: térben, időben és jelentőségben egymástól eltérő iskolákat, irányzatokat, a nyelvészet és a társtudományok (elsősorban a filozófia és a logika) képviselőit bemutató tanulmányok sorakoznak egymás mellett. A Buridannal, Peirce-szel, valamint a lingvisztikai filozófiával foglalkozó dolgozatok ugyanilyen jögről (ha nem jogosabban) kerülhettek volna egy filozófiai vagy logikai folyóirat hasábjaira is.

E változatosságnak ára van: e túl tágra szabott tárgykörben a tizenkét tanulmány – néhány korábbi kötetétől eltérően – szerteágazó, szertetlen együttest alkot.

A tágra méretezett témakörön belül a töredékesség, hiányosság szükségszerű. Am a szerkesztők maguk is fájlják néhány téma (pl. Pänini, Humboldt, az újgrammatikusok stb.) kötetből való maradását, s főként a magyarországi nyelvészettörténet bemutatásának a hézagosságát. Ehhez kapcsolódva hadd hívjam fel a figyelmet arra, hogy a kötetből kimaradt az immár több mint két évtizede

önálló elméletet létrehozó, s eredményeit könyvek sorában közreadó Zsilka János munkásságának a bemutatása is. (A szemlerovatból szintén kiszorult, és nem kapott helyet az időközben megjelent – újabb nyelvészeti témákat bemutató – XIV. kötetben sem.)

A szerkesztők szerint az Általános Nyelvészeti Tanulmányoknak ez a száma a magyarországi nyelvtudomány-történet megerősítésére hivatott. Úgy gondolom, hogy a kötet – értékes gondolatokat igényesen és hitelesen kifejtő tanulmányaival, valamint egyes vitára készítő, esetenként pontatlanul megfogalmazott gondolatokat tartalmazó dolgozatai ellenére – egészében megfelel ennek a fontos célnak.

3. Most pedig hadd térjek rá az egyes tanulmányok rövid ismertetésére. Az ismertetést a magyar nyelvésztörténet egyes fejezeteit bemutató dolgozatokkal kezdem.

É. Kiss Katalin méltán emeli ki a XIX. századot végigélt erdélyi polihisztort, Brassai Sámuel saját korában nem értékelt nyelvészeti munkásságának a jelentőségét „Brassai Sámuel mondatfelfogása” című világos okfejtésű, meggyőző tanulmányában. Brassai nyelvészeti vizsgálódásai középpontjába a mondatot állítva kora hazai nyelvészeti nézeteinél meglepően előbbremutató – ma is aktuális – eredményekhez jutott. Elvetette a duális (= logikai) mondatfelfogást (szerinte a mondat igéből, s neki alárendelt, egyenrangú igehatározókból áll, a mondat központi része, „jelke” az ige), de helyette a mondatok egy másfajta – a közlés szempontjából történő – duális tagolódását ismerte fel, s írta le ezt az aktuális mondat szerkezetet a világon először. (Az aktuális mondattagolás napjainkban egyre többet foglalkoztató kérdéskörének a felfedezését mégsem neki, hanem Georg von der Gabelentz német nyelvésznek tulajdonítja a nemzetközi szakirodalom.) A szerző szerint Brassai mondatképlete Fillmore 1968-as mondatfelfogását előlegezi. Úgy vélem azonban, hogy Brassai mondatfelfogása elsősorban nem Fillmore – igéből és a felszíni szerkezeti esetektől eltérő mélyesetekből álló – mélystruktúrájához hasonló. Felfogása sokkal inkább L. Tesnière valenciaelméletével, s főként az ő munkássága nyomán kibontakozó függőségi grammatikákkal rokonítható.

Kovács Ferenc a történeti-összehasonlító finnugor nyelvészet (s egyúttal a tényleges magyar nyelvtudomány egyik első, jeles képviselőjét, Hunfalvy Pált és korát mutatja be „A magyar nyelvtudomány egyik úttörője: Hunfalvy Pál” címmel. A dolgozat elején felvázolja a reformkor társadalmi, politikai és tudományos légkörét, melyben Hunfalvy és pályatársai indultak.

Az összehasonlító nyelvészet a német nyelvtörténeti iskola hatására bontakozott ki Magyarországon. A XIX. században Európában – idézi a tanulmány Riedl Szende szavait – „a nyelvrokonság volt a jelszó”. Sajnovics és Gyarmathi nyomdokain haladva elsősorban Hunfalvy Pálnak és Budenz Józsefnek sikerült bizonyítania a magyar nyelv finnugor eredetét. Kovács Ferenc ismerteti azt a hatalmas szervezői, szerkesztői, tudománypolitikai munkát, melyet Hunfalvy végzett. Írásai gondos elemzésével rekonstruálja Hunfalvy legtöbb esetben meglepően korszerűnek ható, haladó, ma is időszzerű nyelvelméleti nézeteit. A tanulmány említi azokat a vitákat, amelyeket Hunfalvyék a délibábos nyelvészkedés, a vad etimologizálás ellen folytattak. Szól az ún. Müller polémiáról is, vagyis megvizsgálja azokat a figyelemre méltó megjegyzéseket, amelyekkel Hunfalvy a német származású angol nyelvész Max Müller gondolatait fogadta. De szívesen olvastam volna legalább néhány sort a korszak meghatározó tudományos vitájáról, az ún. ugor-török háborúról is, mely Hunfalvy, Budenz és Vámbéryék között zajlott, s melyből Hunfalvyék kerültek ki győztesen.

Itt említem meg Károly Sándor „Tudósmagatartások néhány nyelvészportré tükrében (Szemelvények a magyar nyelvtudomány történetéből)” című esszé szerű tanulmányát, mely a szemlerovatban kapott helyet, bár oda nem egészen illik. E dolgozatban Károly Sándor öt kiemelkedő nyelvészünk (Simonyi, Gombocz, Kniezsa, Pais, Bárczi) portréját rajzolja meg. A tanulmány jól kiegészítheti Kovács Ferenc dolgozatát: az olvasó így tudománytörténeti rendben ismerkedik meg valamelyest a magyar nyelvtudomány legjelentősebb képviselőivel.

Vértes O. András a „Nyelvészetten kívüli eszmék hatása a régi magyar hangtanra” című rövid dolgozatában a magyar hangtan történetéből néhány érdekes adalékot szolgáltat ahhoz a tudománytörténeti tényhez, mely szerint a szaktudományok egy-egy irányának kialakulásához nagymértékben hozzájárulhatnak látszólag tőle teljesen független speciális elméletek. Így a magyar fonetikatörténeti kutatásoknak számolniuk kell többek között a középkori artikulációs misztika vagy a descendencia elmélet hatásával, vagy azzal a több hazai szerzőnél kimutatható naiv elképzeléssel, amely az éghajlat, a környezet és a hangképzés között egyértelmű, közvetlen összefüggést állapít meg. A kor gondolat és érzelmvilágát a szaktudományok is visszatükrözik, ezek nyomot hagynak rajtuk.

4. A következőkben a három görög tárgyú tanulmányt veszem sorra.

Balázs János a görögöknél az i. e. V. századtól kezdve kialakuló két különböző – eltérő szemléleten alapuló – dinamikus nyelvelemzési, tagolási módot mutat be „A nyelvi elemzés két európai modellje” című tanulmányában. Köztudomású, hogy F. de Saussure szerint a nyelvi rendszernek két síkja van: az elemek lineáris rendjén alapuló szintaktikai, valamint a memóriánkban jelenlevő, egymást csupán felidézni képes elemek asszociatív síkja. E gondolatot fejlesztette tovább részben a prágai fonológiai iskola, részben pedig a sztratifikációs nyelvészet néhány képviselője. E szemlélet ókori nyomait találja meg Balázs János egyrészt az ókori metrikusok elméletében, másrészt az ókori atomelméletben, illetőleg Hérakleitosz és Arisztotelész bizonyos gondolataiban. A metrikusok a verssorok lineárisan egymás után sorakozó hangelemét, az atomelmélet képviselői pedig az anyag legkisebb részecskéjét nevezték *szoikheion*-nak. A tanulmány legérdekesebb része a *szoikheion* szakszó jelentésének, etimológiájának a felderítése.

A másik szemléleten alapuló elemzési móddal elsősorban a görög–latin retorikákban, ars dictandikban találkozhatunk. A körmondatok felosztása, tagolása (körmondat, tag, ízület) Európa legkülönbözőbb nyelveiben őrzi egy ókori fiziológiai szemlélet nyomait. Az elemzők ugyanis az emberi test és részeinek összefüggését, működését vették mintául.

Balázs János a rétegv nyelvészetről szólva hivatkozik D. C. Bennet, H. Gleason és Országh László véleményére, akik szerint a poliszémák jelentéseit, a jelentések egymáshoz való bonyolult viszonyát csak sztratifikációs, többdimenziós ábrázolás tudná kellően bemutatni. Ehhez kapcsolódva jegyzem meg, hogy Zsilka Jánosnak a jelentéselemzéseit kiegészítő, mélységben tagoló, többdimenziós ábrái a jelentések összefüggéseinek szemléltetését, mélyebb megértését szolgálják.

Szabó Árpád „A nyelv leírásának kibontakozása a görögöknél” című dolgozatában azt a fejlődési folyamatot követi nyomon, amelynek eredménye (s egyúttal a további fejlődés kiindulópontja) az i. e. 100 körül keletkezett első görög grammatika: Dionysios Thrax műve. A nyelv kutatásához, az antik grammatika kibontakozásához, fokozatos önállóvá válásához a legnagyobb mértékben a filozófusok (a szofisták, Arisztotelész és a sztoikusok) járultak hozzá. A szerző – a kiváló klasszika-filológus – a fokozatosan kialakuló, s még távolról sem egységes grammatikai terminológiát vizsgálja, a különböző forrásokban ugyanazon szakszavak eltérő használatát mutatja ki, s közben megismertet néhány nyelvtani szakkifejezés eredetével. Ezután tér rá a görög hangtánt és a görög alaktant szófajok szerint tárgyaló első görög grammatika tüzetes leírására. Megállapítja, hogy bár Euklidész „Elemek” című munkája terjedelemben és minőségben is messze fölülmúlja Dionysios Thrax nyelvтанát, a kettő mégis joggal vehető egybe, hiszen mindkettő egy-egy tudomány alapismereteinek az első összefoglalása.

A dolgozattal kapcsolatban meg kell jegyezzem, hogy az antik grammatikusok beszédrészen (mondatrészen) egyértelműen szóosztályokat, kategóriákat értettek. Így Dionysios Thrax sem a görög mondatrészeket írta le (ahogyan a tanulmányban olvashatjuk), hanem a görög nyelv szófajait.

Telegdi Zsigmond „A ‚nyelvi jel’ fogalmának megjelenéséről és a sztoikusok nyelvészetéről” című gondolatgazdag, igényes tanulmánya az antik grammatikát megalapozó, s a nyelvtudomány későbbi fejlődésére is igen nagy hatást gyakoroló sztoikus filozófusok nyelvészeti munkásságával ismerteti meg olvasóit. A tekintélyes számú, bár töredékes sztoikus forrás gondos, körültekintő tanulmányozása, valamint a szerteágazó (sok esetben egymásnak ellentmondó) gazdag szakirodalom alapos feldolgozása alapján rekonstruálja a sztoikusok nyelvészeti – a logoszra vonatkozó – nézeteit. A tanulmány megismertet a sztoikus dialektika legfontosabb fogalmaival és szakszavaival (*semáinon*, *sēmáinomenon*, *tynchanon*, *lekton*), majd foglalkozik a sztoikusok ígére vonatkozó nézeteivel. E filozófusok ugyanis az igei állítmányt nem szónak, hanem hiányos mondatnak tekintették. Az ige mint mondatfüggvény felfogásnak ők voltak az első képviselői. A sztoikus szemantika részletes bemutatása közben válik világossá, hogy a görögök kezdetben, hagyományosan a nyelvi jelet nem tekintették jelnek. Jelen (*szēma*, majd *szēmeion*) a jelek egy sajátos fajtáját, a természetes indíciomot értették csupán. Ilyen értelemben használták a *szēmeion* kifejezést a sztoikusok is. A ‚nyelvi jel’ műszó megszületése egy más – mélyebb nyelvi – szemlélettel, a nyelvre vonatkozó ismeretek nagymértékű gazdagodásával, elmélyülésével függ össze.

Kétségtelen, hogy ez a tanulmány a kötet legszínvonalasabb – hatalmas ismeretanyagát logikusan, szabatosan s egyúttal érdekfeszítően előadó – írása.

5. Bakos József „A nyelvész Comenius” című dolgozatában a nagy pedagógus és gondolkodó nyelvelméleti, nyelvfiziológiai és a nyelvtanítás gyakorlati kérdéseivel foglalkozó nézeteit gyűjti össze és

mutatja be. A szerző a Comenius-filológia alapos ismerője, e témakörben számos tanulmányt publikált már. A dolgozat egymás után sorakoztatja fel Comenius visszatérő, különböző műveiben újra és újra kifejtett figyelemre méltó – sok esetben meghökkentően korszerűnek tűnő, s nagyrészt bizonyára ismeretlen – nyelvelméleti nézeteit, nyelvpedagógiai elgondolásait. A szerző szerint a bemutatott értékes tudománytörténeti adatokat nem hagyhatja figyelmen kívül a nyelvtudomány-történetírás sem. A tanulmány gyengéjének érzem viszont, hogy Bakos József történelmietlen szemlélettel vizsgálja Comenius gondolatait: a nyelvtudomány mai fogalmaival azonosítja a nagy tudós nyelvvel kapcsolatos nézeteinek XVII. századi fogalmait. Ezáltal – akaratlanul – olyan eredményeket tulajdonít neki, melyekre saját korában semmiképpen nem juthatott. (Így olvashatunk Comenius nyelvészettel kapcsolatban nyelvi rendszerről, a nyelvi rendszer kontrasztív és tipológiai vizsgálatáról stb.) Általában Bakos József a kor gondolkodás- és eszmevilágának mégoly vázlatos bemutatását is mellőzi. Pedig a XVII. század gondolkodásmódjának, a kor nagy tudományos eredményeinek, kísérleteinek (Bacon ismeretelmélete, az általános nyelvtan kidolgozására, az egyetemes nyelv- és írás létrehozására irányuló erőfeszítések stb.) hatása nélkül nem érthetőek, és nem értékelhetőek hitelesen Comenius nyelvészeti eredményei sem.

6. Korponay Béla „John R. Firth és a brit nyelvészeti iskola” című dolgozata az angol nyelvtudomány történetének rövid, vázlatos áttekintése után tér rá Firth és a londoni leíró nyelvészeti iskola munkásságának bemutatására. Ez az iskola az 1940-es évektől kezdve bontakozott ki Londonban. Korponay szól arról az erős hatásról, amelyet az antropológus B. Malinowsky gyakorolt Firthre, majd megpróbálja ismertetni Firth sajátos (bár csak részben kifejtett) nyelvelméletét.

Firth a nyelvi elemzés szintjeinek vizsgálata közben két területtel foglalkozott behatóan: egyrészt fonológiával, (kidolgozva az ún. prozodikus elemzést), másrészt jelentéstannal, (megteremtve az ún. kollokációs jelentésméletemet). Firth tanítványai, munkatársai közül a dolgozat csupán M. A. K. Halliday munkásságával foglalkozik kissé részletesebben: funkcionális, sztratifikációs nyelvtanát ismerteti röviden.

Kár, hogy a tanulmányban homályos, pontatlan nyelvelméleti megállapítások, utalások fordulnak elő. (A kifejtésből nem válik világossá pl. Firth prozódia fogalma, zavaróak, mert pontatlanok a saussure-i gondolatokra, a leíró (amerikai deskriptív?) nyelvészetre vonatkozó hivatkozások.)

7. A következő három tanulmányt minden különbözőségük ellenére az köti össze, hogy a bennük bemutatott filozófusok a nyelvet logikai, filozófiai és szemiotikai szempontból vizsgálták, tehát nem a specifikus nyelvi feltáráshoz járultak hozzá.

Altrichter Ferenc „Buridan és a név-reláció antinómiaja” című figyelemre méltó tanulmánya értékes hozzájárulás lehet a logika történetéhez, elsősorban a logikai szemantika történeti előzményeinek feltáráshoz.

A szerző a középkori nominalista filozófia alapos ismeretében arra a meglepő következtetésre jut, hogy e filozófia legjelentősebb alakja F. Buridan – elsősorban Sophismata című nyelvfilozófiai, logikai szemantikai művében – megfogalmazza, és saját elméletén belül meg is oldja azt a problémát, amelyet több mint ötszáz ével később a logika kiemelkedő megújítója G. Frege vetett fel és oldott meg a kor színvonalán ismét.

A tanulmány hozzájárulás kíván lenni ahhoz a munkához is, melynek célja – a középkori filozófia, tudománytörténet egyre teljesebb megismerésével párhuzamosan –, hogy eloszlassa a középkor tudományosságával kapcsolatos téveszméket, igazolja a „sötét középkor” kép tarthatatlanságát.

Horányi Özséb „A nyelvről való gondolkodás történetének egyik állomása: Charles Sanders Peirce” című dolgozatát Peirce-nek, a szemiotika – az általános jel tudomány – atyjának szenteli. Peirce tehát elsősorban nem a nyelvről, hanem általában a jelekről, a jelek különböző típusairól gondolkodott. A szerző maga írja: „...nem a nyelvből kiindulva kereste meg a „szélesebb keretet”, hanem eleve átfogóbb keretben, a jelkonceptió keretében jelölte ki a nyelv helyét”. (i. m. 89. l.) Peirce a jeleket több szempontból osztályozta, majd a különböző jel típusok egymáshoz való viszonyát is vizsgálva egy igen bonyolult jeltypológiát dolgozott ki. (A század elejére már a jelek 66 féle különböző típusát állapította meg.)

Horányi Özséb Peirce szövegeinek, töredékeinek alapos tanulmányozásával, értelmezésével, valamint egy – ennek alapján konstruált – általános jel formula segítségével megpróbálja rekonstruálni Peirce jelelméletét.

Úgy látom azonban, hogy e körültekintő filológusi munka közepette nem kapnak kellő hangsúlyt Peirce alapvetően fontos felismerései: egyrészt az a lényeges gondolata, hogy a jelzési folyamatot – a szemiózist – három tényező (a jel, a jel tárgya, és a jel interpretálója) hozza létre, másrészt, hogy a jel tárgyával kapcsolatosan Peirce következetesen megkülönbözteti a designatumot (immediate object) és a denotatumot (real, dynamical object).

Peirce szemiotikai írásait átszövik filozófiai gondolatai. Véleményem szerint ezért nem lehet szemiotikai alapfogalmait, de jeltipológiáját sem hitelesen értelmezni a pragmatista filozófus Peirce ismerete nélkül.

Zavarbaejtően zsúfolt, nehezen követhető gondolatmenetű tanulmányt írt a tudománytörténész Vekerdi László „Az absztrakt filozófia és a nyelv (Tudománytörténeti és kritikai megjegyzések)” címmel. Közismert, hogy századunkban a neopozitivistá filozófia legkülönbözőbb irányzataira egy fokozott nyelv iránti érdeklődés a jellemző: ezek a filozófusok a filozófia feladatát a (természetes vagy mesterséges) nyelv vizsgálatában látják. A dolgozat – rövid tudománytörténeti áttekintés után – az oxfordi lingvisztikai filozófiával, elsősorban J. L. Austin, majd J. R. Searle beszédaktus-elméletével foglalkozik.

Vekerdi imponálóan széles körű (tudománytörténeti, tudományelméleti, művészetelméleti, filozófiai) ismeretanyagot zsúfol bele dolgozatába, ám a felvillantott összefüggések, a sok utalás, nevek, művek, irányzatok sorolása inkább elterelik a figyelmet a tárgyról, elfedik a szerző mondani- valóját. Nem teszik világossá a kifejtést az idegen nyelvű munkákból vett idézetek helyenként pontatlan fordításai sem (vö. pl. a lábjegyzetben közölt eredeti Austin idézetet a szövegbe foglalt fordítással. i. m. 213. l.).

A dolgozat a beszédaktuselmélet korlátairól szólva jut el hermeneutikai problémák fejtegetéséhez. A megértés „mélyszerkezetével” kapcsolatosan ismerteti Karácsony Sándor társaslélektani nyelvelméletét. Ez az elmélet – írja a szerző – „... harmonikus szintézist teremt szinkronia és diakronia között.” (i. m. 227 l.).

Vekerdi László szerint – ha fejtegetéseit jól értem – azok a kérdések, melyek a beszédaktus-elmélet, illetőleg a generatív grammatika keretében nem oldhatók meg, megválaszolhatókká válnak Karácsony Sándor nyelvfilozófiája alapján.

Pedig korunk nyelvészete nem azonosítható a generatív nyelvészettel, vagy a beszédaktus-elmélettel, mint ahogy nem tehetünk egyenlőségjelet a XX. század filozófiája és a neopozitívizmus között sem.

8. Utoljára hagytam – mivel a kötet többi tanulmányától eltér – Terts István „A nyelvtudomány-történet mint szakma” című írását. A szerző a nyelvtudomány-történet mint önálló stúdium nagykorúvá válásáról, korunkra jellemző fellendüléséről, a tudománytörténet iránti érdeklődés megnövekedéséről ír. (A kötet szemlerovatában is ő ismerteti Dell Hymes, T. A. Sebeok és H. Parret nyelvtudomány-történeti antológiáit.) A nyelvtudomány-történet szakmává válását elsősorban azzal magyarázza, hogy a korszak nagy nyelvészeti változásai előidézte elméleti elbizonytalanodással párhuzamosan megnövekedett a nyelvtudomány-történet iránti érdeklődés, a jelen megértésének az igénye.

Nem értek egyet a szerzőnek a tudományok fejlődésére vonatkozó nézeteivel, és tévesnek, merevnek vélem azt a felfogást, mely a történetírói tevékenységet metszetek és menetek rekonstrukciójára választja szét.

S végül hadd jegyezzem meg a magyar nyelvtudomány-történettel kapcsolatban: a hazai nyelvtudomány-történetírás számunkra természetesen fontosabb kell hogy legyen mint másoknak, hisz ezt a témát máshol nem művelik. Tudományunk történetét nekünk kell megismernünk, értelmeznünk.

A gazdag – húsz recenziót, illetve szemle-cikket tartalmazó – szemlerovatból a Saussure-filológia négy fontos (régén bemutatásra váró) művére hívom fel külön a figyelmet.

HORVÁTH KATALIN

B. GERGELY PIROSKA:

A KALOTASZEGI MAGYAR CSALÁDNEVEK
RENDSZERTANI ÉS FUNKCIONÁLIS VIZSGÁLATA

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. (Nyelvtudományi Értekezések 108. sz.) 961.

A magyar családnevek állományáról: mennyiségéről, összetételük arányairól nagyon keveset tudunk. A múlt század végén kétezernél alig becsülték többre számukat, s hogy ez meg sem közelíti a valóságot, azt is csak föltételezzük. Számítógépes és pontos személyi nyilvántartással rendelkező korszakunkban sincs lehetőség egy teljes magyar családnévstótar összeállítására, holott ilyen már több helyen nyomtatásban is közreadtak (hogy csak a legutóbbit említsük, a szomszédos Jugoszlávia horvátországi tartományában 1976-ban 770 négyhasábos nagy alakú lapon jelent meg egy olyan családnévtár, amely községenkénti részletezésben mutatja a nevek használóinak számát).

Ilyen viszonyok között minden magyar családnevekkel foglalkozó munka nagy jelentőségű, s mégis, néhány község adatait összegyűjtő füzetkén kívül eddig csak két nagyobb vállalkozás foglalkozott a magyar nyelvterület kiterjedtebb összefüggő egységének családneveivel. Az egyik Göcsej és Hetés vidékének személynévanyagát vizsgálta meg Ördög Ferenc kutatási tevékenysége eredményeként 1973-ban, a másik pedig a most ismertendő könyv, B. Gergely Piroskának, a kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetem magyar tanszéke docensének Kalotaszeg családneveit földolgozó munkája.

A könyv keletkezésének előzményeiről el kell mondanunk, hogy egy nagyobb szabású kutatómunka részeredménye. Kalotaszeg vidékének (34 község) minden személynévelemére kiterjesztette a szerző az adatgyűjtés és a földolgozás munkálatait, s a ragadványnevekkel foglalkozó rész meg is jelent már a bukaresti Kriterion Kiadó gondozásában 1977-ben, a keresztnevek és becenevek anyaga azonban mindmáig kéziratban várja a megjelenés lehetőségét. Természetesen a családnevekkel foglalkozó rész is önálló, egységes és teljes mű, jóllehet a különböző névelemek egymással való kapcsolata közismert, s kétségtelenül jobb lett volna valamennyinek a földolgozását egy kötetben kiadni. Azzal az összefüggések világosabbá, közérthetőbbé váltak volna, s kevesebb utalásra, magyarázatra kényszerült volna a szerző.

A kalotaszegi családnevek rendszerezését és földolgozását elsősorban földrajzi–etnikai szempontokra alapítja a könyv. Négy kisebb tájegység (Felszeg, Alszeg, Kapusmente, Nádásmente) adatait külön-külön is megvizsgálja, s végül egybeveti az eredményeket, megállapítja a hasonlóságokat, különbségeket, valamint az egész Kalotaszeg családnévhasználatára tesz megállapításokat. Ez az aprólékos, szinte mikro-szociolingvisztikai vizsgálat bonyolítja ugyan az egyébként világos és áttekinthető szerkezetet, s a nem szakember számára nehezebbé teszi a lényeg megragadását; településtörténeti, etnológiai és néprajzi, de nyelvi–névtani szempontból is sok apró jellegzetességre ráirányítja a figyelmet, s a finomságokra is érzékeny tudományos megalapozottságú szemléletével pontosabbá, árnyaltabbá, sokszínűbbé teszi a munka eredményét.

A családnévvizsgálat e könyvben alkalmazott szempontjai modernnek és föltétlenül hasznosak mind a névtan, mind a nyelvtudomány, mind a néprajz, mind pedig a történettudomány számára. A neveknek ugyanis statisztikai, szociológiai, etnológiai, alaktani, jelentéstani és etimológiai vizsgálatával is találkozunk. (Ez a sokoldalú és mélyreható vizsgálat jellemezte a szerzőnek a ragadványnevekkel foglalkozó kötetét is.)

Az első fejezet a *névállomány* bemutatását tartalmazza. Ez a bemutatás azonban nem csupán statisztikai vizsgálat, hanem a családnevek belső szerkezetének, az összetevők arányainak kutatásán alapszik, s nagy szerepet kap benne a dialektikus szempont: mozgásában, változásában mutatja be az egyébként megállapodottnak, egyszeri fölmérés eredményének is fölfogható (s úgy mindenképpen egyszerűbben elemezhető) névanyagot. A neveknek a gyakorisági vizsgálatánál több kategóriát is megkülönböztetve: az átlaggyakoriságnál nagyobb megterhelésű, a ritka, az egy családtól vagy család-töredéktől viselt nevek osztályainak bevezetésével dinamikussá tette a szerző az egész névállomány belső szerkezetét, s a különböző kategóriákba tartozó nevek arányszámaiból belső migrációra, lakosságmozgásra vonatkozó következtetések levonására is lehetőség adódott. Mindezt tovább élénkíti a nemzedékek szerinti vizsgálat, ami által világosan különválasztható a kiháló vagy éppen mostanában fejlődésnek indult, egyébként hasonló migrációs mutatójú községek névanyaga. A kiháló félben levő és

az újonnan meghonosodó nevek (amelyek az egyszerű statisztikai táblázatokban nem különülnek el) éppen ellenkező korosztályokban találhatók meg: az előzőket idősebbek, az utóbbiakat fiatalabbak viselik. Ez a vizsgálati módszer a magyar névkutatásban eddig csupán a keresztnévdivat irányainak megállapítására volt jellemző, családnévstruktúrák bemutatásánál nem használták.

A végtelenül finom kutatási módszerek és aprólékos számítások eredményeként nemcsak azt tudjuk meg, hogy az előforduló 571 családnév mindegyikét hány család viseli, hanem azt is, hogy Kalotaszeg névvállománya meglehetősen egységes, sok a gyakori családnév, egy-egy nevet még egyszer annyi család visel, mint például Göcsejben vagy Hetésen. Ugyanakkor a szerző összeveti az 1960–70 közötti állapotokat a múlt század végének névanyagával, amelyről Jankó János kiváló néprajzi munkájában (Kalotaszeg magyar népe. Bp., 1892.) talált adatokkal. Ezzel az eredetileg leíró jellegű vizsgálat további történeti aspektusokkal bővült, s közel száz esztendő különbségeit mutathatta be. Eredményként azt állapította meg az összevetésből, hogy meglehetősen sok (182) az új családnév a mai anyagban, de nagyon kevés (43) az olyan, amely közben kihalt, ma már nem található meg Kalotaszeg családnévállományában – sok él közülük ragadványnévként ma is, ami arra enged következtetni, hogy a múlt század végén is a közhasználatban a hivatalos nevet helyettesítő ragadványnev volt. Az évszázadnyi különbséget mutató adatok összevetéséből kiolvasható népmozgási jelenségek kétségtelenül hasznosak az etológia és a helytörténet kutatóinak, de a nevek terjedését vizsgáló elméleti névtudomány is sokat meríthet belőlük. A neveknek a különböző elterjedési kategóriákban való felsorolása zárja ezt a fejezetet. Meglehetősen kevés (23) az olyan családnév, amely mind a négy tájegységen előfordul, és elég sok az egyes vidékekre korlátozódó név (154, 107, 31 és 16), ami a tájak külön vizsgálatának módszertani megoldását igazolja, hiszen ekkora különbségek lényeges népeségmozgalmi s nyilván gazdaságtörténeti eltéréseket bizonyítanak.

A névanyag vizsgálatában legizgalmasabb kérdés, a névélettan egyik legfontosabb eleme: a *névhasználat*, a nevek funkciója az adott társadalomban. Tapasztalatból is tudjuk, hogy ismerőseink között vannak, akiket kereszt- vagy becenevükön, vannak akiket ragadványnevükön, s olyanok is akadnak, akiket családnévükön említünk. Ez az eltérés zárt faluközösségekben még jobban szembetűnő, s ha nehezen kutatható is (hiszen nagyon sok helybeli lakossal kell elbeszélgetni az adatgyűjtéskor), végtelenül érdekes eredményt ad. Ennek a kérdésnek a vizsgálatára is négy kategóriát alakít ki a szerző: a) megnövekedett funkcióértékű nevek (csak önállóan használatosak), b) teljes funkcióértékűek (a hivatalos formában vagy más névelemmel kapcsolódva használatosak), c) csökkent funkcióértékű nevek (más névelemmel váltogatva használatosak), d) funkcióértéküket veszített nevek (amelyeket egyáltalában nem használnak szóbeli említéskor).

Az ilyen típusú vizsgálat természetesen nem korlátozódhat empirikus területekre. A helyszíni gyűjtés eredményeit összevetette a szerző az előző fejezetben taglalt gyakorisági vizsgálatokkal, s arra az eredményre jutott, hogy funkcióértéküket leginkább a kis megterhelésű, ritka vagy éppen csak családtörődék által használt nevek tartották meg. A névanyag változatosságával fordított arányban szerepel a funkcióérték, tehát egysíkúbb névstruktúra esetében csökken a funkció értéke, a név népi szinten való használatának gyakorisága. Ez azonban a kérdésnek csak egyik oldala, hiszen a nevet viselő személy ismertsége, népszerűsége befolyásolhatja a funkcióértéket, aminek következtében a legnagyobb megterhelésű nevek között sem vesztette el mindegyik a teljes funkcióját, mert valamelyik viselőjük (vagy rendszerint több is) jellegzetes, közismert alakja volt a faluközösségnek, s a neve mintegy „fogalomná” vált, megtartotta teljes funkcióértékét. Ez eredményezi a kihalóban levő nevek végtelen viselkedését ebből a szempontból: vagy teljes funkcióban élnek, vagy teljesen elvesztették funkcióértéküket – attól függően, hogy viselőjük milyen szerepet játszik vagy játszott a közösség életében. A nemzedéki hovatarozás is befolyásolja a névhasználatot: a fiatalabbak szívesebben élnek a családnéven történő említéssel, mint az öregek, akiknél a ragadványneveknek nagyobb jelentőségük van. Az etnográfiai tényezők vagy egyszerűen a földrajzi különbségek is meghatározhatják a családnevek funkcióértékét, végeredményben a szokás is befolyásolhatja a családnéven vagy más névelemen történő említést. Természetesen mindez a sok tényező egyszerre hat a névhasználatra, s a rendszer így igen bonyolult képet mutat, de kétségtelen, hogy néhol az egyik, máshol a másik tendencia érvényesül erőteljesebben, s ez igen érdekes, változatos, nehezen áttekinthető, de tanulságos számunkra.

A névkutatásnak leghagyományosabb, legtöbb eredményt fölmutató területe a *név eredetvizsgálat*, a jelentéstani rendszer fölvezetése, kimunkálása. Annak ellenére, hogy többen – köztük jelentős nyelvészegyéniségek (Melich János, Kniezsa István, Bárczi Géza, Szabó T. Attila, Bálint Sándor, Benkő

Loránd, Kálmán Béla, Lőrincze Lajos, Ördög Ferenc, Mező András stb.) és történészek (Maksay Ferenc, Székely György stb.) – foglalkoztak a kérdéssel, nincs kidolgozott és véglegesnek elfogadható fölosztási rendszere e vizsgálatnak. Megnehezíti a tényt az is, hogy sokan elméleti síkon közeledtek a témához, s példaanyagot csak a saját maguk teremtette – egyébként többnyire kiváló – rendezői elveikhez kerestek. A valóság azonban sokkal bonyolultabb az elméleti sémáknál, s a föllet nevek kategorizálása mindig nehéz föladat elé állítja a teljesség igényével dolgozó kutatót. B. Gergely Piroska nemcsak a két vagy több kategóriába is besorolható nevekkel találkozott nagyszámban (Rigó, Bogár, Sólyom – állatnév vagy tulajdonságra utaló metaforikus név: Szappany, Tükör, Vas, Vonó, Tarsoly stb. – foglalkozásra utaló mesterségszó vagy tárgy- illetőleg anyagnév: Búzás, Árpás, Erdős, Kenderes – foglalkozásra utaló szó vagy növénynév: Ruzsa, Virág – foglalkozásra vagy tulajdonságra utaló metaforikus név, esetleg egyszerűen növénynév stb.), hanem jelentésüket világosan fölismerhető, de „kategorizálhatatlan” nevekkel (Czucza, Csata, Dagasztani stb.) s végül pedig etimológiailag egyelőre megfejthetetlen nevekkel is (Czondi, Csindós, Csüdöm, Deé stb.), amelyeket csak családtörténeti kutatások alapján lehetne megnyugtatóan osztályozni. Mindezekkel kapcsolatban helyesen járt el a szerző, amikor az eldönthetetlen kérdéseket fölvetette, de az állásfoglalást – saját véleménye kifejtése után – a későbbi kutatókra hagyta. Meg kell azonban jegyezni itt, hogy az ilyen típusú nevek száma igen kevés.

A nevek jelentéscsoportjainak arányai azt a közismertnek tekinthető tényt igazolják, hogy a keleti magyar nyelvterületeken gyakoribb a személynévi (keresztnévi) eredetű családnév (Kalotaszegen 43,16%), s ritkább a helynévi alapszavú (itt 9,69%), ami részben a lakosság földhözköttöttségére, a belső migráció kisebb voltára utal, részben pedig a társadalom minden szempontból való homogenitását jelzi, vagyis az apa neve a legfontosabb megkülönböztető elem. A „tősgyökeresnek” nevezhető nevek között ezek az arányszámok még érzékletesebbek, szembetűnőbbek, s évszázadokra visszavetítik a fönti megállapításokat.

A családnevek *nyelvi alkatával* foglalkozni határozottan nyelvészeti föladat. Az így adódó eredmények azonban több tudományág számára is hasznosíthatók. Mégis az ilyen irányú vizsgálatok szinte ismeretlenek a szakirodalomban, s mint több helyütt, itt is töretlen utakon kellett járnia a szerzőnek. Az írásbeli névalakok szóbeli használatában való különbözőségeit a nyelvjáráskutatás értékesítheti (mint ahogyan ezt a helynevek témakörében – több nagyszabású jelenkori helynévtár megjelenésén – lassan már meg is teheti). A tájszavak előfordulása, a nyelvi, lexikai archaizmusok: kihalt vagy elavult szavak, jelentésbeli vagy formai régiségek érdekes, színes és tájanként minden bizonnyal eltérő képet adnának egy összehasonlító elemzésben. Végül, de nem utolsósorban ide tartoznak a belső keletkezésű, magyar családnevek mellett az idegen eredetű családnevek számbavételei, s ez – nemzetiségi, kisebbségi népcsoport névanyagáról lévén szó – különösen fontos szempont. Mindezt a könyv röviden, de maradéktalanul és áttekinthetően bemutatja. A hangtani és alaktani vizsgálatok eredményei csak több vidék hasonló névanyagának hasonló vizsgálatával való egybevetésében mutatnának jellegzetes, részletes elemzésre érdemes képet. A közszoói eredetű nevek közül elég sok (23) régies vagy kivesző félben levő (Éltető, Kalló, Sáfár, Szabados, Törös, Tőzsér stb.), vagy éppen már kihalt, esetleg csupán a tájnyelvben élő szó (Balog, Boncz, Czakó, Kondor, Rezi, Szekernyés stb.).

Az idegen eredetű nevek közül – várhatóan – legnagyobb arányszámmal (7,53%) a román nevek szerepelnek, utánuk következnek a szláv eredetűek (4,9%), s legkevesebb (4,02%) a német nevek aránya. Ezekhez járul néhány olyan név még (Bogdán, Mihálcsa stb.), amely több nyelvből is származhat. Vagyis a családnevek számának 16,46%-át teszik ki a nem magyar eredetűek. Sajnálatos az a tény, hogy nem tudjuk meg a könyvből a nem magyar családnévű lakosság arányszámát (saját számításaim szerint 81 család és 45 családtörődék vagyis személy visel ide tartozó családnevet, s ez a családoknak 1,29%-a, a családtörödékeknek pedig 29,8%-a, ami megdöbbentő, de könnyen magyarázható különbség, hiszen az átköltözésre, más vidéken való letelepedésre a magányos személy sokkal könnyebben szánja rá magát, mint egy többtagú család).

Az *összefoglalásban* az egyes fejezetek tanulságait sűríti néhány mondatba a szerző. Számadatak fölsorolásain kívül névadatokat is közül még itt, így például itt sorolja föl a Kalotaszegre legjellemzőbb 37 családnévet. Részletesebben kitér a családneveknek a ragadványnevekkel való összefüggéseire, s a névhasználat névkapcsolatokban való alakulására.

Egy igen szemléletes és sokoldalú táblázatot tartalmaz a könyv. Ebben a községek egyenkénti felsorolásában látjuk egymás mellett a nevek jelentésbeli és nyelvi eredet szerinti számain és arányszámain. (Nyilván a szerkesztő hibájából az idegen eredetű nevek fejéce alá kerültek az ismeretlen eredetű nevek is.)

Végül a családnevek betűrendes adattára zárja a könyvet, amelyben minden egyes családnév mellett szerepel az azt viselő családok száma (ha egyáltalában nem szerepel szám, akkor csak családtörök viseli a nevet) és annak vagy azoknak a községeknek a rövidítése, ahol a név előfordul, utalva az előfordulás gyakori vagy ritkább voltára is. Ez az adattár különösen hasznos, hiszen olyan információk is kiolvashatók belőle, amelyeket a földolgozó rész *expressis verbis* nem tartalmaz.

Minden szempontból kiváló, példamutató könyvet kapott a magyar tudomány, elsősorban a névtan B. Gergely Piroska munkája eredményeként, s nagyon kívánatos lenne, ha minél több etnikumról, kisebb-nagyobb népcsoportról hasonló földolgozás és adattár állna rendelkezésünkre.

HAJDÚ MIHÁLY

SELMECZI KOVÁCS ATTILA: GYÖRFFY ISTVÁN (A MŰLT MAGYAR TUDÓSAI)
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 199 l.

Selmecki Kovács Attila könyvének 188. oldalán olvasható a következő mondat: „A magyar néprajztudományra kétségtelenül Györffy István munkássága gyakorolta a legnagyobb hatást.” A megállapítás igazát és súlyát ma a magyar néprajzon belül senki sem vitatja, ha eltérnek a vélemények, akkor inkább arról van szó, milyen volt ez a hatás és eredménye hogyan értékelhető.

Györffy István váratlan és korai halála után néhány esztendővel elhunyt szinte minden nemzedéktársa, aki kutatásaival ugyancsak befolyásolta a magyar néprajz útjait. Irányítókká, hangadókká elsősorban Györffy akkor még fiatal tanítványai lettek, s ma, négy évtized elmúltával ők a magyar néprajzkutatás legidősebb nemzedéke. A Györffyt értékelő, munkásságával foglalkozó irodalom mégis meglepően kevés. Az 1973. évi tudománytörténeti szimpozion, mely nem csak róla szólt, és az 1974. évi neki szentelt karcagi ülésszak előadásain kívül mindössze néhány nekrológ, esszéisztikus emlékezés, egy-egy adalék. Átfogó tanítványi értékelés nem készült róla. Selmecki Kovács Attila kismonográfiája az első teljességre törekvő Györffy-életrajz, szerzője születésekor Györffy esztendőök óta halott volt, így nézőpontjai akkor is szükség szerűen mások, ha messzemenően igyekszik a Györffy-tanítványok professzorokról kialakított képéhez simulni.

Ez a kép derűs és jólesően emlékező, a kritika ugyan nem hiányzik belőle, de többnyire közvetett és visszafogott. Közhely, hogy a tanítvány akkor jó tanítvány, ha meghaladja, s ha kell vitatja is mestere eredményeit. Györffy jó tanár volt, példák sora tanúsítja, hogy nem kényszerítette hallgatóit, hogy csupán az ő csapásain haladjanak tovább, sőt kezdeményezett olyan lépéseket, melyeket ő sosem követett. Gondolok például arra, hogy a határozottan turkológiai érdeklődésű professzornak természetes volt ösztöndíjas tanítványait Észt- és Finnországba küldeni. Nyílt volt emberileg és szakmailag, feltehető, hogy ez a tulajdonsága, továbbá a vitákat általában kerülő magatartása hozzájárult ahhoz, hogy a tőle eltérő nézetek nem éles tudományos konfrontációkban bontakoztak ki.

Selmecki Kovács Attila jól válogatta ki Györffy István legfontosabb tudományos kutatási területeit. A könyv gerincét képezik az egyes témákat szemlélő fejezetek. Kirajzolódik belőlük, hogy a központi témák az egész életműn belül összefüggnek, ezen belül is szorosabban összetartoznak a település, a földművelés és a pásztorkodás. Selmecki Kovács hangsúlyozza, hogy Györffy ide vonatkozó nézetei rendszert alkotnak. A tanya, a szálláskert, a szilaj pásztorkodás, a kötetlen kaszás aratás, a takarás és nyomtatás történeti értelmezése adja nomád koncepciójának foglalatát. Ma már tudjuk, hogy ez az elképzelés Györffy nézeteinek legingatagabb oszlopa. Ismételt hangsúlyoznunk kell, hogy részletes és átfogó kritikájára mindeddig senki sem vállalkozott. Pedig megérdemelte volna, mert a magyar néprajzban azóta sem akadt olyan irányító egyéniség, aki Györffyhez hasonló nagyságrendben – akár téves vagy hipotetikus – rendszert állított volna föl kutatásainak összegzéseként. Azt jelentené ez a tény, hogy Györffy eredményeit elfogadjuk? Korántsem. Tucatjával lehet olyan cikkeket és tanulmányokat felsorolni, melyek az ő kedvelt témáival foglalkozva más eredményekre jutottak. Mint

Selmecki Kovács erre többször rámutat, az indítót, a probléma- és témafelvetőt láttatják Győrffyben ezek az írások. Hisz a szálláskertet és a vele kapcsolatos gazdálkodást késő középkori fejleménynek, a szilaj pásztorkodást másodlagos primitívizmusnak, a tanyát újkori üzemszervezeti formának tudja ma már a magyar néprajzi kutatás, akkor is, ha az a bizonyos utolsó szó nincs még kimondva. Ezeket a problémákat Selmecki Kovács főként Barabás Jenő 1973. évi előadása nyomán tárgyalja. Véleményem szerint a tanulmány egysége szempontjából szerencsésebb lett volna az eltérő kutatási eredményeket nem zárójelben közölni, hanem minden esetben szerveesebben beleszőni a szövegbe. A teljességhez tartozik, hogy a Győrffy István szívéhez nem kevésbé közel álló viseletkutatás bizonyult leginkább időtállóknak, kezdeményezései közül mégis ez talált legkevesébe folytatóra. Feltehetően éppen azért, mert a legkevesebb vitatható és továbbvivő elemet tartalmazza.

Külön fejezetben olvashatunk Győrffy „etnikum-kutatásairól”. Az újabb vizsgálatok nyomán már inkább néprajzi és táji csoportokról beszélünk. Győrffy hatása itt sem tagadható, bár az előzmények közt Battyai Zsigmondnak egy korai cikke, az összegzésben pedig Viski Károly ismert dolgozata jelzi, hogy a kérdéskör kortársait is foglalkoztatta. Az a rendszeres munka, ahogyan Győrffy tanulmányozta ezeket a csoportokat, némileg ellensúlyozza a Selmecki Kovács Attila által is méltán szóvá tett „Alföldcentrikusságot”. Önálló fejezet szól a nem kevésbé fontos muzeológiai és tudomány-népszerűsítő tevékenységéről, e téren is követendő mintát adott. A budapesti Néprajzi Múzeum kincsei közt nagyszámú értékes darab az ő fáradhatatlan gyűjtéseinek köszönhető.

Az életmű legérzékenyebb pontja Győrffynek a néprajz elméletéhez való viszonya és művelődéseszménye. Kivált ezen a ponton sajnálatos, hogy nem készült róla korábban tanítványi tollból származó monográfia, mely sok olyan mozzanatot fölvehetett volna, amit a fiatalabb nemzedékek nehezen közelíthetnek meg. Győrffy nem rejtegette „elméletellenességét”, alkatilag nem tartotta magát alkalmasnak elméletalkotásra, és a paraszti kultúra gyors elmúlását látva, a terepmunkára tette a hangsúlyt. Anélkül, hogy az elmélet fontosságát eltúloznánk, meg kell állapítani, hogy a tárgyi világot és a népi tudást messzemenően tisztelő tudós módszere, a gyűjtő empátiás tehetsége és a végül mégis megalkotott rendszer nem pótolhatta azt a hiányt, amit az előd és kortárs etnológusok műveinek alkotó befogadása jelenthetett, kitölthetett volna. Selmecki Kovács Attila nem kerüli meg ezeket a kérdéseket, de megmarad a tények ismertetésénél. Több részletkutatásra lesz szükség, hogy akár ezt a kérdést, akár *A néphagyomány és a nemzeti művelődés* című, utolsó, életében megjelent művének ellentmondásait megérthessük. Ez a tanulmány legkevesébe épült be a magyar néprajztudományba. Amit vállalt belőle az utókor, az a kutatási és intézményi javaslatok mellett, a néphagyomány féltő szeretetének gondolata és a németellenes állásfoglalás, mely a növekvő fasiszta veszély idején a bátor kiállások sorába tartozott. Végül is nem véletlen, hogy a radikális népi értelmiséget összefogó első kollégium épp Győrffy Istvánt választotta névadójául. Ez a tény nemcsak arra figyelmeztet, amiről Selmecki Kovács kismonográfiája sem feledkezik el, hogy Győrffy a névadó diákokkal szoros, személyes kapcsolatban állt, hanem alakjának a néprajzon kívüli jelentőségére, tudományközi és művelődés-politikai szerepére, ösztönzéseire is.

KÓSA LÁSZLÓ

TILLOTSON, GEOFFREY: A VIEW OF VICTORIAN LITERATURE – A VIKTORIÁNUS IRODALOM. OXFORD, 1978. Clarendon Press, XII + 396

Az angol irodalom erőteljes kibontakozásában nagy szerepe volt a viktoriánus korszaknak. Óriási a szakirodalom, amely a Viktória királynő hosszú uralma alatt (1837-től 1901-ig) megjelent szépirodalmi művek sajátosságát, eszmei és művészi értékeit behatóan elemzi. Ezért, némi óvatossággal, kezünkbe vesszük G. Tillotsonnak, a londoni egyetem angol nyelv és irodalom professzorának posztumusz kiadású monográfiáját a viktoriánus irodalomról. Mi újat mondhat a szerző erről az irodalmi korszakról? A kétely teljesen szertefoszlik, amikor ezt a sok érdekes adatot tartalmazó, újszerű architektonikán felépült, az izomorfizmus elméletét kamatoztató, szép stílusban megírt monográfiát figyelmesen elolvassuk.

A bíralt monográfia, amit kiadásra Cathleen Tillotson, a szerző özvegye készített elő, az 1832–1880-as évek angol irodalmát új megvilágításban tárgyaló mű első része.

A könyv a viktoriánusok „első nemzedéke” képviselőinek – Th. Carlyle-nak, Ch. Dickensnek, W. M. Thackeray-nak, Charlotte és Emily Brontënek, E. Gaskellnak, A. Trollope-nak, A. Tennysonnak, R. Browningnak – a műveiről szóló tanulmányokat tartalmazza.

Előszavában G. Tillotson a tárgyalt időszak angol irodalmának sajátosságait jellemzi. Azét az időszakét, amelyben a viharos ipari fejlődést a társadalmi antagonizmus éleződése kísérte. Az angol társadalmat a kedélyek forrongása jellemezte. Sorra cáfolták a hiteket és a dogmákat, és kételkedés szelleme hatotta át az irodalmat. Éppen ezért – véli Tillotson – az összes irodalmi műfaj közül a regény foglalta el a vezető helyet, hiszen ez a művészi forma a legalkalmasabb arra, hogy a társadalom bonyolult jelenségeit és ellentmondásait művészi eszközökkel bemutassa. A költészet egy időre háttérbe szorult. A korszak nagy regényírói az életből „kifaragott” emberi jellemek összetettségére összpontosították figyelmüket; szorosan összefonódott a rossz és a jó.

Megváltozott az írók társadalmi pozíciója is. Első ízben került az írók személye a közvélemény érdeklődésének középpontjába, s ennek következményeképpen megjelentek a színpadi felolvasások, az előadások, a nyilvános szerzői fellépések.

A munkásmozgalom fellendülése új feladatokat állított az irodalom elé, amely kénytelen volt konstataálni, hogy az ország „két nemzetre” szakadt: a tehetősökre és a vagyontalanokra. Olyan írók ábrázolták a munkásmozgalmat, mint Dickens („Nehéz idők”), Gaskell („Mary Barton”), Disraeli („Sybil”). Ruskin és Morris a munkásokhoz mint a művészet alkotóihoz fordult. A „Velece kövei”-ben Ruskin abból a célből elemzi a gótikus építészetet, hogy feltárja a munkásoknak a művészetben, a kultúrában játszott igazi szerepét. A „korszellem” hatalmasan eluralkodott az irodalomban. Az aktualitásokkal foglalkozó pamflet és az újságcikk egyre inkább elfogadott irodalmi műfajjává válik.

G. Tillotson megjegyzi, hogy a „korszellemnek” feleltek meg Th. Carlyle történelmi munkái, szépirodalmi alkotásai és publicisztikája, s hogy Th. Carlyle hatása domináns volt a század derekán, mivel „amiről csak írt, érdeklődése mindig a jelenhez szólt” (56. o.). A chartista mozgalom alapjaiban rengette meg a burzsoá Angliát, és természetes, hogy a proletariátus helyzete és az osztályharc kérdései Th. Carlyle érdeklődésének középpontjában álltak. Maga is elismerte, hogy az „egyetlen igazi harc: a társadalmi javulásért folytatott harc”. Azonban Th. Carlyle politikája, „ha előre is jelezte a gyökeres változásokat, arisztokratikus politika volt. Magát a demokrácia fogalmát kigúnyolta” (74. o.). Ez őt a „feudális” szocializmus egyik ideológusává tette, és következképpen reakciós nézetekhez vezette (az amerikai polgárháború idején például a délieket támogatta). Th. Carlyle nevéhez fűződik a „hőskultusz” fogalma a történelemben („Hősök, hőskultusz és hősi a történelemben” című könyve, 1841). Kortársaival összevetve, Th. Carlyle – Tillotson szavaival – „összövetségi próféta” szintjére emelkedett (54. o.).

Ch. Dickens életművét Tillotson úgy tekinti, mint a XVIII. század felvilágosult realizmusának természetes folytatását. Megjegyzi, hogy Dickens korai regényeinek több részlete Addisontól, Pope-tól és Swifttől való átvétel, a legtöbbet azonban Smollettnek köszönheti (116. o.). A felvilágosodás íróitól a komikumot is átvette; „Fielding és Johnson olyan hallgatóság volt számára, akik már régen bátorították a komikus irányzatot” (119. o.). Ugyanakkor Dickens az allegóriához is vonzódott, amelynek Bunyan „The Pilgrim’s Progress” című műve kitűnő példája. Emberi típusok és nem individuális jellemek ábrázolására törekedett. Innen ered regényeinek színpadszerűsége, „nem egyszerűen az életet, hanem a színpadra emelt életet ábrázolják” (139. o.). A dickensi komikum idővel egyre sötétebbé válik, s időnként emelkedett pátoszba csap át, például az „Örökösök”-ben a királynőhöz és a parlament házaihoz fordulás a portásfiú halála miatt. „Harcos komédia alkotására” és „szúrós fullánkjával” a társadalom lelkiismeretének ébrentartására törekedett (151. o.).

Kifejező erő dolgában W. M. Thackeray nem marad el Dickens mögött, de ő visszafogottabb és intellektuálisabb. Dickens a premier plánt és a túlzásokat kedvelte. Thackeray nem emeli ki az embert a mindennapiságból, és éppen a mindennapin keresztül mutatja be jelentőségét. Mindkét regényíró művei bővelkednek szereplőkben, de ezek ábrázolásában Thackeray mértéktartóbb Dickensnél és kifejezetten kerüli a közvetlen írói beavatkozást. A figyelmet teljes egészében hőseire fordítja, akik független létrehozói a cselekménynek, és a szerzői kommentár természetes módon magából az elbeszélésből ered. A művészi ábrázolásban Thackeray az igazságot értékeli a legtöbbről, amelyen nem csupán a figyelmes jellemábrázolást érti, hanem magas etikai célokat is, s emellett a morális szempontot középpontba állítja. Ebben a kor más angol regényírói is követték: A. Trollope,

a Brontë-nővérek és George Eliot. Esztétikájának realiztikus elvei a történet gondosabb kidolgozásában is megnyilvánultak, amelyre Dickens annyi gondot fordított. Thackeray munkássága, véli G. Tillotson, jelentős előrelépés volt a regényforma fejlődésében.

Charlotte Brontë Browninggal, George Eliottal és Meredith-szel együtt az emberi lélek árnyoldalait vizsgálók közé sorolja G. Tillotson. Ők a tizenkilencedik századi új etika és erkölcs változásaira összpontosították figyelmüket. Charlotte Brontë alaptémája a független, intellektuális nő helyzete ebben az „új világban”, ami legvilágosabban Jane Eyre című regényében nyer kifejezést. Irodalmi mesterei közé sorolja G. Tillotson Radcliffe-t és George Sand-t, valamint megjegyzi, hogy Ch. Brontë új világfelfogást vitt a „gótikus regény” atmoszférájába.

Emily Brontë „Üvöltő szelek” című regényét G. Tillotson az egyetlen angol regénynek tartja, „amelyet a Lear király és a Macbeth mellé lehet állítani” (202. o.). A sötét színek és a lebilincselő, titokzatos atmoszféra ellenére a mű realista alkotás, amely megfelel a thackeray-i élet-igazság feltételeinek. A regény összes szereplője Thackeray-művek lapjain is megjelenhetne, vagy Trollope és G. Eliot műveiben. Még Heathcliffnek is megvan az analógiája Thackeray-nél Barry Lyndon alakjában. A „gótikus regénytől” örökölt titokzatosság E. Brontënél a pozitívizmus szellemében oldódik fel (látomásairól kiderül, hogy azok Heathcliff lidérces álmainak szüleményei). Az „Üvöltő szelek” összetettsége abban áll, hogy a regény többretegű: a valódi igazságot a látszólagos igazság tagadása útján tárja föl.

E. Gaskell megkülönböztető vonásának G. Tillotson a különleges természetérzéklet tartja. Ebben nem akadt vetélytársa korának regényírói között. Még a „Mary Barton” is, amelynek cselekménye városi nyomortanyákon játszódik, a Manchester körüli mezők lenyűgöző leírásával kezdődik. Igen jelentősek az emberi jellem ábrázolásában elért eredményei is. „Minden egyes általa ábrázolt szereplő élő ember, s még azok is, akik csak egy pillanatra jelennek meg, olyan tökéletességgel vannak ábrázolva, amely nem marad el Dickensé mögött” (241. o.). A „Mary Barton”-ban E. Gaskell a jellemek fejlődésén keresztül képes volt bemutatni a kor legaktuálisabb, legégetőbb problémáit.

G. Tillotson A. Trollope-ot tartja a XIX. század legélelátásúbb regényírójának. A kor esztétikája szerint a megfigyelőképesség, az élelátás kevésbé fontos, mint a kifejezőerő, amit Dryden és Johnson a regényíróknál még elengedhetetlenebbnek tartott, mint a költőknél. Trollope számára az alkotási folyamat a világ jelenségeinek, az élettapasztalathoz tartozó „emberi és tárgyi világnak a tükörszerű visszatükrözése” (256. o.). A század második felének, annak az Angliának volt pedáns leírója, amelynek arculatát teljesen megváltoztatták az új vasutak.

Elő látásra – jegyzi meg G. Tillotson – nincs polárisabb módon ellentétben álló két költő, mint A. Tennyson és R. Browning. Míg Browning nagy poémái, mint például „A gyűrű és a könyv” gótikus katedrálisokra emlékeztetnek, Tennyson sokkal behatároltabb adottságokkal rendelkező költőnek tetszik. Mégis, Tennyson költészete világosabb lírai kifejezésűnek tekinthető. Költészete realiztikus jegyeket visel magán, a viktoriánus enteriőr attribútumait igyekszik belevinni költészetébe. Tennyson osztotta azt az elfogadott véleményt, miszerint a tudomány olyan hatalmas erő, amelytől naiv módon minden probléma megoldását várták. Egy gyűjteményes kötetéhez írt előszavában ezt írja: „A költők szívükkel a tudósok oldalán állnak, akik az emberek új érdekeit hivatottak kifejezni” (311. o.). Hatalmas tehetségről tanúskodik verseinek elbeszélő jellege, bár a jellemek pszichológiai megformálásában messze elmarad Browning mögött. Hatalmas érdemei vannak a metrika terén is. G. Tillotson úgy véli, hogy még az angol költészet legnagyobb formaművészei – ide sorolja Milton, Grey-t, Coleridge-t és T. S. Eliotot – sem rendelkeztek olyan gazdag és változatos metrikával, mint Tennyson (319. o.).

R. Browningban mindenképp drámai és nem lírikus költőt lát G. Tillotson. Emiatt sokkal közelebb áll a viktoriánus kor regényíróihoz, mint költőihez. A történelmi és a mindennapi szféra kiváló pszichológiai ismerőjeként mutatkozott be. A tudománykultusz nála nemcsak a természet-tudományok eredményei iránti állandó érdeklődésben nyilvánul meg, hanem a korszának etnográfiai-lag pontos felidézésében is. Verseiben és poémáiban a legkülönbözőbb szereplők sokaságával találkozunk, a leghétköznapiabbaktól a zseniális művészekig és költőig. Legkedveltebb műfaja a belső monológ, amely lehetővé teszi a szereplők „belülről való” bemutatását, legmagasabb szellemi, lelki feszültségüknek pillanatában, amikor a legbensőbb titkokat is felfedik. G. Tillotson rámutat R. Browningnak az angol költészetben egészen máig kifejett hatására.

ROT SÁNDOR

FISCHER, JAN O.: KRITICKÝ REALISMUS: BALZAC, STENDHAL A ZÁKLADNÍ OTÁZKY REALISMU (Kritikai realizmus: Balzac, Stendhal és a realizmus alapkérdései). Praha, 1979. Svoboda, 484. Bibliográfia: 479–484. o.

A jelenkori irodalomtudomány egyik legizgalmasabb kérdése – amely körül szüntelen viták, sőt heves összecsapások folynak – a realizmus kérdése. Egyes cinikusok a viták résztvevőit két antagonisztikus táborra osztják: „az isteni igazságot hirdető ortodox realizmus” hívőire és „a pogány nézetekkel terhes pan-realizmus ígéit” terjesztő profétákra, és arról beszélnek, hogy az irodalomelmélet mély válságban van. Milyen igaza volt Goethének, amikor kijelentette, hogy egy szó kifejezőképességének (avagy a modern szemaszilológiai terminológiával élve: szemantikai és emotív információ kisugárzásának) csökkenése arányban van a szó használatának gyakoriságával. Így történt ez a „realizmus” irodalmi és filozófiai szakkifejezés szemantikájával is. Gyakori alkalmazása miatt a „realizmus” szónak a monozémái nagyon bonyolult hierarchiát fejlesztettek ki és jelentése majdnem meghatározhatatlanná vált. Mit nem értenek napjainkban e szakkifejezés alatt! Nagy erőfeszítésekre van szükség, hogy a realizmus kérdéseit kielégítő módon tisztázni tudjuk. A magyar irodalomelmélet és filozófia büszkén vallhatja, hogy Lukács György, Király István, Köpeczi Béla, Nagy Péter, Szabolcsi Miklós, Szigeti József, Pándi Pál és mások kitűnő irodalomtudományi és filozófiai munkássága messzemenően hozzájárult e kérdéseknek a tisztázásához.

A pan-realizmus zavaros vizei akkor tudnának jobban megtisztulni, ha a realizmus kérdéseit, az irodalmak fejlődésének általánosan érvényes vonásait és nemzeti karakterológiáját komplex módon vizsgálánk. Erre nagyon alkalmas a francia irodalom realizmusa kibontakozásának beható vizsgálata; ezt teszi a bírált monográfia szerzője.

Jan Fischer, a francia irodalom professzora, a prágai Károly-egyetem filológiai fakultásán a romanisztikai tanszék vezetője, monográfiájában a kritikai realizmus francia mesterei, Balzac és Stendhal műveinek elemzéséből indul ki. A szerző elsődleges célja az irodalomtudomány metodológiájának kutatása, és mindenekelőtt a „realizmus” fogalom elemzése. A könyv öt fejezetből áll: „Történelmi és irodalmi szituáció”, „Tipikus és egyedi”, „Világnézet és irodalom”, „Realizmus és művészi módszerek” és „Néhány konfrontáció”.

A marxista irodalomelmélet elveinek felhasználásával J. Fischer rámutat a polgári tudomány által használt és a XIX. század első felének egészére alkalmazott „romantika kora”, valamint a század második felére alkalmazott „realizmus és naturalizmus kora” terminusok egyoldalúságára. Az effajta felfogás alapját az a tisztán pozitivistá realizmuselképzelés alkotja, amely szerint a realizmus a valóság passzív visszatükrözése, és amely elhanyagolja annak az irodalomnak a létezését, amely sem romantikusnak, sem naturalisztikusnak nem nevezhető, ám mégis, aktívan reagálván a francia forradalom utáni valóságra, kritikai-realista pátozzsal jellemezhető.

Balzac és Stendhal műveit azon idővel való konfrontációban elemzi a szerző, amelyben azok keletkeztek, és amelynek problémáit érintik. A szerző elemzi a világ művészi tükrözésének jellegét az újonnan létrejött kritikai realizmus művészetében. Kiemeli Balzac és Stendhal alakjainak tipizálásában az egyéni pszichológiai motivációk és az emberi jellemet alakító, determinált alapvető társadalmi törvényszerűségek összefonódását. Fischer emellett megjegyzi, hogy Balzac és Stendhal realista tipizációs módszere között különbséget figyelhetünk meg. A balzaci „klasszikus” tipizációs módszer nem hasonlít Stendhal „autobiografikus” megközelítésére, melyet saját ideáljai és forradalmi-romantikus szellem hat át. Ugyanakkor, a kapitalista társadalommal való konfliktusokban az ő hősei sem kevésbé kifejező realista típusok, mint a balzaci alakok. A realizmus lényege elsősorban a tipikus szférájában nyilvánul meg, a hősök belső világa ábrázolásának és az e belső világot létrehozó külső feltételek ábrázolásának szintézisében, az egyéni, pszichológiai és esztétikai jelenségeknek a társadalmaknak való alárendelésében. A realista tipizáció elveivel nem ellentétes (sőt azok szükségessé is tehetik őket) a felmagyítás, illetve a fantasztikus elemek használata, hanem a társadalmilag hatásos általánosítás szintjére emeli fel őket (Vautrin alakja, amelyet a naturalisták balzaci fantazmagóriának értelmeznek, vagy a „számárbőr” mese-motívuma). A realista hős nem valamiféle „hétköznapi”-nak a „szürke” fotókópiája, nem az állandóan ismétlődő valószínűségnek a megtestesülése, ahogyan a pozitivistá leíró pseudo-realizmus és naturalizmus követői értelmezik. A realista hős: a realista tipizáció elveinek megtestesítője, társadalmi hatássósága az egyedivel, esetleg a különössel

való találkozási pontjában nyilvánul meg, s ennek mind Balzac, mind Stendhal hősei kiváló bizonyítékai.

Jan Fischer könyvének kritikai pátosza azok ellen a passzív mechanikus, a pozitívizmusból kiinduló dogmatikus realizmusfelfogások ellen irányul – s ugyanúgy a revizionista dogmatizmus ellen –, amelyek a naturalista deskriptivizmus elleni harc nevében mindenféle „non-deskriptivizmust” tulajdonítanak a realizmusnak, és hamis elképzeléseket vallanak annak „parttalanságáról”.

A könyv rávilágít a világnézet és az alkotói módszer kapcsolatára. A szerző rámutat a balzaci világnézet és alkotói módszer látszólagos ellentétére, amelyet különféle revizionista koncepciók követői arra használnak föl, hogy tagadják a világnézetnek a művészi módszer alakításában játszott döntő szerepét. Balzac világnézetének és politikai nézeteinek az író konkrét műveivel való összevetése megcáfolja a művészi tevékenységről mint a világnézettől független tevékenységről alkotott véleményt.

A mű néhány olyan párhuzamot von, amelyek szükségesek ahhoz, hogy megértsük a kritikai realizmus fejlődésének útját a forradalom utáni kapitalista társadalomban: alakulását pamflet-formában Courier-nél és dal formájában Béranger-nál. A kritikai realizmus mestereinek munkásságát a romantikával veti össze a szerző: e két irányzat majdnem párhuzamosan fejlődött a francia irodalomban. Jan Fischer egy olyan, jellemzően romantikus műfajban is végigkíséri a realista módszer alakulását, mint a történelmi regény.

Végezetül elemzi a mű Balzac és Stendhal munkásságát, ezúttal Flaubert munkásságával összevetve, amely pozitívista értelemben a realizmus csúcsának tekinthető, s amely mégis sok, a naturalizmushoz közelítő vonást tartalmaz.

ROT SÁNDOR

TARTALOMJEGYZÉK

SZÉKFOGLALÓ ELŐADÁSOK

<i>Harmatta János</i> : A szogd „régí levelek”. A levélírás kezdetei Közép-Ázsiában.	3
<i>Tóth Dezső</i> : Az irodalmi közírásról.	21

TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAKOK

Emlékkülés Kodály Zoltán születésének 100. évfordulójára	
<i>Szabolcsi Miklós</i> osztályelnök megnyitója	35
<i>Szentágothai János</i> elnöki üdvözlő szavai	35
<i>Keresztury Dezső</i> : Kodály Zoltán és a magyar tudományos élet	36
<i>Tilkovszky Loránt</i> : Kodály Zoltán a Magyar Tudományos Akadémia élén (1946–1949)	40
<i>Ujfalussy József</i> : Kodály Zoltán, a tudós.	47
<i>Vikár László</i> : Kodály Zoltán, az akadémiai népzene kutatás vezetője	54
Emlékkülés Juhana Vilhelm Snellman születésének 175. évfordulójára	
<i>Lakó György</i> : Juhana Vilhelm Snellman a finn nép nemzeté válásáért	57
<i>Szűj Enikő</i> : Juhana Vilhelm Snellman és a társadalomtudományok	64
<i>Bodrogi Tibor</i> : Morgan száz éve	73
Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Folklore Tanszéke által Ortutay Gyula emlékére rendezett konferencia	
<i>Voigt Vilmos</i> : Mi a mese?	97
<i>Borzsák István</i> : Népmese? Királytörténet? Rituális dráma?	103
<i>Havas László</i> : Mese és történelemszemlélet az ókorban.	111
<i>Adamik Tamás</i> : Az aiszóposzi mese a retorikában	121
<i>Paál Éva</i> : A mesekönyv szövegének és illusztrációjának elemzése	131
<i>Görög Veronika</i> : Afrikai mesék elemzése	137
<i>Orosz Magdolna</i> : A német romantikus irodalmi mese szerkezete E. T. A. Hoffmann-nál.	145
<i>Banó István</i> : Az azonosság esztétikájának és a meglepetés esztétikájának eszközei a népmesében	149
<i>Páldy Krisztina</i> : A magyarországi német népmese kutatás eredményei és feladatai	158
<i>Vekerdí József</i> : A Fehérlófia mese cigány változatához	161
<i>Wolf Schmid</i> (Hamburg): A narratív szintek (a „történet”, a „történet”, az „elbeszélés” és az „elbeszélésábrázolás”) szemiotikai státusa	167

TANULMÁNYOK

<i>Bán Imre</i> : Dante élete és műveinek időrendje	183
<i>Balassa Iván</i> : Aratómunkások Magyarországon 1848-ig.	235
<i>Gunda Béla</i> : Egy magyar varázsigé európai kapcsolatai.	291
<i>Ligeti Lajos</i> : A Codex Cumanicus margójára.	317

<i>Szabó Kálmán</i> : Két adalék az újkori görögség és a magyar irodalom kapcsolatainak történetéhez	363
<i>Horányi Özséb</i> : Néhány megfontolás egy vizuális szövegelmélethez	367

MEGEMLÉKEZÉSEK

<i>Harmatta János</i> : Németh Gyula (1890–1976)	423
--	-----

SZEMLE

Orosz László: A magyar verstani eszmélkedés kezdetei (<i>Martinkó András</i>)	427
Általános Nyelvészeti Tanulmányok XIII. (<i>Horváth Katalin</i>)	431
B. Gergely Piroska: A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálatai (<i>Hajdú Mihály</i>)	436
Selmecezi-Kovács Attila: Györffy István (<i>Kósa László</i>)	439
Tillotson, G.: A View of Victorian Literature — A viktoriánus irodalom (<i>Rot Sándor</i>)	440
Fischer, J. O.: Kritický realismus: Balzac, Stendhal a základní otázky realismu (<i>Rot Sándor</i>) . . .	443

MAGYAR TUDOMÁNY

A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője

Főszerkesztő: Straub F. Brunó

Különböző tudományágak általános érdekű kérdéseivel foglalkozik. Minden szám tartalmaz vitákat, akadémiai híreket, a tudományos élet eseményeinek beszámolóit, megemlékezéseket, valamint könyvbírálatokat.

Alapítva: 1890

Magyar nyelven, angol, francia, német

és orosz nyelvű tartalomjegyzékkel

Megjelenik havonta

Évi előfizetési díja: 156,— Ft

Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál

Budapest, József nádor tér 1. 1900

Pénzforgalmi jelzőszám: 215-96162

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

*A Magyar Tudományos Akadémia
IX. Osztályának új folyóirata a*

TÁRSADALOMKUTATÁS

Főszerkesztő: Kulcsár Kálmán

A folyóirat évente négy alkalommal, összesen 480 oldal terjedelemben jelenik meg. A szerkesztő bizottság arra törekszik, hogy a folyóiratban a társadalom folyamatait, aktuális jelenségeit feltáró cikkek, tanulmányok, tehát a társadalomkutatás új eredményei lássanak napvilágot, hozzájárulva a korszerű társadalmi gyakorlat kialakításához.

A *Társadalomkutatás* igyekszik gyorsan reagálni a társadalom életében jelentkező problémákra; interdiszciplináris jellegű, a gazdaság-, valamint az állam- és jogtudományok mellett a szociológia, a politikatudomány, a demográfia, a statisztika és a szervezéstudomány körébe tartozó közleményeket, vitákat, kongresszusi beszámolókat és könyvismertetéseket ad közre.

*Évi előfizetési díja 100,— Ft
Egy szám ára 25,— Ft*

*Előfizethető a Posta Központi Hirlap Irodánál
(Budapest, József nádor tér 1. 1900)
Példányonként megvásárolható a hirlapboltokban
és az újságpavilonokban.*

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat a nyomdába érkezett: 1983. III. 10. – Terjedelem: 36,85 (A/5) ív
85.12072 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Hazai György

1 'R βγw xwt'w br<z>'kkw nnyδβ''rw k'n'kk NLP βrywr ŚLM
2 nm'cyw sp'tz<n>wky 'YKZY ZKyHMw βγ''nw β'yr̄t pyšt MN xypδ βntk
3 nnyβntk 'PZYś xwt'ynβ śyr myδ ZKZY↓βn HZYH ś'tyxw 'pwr'β
4 'HRZYβn xwt'ynβ 'xsth 'δ'nn δr'wt'twh 'HRZY ZNH γrywh nwśk'y'
5 myn'm 'HRZY xwt'ynβ 'rm'ts['c] eweny δtw'k 'yncy 'HRZY 'rs'c
6 kc'ny δrw'k 'yncy 'H[R]ZY xwt'ynβ 'st III srδ 'YKZY MN entry
7 s'r swyδyk ''γt 'HRZYm pršt γwtms'c 'HRZY δrw'k 'yncy
8 'HRZY 't kwr'yнк s'r wyt'rt 'HRZYen nwkry nyδk ''yst 'PZYβn
9 np'ys'w MNZKyHMw swyδyk'nw ZK[Zy c]ntry s'r wyt'rt kwyδ'tn
10 krt'y'nt kt'mw ZYn n'pw pr'['] 'γt-y'nt 'HRZY xwt'ynβ ZNH
11 prβtm βγpwr m'δ w'β'nt MN δβz' 'pr'št MN sry 'HRZYś
12 rδnk ś'yknw 'PZY rδnk knδh 't'['rwh wyt 'HRZY swyt 'xw
13 ś'ykn 'PZY 'xh knδh w'yz[lyth ']'HRZY ms L' sry L' 'nkp'
14 'HRZY ms ZNH 'xwn' [']γ'['t'n't' m'δ [w'β'nt 'k'w cy]n'w 'HRZYśn
15 'xwmt'n ny'['t']y['nt] 'PZYśn δ'r'nt kyr'['n't] n'y'n'y'n prmw
16 'PZY 't 'nkp' prmw my x[w]n' [ZK]ZY 'zyy myδ βγpwr xypδ wmt'nt
17 'HRZY xwt'ynβ L' z'n'yymn kt'['r]w' ZYn ZNH wy'pryt'kw cyn
18 ZNH xwn śk'rtw wn'y'nt MN' [^{cymn cynstn}]'xwmt'n 'WZYn-n ZNH p'r'kw n'pw
19 ny's'y'nt 'HRZY [MNZK]y[HMw swyδyk'nw] 'δry'ny [']st' c ''ztpyδrk
20 sm'rknδc 'z'β'[w]mh kn'xwtk' [r 'PZY 'wrδ ']'st XX XX II mrtyy
21 'HRZYβn xwt[y] 'y'['t] śm'r'k' ['HRZY xwt'ynβ 's]t III srδ
22 'YMTw MN entry' [s]'r' [pr]r'['m]k' 'γt' [L' ']'p[s]t L' p'nh
'HRZY MN
23 δrw'n 't kmzyn' prmw pr['] 'γt'yymn pr''δty kynpwyn'k δβn'k
24 t'pst 'HRZY ky' 'st n'krt[k ']'PZY βγnk n'kwrt ZYn ''yt 'HRZYmn
25 pr'δt'['ymn ? +]IIII 'δ'[βn]'kw' 'PZY t'ps]t' 'HRZY xwt'ynβ m'xnc
w'prmw
26 ZNH w't δ'r'yymn ZKZY MN km[zyn] 't δrw'n prmw 'skwtt
27 c'prmw ZYn ZNH syskwny nw''t 'HRZY p'pdy 'wβy 'PZY m'sk
28 'PZY mrkyn'k 'HRZYn 'YMTw ZNH L' ''t 'HRZYβn pyšt L' ''myn' [k]
29 np'xšt 'YKZYn m'xnc β'yymny 'HRZYβn xwt'ynβ 'YMTw wyspw

30 sxwn np'ys'w 'YKZY ZNH cynstn krt 'HRZY p'r zyrmh 'HRZYβn
31 en pry'w nyst 'HRZY xwt'ynβ 'st IIII IIII srδ 'YKZYm pryšt
32 entry s'r s'yr'k 'PZY prn'z'[t] 'HRZYšy 'st III srδ 'YKZYmnc
33 pčβnt 'βy'rt 'HRZY šyr'pčβ[yrt wm]'t-'nt 'HR[Z]Y 'YK ZNH prβtm
34 βyz krt 'HRZYnc nwkry pčβnt L'['] βyr'm kwyδ'wtm krt'y'nt 'st
IIII srδ
35 'HRZYm ms pryšt 'ny mrt'y 'rtyxw-βntk n'm 'YKZY MN kc''n
36 s'rth wyt'rt 'HR[Z]Y wr wxwš[my]k[w] 'xw m'x[w] w'm't 'HRZY 'YK
37 't sry pr''yt-'nt 'HRZY wr 'pn[št'n]t 'PZY 'yntkwt 'PZY swyδykt
38 'HRZY MN δβz wysp mrt-'nt '[HRZYm] 'pryšt ZK' nsy''n 't δrw''n
39 'HRZY 'znst βyky 'HRZY tyt' 'HRZY ms nwkry 'znst n'prs c'mk
40 'HRZYšy mz'yxch ptwh wa't 'HRZY 'wy kr''cyh ptxwst zyt
yt
41 'HRZYm xwt'y βrz'kk 'xw mšt't' 'nwst t'βk kwyt xwt'w 'HRZYmc
42 δ'rt 'LH pysk δrw'sp-βntk XXXXX[XXX] IIII styrech 'HRZYšy pr
43 sk''nk krt L' prβ'rnyk 'HRZ[Yš]w tyw δ'ry ['PZY β]yzk'kwkry tβt
44 'PZY n'prsw s '[PZY δrw'spβn]tk ptp'r'wy 'PZ]Y nnyδβ'r βrz'kky
ptp'r'wy
45 'PZY 'tw sk '[n]kw 'znβr't 'HR[Z]Yš[y] ptšmryδy 'HRZYšw 'YMTw
46 xyδ δ'r't k'm 'HRZY ZK wrtw rδ[n]k m'šk' pδr'ydy 'HRZYšw pr
47 ~~sk'nk~~ (sic!) prβ'rnykw pwstk wnyδy [']HRZYšw ms βrz'kky δβryy
'HRZY
48 'YMTw m'δ s'ckw mynδ 'PZYšw xyδ L' δ'r't 'HRZYšw ''syδy
49 'HRZYšw 'nyy δβr'ydy ky'wt xw'ty s'ckw mynδ 'PZY 'LH KSP prtr
50 β't rδnk 'PZY n'y 'yw t'ywk [YMTw] w'r'zx ZNH zmh 'PZY 'YMTw
51 nw''y 'PZYn srδy pr''yt β'y 'PZYš 't 'ny 'nwt nyst 'YKZY kyt'yδ
52 KSP 'HRZY nnyδβ'r 'xšt't 'PZY tkwt 'nwzk βy' 'pz'wt 'HRZYmβt
53 ZK βy' pytδ'r 'zt 'PZY 'xw 'BY rw''n 'PZY 'YMTw txs'yčβntk
mz'yšk
54 β't 'HRZYšy wδwh δβr' 'HRZYšw cyty yrywyh L' w'cy 'HRZY-nnc
55 ZK mrtk βrxs'm pz'wt 'my '[PZY KSP] rδnk 'PZY myδ myδ ZNH myδrw

56 pcp'yymn 'PZY wmrzw 'HRZYβn 'YM[T]w ny'mk γw''t 'HRZY en KSP
57 ''sy kt'rw NLP s 'WZY II NLP s 'HRZYm prst't wnrzmk 't δrw''n
58 XX X II yxsyh tkwty xypδ 'PZYśn t'βk prstyy 'HRZY 'YK pr'βyr't
59 'HRZYśw pnc y'tk wny 'HRZYcn III y'tk txs'yεβntk ''sy 'PZY
60 pyt''k 'yw y'tk 'PZY 'yw y'tk tyw

- 1 'HRZY ZNH δypwh krt 'YKZY
- 2 cyrdsw''n mr'y XIII srδ wm'tw
- 3 pr tym'yey m'xw

VEKÉRDŐ: LÁSZLÓ
Károlyi, NY. Könyves, Budapest

Vekérdő

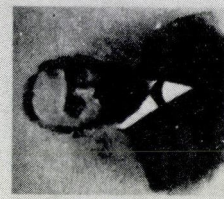
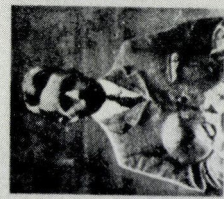
KÖNYVEK

A KVANTUMMECHANIKA TÖRTÉNETÉRŐL

A tudósok persze mindig ismerték és elevenítették, miközben a kísérletek és a bizonyítékok vélt világot a kvantummechanika felépítésébe. Epp a forradalom magvágát a kvantummechanika felépítésébe, az 1900-as évek elején a fizika területén történtek.

Nem ezermű a fizika területén történtek. A fizika területén történtek a kvantummechanika felépítésébe, az 1900-as évek elején a fizika területén történtek.

Darwinista elméleti erők a fizikában — től az ideig a kvantummechanika felépítésébe, az 1900-as évek elején a fizika területén történtek.

Bohm

Bohm

Bohm

Más kérdés: vajon a kvantummechanika felépítésébe, az 1900-as évek elején a fizika területén történtek.

A kvantummechanika felépítésébe, az 1900-as évek elején a fizika területén történtek.

Bohm

Bohm

Bohm

A kvantummechanika felépítésébe, az 1900-as évek elején a fizika területén történtek.

A kvantummechanika felépítésébe, az 1900-as évek elején a fizika területén történtek.

A kvantummechanika felépítésébe, az 1900-as évek elején a fizika területén történtek.

A kvantummechanika felépítésébe, az 1900-as évek elején a fizika területén történtek.

A kvantummechanika felépítésébe, az 1900-as évek elején a fizika területén történtek.

Még Jammer is mintha inkább „matric-párti” lenne. Mindenesetre a könyv hullámmechanikáról szóló részeit hasznosan egészíti ki Juhannes Gerber tanulmánya a hullámmechanika történetéről (10), és William T. Scott Schrödinger-memóriájára (11); és az is érdekes a közvetlen elméleti hátal „klímá” a második a Schrödinger műveiben fellelhető Boizmann-örökkévaló kidolgozásával.

Boizmann szemléleti és metodikai örökségét Schrödinger bécsi professzorai, Hasenöhrl és főleg Franz Exner közvetítették. Franz Exner és Hasenöhrl jelentőségét maga Schrödinger is többször hangsúlyozta, s a tanítványi hálán túl tán a Boizmann-féle statisztikus szemléletnek is szólt a tudós közönete, aki megtalálta a kvantummechanika statisztikus értelmezésére alkalmas alakját. Mert az már megint világosan kiderül Jammer könyvéből, hogy problémátörténeti szempontból Schrödinger hullámegyenlete mindenekelőtt a Born-féle statisztikus interpretációhoz vezetődött híd volt. A problémátörténeti réteg alatt azonban mélyebb rétegek is rejtőznek, majd nem teljesen föltáratlanul. Többek között az egész klasszikus fizika története, s nem csupán a mechanika és az optika „analógiájára” építészetei. Ez főleg valami, amit maga Schrödinger fogalmazott meg legszembetűnően az 1926-os fundamentális dolgozatait összegzőjű két előszavában „egy ifjú barátomtól” szavalt idézve:

„Ugye, maga se gondolta, amikor belekezdett, hogy ilyen csini valami kerekedik majd ki belőle?”

Dehát a problémátörténetek nem valami fogékonyak a szépség iránt, s így azután Jammer könyvében a kvantummechanika harmadik nagy formája, a Diracé még rosszabbul jár a Schrödingerénél is. Dicsérő szavakban persze nincs hiány, hanem ahhoz mégasság valódi problémátörténeti alaposág szükséges, hogy valaki Dirac gyönyörű (szépségben csak Joyce remekéhez hasonlítható) könyvéből épp a szerző elektromérnöki képzettségét olvassa ki, azért, mert az egy másik rendkívül elektromérnök O. Heisenide által fölfedezett s az elektromechanikában használt matematikai eljárásnak centrális szerepet juttat az elméletben.

Szerencsére sokkal jobban jár a kvantummechanika negyedik nagy formája, a Neumann János-féle axiomaticus megalkotás. Ez a Jammer-könyv igazi nagy érdeme s jelentősége: fölláncolja azt a nagyon kanyargós és roppant nehéz utat, amelyen kiderült, hogy a kvantummechanika különféle megfogalmazásainak az alján az absztrakt Hilbert-terek Riesz Frigyes és Neumann János által fölfedezett s kidolgozott matematikája rejlik. Ez az új mechanika matematikai alapja, a Lorentz által megkivánt pontosság talpövé.

Jól érzékelteti Jammer azt is, milyen nehezen akarták a fizikusok elhinni, hogy az interpretációk szilártságát lefejtve a kísérletek mozgott végül is ez maradt az absztrakt axiomaticus váz rendje (Vasarely művészelete, mely a sugorú logika végtelenen racionális lineáritása miatt — és nem ellenére — végül is érthetetlen és irracionális).

Neumann János két fundamentális dolgozatával végződik a Györgyi Géza által válogatott s lefordított cikksorozat. A cikksorozat a kvantummechanika klasszikusaitól (12) A cikksorozat a hozzá írt rövid bevezetővel együtt különösen lapokoztat a kvantummechanika nagy nagy megfogalmazásának a kialakulásáról, valószínűleg forrás kiadásait használható Jammer könyvéhez.

Bohr az egyik unokával

S végül is, akármilyen szempontból is közelítjük meg, a történetről legfontosabb alapja a gazdaság és értelmes forrásláncolat. Ez persze triviális, csak hogy milyen kevesen követik mégis a tudományok történetéről többé vagy a jó hívatkozók között: Galilei is, esetleg, máig hallgatja a plánci forrás toronyból a köveket, hiába bizonyította be Alexandre Koyré több mint három évtizede, hogy a híres kísérlet Galilei sohasem mutatta be, s nem is volt rá szükség, hisz demonstrálák előtte, legalább negyven-dvenczer mások, a 11. századi skolasztikus fizikusoktól kezdve Simon Stevinig, Tübingenbe lehelte hasonló példákat ideért, azonban hadd kimondjam meg megamat a következményeit.

IRODALOM

- (1) Marx György: Jüdena az univerzum. Bp. 1969 Magvetés 221. p.
- (2) Guillemin, V.: The story of quantum mechanics. New York 1968 Scribner 18. p.
- (3) Klein, M. J.: Max Planck and the beginnings of the quantum theory. Archive for the History of Exact Sciences 1 (1962) 3 no 439-478. p.
- (4) Dugas, R.: La théorie physique au sens de Boizmann et ses prolongements modernes. Neuchâtel, 1969 Grifion.
- (5) Cline, B. L.: The questioners. Physicists and the quantum theory. New York 1963 Crowell.
- (6) Broglie, M. des Les premiers congrès de physique Solvay et l'incertitude de la physique depuis 1911. Paris 1961 Albin Michel.
- (7) Hand E.: Geschichte der Quantentheorie. Mannheim 1967 Bibliographisches Institut.
- (8) Niels Bohr: His life and work as seen by friends and colleagues. Amsterdam 1961 North-Holland.
- (9) Jammer, M.: The conceptual development of quantum mechanics. New York 1966 McGraw-Hill.
- (10) Gerber, J.: Geschichte der Wellenmechanik. Archive for the History of Exact Sciences 9 (1969) 3 no 349-418. p.
- (11) Scott, W. T.: With Schrödinger. An introduction to his writings. Amherst 1961 Univ. of Massachusetts Press.
- (12) Kvantummechanika. (Cikksorozat.) Magyar Fizikai Folyóirat 13 (1967) 9-60.

Ha lapunk megnyerte tetszését —

HÍVJA FEL RÁ MÁSOK FIGYELMÉT IS!

Meleg György
A részletes megítélésért lásd a 10. oldalt

1. Családi név: MELEG

2. Utóneve: GYÖRGY KÁROLY

3. Leánykori / Családi név: BUDAPEST

4. Leánykori / Utóneve: IX

5. Születési hely: BUDAPEST IX

6. Születési idő: 1953. augusztus 8. n.

AU-V. 109347

7. Évtized: 1981 augusztus 31.

8. Anyja leánykori / Családi és utóneve: ROZSGONN ERZSÉBET

9. Anyja / Családi / Utóneve: MELEG KÁROLY

10. Állampolgársága: MAGYAR

11. A költés alapja: L-1-301068 n. id. ny.
kül. adni, ha az adni szer. orsz. elv.

Hely: Budapest III. ker.

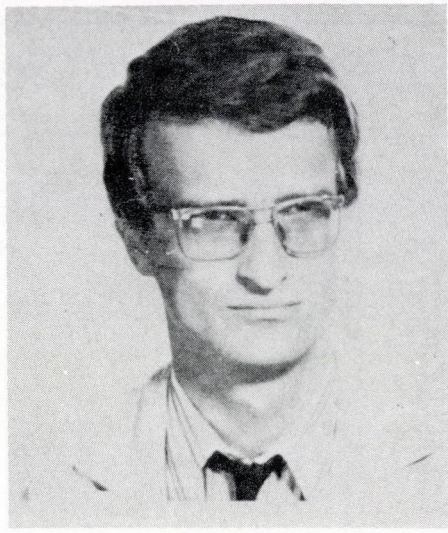
1971 SEP 1

Gábor József
aláírás: J. O. T.

MAGYAR NÉPKÖZTÁRSASÁG

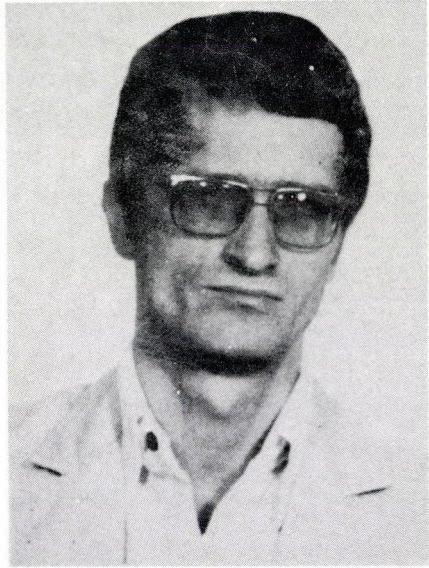
P₅

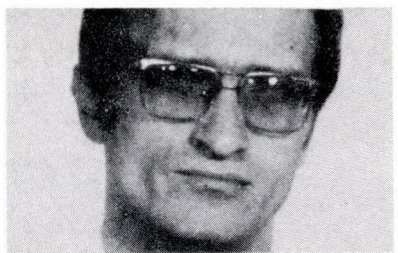
P₄

P₇

P₆

P₈

P₉

P₁₀

PROLETÁRIUSOK ÉRTÉKELÉSE

1937. október 28. péntek A MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT KÖZPONTI LAPJA XXXV. évfolyam 254. szám

AZ MSZMP KÖZPONTI BIZOTTSÁGÁNAK LEVELE A CSEPELI DOLGOZÓKHOZ

A CSEPEL VAS- ÉS FÉMVEVER DOLGOZÓIÁNAK!
Ezenfelé, a partibizottság elöl írták.
Kovács János az elnök helyén.
Csicsi Ferenc és KISS Istvánok helyén.
Sólyos István cserevezető elnök helyén.

CSEPEL
Közel öt évtizeddel ezelőtt kezdett létezni az a nagyüzem, amely ma a Magyar Szocialista Partiszaklós, az erőművelés és a vas- és fémvever ipar központjává vált. A nagyüzem megalapításának idején a munkások az állam tulajdonában álltak, az államnak dolgoztak.

A nagyüzem megalapításának idején a munkások az állam tulajdonában álltak, az államnak dolgoztak. A nagyüzem megalapításának idején a munkások az állam tulajdonában álltak, az államnak dolgoztak. A nagyüzem megalapításának idején a munkások az állam tulajdonában álltak, az államnak dolgoztak.

A Magyar Szocialista Munkáspárti Központi Bizottság nevében.
KÁRAI JÁNOS
elő elnök

A Csepei Művekben rögzüléseken ismeretlenség és központi Bizottság levelei

A Csepei Vas- és Fémvever Művekben rögzüléseken ismeretlenség és központi Bizottság levelei. A nagyüzem megalapításának idején a munkások az állam tulajdonában álltak, az államnak dolgoztak.

Megtartották Bécsben a haderőségekellenes tartsályulások 150. plenárius ülését

Megtartották Bécsben a haderőségekellenes tartsályulások 150. plenárius ülését. A nagyüzem megalapításának idején a munkások az állam tulajdonában álltak, az államnak dolgoztak.

Raymond Barre Budapesten

Megkezdődtek a magyar-francia hivatalos tárgyalások - Koszorúzás a Hősök térien - Díszavazásra a Parlamentben

László György, a Magyar Szocialista Munkáspárt elnöke, a francia hivatalos tárgyalások megkezdését üdvözlözte. A nagyüzem megalapításának idején a munkások az állam tulajdonában álltak, az államnak dolgoztak.

Raymond Barre és László György a Parlamentben.

A francia külügyminiszter, Raymond Barre, a magyar külügyminiszter, László Györgyvel folytatja a tárgyalásokat. A nagyüzem megalapításának idején a munkások az állam tulajdonában álltak, az államnak dolgoztak.

A nagyüzem megalapításának idején a munkások az állam tulajdonában álltak, az államnak dolgoztak. A nagyüzem megalapításának idején a munkások az állam tulajdonában álltak, az államnak dolgoztak.

Dél-Afrikai elítelik a Biztonsági Tanácsban

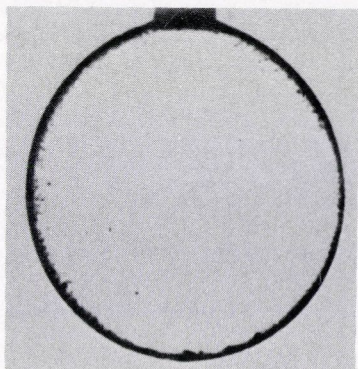
Dél-Afrikai elítelik a Biztonsági Tanácsban. A nagyüzem megalapításának idején a munkások az állam tulajdonában álltak, az államnak dolgoztak.

A Biztonsági Tanácsban elítelik Dél-Afrikát. A nagyüzem megalapításának idején a munkások az állam tulajdonában álltak, az államnak dolgoztak.

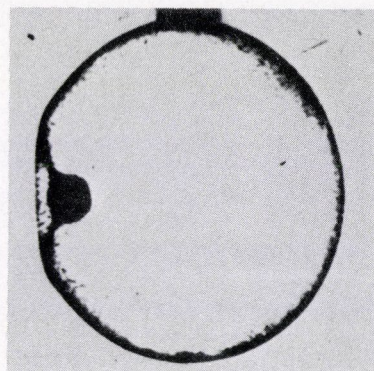
A Biztonsági Tanácsban elítelik Dél-Afrikát

A Biztonsági Tanácsban elítelik Dél-Afrikát. A nagyüzem megalapításának idején a munkások az állam tulajdonában álltak, az államnak dolgoztak.

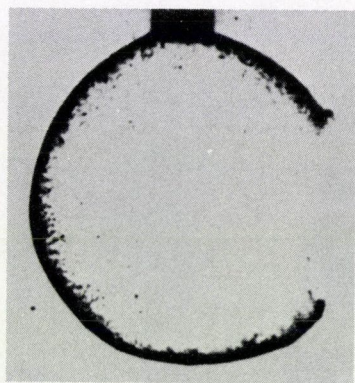
A Biztonsági Tanácsban elítelik Dél-Afrikát. A nagyüzem megalapításának idején a munkások az állam tulajdonában álltak, az államnak dolgoztak.

P₁₂

P₁₃

P₁₄

Ára: 100 Ft

ISSN 0025—0368

Megjelent

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST